

Başkurt Türkçesinde Kip

Habibe YAZICI ERSOY

Türk Dil Kurumu Yayınları

Habibe YAZICI ERSOY

BAŞKURT TÜRKCESİNDE KİP

Ersoy, Habibe Yazıcı

Başkurt Türkçesinde kip [e-kitap] / Habibe Yazıcı
Ersoy--2. bsk.-- Ankara: Türk Dil Kurumu, 2025.

486 s.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek
Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1112)

Kaynakça var.

ISBN 978-975-16-2831-2

1. Başkurt Türkçesi, Dil Bilgisi I. e.a.

419.99261

Türk Dil Kurumu Yayınları

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE KİP

Habibe YAZICI ERSOY

Tıpkıbasım

Ankara, 2025

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1112

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE KİP
Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

İnceleyiciler:

Prof. Dr. Mustafa ÖNER
Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN
*

Metin Denetimi:

TDK - D. Süveyda YAMAN
*

Sayfa ve Kapak Tasarımı:

TDK - Seçil ŞENGÖR
*

Birinci Baskı: Ankara, 2014 Nisan

İkinci Baskı (e-kitap): Ankara, 2025 Şubat

ISBN: 978-975-16-2831-2
*

Dağıtım:

Türk Dil Kurumu
Üniversiteler Mahallesi Toplum Caddesi No.: 5
06800 Çankaya / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: <http://tdk.gov.tr>
*

©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İçindekiler

Eser Kısaltmaları • 15

Diğer Kısaltmalar ve İşaretler • 15

Söz Başı • 17

Giriş • 19

1. Başkurt Adı ve Başkurt Türkleri • 19

2. Başkurt Türkçesinin Tarihî Gelişimi • 24

3. Başkurt Türkçesinin Ağızları • 30

4. Dil Tasniflerinde Başkurt Türkçesinin Yeri • 32

5. Başkurt Türklerinin Bugüne Kadar Kullandığı Alfabeler • 33

1. Bölüm Kip, Zaman ve Görünüş Kavramlarına Genel Bir Bakış • 37

1.1 Kip ve Kip İle İlgili Görüşler • 37

1.1.1 Genel Dil Biliminde Kip • 37

1.1.2 Türkiye Türkçesinde Kip • 41

1.2 Kip ve Kiplik Kavramları • 45

1.3 Kip ve Zaman Kavramları • 51

1.4 Kip ve Görünüş Kavramları • 56

1.5 Başkurt Türkçesinde Kip, Kiplik ve Zaman • 64

1.6 Başkurt Türkçesinde Görünüş • 69

2. Bölüm Bildirme Kipleri (*Häbär Xüykälişi*) • 71

2.1 Geçmiş Zaman (*Ütkän Zaman*) • 73

2.1.1 Belirli Geçmiş Zaman (*Bildäli Ütkän Zaman*) • 74

2.1.1.1 {-DX /-nX /-zX} • 74

2.1.1.1.1 Kullanım • 74

2.1.1.1.2 İşlevler • 79

2.1.1.1.2.1 Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim • 79

2.1.1.1.2.2 Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman • 86

2.1.2 Belirsiz Geçmiş Zaman (*Bıldähiz Ütkän Zaman*) • 90

2.1.2.1 {-GAn} • 90

2.1.2.1.1 Kullanım • 90

2.1.2.1.2 İşlevler • 95

2.1.2.1.2.1 Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik • 95

2.1.2.1.2.2	Duyu Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik	• 108
2.1.2.1.2.3	Algı Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik	• 112
2.1.2.1.2.4	Çıkarım Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik	• 121
2.1.2.1.2.5	Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim	• 126
2.1.2.1.2.6	Alay	• 130
2.1.2.1.2.7	Hayret	• 132
2.1.3	Tamamlanmayan Geçmiş Zaman (<i>Tamamlanmayan Ütkân Zaman</i>)	• 135
2.1.3.1	{-A/-y} <i>inî</i>	• 135
2.1.3.1.1	Kullanım	• 135
2.1.3.1.2	İşlevler	• 138
2.1.3.1.2.1	Doğrudan Deneyim; Geçmişte Belirli Bir Zamanda Sürekli Hareket	• 138
2.1.3.1.2.2	Doğrudan Deneyim; Geçmişte Süreklilik	• 141
2.1.3.1.2.3	Doğrudan Deneyim; Geçmişte Alışkanlık İfade Eden Sürekli Hareket	• 143
2.1.3.1.2.4	Geçmişte Şarta Bağlı Gerçekleşmemiş Hareket	• 144
2.1.4	Belirli Uzak Geçmiş Zaman (<i>Bildâli ilik Ütkân Zaman</i>)	• 145
2.1.4.1	{-GAynI}	• 145
2.1.4.1.1	Kullanım	• 145
2.1.4.1.2	İşlevler	• 149
2.1.4.1.2.1	Doğrudan Deneyim; Geçmişte Duyu Tabanlı Delile Dayalılık	• 149
2.1.4.1.2.2	Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim	• 150
2.1.4.1.2.3	Hatırlama	• 153
2.1.4.2	{-(X)r} <i>inî</i>	• 154
2.1.4.2.1	Kullanım	• 154
2.1.4.2.2	İşlevler	• 156
2.1.4.2.2.1	Geçmişte Tekrarlanan Sürekli Hareket; Doğrudan Deneyim	• 156
2.1.4.2.2.2	Şarta Bağlı Gerçekleşmemiş Niyet	• 160
2.1.4.2.2.3	Farazi Niyet	• 162
2.1.4.2.2.4	İhtimal	• 164
2.1.4.3	{-(X)r} <i>buldı</i>	• 165
2.1.4.3.1	Kullanım	• 165
2.1.4.3.2	İşlevler	• 167
2.1.4.3.2.1	Geçmişte Tekrarlanan Sürekli Hareket; Doğrudan Deneyim	• 167
2.1.4.3.2.2	Geçmiş Zamanda Sürekli Hareket; Tarihî Delillere Dayalı Bilgi	• 170

- 2.1.4.4 {-A/-y} *türğaynı* • 172
 - 2.1.4.4.1 Kullanım • 172
 - 2.1.4.4.2 İşlevler • 175
 - 2.1.4.4.2.1 Geçmişte Sürekli Tekrarlanan Hareket; Doğrudan Deneyim • 175
 - 2.1.4.5 {-A/-y} *türğan buldı* • 178
 - 2.1.4.5.1 Kullanım • 178
 - 2.1.4.5.2 İşlevler • 180
 - 2.1.4.5.2.1 Geçmişte Tekrarlanan ve Alışkanlık Bildiren Hareket; Doğrudan Deneyim • 180
 - 2.1.4.6 {-(y)AsAk} *ini* • 183
 - 2.1.4.6.1 Kullanım • 183
 - 2.1.4.6.2 İşlevler • 185
 - 2.1.4.6.2.1 Geçmişte Gerçekleşecek Hareketin Aktarımı • 185
- 2.1.5 Belirsiz Uzak Geçmiş Zaman (*Bildähiz ilik Ütkän Zaman*) • 187
 - 2.1.5.1 {-GAn} *bulğan* • 187
 - 2.1.5.1.1 Kullanım • 187
 - 2.1.5.1.2 İşlevler • 189
 - 2.1.5.1.2.1 Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık • 189
 - 2.1.5.1.2.2 Çıkarım Tabanlı Delile Dayalılık • 194
 - 2.1.5.2 {-(X)r} *bulğan* • 195
 - 2.1.5.2.1 Kullanım • 195
 - 2.1.5.2.2 İşlevler • 196
 - 2.1.5.2.2.1 Geçmişte Tekrarlanan Devamlı Hareketin Aktarımı /Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık • 196
 - 2.1.5.3 {-A/-y} *türğan bulğan* • 200
 - 2.1.5.3.1 Kullanım • 200
 - 2.1.5.3.2 İşlevler • 202
 - 2.1.5.3.2.1 Geçmişte Tekrarlanan Devamlı Hareketin Aktarımı/Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık • 202
- 2. 2 Şimdiki Zaman (*Xäzîrgi Zaman*) • 204
 - 2.2.1 {-A/-y} • 204
 - 2.2.1.1 Kullanım • 204
 - 2.2.1.2 İşlevler • 208
 - 2.2.1.2.1 Şimdiki Zamanda Doğrudan Deneyim • 208
 - 2.2.1.2.2 Düzenli Alışkanlığı İfade Eden Hareket; Geniş Zaman • 215

2.2.1.2.3 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket •	219
2.2.1.2.4 Genel Hüküm, Atasözü; Geniş Zaman •	223
2.2.1.2.5 Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman •	224
2.2.1.2.6 Geleceğe Yönelik Niyet; Gelecek Zaman •	227
2.2.1.2.7 Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir •	229
2.2.1.2.8 Emir •	232
2.2.2 Analitik Şimdiki Zamanlar (<i>Analitik Xâzîrgî Zamandar</i>) •	234
2.2.2.1 {-A/-y} <i>bara</i> •	236
2.2.2.1.1 Kullanım •	236
2.2.2.1.2 İşlevler •	237
2.2.2.1.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket •	237
2.2.2.2 {-A/-y} <i>yata</i> •	239
2.2.2.2.1 Kullanım •	239
2.2.2.2.2 İşlevler •	239
2.2.2.2.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket •	239
2.2.2.3 {-p} <i>bara</i> •	241
2.2.2.3.1 Kullanım •	241
2.2.2.3.2 İşlevler •	242
2.2.2.3.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket •	242
2.2.2.4 {-p} <i>tura</i> •	244
2.2.2.4.1 Kullanım •	244
2.2.2.4.2 İşlevler •	245
2.2.2.4.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket •	245
2.2.2.5 {-p} <i>ultıra</i> •	248
2.2.2.5.1 Kullanım •	248
2.2.2.5.2 İşlevler •	248
2.2.2.5.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket •	248
2.2.6 {-p} <i>yata</i> •	251
2.2.2.6.1 Kullanım •	251
2.2.2.6.2 İşlevler •	251
2.2.2.6.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket •	251
2.2.2.6.2.2 Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir •	254
2.2.2.6.2.3 Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman •	256
2.2.2.7 {-p} <i>yürüŷ</i> •	257
2.2.2.7.1 Kullanım •	257

2.2.2.7.2 İşlevler	• 258
2.2.2.7.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket	• 258
2.2.2.7.2.2 Kesin Önerme; Genel Hüküm	• 260
2.2.2.7.2.3 Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir	• 261
2.3 Gelecek Zaman (<i>Kilāsāk Zaman</i>)	• 262
2.3.1 Belirli Gelecek Zaman (<i>Bildālī Kilāsāk Zaman</i>)	• 264
2.3.1.1 {-(y)AsAk}	• 264
2.3.1.1.1 Kullanım	• 264
2.3.1.1.2 İşlevler	• 267
2.3.1.1.2.1 Kararlılık, Kesinlik; Gelecek Zaman	• 267
2.3.1.1.2.2 Geleceğe Yönelik İstek	• 271
2.3.1.1.2.3 Geleceğe Yönelik Gerekliklik	• 274
2.3.1.1.2.4 Geleceğe Yönelik Emir	• 275
2.3.1.1.2.5 İhtar, Öğüt Verme, Tehdit	• 275
2.3.1.1.2.6 Tahmin	• 276
2.3.1.1.2.7 Genel Hüküm; Geniş Zaman	• 278
2.3.1.1.2.8 Doğrudan Deneyim; Geçmiş Zaman	• 279
2.3.2 Belirsiz Gelecek Zaman (<i>Bildāhīz Kilāsāk Zaman</i>)	• 281
2.3.2.1 {-(X)r}	• 281
2.3.2.1.1 Kullanım	• 281
2.3.2.1.2 İşlevler	• 285
2.3.2.1.2.1 Geleceğe Yönelik İstek; Belirsiz Gelecek Zaman	• 285
2.3.2.1.2.2 Sürekli Hareket; Geniş Zaman	• 288
2.3.2.1.2.3 Temenni, Dua; Belirsiz Gelecek Zaman	• 289
2.3.2.1.2.4 Doğrudan Deneyim; Geçmiş Zaman	• 290
2.3.2.1.2.5 Tahmin; Belirsiz Gelecek Zaman	• 291
2.3.2.1.2.6 İhtimal	• 293
2.3.2.1.2.7 Emir	• 294
2.3.2.1.2.8 Atasözü	• 295
3. Bölüm Tasarlama Kipleri	• 297
3.1 Şart Kipi (<i>Şart Hüykālīşī</i>)	• 297
3.1.1 {-hA}	• 299
3.1.1.1 Kullanım	• 299
3.1.1.2 İşlevler	• 301
3.1.1.2.1 Şart	• 301

3.1.1.2.2 Hareketin Zamana Bağlı Şartı •	311
3.1.1.2.3 İstek, Rica •	313
3.1.2 {-GAn} <i>bulha</i> •	314
3.1.2.1 Kullanım •	314
3.1.2.2 İşlevler •	316
3.1.2.2.1 İhtimal •	316
3.1.2.2.2 İstek •	319
3.1.2.2.3 Kabullenme •	319
3.1.3 {-(X)r} <i>bulha</i> •	321
3.1.3.1 Kullanım •	321
3.1.3.2 İşlevler •	323
3.1.3.2.1 Şart •	323
3.1.3.2.2 Hareketin Zamana Bağlı Şartı •	325
3.1.4 {-A/-y} <i>qalha</i> •	327
3.1.4.1 Kullanım •	327
3.1.4.2 İşlevler •	328
3.1.4.2.1 Şart •	328
3.1.5 {-p} <i>qalha</i> •	330
3.1.5.1 Kullanım •	330
3.1.5.2 İşlevler •	332
3.1.5.2.1 Şart •	332
3.1.6 {-A/-y} <i>ikān</i> •	334
3.1.6.1 Kullanım •	334
3.1.6.2 İşlevler •	335
3.1.6.2.1 Şart •	335
3.1.7 {-GAndA} •	338
3.1.7.1 Kullanım •	338
3.1.8 İşlevler •	338
3.1.8.1 Şart •	338
3.1.9 {-DX/-nX/-zX} + {-mX} •	341
3.1.9.1 Kullanım •	341
3.1.9.2 İşlevler •	341
3.1.9.2.1 Hareketin Zamana Bağlı Şartı •	341
3.1.10 {-hA} <i>inī</i> •	343
3.1.10.1 Kullanım •	343

- 3.1.10.2 İşlevler • 346
 - 3.1.10.2.1 Şart • 346
 - 3.1.10.2.2 İstek, Temenni • 348
 - 3.1.10.2.3 Tavsiye, Rica • 351
- 3.1.11 {-hA} *ikān* • 352
 - 3.1.11.1 Kullanım • 352
 - 3.1.11.2 İşlevler • 353
 - 3.1.11.2.1 İstek, Temenni • 353
- 3.2 Gereklilik Kipi (*Kārāklık-Tīyışlık Hüykālīşī*) • 355
 - 3.2.1 {-(X)rgA} *tīyış* • 356
 - 3.2.1.1 Kullanım • 356
 - 3.2.1.2 İşlevler • 359
 - 3.2.1.2.1 Mecburiyet, Zorunluluk • 359
 - 3.2.2 {-(X)rgA} *kārāk* • 362
 - 3.2.2.1 Kullanım • 362
 - 3.2.2.2 İşlevler • 364
 - 3.2.2.2.1 Gereklilik • 364
 - 3.2.3 {-(X)rgA} • 366
 - 3.2.3.1 Kullanım • 366
 - 3.2.3.2 İşlevler • 366
 - 3.2.3.2.1 Gereklilik • 366
 - 3.2.4 {-(X)rgA} *tura kil-* • 370
 - 3.2.5 Kullanım • 370
 - 3.2.5.1 İşlevler • 370
 - 3.2.5.1.1 Mecburiyet, Zorunluluk • 370
 - 3.2.6 {-mAk} *kārāk* • 375
 - 3.2.6.1 Kullanım • 375
 - 3.2.6.2 İşlevler • 375
 - 3.2.6.2.1 Gereklilik • 375
 - 3.2.7 {-(X)w} *kārāk* • 377
 - 3.2.7.1 Kullanım • 377
 - 3.2.7.2 İşlevler • 378
 - 3.2.7.2.1 Gereklilik • 378
 - 3.2.8 {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kārāk* • 382
 - 3.2.8.1 Kullanım • 382

3.2.8.2 İşlevler •	382
3.2.8.2.1 Tahmin •	382
3.2.8.2.2 Çıkarım •	384
3.2.9 {-AhI/-yhI} <i>bar/yuq</i> •	385
3.2.9.1 Kullanım •	385
3.2.9.2 İşlevler •	386
3.2.9.2.1 Gereklilik •	386
3.3 İstek Kipi (<i>Tīlāk Hūykālīṣī</i>) •	388
3.3.1 {-GX} + iyelik eki <i>kil-</i> •	391
3.3.1.1 Kullanım •	391
3.3.1.2 İşlevler •	392
3.3.1.2.1 İstek •	392
3.3.2 {-hA} + şahıs eki + {-sI} •	395
3.3.2.1 Kullanım •	395
3.3.2.2 İşlevler •	396
3.3.2.2.1 İstek, Yalvarma •	396
3.3.2.2.2 Beddua •	398
3.3.3 {-AhI/-yhX} + iyelik eki <i>kil-</i> •	399
3.3.3.1 Kullanım •	399
3.3.3.2 İşlevler •	400
3.3.3.2.1 İstek •	400
3.3.4 {GAyI} •	403
3.3.4.1 Kullanım •	403
3.3.4.2 İşlevler •	403
3.3.4.2.1 İstek, Korku •	403
3.3.5 {(X)rgA} <i>inī</i> •	406
3.3.5.1 Kullanım •	406
3.3.5.2 İşlevler •	406
3.3.5.2.1 İstek, Temenni •	406
3.3.6 {-AhI/-yhX} <i>inī</i> •	408
3.3.6.1 Kullanım •	408
3.3.6.2 İşlevler •	408
3.3.6.2.1 İstek, Temenni •	408
3.4 Emir Kipi (<i>Būyūrūq Hūykālīṣī</i>) •	410
3.4.1 Kullanım •	410

3.4.2 İşlevler •	416
3.4.2.1 Emir •	416
3.4.2.2 İstek •	419
3.4.2.3 Rica •	431
3.4.2.4 Yalvarma, Özür Dileme •	432
3.4.2.5 Çağırma, Seslenme •	433
3.4.2.6 Yönlendirme, Tavsiye, Nasihat •	434
3.4.2.7 Beddua •	437
3.4.2.8 Hayır Dua •	441
3.4.2.9 İkaz, Uyarı, Tembih •	443
3.4.2.10 Kabullenme, Önemsememe •	445
3.4.2.11 Kızgınlık, Meydan Okuma •	446
3.5 Niyet Kipi (<i>Niyät-Maqsat Hüykâlişi</i>) •	446
3.5.1 {-mAksI} •	447
3.5.1.1 Kullanım •	447
3.5.1.2 İşlevler •	448
3.5.1.2.1 Niyet, Maksat •	448
3.5.2 {-mAksI} <i>bul-</i> •	451
3.5.2.1 Kullanım •	451
3.5.2.2 İşlevler •	452
3.5.2.2.1 Niyet, Maksat •	452
3.5.3 {-mAk} <i>bul-</i> •	454
3.5.3.1 Kullanım •	454
3.5.3.2 İşlevler •	454
3.5.3.2.1 Niyet, Maksat •	454
3.5.4 {-(X)rgA} <i>bul-</i> •	456
3.5.4.1 Kullanım •	456
3.5.4.2 İşlevler •	457
3.5.4.2.1 Niyet, Maksat •	457
3.5.4.2.2 İhtimal •	459
3.5.5 {-(X)rgA} <i>it-</i> •	459
3.5.5.1 Kullanım •	459
3.5.5.2 İşlevler •	460
3.5.5.2.1 Niyet, Maksat •	460
3.5.6 {-(X)rgA} <i>tür-</i> •	462

3.5.6.1	Kullanım	• 462
3.5.6.2	İşlevler	• 462
3.5.6.2.1	Niyet, Maksat	• 462
3.6	İhtimal Kipi (<i>İhtimallıq Hüykälişî</i>)	• 464
3.6.1	{-(X)w} + iyelik eki <i>bar</i>	• 465
3.6.1.1	Kullanım	• 465
3.6.1.2	İşlevler	• 466
3.6.1.2.1	İhtimal	• 466
3.6.2	{-GAn} <i>bulır inî</i>	• 468
3.6.2.1	Kullanım	• 468
3.6.2.2	İşlevler	• 469
3.6.2.2.1	İhtimal	• 469
SONUÇ		• 471
KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ		• 477
KAYNAKLAR		• 479

ESER KISALTMALARI

K	: İBRAHİMOV, Ğeli. (1977). <i>Kinyä</i> , Ufa.
ZB	: BİİŞEVA, Zeynep. (1982). <i>Zäynäp Biişeva- Ąsärzär Dürt Tomda</i> , Ufa.
Üİ	: BİİŞEVA, Zeynep. (1990). <i>Ülü İyik Buyında</i> , Ufa.
MB	: SULTANGEREEV, Reşit, Hammatov Yanıbay, Yamalstdinov, Mevlit. (1992). <i>Musa Batır</i> , Ufa.
UYT	: SULTANGEREEV, Reşit. (1995). <i>Ulu Yulduz Tuzanı</i> , Ufa.
KKTY	: EHLİULLİN, Ehmet. (2002). <i>Kindik Qanı Tamğan Yır</i> , Ufa.
ÜY	: HEKİM, Ehier. (2002). <i>Üyürmä</i> , Ufa.
BR	: RAFİKOV, Bulat. (2003). <i>Bulat Rafiqov- Ąsärzär</i> , Ufa.
NM	: MUSİN, Nuğman. (2003). <i>Nuğman Musin- Haylanma Ąsärzär</i> , Ufa.
U	: KAMAL, Rinat. (2004). <i>Üzüntal</i> , Ufa.

DİĞER KISALTMALAR VE İŞARETLER

çev.	: çeviren, çevirmen
s.	: sayfa
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vs.	: ve saire
bkz.	: bakınız
şh.	: şahıs
Ø	: sıfır biçim birimi
{ }	: ek parantezi
A	: a/e
I	: ı/i
X	: ı/i/ü/ü
G	: ğ/g/q/k
D	: d/t
g	: ğ/g
k	: q/k
Gn	: gönderim noktası
Ka	: konuşma anı
Oa	: olay anı
BTH	: Başkurt Tilinin Hüzligi

SÖZ BAŞI

Başkurt Türkçesi, Türk dilinin 1920’li yıllardan sonra yazı dili hâline gelmiş kollarından biridir. Bu çalışmada, Başkurt Türkçesinde “kip” konusu, evrensel bir bakış açısıyla ele alınıp incelenmiştir. “Kip” kategorisi, hem Başkurt hem de Türkiye Türkçesi gramerlerinde yer almakla birlikte, “zaman” kategorisi ile kesiştiği noktalar nedeniyle bu iki kategori gramerlerde çoğu zaman birbirine karıştırılmıştır. Bir gramer kategorisi olan “kip”, gramerin diğer iki kategorisi “zaman” ve “görünüş”le yakından ilgilidir. Bugün pek çok araştırma ve incelemede hâlâ Türkçede “kip”, “zaman” ve “görünüş” kategorilerinin birbirinden ayrıldığı noktalar kesin olarak ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Başkurt Türkçesinin kip sisteminin sınırlarının belirlenmesini esas alan bu çalışmada, kip, zaman ve görünüş kavramlarının kesiştikleri ve ayrıldıkları noktaları da belirlemek hedeflenmiştir.

Bu çalışmada, gramerin kip kategorisi incelenirken, onun yine çok bağlantılı olduğu bir anlam bilimi kategorisi olan kiplikten de uzak kalınmamıştır. Kiplik, bir anlam bilimi kategorisi olmakla birlikte, kip onun dildeki göstergelerinden yalnızca biridir. Fiilin kip kategorisi aynı zamanda, kipliğin dildeki bir başka göstergesi olan kiplik kelimeleriyle de yakın bir ilişki içindedir. Kiplik kelimeleri, yüklemi fiil kip ekleriyle kurulan cümlelerde değişik kiplik anlamlar ifade etmekte ve bazen de fiildeki kip işaretleyicisinin ifade ettiği kiplik anlamı kuvvetlendirmektedir.

Çalışma, incelenen Türk lehçesinin genel özelliklerini kısaca özetleyen “Başkurt adı ve Başkurt Türkleri”, “Başkurt Türkçesi ve Başkurt Yazı Dilinin Gelişimi”, “Başkurt Türkçesinin Ağızları”, “Dil Tasniflerinde Başkurt Türkçesinin Yeri”, “Başkurt Türklerinin Bugüne Kadar Kullandıkları Alfabeler” gibi başlıkların yer aldığı “Giriş” bölümü ile başlamaktadır.

“Giriş” bölümünün ardından, çalışmanın “İnceleme” bölümüne temel teşkil eden “I. Bölüm” gelmektedir. Bu bölümde, “kip” ve “kiplik” gibi kavramlar ile “zaman”, “görünüş” gibi kategorilerin birleştiği ve ayrıldığı noktalara açıklık getirmek; hem Türkiye’de hem de dünya dil biliminde konuya bakış açısını görebilmek amacıyla “kip”, “zaman” ve “görünüş” kategorileri hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. Bu bölüm, çalışmada izlenecek metodun tespiti açısından yol gösterici olmuştur.

Çalışmanın “II. Bölüm”ünde, bugüne kadar Başkurt Türkçesi ile yazılmış gramer kitaplarına ve genel Türkçedeki sınıflandırmaya bağlı kalınarak, önce

bildirme kiplerine yer verilmiştir. Bu incelemede ilk olarak Başkurt Türkçesinden seçilen ve Başkurt edebî dilini yansıtacak on ayrı eser içerisinde özellikle roman, hikâye vb. edebî türler esas alınmış, bu eserlerden fişlenen örnekler üzerinde kip ve kiplik fonksiyonları tespit edilerek, bu fişler Başkurt Türkçesinin kip sistemi içinde değerlendirilmiştir. Fişlenen örnekler, tek bir cümlenin “kip” işlevlerini yansıtamayabileceği düşüncesinden hareketle uzun metinler hâlinde seçilmiş ve kip, zaman, görünüş fonksiyonları, bağlamdan hareketle tespit edilmiştir. Bu bölümde, bildirme kipleri içerisinde Başkurt Türkçesinde zaman ve görünüş ifade eden fiil çekim ekleri ile yapılar ayrı başlıklar altında incelenmiş ve onların ifade ettiği işlevler de yine ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Burada, herhangi bir fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesinde kullanımda olan bütün işlevlerine yer verebilmek amaçlanmıştır.

İncelemeyi teşkil eden daha sonraki “II. Bölüm” de yine geleneksel sınıflandırmaya bağlı kalınarak tasarlama kiplerine yer verilmiştir. Sırasıyla şart kipi, gereklilik kipi, istek kipi, emir kipi, niyet kipi ve ihtimal kipi ayrıntılarıyla incelenmiştir. Her bölümde, Başkurt Türkçesinde ilgili kip anlamını ifade eden fiil çekim ekleri ve analitik yapılar ayrı birer başlık altında, kullanım ve işlevleri bakımından değerlendirilmiş, bunların ifade ettikleri her işleve yine ayrı bir başlık altında yer verilmiştir. İşlevler başlığında incelenen metinlerin aktarımı yapılırken Başkurt Türkçesinde kullanılan Rusça kelimeler kendi orijinal imlaları ile transkribe edilmiştir.

Çalışmanın sonuna, incelemede kullanılan birtakım terim ve ifadelere açıklık getirmek amacıyla bir kavramlar sözlüğü konmuştur. Bu çalışmada kullanılan kısaltmalar ile imlada, Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Yazım Kılavuzu esas alınmıştır.

Öncelikle bu çalışmaya beni yönlendiren, çalışmamın her aşamasında benden yardım ve bilgilerini esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN ile Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu ÇENGEL’e teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca çalışmam esnasında Başkurdistan’a yaptığım yolculuk sırasında, çeşitli kaynaklara ulaşmam, Başkurdistan’ı ve Başkurtların yaşayışlarını, kültürlerini yakından tanımamda bana çok yardımları dokunan başta, “Ufimskiy Nauçnyy Russiskoy Akademii Nauk” un Dil, Tarih ve Folklor Enstitüsü Müdürü, değerli hocam Prof. Dr. Firdevs HİSAMİDDİNOVA olmak üzere, Ufa’da tanıştığım bütün Başkurt dostlarıma içten teşekkür ediyorum.

Son olarak da çalışmam esnasında sabırlarını ve her türlü desteğini benden esirgemeyen eşim ve aileme teşekkürler...

05. 01. 2011

Habibe Yazıcı ERSOY

Not: Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Fonunca, Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) kapsamında desteklenmiştir.

GİRİŞ

1. BAŞKURT ADI VE BAŞKURT TÜRKLERİ

Bugün, güney ve orta Urallar ile İşimbay (Belaya) ve Kama nehirleri arasında yaşayan Başkurt Türklerinin 1989 sayımına göre nüfusu 1.449.462'dir ve Başkurdistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Başkurdistan dışında Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Ukrayna'da da yaşayan Başkurt Türkleri vardır (Devlet 1990: 271; Devlet 1992: 60-61; Devlet 1997: 3, Yiğit 2002: 88). Başkurdistan, Avrupa ile Asya arasında ön Ural ve orta Ural dağlarının batı tarafında, İdil ve onun bir kolu olan Ufa Nehri'nin oluşturduğu havzada yerleşmiş olup kuzeybatısında Tataristan ve Udmurtiya Cumhuriyetleri, kuzeyinde Perm ve Sverdlovsk bölgeleri, doğusunda Çelyabinsk bölgesi ile güney ve güneydoğusunda Orenburg bölgesi vardır (Demir 2002: 73; Yiğit 2002: 88).

Başkurt isminin kaynağı hakkında değişik görüşler mevcuttur. Eski Arap kaynaklarında *başgird* (İstahri), *bascirt* (İbn Fadlan) şeklinde yazılmış olan *başkurt* kelimesi Zeki Velidi Togan'a göre *Beş Ogur*'dan gelmektedir (1993: 328; 2003: 3). Németh de Togan ile aynı görüşü paylaşır ve Başkurt kelimesinin *Beş Ogur*'dan geldiğini ileri sürer (Rásonyi 1993'den: 125). *Beş Ogur* adının *bulgar* adıyla da ilgisini kuranlar mevcuttur (Koşay 1960: 235; Öztekten 2008'den: 73).

Togan, ayrıca İran efsanelerinde Hazar'ın güneyinde *Gurkser/kurt-baş* isminde bir kavmin yaşamış olduğuna dair bir rivayetin olduğunu ve Başkurt kelimesinin etimolojisi ile ilgili olarak da *Kurt-Baş*, *Baş-Kurt* şeklinde bir etimolojinin bulunduğunu belirtmektedir (1993: 329). Öner'e göre halk arasında daha yaygın olan görüş budur (1994: 67).

Başkurt adı ile ilgili olarak Németh ve Kakuk gibi bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülen diğer bir tez ise, kelimenin *macar/magyar* ve *mişer* etnonimleri ile ilgili olduğudur (Öztekten 2008'den: 74). Ligeti de *bajgir*'in *magyar* kelimesinin Türkçe şekli olduğunu ifade etmektedir (Golden 2002'den: 332). Togan, bu iki ismin birbirine benzerliği neticesinde Araplar ve Moğollar tarafından karıştırıldığını, bunun sebebinin ise bazı Başkurtların sadece 10. yüzyılda değil, daha sonraları da Tuna Macarları arasında bulunmaları olduğunu belirtmiştir (2003: 10).

Zeynolov ise Arap kaynaklarında çok eski dönemlerde *Başkurt* adına rastlandığı, 10. yüzyılda İbni Fadlan'da *Başgır*, Mesudî'de *Beçgurd*, *Başcurt*, *Başkurt*, *Başgurd*, 12. yüzyılda İdrisi'de *Başcurt*, 13. yüzyılda İbni Seyid'de *Başgurt* şekline geçtiğini söylemiştir. Ayrıca, Zeynolov, *Başkurt* kelimesinin etimolojisini <baş-kor-t şeklinde yapmıştır. Bu etimolojide, *baş* “birinci”, *kor* “kabile” anlamlarına gelmektedir. /-t/ ise çokluk ekidir. Zeynolov, Zekiyev'in bu kelimeyi *başka*, *mişe*, *bişe*, *meşke*, *beşke* kelimeleriyle birleştirerek *Mişe kabileleri* şeklinde açıkladığını ifade etmiştir (1981: 224).

Rásonyi, bir halk etimolojisi olan *Baş-Kurt* şeklindeki açıklamanın bir köken efsanesi ile ilgili olabileceğini belirterek, György Györffy'nin görüşlerine yer vermektedir. Györffy'e göre, Başkurtları ana yurtlarına götüren efsanevi hayvan, ayı, kurt, boğa gibi bir hayvan değildir. Başkurtlara komşu olan Ugor kavimlerinden Vogul ve Ostyakların efsanelerinde Paskır adında bir hayvan vardır ve bu onları ana yurtlarına götüren hayvandır. Rásonyi, Paskır isminin etimolojisinin yapılması gerektiğini belirterek, *Başkurt* kelimesinin sonundaki /-t/ ekinde bir küçültme anlamı olduğunu ifade etmiş ve bu ekin Macarcada kullanıldığı üzerinde durmuştur (1993: 125).

Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lügâti't Türk*'te bir boy adı olarak geçen *Başgirt* kelimesi hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Türk boylarını yönlerine göre tasnif ederken, kuzey grubu içine aldığı Başkurtların Yimek ve Basmıllar arasında yer aldığını belirtmiştir (Atalay 1985: 28).

Bir başka görüş ise Başkurtların adının *Başgird* adlı kahramanın adından geldiğidir. Bu görüş Arap tarihçisi Gerdizî'nin 9. yüzyılda Hazarlar arasında *Başgird* adında bir süvarinin Bulgarlara karşı savaştığını yazmasından çıkmıştır ve Mesudî de aynı dönemlerde yaşamış Başkurtlardan bahsetmektedir. Bu bilgilerden hareket eden Bıkbulatov da 9. yüzyılın ortalarında bölgedeki kavimlerin *Başgird* adlı bir komutanın etrafında birleştiklerini ve daha sonra da *Başgird* olarak tanındıklarını ifade etmiştir. Kamalov, bu bilgileri aktardıktan sonra bu görüşün dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır (2008: 28).

Başkurt etnogenezi konusunda 10. yüzyıldan itibaren Arap, Fars, Rus ve Avrupalı araştırmacıların üzerinde durdukları iki tez, Ugor ve Türk tezleri olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren araştırmacılar ve yazarlar, Arap- Fars edebî geleneklerini izleyerek kendilerinden önceki yazarların İdil boyundaki Macarlar hakkında verdikleri bilgileri aktarmış; ancak, Ural Başkurtlarına dair yeni bilgilerin etkisiyle eski Macarlarla Başkurtları birbirine karıştırmış ve onları aynı halkmış gibi göstermişlerdir. Böylece, Batı ve Doğu kaynaklarından elde edilen bilgiler 18. yüzyıldan itibaren çoğu bilim adamının Başkurtlar ve Macarların etnik yönden birbirleriyle akraba oldukları görüşünü ileri sürmelerine yol açmıştır. *Ugor-Macar* tezinin kurucuları ve takipçileri olarak Strahlenberg, Fischer, Schlezer, Klaproth, Şafarik, Humbolt ve Castren sayılabilir. Fischer ve Schlezer, eski Macarlarla Başkurtların akraba oldukları görüşünü ısrarla savunmuştur.

Ancak bu görüşü bilimsel olarak ortaya koyan kişi, semitolog Chwolson olmuştur. O da Başkurtlarla Macarların etnik bakımdan akraba olduklarını düşünmekle kalmamış, tıpkı Ligeti gibi bu kelimelerin aynı kelimeler olduğunu savunmuştur. Daha sonra Munkácsi, Başkurt-Macar ilişkilerini, Macar boylarının Bulgarlarla birlikte Kuzey Kafkaslardan gelmiş olmaları görüşüne bağlayarak yorumlamaya çalışmıştır. Macar araştırmacılar Mészáros ve Németh'e göre de Başkurtlar, köken itibarıyla eski Macarların bir kısmını oluşturmaktadır (Kuzeyev 2005'ten: 14, 17-18).

Başkurtlarla Macarların akraba olduğu ya da Başkurtların Macarların bir kısmını oluşturduğu görüşünün en hızlı gelişme sergilediği dönemlerde dahi bu görüşlerin karşıtları vardı. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yeni yapılmakta olan antropolojik ve tarihî dil bilimi araştırmalarıyla birlikte, Başkurt halkının Türk kökenli olduğu tezi ortaya çıkmıştır (Kuzeyev 2005: 18). Vambéry, Başkurtların Türk kökenli olduğunu kabul etmekle beraber, Macarların da bu oluşuma bir ölçüde katkıda bulunduklarını düşünmektedir. Etnograf ve antropologlar Nazarov, Weissenberg, Sommye ve Abraov da Başkurt etnogenezinin karmaşıklığını vurgulamakla birlikte ana kütlenin Türk (Nogay veya Kıpçak) olduğunu savunmuşlardır. Aristov ve Sokolov'un araştırmaları da Başkurt halkının etnik oluşumunda, Türk olmayan unsurların ve bu arada Fin-Ugor unsurlarının katkılarını vurgulamakla birlikte Başkurt etnogeneziyle ilgili Türk tezinin gelişiminde önemli bir aşama oluşturmuştur (Kuzeyev 2005: 19-20).

Togan, miladi 7. yüzyılda Başkurtların T'ieh-le, Tölös zümrelerine dâhil bir Türk kabilesi sayıldıklarını ifade etmekle birlikte, onların Türklerin Kıpçak ve Qun zümresine dâhil bir kabile olduğunu ve Türkçe konuştuklarını belirtmiştir (2003: 9). Başkurtların Türk menşeli olduklarını kesin olarak gören Kurat da onların 8-9. yüzyıllarda, Ural'ın güneyi ile Batı Sibirya'yı içine alan geniş bir sahaya yayıldıklarını, burada Fin-Ugor halklarıyla temasta bulunduklarını ifade etmiştir (Kurat 1965: 99; 1972: 113).

Başkurtlar 9. yüzyılda bugün hâlâ yaşamakta oldukları Volga, Kama, Tobol ve Ural nehirleri arasında bulunan sahaya yerleşmişlerdir. 10-13. yüzyıllar arasında Volga-Kama Bulgarlarının etkisi altında kalan, daha sonra 1236 yılında Moğollar tarafından Altın Ordu'ya bağlanan Başkurtlara, Moğol hâkimiyeti süresince bazı Bulgar, Kıpçak ve Moğol kabileleri katılmıştır (Demir 2002: 73; Kamalov 2008'den: 28).

11. yüzyıla kadar Şamanist olan Başkurt Türkleri, Moğol hâkimiyetinden önce İslamiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Ancak 14. yüzyılın ilk yarısında Özbek Han (1313-1340) zamanında İslamiyet'i tam olarak kabul etmişlerdir (Mehitov 1995: 45; Demir 2002: 73). İbn-i Sait, Başkurtların Müslüman olmalarında bir Türkmen fakihinin etkili olduğunu belirtmiştir (Togan 2003'ten: 11). Altın Ordu devletinin 1481'de dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri bu devletin mirasçıları arasında paylaştırılmış ve İdil, Kama nehirlerinin doğusunda

yaşayan Başkurt Türkleri Şıbanoğulları (Sibirya Tura Hanlığı)’nın; İdil nehrinin batısında yaşayanlar da Kazan Hanlığı’nın hâkimiyetine verilmiştir. Güney ve güneydoğudaki Başkurtlar ise Nogay Mirzalarının hâkimiyeti altına girmiştir (Saray 1992: 130). Kısa süre sonra Şıban Tura Hanlığı, bütün Başkurt Türklerini hâkimiyeti altına almış ve 15-16. yüzyıllarda Başkurt ülkesini idare etmişlerdir (Togan 1993: 330). Altın Ordu devletinin dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri bazı hanlıklara bağlı kalmışlardır ancak bir yandan da kendi iç teşkilatlarında yine kendilerinin düzenledikleri ve “Yıyn” adını verdikleri “Han Töbesi”nde toplanan kurultayda seçtikleri bir başbuğ ve on iki bey tarafından idare edilmiş ve devlet işlerini de “Divan”larda görüşmüşlerdir. Çarlık hükûmeti döneminde “Yıynlar” meclisinin toplantıları yasaklanmıştır (Togan 1993: 330; Gökçe 1999: 6; İlishev 2002: 64; Togan 2003: 22).

1552’de Kazan ve 1556’da Astrahan’ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Kazan Hanlığı ile işbirliği içinde olan Başkurtlar da Rusların saldırılarına uğramışlardır. 1557’de Başkurtlar Rus hâkimiyetine girmişlerdir ve 1574’te de bugün hâlâ başkent olan Ufa şehri inşa edilmiştir (Kurat 1954: 237-238; 1993: 225). Başkurtlar, Rusların topraklarını işgal etmelerinin üzerine zaman zaman ayaklanmışlardır. Rus karakollarına yapılan küçük çaplı baskınlar ve çete savaşları şeklinde başlayan mücadele, daha sonra ciddi bir mücadeleye dönüşmüştür. Başkurtlar, 1664’te Seyyid Batır önderliğinde ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma, tarihte “Seyid Ayaklaması” olarak geçer. Üç yıl devam eden ayaklanmayı bastırmak için Ruslar çok uğraşmışlardır. Ayrıca, Başkurtlar 1662-1665 yılları arasında Köçüm Han’ın oğulları tarafından idare edilen Rus karşıtı savaşlarda da büyük gayret göstermişlerdir. Bu yıllarda, Başkurtlar Ruslara karşı her fırsatta isyanlar çıkarmışlardır. 1707’de I. Petro zamanında büyük bir ayaklanma çıkaran Başkurtlar başarısız olunca, 1709 yılında tekrar ayaklanmışlardır (Kurat 1965: 105-106; Taymas 1988: 60-62; Saray 1992: 131; Togan 2003: 10-109).

Başkurtlar, 18. yüzyılı ayaklanmalarla geçirmişlerdir. Genellikle de bu ayaklanmalarda Tatarlarla birlikte hareket etmişlerdir. 1755 ve 1774’teki ayaklanmalar, Rusların lehine sonuçlanmış ve birçok Başkurt hayatını kaybetmiştir (Devlet 1989: 106; Akmanov 1995: 97-101; Esfendierov 1996: 160-161; Taymas 1988: 73-79; Özkan 1994: 10; Rudenko 2001: 36; Tokatlı 2002: 84). 1905 Rus ihtilalinde çok fazla rolleri olmayan ve ihtilalin sonuçlarından fazla etkilenmeyen Başkurtlar, 1917 İhtilâli’nden fazlasıyla etkilenmişlerdir. Bu ihtilal, Başkurtların uzun süredir hayalini kurdukları “ulusal devlet” düşüncelerini gerçekleştirmelerine imkân sağlamıştır. Bütün bu tarihî süreçte Rus hâkimiyeti altında ortak kültür dairesi ve ortak bir dil çerçevesinde yaşayan Tatarlar ve Başkurtlar coğrafi ve demografik açıdan ayrılmışlardır (Abdullin 1992: 95,105; Öner 1998: xxxii; Öztekten 2008: 77; Şahin 2008: 51). 1917 Temmuz- Ağustos aylarında Orenburg ve Ufa’da toplanan iki Başkurt Kurultayı, Başkurt Bölgesel Şurasını (Oblastnoye Shuro) seçmiştir. Bu şura, bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasına karar vermiştir. Bütün bu çalışmaların ideolojik ve siyasi lideri Ahmet Zeki Velidî Togan

olmuştur. 1917 İhtilali'nden sonra, bu Başkurt şurası, Orenburg, Ufa, Samara, Perm gibi bölgelerin bağımsız birer eyalet olduklarını ve Başkurt cumhuriyetine bağlandıklarını açıklamıştır (Togan 1999: 206-210). Bu karar, 17 Kasım 1917'de her yerde duyulmuş ve 22 Kasım 1917 tarihli *Pravda* gazetesinde haber olarak yayımlanmıştır. 8 Aralık 1917'de Başkurt Seçmen Kurultayı Orenburg'da gerçekleştirilmiş ve millî bir ordu ile Başkurdistan cumhuriyetinin kurulmasına karar verilmiştir. 23 Mart 1919'da, kurulan cumhuriyetler arasında, Moskova ile iki taraflı güç paylaşımına dayanarak kurulan tek cumhuriyet Başkurdistan cumhuriyeti olmuştur. Bir yıl sonra, 1920'de Rusya Merkezî İcra Komitesi Başkurdistan'ın siyasi muhtariyetinin fiilen ortadan kalktığını bildirmiş; bunun üzerine Zeki Velidî de ülkesinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Temmuz 1920'de Bolşevikler, Başkurtların mutlak azınlıkta olduğu yeni Başkurt yönetimini kurmuşlardır. Yeni kurulan cumhuriyetin başkenti Ufa olmuştur. Başkurt Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti'nin oluşumu, 1917 yılından başlayarak 1934 yılına kadar geçen süre içinde tamamlanmıştır (Öner 1994: 67; Devlet 1997: 55; Devlet 1998: 152; Togan 1999: 213-216; Hüseyinov 2000: 93-100; İlishev 2002: 65; Tokatlı 2002: 85; Demir 2002: 73-74; Togan 2003: 109-155).

1990 yılına gelindiğinde Başkurdistan'da Meclis Başkanlığı ve daha sonra Başkanlık için sıkı çekişmelerin yaşandığı bir seçim yapılmıştır. Bu seçimde, Başkurdistan Yüksek Şurası çok partili sisteme dayanan yeni bir meclis oluşturmuş ve bu seçim sonrasında, Murtaza Rahimov iktidara gelmiştir. 1990'da Sovyetler Birliği'nin çöküşü de birçok demokratik reformun başlamasına neden olmuştur. 1992'de, Rusya'nın Tataristan ve Çeçenistan dışındaki bütün eski otonom cumhuriyetleri, Moskova'da "Federal Anlaşma" imzalamışlardır. Murtaza Rahimov, bu anlaşmayı, Rusya'nın otonomi ve geniş çaplı birçok yetki tanınması şartıyla imzalamıştır. Bu şartlar, "Federal Anlaşma" ya özel bir Ek ile onaylanarak Boris Yeltsin ve Murtaza Rahimov tarafından imzalanmıştır. 11 Mayıs 2000'de, Rusya başkanı Vladimir Putin, Başkurdistan Devlet Meclisi Sözcüsü Konstantin Tolkaçev'e gönderdiği mektupta parlamentonun Cumhuriyet anayasası ve federal kanunlar ile uyumlu hâle getirilmesini önermiştir. 3 Kasım 2000'de Başkurdistan Devlet Meclisi "Başkurdistan Cumhuriyet Anayasasında Tadilata Giriş" başlıklı bir kanun çıkarmıştır. Bu kanun, anayasada yapılan yüzden fazla değişikliğin ilanını kararlaştırmıştır (İlishev 2002: 69).

Başkurdistan bugün Rusya'ya bağlı federe bir cumhuriyettir.

2. BAŞKURT TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

Garipov (1972, 1979), Başkurt Türkçesini Tatar ve Kazak Türkçelerinin geçiş köprüsü olarak nitelendirmiş, Başkurt Türkçesinin şekil bilgisi açısından Tatar Türkçesi ile hemen hemen aynı özellikleri gösterdiğini, bu iki lehçenin ancak ses bilgisi açısından bazı farklılıkları bulunduğunu belirtmiştir (Öner 1998'den: XXXII). Benzing ise, Başkurt Türkçesinin dil bilimi açısından Tatar Türkçesinin özel bir ağız grubu olarak kabul edilebileceğini, Başkurt Türkçesinin Tatar Türkçesinden bazı durumlarda sapmalar gösterdiğini, bu durumun Başkurt Türkçesini Kazak Türkçesine yaklaştıran ünsüzlerden kaynaklandığını olduğunu belirtir (Benzing 1959: 128). Başkurt Türkçesi kendisine has peltek ve sızıcı ünsüzlere sahip olması bakımından tarihî Türk yazı dilinden ayrılmaktadır ve tıpkı Kazak Türkçesinde olduğu gibi ileri derecede ünsüz uyumlarına sahiptir (Dmitriyev 1948: 36; 1950: 39; İşbulatov 1972: 7-8; Yuldaşev 1997: 206; Öner 1998: XXXII).

12-13. yüzyıllar Türk dilinin tarihî gelişimi açısından son derece önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türk dilinin bünyesinde ses ve biçim bilgisi açısından en büyük gelişmeler bu dönemlerde meydana gelmiştir. İslamiyet'e geçiş ile birlikte alfabe değiştiren Türk dilinin güneybatı grubu yani Anadolu ve çevresi, içerisine girdiği yeni kültür zümrelerinin tesirinde kalarak Arapça ve Farsçanın etkisi altında bilhassa medrese eğitimi almış zümrelere özel olan, geniş Türk çevrelerinin doğrudan doğruya anlayamayacağı 'Osmanlıca' şeklini almıştır. Güneydoğu grubu Türk dili ise 'Çağatay' ismiyle anılır ve yine Arap, Fars kültürleri ile dillerinin etkisi altında kalmıştır. Kuzeydoğu grubunu 'Kıpçak' zümresi oluşturmaktadır ve bu gurup Arap, Fars kültürlerinden uzakta bulunduğu için diğerlerine göre daha az etkilenmiştir (Arat 1987: 297-310). 13. yüzyıldan itibaren Kıpçak grubu içerisinde yer alan Eski Kazan Hanlığı'nın bulunduğu İdil-Ural bölgesinde ise Türkistan edebî dili ile ortak unsurlara dayanan "Türkî" yazı dili, yani Çağatay edebî dilinin tesiri altında Türkistan'da meydana gelen edebî dil, devam etmektedir (Kurat 1966: 108; Temir 1992: 709; Ercilasun 1993: 68-69). Ekim devrimine kadar, "Türkî Til"i kullanan birçok Türk halkı gibi Başkurtlar da Arap alfabesini kullanmışlardır (İşbirzin 1979: 81; 1993: 205; Gelevitdinov 2008: 92). Rusya'da 1710/11 yıllarından itibaren Arap harfleri ile basılan kitaplar yayımlanmaya başlamıştır. Bu yıllarda özellikle Türkî Til ile basılmış hükûmet emirnameleri mevcuttur. Öncelikle Petersburg akademisi matbaasında başlayan yayın hayatı, 1809'da Kazan'da 'Üniversite Matbaası' ve daha sonra 'Asya Matbaası'nın açılmasıyla hız kazanmıştır. Böylece Tatar, Başkurt, Mişer, Nogay gibi çeşitli adlar altında İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk boyları arasında, hepsi tarafından kolaylıkla anlaşılan Kazan konuşma dili, 19. yüzyılın ortalarından itibaren müşterek yazı dili olarak gelişmeye başlamış, Kayyum Nasirî, Şehabeddin Mercanî gibi daha birçok müellif tarafından modern edebî ve ilmî eserler verilmiştir (Temir 1992: 715- 718).

Diğer yandan yine 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bütün Türk çevrelerinde bir yenileşme dönemi başlamıştır. Osmanlı Türkleri, yüzyılın başlarından itibaren Batı medeniyetine doğru yönelmiş; bu arada da İdil-Ural bölgesinde din ve eğitim hayatında çeşitli reformlar yapılmaya başlanmıştır. Hem İdil-Ural sahasında hem de bütün Türk dünyasında başlayan yeni eğitim hareketine bağlı olarak “usul-ü cedit mektepleri” açılmış, bir yandan da “marifetçilik” hareketi sonucu, süreli gazete ve dergiler çıkmaya başlamıştır (Öner 1994: 69). İsmail Gaspıralı, Kırım’da 1883’te çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde “dilde, işte, fikirde birlik” düşüncesini benimsemiş ve çıkardığı gazete vasıtasıyla Türk dünyasında dil birliğini sağlamaya çalışmıştır (Kurat 1966: 112; Ercilasun 1993: 71; Devlet 1999: 18; 154).

1905 Rus inkılabından sonra Kazan edebiyatı basın hayatında hareketlilik kazanmıştır. Özellikle 1905-1917 yılları arasında Kazan edebî dilinde gazete ve dergiler çıkmaya devam etmiştir (Kurat 1966: 162; Temir 1992: 719; İnan 1998: 189). 1917 Şubat ihtilali Rusya içerisindeki milletlere önceleri hürriyet getirmiş ve bu milletler muhtariyet veya istiklal hareketleri ile siyasi teşkilatlanma yoluna girmiş olsa da daha sonra Bolşevik ihtilali ile birlikte iç savaş başlamıştır (Temir 1992: 721). Bütün bu gelişmelerin ardından yukarıda bahsedildiği üzere siyasi olarak İdil-Ural birliğinden ayrılarak muhtariyeti ilan edilen Başkurdistan’da Başkurt Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve onun devamı olan İdil-Ural Türkçesinin yanında sadece bir konuşma dili iken artık bir yazı dili olma yoluna girmiş daha önce başlayan alfabe çalışmaları da hız kazanmıştır (Kireyev 1999: 176).

Başkurt alfabesi için Ekim ihtilaline kadar Rus alfabesi esasında harfler düzenlenmiştir. 1907’de Başkurt bilim adamları bu konuda çalışmalar yapmıştır. Bessonov, *Bukvar dilya başkir* adlı bir kitap yazmış ve burada 41 harfli Başkurt alfabesini teklif etmiştir. V. İ. Katarinskiy de yine aynı isimdeki kitabında, Rus alfabesine Başkurt Türkçesinin seslerini eklemiştir. Aynı yıl, M. A. Kulayev Rus-Grek-Latin esaslı bir alfabeyi Başkurt alfabesi olarak kullanmaya başlamıştır. Bu alfabenin Başkurt Türkçesi için uygulanabilmesi bazı yeni harflerin eklenmesiyle mümkün olabilirdi. Bu eklemeler de yapılarak, bu alfabe 1912’de uygulamaya konulmuştur (Kiyekbayev 1966: 30-31; İşbirzin 1993: 211; Tacemen 1994: 29; Tokatlı 2002: 86; Kononov 2009: 234).

Yazı dili ile birlikte, Başkurdistan Halk Maarif Komiserliği bünyesindeki İlmî Merkezin yönlendirmesiyle Başkurt yazarlarından Seyit Remiyev yeni bir alfabe hazırlamıştır. Bu alfabede 33 harf bulunuyordu ve bunların 27’si ünsüz, 6’sı ünlüydü. Bu alfabe, 1923’te imla komisyonu tarafından kontrol edilmiş; 1924’ün Ocak ayında Başkurdistan yönetimi tarafından kabul edilerek *Yanı Yul* dergisinde yayımlanmıştır. Bu alfabe, bazı değişiklikler yapılarak Latin esaslı alfabenin kabul edilmesine kadar kullanılmıştır. Ancak, bu alfabenin eksiklerinin çok olması ve kullanımda sıkıntılar yaratması nedeniyle bir an önce Latin harflerine geçme çalışmaları başlamıştır. S. Sönçev, G. Şönesi, E. Xeberi, S. Remiev, G. Alparov

başkanlığındaki ‘Yeni Alfabe Geçici Ülke Komitesi’ tarafından düzenlenen Latin esaslı Başkurt alfabesi, 1924 yılının Ekim ayında kabul edilmiştir. Bu alfabe, 24’ü ünsüz, 10’u ünlü 34 harften oluşuyordu. Ancak bir yıl sonra ‘Yeni Alfabe Geçici Ülke Komitesi’ yerine, ‘Yeni Alfabe Komitesi’ kurulmuştur. Bu komite, daha önce kabul edilen alfabe üzerinde bazı değişiklikler yaparak, 20 Mart 1925’te yapılan toplantıda, 36 harften meydana gelen alfabeyi hazırlamış ve bazı değişikliklerle bu alfabe *Başkurt Aymağı* dergisinde yayımlanmıştır (İşbirzin 1993: 105).

Mart 1926’da Bakû’de “I. Uluslar Arası Türkoloji Kongresi” toplanmıştır. Bu kongrenin en önemli konularından biri, Türk dünyasındaki yazı meselesiydi. Bu kongrede, Rus alfabesinin, Türkçenin ses yapısını karşılayamadığına, Latin alfabesinin ise buna uygun olduğuna karar verilmiştir (Şimşir 1992: 117). Bu doğrultuda, bir yıl sonra 1927’de bütün Sovyetler Birliği Türk boyları temsilcileri yeniden bir araya gelerek, büyük ve küçük harfleri farklı olan 33 harflik ortak Türk alfabesini kabul etmişlerdir. Daha sonra bu alfabe esasında, Başkurt Türkçesinin kendine has sesleri eklenerek yeni Başkurt alfabesi düzenlenmiştir. Moskova Komisyonu tarafınca hazırlanan ve Rusya Maarif Komitesi tarafından da kabul edilen plana göre 1945 yılına kadar Latin alfabesine geçiş süreci tamamlanacaktı. Bu yeni alfabe, 7 Haziran 1928’de Başkurdistan İdare Komitesinin kararıyla Başkurdistan devletinin resmî alfabesi olarak kabul edilmiştir. 1932 yılından itibaren, Arap harfli eserlerin yayımlanması yasaklanmıştır (İşbirzin 1993: 210; Öztürk 2002: 104-106)

Bütün bu gelişmeler olurken, Sovyetler Birliği, ülkenin tamamında ortak alfabe kullanımı bahanesiyle Rus alfabesine geçişi planlamaya başlamıştır. Türkiye’de de Latin harflerine geçiş, onların bu planlarını bir an evvel uygulamaya koymaya sevk etmiştir. 20 Aralık 1939’da, Başkurdistan hükûmeti, Latin alfabesinden Rus alfabesine geçmeyi ve bu alfabe esasında hazırlanan imla kurallarını kabul etmeyi öngören bir karar imzalamıştır. Birtakım konferans ve çalışmalarından sonra, 15 Kasım 1941’de Başkurt Yüksek Şura Başkanlığı tarafından Başkurt Türkçesinin bugün hâlâ kullandığı alfabe kabul edilmiştir. 1950’de bu alfabeye, alıntı kelimelerde kullanılan /ë/ sesi eklenmiştir. 23 Kasım 1950’de yeni alfabe ve imla resmen kabul edilip yayımlanmıştır (İşbirzin 1993: 212). Bu alfabede 42 harf mevcuttur. Bunların 10’u Başkurt Türkçesinin karakteristik sesleri olan /ü/, /ö/, /ä/, /i/, /s/, /z/, /g/, /q/, /ŋ/, /h/ sesleridir. Ayrıca Kiril alfabesinde bulunan /ya/, /yu/, /yo/, /şç/, /ts/ gibi çift sesler mevcuttur ve yine Rusça kelimelerde bulunan kalınlaştırma ve inceltme işaretleri vardır.

Başkurt Türkçesinin tarihî gelişimi için İşbirzin, Kiyekbayev, Hüseyinov ve Hisamitdinova ile Uraksin’in görüşleri ise kendi eserlerinde aşağıdaki şekilde zikredilmiştir. Bu sınıflandırmalarda araştırmacılar Başkurt Türkçesi edebî dilini belli bölümlere ayırarak değerlendirmektedir. Söz konusu şahısların eserlerinde Başkurt edebî dili aşağıdaki şekillerde sınıflandırılmıştır:

Kiyekbayev, Başkurt edebî dilinin tarihî gelişimini üç döneme ayırmıştır:

1. 15- 16. yüzyıllardan başlayıp 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönem: Klasik halk şarkılarında, destanlarda, rivayetlerde, hikâyelerde ve halk edebiyatının diğer ürünlerinde görülen dil. Bu dönemde Başkurtların resmî yazı dili Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilidir.

2. 19. yüzyılın ikinci yarısından 1917 Ekim İhtilali'ne kadar olan dönem: Başkurt dili esasında yazı dili oluşturma çalışmalarının başladığı dönem. Bu dönemin sonunda, 20. yüzyılın başından Ekim İhtilali'ne kadar Başkurtların resmî yazı dili olan Başkurt dilinin leksik, gramatik özellikleri de göz önünde bulundurularak, Eski Türk diline yakın olan eski Tatar dili kullanılmıştır.

3. Ekim devriminden sonraki ilk yıllardan (1919- 1922) başlayarak günümüze kadar gelen dönem: Yerel Başkurt ağızlarının esas alındığı edebî yazı dilinin meydana geldiği dönem (1966: 53-55).

Hüseynov ise Başkurt edebî dilinin tarihî gelişimini iki devreye ayırır:

1. 13-14. yüzyıllardan Ekim devrimine kadar olan dönem: Bu dönem kendi içinde ikiye ayrılır:

a. 13-14. yüzyıllardan 19. yüzyılın sonuna kadar olan dönem: Bu dönemde edebî dil olarak Kıpçak dili tesirindeki kabile dili esasında meydana gelen Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili kullanılmıştır.

b. 19. yüzyılın sonundan Ekim devrimine kadar olan dönem: Bu dönemde yazı dili olarak Tatar yazı dili kullanılmıştır. Ekim devriminden sonraki devir Başkurt milletinin millî edebî dili devridir.

2. 1919-1922 yıllarından başlayarak günümüze kadar gelen dönem (İşbirzin 1993'ten: 8).

İşbirzin'e göre Başkurt Türkçesi iki döneme ayrılır:

1. Millet olana kadar geçen dönem: 13. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar olan bu dönem dörde ayrılır:

a. 13. yüzyıldan 16. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem: Bu dönemde kendi sahip olduğu leksik-gramatik farklılıklarla beraber, Orta Asya Türkî diline yakın olan Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili kullanılmıştır.

b. 16. yüzyılın ortasından 18. yüzyıla kadarki dönem: Bu dönemde Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilinde, çoğunlukla resmî yazılar ve yıllık gibi edebî eserlerde, Kıpçak unsurları ile Rus dilinden giren unsurlar artmıştır.

c. 19. yüzyılın ilk yarısı: Bu dönemde, Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili içerisinde, dinî edebiyat gelişir. Edebî dilin, konuşma ve halk edebiyatı ürünlerinin dili ile ilişkisi gelişmeye başlamıştır.

ç. 19. yüzyılın ikinci yarısı: Bu dönemde edebiyat gelişmiştir. Ural-Volga

(İdil) boyu Türkî dilinde Başkurt unsurları artmıştır. Edebî dilin yeni stilleri şekillenmeye başlamıştır.

2. Başkurt millî edebî dili dönemi. Bu dönem de dörde ayrılır.

- a. 19. yüzyılın sonundan Ekim devrimine kadarki dönem: Başkurt milletin şekillenmesinin başladığı devirde, matbuatta Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilinin özelliklerini taşıyan Tatar dili kullanılmıştır. Bu dönemde, edebî dilde demokratikleşme süreci gelişmiş ve Başkurtça unsurlar artmıştır.
- b. 1920’li yıllarda canlı konuşma dili, Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili ve folklor dili tesiriyle bugünkü Başkurt edebî dili şekillenmeye başlamıştır.
- c. 1930-1940 yılları arası: Bu dönemde, bugünkü Başkurt edebî dili hızla gelişmiş ve mevcut edebî türler de kendini hissettirmiştir. Yeni Başkurt yazı dili ile edebiyatın her alanında eserler verilmeye başlanmıştır.
- ç. 1950’den günümüze kadarki dönem: Bu dönemde, bugünkü Başkurt edebî dili yerleşmiş ve edebî dilin kuralları tespit edilmiştir. Başkurt edebî dilinin, Rus dili ve diğer halkların dili ile ilişkileri gelişmiştir (İşbirzin 1993: 8).

Hisamitdinova ve Uraksin’in ortak eserinde Başkurt edebî dili tarihi iki ana döneme ayrılır:

Ekim devriminden önceki dönem:

Ural- Volga bölgesinde 12- 18. yüzyıllar arasında Başkurtça unsurların bulunduğu “Türkî” dil.

19-20. yüzyıllardaki Başkurt edebî dili.

20’li yıllardan günümüze kadar olan dönem: Modern Başkurt edebî dilinin oluşum ve gelişim aşaması (2003: 201).

Bu üç sınıflandırmada dikkati çeken bir husus, Başkurt edebî dilinin başlangıç noktası konusunda farklılıkların olmasıdır. Hisamitdinova ve Uraksin Başkurt edebî dilini başlangıcını 12. yüzyıla kadar götürürken; Hüseyinov ve İşbirzin 13. yüzyılı, Kiyekbayev ise 15. yüzyılı edebî dilin başlangıcı saymaktadırlar. Her sınıflandırmanın ilk evresini, yani başlangıç aldıkları yüzyıla 19. yüzyıla kadar olan dönemi, İdil-Ural bölgesindeki Türk halklarının ortak dili “Türkî Til” veya Tatar dili oluşturmuştur. Bölgede izlenen politika neticesinde birbirinden kopan İdil-Ural boyu Türk lehçelerinin kendi edebî dillerinin olduğu dönem de yine sınıflandırmalarda kendini göstermiş ve bu evre genellikle Başkurt dili unsurlarının arttığı dönem veya yerel Başkurt ağızlarının esas alındığı dönem olarak değerlendirilmiştir.

Başkurtların dili, edebiyatı ve tarihi ile ilgili bilgileri, aşağıdaki Rus oryantalistlerinin eserlerinde bulmak mümkündür: Aristov, Bessonov, İvanov,

Katarinskiy, Nikolskiy, Palas, Rizaetdin, Hvalson, Radloff, Katanov vb. Başkurt dil bilimi Sovyet devrinde oluşmuştur. Başkurt dilini, her yönüyle araştırarak, dil bilimini bugünkü seviyeye getiren bilim adamları; Dmitriyev, Kiyekbayev, Ahmerov, Yuldaşev, Garipov, İşbulatov, Uraksin, Mirjanova, Maksyutova, İşbulatov ve Seyitbattalov gibi isimlerdir (Kaydarov, Orazov: 1999: 179).

3. BAŞKURT TÜRKÇESİNİN AĞIZLARI

Bessenov'un 1881 yılında yapmış olduğu çalışmalarda Başkurt ağızları üzerine ilk veriler elde edilmeye başlanmıştır. Bessenov Başkurt Türkçesi ağızları ile alt ağızlarını kapsamlı bir şekilde araştırmıştır (İşbulatov 1972: 27; Mirjanova 1979: 6; Gökçe 1999: 21). Radloff da Türk dillerinin fonetiği üzerine yapmış olduğu çalışmada Başkurt ağızlarını tasnif etmiş ve birtakım fonetik özelliklerinden bahsetmiştir (İşbulatov 1972: 27). Başkurt Türkçesinde ağız araştırmaları, bilimsel anlamda özellikle Başkurt yazı dilinin resmî olarak kabul edildiği 20. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazanmıştır. 1928 yılında Başkurdistan SSSR İlimler Akademisinde, Dmitriyev başkanlığında bir heyet kurulmuştur ve bu heyet, ağız araştırmaları yapmakla görevlidir. Dmitriyev, bu heyette ilk defa farklı bölgelerde seslerin nasıl telaffuz edildiklerini ve anlamsal farklılıklarını ortaya koymaya yönelik bir anket hazırlamıştır (Garipov 1980: 219; İşbulatov 1972: 27; Mirjanova 1979: 12; Maksyutova 1984: 76; İşbirzin vd. 1993: 198).

Bu yıllardan itibaren, gerek kurulan heyetlerle, gerekse bireysel çalışmalarla Başkurt Türkçesi ağız araştırmaları gittikçe artmıştır. Başkurt ağızları ve bu ağızların tasnifi üzerine Bessenov, Radloff, Poppe, Devletşin, Kiyekbayev, Maksyutova, Mirjanova, Baişev, Yuldaşev, İşbulatov, Ehmer, Garipov, Baskakov vb. gibi dilciler çeşitli araştırmalar yapmışlardır (Maksyutova 1972: 286-288; Mirjanova 1979: 13; İşbirzin vd. 1993: 26-30). Bütün bu araştırmacılar, Başkurt ağızlarını bazen benzer bazen de ayrı şekillerde tasnif etmişlerdir. Ayrıca bir yandan tasnif çalışmaları devam ederken diğer yandan da ağız atlasları hazırlanmıştır (Maksyutova 1983).

Bessenov'un Başkurt Türkçesi için hazırlamış olduğu alfabe kitaplarından da anlaşıldığı üzere o, Başkurt ağız bölgelerini güneydoğu ve kuzeydoğu olmak üzere iki kısım olarak düşünmektedir. Böylece Bessenov ve Radloff, Başkurt ağızlarını iki ana gruba ayırmışlardır. Bu ağızlar şunlardır:

1. Dağ ağızı

2. Ova (yalan) ağızı (Maksyutova 1972'den: 285; İşbulatov 1972'den: 27; Mirjanova 1979'dan: 6-13).

G. Devletşin ise Başkurt ağızlarını altı grupta incelemiştir. Bunlar:

1. Kıvakan ağızı

2. Yurmatı ağızı

3. Ay ağızı

4. Halyot ağızı

5. Tabın ağızı

6. Dim ağızıdır (Maksyutova 1972: 286; Gökçe 1999: 25)

Baişev, Ehmer, Yuldaşev ve Garipov, Başkurt ağızlarını genellikle birbirine benzer şekilde üçe ayırmışlardır:

1. Doğu ağızları,
2. Güney ağızları,

3. Batı (veya kuzeybatı) ağızları. (İşbulatov 1972'den: 29; Mirjanova 1979'dan: 13; Maksyutova 1984: 77; İşbirzin vd. 1993'ten: 199).

Kiyekbayev, İşbulatov ve Maksyutova ise, Başkurt ağızlarını 2 gruba ayırmışlardır:

1. Doğu ağızları

2. Güney ağızları (İşbulatov 1972'den: 31; Maksyutova 1972: 286; Mirjanova 1979: 13; İşbirzin vd. 1993'ten: 199; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004'ten: 6).

Baskakov, Başkurt Türkçesinin ağızlarını aşağıdaki 3 ayrı grupta incelemiştir:

1. Kıvakan (Dağ) ağızları
2. Yurmatı (Bozkır) ağızları
3. Burzyan (Kuzeybatı) ağızları (1960: 162)

Poppe, Başkurt Türkçesinin ağızlarını 3 grupta ele almıştır:

1. Dağlık ağızlar (Kuzeydoğu ve güneydoğuda),
2. Bozkır ağızları (Güneybatı ve merkez bölgelerde),
3. Kuzeybatı (1964: 3).

Bütün bu tasniflerde, bazen tamamen fonetik özellikler göz önünde bulundurulurken, bazen de ağızların coğrafi konumlarının esas alındığı göze çarpmaktadır. Bu ağız çalışmaları arasında, bir yandan Başkurt Türkçesinin ağızlarını tasnif edilirken diğer yandan bu ağızların sözlüğü de düzenlenmiştir. Bunun iki güzel örneği, 1987'de Maksyutova tarafından yayımlanan *Başkurt Hüyleşterinin Hüzligi* ile Nezergulov'un başkanlığında 2002'de hazırlanan *Başkurt Tilinin Diyalektarı Hüzligi* adlı çalışmalardır. Başkurt Türkçesinin ağızlarıyla ilgili çalışmalar bugün hâlâ hem Başkurdistan'da hem de Türkiye'de devam etmektedir.

4. DİL TASNİFLERİNDE BAŞKURT TÜRKÇESİNİN YERİ

Türk lehçelerinin tasniflerinde Başkurt Türkçesi genellikle Kuzeybatı - Kıpçak grubunda tasnif edilmiştir. Radloff'un tasnifinde Başkurt Türkçesi "Batı diyalektleri" başlığı altında incelenmektedir. Ses denkliklerini kullanarak ilk bilimsel tasnifi yapan Samoyloviç'in sınıflandırmasında ise "Tav- grubu" (Kıpçak-kuzeybatı) içerisinde yer alan Başkurt Türkçesi, Ligeti tarafından "Kıpçak dilleri" içerisinde değerlendirilmiştir. Baskakov, Başkurt Türkçesini *Başkurt* şeklinde almakta ve "Türk Dillerinin Batı Hun Dalı" ana başlığı altında bulunan "Kıpçak grubu" içerisine dâhil etmektedir. Räsänen'in yedi grupta incelediği Türk lehçeleri tasnifinde Başkurt Türkçesi "Kuzeybatı grubu"nda yer almıştır (Arat 1987: 73-149; Tavkul 2002'den: 636- 644).

Tarihî kayıtlara dayanarak daha çok kronolojik bir sıra esasında Türk dillerini eski (ancient), orta (medieval), modern ve yeni (recent) olarak dört gruba ayırdığı tasnifinde Malov, Başkurt Türkçesini "Yeni" grubuna dâhil etmiştir. Benzing ve Menges'in Türk dilleri üzerinde yaptıkları tasnif denemelerinde de Başkurt Türkçesi "Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman dilleri)" başlığı altında ele alınmıştır (Benzing, Menges 1979: 4; Tavkul 2002'den: 640- 641).

Arat'ın tasnifi de yine fonetik esaslara dayanılarak yapılmıştır ve Başkurt Türkçesi, "tav- grubu" içersinde değerlendirilmiştir (Arat 1987: 146). Türk dillerini altı seslik ölçüte göre değerlendiren Tekin'in tasnifinde ise Başkurt Türkçesi "ayak/tavlı (Kıpçak) grubu"nda verilmiştir (Tekin, Ölmez 1999: 103-107).

ALFABELER

Eski Başkurt Alfabesi (İskelip)

ИСКЕ БАШКОРТ АЛФАВИТЫ (искәләп)											
Мәгәнәһе	Яңғыз	һүз азағында	һүз уртаһында	һүз башында	№ № п/п	Мәгәнәһе	Яңғыз	һүз азағында	һүз уртаһында	һүз башында	№ № п/п
к	ك	ك	ك	ك	20	а	ا	ا	ا	ئا	1
г	گ	گ	گ	گ	21	ә	ه	ه	ه	ئه	2
ҕ	گ	گ	گ	گ	22	б	ب	ب	ب	ب	3
м (мб)	ل	ل	ل (لا)	ل	23	п	پ	پ	پ	پ	4
м	م	م	م	م	24	т	ت	ت	ت	ت	5
н	ن	ن	ن	ن	25	с	ث	ث	ث	ث	6
й	و	و	-	و	26	ж	ج	ج	ج	ج	7
в	و	و	و	و	27	ч	چ	چ	چ	چ	8
у	و	-	و	و	28	х	ح	ح	ح	ح	9
у	و	-	و	و	29	q	د	د	د	د	10
о	و	-	و	و	30	з	ذ	ذ	ذ	ذ	11
ө	و	-	و	و	31	р	ر	ر	ر	ر	12
һ	-	ه	ه	ه	32	з	ز	ز	ز	ز	13
й	ى	ى	ى	ى	33	ж	ژ	ژ	ژ	ژ	14
и	ى	ى	ى	ى	34	с	س	س	س	س	15
и	ى	ى	ى	ى	35	ш	ش	ش	ش	ش	16
э (е)	ى	ى	ى	ى	36	з	ع	ع	ع	ع	17
и	-	-	ى (قس)	ى (قس)	37	ф	ف	ف	ف	ف	18
и	-	-	ى (قس)	ى (قس)	37	к	ق	ق	ق	ق	19

1910- 1912 Yılları Arasında Kullanılan Alfabe

БАШКИРСКИЙ АЛФАВИТ								
СОСТАВЛЕННЫЙ М.А. КУЛАЕВЫМ В 1910-12 ГОДАХ								
(Из его книги: "Основы звуко-произношения и азбука для башкир" г. Казань 1912 г.)								
№ № п/п	печатные буквы	рукописные буквы	современный башкир. алфав		№ № п/п	печатные буквы	рукописные буквы	современный башкир. алфав
1	А а	А а	а		18	М м	М м	м
2	А а	А а	ә		19	Н н	Н н	н
3	Б б	Б б	б		20	Н н	Н н	ң
4	Г г	Г г	г		21	О о	О о	о (ото)
5	Г г	Г г	з		22	О о	О о	ө (оо)
6	Д д	Д д	q		23	П п	П п	п
7	Ъ ъ	Ъ ъ	ы		24	Р р	Р р	р (р)
8	В в	В в	э (е)		25	С с	С с	с
9	Ж ж	Ж ж	ж		26	Г г	Г г	ç
10	Ѕ ѕ	Ѕ ѕ	е		27	Т т	Т т	т
11	З з	З з	з		28	У у	У у	ү
12	І і	І і	з		29	У у	У у	ү
13	И и	И и	и		30	Ф ф	Ф ф	ф
14	Ј ј	Ј ј	й		31	Х х	Х х	х
15	К к	К к	к		32	Ң ң	Ң ң	h
16	Һ һ	Һ һ	к		33	Ш ш	Ш ш	ш
17	Л л	Л л	л		34	Ң ң	Ң ң	Звук смыкания голосовых связок

ПРИМЕРЫ:

Бь башҡорт альпыҗи яҡыш ыльыб алған кышь уһыҙа җазала
быласак. Бь альпыҗи ык ыҗыҗыл. Башҡорттыҗи кайҗы-җына җыҗы бугала
Бь альпыҗи тәшәнгән кышь уһыҙа җазала быласак.
Җыр кымға иҗе аҗал ыҙ тыльһеҗи уҗыҗа ыльыу тыҗыш

/. стр. 17 - 18/.

ПРИМЕРЫ:

Бъ башкорт альпын јашъ былъб алган кышь уһъја јауала
быласак. Бъ альпы оік јынъл. Башкорттың кайъ-гъна çуъ бугала
Бъ алапыја тәшәнгән кышь уһъја јауала быласак.

Ңир кымга иң әуәл ұз тыһнса уһъја јауа былъу тыъш

%. сmp. 17 - 18 %

1925'te Kabul Edilen Yeni Başkurt Alfabesi

Яңы башкорт алфавиты (яңәлеп)					
Башма	Язма	Мәғәнәһе	Башма	Язма	Мәғәнәһе
Aa	А а	а	Мм	М м	м
Bb	В в	б	Nn	Н н	н
Cc	С с	ж	Ŋŋ	Ŋ ŋ	ң
Çç	Ç ç	ч	Oo	О о	о
Dd	Д д	д	Өө	Ө ө	ө
Ðð	Ð ð	з	Pp	Р р	р
Ee	Е е	э (е)	Rr	Р r	р
Əə	Ə ə	ә	Şş	Ş ş	с
Ff	Ф ф	ф	Ss	Ş ş	ш
Gg	Г г	г	Tt	Т т	т
Ŋŋ	Ŋ ŋ	з	Ъъ	Ъ ъ	ѣ
Hh	Һ һ	х	Uu	У у	у
Xx	Х х	х	Vv	У v	в(у)
Ii	И и	и	Уу	У у	у
Jj	Й й	й	Zz	З з	з
Kk	К к	к	Zz	З з	ж
Oq	Q q	к	,	,	(апостр.)
LI	L l	л			

1950'den Bugüne Kadar Kullanılan Başkurt Alfabeti

Başkurt Alfabeti	Çeviri Yazısı	Başkurt Alfabeti	Çeviri Yazısı
A	A	Ө	Ů
Б	B	П	P
B	V	P	R
Г	G	C	S
F	Ġ	Ç	Š
Д	D	T	T
З	Z	y	U
E	Ĭ (yĭ)	Y	Ü
Ё	Yo	Ф	F
Ж	J	X	X
З	Z	h	H
И	İ	Ц	Ts
И	Y	Ч	Ç
K	K	Ш	Ş
К	Q	Ш	Şç
Л	L	Ы	I
M	M	Э	Ĭ
H	N	Ә	Ä
Н	Ŋ	Ю	Yu
O	Ů	Я	Ya

1. BÖLÜM

KİP, ZAMAN VE GÖRÜNÜŞ KAVRAMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1 KİP VE KİP İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

1.1.1 Genel Dil Biliminde Kip

Kip konusu, dil biliminin dışında, psikoloji, mantık, felsefe gibi değişik disiplinler tarafından da ele alınıp işlenmiştir. Fiilin kip kategorisi ile bağlantılı olarak kiplik konusu da bu farklı disiplinlerin ilgi odağı olmuştur. Genel dil biliminde kiplik için farklı yorumlar ve tasnifler ortaya konulmuştur.

Jespersen'e göre kip, kuramsal bir kategori değil, fiil biçiminde görülen tamamen anlam bilimsel bir kategoridir (Lyons 1977'den: 373). Lyons, kipi, dilde iç ve dış etmenlerin karşılıklı etkileşimini gösteren öğelerden birisi olduğu görüşündedir. Ona göre, cümlelerin içinde kullanılan *belki*, *herhâlde* gibi kelimeler olasılık anlatırken, *kaçınılmaz*, *zorunlu*, *kesinlikle* gibi kelimeler ise gereklilik kipi için değişik ayrımlarını dile getirmektedir. Bunlar gibi *acaba*, *sakin*, *usulca*, *eğer*, *ister*, *olası*, *olanaklı* vb. kelimeler eylemin anlattığı iş, oluş ya da harekete ilişkin kişinin tavrını yansıttıkları için kip kategorisinin kapsamı içinde olmaları gerekmektedir (1977: 414).

Bazı dil bilimciler kipi, kipliğin cümledeki işaretleyicilerinden biri saydıkları için genellikle kiplikle birlikte ve çoğu zaman da bu iki kategoriye mukayese ederken kipi tanımlarına yer vermişlerdir (Lyons 1977: 848; Palmer 1986: 21; Bybee vd. 1994: 176; Palmer 2001: 104). Palmer, kipi zaman ve görünüş gibi fiilin birer morfosentaktik kategorisi olduğunu ifade etmiştir (1986: 21). Lyons'a göre ise kip, bildirme (*indicative*), emir (*imperative*), istek (*subjunctive*) vb. gibi terimler vasıtasıyla diğerlerinden farklılaşan fiilin çekimli şekillerini içine alır (1977: 848). Kip de zaman gibi, eylemi çekime uğratarak ya da onu yardımcı eylemlerle niteleyerek gerçekleşmekte, konuşucunun söylediğine ilişkin tavrını nitelemektedir (Lyons 1983: 275).

Kroeger, kipi konuşucunun deneyimleri ve yaptıkları olarak tanımlayarak, belirli kiplerin özel söz eylemlerle (*speech act*) sıkı bir ilişki içinde olduğunu vurgulamış ve dil biliminde bildirme (*declarative*), emir (*imperative*), soru

(*interrogative*) olmak üzere üç ana kipten bahsedildiğini, bu kategorilerin her birinin ise üç temel söz eyleme (*speyech act*) tekabül ettiğini ifade etmiştir. Bu üç kipin sırasıyla; ifade (*statements*), emir (*commands*), soru (*questions*) gibi söz eylemlere denk geldiğini, bunların konuşucunun yaptıklarını içeren kiplerin en açık örnekleri olduğunu da vurgulayan Kroeger, ayrıca bazı dillerde teşvik (*hortative*), dilek (*optative*) gibi özel kiplerin olduğunu da belirtmiştir (2005: 163).

Tenişev başkanlığında yayımlanan *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov* adlı eserde kip ve zaman, farklı birer kategori kabul edilmiş ve farklı başlıklar altında incelenmiştir. Bunlardan zaman fonksiyonu taşıyanlar zaman kategorisi içerisine alınmış ve kip olarak değerlendirilmemiştir. Bu eserde kip kategorisi, Kormuşin; zaman kategorisi ise Yuldaşev tarafından hazırlanmıştır. Kormuşin, kip kategorisini beş başlık altında incelemiştir:

1. *Jelatelnoe naklonenie* “İstek kipi”
2. *Povelitelno-pobuditelnoe naklonenie* “Emir kipi”
3. *Uslovnoe naklonenie* “Şart kipi”
4. *Soslagatelnoe naklonenie* “Dilek kipi”
5. *Doljensstvovatelno-neobhodimostnoe naklonenie* “Gereklilik kipi” (1988: 324-367).

Yine aynı eserde, Yuldaşev tarafından hazırlanan zaman kategorisi ise şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. *Proşedşee na -du* “-dı’lı geçmiş zaman”
2. *Vremena sferi nastoyaşçego i buduşçego* “Şimdiki zaman ve gelecek zaman”
 - a. *Forma na -r* “-r’li şekiller”
 - b. *Forma na -a* “-a’lı şekiller”
3. *Perfekt*
 - a. *Forma na -muş* “-muş’lu şekiller”
 - b. *Forma na -gan* “-gan’lı şekiller”
 - c. *Forma na -ub* “-ub’lu şekiller”
 - d. *Forma na -p* “-p’li şekiller” (1988: 368-412).

Serebrennikov ve Gadjeva tarafından hazırlanan *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov*¹ adlı eserde ise, yine zaman ve kip kategorileri

1 Bu kitabın düzeltmeleri esnasında Serebrennikov ve Gadjeva’nın eseri Türkçeye çevrilmiş ve Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır. B. A. Serebrennikov, N. Z. Gadjeva, *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*, (Çev. Tefik Hacıyev, Mustafa Öner), TDK yay., Ankara, 2011.

iki ayrı başlık altında incelenmiştir. Bunlardan kip kategorisi şu alt başlıklara ayrılmıştır:

1. *Jelatelnoe naklonenie ili optativ* “İstek kipi”
2. *Povelitelnoe naklonenie* “Emir kipi”
3. *Uslovnoe naklonenie* “Şart kipi”
4. *Doljenstvovatelnoe naklonenie* “Gereklik kipi” (1986: 205-212; 2010: 185).

Aynı eserde, zaman kategorisi ise şu şekilde incelenmiştir:

1. *Nastoyaşçee vremya* “Şimdiki zaman”
2. *Proşedşee vremya* “Geçmiş zaman”
3. *Buduşçee vremya* “Gelecek zaman” (1986: 155-192).

Kononov’un Türkiye Türkçesi gramerini incelediği *Grammatika turetskogo yazıka* adlı eserinde Türkçenin zaman ve kip sistemi aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

1. *Povelitelnoe naklonenie* “Emir kipi”
2. *Izyavitelnoe naklonenie* “Bildirme kipi”
 - a. *Prostie Formı* “Basit çekim”
 - i. *Nastoyaşçee I vremya* “Şimdiki zaman”
 - ii. *Nastoyaşçee-buduşçee vremya* “Geniş zaman”
 - iii. *Nastoyaşçee-dlitelnoe vremya* “Uzun süren şimdiki zaman”
 - iv. *Proşedşee- kategorişeskoe vremya* “Geçmiş zaman”
 - v. *Proşedşee-subektivnoe vremya* “Belirsiz geçmiş zaman”
 - vi. *Proşedşee-nastoyaşçee vremya* “Şimdiki geçmiş zaman”
 - viii. *Buduşçee-kategorişeskoe vremya* “Gelecek zaman”
 - b. *Slojnie Formı* “Birleşik çekim”
 - i. *Opredeleenny imperfekt* “Belirli tamamlanmamış zaman”
 - ii. *Neopredeleenny imperfekt* “Belirsiz tamamlanmamış zaman”
 - iii. *Proşedşee-dlitelnoe vremya* “Uzun süren şimdiki zaman”
 - iv. *Davnoproşedşee I vremya* “Uzak geçmiş zaman I”
 - v. *Davnoproşedşee II vremya* “Uzak geçmiş zaman II”
 - vi. *Buduşçee-proşedşee vremya* “Geçmişte gelecek zaman”
3. *Doljenstvovatelnoe naklonenie* “Gereklik kipi”
4. *Jelatelnoe naklonenie* “İstek kipi”
5. *Uslovnoe naklonenie* “Şart kipi” (1941: 126-145).

Kononov'un Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* adlı diğer bir eserinde ise, kip ve zaman kategorilerini yine aynı mantıkla ele aldığı dikkat çekmektedir. Kipi, konuşanlar tarafından tesis edilen hareketin gerçeklikle ilgisi olarak tanımlayan Kononov, emir kipi dışındaki diğer kiplerin hareketin zaman içinde gerçekleşmesini sağlayan şekilleri olduğunu belirtmiştir. Onun tasnifinde, bildirme kiplerinde bir farklılık göze çarpmakta ve Türkçede oldukça yaygın olarak kullanılan {-mAk} üzere gibi yapıların da zaman kategorisi içine alındığı görülmektedir. Kononov'un kip ve zaman sistemini sınıflandırması şu şekildedir:

1. *Povelitelnoe naklonenie* "Emir kipi"
2. *Izyavitelnoe naklonenie* "Bildirme kipi"
 - a. *Prostie Formı* "Basit çekim"
 - i. *Nastoyaşçee I vremya* "Şimdiki zaman"
 - ii. *Nastoyaşçee-buduşçee vremya* "Geniş zaman"
 - iii. *Nastoyaşçee-dlitelnoe vremya* "Uzun süren şimdiki zaman"
 - iv. *Proşedşee-kategoriçeskoe vremya* "Geçmiş zaman"
 - v. *Proşedşee-cubektivnoe vremya* "Belirsiz geçmiş zaman"
 - vi. *Proşedşee-nastoyaşçee vremya* "Şimdiki geçmiş zaman"
 - viii. *Buduşçee-kategoriçeskoe vremya* "Gelecek zaman"
 - ix. *Blijayşee buduşçee vremya* "Yakın gelecek zaman"
 - b. *Slojniye Formı* "Birleşik çekim"
 - i. *Opredelennıy imperfekt* "Belirli tamamlanmamış zaman"
 - ii. *Neopredelennıy imperfekt* "Belirsiz tamamlanmamış zaman"
 - iii. *Proşedşee-dlitelnoe vremya* "Uzun süren şimdiki zaman"
 - iv. *Davnoproşedşee I vremya* "Uzak geçmiş zaman I"
 - v. *Davnoproşedşee II vremya* "Uzak geçmiş zaman II"
 - vi. *Buduşçee-proşedşee vremya* "Geçmişte gelecek zaman"
 - vii. *Buduşçee nesoverşivşeyesya vremya* "Gelecekte süreklilik"
3. *Uslovnoe naklonenie* "Şart kipi"
4. *Doljenstvovatelnoe naklonenie* "Gereklilik kipi"
5. *Jelatelnoe naklonenie* "İstek kipi" (2001: 218-248).

Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* adlı eserinde, sayıca aynı miktarda olmayan iki grup *basit siyga* "basit kip"dan bahsetmiştir. Deny, bu iki grubun arasında vurgu ve şahıs ekleri bakımından farklar olduğunu belirtmiş ve birinci grup basit siygaları şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. *Birinci şimdilik* "süremlî şimdilik veya hâl siygası" "present pr. veya present duratıf"

2. *İkinci şimdilik* “veya hâl muzarı” “present II veya present aorist”
3. *Gayri muayyen mazi* “veya mazi-i nakli” “passe traditionnel”
4. *Niyetli istikbal* “futura intentionnel”
5. *Şimdilik gereklilik siygası* “necessitatif present”
6. *Temenni-inşa siygası* “subjantif veya optatif- subjantif present” (Deny 1941: 377-390).

Deny’nin ikinci grup basit siygaları ise şunlardır:

1. *Muayyen mazi siygası*
2. *Şimdilik şart (conditionnel present)* (1941: 377-390).

Deny’nin kiplerin aldıkları şahıs eklerine göre bir tasnif yaptığı görülmektedir. Ancak, Deny’nin çalışmasında, Türkçenin kip sisteminin bu şekilde detaylı sınıflandırılmasına rağmen *siyga* “kip” için bir tanım verilmemiştir.

Görüldüğü üzere kip kavramı hakkındaki görüşlerde bir birlik olmadığı gibi, çoğu zaman kip, zaman kavramı ile birlikte ele alınmış ve bu iki gramer kategorisi iç içe incelenmiştir. Bu tanımlarda ortak nokta, kiplerin cümlede hareketin ne şekilde yapıldığını belirtmesi ve konuşucunun harekete karşı takındığı bir tavır olmasıdır (Deny 1941: 377-390; Lyons 1977: 848; Lyons 1983: 275; Palmer 1986: 21; Serebrennikov, Gadjeva 1986: 155-192; Kormuşin 1988: 324-367; Bybee vd. 1994: 176; Kononov 2001: 218-248; Palmer 2001: 104). Tanım konusunda böyle bir genellemeye gidilebilse bile kiplerin incelenişinde ayrılıklar göze çarpmaktadır. Genellikle fiilin kip, zaman ve görünüş kategorileri, araştırmalarda iç içe girmiş, bunların sınırları çizilememiştir. Acaba Türkçede bu üç kategori birbirinden ayrı çekim ekleriyle mi ifade edilmektedir? Ya da bunlar aynı fiil çekim ekleri tarafından, farklı şekilde ortaya çıkan kategoriler midir? Aslında problemin büyük kısmını bu nokta oluşturmaktadır.

Bugün genel dil biliminde kip konusu kiplik ile ilgili araştırmalar içerisinde de yer almış, kip ve kipliğin ayrıldığı ve birleştiği noktaların sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

1.1.2 Türkiye Türkçesinde Kip

Bugüne kadar, kip kategorisi hakkında Türkiye’de gramer kitapları ve çeşitli çalışmalarda birçok görüş öne sürülmüştür. Kip kategorisi, genellikle fiilin diğer kategorileri, zaman ve görünüş ile bağlantılı olduğundan, gramerlerde ve çeşitli araştırmalarda zaman zaman farklı yorumlanmıştır. Bu nedenle, Türkiye Türkçesinde kiplerin ne ifade ettiği, gramerde ne şekilde incelendiği konusuna değinmek gerekmektedir.

Emre, kip ve zamanı birlikte kullanan dilcilerdendir. Ona göre, onaylı (*affirmatif*), onaysız (*negatif*) bir anlatım ya da soru içinde kavranılan bir hareketi

değişik şekillerde düşünürüz, işte kip, bu düşüncelerimizin şekilleridir ve gerçekte var olup olmadığını, yapıp yapılmadığını bildiğimiz eylemleri bildirmel (*indikatif*) kipi ile; sandığımız, yargılayarak bir sonuç çıkardığımız, istediğimiz eylemleri ise, dilemel (*optatif*) kip ile anlatırız (1945: 451).

Üçok, kip hakkındaki diğer tanımlardan farklı olarak kipi cümle içinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ona göre kipler, cümle içinde fiillerin aldıkları şekillerdir ve fiilin ifade ettiği işin, hâlin veya hükmün ne şekilde olduğunu, vukua geldiğini veya yapıldığını göstermeye yararlar. Üçok, her dilde kiplerin birbirinden ayrıldığını; her dilde çeşitli kiplerin bulunduğunu ve bunların değişik şekillerde gösterildiğini de vurgulamıştır (1947: 101-102).

Hatipoğlu, kipi, Osm. sıyga, fiil tasrifi; Fr. ve İng. paradigme; Alm. paradigma şeklindeki karşılıklarını vermiş ve kipi, eylemlerde belirli bir zamanla birlikte konuşanın, dinleyen ve hakkında konuşulananın, tekil ya da çoğul olarak belirtilmiş biçimi olarak tanımlamıştır (1972: 82).

Hikmet Dizdaroğlu, kipi, fiillerin çeşitli iş, oluş, hareketleri, durumları zamanla ilgili olarak anlatırken girdikleri biçim olarak tanımlamıştır (1963: 8).

Dilaçar ise, kipi fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini, ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal kategori olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kip adlandırmalarında, zamanla hatta kılınıyla karıştırılmış kip terimlerinin olduğu görüşünü vurgulamıştır. Ona göre, “zaman kipi” şeklindeki görüşler yanlıştır. Çünkü kipi zamanla ilgisi yoktur. Dilaçar, bu görüşleri doğrultusunda 61 çeşit fiil kipi olduğunu örnekleriyle göstermiştir (1971:107-108).

Demircan ise, kipi, eylemin ne gibi bir ruh durumu ile ilgili olduğunu anlatan bir kategori olarak tanımlamıştır (1977: 110).

Gencan da zaman ve kip kavramlarını birlikte kullanarak, eylemlerin, zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girdiğini, bu biçimlerin her birine de kip dendiğini ifade etmiştir (1979: 275).

Eylemin zaman ve şahıs kavramı veren biçimini kip olarak adlandıran Adalı, kipi, eylemin ne gibi bir ruh durumu ile ilgili olduğunu belirttiğini ifade etmiştir. Ona göre, bir eke bağlı olarak ortaya çıkan kipler, genellikle ortaya çıkan veya çıkacak olan bir eylemi belirten bildirme kipleri ya da tasarlanan bir eylemi gösteren isteme kipleri olarak iki kısımda incelenir. Adalı, bildirme kiplerinin zamanla bağımlı olduğunu, yani, bildirimi sağlayanın zaman ekleri olduğunu, isteme kiplerinde ise isteme eklerinin yer aldığını belirtmiştir (1979: 44).

Bilgegil, kip ve zaman olgusunu, “Fiillerde Kip (= Siga=Mode)” ve “Fiillerde Zaman (=Temps)” şeklinde iki ayrı başlık altında ele almıştır. Kiplerin eylemin tarz ve zamanına ait itibari kalıplar olduğunu ve bunların sadece eylemin gerçekleşip gerçekleşmemesi ile ilgili haberi ifade edenlerinde değil, bunlara

ait niyet ve dileği ifade edenlerinde dahi gizli veya açık bir zaman kavramı bulunduğunu belirtmiştir. Bilgegil, bir zamana has eylemin, belirsiz bir şekil içinde ifade edildiğini, bu şeklin de fiilin kipini teşkil ettiğini vurgulamıştır. O, her kipi kendisine has bir eki olduğunu; bu ekin şahıstan şahsa değişmeyeceğini ifade etmiş ve bütün fiil kiplerini, anlamlarının özelliğine göre, iki grupta toplamıştır: *Haber kipleri* (Siga-i ihbâriyye = mode indicatif), *Dilek kipleri* (Siga-i inşâiyye = modes subjonctifs) (1982: 262).

Aksan'ın bir komisyonla birlikte hazırladığı eserinde kip, eylemlerle dile getirilen devinin olay, oluş ve kılışla ilgili anlatım biçimleri olarak tanımlanır. Bu biçimlerden kiminde bir olayı haber verme, gösterme ya da emir söz konusudur. Ayrıca bu eserde geleneksel dil bilgisinde, özellikle Türkçenin dil bilgisi kitaplarında yer alan kip türlerinin dışında, daha pek çok kip türünün bulunduğu; çekimli fiillerin, köklere gelen ekler yardımıyla şahısla birlikte kipleri de anlattığı, fiili kullanan kimsenin bir olay, bir devinme, bir iş karşısındaki davranışının, durumunun, içinde bulunduğu ruhsal koşulların, kipi kapsamı içine girdiği belirtilmiş; Türkiye Türkçesiyle ilgili dil bilgisi kitaplarında kip konusu ve kavramının zamandan ayrılmamış olduğunu ifade edilmiştir (Aksan, Atabay vd. 2003: 207).

Topaloğlu, kipi, bir fiile zaman ve şahıs kavramları dışında konuşan tarafından başka düşünce ve duyguların katılıp katılmadığını anlatan yani fiilin belirttiği oluş ve kılış karşısında, konuşanın sadece bildirmeye mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu gösteren fiil biçimi şeklinde tanımlamıştır (1989: 101).

Vardar, Güz vd. kip ve zaman kavramlarını ayrı ayrı maddelerde ele almışlardır. Kip, eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu, bir başka deyişle salt bildirmeye mi yetindiğini; yoksa bir yorumda mı bulunduğunu; istek, dilek, koşul, gereklilik, emir mi anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliğidir ve zaman terimi gibi kip terimi de gerçekte salt bir nitelik taşımamaktadır. Vardar, Güz vd. bir kipi birden çok kipsel değer anlatabildiğini, kimi durumlarda ise söz dizimsel zorunluluklara bağlı olarak kipsel değerlerin ortadan kalkabildiğini söylemişler, ayrıca Türkiye Türkçesine ilişkin çalışmalarda çoğu zaman kip kavramının zaman kavramıyla karıştırılmakta olduğunu, kip yerine tarz terimini kullananlara ya da zaman yerine kipi kullananlara rastlanıldığını belirtmişlerdir (1990: 103-104).

Zaman ve kip kavramlarını aynı anlamda kullanan Banguoğlu'na göre, zaman veya tarz eki ile çekimlenmiş bir fiilin, teklik ve çokluk şahıs eklerini almasıyla kip (*temps*) meydana gelmektedir (1995: 441).

Ergin, kipi, fiil kök ve tabanlarının ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisi olarak tanımlamış ve bu kategoride fiil kök ve tabanlarının kip veya şekil denilen birtakım kalıplara girdiğini, fiil

kiplerinin hepsinin yalnız kip veya şekil göstermeyip; bunlardan bazılarının kip ve şekil ile birlikte zaman da ifade ettiğini belirtmiştir (1999: 133-288). Böylece Ergin, fiil kiplerinin kip kategorisinden başka zaman kategorisini de karşıladığını ifade etmektedir.

Ediskun ise kip ve biçimi ayrı ayrı ele almış ve kipin; fiil kök ya da tabanlarının, zaman ve biçimlere göre, fiil çekim ekleriyle girdikleri kalıplar olduğunu; biçimin ise, işin yapılışını gösterdiğini ve bu yapılışın bir bildirme, bir istek, bir dilek-şart, bir gereklik, bir emir ile ilgili olarak olumlu, olumsuz, olumlu soru, olumsuz soru biçimlerinde olabileceğini belirtmiştir (1999: 171-203).

Konu ile ilgili olarak, 26 Haziran 1994'te Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen Türk Gramerinin Sorunları Toplantısında "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konusu ele alınırken, Karahan ve Özönder'in sundukları bildirilerde Türkçede kip ve zaman kavramları değerlendirilmiş ve tartışmalarda da çeşitli araştırmacılar tarafından konu ele alınmıştır. Karahan "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konulu toplantıda sunduğu bildirisinde, kip ve zaman kavramı ile ilgili çeşitli tanımları değerlendirdikten sonra, kipi, zaman kavramı ile açıklamanın, bütün kiplerde zaman ifadesi bulunduğunu kabul etmek anlamına geldiğini, bu görüşün ise tasarlama kipleri için doğru olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca, zaman kavramının kip kavramı ile aynı olmadığını; ancak, bazı kiplerde zaman anlamı da bulunabileceği görüşünün genel olarak kabul gören bir görüş olduğunu; ancak, kip tanımlarından zaman ifadesinin çıkarılmasıyla bu konuda da birlik sağlanmış olacağını vurgulamıştır (1999: 52-54). Aynı toplantıda, Özönder ise, bildirisinde, Türkiye Türkçesinde, bir süreç içinde gerçekleşen veya gerçekleşmesi beklenen hareketin, ruh durumunu gösteren kiplerden doğrudan doğruya hareketin zamana bağlı olarak gerçekleşme durumunu gösterenlerin *bildirme kipleri*, hareketin isteğe, niyete, şarta, mecburiyete veya emre dayalı durumunu bildirenlerin ise *tasarlama kipleri* diye ayrıldığını belirttikten sonra, *tasarlama kipleri* ile verilen hareketlerin de şu veya bu şekilde gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi zaman boyutunun içinde olduğunu ve bu kiplerin zaman bakımından geleceğe yönelik bir geniş zaman kavramı taşımakta olduklarını, bunun emir kipi için de geçerli olduğunu ifade etmiştir (1999: 61-63). Bu şekilde Türkiye Türkçesi gramerlerinde genelde tasarlama kipi olarak kabul edilen kiplerin de tıpkı bildirme kiplerinde olduğu gibi zaman boyutunun bulunduğu vurgulanmaktadır. Gerçekten de tasarlama kiplerini oluşturan dilek, istek, şart, emir, gereklilik yapıları her zaman geleceğe yönelik anlam taşıyan kiplerdir. Bu kiplerde konuşucu tarafından ifade edilen hareket daima yakın veya uzak bir geleceğe yönelmektedir.

Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*'nde kipi zaman ile doğrudan bir ilgisi olmadığını, ancak kiplerin bir grubunun aynı zamanda zaman kavramını da taşıdıklarını bundan dolayı da kip ve zamanın birbirine karıştırıldığını ifade etmiştir. Bu durumdan yola çıkarak kipi, fiillerin şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıpları olarak tanımlayan Korkmaz,

iki anlatım kalıbından bahsetmiştir. Bunlar; 1. Bildirme Kipleri, 2. Tasarlama Kipleri' dir. Kip, şekil ve zaman kavramlarının farklı kategoriler olduğunu kabul eden Korkmaz, kiplerin zaman ekleriyle birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadıklarını belirtmiştir (2003: 569-570).

Türkiye Türkçesi gramerlerinde kipin tanımlarına bu şekilde göz attıktan sonra denilebilir ki kip konusunda ortak bir yargı görülmemektedir. Bazı tanımlarda kip, zamandan tamamen ayrı bir kategori olarak kabul edilmiş (Dilaçar 1971: 107-108; Demircan 1977:110; Adalı 1979: 44; Topaloğlu 1989: 101; Vardar, Güz vd. 1990: 103-104; Aksan, Atabay vd. 2003: 207) bazı tanımlarda kip ve zamanın ayrı kategoriler olduğu kabul edilip söylene de zamandan ayıramadığı da ifade edilip birlikte değerlendirilmiş (Emre 1945: 451; Bilgegil 1982: 262; Ergin 1999: 133-288; Karahan 1999: 52-54; Özönder 1999: 61-63; Korkmaz 2003: 569) bazı tanımlarda ise kip ve zaman kategorileri şahıs eklerini taşıyan fiil çekimi olarak kabul görmüştür (Dizdaroğlu 1963: 8; Gencan 1979: 275; Hatipoğlu 1982: 82; Banguoğlu 1995: 441; Ediskun 1999: 171-203).

Fiilin kip, zaman ve görünüş kategorisinin gramerlerde bu denli iç içe girmesinin sebebi, Türkçede fiil çekiminde, bir fiil çekim ekinin hem zamana, hem kipe hem de görünüşe işaret edebiliyor olmasındandır. Kip, konuşucunun önermesindeki iş, oluş ya da hareket karşısındaki tutumu değerlendirmesi ya da yorumudur denilebilir. Bir gramer kategorisi olan kip, bir anlam bilimi kategorisi olan kipliğin fiildeki gerçekleşme şeklidir.

1.2 KİP VE KİPLİK KAVRAMLARI

Kip ve kiplik konusuyla bugün hem dil bilimciler hem de felsefeciler ilgilenmektedir. Özellikle kiplik (*modality*) konusu son zamanlarda oldukça ilgi gören bir konu olmuştur. Kiplik, kipten farklı olarak semantikle de iç içe bir konudur. Kip (*mood*) ile kipliği (*modality*) birbirinden ayıran, birinin gramer diğerinin ise anlam bilimi kategorisi olmasıdır. Bunlar arasındaki bağıntı, zaman (*time*) ile gramer zamanı (*tense*) ya da cinsiyet (*sex*) ile cins (*gender*) arasındaki bağıntı gibidir (Palmer 1986: 21; Frawley 1992: 386). Tipolojik gelenekte kategoriler anlamsal olarak tanımlanma eğilimindedir. Bu nedenle bir biçim birim çeşitli kiplik anlamlarla (bilgiye dayalılık, yükümlülük vb.) sınıflandırılır. Bu kiplik anlamların çeşitli morfolojik, sentaktik ve leksikal kategorilerle ifade edildiği anlamına gelir (De Hann 2006: 32).

Kiplik, konuşucunun cümlesindeki oluş ya da kılışın gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumunu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir. Kiplik, dilde fiil çekimleri, kiplik kelimeleri, edatlar, vurgu, söylem gibi değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir.

Lyons, kipliği konuşucunun fikir ve tavırları olarak tanımlarken (1977: 452), Palmer ise kiplikle hem gelecek zamanın hem de geçmiş zamanın ifade edilebileceğini belirtmiştir. Ona göre, birçok dilde kiplik sistemi biçimsel olarak

fiil sistemi ile birleşmiş olsa da kiplik semantik bakımdan sadece fiille ilgili değil, cümlelerin bütünüyle ilgilidir (1986: 2, 209).

Mood and Modality adlı eseriyle kip ve kiplik konusunu geniş bir perspektifte ele alan Palmer, birçok dünya dilinden verdiği örneklerle bu kavramları incelemiştir. Kitabının bu ilk baskısında, kip ve kipliğin tanımlarını vererek, o güne kadar kiplik hakkında çalışan Jespersen, Von Wright, Rescher ve Searle gibi filozof ve dilcilerin görüşlerine yer vermiş ve kiplik kategorisinin zaman ve görünüş kategorileriyle ilişkisini incelemiştir. Bütün bunların ardından Palmer dünya dillerinde kipleri aşağıdaki üç gruba ayırmıştır.

1. *Declaratives* “Bildirme kipleri”
2. *Imperatives* “Emir kipleri”
3. *Interrogatives* “Soru kipleri” (1986: 23).

Palmer, kiplik sistemini ise iki ana başlık altında incelemiştir.

1. *Epistemic modality* “Bilgiye dayalı kiplik”
2. *Deontic modality* “Yükümlülük kipliği” (1986: 18).

Kipliği bu şekilde iki gruba ayırarak sınıflandıran Palmer’in, 2001’de, eserinin ikinci baskısı yapılmıştır. Kendisinin bu ikinci baskının ön sözünde de belirttiği üzere, 1992’de New Meksico Üniversitesinde düzenlenen ve daha sonra Bybee ve Fleischmann tarafından 1995’te yayımlanan “*Mood and Modality*” sempozyumunun ve ardından 1993’teki diğer bir sempozyum “*Modality in Germanic Languages*” da sunulan bildirilerin de etkisiyle, kitabının birinci baskısındaki görüşlerini değiştirmiştir (2001: xv). Bu son sempozyumda edindiği fikirler, onun kiplik sınıflandırmasını kökten sarsmış ve yukarıda bahsedilen sınıflandırma yerine kiplik kategorisini aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır:

1. *Propositional Modality* “Öneri kipliği”
 - a. *Epistemic Modality* “Bilgiye dayalı kiplik”
 - i. *Speculative Modality* “Şüphe kipliği”
 - ii. *Deductive Modality* “Çıkarım kipliği”
 - iii. *Assumptive Modality* “Varsayım kipliği”
 - b. *Evidential Modality* “Delile dayalı kiplik”
 - i. *Reported Modality* “Aktarıma dayalı kiplik”
 - ii. *Sensory Modality* “Duyuya dayalı kiplik”
2. *Event Modality* “Olay kipliği”
 - a. *Deontic Modality* “Yükümlülük kipliği”
 - i. *Permissive Modality* “İzin kipliği”
 - ii. *Obligative Modality* “Zorunluluk kipliği”
 - iii. *Commissive Modality* “Üstlenme kipliği”

b. *Dynamic Modality* “Hareket kipliği”

i. *Abilitive Modality* “Yetenek kipliği”

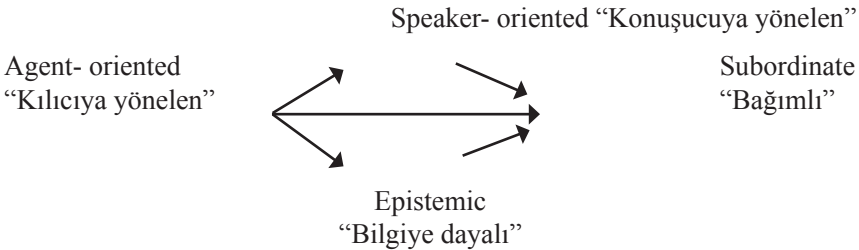
ii. *Volitive Modality* “İstem kipliği” (2001: 22).

Bybee, Perkins ve Pagliuca tarafından yayımlanan *The Evolution of Grammar* adlı eserde, kip ve kiplik konusu için bir bölüm ayrılmış olup kipliğin dört tipinden bahsedilmiştir. Bunlar şu şekildedir:

1. *Agent-oriented modality* “Kılıcıya yönelen kiplik”
2. *Speaker-oriented modality* “Konuşucuya yönelen kiplik”
3. *Epistemic modality* “Bilgiye dayalı kiplik”
4. *Subordinating moods* “Bağımlı kip”

Kılıcıya yönelen kiplik, temel yüklemde ifade edilen eylemin gerçekleşmesi ile ilgili olan kılıcının iç ve dış şartlarının ortaya çıkışını bildirir. Yani, eylemin gerçekleşmesi, kılıcının iç ve dış şartlarına bağlıdır. Dolayısıyla da bu kiplik, sözlüksel ve gramatik bazı biçimlerle ifade edilebilir. Bu çekim ekleriyle, zorunluluk (*obligation*), gereklilik (*necessity*), yeterlilik (*ability*), istek (*desire*), rica (*root possibility*) gibi kiplik şekilleri ortaya çıkar. Konuşucuya yönelik kiplik ise, iç ve dış şartlara bağlı olmadan, konuşucunun, alıcının iznini kabul ettiği ifadeler de dâhil olmak üzere bütün emirleri içerir. Burada eylemin gerçekleşmesinde tam bir yükümlülük söz konusudur ve bu kiplik, emir (*imperative*), yasak (*proibitive*), istek (*optative*), nasihat (*hortative*), uyarı (*admonitive*), hoşgörü (*permissive*) gibi ifade şekilleri sunar. Bilgiye dayalı kiplik ise, konuşucunun önermenin doğruluğu karşısında gösterdiği tutum ve iddiaları ifade eder ve imkân (*possibility*), ihtimal (*probability*), çıkarımsal kesinlik (*inferred certainty*), gerçeğe dayalı zıtlık (*counter-factual*) gibi şekilleri içine alır. Konuşucuya yönelen kiplik ile bilgiye dayalı kipliği ifade etmek için kullanılan benzer şekiller sık sık yan cümlelerin belirli tipleri için de fiillerin işaretleyicisi olarak kullanılır. Bu ifadeler, bağımlı kipi (*subordinating moods*) oluşturmaktadır (1994: 177-180).

Aynı eserde kipliğin gelişim süreci aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

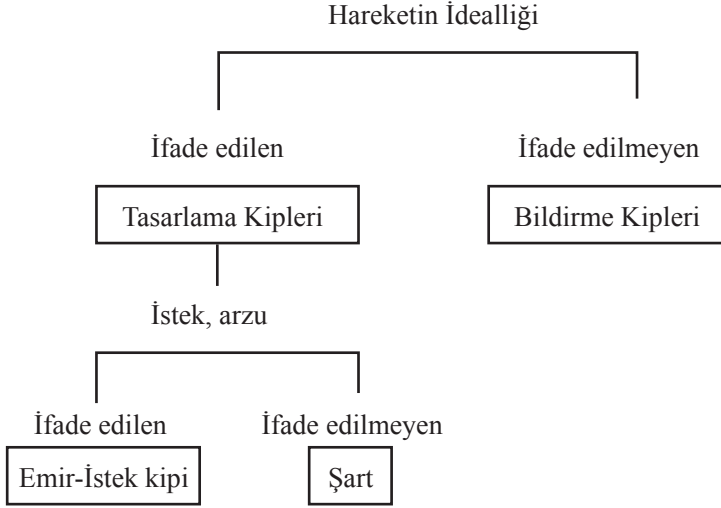

Şekil 1. Kipliğin gelişim yolları

(Bybee vd. 1994: 241).

Nigmatov, kip kategorisinin hareketin gerçekleşle ilişkisini ve fiil çekiminde

şekil olarak ifade edilen kipliği temsil ettiğini, zaman kategorisinin ise hareketin konuşma anı ile ilişkisini ifade ettiğini ve kip kategorisi ile organik olarak bir bağ içinde bulunduğunu belirtmiştir. Nigmatov, bu görüşlerinin ışığında Türkçenin kip sistemini aşağıdaki gibi tasnif etmiştir:

Tablo 1. Nigmatov'un kip tasnifi
(1970: 56)

Baskakov, kipliği, *objektif kiplik* ve *subjektif kiplik* şeklinde iki gruba ayırmış ve bu iki kiplik şeklini cümle düzeyinde incelemiştir. *Objektif kiplik* cümlelerin muhtevasının gerçeklikle ilgisini göstermekte, *subjektif kiplik* ise konuşanın önermeyle ilgisini ve onun bakış açısından, önermenin muhtevasının doğruluk derecesini bildirmektedir. Bu iki grubu Baskakov, kendi içinde tekrar sınıflandırmıştır:

1. *Obektivnaya modalnost* “Objektif kiplik”
 - a. *Obektivnaya modalnost realnogo plana* “Gerçek objektif kiplik”
 - b. *Obektivnaya modalnost irrealnoy plana* “Gerçek olmayan objektif kiplik”
 - i. *Pobuditelnaya modalnost* “Gelecek kipliği”
 - ii. *Uslovnaya modalnost* “Şart kipliği”
2. *Subektivnaya modalnost* “Subjektif kiplik”
 - a. *Utverditelnaya modalnost* “Takdir kipliği”
 - b. *Otritsatel'naya modalnost* “İnkâr kipliği”
 - i. *Leksiçeskiy saposop vırajeniya otritsatel'noy modalnosti* “Leksikolojik yolla yapılan inkâr kipliği”
 - ii. *Morfologičeskiy saposob vırajeniya otritsatel'noy modalnosti* “Morfolojik yolla yapılan inkâr kipliği”

iii. *Sintaksişeskie sredstva vırajeniya otritsatelnoy modalnosti* “Sentaktik yolla yapılan inkâr kipliği”

c. *Voprositelnaya modalnost* “Soru kipliği”

i. *Leksişeskie sredstva vırajeniya voprositelnoy modalnosti* “ Leksik yolla yapılan soru kipliği”

ii. *Leksiko-sintaksişeskiy sposob vırajeniya voprositelnoy modalnosti* “Leksik-sentaktik yolla yapılan soru kipliği”

d. *Vosklitsatel'naya modalnost* “Ünlem kipliği”

i. *Leksişeskie priznaki vosklitsatelnoy modalnosti* “Leksik yolla yapılan ünlem kipliği”

ii. *Morfologişeskie priznaki vosklitsatelnoy modalnosti* “Morfolojik yolla yapılan ünlem kipliği”

iii. *Sintaksişeskie osobennosti vosklitsatel'nih predlojeniy* “Sentaktik yolla yapılan ünlem kipliği” (1984: 12-36).

Frawley, kipliği bir ifadedeki gerçeklere dayanan durum olarak tanımlamıştır ve kiplikle kipin birbirinden farklı kategoriler olduğunu savunanlardan biridir. Ona göre, kiplik, gerçeklik (*realis*) ve gerçek dışılığın (*irrealis*) iki parametresinin terimidir (1992: 390).

Taylan, kipliği, anlatılan olay ya da durum karşısında, konuşmacının kendi öznel yaklaşımının, tutumunun ya da değerlendirmesinin ifade edilişi olarak tanımlamıştır. *Galiba, herhâlde, mutlaka* vb. gibi kiplik kelimeleri, değişen derecelerde, yansıttıkları olasılık anlamlarıyla kiplik ifade ederler. Ona göre, bir eylem çekimi olarak {-DIr} eki de “O çok önemli bir kişidir.” cümlesinde olduğu gibi, konuşucu açısından bir olgusalılık belirttiği için kiplik ekidir. Taylan, “Sen hangi takımda oynuyordun.” örneğini vererek kipliği açıklar. Ona göre, bu cümlede {-IDI} biçimi hem zaman hem kiplik anlamı taşımaktadır. Önceden bilinen ama o anda belleğin bu bilgiye ulaşamadığı durumlarda ortaya çıkan bir durumdur. {-IDI} konuşmacının bir olay karşısında önceden edindiği bilgiden emin olmadığını, o bilginin doğruluğundan şüphe duyduğunu ya da var olan bilgiye ulaşamadığını belirtmekte kullanılmaktadır. Bu kiplik anlamının geçmiş zaman anlamından kaynaklandığı söylenebilir, zira var olup da ulaşılamayan bilgi, geçmiş bir zamanda edinilmiş olmalıdır (1997: 9).

Kroeger de kiple kiplik arasında bir fark görmeyen dil bilimcilere karşı zıt bir fikirle, bu iki kategori arasında farklılık olduğunu ileri sürmüştür. Kipi, konuşucunun deneyimleri ve yaptıkları olarak tanımlarken, kipliğin anlam biliminin zıtlıklarının geniş alanını kapsadığını ifade etmiştir. Kroeger, kipliğin *epistemic* “bilgiye dayalı” ve *deontic* “yükümlülük” olarak ikiye ayrılabilceği gibi *speaker-oriented* “konuşucuya yönelen” ve *agent-oriented* “kılıcıya yönelen” olmak üzere de gruplandırılabilceğinden bahsetmiştir. Ona göre, bilgiye dayalı kiplik, konuşucunun bilgi (*knowledge*) ve inanç (*belief*) durumlarıyla

ilgili anlam bilimsel zıtlıkları içine alır. Yükümlülük kipliği ise, kılıcının ifade ettiği zorunluluk (*obligation*) veya izin (*permission*) gibi durumlarla ilgili olan anlambilimsel zıtlıkları içerir. Konuşucuya yönelen kiplik, birçok dilde özel gramatikal işaretleyicilere sahip olan imkân (*possibility*) veya olasılık (*potential*), kesinlik (*certainty*), varsayım (*supposition*), şüphe (*doubt, dubitative*), delile dayalılığı (*evidentiality*) içine alır. Kılıcıya yönelen kiplik ise, yeterlilik (*ability*), izin (*permission*), zorunluluk (*obligation*), istek (*desire, desiderative*) veya niyeti (*intention*) kapsar (2005: 166).

Son yıllarda kiplik üzerine araştırma yapan Türkologlardan biri de Türkçenin görünüş sistemini daha 1971 yılında detaylı bir inceleme ile ortaya koyan Johanson olmuştur. O, kipliğin özellikle delile dayalı kiplik (*evidentiality*) adlı alt türü ile ilgili araştırmalar yapmış ve daha önce dolaylılık (*indirectivity*) olarak değerlendirdiği bu semantik kategoriye Türkçede, “Turkic Indirectives” ve “Evidentiality in Turkic” başlıklı makalelerinde değerlendirmiştir (2000: 65-66, 2003: 288).

Kılıç da kiplik ve kipliğin alt türlerine çalışmalarında yer vermiş Kırgız Türkçesinde delile dayananlarla diğer bilgi kipliklerinin ilişkilerini ve algısal delile dayalılığın Kırgız Türkçesindeki işaretleyicilerini incelemiştir (2004; 2005: 68-113).

Nuyts da kipliği hareket kipliği (*dynamic*), yükümlülük kipliği (*deontic*) ve bilgiye dayalı kiplik (*epistemic*) olarak üç grupta incelemiştir (2006: 2-6).

Aslan-Demir de Türkiye Türkçesinde isteme kiplik alanı üzerinde yaptığı çalışmada, isteme kiplik alanını, emir, istek, rica ve yalvarma şeklinde alt semantik alanlarıyla incelemiştir (2008).

Genel dil biliminde ve Türkiye dil bilimindeki kiplik incelemeleri hakkında bilgi veren kitabında Kerimoğlu da kip ve kiplik ilişkisine değinmiş kip ve kipliğin parça-bütün ilişkisi düzeyinde bir ilişkiye dayandığını, bu ikisi arasında temelde bir farklılıktan değil, kapsamlılıktan söz etmenin mümkün olacağını ifade etmiştir (2011: 71).

Genel dil biliminde kiplik üzerine yapılan araştırmalarda ve yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz araştırmacıların kiplik tanımlarında dikkati çeken husus, bir anlam bilimi kategorisi olan kiplik üzerinde de fiilin diğer kategorileri görünüş, kip ve zaman gibi genel bir kabul olmadığıdır. Öyle ki, kiplik zaman zaman fiilin bir kategorisi olan kiple iç içe ele alınmış ve bunların paralel kategoriler olduğu ifade edilmiştir (Nigmatov 1970: 56; Lyons 1977: 452; Bybee vd. 1994: 177-180). Diğer yandan bazı araştırmalarda ise, kip ve kiplik tamamen birbirinden ayrılmış ve ayrı iki kategori olarak değerlendirilmiştir (Frawley 1992: 390; Bybee, Fleischman: 1995: 1; Kroeger 2005: 166). Kiplik bazen de araştırmalarda zaman kategorisi ile de değerlendirilmiş olmakla beraber (Palmer 1986: 2); bazı çalışmalarda ise, görünüş ve zamandan ayrı bir kategori olarak ele alınıp incelenmiştir (Clark 1998: 217-267).

Kipliğin, birer gramer kategorisi olan kip, zaman ve görünüşten farklı olarak bir anlam bilimi kategorisi olduğundan daha önce bahsedilmişti. Onun ifade alanı, sadece fiil çekimi ve dolayısıyla fiil çekim ekleri değil, bunun dışında zaman zaman cümlelerin tamamı, zaman zaman da vurgu ve kiplik kelimeleridir. Ancak, bütün bu bahsedilen gramer alanlarında kiplik kendini gösterirken fiil çekiminde kiple ifadesini bulmaktadır. Kipliğin fiil çekimindeki işaretleyicisi olan kip tam olarak kiplikten ayrılamaz. Bu şekilde gramerde kipliğin ifadeleyicilerinden biri olan kip, kiplik kelimeleri, vurgu vb. gibi kipliğin diğer ifade vasıtaları ile sıkı bir bağ içindedir.

1.3 KİP VE ZAMAN KAVRAMLARI

Fiilin zaman kategorisi üzerine yapılan araştırmalarda da gramer zamanı kavramı (*tense*), kip (*mood*) kavramından tam olarak ayrılamamış görünmektedir. Binnick, fiilin zamanlarının genellikle, gösterici kipin bulunduğu yapılarda kullanıldığını vurgulamıştır (Binnick 1991: 66). Bu da zaman ve kip biçimlerinin tartışılmasına yol açmıştır.

Zaman da tıpkı kip ve kiplik gibi hem gramerde hem de diğer disiplinlerde araştırmacıları oldukça meşgul eden bir konu olmuştur. Evrendeki zaman kavramından hareketle, hem yaşadığımız dönem içinde süregelen zamanı hem de gramerde kişiler arası diyalogda yapılan iş, oluş ve hareketlerin sürecini ifade etmek için kullandığımız zamanı anlamak ve kavramak için birçok çalışma yapılmıştır.

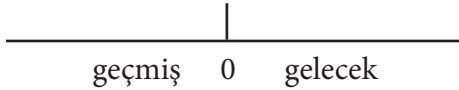
Zaman kavramı üzerine çalışan bazı araştırmacılara göre, dillerde zamanın yansıtılması iki boyutta olur. Mutlak zamanlar ve göreceli zamanlar. Mutlak zamanlar geçmiş, şimdiki ve gelecektir. Göreceli zamanlar ise bu mutlak zamanlara göre zaman eksenine yerleşen zamanlardır (Comrie 1985: 2; Uzun 2004: 152). Zamanı eksen alan birçok çalışmada genel anlamda zaman ile gramer zamanı arasındaki ayrım odak noktası olmuştur. Zaman (*time*) kavramının gramerdeki ifadesi gramer zamanı (*tense*)'dir (Comrie 1985: 9; Fleishmann 1990: 15). Ancak, Türk lehçelerinde ve Başkurt Türkçesinde, İngilizcede olduğu gibi bu iki kavram için iki ayrı terim kullanılmamış, her iki kavram için de *zaman* terimi kullanılmıştır. Son yıllardaki araştırmalarda *gramer zamanı* terimiyle, bu terim kargaşasına çözüm getirilmeye çalışılmıştır.

Dil biliminde ve dil bilgisi çalışmalarında geleneksel olarak gramer zamanı üç bölüme ayrılmıştır. Bunlar geçmiş, şimdi ve gelecek zamanlardır. Bu ayrım daha çok konuşucu merkezli bir sınıflandırmadır. Jespersen'e göre gramer zamanları teorisinin başlıca amacı, kesin olarak bilinen fiil zamanlarıyla üç zamanı birbirine uydurmaktır. Bunun yolu, fiilin zamanlarını sınıflandırmak için bazı anlam farklılıkları bulmaktır (Comrie 1985'ten: 254-257).

Bugün, dil bilimi çalışmalarında gönderim; gösterici merkezli (*deictic*) ve gösterici merkezsiz (*nondeictic*) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Gramer zamanı,

gönderimin gösterici merkezli yapısı olarak tanımlanır (Lyons: 1977: 687). Ancak Comrie, gramer zamanını mutlak (*absolute*) ve izafi (*relative*) olmak üzere iki grupta incelemiştir. Böylece gösterici merkezli, geçmiş, şimdi ve gelecekte ibaret olan zaman ayırımlarına, gönderim noktası şimdiden farklı olarak, bağlam vasıtasıyla ulaşılabilecek zamanlar da eklenmiştir (1985: 56, Fleishmann 1990: 16). Comrie ve Fleishmann tarafından bu şekilde izafi zaman (*relative tenses*) olarak adlandırılan zamanlar, diğer bazı araştırmacılar tarafından görünüş kategorisinde incelenmektedir. Clark ise, Türkmen Türkçesi gramerinde zaman ve görünüşü bir başlık altında ele alıp, Türkmen Türkçesinin zaman sistemini, görünüş kategorisinin anlam ayrıntılarıyla incelerken, kip kategorisini ayrı bir başlıkta incelemiş, böylece zaman ve görünüş kategorilerini kipten ayırmıştır (1998: 217-267).

Comrie'nin mutlak gramer zamanının dilde sunumu şu şekildedir:

Şekil 2. Mutlak zamanların sunumu
(1985: 2)

Birçok dilde gramer zamanının sunumu bu şekildedir. Geleneksel olarak 0 noktası konuşucunun içinde bulunduğu zamanı karşılamaktadır. Çizginin solu geçmiş, sağ ise geleceği ifade eder.

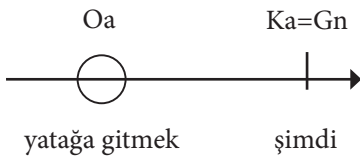
Fleishmann, zamanın sunumunu biraz daha farklı ele almış ve mutlak zamanın sunumunu, verdiği bir örnekle şu şekilde göstermiştir.

Ka= Konuşma anı

Gn= Gönderim noktası

Oa= Olay veya durum

Dün yatağa erken gittim.

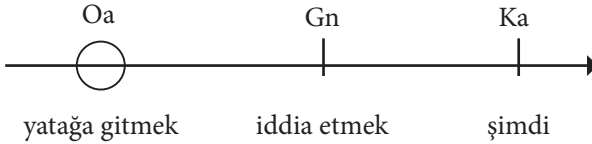
Şekil 3. Mutlak zamanın sunumu
(1990: 16)

Burada gönderim noktası, konuşma anına tekabül etmekte; olay ise zaman çizgisinde her ikisinden daha öncede yani çizginin geçmiş tarafında yer almaktadır.

İzafi zamanlar, daha önce de belirtildiği üzere, gönderim noktasının şimdiden

farklı olarak bağlama göre uygun bir şekilde yerleştirilmesiyle oluşmaktadır. Burada bağlam önem kazanmakta, yani izafi zamanları bağlam belirlemektedir. Konuyla ilgili olarak Fleishmann, izafi zamanların dilde sunumunu şu şekilde göstermektedir.

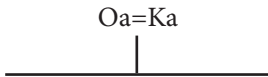
Marcel dün, bir gün önce yatağa erken gittiğini iddia etti.

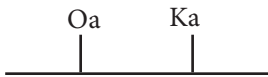
Şekil 4. İzafi zamanların sunumu
(Fleishmann 1990: 16)

Zamanların bu şekilde mutlak ve izafi olarak sınıflandırılmasından (Comrie 1985; Fleishmann 1990; Binnick 1991) başka Comrie, bu sınıflandırmadan sonra bir ilki gerçekleştirmiş ve izafi zamanları da tamamen izafi zamanlar (*pure relative tense*) ve mutlak izafi zamanlar (*absolute relative tense*) olmak üzere iki gruba ayırmıştır. İzafi zamanların bu iki türü arasındaki fark, gönderim noktasından kaynaklanmaktadır. Tamamen izafi zamanların sınırlarına Türk dillerindeki sıfat-fiilli cümlelere benzer cümleler girer. Mutlak izafi zamanlarda ise gönderim noktası geçmişte bir noktadır (Comrie 1985: 64, 65). Bu tarz yapılar Türk dillerinde genellikle hikâye birleşik zaman dediğimiz zaman ile sunulmaktadır.

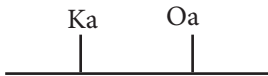
Comrie, çalışmasında izafi zamanlar ile mutlak zamanların ayrıldıkları noktaları uzun uzun anlatmıştır. Bu zaman ayırımlarını verirken onun zamanları formüle edişi burada bizim de bu ayırımları anlamamız açısından faydalı olacaktır. Comrie, olay anı (Oa) ve konuşma anı (Ka) gibi iki zaman noktasından hareketle üç bağıntı içinde -eşitlik, öncelik ve sonralık- mutlak zamanları formüle etmiştir. Comrie'nin ve genelde bütün dillerdeki zamanın görünümünü, şu şekilde formüle ederek göstermek mümkündür:

Şekil 5. Comrie'nin şimdiki zaman sunumu

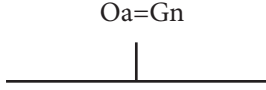

Şekil 6. Comrie'nin geçmiş zaman sunumu

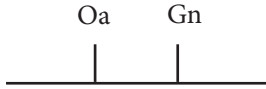

Şekil 7. Comrie'nin gelecek zaman sunumu

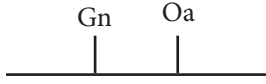
Comrie'nin mutlak zamanları nasıl incelediğini, bu şekilde bir zaman çizgisi üzerinde gösterdikten sonra, bağlama göre ortaya çıkan izafi zamanları da aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

Şekil 8. Comrie'nin izafi şimdiki zamanların sunumu

Şekil 9. Comrie'nin izafi geçmiş zamanların sunumu

Şekil 10. Comrie'nin izafi gelecek zamanların sunumu

Smith, gramer zamanlarının öncelik, sonralık, eş zamanlılık gibi birbirleriyle ilgili değerlerle meydana geldiğini belirtmiştir. Bunlar sabit veya esnek yönlendirmelerdir (1991: 145). Frawley, zamanı, görünüşün tanımıyla karşılaştırarak bir tanım yapmıştır. Eğer görünüş, olayın bir zaman çerçevesi üzerinde veya içinde şekillenme biçimiye; zaman, olayın bir zaman çerçevesi içerisinde açıkça işaretlenme biçimidir. Görünüş, olayların işaret etmeyen şekillerine işaret eder, zaman ise, işaret eden şekillere işaret etmektedir. Frawley de zaman şekillerini *absolute tense* (mutlak zaman), *relative tense* (izafi zaman) olarak ikiye ayırmıştır. Mutlak zaman, gramer zamanının konumunu konuşma anına bağlar, izafi zaman ise konuşma anı veya zaman konumu olarak başka bir olayı seçer (1992: 336, 345).

Kip ve zaman kategorileri çeşitli biçimlerde kesişebilir. Öncelikle belli bir kip ayrımı bir zamanda yansız kalabilir (Lyons 1983: 277). Türkçede fiil çekim eki olarak tanımlanmış bir biçimin (örneğin, {-mİş} {-DI}, {-Iyor}, vb.) birden fazla kullanımı olduğu ve dolayısıyla da birden fazla anlamı aktardığı birçok çalışmada dile getirilmiştir (Slobin, Aksu-Koç 1982; Taylan 1988; 1993; Aksu-Koç 1986; Akerson 2000). Fiil çekim ekleri zaman, görünüş ve kiplik gibi anlamsal kategorilerin dil bilgisel biçimlenişleridir. Başka dillerde de aynı biçimin hem zaman hem görünüş anlamlarını aktarması, bu iki kategorinin birbirleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Kroeger, zaman teriminin sadece gramatikal olarak işaretlenen zamana gönderim için kullanıldığını belirtmiştir. O da tıpkı Comrie gibi, zaman sisteminin *absolute tense* “mutlak zaman” ve *relative tense* “izafi zaman” olarak iki şekilde incelenebileceğini ifade etmiştir (2005: 148).

Türkiye Türkçesi gramerciliğinde genel dil biliminde olduğu gibi gramer zamanı ile ilgili çok değişik tanım ve adlandırmalarla karşılaşmak mümkündür. Öncelikle çalışmaların genelinde gramer zamanı için genel zaman teriminin kullanıldığı dikkat çeker. Türkiye Türkçesinde gramer zamanı, fiilin gösterdiği iş, oluş ve hareketin hangi zamanda yapıldığını veya olduğunu ifade eden bir gramer kategorisidir (Topaloğlu 1989: 165; Ergin 1999: 133;). Zaman, bazı araştırmacılar tarafından başlangıcı ve sonu belli olmayan soyut bir kavram, bir akış (Gencan 1979: 272) varlık ve kavramların intikali için gereken süre (Bilgegil 1982: 263); bir oluş ya da kılışın içinde geçtiği zaman parçası (Banguoğlu 1995: 139); eylemin içinde olduğu zaman (Aksan, Atabay vd. 2003: 201) olarak tanımlanmıştır.

Akerson, zaman kavramını, felsefi olarak iki taraflı bir karşıtlık şemasına oturtarak; *dilimlenmemiş zaman* ve *dilimlenmiş zaman* olmak üzere iki gruba ayırmıştır. *Dilimlenmemiş zaman*, başı sonu belli olmayan bir akıştır. *Dilimlenmiş zaman* ise, başı sonu belli olan aralıklardır (2000: 142). Akerson da konuşma anını merkez alarak Türkçede zamansal işlevlerin dışı vurumlarını bir tablo yardımıyla şu şekilde göstermiştir:

Merkez: Şimdiki şu an (konuşma zamanı)				
	Dilimlenmemiş Zaman	Dilimlenmiş Zaman		
İşlev	Geniş	Geçmiş	Şimdi	Gelecek
Biçim	-ir	-di, -miş	-yor	-ecek

Tablo 2. Konuşma zamanı merkezli zaman tasnifi
(2000: 143)

Akerson, zaman çizgisinde merkezi geçmişteki bir noktaya aldığımızda, Türkçede farklı zaman sistemlerinin ortaya çıktığını ifade eder. Bu durumda ortaya çıkan zaman sistemleri, geçmişte merkez alınan noktanın etrafına yerleşir. Zaman sistemlerinin bu şekildeki yerleşimini aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.

Merkez: Geçmişteki bir an (anlatı zamanı)				
	Dilimlenmemiş Zaman	Dilimlenmiş Zaman		
İşlev	Geniş	Geçmiş	Şimdi	Gelecek
Biçim	-irdi	-diydi, -mişti -mişmiş	-yordu -yormuş	-ecekti -eçekmiş

Tablo 3. Anlatı merkezli zaman tasnifi
(2000: 143)

Zaman, genel olarak dil biliminde, felsefe vb. gibi diğer disiplinlerde birçok çalışmada ele alınıp incelenmiştir. Bütün bu çalışmalarda evrendeki zaman kavramı insan tarafından algılanmaya çalışılmış ve bu genel kavramın insanın

iletişim aracı olan dildeki ifadesi, gramer zamanına yansıyışı dikkat çekmiştir. Gramer zamanı, genel olarak zamanın dildeki algılanış biçimidir. Bu algılama konuşma anını merkez alarak, zaman kavramını bir zaman çizgisinde gösterme şeklinde olmuştur. Bunun sonucunda zaman çizgisinde şimdiyi ifade eden konuşma anından önce olan olaylar geçmiş, sonrası ise gelecek olarak tanımlanmıştır. Böylece, gramerin üç zamanı geçmiş, şimdi ve gelecek belirlenmiş olur. Hemen hemen bütün dillerin gramerlerindeki zaman, geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde dilimlenmiştir. Bu üç zamanda gösterici merkezi konuşma anıdır. Bu üç zamandan başka bazı araştırmacıların gramerde gösterici merkezinin bağlama bağlı olarak ortaya çıktığı başka zaman şekillerinin de olduğu ifade edilmiş ve bunlar çeşitli şekillerde incelenmiştir.

1.4 KİP VE GÖRÜNÜŞ KAVRAMLARI

Görünüş (*aspect*), hem Türkiye Türkçesinde hem de Başkurt Türkçesinde üzerinde fazla çalışılmamış olan bir gramer kategorisidir. Aspect kavramı Türkiye Türkçesinde genellikle *görünüş* (Dilaçar 1971: 159-161; Koç 1992: 128-129; Korkmaz 1992: 74-75; 105-106; Banguoğlu 1995: 411; Hengirmen 1999: 82; 194-195; Vardar 2002: 48; Bacanlı 2009: 12; Aydemir 2010; Kerimoğlu 2011: 76); *bakış* (Uğurlu 2003: 247; Karadoğan 2009), *görünüm* (Hatipoğlu 1972: 22) terimleriyle karşılanmıştır. Çeşitli gramerlere ve dil bilimi çalışmalarına baktığımızda kip, zaman ve görünüşün üç ayrı kategori olarak incelendiğini görüyoruz; ancak daha önce de söylendiği üzere, her ne kadar bu üç kavram ayrı birer kategori de olsa, çoğunlukla birbirleriyle kesiştikleri yerler olmaktadır. Özellikle Slav dilleri araştırmalarında ortaya çıkan ve ilgili terimi Rusçadan çevrilen bu kavram, daha çok 19. ve 20. yüzyıl dilciliğinde ele alınmıştır. Görünüş, dilde fiil çekim işaretleyicilerinin belirttiği oluşların süresi, gelişmesi ve bitmesiyle ilgili bütün biçimleri kapsayan bir gramer kategorisidir.

Türk Dil Kurumu tarafından basılmış olan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde görünüş, daha çok Slav dillerinde, eylemin bitmiş veya bitmemiş olduğunu göstermek üzere fiillerde görülen şekil farkı olarak tanımlanmıştır (1949: 94).

Dilaçar, görünüş (*aspect*) terimini fiillerde zaman kayması yerine kullanmıştır. Ayrıca, Almanca *aktionsart* yerine de "kılınış" terimini kullanır. Ona göre, kılınış belli bir sürecin akışında bulunan doğal bir özelliktir, yani sürecin iç sınır, başlama, bitirme, süre ve tekrar gibi fiil masterının da bildirdiği niteliklerle olan ilgisidir. Görünüş ise, fiil çekiminde konuşanın, çekim kalıplarının kabul edilen anlamlandırma sınırlarının dışına çıkarak kullanılışıdır; bu çekime, fiil masterında bulunmayan özel bir renk vermesidir. Yani, ona göre, görünüşte şekilden beklenen anlam dışında, başka bir anlam çıkmaktadır (1971: 159-161).

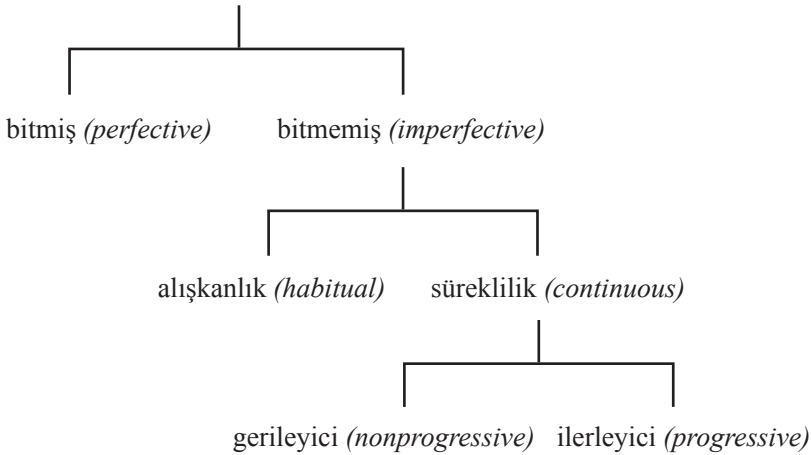
Türkçede görünüş sistemini oldukça detaylı bir şekilde inceleyen Johanson, görünüş sisteminin zaman sistemi ile sıkı bir bağlantıda olduğunu, zaman eklerinin aynı zamanda görünüş-zaman kategorisinin göstericileri olduğunu ve

zamanın görünüşün gerçekleşmesinde çok önemli rol oynadığını ifade etmiş ayrıca zarf şekillerini ifade eden kipli ve zamanlı olmayan düşünceleri, görünüşlü düşünceler olarak nitelendirmiştir. Görünümlü düşüncelerin ise olayın sınırlarını çeşitli bakımlardan açan öznel bakış biçimleri olduğunu ve bu düşüncelerin, konuşucunun olaya bakışını ve olayı, dinleyene nasıl göstermek istediğini belirtir. Kılınış (*aktionsart*) ile görünüşü (*aspect*) birbirinden ayırarak inceleyen Johanson, her fiilin kendiliğinden bir hareket tarzına sahip olduğunu, bunun da kılınışı ifade ettiğini belirtir. Kılınış veya kılınış birliğine (*aktionalphrase*) sahip olan bir fiilin çekimlenmesiyle de bakış birliği (*aspektphrase*) oluştuğunu vurgulayan Johanson, kılınışı şu şekilde üçe ayırır:

1. *Initialtransformativ* “Ön sınırı vurgulayanlar”
2. *Finaltransformativ* “Son sınırı vurgulayanlar”
3. *Nontransformativ* “Sınır vurgulamayanlar” (1994: 249).

Hatipoğlu, görünüş için farklı bir terim kullanır. Bu terim *görünüm*’dür. Ona göre görünüm; (*Fr. aspect, aspect intensif; İng. aspect, intensive aspect; Alm. Aktionsart, intensive Aktionsart*) (*Derl. görünüş, karmaşık fiil*) eylem kavramlarında meydana geliş tarzıdır. Hatipoğlu, görünüm için şu örnekleri vermiştir: *Atıldı atılacak, düştü düşecek, oldu olacak, gelmez olmak, gidecek olmak, gelmiş olmak, vermiş bulunmak vb* (1972: 22).

Comrie, görünüşü, bir durumun zamana ait iç unsurlarının görünüşlerinin farklı yolları olarak tanımlar ve görünüşü, *perfective* “bitmiş” ve *imperfective* “bitmemiş” olarak ikiye ayırmıştır. Ona göre, bitmemişlik görünüşü, kendi arasında *habitual* “alışkanlık” ve *progressive* “ilerleyici” olarak yine ikiye ayrılır. Comrie, görünüşe ait zıtlıkları aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır (1976: 3, 16, 25):

Bitmişlik görünüşü ile bitmemişlik görünüşü arasındaki fark, bitmişlik görünüşünün bir olayın dış yapısıyla, bitmemişlik görünüşünün ise, olayın iç yapısıyla ilgilenmesindedir. Bitmemişlik, bir olayın iç yapısıyla, hem başlangıcından öncesiyle hem bittikten sonrasıyla ilgilenebildiği için alışkanlıklar bu gruba girmektedir. Zamanla görünüşü birbirinden ayıran en önemli özellik ise görünüş, durumun zamanını, başka bir zaman noktasıyla ilişkilendirmekle ilgilenmez; ancak bir durumun zamana ait iç seçmenleriyle ilgilenir. Sonuç olarak Comrie'ye göre gramer zamanı, bir durumun dış zamanı ile ilgilenirken, görünüş ise bir durumun iç zamanı ile ilgilenmektedir (1976: 4, 5).

Vardar başkanlığında hazırlanmış olan diğer bir eser *Başlıca Dilbilim Terimleri*'nde ise, görünüş, eylemin anlattığı oluşun süre ve türünü, ne biçimde görüldüğünü belirten dil bilgisi kategorisi olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma göre görünüş, eylemin bir anda olup bittiğini ya da bir süreye yayıldığını ifade etmekte; eylemi, başlangıcı, sonu ya da gelişimi açısından ele almaktadır (1978: 74).

Meydan Larousse ansiklopedisinde de görünüş, oluşları belirten kelimeler (fiiller ve bazı dil bilimcilere göre fiil anlamını içeren isimler) fiil kavramına yansıyan değişik temsil biçimlerini anlatmaya elverişli olan biçimler olarak tanımlanmıştır ve aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

1. Bitişli veya aoristli görünüş; gelişmesiz, bir nokta olarak görülen oluş (Türkçede -di'li geçmiş zaman: geldi)
2. Sürekli görünüş (Türkçe: geliyordu)
3. Bitmişlik belirten veya bitmemişlik belirten görünüş (Bitmişlik veya bitmemişlik ayrımı Slavcada çok önemlidir. Rusça ve Çekçenin fiil sistemine hâkimdir.)
4. Sonuç görünüşü (Alm. *steigen* çıkmak sonuçlu, *ersteigen* tırmanmak)
5. Belirli ve belirsiz görünüş, bir sonucun kapsanıp kapsanmadığını, çoğunlukla bir nesneyi göstermek için kullanılır. (Türkçede konuşmak belirsiz, söylemek belirlidir)
6. Eylemin tekrar edildiğini belirten tekrarlamalı görünüş (Lat. *dicere* söylemek, *dictare* söyleyip durmak)
7. Eyleme geçişi belirten başlama görünüşü
8. Oluş üstünde ısrar belirten şiddet görünüşü.

Görünüş kavramı bu şekilde 8 gruba ayrıldıktan sonra görünüş ayrımlarının çeşitli dillerde değişik şekillerde gösterildiğine değinilir. Örneğin; Slav dillerinde bitmişlik ile bitmemişlik, fiil örnekleri ile sonekler arasındaki karşıtlığa dayanır. Görünüş olguları aynı dilde değişik düzlemlerde ortaya çıkar ve hem fiil yapısını (önekleme, sonekleme) hem de fiil çekimini (değişik görünüşlü gövdelerin karşıtlığı) ilgilendirir. Görünüş, gramerde kurallaşarak fiil sistemine hâkim olabilir. Hint-Avrupa dillerinde ve değişik olarak Slavca, Yunanca ve Latince de böyledir; Eski Yunancada üç gövde (şimdiki zaman, aorist ve bitmiş zaman)

karşıtı. Dillerde görünüş işe karışmadan zamanın belirtilebildiği pek görülmez ve görünüş zamandan çok daha önemli bir rol oynayabilir. Arapçadaki *yektubu* biçimi öz olarak bitmemişliği gösterir ve değişken bir zaman değeri taşır: *yazıyordu*, *yazdı* veya *yazacak*. Bazı dillerde görünüşten zamana kayıldığı da görülebilir. Fransızcada birleşik geçmiş zaman başlangıçta bitmişliği belirtirken zamanla geçmişi göstermek için yalın geçmiş zamanın yerini almıştır. Hint-Avrupa dillerinin tarihinde çok görülen bu durumu, soyutlamaya doğru bir ilerlemenin belirtisi olarak yorumlayanlar çıkmıştır. Çünkü görünüş zamandan daha somut temsil biçimlerini kapsar (1979: 290-291).

Lyons, görünüşün Rusça *vid* sözcüğünün çevirisi olduğunu, önceleri Rusça ve öteki Slav dillerinde eylemin çekiminde bitmişlik ve bitmemişlik ayrımını anlatmak için kullanıldığını belirttikten sonra, bitmişlik ve bitmemişlik kavramları üzerinde durmuştur. Lyons, bu iki kavram arasındaki ayrımı anlatabilmek için aşağıdaki Rusça örnekleri vermektedir:

Ya proçital roman “Roman okudum.”

Ya çital roman “Roman okudum.”

Bu iki cümle de, “Dün akşam ne yaptınız?”, gibi bir soruya, “Roman okudum.”, şeklinde cevap olabilmektedir. Ancak bu iki cümle, Rusçada birbirine eş değildir. *proçital* fiilinde bitmişlik; *çital* fiilinde ise bitmemişlik söz konusudur. Rusça görünüş dizgesinde bitmişlik belirtili terimdir. Bitmemişlik ise buna karşılık belirtisizdir ve birçok bitmişlik biçimi karşılığı olan bitmemişlik biçimine önek getirilerek türetilir. Yukarıdaki iki cümleden birincisinde okuma işinin bittiği anlaşılır. İkincisinde ise, okuma işinin tamamlanıp tamamlanmadığı anlaşılmaz. Yalnızca konuşucunun roman okumakla biraz zaman geçirdiği söylenebilir. Rusçada olduğu gibi Yunancada da bitmişlik, bitmemişliğe karşıt olarak belirtilidir. Ama Yunanca görünüş dizgesinde bir üçüncü terim, geniş zaman (*aorist*) vardır. Bu kavram kimi durumlarda hem bitmişliğe hem de bitmemişliğe karşıt durumdadır. Bütün bu açıklamalardan sonra Lyons, görünüş kategorisinin, bu bahsedilenlerden başka, birçok türden ayrım olasılığı içerdiğini ve zaman ayrımları gibi bunların da süremle ilgili olduğunu, ancak süremdeki yerinden çok bir eylem, olay ya da durumun süremle ilgili dağılımı veya sınırlarıyla ilgili olduğunu ve zamanın tersine görünüşün gösterici bir kategori olmadığını, cümlelerin zamanına göre düzenlenmediğini söylemektedir (1983: 282).

Aksan, görünüş ile birlikte kılınış kavramından da bahseder. Bu iki kavramın birbirine çok yakın olduklarını söyler ve kılınışı Alm. *aktionsart*, görünüşü ise Alm. *aspect* karşılığı olarak kullanır. Daha önceki tanımlarımızda bu iki terim için de Türkçede görünüş terimi karşılık alınmıştı. İngilizce ve Fransızcada da bu iki kavram genellikle *aspect* terimi ile karşılanmaktadır. Aksan’a göre, kılınış terimi, fiillerin anlattıkları işin zaman açısından ne türde olduğunu belirtmekte ve fiilleri de bu açıdan sınıflandırmaktadır. Örneğin; bazı fiillerde bir başlama anlamı, bazılarında süreklilik anlamı, bazılarında da bir bitiş ve sona erme söz

konusudur. Bunların yanında eylemlerin anlam açısından başka türleri de vardır. Görünüş ise, dil içinde eylemin kullanımına yansıyan ruhsal etkiler ve koşullarla ilgilidir; eylemle anlatılan işin, olay ya da oluşun, konuşan tarafından öznel bir biçimde değerlendirildiğini gösterir. Böylece, konuşan eyleme yeni bir değer yüklemiş olur. Aksan, konuya Johanson'dan alınan şu örneği verir:

“Başka bir resimde babamla bir masa başındayız, kiraz yiyoruz. Sırtımda golf elbisem var, ayak ayaküstüne atmışım. Bir ötekinde uzun pantolonlu, mahzun bakmaktayım. Resimlerin tozunu siliyorum.” (Oktay Akbal, İkisi, 85)

Bu parçada *yoruz*, *atmışım*, *bakmaktayım* ve *siliyorum* fiilleri arasındaki ayrımlar üzerinde duruluyor. *yoruz* ve *siliyorum* şimdiki zaman çekimi olmalarına karşılık ilkinde geçmişte geçen, o an için gerçek olmayan bir olayın anlatımı; ikincisinde ise içinde bulunulan ana dönüş söz konusudur. Fakat *siliyorum* da tam bir şimdiki zaman anlamının bulunduğu söylenemez. *atmışım* belirsiz geçmiş zaman çekimi de tam olarak belirsiz bir geçmiş zamanı yansıtmaz (1998: 102; Aksan, Atabay vd. 2003: 207).

Smith, eserinde görünüşe ait bakış açılarına (*aspectual viewpoint*) bir bölüm ayırmıştır. Ona göre, tıpkı bir kamera objektifi fonksiyonuna sahip olan görünüşe ait bakış açıları (*aspectual viewpoint*), nesneleri alıcıya görünür hâle getirmektedir. Smith ayrıca, durumların bakış merceklelerinin kendilerine çevrildiği nesneler olduğunu ve kamera objektifinin, nesneleri görüntü için var olabilir kılması gibi, bakış açılarının da cümlede içinde anlatılan durumları görünür hâle getirmesi gerektiğini ifade etmiştir (1991: 91).

Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde görünüşün fiilin çekimli şekliyle anlattığı işin ve gösterdiği zamanın dışında özel değerlendirmeye dayanan kişisel ve özel bir anlam taşıması ve farklı bir oluş, farklı bir meydana geliş tarzı göstermesi durumu olduğunu belirttikten sonra şu örneği verir: “Seninle bu konu üzerinde uzun uzun tartışacağım da bir sonuç mu alacağım?” cümlesindeki tartışacağım ve alacağım çekimli fiilleri, şekil olarak gelecek zamanı gösterdikleri hâlde kişisel, özel bir değerlendirmenin ifadesi olan görünüş bakımından “seninle bu konuda uzun tartışmayacağım ve sonuç da alamayacağım” şeklinde olumsuz bir anlamı aksettirmektedir. Ona göre, *gitti gidecek*, *kabullenmiş bulunmak*, *oldu olacak*, *dönecek olmak* vb. kullanışlarda da bir görünüş özelliği vardır (1992: 74-75).

Koç, görünüşü zaman kayması anlamında kullanmaktadır. Ona göre, görünüş fiilin çekimli biçimiyle anlattığı işin, kılınının dışında kişisel, öznel bir anlatımı yansıtmaması, kişinin çekime uğramış fiilde öznel bir değişiklik yapmasıdır. Görünüş, sadece çekimli fiile özgü bir olgu değildir. Zaman kavramı taşıyan fiilimsiler için de geçerlidir. Koç bu duruma, aşağıdaki dördünlüğü örnek verir:

Dur yolcu! Bilmeden gelip bastığın

Bu toprak bir devrin battığı yerdir.

Eğil de kulak ver, bu sessiz yığın

Bir vatan kalbinin attığı yerdir.

Bu dörtlükte yer alan geçmiş zaman sıfat-fiilleri (bastığın, battığı, attığı) üç ayrı görünüştedir. İlk mısradaki henüz yeni yapılmış bir eylemi, ikinci mısradaki çok daha önce yapılarak bitmiş bir eylemi, son dizedeyse, atmakta olduğu anlamında, sürmekte olan bir eylemi anlatmaktadır (1992: 128-129).

Zeynalov, görünüş kavramı için, tarz terimini kullanmakta ve bu kavramın Türk lehçelerine Rus dil bilimciliğinden girdiğini; fakat konunun onlarda da tartışmalı olduğunu ifade etmektedir. Görünüşün; fiilde ifade edilen hareketin, fiilin dâhilî sınırıyla olan ilişkisini ifade ettiğini ve bunların Rus dilinde bitmiş ve bitmemiş olarak iki yönden incelendiğini belirtmektedir (1993: 313).

Banguoğlu ise, görünüşü fiilin çatısı bölümünde ele alarak çok değişik bir kullanım ve tutum ortaya koyar ve fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik şekillerden her birini görünüş (*aspect*) olarak tanımlar. Ona göre, Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanmakta ve fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı (*voix*) adı verilmektedir. Ayrıca fiil çatısının aşağıdaki 6 görünüşten meydana geldiğini söyler.

1. Yalın Görünüş	<i>döv-mek</i>
2. Olumsuz Görünüş	<i>döv-me-mek</i>
3. Edilen Görünüşü	<i>döv-ül-mek</i>
4. Dönüşlü Görünüş	<i>döv-ün-mek</i>
5. Karşılıklı Görünüş	<i>döv-üş-mek</i>
6. Ettiren Görünüş	<i>döv-dür-mek</i> (1995: 411).

Türkçede fiil çekim eki olarak tanımlanan bir biçimin birden fazla kullanımı olduğunu savunan Taylan, görünüşü bir iş, oluş ya da hareketin zamansal iç yapısı olarak tanımlamaktadır. Ona göre, bir olay bitmiş, gerçekleşmiş olarak sunulabileceği gibi, devam etmekte olan bir durum olarak da sunulabilir (1997: 1).

Uzun, görünüşün sık sık dil bilgisel zaman kategorisi ile karıştırıldığını ifade etmiştir. Ona göre, dil bilgisel zaman, yüklem anlattığı olayın gerçek zamandaki konumunu gösterirken; görünüş, olayın gerçek zaman boyutuna yerleşme biçimini gösterir. Örneğin; bir olay geçmişte gerçekleşmekle geçmiş zamana ait olur; ama bu olayın geçmişte anlık olarak mı yoksa süreye bağlı olarak mı gerçekleştiğini görünüş belirler (2004: 145).

Uzun, “Türkçede Görünüş, Kip, Zaman Üçlüsü” adlı makalesinde de görünüş kavramına farklı yaklaşımlar getirir. O, Türkçede zaman ekleri diye bilinen ekler yoluyla eylem paradigmalarında bulunan dil bilgisel kategorilerin yalnızca zaman değil, aynı zamanda kip ve görünüş de aktardığı görüşünün genel dil bilgisi ve dil bilimi kitaplarında kabul gördüğünü söylemekte; fakat kendisi bu görüşe katılmamaktadır. Burada genel görüş olarak bahsedilen görüşe göre örneğin;

Ali eve gidiyor gibi bir cümlede {-I(yor)} eki hem şimdiki zamanı hem bitmemişlik görünüşü hem de bildirme kipini sunmaktadır. İşte, Uzun bu makalesinde bu “tek ek- çok işlev yaklaşımı” adı altında toplanabilecek çalışmalarda sergilenen ve ilgili eklere birden fazla kategori aktarma işlevi yükleyen görüşe karşı çıkmakta, tek ek/tek işlev ilkesini benimseyerek, sıfır eki önerisini getirmektedir. Böylece, makalesinde tek ek/çok işlev yaklaşımını benimseyen çalışmalara örnek teşkil eden Taylan’ın çalışmasını ele alarak, kendi karşıt görüşünü savunmaktadır (1998: 15).

Uzun’un önerisine göre her üç kategoride birer ‘sıfır görünüş’, ‘sıfır zaman’ ve ‘sıfır kip’ söz konusudur. Bunlardan sıfır eki ile sunulan görünüşün, tanınmış olan diğer iki görünüşün (bitme ve sürme) karşısında olumsuz olarak belirginleşen (-bitme, -sürme) özellikli bir görünüş olduğunu, bir başka sıfır eki olan zamanın, yine tanınmış olan bir zaman (geçmiş) karşısında olumsuz olarak belirginleşen (-geçmiş) özellikli bir zaman olduğunu söyler. Kip için ise, Türkçede ‘başkası kipi’ ve ‘konuşucu kipi’ şeklinde iki farklı kip kategorisi olduğunu, bunlardan başkası kipinin bütünüyle konuşucu kipine bağlı olan bir kategori olduğunu ve bu açıdan da seçimli olan tek kategori olduğunu ifade eder. Ona göre, konuşucu kipi sadece bir açıdan başkası kipine bağlıdır; başkası kipi bulunduğu yalnızca bir alt türüne (-y)mış ile sunulan (-isteme, +tanıtsal) özellikli kipe izin verilmektedir. Bu açıdan konuşucu kipi, değişmeceli iki kip içermektedir. Ses bilimsel kip eklerinin bulunmadığı paradigmalarda kip, diğer kipsel özellikleri dışlayan (-isteme,-tanıtsal) özellikli bir kip olarak sıfır eki ile sunulmaktadır (1998: 15).

Uzun, makalesinde bu görüşlerini örnekleriyle anlatmakta ve sonuç olarak da Türkçe dil bilgisinde görünüş, kip ve zaman kategorilerinin birbirinden bağımsız olduğunu ve sözdizimsel yapıda (en azından her ana cümlede) belirginleştiğini söyleyerek, bunları aşağıdaki gibi bir çizelgede göstermektedir:

GÖRÜNÜŞ	(BAŞKASI KİPİ)	1. TÜR KONUSUCU KİPİ	2. TÜR KONUSUCU KİPİ	ZAMAN
-TI (+bitme, -sürme)	-(y)AcAk, -(A/I)r, -mAII, -sA, -(y)A (+isteme, -tanıtsal)	(y)AcAk, -(A/I)r, -mAII, -sA, -(y)A (+isteme, -tanıtsal)	-(y)mIş (-isteme, +tanıtsal)	-(y)TI (+geçmiş)
-(I)yor (-bitme, +sürme)	-mIş (-isteme, +tanıtsal)	-mIş (-isteme, +tanıtsal)	-Ø (-geçmiş)	
-Ø (-bitme, -sürme)	-Ø (-isteme, -tanıtsal)	-Ø (-isteme, -tanıtsal)		

Tablo 5: Uzun’un Türkçede görünüş/kip/zaman paradigmaları (1998: 15).

Hengirmen, görünüşü, çekimli eylemlerin bildirdiği iş, oluş veya durumun zaman ile bağlantısını bitmiş, bitmemiş, süren, başlama, yineleme gibi kavramlar açısından belirleyen dil bilgisi kategorisi olarak açıklamıştır. Örneğin; *Yağmur yağıyordu* cümlesinde, eylemin bitmiş görünüşlü şimdiki zamanda yapıldığı anlatılır. Hengirmen, Türkçede görünüşün, zaman ekleri içinde doğrudan bulunduğunu, birleşik zamanlı eylemlerde ise ikinci zaman ekinin, genellikle görünüşü gösterdiğini söylemekte, görünüş kavramının sık sık kılınış ile karıştırıldığını veya kılınışın etkisinde kalınarak görünüş hakkında yanlış saptamalar yapıldığını vurgulamaktadır. Hengirmen de görünüşü, bitmişlik görünüşü ve bitmemişlik görünüşü olarak sınıflandırmıştır. Bitmişlik görünüşü eylemin bildirdiği iş, oluş veya durumda sürme olmadığını, bir bitmenin bulunduğunu göstermektedir. *İnsanlar denizde yüzdü* cümlesinde *yüz-* eylemine bu görünüşü kazandıranın {-DX} ekidir. Bitmemişlik görünüşü ise, eylemin bildirdiği iş, oluş veya durumda sürme, bitmeme göstermektedir. *İnsanlar denizde yüzüyor* cümlesinde *yüz-* eylemine bu görünüşü kazandıranın {-yor} ekidir (1999: 82, 194-195).

Vardar, *Dilbilim ve Dilbilgisi Sözlüğü* adlı eserinde görünüşü, eylemin anlattığı edim, iş, olay, oluşu konuşucunun nasıl gördüğünü belirten dil bilgisi kategorisi olarak tanımlamıştır. Zaman kategorisinden ayrılan görünüş kategorisinin, eylemin bitmişliği, bitmemişliği, başlangıcı, gelişimi, sonucu, yinelenişi, vb. bakımından ele alındığını belirtir. Ona göre, bazı dillerde görünüşün özel dil bilgisel öğeleri vardır. Görünüş bitmişlik görünüşü ve bitmemişlik görünüşü şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Bitmişlik görünüşü; (Alm. *perfektive aktionsart*, Fr. *aspect parfait*, *aspectperfectif*, *aspect accompli*, İng. *perfect aspect*, *aspect*, *perfective aspect*, *complete aspect*, *telic aspect*) bitmiş olması açısından ele alınan eylemin görünüşüdür (Ör. *gelmiş olmak*, *almış bulunmak*, vb. bitmişlik görünüşü içerir.). Bitmemişlik görünüşü ise, (Alm. *imperfective aktionsart*, Fr. *aspect imperfectif*, *aspect inaccompli*, *aspect non-accompl*, İng. *imperfect aspect*, *imperfective aspect*, *atelic aspect*) başlangıcı ve sonu göz önünde tutulmadan hareketin oluşumu içinde ele alınan eylemin görünüşüdür (Ör. *Çocuk yemek yiyor*, *adam yürüyordu*, vb. bitmemişlik görünüşü içerir) (2002: 48, 105-106).

Görünüş (*aspect*), zamandaki olayın iç organizasyonunu, biçim ve dağılımını tanımlamakta ve iki çeşit görünüşten (*lexical aspect* “kelimeye ait görünüş” ve *morphological aspect* “biçime ait görünüş”) bahsetmektedir. Kroeger’e göre, yüklemli sınıflandırmanın en temel yollarından biri, durum değişiyor mu yoksa durağan mı sorusuyla ilgilidir. Kelimeye ait görünüş (*lexical aspect*) de bununla ilgilidir. Bu da *events* “hareket” ve *states* “durum” yüklemli olarak ikiye ayrılır. Biçime ait görünüş ise, temelde iki farkla, *perfective* “bitmişlik” ve *imperfective* “bitmemişlik” ile ayrılır (2005: 152, 154).

Türkçenin zaman ve görünüş sistemini eşzamanlı bir bakış açısıyla incelediği eserinde Aydemir zaman ve görünüş sisteminin birlikte ele alınıp incelenmesi

gereken kategoriler olduğunu vurgulayarak, bu kategorileri temel ve bağımlı cümleler bağlamında incelemiştir (2010: 109).

Bütün bu tanım ve sınıflandırmalardan da görüldüğü üzere, tıpkı fiilin diğer kategorileri zaman ve kip gibi görünüş üzerinde dil biliminde tam bir fikir birliğine varılabilmiş değildir. Genel dil biliminde görünüş ve kılınış kavramları da birbirinden ayrı olarak incelenmiş; ancak, Türkiye Türkçesi gramerlerinde zaman zaman görünüş ve kılınış birbirine karıştırılmış, bazen de görünüş çatı kavramıyla açıklanmıştır.

Türkiye Türkçesinde kılınışı incelediği eserinde Karadoğan, kılınışın bir fiilin sözlük anlamını belirleyen unsurlardan sadece bir tanesi olduğunu ve onun fiil tabanındaki olayın gerçekleşme tarzı itibarıyla zaman çizgisinde belli noktalara vurgu yapması veya yapmamasını ifade ettiğini belirtmiştir. Ona göre kılınış fiilin iç zamanıdır (2009: 6,7).

Altay Türkçesinde kılınış kategorisinin incelediği eserinde Bacanlı ise, görünüş ile kılınışı değerlendirirken kılınışın görünüş ve zaman kategorileriyle ilgili bir alt kavram olduğunu ancak onlarla özdeş olmadığını ifade etmiştir. Ona göre, görünüş bir gramatikal kategori iken, kılınış fiil leksemelerinin ve eylem ibarelerinin içsel olarak taşıdıkları eylem tarzı özelliklerini içeren ve bunların tasnif edilmesini öneren sözlüksel bir kategoridir. Bu durumda görünüş, olaya zaman hattı üzerinde nasıl bakıldığıyla ilgiliyken kılınış eylemin yapılış tarzı, akışı, gerçekleşme şekli ve evre yapısıyla ilgilidir. Görünüş söz dizimi veya çekimle belirtilir, kılınış ise fiilin leksik anlamı, ona eklenen özel parçacıklar, yardımcı fiiller veya yapım ekleri ile belirtilir (2009: 15).

Genel olarak çalışmalarda zaman, görünüş ve kılınış kategorilerinin çoğunlukla birbiriyle bağıntılı olarak ele alındığı göze çarpmakla birlikte kip, kiplik ve görünüş kavramlarının biraz daha kesin çizgilerle birbirinden ayrılabilirdi dikkati çekmektedir.

1.5 BAŞKURT TÜRKÇESİNDE KİP, KİPLİK VE ZAMAN

Birçok dilde olduğu gibi, Başkurt Türkçesinde de kip ve zaman kategorisi fiilin iki ayrı kategorisi sayılmakla beraber, bunlar birbirinden ayrılmaz iki kategoridir (Poslelov 1952: 96; Baskakov 1968: 11). Başkurt gramerciliğinde de kip, zaman ve görünüş kavramları değişik şekillerde ele alınıp incelenmiş, sonuçta da bu kavramlara dair bazı tasnifler ortaya konulmuştur. Bütün bu tasniflerde ortak noktalar olabildiği gibi birbirinden farklı görüş ve ifadeler de bulunmaktadır. Burada Başkurt Türkçesinde fiilin kip sistemini incelemeye başlamadan Başkurt Türkçesi üzerinde incelemelerde bulunmuş olan belli başlı dilcilerin kip ve kiplik hakkındaki görüşlerini vermek, incelemenin seyri açısından faydalı olacaktır.

Başkurt dil biliminde fiilin kip kategorisini bilimsel anlamda ilk olarak inceleyen dilci Dmitriyev'dir. Başkurt Türkçesindeki fiil kipleri ve fiil kategorilerini

inceleyen Dmitriyev'e göre kip, gerçek olup olmama bakımından konuşucunun iş veya olayla münasebetini gösterir (1948: 140, 1950: 142). Bu eserinde Dmitriyev fiil kiplerini şu dört başlık altında incelemiştir:

1. *Häbär Hüykälişi* "Haber kipleri"
2. *Şart Hüykälişi* "Şart kipi"
3. *Tiläk Hüykälişi* "İstek kipi"
4. *Büyürüq Hüykälişi* "Emir kipi" (1948: 140-170; 1950: 147-148).

Fiil kip ve kategorilerini inceleyen bir diğer Başkurt dilcisi Kiyekbayev'dir. O, fiil kipini gerçeğe bağlı olan iş ve harekete karşı konuşmacının tavrı olarak tanımlar. Gerçekte olan hareket, konuşmacı tarafından çeşitli şekilde kabul görebilir. Fiil kipini bu şekilde tanımlayan Kiyekbayev, onları şu dört grupta inceler:

1. *Häbär Hüykälişi (Izyavitelnoye Nakloneniye)* "Haber kipleri"
2. *Büyürüq Hüykälişi (Povelitelnoye Nakloneniye)* "Emir kipi"
3. *Şart Hüykälişi (Usnovnoye Nakloneniye)* "Şart kipi"
4. *Tiläk-Ündäw Hüykälişi (Jelatelno- Pobuditelnoye Nakloneniye)* "Dilek kipi" (1966: 88).

Zeynullin'e göre, fiilin kipi, konuşmacı gözünden, cümlelerin içeriğinin gerçekle münasebetini bildirir ve altıya ayrılır:

1. *Häbär Hüykälişi* "Haber kipi"
2. *Büyürüq Hüykälişi* "Emir kipi"
3. *Tiläk Hüykälişi* "Dilek kipi"
4. *Şart Hüykälişi* "Şart kipi"
5. *Niyät Maqsat Hüykälişi* "Niyet kipi"
6. *Faraz İtiw Hüykälişi* "İhtimal kipi" (2002:101)

Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. tarafından yayımlanan ders kitabı niteliğindeki eserde ise, fiil (*kılım*) başlığı altında kiplere yer verilmiştir. Bu eserde fiilin, *Hüykäliş kategoriyahı* "kip kategorisi"; *Zat kategoriyahı* "şahıs kategorisi"; *Zaman kategoriyahı* "zaman kategorisi"; *Yünäliş kategoriyahı* "hâl kategorisi"; *Küläm kategoriyahı* "görünüş kategorisi" şeklinde beş kategorisinden bahsedilir; ancak bu kategorilerin her biri ayrıntılarıyla işlenmez. Sadece kip kategorisi, ayrı bir başlık altında incelenerek dörde ayrılmıştır:

1. *Häbär Hüykälişi* "Haber kipi"
2. *Büyürüq Hüykälişi* "Emir Kipi"
3. *Şart Hüykälişi* "Şart kipi"
4. *Tiläk Hüykälişi* "Dilek kipi" (2004: 101-109).

Buraya kadar kip ile ilgili görüşlerine ve tasniflerine yer verdiğimiz Dmitriyev,

Kiyekbayev, Seyitbattalov ve Zeynullin'in kiple ilgili görüşleri gibi, tasnifleri de benzer özellikler göstermektedir. Bu benzerliklerden biri, hiçbirinin tasniflerinde gereklilik kipine yer vermeyişleridir. Ancak bazıları bu kipe, kip tasnifleri içinde hiç yer vermezlerken (Kiyekbayev 1966), bazılarının farklı başlıklar altında olsa da gereklilik kipini işledikleri görülmektedir. Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi Türkiye Türkçesinden farklı olarak herhangi bir fiil çekim ekiyle değil, analitik bir biçimde kiplik kelimeleri vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde kiplik kelimeleri kullanılarak meydana gelen gereklilik kipi, diğer kipler fiil çekim ekleriyle ortaya çıktığı için tasniflerde yer almamıştır (Dmitriyev 1950: 133; Zeynullin 2002: 320; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 141). Sonuç olarak, tasniflerin esas noktası fiil çekim ekleri olmuş, Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi ise kiplik kelimeleri vasıtasıyla sunulduğu için kip tasniflerinin dışında kalmıştır.

Poppe, kipi *verb inflection* başlığı altında inceleyerek, zaman ve kip ayırmalarını biraz daha farklı şekilde, daha çok İngilizce gramerlerdeki gibi ele almıştır. Poppe'nin zaman ve kip şekillerini birbirinden ayrı düşünerek yaptığı tasnifte *The simple tenses* "Basit zamanlar" başlığı altında dört zamandan bahseder:

1. *The past tense* "Geçmiş zaman"
2. *The conditional* "Şart"
3. *The imperative* "Emir"
4. *The optative* "İstek"

Poppe, diğer zaman ve kip şekillerine ise, *the participle* (sıfat-fiil tabanlı) başlığı altında yer vermiştir:

1. *The past participle* "Geçmiş zaman sıfat- fiil tabanlı"
2. *The present participle* "Geniş zaman sıfat- fiil tabanlı"
 - a. *The present tense* "Geniş zaman"
 - b. *The participle of necessity* "Gereklilik sıfat- fiil tabanlı"
3. *The first future participle* "Birincil gelecek zaman sıfat- fiil tabanlı"
 - a. *The first future tense* "Birincil gelecek zaman"
4. *The second future participle* "İkincil gelecek zaman sıfat- fiil tabanlı"
 - a. *The second future tense* "İkincil gelecek zaman" (1964: 45-52).

Poppe, bu sınıflandırmasında zaman ve kip şekillerini onların eklerinin ortaya çıktığı sıfat-fiil şekilleriyle bütünleştirmiş görülmektedir.

Yuldaşev'in *Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke* adlı eserinde kip konusuna geniş yer verilmiştir. Yuldaşev, eserinin ikinci bölümünü oluşturan, *sistema spryajeniya* "fiil çekimi" başlığı altında fiil kiplerini şu şekilde inceler:

1. *Iz'yavitelnoe nakloneniya* "Bildirme Kipleri"
 - a. *Nastoyashee vremya* "Şimdiki zaman"
 - b. *Buduşşee vremya* "Gelecek zaman"
 1. *Buduşşee na -r* "-r'lı gelecek zaman"
 2. *Buduşşee na -sak* "-saq'lı gelecek zaman"
 - c. *Proşedşee vremya* "Geçmiş zaman"
 1. *Proşedşee na -gan* "-gan'lı geçmiş zaman"
 2. *Proşedşee na -t* "-t'lı geçmiş zaman"
2. *Povelitelnoe naklonenie* "Emir Kipi"
3. *Jelatelnoe naklonenie* "İstek Kipi"
4. *Naklonenie namereniya* "Niyet Kipi"
5. *Doljens'tvovatelnnoe naklonenie* "Gereklilik Kipi"
6. *Uslovnnoe naklonenie* "Şart Kipi" (1958: 120-183).

Yuldaşev'in daha sonra yazmış olduğu *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka* adlı eserinde Başkurt Türkçesinde kip ve zaman sistemini genel hatlarıyla yukarıdakine benzer incelenmiş olsa da geçmiş zamanların daha detaylı incelendiği görülmektedir. Bu sınıflandırmasında dikkati çeken husus, zaman sistemini direkt olarak bir başlıkla kip sisteminin içerisine almasıdır.

1. *Iz'yavitelnoe nakloneniya* "Bildirme kipleri"

Kategoriya vremeni "Zaman kategorisi"

 - a. *Proşedşee vremya* "Geçmiş zaman"
 - i. *Proşedşee opredelennoe vremya (forma na -dı)*
"Belirli geçmiş zaman"
 - ii. *Proşedşee neopredelennoe vremya (forma na -ğan)*
"Belirsiz geçmiş zaman"
 - iii. *Proşedşee nezakonçennnoe vremya (forma na -a inı)* "Tamamlanmamış geçmiş zaman"
 - iv. *Predproşedşee opredelennoe vremya (forma na -ğaynı)*
"Belirli evvelki geçmiş zaman"
 - v. *Predproşedşee neopredelennoe vremya (forma na -ğan bulğan)*
"Belirsiz evvelki geçmiş zaman"
 - vi. *Formı davnopposşedşego opredelennogo vremeni*
"Belirli uzak geçmiş zaman"
 - viii. *Davnoproşedşego neopredelennogo vremya*
"Belirsiz uzak geçmiş zaman"

- b. *Nastoyaşee vremya* “Şimdiki zaman”
- c. *Buduşçee vremya* “Gelecek zaman”
- i. *Buduşçee neopredelennoe vremya* “Belirsiz gelecek zaman”
- ii. *Buduşçee opredelennoe vremya* “Belirli gelecek zaman”
- 2. *Povelitelnoe naklonenie* “Emir kipi”
- 3. *Jelatelnoe naklonenie* “İstek kipi”
- 4. *Uslovnoe naklonenie* “Şart kipi”
- 5. *Soslagatelnoe naklonenie* “Dilek kipi”
- 6. *Naklonenie namereniya* “Niyet kipi” (1981: 271-297).

Başkurt gramerciliğinde de dil biliminde olduğu gibi, kip ile birlikte kiplik konusu ilgi görmüş ve Zeynullin, *Häzırgı Başqırt Tılındä Modallık Kategoriyahı* adlı eserinde kiplik kavramını incelemiştir. Bu eserinde Zeynullin, kiplik teorileri, genel dil biliminde kipliğin yeri ve anlamı, genel Türkoloji ve Başkurt dil biliminde kipliğin yeri hakkında bilgi verdikten sonra kipliğin, fiil kiplerinden başka, kiplik kelimeleri, vurgu, analitik şekiller ve sentaks yoluyla da ortaya çıkabildiğini vurgulayarak kiplik şekillerini beş ayrı başlık altında incelemiştir.

- 1. *Isınbarlıq Modallığı* “Gerçeklik kipliği”
- 2. *Mümkünlük hem Mümkün Tüğüllik Modallığı* “İmkân kipliği”
- 3. *Käräklük- Tıyışlık Modallığı* “Gereklilik kipliği”
- 4. *Büyürük- Ündäw Modallığı* “Emir kipliği”
- 5. *Faraz İtıw Modallığı* “İhtimal kipliği” (1975: 62).

Zeynullin, burada genel dil biliminde bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) veya delile dayalı kiplik (*evidential modality*) olarak adlandırılan kiplik şekillerinin karşılığında gerçeklik kipliği (*ısınbarlıq modallığı*) terimini kullanmış ve bu başlık altında Başkurt Türkçesindeki zaman sistemini incelemiştir.

Kiplik kavramı, diğer Başkurt gramerlerinde kapsamlı olmamakla birlikte incelenmiştir. Genel olarak kiplik için *modallık* terimi kullanılmışsa da bazı gramerlerde *räwişlik* teriminin de yer aldığı görülmektedir. Bunlar, *Qılım formaların modallık mägänäläre* (Zeynullin 2002: 259), *Qılım räwişligi (modallığı)* gibi başlıklardır (Kiyekbayev 1966: 138; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 121). Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. kipliğin, işe, harekete, sürece ironiyle bakışı; şüpheyi; söz konusu iş, hareketi gerçekleştirip gerçekleştirilmeyi anlattığını ifade etmektedir (2004: 21).

Yukarıdaki tanım ve sınıflandırmalarda da görüldüğü üzere, Başkurt Türkçesinde de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, fiilin zaman ve kip kategorisi farklı iki kategori sayılmakla birlikte, bu iki kategori birbirinden çok ayrılamamış ve bildirme kipleri başlığı altında zaman biçimleri incelenmiştir. Bu da göstermektedir ki, zaman kategorisi her ne kadar fiilin farklı bir kategorisi olsa

da Türkçede fiil çekiminde kullanılan ekler farklı işlevleri üstlenebilmektedir. Yani bir fiil çekim eki bir cümle içersinde, bir yandan zamana işaret ederken, diğer yandan konuşucunun bu cümlede takındığı tutumu vermektedir ya da konuşucunun ifade ettiği hareket, aynı fiil çekim ekiyle bazen zamana bazen de görünüşe işaret etmektedir. İşte bu noktada kip ve zaman, kip ve görünüş veya zaman ve görünüş kavramları birbiriyle çakışmakta ve bunlar farklı cümlelerde ama tek bir ekle ifade edilmektedirler.

Bu şekilde, kip ve zaman kavramlarının birbiriyle çakıştığı noktada, farklı kategoriler için farklı bakış açıları gerekmektedir. Başkurt Türkçesi bu bakımdan fiil çekim ekleri, analitik şekiller ve kiplik kelimelerle birlikte çok zengin bir kip sistemi ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada, Başkurt gramerleri ve Türkiye Türkçesi gramerlerindeki geleneksel sınıflandırmadan yararlanılacak; Başkurt Türkçesinde kip sisteminin incelenişine ilk olarak bildirme kiplerinden başlanacaktır. Burada geleneksel sınıflandırma şablonu içerisinde hareket edilmesinin sebebi genel Türkçede olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de kip, görünüş, zaman ve hatta kiplik kavramlarının genellikle benzer biçim birimler ile işaretlenmesidir. Gramerde kip, zaman ve görünüş kategorileri ile anlam bilimi boyutunda kiplik kategorisinin sınırlarının henüz tam olarak çizilemeyişi ve durumun hali hazırda karışık bir görünüş arz etmesi dolayısıyla çalışmada böyle bir yol izlenmiş ancak herhangi bir biçim birimi veya analitik şekil geleneksel şablon içerisindeki başlığı altında verildikten sonra işlevler bahsi içerisinde söz konusu edilen biçim birimi veya analitik şeklin Başkurt Türkçesinde işaret ettiği farklı kategoriler ve kullanımları konu edilmiştir.

1.6 BAŞKURT TÜRKÇESİNDE GÖRÜNÜŞ

Başkurt Türkçesinde görünüş, *küläm* (Kiyekbayev 1966: 136; Zeynullin 2002: 248; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 121) veya *tür* (Zeynullin 2002: 248; Dmitriyev 1950: 209) terimleriyle karşılanmaktadır.

Dmitriyev, görünüş için *tür* terimini kullanmış ve Kırgız, Kazak, Nogay gibi birçok Türk lehçesinde fiilin *tür* kategorisinin zaman şekillerini değiştirdiğini belirtmiştir. Ona göre, Başkurt Türkçesinde Rus dilinde olduğu gibi bitmemişlik ve tekrarlanma sentetik yolla yapılmaktadır ancak Rus dilindeki gibi sistematik olarak gerçekleşmemektedir. Başkurt Türkçesinde bitmişlik ve bitmemişlik zaman sisteminin içine yerleşmiştir. Dmitriyev, Başkurt Türkçesinde fiilin türlerini ikiye ayırmıştır. Bunlardan birincisi {-GXIA} eki ile yapılanlar, ikincisi ise bir zarf-fiil ve yardımcı fiil ile analitik yolla yapılanlardır (1950: 209).

Kiyekbayev görünüşü, iş, hareketin çoğalmasını veya azalmasını, devam etmesini veya tamamlanmasını, kısa zaman içinde olduğunu veya çabuk gerçekleştiğini, başladığını veya bittiğini bildiren fiil kategorisi olarak tanımlamıştır. O, fiilin görünüş kategorisinin iki türünden bahseder:

Fiile gelen ekler yardımıyla oluşan görünüş: {-GXIA}, {-XşDXr}, {-XñGXrA}, {-IrAk}.

Fiile gelen {-A,-y} zarf-fiil ekinden sonra yardımcı fiillerin kullanılmasıyla oluşan görünüş: *bara tūr, kilip yürüy, uqıy bir, qayta hal, äytıp quy, uqıp sıq, hıyläy başla* vb. (1966: 136, 2004: 121).

Zeynullin, görünüş için *küläm* ve *tūr* terimlerini birlikte kullanmış ve fiil köklerinin tek başlarına olduklarında görünüşü ifade etmediklerini belirtmiştir. Görünüş, iş, oluş ya da hareketin başlangıç noktasında olduğunu, başladığını, devam ettiğini, tamamlandığını, çok kısa bir süre içinde gerçekleştiğini, devamlı yapıldığını, hareketlerin bir defa yapıldığını veya sistemli bir şekilde tekrarlandığını bildirir. Zeynullin, Başkurt Türkçesinde görünüşün aşağıdaki üç yolla meydana geldiğini ifade eder:

Sentetik yolla; fiil köküne çeşitli ekler getirilerek. Bu ekler şunlardır: {-GXIA}, {-XşDXr}, {-XñGXrA}, {-thXrA}, {-GXsIA}.

Analitik yolla; fiillere yardımcı fiiller getirilerek. Bu yardımcı fiiller şunlardır: *alıw, barıw, başlaw, biriw, bütüw, büliw, yitiw, yibäriw, yürüw, kitıw, kilıw, qalıw, quyıw, qaraw, türüw, tütünüw, tüşüw, sığıw, uzıw, ütiw, ultırıw, qalıw, yatıw, yazıw*.

Fiil şekillerinin tekrarlanmasıyla: *uqıy uqıy, ilap ilap* vb. gibi (2002: 248-249). Yukarıda verilen kaynaklarda görüldüğü üzere kip, zaman ve görünüş kavramlarının üçü de fiille ilgili olmakla birlikte, her biri fiilin cümle içersindeki farklı bir yönünü göstermektedir. Ancak zaman zaman birbirleriyle kesiştikleri noktalar da bulunmaktadır. Çalışmanın daha sonraki safhalarında bu ayırım ve kesişmeler daha belirgin olarak ortaya çıkacaktır. Ancak bizim çalışmamızın sınırlarını özellikle Başkurt Türkçesinde kip ve buna bağlı olarak da kiplik teşkil ettiği için incelememize katkıda bulunması açısından, Başkurt Türkçesinde kip ve kiplik kategorilerine nasıl bakıldığı ve bu kategorilerin Başkurt Türkçesi gramerlerinde ne şekilde işlendiğine kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

2. BÖLÜM

BİLDİRME KİPLERİ (*Häbär Xüykälişi*)

Başkurt gramerlerinde genellikle *haber kipi* olarak incelenen ve fiilin kip kategorisinin ilk maddesini teşkil eden bu kavram için Türkiye Türkçesinde bazı gramerlerde *haber kipleri* (Bilgegil 1982: 262) bazılarında ise *bildirme kipleri* (Adalı 1979: 44, Ergin 1999: 289, Ediskun 1999: 175, Kononov 2001: 449, Korkmaz 2003: 583) terimleri kullanılmıştır.

Fiil kipleri arasında ayrı bir yeri olan bildirme kipleri, birçok araştırmacı tarafından değişik bakış açılarından incelenmiş bir konudur. Kiyekbayev bildirme kiplerini morfolojik-sentaktik bir kategori olarak kabul etmiş ve özel eklerle yapılması açısından kesinlikle morfolojik bir kategori olduğunu belirtmiştir (1965: 41). Bildirme kiplerinin diğer kiplerden ayrılan yanı, onun zaman sistemiyle tamamen iç içe olmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki, Balli (1955) ve Hlebnikova (1965) gibi bazı gramerler bildirme kiplerinin ve onun zaman şekillerinin, kiplik anlam ifade etmediğini düşünürken V. V. Vinogradov (1950) gibi bazı âlimler bu görüşe katılmayarak bildirme kiplerinin kiplik anlamlar ifade ettiğini savunmaktadırlar (Zeynullin 1975'den: 27-37; 2002'den: 103).

Lyons, konuşucunun söylediğinin olgusal durumuna ilişkin yükümlülüğünü, kesin güvenini, güvensizliğini ya da kuşkusunu belirtmek için cümleleri belli bir dilde üretmede tek ya da daha çok dil bilgisel düzenek varsa belirtisiz cümlelerin belli bir kipte olduğunu söylemenin gelenek hâline geldiğini ve bu belirtisiz kipler için de *haber kipleri* teriminin kullanıldığını ifade etmektedir. Bildirme kiplerinin kiplik sistemi içinde yer almaması gerektiğini vurgulayan araştırmıcılardan biridir. Ona göre, bildirme cümleleri kip bakımından belirtisiz yani kip dışı cümlelerdir (1983: 275).

Zeynullin ise eğer bildirme kiplerini ve onun zaman şekillerini kiplik ifade eden gramatik vasıtalardan biri olarak kabul etmezsek, kipliğin gramatik bir kategori olduğunu ispat edemeyeceğimizi belirtmektedir. Gerçeklik kipi bildiren bildirme kipleri, gerçek dışı kiplik anlam bildiren diğer kiplere göre gramatikal olarak zıt bir pozisyon ifade eder. Ayrıca, bildirme kipleri denilen şekiller belirlilik ve belirsizlik bakımından kiplik özellikler gösterir. Yani, bildirme kipleri gerçekliği ifade ederken, diğer kip şekilleri bunun karşıtını oluşturmaktadır. Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de bildirme kiplerini ifade eden fiil çekim ekleri zaman da ifade etmektedir. Bildirme kiplerinin kendilerine

ait ekleri yoktur. Türk dillerinde zaman ekleri aynı zamanda bildirme kipleri ekleridir (1975: 63).

Aynı görüşü paylaşan bir diğer dilci Zeynalov, Türk lehçelerinde bildirme kipinin bireşimsel ve çözümleyici şekilde iki yolla oluştuğunu ifade eder. Bireşimsel yolla meydana gelen bildirme kipi, zaman (geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman) ve şahıs (1., 2., 3. şahsın tekil ve çoğulları) ekleriyle biçimlenir (1993: 348).

Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde *haber kipleri*, *bildirme kipleri* olarak tanımlanan bu kavram, dil biliminde de oldukça karmaşık bir görünüm arz etmektedir. Dil biliminde, semantik bir kategori olan kiplik ile ilgili çalışmalarda bildirme kipleri genellikle bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) kavramının içinde bir kiplik biçimi olarak, birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve incelenmiştir (Lyons 1977: 823; Palmer 1986: 51; Bybee vd. 1994: 177; Palmer 2001: 24; Uzun 2004: 150).

Bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*), konuşurun, önermenin doğruluğu karşısında gösterdiği tutum ve iddialarını ifade eder (Bybee vd. 1994: 179; Palmer 1986: 51). Konuşucu, söylediklerini kendi bilgisi ve inancı çerçevesinde doğru, kesin, olası ve çıkarımsal yolla elde edilmiş bir yargı olarak algılayabilir (Taylan-Özsoy 1993: 276). Bu durumda da bilgiye dayalı bir kiplik ortaya çıkar.

Genel olarak Türk dilinde kiplik sisteminin ve dolayısıyla kip kategorisinin gramerin diğer iki kategorisi zaman ve görünüş ile çok yakın bir ilişki içinde olduğundan daha önce de bahsedilmişti. Öyle ki, fiillere gelen fiil çekim ekleri, içinde bulundukları cümlelerin ve hatta cümlelerin de dışında bağlamın etkisinde kalarak birçok değişik anlam ve fonksiyonlar sunabilmektedir.

Bu durum, Başkurt Türkçesi için de değişmemekte ve fiil çekim ekleri farklı anlamlar çerçevesinde farklı özellikler gösterebilmektedir. Bu bağlamda çekimli fiil, konuşurun takındığı tavıra, yargının içinde bulunduğu zamana veya temelde cümledeki hareketin bitmiş ya da sürmekte olduğuna göre kip, zaman ve görünüşe ait çok değişik gramatikal anlamlar kazanabilmektedir.

Zaman kavramına bağlı olarak geliştirilen teorilerde gramer zamanı için bazı tasnifler de yapan Binnick, bildirme kiplerinin fiilin zamanlarıyla tasarlandığını ifade etmiştir. Çünkü onlar çoğu zaman, bildirme kiplerinin bulunduğu yapılarda kullanılırlar (1991: 66-67).

Bildirme kipleri birçok dilde zamanlarla iç içe bulunmaktadır ve bu yüzden dil biliminde, bir yandan zaman ve gramer zamanı ile ilgili çalışmalarda, diğer yandan kip, kiplik ve görünüş ile ilgili çalışmalarda oldukça önemli bir yer kazanmıştır. Biz bu çalışmada, Başkurt Türkçesinde kip kategorisinin sınırlarını hedeflediğimiz için, bildirme kiplerini kip ile ilgili tanım ve tasnifler ışığında ele alacağız. Elbette, özellikle bildirme kiplerinin incelenişinde, zamanı ve görünüşü tamamen soyutlamak mümkün olmayacaktır. Çünkü konuşucu yargının gerçeklik

durumuna göre bir tutum ve tavır sergilerken, zamandan kopamayacak ve bu yargıyı mutlaka bir gramer zamanı içine yerleştirerek ifade edecektir. Bunun yanı sıra söz konusu bu ifadede kimi zaman görünüşün değişik ayrımları yer alacaktır.

Bizim çalışmamızda da bildirme kipleri incelenirken, Başkurt Türkçesinde bildirme kiplerini oluşturan zamanlar ele alınacak ve bunlar, alışlageldiği üzere zaman olarak adlandırılacaktır; ancak, işlevler bahsinde ilk olarak onların kiplik anlamlarına yer verilirken daha sonra görünüş ve zaman anlamlarına yer verilecektir.

2.1 GEÇMİŞ ZAMAN (*Ütkän Zaman*)

Geçmiş zaman, bütün dillerde konuşma anına kadar olmuş, gerçekleştirilmiş iş ve hareketleri bildirir (Comrie 1985: 41; Binnick 1991: 436; Zeynullin 2002: 104; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 102).

Şekil 6'da görüldüğü gibi, geçmiş zamanda olay, iş veya hareket, konuşma anından daha önceki bir noktada gerçekleşmiştir. Hem genel olarak Türk dillerinde hem de Başkurt Türkçesinde geçmiş zaman kavramı iki şekilde dışa vurulmaktadır. Genelde iki gruba ayrılan bu zaman kavramında kullanılan fiil çekim ekleri, cümlede sadece zamanı aktarmaz. Aynı zamanda konuşucunun önerme karşısında tutumunu da verir. Geçmişte yaşanan bir olaya tanık olma, bizzat yaşama veya başkasından duyma gibi değişik anlamlar ifade ederler ki bu ifadelerde kiplik anlamlar yüklüdür. Bunun yanı sıra geçmişte gerçekleşen her eylemin bitmiş olacağından hareketle, geçmiş zamanı sunan bu fiil çekim eklerinde, aynı zamanda bir bitmişlik görünüşü de söz konusudur.

Bu ayrıma dayalı olarak, Başkurt gramerlerinde geçmiş zaman, genellikle belirlilik ve belirsizlik olarak iki ayrı şekilde sunulur. Bunlar geçmiş zaman ifadeleyicisi sayılmakla birlikte, geçmiş zamanın bu şekilde ayrımı kiplik sistemi açısından yapılmıştır (Dmitriyev 1948: 140, 1950: 151-168; Kiyekbayev 1966: 103, Zeynullin 1975: 66-67, 2002: 104, Yuldaşev 1981: 272).

Bu çalışmada da Başkurt gramerlerinde kabul görüp incelendiği üzere geçmiş zaman, belirlilik (tanık olma) ve belirsizlik (tanık olmama) ayrımı esasında iki başlık altında ele alıp incelenecektir. Belirlilik (tanık olma) ve belirsizlik (tanık olmama), konuşucunun cümlede bahsedilen iş, oluş ya da hareketi bizzat gördüğü ya da başkasından duyma yoluyla öğrendiği bilgisine işaret etmesidir. Sonuç olarak, belirlilik kavramı, bir bakıma bilgiye dayalı kipliğin (*epistemic modality*) alt türlerinden biri olan delile dayalılığın (*evidentiality*) doğrudan deneyimi (*direct experience*) ifade eden kısmını teşkil etmektedir. Belirsizlik ise, yine delile dayalı kipliğin diğer bir kısmı olan dolaylı deneyimi (*indirect experience*) ifade etmektedir. Geçmiş zamanın bu şekilde ikiye ayrılması da kiplik sisteminin zaman sisteminden tamamen ayrılmadığının bir kanıtıdır denilebilir.

2.1.1 BELİRLİ GEÇMİŞ ZAMAN (*Bildäli Ütkän Zaman*)

2.1.1.1 {-DX /-nX /-zX}

2.1.1.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi belirli geçmiş zaman, asıl fiile {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

Başkurt Türkçesinde belirsiz geçmiş zaman aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-DX/-nX/-zX} + şahıs eki

Damak uyumuna giren belirli geçmiş zaman ekinin değişken şekilleri (allamorf) ise şu şekildedir:

Ünlüyle biten fiillere uyuma bağlı olarak, ekin -nı/-nı, -nū/-nū biçimleri getirilir: *uqı-nı* “okudu”, *ışlā-nı* “çalıştı”, *yūrū-nū* “yürüdü”, *yūnsū-nū* “yoruldu” vb.

/ɾ/, /w/, /y/, /z/ ünsüzleri ile biten fiillerden sonra ekin -zı/-zı, -zū/-zū biçimleri getirilir: *yaz-zı* “yazdı”, *büz-zū* “bozdu”, *kür-zı* “gördü”, *üz-zū* “kesti” vb.

/l/, /m/, /n/, /ŋ/ akıcı ünsüzlerinden sonra fiile ekin -dı/-dı, -dū/-dū şekilleri gelir: *al-dı* “aldı”, *kil-dı* “geldi”, *tūŋ-dū* “dondurdu”, *kūl-dū* “güldü” vb.

Tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise ekin -tı/-tı, -tū/-tū’lü şekilleri kullanılmaktadır: *baş-tı* “bastı”, *kit-tı* “gitti”, *ūt-tū* “kazandı”, *tūş-tū* “indi” vb.

Başkurt Türkçesinde, belirli geçmiş zamanın şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kildīm</i> “geldim”	<i>kildik</i>
2. şh.	<i>kildīŋ</i>	<i>kildigiz</i>
3. şh.	<i>kildı</i>	<i>kildı(lär)</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>aŋlanım</i> “anladım”	<i>aŋlanıq</i>
2. şh.	<i>aŋlanıŋ</i>	<i>aŋlanıgız</i>
3. şh.	<i>aŋlanı</i>	<i>aŋlanı(lar)</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>hizzīm</i> “hissettim”	<i>hizzik</i>
2. şh.	<i>hizzīŋ</i>	<i>hizzigiz</i>
3. şh.	<i>hizzı</i>	<i>hizzı(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>türzüm</i> “kalktım”	<i>türzuq</i>
2. şh.	<i>türzuñ</i>	<i>türzuğüz</i>
3. şh.	<i>türzu</i>	<i>türzü(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>küttüm</i> “bekledim”	<i>küttük</i>
2. şh.	<i>küttüñ</i>	<i>küttüğüz</i>
3. şh.	<i>küttü</i>	<i>küttü(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>izlänim</i> “aradım”	<i>izlänik</i>
2. şh.	<i>izläñiñ</i>	<i>izläñigüz</i>
3. şh.	<i>izläñi</i>	<i>izläñi(lär)</i>

Bu geçmiş zaman işaretleyicisi, bütün Türk lehçelerinde, Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren oldukça aktif bir şekilde kullanılagelmıştır. Başkurt Türkçesinde bu zaman için değişik terimler kullanılmıştır: *şahitli birñsı ütkän zaman* “şahitli birinci geçmiş zaman” (Kiyekbayev 1966: 103), *bildäli (şahitli) ütkän zaman* “belirli (şahitli) geçmiş zaman” (Zeynullin 1975: 67, 2002: 104), *tamamlanğan ütkän zaman* “tamamlanan geçmiş zaman” veya *birñsı ütkän zaman* “birinci geçmiş zaman” (Dmitriyev 1948: 140, 1950: 151), *ütkän zaman* “geçmiş zaman” (Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 102), *proşedşee na -t* “geçmiş zaman -t” (Yuldaşev 1958: 143), *proşedşee opredelennoe vremya (forma na -dı)* “belirli geçmiş zaman (-dı şekli) (Yuldaşev 1981: 273), *the past tense* “geçmiş zaman” (Poppe 1964: 45).

Görüldüğü üzere, Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanı ifade etmek için *bildäli, şahitli, birñsı* gibi terimler tercih edilmiştir. Zeynullin’e göre, bu zaman için böyle farklı terimlerin kullanılması, çok farklı gramatik anlamlara sahip olmasından kaynaklanmaktadır (2002: 105).

Gözle görülmüş, şahit olunmuş, üzerinde şüphe taşımayan bir iş, oluş ya da hareket, konuşma anından daha önce gerçekleşmiş veya gerçekleşmemiştir. Bu bakımdan zaman çizgisinde geçmişte yer alan bu tür hareketleri anlatan, ifade eden konuşucu, zamanın ötesinde kiplik anlam olarak bu hareketin geçmişte olmasından başka, bizzat kendisinin tanık olduğunu veya hareketin şüphesiz gerçekleştiğini vurgulamak istemektedir.

Başkurt Türkçesindeki {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin belirli geçmiş zamanı karşılaması gibi Türkiye Türkçesinde de belirli geçmiş zaman yine aynı ekle yapılmaktadır. Bu şekilde Başkurt Türkçesinde aynı fonksiyonlara sahip

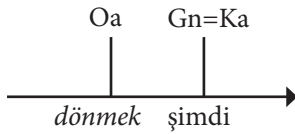
olan Türkiye Türkçesindeki {-DX} fiil çekim ekini, Yavaş (1980) gibi bazı araştırmacılar tam bir geçmiş zaman ifadeleyicisi olarak kabul ederken (Taylan 1997'den: 11-26), bazı araştırmacılar ise {-DX} ekinin çoğu zaman görünüş anlamı ifade ettiğini savunmuşlardır (Taylan 1997: 1; Uzun 2004: 163). Bu durumda, fiil çekim eki {-DX/-nX/-zX} cümlelerde bitmişlik görünüşünü ifade etmektedir.

Taylan, sözlüksel anlamı bir durumu ifade eden, örneğin, *beğen-*, *benze-*, *bık-* gibi fiillerle kullanıldığı zaman {-DX} fiil çekim ekinin, fiilin ifade ettiği duruma geçişin başlangıç noktasını vurgulamakta olduğunu belirtir. Bunu da bu fiil çekim ekinin zamanı değil, görünüşü aktardığının bir delili sayar. Ona göre, {-DX}, bu şekilde görünüş anlamları ifade ederken diğer yandan, konuşucu, anlattığı olayın doğrudan kendi bilgisi dâhilinde gerçekleşmiş olduğunu da yansıttığı için kiplik bir anlam da taşımaktadır (1997: 7).

Zamanı esas alan çalışmalardaki gibi belirli geçmiş zamanın zaman çizgisine göre dildeki sunumunu esas alırsak, Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanın, zaman çizgisindeki sunumunu, aşağıdaki örnekte şu şekilde gösterebiliriz.

Hıñlım kisä üygä qayttı.

“Kız kardeşim dün eve döndü.”

Şekil 11. Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanın sunumu.

Yukarıdaki cümlede, konuşma anı şimdi olarak değerlendirilmekte ve eve dönme işi şimdiye göre geçmişte kalmış bir hareketi aktarmaktadır. Böylece cümlede gönderim noktası ile konuşma anı, aynı noktada bulunmaktadır. Bu durumda konuşucunun ifade etmek istediği olay geçmişte kaldığından dolayı, cümlelerin zamanı geçmiş zamandır, denmektedir.

Aynı cümlede *dün* zaman zarfını çıkarıp, konuşucunun cümleyi ifade ettiği anda telefonda konuştuğunu varsayalım, kız kardeşi de konuşma esnasında eve gelmiş olsun ve konuşucu karşısındakine şu cümleyi söylesin;

Hıñlım üygä qayttı.

“Kız kardeşim eve döndü.”

Bu defa *dönme* işinin zamanından çok, bitişini vurgulanmak istenmektedir. Yani, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki bu defa bitmişlik (*completed*) görünüşünü aktarmaktadır. Elbette Türkçede ve dolayısıyla Başkurt Türkçesinde {-DX/-nX/-zX} eki ile ifade edilen her hareket, bir saniye önce de olsa geçmişte kalmıştır.

Burada vurgulanmak istenen şeyin zaman mı yoksa bitmişlik mi olduğu önemli bir ayrımdır.

Yukarıdaki iki örnekte ortak olan bir nokta ise, görünüş ve zaman ayrımının dışında konuşucu *dönme* işinin gerçekleşmesine tanık olmuş, görmek suretiyle edindiği bu bilgiyi {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekiyle işaretlemiştir. Bu noktada da kiplik sisteminin dildeki belirtisi olan bildirme kipi ortaya çıkmıştır.

Aksu-Koç ve Slobin Türkçede delile dayalılığın (*evidentials*) gelişimini ve kullanılışını inceledikleri makalelerinde, Türkçede bilgiye dayalı kipliğin bir alt grubu olarak kabul ettikleri delile dayalılığı; doğrudan deneyim (*direct experience*) ve dolaylı deneyim (*indirect experience*) şeklinde ikiye ayırmışlardır. Bu durumda Türkçede {-DX} fiil çekim eki doğrudan deneyimi, {-mİş} fiil çekim eki ise dolaylı deneyimi ifade etmektedir (1986: 159). Johanson, {-DX} fiil çekim ekinin ifade ettiği bu zamanın delile dayananlar içerisinde ele alınamayacağını, Türkçede bu ekin delile dayalılık bakımından işaretlenmemiş bir unsur olarak dolaylılık ifade etmediğini vurgulamaktadır. Çünkü ona göre, Türkçede delile dayalılığı oluşturan unsur dolaylılıktır (2003: 4).

Belirli geçmiş zaman eki olan {-DX} ile ilgili bütün bu görüşlere göz attıktan sonra, ekin Başkurt Türkçesindeki görünümünün de çok farklı olmadığı gözlemlenmektedir.

Başkurt Türkçesinde de {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki, zaman sistemi açısından bakıldığında geçmişte olup bitmiş bir hareketi ifade etmektedir. Bu zaman ve görünüş ifadesiyle birlikte, konuşucunun tanık olduğu, tecrübe ettiği, duyuları yoluyla elde ettiği doğrudan bir deneyime (*direct experience*) işaret etmektedir.

Başkurt Türkçesi gramerlerinde de belirli geçmiş zamanda, cümlede çekimlenmiş olan fiildeki hareket veya oluş, konuşma anından önce tamamlandığı, konuşucu tarafından iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşmesinde herhangi bir şüphe olmadığı, onların gerçekliği konusunda subjektif bir düşünce bulunmadığı ifade edilir (Dmitriyev 1948: 140; Yuldaşev 1958: 143; Kiyekbayev 1966: 103, Zeynullin 2002: 107).

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Başkurt Türkçesinde, belirli geçmiş zamanın olumsuzu, Genel Türkçede olduğu gibi asıl fiile {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuzluk ekini zaman ve şahıs ekleri takip eder. Olumsuzluk eki, /a/, /ä/ ünlüleriyle bittiğinden dolayı da bu ekten sonra zaman eki sadece -nı/-nı şeklinde gelmektedir.

Olumsuzluk çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	kürmānīm “görmedim”	kürmānīk

2. şh.	<i>kürmānīñ</i>	<i>kürmānīgiz</i>
3. şh.	<i>kürmānī</i>	<i>kürmānī(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qasmanım</i> “kaçmadım”	<i>qasmanıq</i>
2. şh.	<i>qasmanıñ</i>	<i>qasmanıgız</i>
3. şh.	<i>qasmanı</i>	<i>qasmanı(lar)</i>

Soru Şekli (*Hıraw Formahı*)

Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanın soru şekli için {-mX} soru eki kullanılmaktadır. Ek, damak uyumuna uygun olarak eklenmektedir. Belirli geçmiş zamanın soru şekli, konuşucunun cümlesinde geçmişte herhangi bir olay ya da durumun gerçekleşip gerçekleşmediği bilgisine soru yoluyla ulaşmaya çalıştığını ifade eder.

Bir imla özelliği olarak, Türkiye Türkçesinde eklendiği kelimeden ayrı yazılmakta olan soru eki, Başkurt Türkçesinde kelimeye birleşik olarak yazılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>añlanımmı</i> “anladım mı”	<i>añlanıqmı</i>
2. şh.	<i>añlanıñmı</i>	<i>añlanıgızmı</i>
3. şh.	<i>añlanımı</i>	<i>añlanı(lar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>küttümmü</i> “bekledim mi”	<i>küttükmü</i>
2. şh.	<i>küttüñmü</i>	<i>küttügüzümü</i>
3. şh.	<i>küttümü</i>	<i>küttümü ~ küttü(lär)mü</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kistımmı</i> “gezdim mi”	<i>kistıkmı</i>
2. şh.	<i>kistıñmı</i>	<i>kistıgızmı</i>
3. şh.	<i>kistımı</i>	<i>kistı (lär)mü</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kütüldümmü</i> “kurtuldum mu”	<i>kütüldüqmü</i>
2. şh.	<i>kütüldüñmü</i>	<i>kütüldügüzümü</i>
3. şh.	<i>kütüldümü</i>	<i>kütüldümü~ kütüldü(lar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>aŋlamanımmı</i> “anlamadım mı”	<i>aŋlamanıqmı</i>
2. şh.	<i>aŋlamanıŋmı</i>	<i>aŋlamanıŋızmı</i>
3. şh.	<i>aŋlamanı</i>	<i>aŋlamanı(lar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kūtmānīmī</i> “beklemedim mi”	<i>kūtmānīkmī</i>
2. şh.	<i>kūtmānīŋmī</i>	<i>kūtmānīŋızmī</i>
3. şh.	<i>kūtmānīmī</i>	<i>kūtmānī(lār)mī</i>

2.1.1.1.2 İşlevler

2.1.1.1.2.1 Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim

Belirli geçmiş zaman işaretleyicisi {-DX} Başkurt Türkçesinde bizzat görülmüş, duyulmuş iş ve hareketler ile içinde yaşanmış olayları anlatmak için kullanılmaktadır (Dmitriyev 1948: 140; 1950: 151; Serebrennikov, Gadjeva 1986: 172; Zeynullin 1975: 67; 2002: 104; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 102).

Konuşucu, söylediği önermenin doğruluğundan emindir. Çünkü bizzat kendisi tecrübe etmiştir veya anlatıcı, anlattığı olayın doğrudan doğruya kendi bilgisi dâhilinde gerçekleştiği anlamını vurgulamaktadır. Konuşucunun önermesindeki bu iş, oluş ve hareketler çok önce olmuş olabileceği gibi, daha yeni tecrübe ettiği veya gözlemlediği iş, oluş ve hareketler de olabilir. Sonuç olarak, konuşucunun önermesini söylediği anda hareket bitmiştir ve konuşucu bu bilgiye doğrudan görme (*visual*), işitme (*auditory*), duyu (*sensory*) yoluyla edindiği delillerle işaret etmektedir. Konuşucu veya anlatıcının, önermesinin doğruluk değeri hakkında tavrını ortaya koyarken öne sürdüğü deliller, kendisinin bizzat beş duyu organıyla -görerek, duyarak, dokunarak, koklayarak ya da tadarak- edindiği delillerdir ve cümlesinde, delillere dayalı olarak edindiği bilgiye işaret eder.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı Arıslan, Kilmek’in iyice öfkelenip kendisini korkak duruma düşürmesine gülüp geçmiştir. Buraya kadar yazarın tasviri söz konusudur. Daha sonra Arıslan Senkimlerle kardeş olduğunu söyledikten sonra *Ämmä bîr vaqıtta hırt birîp qasmanım* cümlesi ile geçmişte hiçbir dönemde kaçmadığına işaret etmektedir. Buradaki kaçmadım ifadesi geçmiş zamanda kaçma işinin gerçekleşmediğini göstermektedir. Bu durum Arıslan’ın bizzat kendi tecrübesidir. Konuşucu durumundaki Arıslan geçmişte yaşadığı doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgisine {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile işaret etmektedir.

- 1) *Kilmäktñ qızğandan-qızısa barıp hüyläp, üzñ qurqaqtar därejähñä işäpläy yazıp äytñwñä Arıslan külp quyzı. —Min dä Sänkimdärgä qärzäşmñ. Ämmä bir waqıtta hurt birip **qasmanım**. Şulay za hinñ yawıña sıqqım kilmäy. Bına hinñ üzatam da sülüqtarımñı qararğa kitäm. Şunda biräy azna samahı yürürmündür.* (K, 35) “Aslan, Kilmek’in iyiden iyiye öfkelenip konuşarak, kendisini korkak durumuna düşürmesine gülüp geçti. — Ben de Senkimlerle² kardeşim; ama hiçbir zaman sırt çevirip kaçmadım. Bunun için senin mücadeleye katılmak istemiyorum. İşte, seni uğurlayacağım ve kovanlarıma bakmaya gideceğim. Orada bir hafta kadar kalırım.”

Aşağıdaki 2. örnekte de Musa Murtazin kendisine verilen görev karşısında gururlanmış, *Bizgä işanıp, iñ yawaplı huğış mayzanın tapşırzılar* şeklinde kendi bilgisi dahilindeki bu olay üzerine fikrini beyan etmiştir. Musa Murtazin bu cümlesi ile yine doğrudan tecrübeyle edindiği bilgisine işaret etmektedir. Savaş meydanını Musa Murtazin’in askerlerine bırakma işinin geçmişte kaldığı da malumdur. Burada Musa Murtazin cümlesinde kullandığı {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile bizzat şahit olduğu geçmişte gerçekleşen, bitmiş harekete işaret etmektedir.

- 2) *Başqurt kavaläriya brigadañı üsñ frontta urın bildälängäs, Musa Murtazin gürurlandı. —Bizgä işanıp, iñ yawaplı huğış mayzanın **tapşırzılar**. Qızıl Armiya komandovaniyähınıñ işanısnı namıs mññn aqlarğa burıslibız, —tip ul brigadağa Qazaq dalaların Aqtarzan tazartılırğa tiyışlğı xaqında äytti.* (MB, 294) “Başkurt süvari birliği için cephede [belirli] bir yer verilince, Musa Murtazin gururlandı. — Bize güvenip, en mesuliyetli savaş meydanını teslim ettiler. Kızıl ordu kumandanlığının güvenini boşa çıkarmamak namus borcumuzdur, deyip, birliğe Kazak bozkırlarının Aklardan³ temizlenmesi gerektiğini söyledi.”

Aşağıdaki 3 numaralı örnekte de yine eser kahramanı, geçmişte başından geçen bir olayı anlatmaktadır. Olay geçmişte gerçekleşmiştir dolayısıyla bitmiş bir hareket söz konusudur ve konuşucu bu olayı bizzat yaşamıştır, konuşma esnasında da bu doğrudan deneyimine işaret etmektedir. Akşam işten döndüğünde koridorda elini yüzünü yıkarken su musluğunun diğer odaya yakın olmasından dolayı gelen sesi hissetmiş ve bir anda dışarıya çıkmıştır. Eser kahramanının buraya kadarki yaşadıklarından sonra *Üz-üzimdi bilmäy qısqırıp, işikkä taşlandım* cümlesini söylemesi ile geçmişte başından geçen bu olaya işareti söz konusudur. Kapıya çıkma işi geçmişte gerçekleşmiştir ve konuşucu bu olayı bizzat yaşamıştır. Dolayısıyla doğrudan deneyimler yoluyla edinilen bilgi konuşma esnasında karşıdaki muhabata bildirilmektedir.

2 Senkim: Başkurtların Kıpçak kabilelerine bağlı bir boyu.

3 Ak: Sovyet iktidarı döneminde bu iktidara karşı olan grup.

- 3) *Kis iştân qaytıp, dıyûm koridorza yıwınıp yûrûy inim. Ā bızziñ hıw krani unıñ bılmähinä yaqın ğına. Kûtmägändä şart itip atqan tawısqı yağılıp kitä yazzım xatta. Üz-üzimdä bilmäy qısqırıp, işikkä **taşlandım** da, İy dūbürlätäm, İy tibäm, yuq, bikli işik! Āllä ni arala kışi yıyılıp ũlgürzŭ. Atıw tawışın ũz qūlaqtarı mınän işitip birihı lä miñä ısanmay. Yuqtır, şkaş-mazar awğandır, ti, axmaqtar. (Ü, 140)* “Akşam işten dönüp ortak [kullandığımız] koridorda elimi yüzümü yıkıyordum. Bizim su musluğu onun odasına oldukça yakın. Öyle ki, beklenmedik bir anda çıkan ses yüzünden neredeyse düşecektim. Farkında olmadan bağırıp kapıya **çıkıtm**. Kâh vuruyorum, kâh tepiyorum, yok, kapı kilitli! İnsanlar hangi arada toplanıp geldi. Silah sesini kendi kulaklarıyla işittikleri hâlde, hiçbiri bana inanmıyor. ‘Yoktur (bir şey), dolap filan düşmüştür’ diyor ahmaklar.”

Aşağıdaki örneklerde ise her şeyden önce, bir konuşucudan ziyade bir anlatıcıdan bahsetmek gerekir. Çünkü, söz konusu örnek metinler roman veya hikâyelerden alınmıştır. Roman ve hikâye gibi edebî metinlerde, diyalog cümle ve metinleri olmadığı sürece, önermeler yazara aittir. Yazar, anlattıklarını kendi yaşantısından sunabileceği gibi bazen de olaylara, eser kahramanının penceresinden bakmakta ve anlattıkları kendi deneyimleriymiş gibi onları içselleştirerek tasvir yoluyla okuyucuya sunmaktadır. Dolayısıyla, anlatıcı için gönderim noktası şimdi merkezlidir ve bu yüzden söz konusu cümlelerde anlatıcı tıpkı bir konuşucu gibi işlev görmektedir. Belirli geçmiş zamanın bu işlevi, her dilde Başkurt Türkçesinde olduğu gibi, roman, hikâye vb. edebî türlerde sık kullanılan bir üslup özelliğidir.

Bu çalışmada incelenen metinlerin çoğu konuşma metinleri olmadığı; roman, hikâye vb. gibi edebî türlerden alındığı için, ekin bu işlevine çok fazla örnek göstermek mümkündür.

4. örnekte yazar tarafından, generalin içinde bulunduğu ruh durumu tasvir edilmektedir. Generalin karşısındaki eser kahramanı, generalin yüzünün ağardığını, ayağa kalktığını ve çekmeceyi açtığını gözlemlemekte ve bu durum karşısında edindiği görme (*visual*) delil tabanlı bilgiye *ağarzi*, *türzŭ*, *astı* çekimli fiilleriyle işaret etmektedir. Aynı zamanda bu durum, yazarın olay ve durumları tasvir etmesi için iyi bir yöntemdir.

- 4) *Generaldın yŭzŭ utta yangan timir şikilli qıp-qızıl buldı hām şunan qurqınıs räwiştä **ağarzi**. Yılan ağıwın säsäsäk xäzır! Ul urınan **türzŭ**, ũştäl tartmahın **astı**. (UYT, 25)* “Generalin yüzü ateşte kızmış demir gibi kıpkırmızı oldu ve daha da kötüsü sonra **ağardı**. Yılan zehrini saçacak şimdi! O yerinden **kalktı**, masanın çekmecesini **açtı**.”

Aşağıdaki 5. örnekte ise eser kahramanı Marat’ın göl kenarına inmesi ve rahat koltuğa doğru yığılması, romancının nazarından anlatılmakta, onun duyuları yoluyla edindiği delillerine göre işaretlenmektedir. Daha sonra devam eden *kül buyına tüşti* şeklindeki ifadelerle bu tasvir devam etmektedir. Burada güneş

ışıklarının vurmasıyla gölün parlayışı ve sisin dağılması, yazar tarafından eser kahramanının gözüyle tasvir edilmektedir. Tasvir edilen ve anlatım anına göre geçmişte kalıp, bitmiş olan bu hareketler anlatıcıya malumdur, onun bilgisi dâhilindedir. Bu konudaki kesin ve net yargı cümlelerde {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

- 5) *Gäzätinsä, tañ harıñ mınän, qarmaq sıbıqtarın kütärıp, sıyıq tũmanda yay gına saypılıp yatqan kül buyına **tũştũ** lä Marat, babahıñ işki kāmähñä ultırıp, hil qultıqqa taban işti. İrtängi sägättärzä balıq xarap şäp sirtıwsän. Ūs qarmaqtı almaş-tilmäş yımläp kınä ũlgır. Qıyaş, Xüsnulla babahıñ ũlsäwñä halğanda, tızgın buyı kütärilğäs, kül üstü **yaqtırzı**, tũman **taralıp bũttũ**. Balık sirtıwzän **tuqtanı**. Marat kāmāñı qaytır yaqqa **bürzũ**.* (Ü, 323) “Marat her zamanki gibi tan vaktinde oltalarını alıp, hafif siste yavaş yavaş dalgalanan göl kıyısına indi ve dedesinin eski kayığına binip rahat koltuğa doğru yığıldı. Sabah saatlerinde balık çok [olur] ve çabuk avlanır. Sırayla üç oltayı da çabuk yemle. Güneş, Hüsnulla dedesinin terazisine vurduğunda, sular yeterince yükseldiğinde gölün üzeri parladı, sis tamamen dağıldı. Balık avı bitti. Marat kayığı geriye döndürdü.”

Aşağıdaki 6. metinde, yazar tarafından yapılan tasvirde, görme ve işitme yoluyla edinilen deneyimlere işaret edilmektedir. Bin askerin mezarın etrafında daire şeklinde dizilmesi, ardından bir kuray sesinin işitilmesi, piyade borularının çalması, değneklerin zangırdaması ve bütün seslerin birbirine karışması sonrasında askerlerin hareketlenmesi anlatılmış, anlatılan bu olaylarda {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki kullanılarak, bu eylemlerin geçmişte gerçekleşip bittiğine ve anlatıcı tarafından yaşandığına işaret edilmiştir. Anlatıcı ya da konuşucu bu olayları yaşamamışsa bile kesin bir yargıya sahiptir.

- 6) *Qäbır tiräläy bır mñ yawgir tünäräkkä **tızıldı**. Däştı-Qıpsaktıñ in şta biyışılırı inı ular. Bır nisä qurayzıñ mñlü-zarlı ilağanı **işitildi**, hurnayzar awır **hulap quyzı**, dümbürzär dır-dır **qaltırandı**, qapıl barlıq ün-awazdar bırgä quşılıp xäräkäthiz türüwsı yawgirzärzı **tırıldı**. Mñ qılıs bır yulı qından hurıldı, ular säkäşiwzän ũsqındar säsräñi, hām yaw biyış başlandı. Biyışılärzı bır mñ qatın uratıp baştı, şım gına başlangan şıñlāw, küsäyä barıp, küktärgä aştı hām qapıl ũzıldı.* (BR, 261) “Mezarın etrafında bin asker daire şeklinde dizildi. Onlar Deşti-Kıpçak’ın en usta dansçılarıydılar. Birkaç kurayın⁴ efkârlı melodisi işitildi. Piyade boruları ağır ağır öttü. Dümbürler⁵ zangırdadı. Ansızın bütün sesler birbirine karışıp, hareketsiz duran askerleri hareketlendirdi. Bin kılıç bir anda kınlarından çekildi, onların kınından çekilişinden kıvılcımlar çıktı ve savaş dansı başladı. Dansçıları bin kadın çevreledi, yavaşça başlayan inleme, gittikçe göklere yükseldi ve aniden durdu.”

4 kuray: Başkurtların çok özel ve önemli saydıkları üflemleri millî müzik aletleri.

5 Dümbür: Balıkları korkutmak ve kovmak için kullanılan büyük değnek.

Bazı cümlelerde, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin geçmiş zamanı gösterme fonksiyonu daha fazla öne çıkmaktadır. Böyle cümlelerde bunu sağlayan unsur, genellikle, geçmiş zamana gönderimin açıkça yapıldığı zaman zarflarıdır. Bu zaman zarfları, kılış ya da oluşu geçmişte belirli bir zaman noktasına taşımaktadır. 7. örnekte konuşucu, Seğit'in karakteri hakkında bir tasvirde bulunurken *yaqtı yüz kürmänî, yaqşî hüz işitmänî* ifadesini *un ikî yaşînän birli* zaman zarfına bağlamaktadır; ancak, konuşucu bu zaman ifadesini anlatırken bir yandan da Seğit'in on iki yaşından beri gün yüzü görmeyişine ve iyi bir söz işitmeyişine şahit olmuş, görerek ve işiterek edindiği bu bilgisine cümlesinde işaret etmiştir.

- 7) *Āgār qulına qūral kilīp īlākhā, qalay huğışırğa bīlir ālī ul Sāgīt. Bīr zā ikīlānīp, ūrkūp tūrmaş ta inī. Qūrmūş bayzar unı ayanımı ni?! Un ikî yaşînän birli alhız-yalhız uğa işlāp yaqtı yüz kūrmänî, yaqşî hüz işitmänî bit ul?* (Uİ, 75) “Eğer eline bir silah tutuşturulsa, nasıl savaşaacağını tabii ki bilir Seğit. Bir defa bile tereddüt edip, çekinip geri durmazdı. Cimri zenginler ona acıdılar mı ne? On iki yaşından beri onlar için aralıksız çalışıp gün yüzü görmedi, iyi bir söz de işitmedi kesinlikle!”

Aşağıdaki 8-17. örneklerde de görme ve işitme yoluyla edinilen bilgilerin doğruluğuna ve kesinliğine işaret edilmektedir. Bu örneklerde de yazar, okuyucuya sunmak istediği olay veya durumun bir gözlemcisi gibi, özellikle görsel deliller vasıtasıyla, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekini kullanarak aktarmakta ve sanki anlatılan olay veya durumun bir şahidi gibi hareket etmektedir.

- 8) *Gūsam İrändiktī, undağı türmūştū kūz aldına kiltīrīgā tırıştı. Ul yakta yāy qısqa, qış ūzūn bulğanın işītkānī bar. Baqır; timīr irītip, iğīn iğīp, mal aşırıp, qırağay yānlık awlap kūn itkāndārīn dā bīlā. Tāwgī İran batşalarınıñ qābīrzārī şunda qalğan. Zaratūştra tāwgī taza uttı — izgī Būryān utın şunda tūqandırğan.* (BR, 54) “Gusam İrendik'i, oradaki hayatı, gözünün önüne getirmeye çalıştı. Orada yazların kısa, kışların uzun olduğunu işitmişliği var. Bakır, demir eritip, ekin ekip, hayvan yetiştirip, vahşi hayvanları avlayıp geçimlerini sağladıklarını da biliyor. İlk İran padişahlarının mezarları buradaymış. Zaratuştra ilk saf ateşi, kutsal Büryen ateşini, burada yakmış.”
- 9) *Uqıwsıhı qabalanmay gına quyınan dūrtkā būklāngān qağız sıgarıp birzī. Kurganow işti qulına alıp karap türzū la, ālī gīnā ūzī ultırğan taburītka ūstūnā yāyıp halıp, xataların anlata başlanı. Malayzar ūsūn bīl dārīstīñ dawamı inī, sūnkī aldarında yatqan akvarel buyawzar mīnān tūşūrūlgān “Tawzar” hūrātī ularğa bik matur bulıp kūrīndī. Ā ukıtwısları Zākārīānīñ āllā küpmī xatahın taptı, kāñāştār birzī. (KKTY, 260) “Öğrencisi acele etmeden, koynundan dörde katlanmış bir kâğıt çıkarıp verdi. Kurganov işi [kâğıdı] eline alıp baktı ve [kâğıdı] oturduğu tabure üzerine yayıp yanlışlarını anlatmaya başladı. Çocuklar için bu, dersin devamıydı, çünkü önlerinde duran, sulu boyalarla yapılan «Dağlar» ın*

sureti, onlara çok güzel göründü; ama öğretmenleri, Zekeriye'nin birçok hatasını buldu, nasihatler verdi.”

- 10) *Haman hürilmägän qırqıw sinfi küräş xaqında bir xikäyä yazğaynı indı ul. Unı xatta Üfğä gazıtağa **yibärzi**. Kızğanıs, başmanılar, işläy tüşürgä quşıp, kirı **qaytarzılar**. Yänähı, azağı yuq xikäyändiñ, yıñıw tantanahı yıtmäy. Bälki, şulayzır, läkin İskändär bit bınan iki yıl ilik kınä bulğan ısın xäldi yazzı. Awıl xalqınan, yänä waqığanıñ üzäğindä türüp, fajıgäni üz küzi minän kürgän Äxät isimli malay awızınan işitkänin qağızğa küsirzi.* (Ü, 16) “Hâlâ soğumayan acı savaş hakkında bir hikâye yazmıştı. Hatta onu Ufa’ya gazeteye gönderdi. Maalesef basmadılar, not ekleyip geri gönderdiler. Güya, hikâyenin sonu yokmuş, galibiyetle sonuçlanmıyormuş. Belki öyledir, ama İskender bundan tam iki yıl önce olan gerçek bir olayı yazdı. Köy halkından olan ve olayın içinde, bizzat faciayı gözleriyle gören Ehet isminde bir çocuktan dinlediklerini kâğıda geçirdi.”
- 11) *Sajidä unı tağı la üsratırğa, yüräk sirzärin asıqtan-asıq tirip, tanhıgın qandırırğa **ümütländi**. Üs-dürt yıl ütti, läkin Tülküsurä haman kürinmäni. Sajidä yäqşämbi kündärindä uramğa sığa, yuldan ütkän atlılarzı küzätä, şunan bazar yağına yügirä: Tülküsurä kürinmäsmi? Bähitti izläp tabıp bulmay, tigändäri şuldır indı, unıñ yüräğın täw başlap quzğatqan yığıt hıwğa batqanday gäyıp buldı.* (NM, 268) “Sajide onunla tekrar karşılaşmak, yüreğindeki sırları açık açık söyleyip, isteklerini gerçekleştirmek için ümitlendi. Üç-dört yıl geçti; ama Tülküsurä hâlâ görünmedi. Sajide, pazar günleri sokağa çıkıyor, yoldan geçen atlıları gözetliyor, sonra pazar tarafına koşuyor: Tülküsurä görünmüyor mu? Mutluluğu arayıp bulmak mümkün değil, dedikleri budur. Onun kalbini etkileyen ilk genç, suya gömülmüş gibi kayboldu.”
- 12) *Buran **qütüründü**. Hılaşıp yawğan yipsik qar bütün dünyanı kümip kitirgä tilägändäy, yır minän kük arahında **üyürüldü**, irip yuqqa sıqmas bürün şaşınıp qalayım tigändäy, aqman-tuqmandıñ dähşätli **ixtıyarına birildi**.* (MB, 88) “Fırtına koptu. Lapa lapa yağan sulu kar, bütün dünyayı gömmeyi dilercesine yerle gök arasında yığıldı; eriyip gitmeden önce [bütün dünyayı] kasıp kavurayım dercesine son derece güçlü [olan] fırtınanın emrine girdi.”
- 13) *Kirillov Kilmäk awılında üzaq tuqtalıp **türmanı**. Läkin ikindi waqıtında, Kinyälär qaytırğa uylaşıp qına türğanda, yıldı tağı dragundarziñ bik zur türkümi **kürindi**. Ular, awılğa kilip yitäräk, tallı yıрмаq buyındağı tuğaylıqta tuqtap, bir tirägä **tuplana başlanı**.* (K, 12) “Kirillov, Kilmek köyünde çok fazla beklemedi; ancak ikinci vakti Kinyeler dönmeye karar verdiğinde, yolda dragonların büyük bir birliği göründü. Onlar köye gelerek, ırmak kıyısındaki ağaçlıkta durup bir yerde toplanmaya başladılar.”

- 14) *Şulay iki urtala yürüp ütti Zakırzın yaşlığı. Dürüş, huğıştı, yäşaw minän ülüm arahında asılınıp türğan front türmüşünde, Zakır za bir az üzgärzi. Uylanırğa, äylänä-tirägä iğtibarlıraq bulırğa üyrändi. Yış qına üziniñ ütkän häm xäzırğı xäl xaqında yıtdı gınä uy yürütä başlanı.* (Uİ, 10) “Böyle iki arada geçti Zakır’in gençliği. Gerçekten, savaşta, yaşam ile ölüm arasındaki cephe hayatında, Zakır de biraz değişti. Düşünmeyi, etrafına daha dikkatli olmayı öğrendi. Sık sık kendisinin eski ve yeni hâli hakkında ciddi şekilde düşünmeye başladı.”
- 15) *Brigadanı Başqurt xükümätı qaramağına birmawzärinä Murtazındıñ üziniñ dä, haldattarınıñ da bik isı büştü. Büştü la bit, nı xäl itähin, dünyalar ikinsiländi. Xäzır ular zur küskä buyhınğan bir brigada gına.* (UYT, 60) “Tugayı Başkurt hükûmetinin emrine vermemelerine Murtazin’in kendisinin de askerlerinin de çok canı sıkıldı. Canı sıkıldı ama, ne yaparsın, dünya değişti. Onlar artık sadece büyük bir güce boyun eğmiş bir tugay.”
- 16) *Qayınlıq buyında attarın tızgındärinän tütüp, tigiz rätkä başqan haldattar, Brigada komandırı küringäs tä, hındarın qatırıp, qätgi tüs aldı — üs tiştänän aşır huğışsı qapıl bir kişigä äyländi lä quyzı.* (UYT, 11) “Kayınlık kıyısında atların dizginlerini tutup, tek sıraya giren askerler, Tugay komutanı görününce hazır ola geçip kendilerine çeki düzen verdiler. Otuzdan fazla asker bir anda bir kişiye döndü.”
- 17) *Taw itäğindä qayındargä kümälip ultırğan awıl kürindı. Kombrig aygırın tuqtattı la artına bürüldü. Üz-ara küñillı hüyläşip bargan haldattar şıp-şım buldı, tızgındärin tarta halıp attarın yaylattılar, gimnasterka, bil qayıştarı, qırıldarın tärtipkä kiltirip, küzzärin komandirzarına tikänilär. Büzülğan saf tigizländi.* (MB, 130) “Dağın eteğinde, kayınlar arasına gömülen köy göründü. Tugay komutanı atını durdurdu ve arkasına döndü. Kendi aralarında neşeli neşeli konuşarak giden askerler sustular, dizginlerini çekip atlarını hazırladılar, asker gömleklerini, bellerindeki kemerleri, silahlarını düzeltip gözlerini kumandanlarına dikteler. Bozulan sıra düzeldi.”

Belirli geçmiş zamanın soru şekli ile ilgili 18. örnekte, *kittimî* çekimli fiili ile geçmişte, *gitmek* eylemine şahit olunup olunmadığı, bu eylemin gerçekleşip gerçekleşmediği konusundaki bilgiye soru yoluyla ulaşılmaya çalışılmaktadır; ancak, daha sonra gelen *kimgä kildin?* cümlesinde, biraz daha farklı bir durum söz konusudur. Burada, karşılıklı bir diyalog vardır ve *gelme* işi bitmiş, gerçekleşmiştir, bu işin kim için olduğu sorulmaktadır.

- 18) *Märyäm hılıw, hinmi ni? Ağayım kittimî? — Äytän hüzi bar şul buldı. Şunan küñil bulın tigändäy, kimgä kildin, tip hıranı. Äxirätimdin isimin äytäs, «yarar, molodets» tinı lä dilbığahın qaqtı.* (UYT, 85) “Güzel Meryem, sen misin? Ağabeyim gitti mi?” Söylediği bütün söz bu oldu.

Sonra gönlü olsun diye, ‘Kime geldin?’ diye sordu. Arkadaşımın ismini söyleyince “Tamam, aferin” dedi ve dizginlerini çekti.”

19 numaralı örnekte de eser kahramanı Biksen’in *Qayza Kinyäbulat, qaytmanımı äli?* sorusu, fiilin gerçekleşip gerçekleşmediğine ilişkin bir sorudur. Geçmişte olmuş veya olmamış hadiselerle yönelik bir bilgiye ulaşmak istendiğinde Başkurt Türkçesinde {-DX/-nX/-zX} çekimli fiilin soru şekli kullanılmaktadır. Yani, bir bakıma konuşucu, muhatabına söz konusu harekete şahitlik edip etmediğini, bu hareketin onun bilgisi dahilinde olup olmadığını sormaktadır.

19) — *Qayza Kinyäbulat, qaytmanımı äli? İsmaham, unıñ minän türürbüz, — tinä Biksän agay. — Kinyäbulattı bığün arqaplap ta alıp qayta almaşın. üñün yazıwsılar, artistar kilgän, ti. Bığün klubta kisä bula, ti. Qal, atay, kümäkläşip barırbız. Qasan kürirmän tihñ ularzı.* (ULT, 341) “— Kinyebulat nerede, hâlâ dönmedi mi? Hiç olmazsa onunla kalkarız, dedi Biksen ağabey. — Kinyebulat’ı bugün bağlayarak bile götüremezsin. Ufa’dan yazarlar, artistler gelmiş. Bugün kulüpte toplantı oluyormuş. Baba kal, birlikte gideriz. Ne zaman göreceğim onları diyorsun.”

2.1.1.1.2.2 Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman

Başkurt edebiyatında belirli geçmiş zaman, olay ve hareketleri tasvir etmek ve geçmişte gerçekleşen tarihî olayları, eserdeki tipleri tamamıyla ve inandırıcı bir şekilde okuyucunun gözü önüne sermek için sıkça kullanılmaktadır (Zeynullin 2002: 107).

Anlatılan olay veya durum, konuşucu tarafından bizzat görülmemiş olsa da herkes tarafından kabul görmekte ve bilinmektedir. Söz konusu olay, tarihî vesikalara dayanabilir. Bu durumda, konuşucu veya anlatıcı bizzat kendi yaşantısıyla olmasa da işiterek, okuyarak edindiği, ancak tarihî vesikalar ile geçmişte gerçekleştiği kesin olarak bilinen kılış ve oluşları ifade etmektedir. Konuşucu, bilgiyi dolaylı yoldan edinmiş olsa da, olayın gerçekliği konusunda şüphe olmadığı için bu tarz ifadelerde {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki kullanılmaktadır. Bu üslup, özellikle tarihî roman ve hikâye metinlerinde çok tercih edilmektedir.

20. örnekte bir grup Başkurt alayına yapılan bir saldırı tasvir edilmektedir ve bu tarihî olay, dinleyici ya da okuyucunun gözleri önüne serilmektedir. Anlatıcı, bu vakaların gerçekliği konusunda tam ve kesin bir yargıya sahiptir ve bu yargısına *Petrograd hām İvaşkin polktarı hūjüm ittī* cümlesinde {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekini kullanarak işaret etmektedir.

20) *16-sı dekabr künü tuplangan bir bütün küs sıfatında Qızıl Armiyağa quşılıw maqsatında Stärlitamaqqa kitip bargan Başkurt polkına bir yulı ikī ütryad — Petrograd hām İvaşkin polktarı hūjüm ittī.* (MB, 65) “16

Aralık günü, büyük bir güç olarak Kızıl ordu'ya katılma maksadıyla toplanan ve Sterlitamak'a giden Başkurt alayına aynı anda iki grup – Petrograd ve İvaşkin alayları –hücum etti.”

21. örnekte de anlatıcı, geçmişte gerçekleşmiş ve tarihî vesikalara dayanan bir olaydan bahsetmektedir. Çünkü, cümlelerin geçmişteki gönderim noktası 1747 yılıdır ve bu tarih anlatıcı için şahit olamayacağı bir zaman dilimidir. Dolayısıyla, işitme yoluyla ya da başka türlü belgeler sayesinde bu bilgiye ulaşan konuşucu, bu vakanın gerçekleştiğinden emin bir şekilde önermesini *tabıldı*, *asıldı* çekimli fiilleriyle sunmaktadır.

- 21) *Şul zamandan qalğan şlak kişäktärin, ruda qazığan kopiyzärzi kürhätıwsılär **tabıldı**. İzlänä türğäs, 1747 yılda Yayıq buyındağı Ätäs tawında yaqşı sıfatlı bay ruda yatıştarı **asıldı**.* (K, 310) “O zamandan kalmış olan cüruf parçalarının, maden ocağından çıkarılmış madenlerin belirtileri bulundu. Araştırmaya devam edildikçe, 1747 yılında Yayık kıyısındaki Etes dağında iyi nitelikli, zengin maden yatakları açıldı.”

Aşağıdaki 22. örnekte yine tarihî bir olaya işaret edilmektedir, cümledeki gönderim zamanı 1737'dir. Konuşucu bu dönemde yaşamamıştır; ancak, Tarkan Birzigul'un yedi yüz kişilik bir ordu ile ayaklanmayı bastırması, tarihte gerçekleşmiş ve artık herkes tarafından bilinen bir olaydır. Kesin ve net olarak bilinen bu olay {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile anlatılmıştır.

- 22) *Üşünday xäldän fayzalanıp, Birziğül Tarxan 1737 yılda uq äli üz yaqlılarınan yiti yüz kişilik sirıw **tuplanı** la yaw bastırısırga **sıqtı**.* (K, 101) “Tarkan Birzigul, bu durumdan faydalanıp, daha 1737 yılında kendi taraftarlarından yedi yüz kişilik asker topladı ve ayaklanmayı bastırmak için harekete geçti.”

23. örnekte geçmişte yaşanmış; ancak, bugün de tarihî kayıtlara dayalı olarak bilinen bir olaydan bahsedilmektedir. ...*mäsittär haldırzı* cümlesinde mescitler 1745 yılında yaptırılmıştır; ancak, tabii ki yazar veya olay kahramanı bu olaya şahit olmamıştır. Bunu da *Undayzar yaqın-tirälä gınä tügıl, xatta Qazanda la yuq* cümlesinden anlamak mümkündür. Bu cümledeki yargı, konuşma anına ait bir yargıdır. Sonuç olarak yazar, gözüyle bizzat görmediği, camilerin yaptırılması bilgisine belki okuyarak, belki dinleyerek sahip olmuş ve bu bilgisine işaret etmiştir.

- 23) *Ul üz danın kükkä kütärıw üşün, 1745 yılda uq Neplyuevtin maxsus rıxsätı minän Qarğalıla zur mäsittär **haldırzı**. Undayzar yaqın-tirälä gınä tügıl, xatta Qazanda la yuq.* (K, 259) “O, şöhretini göklere çıkarmak için, 1745 yılında Napolyuev'in özel izniyle, Kargalı'da büyük mescitler yaptırdı. Böyleleri sadece yakın çevrede değil, Kazan'da bile yok.”

24. örnekte de yine yazar, tarihte olup bitmiş; ama belgelere dayalı bir konuyu okuyucuya aktarmakta ve bunu yaparken de {-DX/-nX/-zX} çekim ekini kullanmaktadır. 1917 yılında gerçekleştirilen bir kurultayda bazı vilayetlerin

Başkurdistan'a bağlandığını bildirilmektedir. Bu, tarihi bir bilgidir. Bu şekilde bir kullanımda okuyucu, yazarın bu olayı bizzat yaşadığını düşünmemekle birlikte, bu bilginin belli tarihi belgelere dayandığı gibi bir yargıya da varır.

24) 1917 yıldın 8—20 dākabrändä Irımburza uzğarılğan Qürültayza ũlkä Başqurt şurahı tarafınan iğlan itilgän Kış Başqurtüstangä Irımbur, ũrsk, Siläbi, Troitsk häm Värxnäuralıskiy ũyäzzärı, Stärlıtamaq, Zlatıust häm ũfı ũyäzzärı, Pärn gubärnahındağı Şadrın, Krasnoufımsk, Ākatärınburg ũyäzzärı, Büğũlmä, Minzälä, Bızawlıq ũyäzzärı **ındırıldı.** (MB, 207) “1917 yılının 8-20 Aralık tarihleri arasında, Irımburg’da düzenlenen kurultayda Başkurt Bölge Şurası tarafından ilan edilen Küçük Başkurdistan’a Orenburg, Orsk, Çilebi, Troitsk ve Verxneuralskiy kazaları, Sterlitamak, Zlatoust ve Ufa kazaları, Perm vilâyetindeki Şadrın, Krasnoufımsk, Ekaterınburg kazaları, Büğũlme Minzele, Bızavlık, kazaları bağlandı.”

Aşağıdaki 25. örnekte ise 1917 yıl cümlesiyle başlayan metin, okuyucuyu doğrudan doğruya geçmişe yönlendirmekte ve tarihte gerçekleşmiş askerî bir mücadele anlatılmaktadır. Böylece, yazar yine şahit olmadığı bu olayı kesin bilgisine dayanarak okuyucunun bilgisine sunmaktadır.

25) 1917 yıl. Vaqıtlı xũkũmät yaman şaw-şıw kũtärıp, aldan uq maqtanıp, laf ũrıp iğlan itkän zur yäygı hũjũm **uñışız barıp büttũ.** Ğäskär sigınıp, haldattar ũz bıldıktärı mınän tırım-tırağay taralışqan kũndärzä Xäzisälär lazarätı Petroğradqa **yullandı**, oktyabr vaqıgalarınan azaq xärbi-revolıyutsıyon komitet **qaramağına küstũ.** (ÜY, 38) “Yıl 1917. Geçici hükûmetin hayli gürũltũ patırtı koparıp, başta çok övünüp, yüksekten atıp ilan ettiğı, yazın gerçekleşen büyük hücum başarısız oldu. Askerin geri çekilip, kendi keyiflerine göre düzensiz bir şekilde dağıldığı günlerde Heziseler’in reviri Petrograd’a gitti. Ekim olaylarından sonra askerî İnkılap Komitesine tabi oldu.”

26-30. metinlerde de {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin bu işlevinin örnekleri bulunmaktadır. Bu örneklerde de aslında geçmişte yaşanıp bitmiş bir olay, sahip olunan kesin bilgiye dayanılarak bizzat şahit olunmuş gibi anlatılmaktadır.

26) Bırnisä yıldar buyı tũpsũp äzirländilär; zur awırılıqtar; kärtälär aşa atlay-atlay xaqlıq **yullanılar.** Häm, nihayät, Arışlan batır; Petr batşanın, ũzınä barıp, Başqurt yıřärındä qupqan yawzın säbäpsilärı bulğan dāw-dāw çinovniktärzı xũkũm itirgä farman birıwgä **ırıştı.** Dũrũş, täwgı barıwzan hun uzğan xũkũm, Pätärburgtan kilgän türänin yaqlaşıwı arqasında, xaqlıq **birmäni.** Batşağa ikınsı tapqır barırğa tura kildı. Ā indı bınışınan huı 1722 yılda kilgän tikşirıwsı gänäral mınän voyevoda Başqurt vākildärinın hũzınä qũlaq halırğa **mäjbũr buldı.** (K, 37) “Yıllar boyunca soruşturup hazırlandılar, bunlar büyük ağırlıklar, engelleri aşarak adım adım doğru yola ilerlediler. Ve nihayet, kahraman Arışlan, çar Petro’nun yanına gidip, Başkurt topraklarında kopan savaşa sebep olan koca koca

bürokratları cezalandırmaya ve onlar hakkında ferman çıkarmaya ikna etti. Doğru, ilk hücumdan sonra alınan karar, Petersburg'dan gelen başkanın savunması yüzünden onu haklı çıkarmadı. Çar'a ikinci defa gitmek zorunda kaldı; ama bundan sonra 1722 yılında gelen soruşturmacı general ile voyvoda⁶ Başkurt vekillerinin sözlerini dikkate almak zorunda kaldı.”

27) *Bıl saqta Tülküsuru ularzıñ tıl tıbün, kiläsäk maqsattarın tulıhınsa añlap ta bütmäy inı. Ä bına üşü türküm 1899 yılda zavodtıñ işsılärin staçkağa kütärgäs, tırmüşqa, kiläsäkkä qaraşı tağı la kiñäyä, anıqlana tüştü. Zavod xujaları baş kütäriwsılärzıñ tüp talabın qänägätländirgä mäjbür buldı: işsılärgä iş xaqın arttırızılar. (NM, 225) “O zaman Tülküsuru onların imalarını, geleceğe yönelik maksatlarını bütünüyle anlamamıştı; ama işte, o grup 1899 yılında fabrika işçilerini greve götürünce, hayata, geleceğe bakışı da genişlemeye, açılmaya başladı. Fabrika sahipleri baş kaldıranların bütün isteklerini yerine getirmeye mecbur oldu: İşçilerin ücretlerini arttırdılar.”*

28) *Bıyıl ul tikşirwzärı mınän Rūmandıñ başın baytaq qañğırttılar. Bütähı lä şul 1898 yılda hār awılğa yämägät yırzärı bulıp birkitiw, qazna yırzärinä taksatsiya ütkärıp, yañınan mıjalaw turahındağı aqılhız zakon sıqqandan huñ başlandı. Bıltır ana ällä nisämä zämlämär kilip, yäy buyı şul iş mınän bulaştı. Rūman Lapşın hatıp alğan urmandıñ bır ülüşü, bızzagı karta buyınsa, qazna yırınä kİRä, tip qañğırttılar. (NM, 254) “Bu yıl, bu araştırmalarıyla Ruman’ı hayli biktirdiler. Hepsı, 1898 yılında her köye toplantı yerleri ayarlayıp, hazine yerlerine hakkını verip, yeniden sınırları çizme konusunda bilinçsizce bir yasa çıktıktan sonra başladı. İşte, geçen yıl kim bilir ne kadar yer ölçümü memuru gelip yaz boyunca bu iş ile uğraştı. Ruman Lapşın’ın satın aldığı ormanın bir kısmı bizdeki haritaya göre hazine toprağına giriyor diye şaşırdılar.”*

29) *Yäy huğış başlandı. Qış Färizänı awıl Sovyetına säkrätar ittılär. Yaz Müxärräm, unınsı klastı taşlap, traktorga ultırzı. Bır az rāmontlaşıp yürünü lä säşıwgä sıqtı, Yäygä Gilman ağayzı xızmat armiyahında aldılar. 1942 yıldıñ avgusında 1924 yılda tıwğan yığıtärzı qaralırğa saqırızılar. Färizä Müxärrämde yalandan üzi barıp alıp qayttı. (UYT, 282) “Yazın savaş başladı. Kışın Ferize’yi köy meclisine sekreter yaptılar. İlkbaharda Muharrem onuncu sınıfı bırakıp, traktör kullanmaya başladı. Biraz tamir işleriyle ilgilendi ve ekine çıktı. Yazın Gilman ağabeyi ordu hizmetine aldılar. 1942 yılının Ağustos ayında, 1924 yılında doğan gençleri kontrole çağırdılar. Ferize Muharrem’i tarladan kendi gidip aldı.”*

6 voyvoda: Eski Rus ordusunda askerlerin başında bulunan komutan için kullanılan bir ünvan. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Rusya’da şehirleri idare eden kimse.

30) 1914 yıldın yayındä, Germaniya Räsäy batşalıǵına huǵış başlaǵas, Musa Murtazin xızmat itkän artbrigada aşığıs räwiştä Rumın frontına küsirildi. Frontqa barıp yitiw minän Murtazin komandalıǵındaǵı artilleriya Rumın haldattarın ayawhız **qıyratırǵa tütündü**. Räsäy ilın haqlawza kürhätkän batırılıqtarı üsün ul iki tapqır Georgiy tärhi ordenına **layıq buldı**. Ämmä qırıs, tişkärı xulqı arqahında, haldattarızı äzämǵä hanamaǵan ofitserzar minän uǵa bik yıǵ ızǵıǵırǵa, xatta ğawǵa qubarırǵa häm ülü dәрәjәli komandirzargä saqlı müräjäǵät itirǵa tura kildi. (MB, 200) “1914 yılının yazında, Almanya ile Rusya arasında savaş başlayınca, Musa Murtazin’in hizmet ettiği topçu kuvvetleri acilen Romen cephesine sevk edildi. Cepheye varmalarıyla birlikte Murtazin’in kumandasındaki topçu kuvvetleri, Romen askerlerini acımasızca yıkmaya başladı. Rusya’yı korumak için gösterdikleri cesaret için o, iki defa tarihî Gürcü nişanına **layık oldu**; ama sert, aksi karakteri yüzünden, askerleri adam yerine koymayan subaylarla sık sık tartışmak, hatta kavga çıkarmak ve yüksek mertebeli kumandanlara kadar seslenmek [sesini yükseltmek] zorunda kaldı.”

2.1.2 BELİRSİZ GEÇMİŞ ZAMAN (Bildähiz Ütkän Zaman)

2.1.2.1 {-GAn}

2.1.2.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde belirsiz geçmiş zaman eki şu şekilde formüle edilebilir:

Fiil + {-GAn} + şahıs eki

Ekin değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Ünlüler ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra damak uyumuna göre ekin, -*ğan/-gän* şekilleri kullanılmaktadır: *alğan* “almış”, *yüǵirgän* “koşmuş”, *yibärgän* “göndermiş”, *aldağan* “aldatmış”, *bildälägän* “işaretlemiş”, *hınalğan* “denenmiş”, *qayǵırğan* “kederlenmiş”.

2. Tonsuz ünsüzlerle biten fiillerden sonra yine damak uyumuna göre ekin, -*qan/-kän* şekilleri gelir: *yuǵaltqan* “kaybetmiş”, *huqqan* “vurmuş”, *kürhätkän* “göstermiş”.

Başkurt Türkçesinde belirsiz geçmiş zamanın şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>aldağanmın</i> “aldatmışım”	<i>aldağanbız</i>
2. şah.	<i>aldağanhuı</i>	<i>aldağanhıǵız</i>
3. şah.	<i>aldağan</i>	<i>aldağan(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yürüğänmîn</i> “yürümüşüm”	<i>yürüğänbîz</i>
2. şh.	<i>yürüğänhîñ</i>	<i>yürüğänhîgîz</i>
3. şh.	<i>yürüğän</i>	<i>yürüğän(där)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qaytqanmîn</i> “dönmüşüm”	<i>qaytqanbîz</i>
2. şh.	<i>qaytqanhîñ</i>	<i>qaytqanhîgîz</i>
3. şh.	<i>qaytqan</i>	<i>qaytqan(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bütäkänmîn</i> “bitmişim”	<i>bütäkänbîz</i>
2. şh.	<i>bütäkänhîñ</i>	<i>bütäkänhîgîz</i>
3. şh.	<i>bütäkän</i>	<i>bütäkän(där)</i>

Türk dillerinde belirsiz geçmiş zaman için tıpkı belirli geçmiş zamanda olduğu gibi, farklı adlandırma ve terimlerle karşılaşmaktayız. Birçok Türk dil bilimci, bu zaman için *hüzümtäli ütkän zaman* (perfekt) terimini kullanmıştır (Tumaşeva 1986: 38-39; Şçerbak 1981: 92; Kononov 2001: 232). Baskakov ise Karakalpak Türkçesi gramerinde bu zaman için *subektiv ütkän zaman* terimini kullanmayı tercih etmiştir (1966: 293). Kiyekbayev, bu zaman için *şahithîz birînsî ütkän zaman* terimini kullanmıştır (1966: 108). Dmitriyev, bu zamanı sıfat-fiile dayanan zamanlar başlığı altında inceler ve *ütkän- xäzîrgî zaman* “geçmiş-şimdiki zaman” veya *perfekt zaman* terimini kullanır (1950: 167-168). Bu zaman için *perfekt* terimi, başka dil bilimciler tarafından da kullanılmıştır (Serebrennikov, Gadjeva 1986: 182-183; Yuldaşev 1988: 412).

Belirsiz geçmiş zaman, belirli geçmiş zamandan farklı olarak Türk lehçelerinde farklı eklerle yapılmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu zaman için {-mXş} fiil çekim eki kullanılırken, Kıpçak grubu Türk lehçelerinde {-GAn} veya {-(X)ptXr} biçimi kullanılmaktadır (Öner 1998: 158).

Türkiye Türkçesinde de bu zaman için {-mXş} fiil çekim eki kullanılır. Ekin Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki fonksiyonları genel olarak bir paralellik göstermektedir.

Zaman sistemini merkez alıp inceleyen dil bilimi araştırmalarında belirsiz geçmiş zamana; hikâyeleyici, dolaylı anlatımı dolayısıyla *narrative past* “hikâyeleyici geçmiş” (Underhill 1976: 169; Fleishmann: 1990: 18), *absolute-relative tense* “mutlak zaman” (Comrie 1985: 65), *inferential past* “çıkarıma dayalı geçmiş” (Lewis 1967: 122) şeklinde başlıklar altında yer verilmiştir.

Türkiye Türkçesinde {-mXş} fiil çekim ekinin ifade ettiği anlamlar oldukça çok işlenmiş; farklı görüşler ortaya konmuştur. Bu ek de yine kip, zaman ve görünüş arasında kalmış; farklı bakış açılarından farklı fonksiyonları ele alınmıştır.

Zaman sistemi açısından bakıldığında bu zaman, konuşucunun ifadesinde geçmişte olan, ancak, kendisinin bizzat şahit olmadığı, duyarak ya da algılayarak sonuca vardığı bir bilgiye işaret eder. Uzun, bu ekin geçmiş zaman anlamının geleceği rivayet edemeyecek olmamızdan kaynaklandığını, rivayet edebilmek için eylemin geçmişte olduğunun varsayılması gerektiğini söylemektedir (2004: 162). Bu durumda ek, dolaylılık ifade etmesinden ötürü, geçmiş zaman anlamını kazanmaktadır.

Zeyrek, ekin, konuşucunun olayın doğruluğunu garanti etmeme, olaya kefil olmama duygularını iletme şeklinde temelde tek bir işlevi olduğunu vurgular ve bunu *yükümlenmeme* olarak tanımlar. Buradan hareketle de Türkçede {-mXş} fiil çekim ekinin zaman değil, tam anlamıyla bir kip işaretleyicisi olduğu kanısına varır. Ona göre bu ek, bir eylemin tamamlandığını, bittiğini ifade etmek için kullanıldığında ise, görünüş bildirmektedir (1990: 80).

Kip ve kiplik sistemini inceleyen araştırmalarda bu fiil çekim eki, biraz daha farklı bir bakış açısı ile ancak yine ekin cümleye kattığı nakli, hikâyeleyici, dolaylı anlamlar çerçevesinde incelenmiştir. Bu tarz çalışmalarda, ek genellikle delile dayalı kiplik (*evidentiality*) sınırları içerisinde kalmaktadır. Türkçede *evidentiality* teriminin karşılığı olarak bugün dil bilimi çalışmalarında değişik terimler kullanılmaktadır: kanıta dayalı kiplik (Ruhi, Zeyrek vd. 1997: 105), tanıtıcılık (Uzun 1998: 6), delile dayalı kiplik (Kılıç 2005: 68), kanıtsallık (Bacanlı 2006: 36). Bazı çalışmalarda ise, {-DX} fiil çekim ekinin doğrudan deneyim (*direct experience*) ifade edişinin karşısı olarak dolaylı deneyim (*indirect experience*) (Aksu-Koç 1986: 159; Palmer 2001: 47; Willet 1988: 51-97) şeklinde ele alınmıştır. Bu çalışmada *evidentiality* için *delile dayalı kiplik* terimini tercih edilmiştir.

Johanson'a göre dolaylılık (*indirectivity*), anlatılan olayın konuşucuya dolaylı yoldan ulaştığının dilde ifade edilmesidir. Bu durum, Türkçe için tipik bir hadisedir ve Türk dilinde delile dayalılığı, dolaylılık gerçekleştirir (2000; 61-62). Sonuç olarak bu tarz çalışmalarda dolaylılıktan kasıt, konuşucu veya anlatıcının önermedeki bilgiyi dolaylı yoldan edinmesi ve bunu ifade edişidir.

Delile dayalılık, konuşucu veya anlatıcının, söylediği önermenin gerçeklik değeri hakkında tavrını ifade ederken, göstereceği delilin kaynağına işaret etmesidir. Bu, Palmer'e göre *reported* "nakli" ve *sensory* "duyuya dayalı" olarak iki şekilde gerçekleşmektedir (Palmer 2001: 22). Johanson'un "Evidentiality in Turkic" adlı, genel Türkçede delile dayalılığı incelediği makalesindeki incelemelerine göre, bilgiye dayalı kipliğin alt sınıfını teşkil eden delile dayananlar, Türkçede üç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlar; *reportive uses* "nakli kullanım", *inferential*

uses “çıkarma dayalı kullanım”, *perceptive uses* “algıya dayalı kullanım” şeklindedir. Ona göre algıya dayalı kullanım üç şekilde gerçekleşir (2000: 65-66; 2003: 288).

Johanson, Kazak Türkçesi gibi bazı lehçelerde kullanılan {-XpDXr} fiil çekim ekinin *unequivocal indirective pasts* “kesin dolaylı geçmiş”, buna karşılık Türkiye Türkçesindeki {-mXş}; Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki {-GAn} fiil çekim eklerinin ise, *less stable indirective pasts* “kesin olmayan dolaylı geçmiş”i ifade ettiğini belirtmektedir (2003: 294).

Aksu-Koç da çocukların Türkçede geçmiş zamanı ediniminde görünüş ve kipliği konu alan doktora tezinde (1978), Türkçede geçmişe gönderimin durumunu incelemiş ve {-mXş} fiil çekim ekinin semantik görünümünü ele almıştır. Daha sonra bu alandaki çalışmalara devam eden Koç, delile dayalılık hakkında yazdıklarında, {-mXş} fiil çekim ekinin Türkçedeki temel fonksiyonlarından bahsetmiştir. Ona göre, *Ahmet gelmiş* gibi bir cümlede {-mXş} fiil çekim ekinin iki ayrı fonksiyonu olabilir. Bunlardan biri, konuşucunun Ahmet’i görmeden, sadece girişte Ahmet’in paltosunu görmesiyle yaptığı çıkarımdır (*inference*), diğeri ise konuşucunun Ahmet’i görmemiş olmasına karşın onun geldiğini bir başkasından duyulmasından hareketle cümlesinde aktarım (*hearsay*) ifadesini kullanmasıdır (Aksu- Koç 1986: 260-261, Aksu-Koç, Slobin; 1986: 159, Aksu-Koç 1988: 24-25).

Kılıç ise, Kırgız Türkçesinde delile dayalı kipliğin bir alt türü olan algısal delile dayalılığın Kırgız Türkçesindeki işaretleyicilerini incelemiştir. Kılıç, Kırgız Türkçesinde algısal delile dayalılığı duysal ve idraki deliller olarak iki grupta ele almıştır. Bunlardan idraki delilleri de duysal idraki deliller, akli idraki deliller olmak üzere ikiye ayırmıştır (2004: 16-17; 2005: 74-75).

Başkurt Türkçesi gramerlerinde de belirsiz geçmiş zaman eki {-GAn}, tıpkı Türkiye Türkçesindeki {-mXş} gibi, konuşucunun kendi gözüyle görmediği, kendisinin bizzat katılmadığı veya konuşucu tarafından sonradan görülen, fark edilen oluş ve kılışları bildirir (Dmitriyev 1950: 169; Kiyekbayev 1966: 90-91; Zeynullin 2002: 111). Zeynullin, bu ekin Başkurt Türkçesinde “perfect” bir zamanı ifade ettiğini söylerken (2002: 111), Kiyekbayev ise bunun, sadece Avrupa dillerinin bakış açısından bir etkilenme sonucu ortaya çıktığını savunmuştur. Ona göre, belirsiz geçmiş zaman, belirli bir zamana bağlanmayan zamanı aktarır. Cümlede zaman zarfları olsa bile onlar zaman çekimine bağlanmazlar (1966: 91).

Sonuç olarak {-GAn} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde geçmişte yaşanmış ancak şahit olunmamış bir olayın anlatımında nakli bir kullanımı aktarabildiği gibi, geçmişte unutulmuş; ama bir anda farkına varılan hareketleri, konuşucunun bazı delillere dayanarak yaptığı bir çıkarımı da aktarabilmektedir. Dolayısıyla bu ek, Başkurt Türkçesinin delile dayalılık sistemini sunan kip eklerinden biridir. Bunun yanında cümlede ihtimal, hayret, hayranlık, öfke gibi kiplik anlamlar da ifade edebilmektedir. Ayrıca, {-GAn} fiil çekim eki ile çekimlenen fiiller bitmiş

bir görünüşe delalet eder. Dolayısıyla, söz konusu iş, oluş ya da hareket, geçmişte olup bitmiştir. Bu bakımdan da zaman olarak geçmiş bir zamanı ifade eder. Konuşucu geçmişte kendinin bizzat şahit olmadığı bu olay veya durumlara çeşitli deliller vasıtasıyla işaret eder. Bu deliller, aktarım, çıkarım, duyu organları ya da algıları yoluyla edindiği bilgi şeklinde olabilmektedir. Bütün bunların yanı sıra zaman zaman {-GAn} fiil çekim eki özellikle edebi metinlerde yazarın gözünden doğrudan bir deneyime işaret edecek şekilde de kullanım alanına sahiptir.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Belirsiz geçmiş zamanın olumsuz şekli, fiil köküne {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılır. Zaman ve şahıs ekleri olumsuzluk ekini takip eder. Olumsuzluk ekinin ünlü ile bitmesi nedeniyle, olumsuz çekimde ekin sadece -ğan/-gän şekilleri kullanılır. Bu çekimin olumsuzu, konuşucunun cümlesindeki hareketin gerçekleşmediği yönünde bir bilgisine işaret eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>sıqmağanmın</i> “çıkmamışım”	<i>sıqmağanbız</i>
2. şh.	<i>sıqmağanhıñ</i>	<i>sıqmağanhıgız</i>
3. şh.	<i>sıqmağan</i>	<i>sıqmağan(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bilmägänmın</i> “bilmemişim”	<i>bilmägänbız</i>
2. şh.	<i>bilmägänhıñ</i>	<i>bilmägänhıgız</i>
3. şh.	<i>bilmägän</i>	<i>bilmägän(där)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Bu kipin soru şekli -mı/-mı soru eki ile yapılmaktadır. Belirsiz geçmiş zaman eki daima düz ünlülü olduğu için soru ekinin -mü/ -mü şekli kullanılmaz.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alğanmınmı</i> “almış mıyım”	<i>alğanbızmı</i>
2. şh.	<i>alğanhıñmı</i>	<i>alğanhıgızmı</i>
3. şh.	<i>alğanmı</i>	<i>alğan(dar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>üşkänmınmı</i> “büyümüş müyüm”	<i>üşkänbızmı</i>
2. şh.	<i>üşkänhıñmı</i>	<i>üşkänhıgızmı</i>
3. şh.	<i>üşkänmı</i>	<i>üşkän(där)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>atmağanmınmı</i> “atmamış mıyım”	<i>atmağanbızmu</i>
2. şh.	<i>atmağanhıymı</i>	<i>atmağanhığızmu</i>
3. şh.	<i>atmağanmı</i>	<i>atmağan(dar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kürmägänmınmı</i> “görmemiş miyim”	<i>kürmägänbızmu</i>
2. şh.	<i>kürmägänhıymı</i>	<i>kürmägänhığızmu</i>
3. şh.	<i>kürmägänmı</i>	<i>kürmägän(där)mı</i>

2.1.2.1.2 İşlevler

2.1.2.1.2.1 Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik Görünüşü

Belirsiz geçmiş zamanın, bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, Başkurt Türkçesinde de en önemli işlevlerinden biri, konuşucunun kendi gözüyle görmediği, katılmadığı iş, oluş ve hareketleri ifade etmesidir. Konuşucu, bu iş, oluş ve hareketleri başka bir kaynaktan duymuştur ve bunu üçüncü bir şahsa aktarmaktadır (Dmitriyev 1950: 169; Yuldaşev 1958: 139; Zeynullin 2002: 111). Başka bir kaynaktan duyulan hareket, konuşma anında aktarıldığına göre söz konusu hareket geçmişte gerçekleşmiş ve bitmiştir. Dolayısıyla, böyle bir hareket zaman olarak geçmiş bir zamandadır, görünüş olarak ise bitmişlik görünüşüne sahiptir.

Genel dil biliminde kiplik ve kiple ile ilgili araştırmalarda, bilgiye dayalı kipliği oluşturan kiplik anlamlardan biri olan delile dayalı kipliğin bir alt türü olarak kabul görmüş olan aktarım kipliği “*reportive modality*” (Palmer 2001: 8) çeşitli şekillerde incelenmiştir. Son yıllarda delile dayalılık sistemini inceleyen Johanson da genel Türkçede nakli delile dayalılık sistemini “*reportive evidentiality*” değerlendirmiştir (2003: 289).

Belirsiz geçmiş zamanda, gönderim noktası ile konuşma anı aynı noktadadır. Dolayısıyla bu zaman, konuşma anından önce olan bir hareketi aktarmaktadır. Konuşucunun edindiği bilgi, dolaylı bir bilgidir ve bu bilgiye bir başkasından duyarak ulaşmış olabileceği gibi, herhangi bir kaynaktan okuma, dinleme veya izleme yoluyla da ulaşmış olabilir. Sonuçta, konuşucu veya eser kahramanı cümlesinde, bizzat şahit olmadığı, dolaylı yoldan edindiği geçmişte gerçekleşip bitmiş olan bu bilgiye işaret eder.

Dolaylı yoldan edinilen bu bilgi, konuşucunun cümlesini sarf ettiği dönemde, yani konuşucu hayatta iken, ama konuşma anından daha önce gerçekleşmiş olabildiği gibi, konuşucunun hayatta olmadığı çok eski bir dönemde gerçekleşmiş de olabilir. İkinci durumda konuşucu, tamamen işittiklerine, okuduklarına

dayanarak çok önce gerçekleşmiş tarihî bir olay ya da duruma işaret etmektedir. Ayrıca, efsane veya masal değeri kazanmış olay ya da hikâyeler de bu fiil çekim eki ile ifade edilebilir.

Aşağıdaki 1. örnekte, konuşucu, sirk artistinin Kazakları aldatıp, ölmüş gibi davrandığı, daha sonra da ayağının üzengide asılı kalıp geri oturduğu bilgisine bizzat şahit olmamıştır. *qılanğan*, *ultırğan* şeklindeki ifadelerden dinleyici veya okuyucu bunu anlamaktadır. O, bu bilgiye dolaylı yoldan, bir başkasından dinleyerek ulaşmıştır. Sonuçta dolaylı yoldan edildiği bu bilgiye cümlede işaret edilmektedir.

- 1) —*Molodets, Zahizulla! — Musa qısqırıp uq yibärzi. Vot tsirkaç! Aldağan bit bıl Kazaktarzi, ülgän bulıp qılanğan bit! Üzängilä bir ayağında ğına asılınıp barğan da kirı minip ultırğan.* (UYT, 54) “— Aferin, Zahizulla! diye Musa bağırды. İşte, sirk artisti! Bu, Kazakları aldatmış, ölmüş gibi davranmış! Bir ayağı üzengide asılı kalmış ve geri oturmuş.”

2. örnekte de yine konuşucu, duyduğu haberi muhatabına bildirmektedir. Kendisinin şahit olmadığı bu olay, çok uzak geçmişte değil, yakın bir geçmişte, konuşucunun yaşadığı bir dönemde gerçekleşmiştir; ancak cümlenin söylendiği ana göre olay geçmişte kalmıştır. Konuşucu başkasından duyarak edildiği bu bilgiyi *ültirilgän* çekimli fiiliyle ifade etmektedir.

- 2) *Babiç ültirilgän! Şäyxzada Babiç ültirilgän! — tip, qara yanıp, küyünüp hüyläni ul minä.— Nindäy şagırzi häläk itkändär! Ul bit, bilähimä, revolyutsiya üz tılındä yazırğa irik birgän üsün qanatlanıp, yarhıp, taw yılğahı şikilli urğılıp kilip twğan şagır inı. Turan Başqurt tılındä yazğan täwgä şagır!..* (Uİ, 260) “Üzülüp kederlenerek bana “‘Babiç öldürülmüş! Şehzade Babiç öldürülmüş!’” dedi. Bir şairi nasıl helak etmişler! Biliyor musun, o, ihtilal kendi dilinde yazmaya özgürlük verdiği için şevklenip coşarak dağdaki nehir gibi akıp gelen bir şairdi. Turan Başkurt dilinde yazan ilk şair!”

Aşağıdaki 3. metinde de İskender ve editör arasındaki bir konuşma söz konusudur. Burada editör İskender’e —*Roman yazıp bütürgänhiñ, tizär* şeklindeki cümlesiyle onun roman yazdığı bilgisine başkasından duyarak ulaştığını ifade etmektedir. Konuşma esnasında roman yazma işi bitmiştir. Bilgi, konuşucu tarafından geçmişte edinilmiş bir bilgidir; ancak editör burada {-GAN} fiil çekim ekini kullanırken, sadece roman yazma işinin bittiğine değil, bunu başkasından öğrendiğine de işaret etmektedir.

- 3) *Müxärrir unı külp-yılmayıp, arqahınan qağıp, yümşaq kresloğa ultırttı, işiktän hünülüp, säy kiltirigä büyürzä. —Roman yazıp bütürgänhiñ, tizär. Kütlayım, qutlayım! Kitap bulıp sıqqas, ağayına büläk itirgä ünütma, üpkälärmin... Qana, säygä yitiş, limonın hal!..— tip yänäs kilip ultırzi. Güzättä qıruraq xulüqlü, äz hüzlä müxärrirziñ qunaqsıl xujalarsa*

ixlashq kürhätîwî İskändärzî hağayta tüştü. Lâkin hüzgä mawıgıp, bını şunda uq ümüttü, tığnıñ hürawzarına yawap birıp, redaktsiya xäldärin bilışıp, üzi lä asılıp kitti. (ÜY, 91) “Editör ona gülümseyip sırtını sıvazlayıp yumuşak koltuğa oturttu, kapıdan uzanıp çay getirilmesini emretti. — Roman yazıp bitirmişsin. Kutlarım, kutlarım! Kitap olarak çıkınca ağabeyine hediye etmeyi unutma, kızarım... Haydi, çay al, içine limonunu koy! diyerek yanına gelip oturdu. Genellikle sert tabiatlı az konuşan editörün misafirperver bir ev sahibi gibi samimiyet göstermesi İskender’i kuşkulandırdı. Fakat konuşmaya dalıp bunu unuttu, adamın sorularına cevap verip, yazı işlerindeki durumları öğrenip, kendisi de açıldı.”

Aşağıdaki 4-8. örneklerde de yukarıdaki örneklerde olduğu gibi konuşucu, yakın bir geçmişte olup bitmiş, ama kendisinin şahit olmadığı, başkasından duyarak edindiği söylentilere dayalı bilgilere işaret etmektedir.

- 4) *Bınday vaqıtta un ikî yaşlık Lâylä üzün ikilätä baxıthız, artıq bala hımaq xis itti. Ul tıwmışınan ıza sikkän. Yaqtı dñyağa tıwğan sağında, äsähi yağına tartıp, hap-harı säslä, ap-aq yüzlü, zäp-zängär küzlü bulğan üsün, ällä kimdikä tip, unı atahı hüyhünmägän bulğan. Azaqtan, yüztü minän küzzärä bir az qarayğas, xatahın tanığan atahınñ münäsäbätü üzgärgän.* (MB, 360) “O zaman, on iki yaşındaki Leylä, kendisini iki kat mutsuz, fazlasıyla çocuk gibi hissetti. O, doğduğundan beri ıstırap çekti. Dünyaya geldiği zaman, anne tarafına çekip sapsarı saçlı, apak yüzlü, masmavi gözlü olduğu için, ‘Bu da kime benziyor’, diye babası [onu] sevmemiş. Sonra yüzüyle gözleri biraz kararınca, hatasını anlayan babasının tavrı da değişmiş.”
- 5) —*Bilähñmı, kisä qızğa yawısı kilgän... Atay qart birirgä riza bulğan. Nimähı, qız yitkän. Un altı minän bara. Kıyaw bulahı yığıt tä tığıläy-bilay yilğıwar tığıl... Uqımışlı... Yaqşı nışıldän... İşänbät awılınan Äxmäzulla mullanı işitkänin barzır bit? Bik ğalim, bik şührätli kişı... Şunıñ ulı Särvärıtdin mäğzüm... (Uİ, 65) “— Biliyor musun, dün kıza dünür gelmiş... Yaşlı babası vermeye razı olmuş. Çünkü kız büyümüş. On altısına geldi. Damat olacak yiğit de öyle hoppa biri değil... Eğitimli... İyi bir aileden... İsenbet köyünden Molla Ehmezulla’yı işitmişsindir? Pek âlim, pek şöhretli biri... Onun oğlu Serverittin Meğzüm⁷.”*
- 6) — *Min tığıl, zaman xüküm itti undayzarzı. Üpkälämä, hüz bir tuğan ağayıña qağılgas, bitaraf bula almayhıñ indı hin. Unıñı anlaşıla. Mägär kiläsäktä bınıñ işi nāmälärgä abayıraq bulğanıñ xäyirli. Kolxozlaşırw mälindä lä säyäsı yaqtan bigük ayıqlıq kürhätmänñ. Yıtmähä, Fäyzulla qızı minän Sälim isimli yığitkä awıldan qasırğa hin yarzam itkänhññ,*

7 mäğzüm: Din ehlinin oğlu.

tigäniräk xäbär yürüy. Ay-hay, İskändär! Qäzırın bıl, partiya äzäbiät-sängät kişilärinä taşlama yahap kilä. Mägär gıl üşulay barmaş bit indı. İldä sinfi küräş qabat qızıp bara, aň bul!.. – tip Buranşın bähästı tuqtattı. (ÜY, 60) “— Onlar hakkında hükmü ben değil, zaman verdi. Sinirlenme, söz ağabeyine gelince tarafsız olamıyorsun. Bu anlaşılıyor. Fakat gelecekte bunun gibi durumlarda daha uyanık olman hayırlı olur. Kolhozlaşma zamanında da siyasi bakımdan çok fazla akıllılık edemedin. Üstelik Feyzulla’nın kızıyla Selim adlı gencin köyden kaçmalarına sen yardım etmişsin diye bir söylenti dolaşıyor. Ah, ah İskender! Değerini bil, partiye bağlı edebiyatçı ve sanatçılara tasfiye geliyor. Ülkede sınıf çatışması gittikçe kızışıyor, akıllı ol! — deyip konuyu kapattı Buranşın.”

7) *Läkin Kinyä üzinä hıy-xürmät kürhätä türğandarzı izlämänı. Kimgä tura kilhä — şuğa inıp qundı, qayhında kiptürilgän harına, qayhında qürüt kişägi aşap tuqlandı, ularzıñ xäl-äxwäldärin hüräştı, xalıq ah-zar üra. Yaw yıldarında biräwzär ulın, biräwzär atahın yuğaltqan. Küptärzi ällä qayzargä — äzäm ayağı barıp yitmästäy alıs yaqtargä hatıp yibärgändär. (K, 135) “Fakat Kinye kendine hürmet gösterenlere gitmedi. Kime rast gelse ona [onun evine] girdi, kimi zaman kurutulmuş harına⁸, kimi zaman kurut⁹ parçaları yiyip karnını doyurdu, onların hâlini vaktini sordu, halk hâlinden yakınıyor. Savaş yıllarında kimisi oğlunu, kimisi babasını kaybetmiş. Çoğunu nerelere, insanların ayak basmadığı yerlere göndermişler.”*

8) *Bıltır yäy, ismaham, huğıştıñ bütürünä, atayımdarzıñ qaytırına ümüt zurıraq inı äli... Qayzalır partizandar kilıp sıqqanın, här kün qayza la bulha biräy awılğa aqtarzı pır tuzzırıp kitkänin işitkiläp türüla inı... Tığındä Aqtarzıñ qural skladın basıp alğandar, qayzalır Aq garnizonı tuzırğandar, tip awıl güjläp ala inı. (Uİ, 168) “Geçen yaz, savaşın biteceğine, babalarımızın döneceğine gerçekten ümidimiz oldukça büyüktü... Ancak çetelerin geldiği, her gün bir köyde Akları dağıttıkları duyuluyordu... Öteki köyde Akların silah depolarını basmışlar, Ak garnizonunu da dağıtmışlar, diye köy çalkalanıyordu.”*

{-GAN} fiil çekim eki, yukarıdaki gibi konuşucunun yaşadığı devirde bir başkasından duyarak edindiği bilgisine işaret edebildiği gibi, konuşucunun yaşamadığı çok uzak geçmişte meydana gelen olayları anlatmakta da kullanılmaktadır. Bu durumda da konuşucu, şahit olması mümkün olmayan bu olayları duyarak, okuyarak, izleyerek, ama mutlaka başka bir kaynaktan edinmiştir. Aşağıdaki 9. örnekte Yalkınbay, o dönemlerde Ural-ata’nın İman dağı olarak adlandırıldığı ve Başkurtların bu dağları korumak için görevlendirildiği bilgisine başka bir kaynaktan ulaşmıştır. Bu bilgiyi, belki duyarak, belki okuyarak

8 harına: sarımsak gibi top top başı olan sapsarı bir orman otu.

9 kurut: süten kaynatılarak yapılan ve yemeğe katmak için kullanılan bir çeşit yiyecek.

edinmiştir. Bilgi, uzak geçmişe ait bir bilgidir ve olay konuşucu Yalkınbay'ın henüz yaşamadığı dönemlere aittir, dolayısıyla o, bu hadiseye bizzat şahit olmamıştır. Üstelik Yalkınbay'ın bu bilgisini bize sunan anlatıcı da yine onun bakış açısından, tekrar bir dolaylama yaparak bu bilgiyi sunmaktadır. Bu yüzden bilgisini *atalğan*, *tägäyñlängän* şeklinde ifade etmektedir.

- 9) *Tik Yalqınbay fikirinsä, ulay bulıwı ikilı, süñki Ural-ata tiri saqta ıñı tirä İman tawzarı tip atalğan, ularzı haqlarğa Başqurttar tögäyñlängän, ä unday haqsırların kimgälir iyärıp qayzalır sıgıp kitıwı ay-hay! Şul turala uylap qarawı la ällä nisik. Zaratuştrağa iyärıp kitkän Büryändär turahında bılay uylay Yalqınbay: ul küsinıw bik küp waqt üzğandan huñ, xalıq üzñiñ tögäyñläñiñ ünütüp aza başlağas qına mümkün bulğandır.* (BR, 125) “Ancak Yalkınbay’a göre böyle olduğu şüpheli, çünkü Ural-ata, o dönemlerde İman dağları olarak adlandırılmış, onları korumak için Başkurtlar görevlendirilmiş, ama bu bekçilerin kimleri takip edip nerelere gittiği [belirsiz], ah vah! Bunun hakkındaki görüşü kim bilir nasıl. Yalkınbay Zaratuştra’yı takip edip giden Büryenler hakkında şöyle düşünüyor: Göçten uzun bir zaman geçtikten sonra, halk görevlendirildiğini unutup azmaya başlayınca olmuş olabilir.”

10. örnekte de yine tarihî bir olaya işaret edilmektedir. Bu örnekte, Mulgul savaşçıların, Kara Abız şehri halkının daha önce yaşadıkları yerlerde baskın düzenlediklerini ve oradaki halkı dağıtıp sürdüklerini, daha sonra da onların Kara Abız şehrini kurduklarını öğreniyoruz. Burada, yazar tarafından bu bilginin, kahramanın babasından edinildiğine doğrudan işaret edilmektedir.

- 10) *Atahıñıñ ilğiräk hüyläwınän Kinyä Üfünän arıraq Qara abız qalalı tip atalğan urındıñ bulğanlığın da bilä inı. Mülgül başqınsıları ularzı yimürgän. Xalıqtıñ qıwätı bütäkän, düşmandıñ tuqtawhız yabırılıwzarına qarşı tıra almayınsa, talanıw-qırılıwzan qasıp-büşüp qına yaşägändär.* (K, 30) “Kinye babasının daha önce anlattıklarından, Ufa’dan daha uzak olan, Kara Abız şehri diye bilinen yerin varlığından haberdardı. Mulgul savaşçıları onları dağıtmış. Halkın kuvveti tükenmiş, düşmanın aralıksız saldırılarına karşı koyamayınca darmadağın olmaktan kaçıp [orada] yaşamışlar.”

Aşağıdaki 11-15. örneklerde de yine geçmişte meydana gelmiş, konuşucu tarafından bizzat yaşanmamış, ya bir kaynaktan ya da anne ve babasından öğrenilmiş bir olaya işaret söz konusudur.

- 11) *Täninä yaramağan yat qan iläkkändä, kişinıñ şunı kütärä almayınsa ülgänin yaqşı bilä Musa. Brigada mınän dä şulay kilip sıgıwı mümkün. İkinsinän, gäskärzi hatlıq yändär işäbinä arttırıw iş tügıl. Hatlıq yän — Hatlıq yän indı, Sıñgızxan yuqqa gına üzñä qasıp sıqqan düşman huğısılarınıñ başın kistirmägän.* (MB, 180) “Musa vücuduna faydası olmayan yabancı bir kan girdiğinde, kişinin bunu kaldıramayıp öldüğünü

iyi biliyor. Tugayla da böyle olması mümkün. Ayrıca, askerleri satılık birer can sayarak arttırmak iş değil. Satılık can — satılık candır, Cengizhan, kendine kaçıp gelen düşman askerlerinin başını boş yere kestirmemiş.”

- 12) *Äsäyimdñ xälï unan da awır. Kompartiyala tûrganlıqtan, isîm-familiyahın almaştırıp, yaşırınıp yaşärgä mäjbür. Bina şul, zûfâr, bıgasa üz-ara tınışa almağan iki partiyanıñ yitäksiläri, hunlap bulha la, nihayät, urtaq fikîrgä kilip, bir tüptän iş itîrgä kilışkän. Revolyutsiya yaqlı küstärzî haqlar üsün, baytaq kişni sit ildärgä yibärıp tûrûrgä **qarar itilgän**. İsimliktä atayım minän äsäyim dä bar ikän...* (ÜY, 180) “Annemin durumu ondan da ağır. Komünist partisine bağlı olduğundan adını soyadını değiştirip, saklanarak yaşamaya mecbur. İşte zafer, şimdiye kadar kendi aralarında anlaşılamayan iki partinin yöneticileri nihayet, geç de olsa ortak bir fikre varıp birlikte hareket etmeye girişmiş. İnkılap taraftarı güçleri yenmek için oldukça fazla kişiyi yabancı ülkelere göndermeye karar verilmiş. İsimler arasında babamla annem de varmış.”
- 13) —*Yapa-yañgız yaşäp yaturğa min albastı tügîl. Ana, timîrlıktî lä küsirttñ bit. Ä unı bizzñ atayzar kolxoz üyüşqas ta **halğandar**.* (UYT, 220) “Ben yapayalnız yaşamaya meraklı değilim. İşte demirliği [demir fabrikasını] de batırdın. Bizim atalarımız onu, çiftlik kurulduğunda yapmışlar.”
- 14) *Qalın дәftärzән tış, papkağa Zûfâr Bogdanowtñ sovyet xûkûmätî isîminä ata-äsähiniñ, hññlıhıñ yazmışı turahında xäbär itiwzî ütinip yazğan iki ğarizahınan küsirmälär zä halıñaynı. Ularzñ birihî — yığırmi altınsı yılda, ikinsihî qırq higizinsı yılda **yibärilgän**. Hunğıhında Bogdanow üziniñ Frantsiyala faşistargä qarşı küräş xäräkätindä qatnaşıwın, mizal minän büläkläniwñ **bıldirgän**.* (ÜY, 150) “Kalın defterden başka, dosyaya Züfer Bugdanov’un Sovyet hükûmeti adına, [onun] anne ve babasının, kız kardeşinin durumu hakkında bilgi verilmesini rica eden iki dilekçenin kopyası da eklenmişti. Onlardan ilki, 1926’da, ikincisi 1947’de gönderilmiş. Sonuncusunda Bugdanov, Fransa’da faşistlere karşı yapılan mücadeleye katıldığını, madalya ile ödüllendirildiğini anlatmış.”
- 15) —*Bizzñ ülatayzarıbiz Altın Urza zamanınan uq biyär, tarxandar. İvan Aq batşa la biylikti **almağan** ularzan. Hunğa taban tarxanlıq yarlığı birip, Bizzî ültüşlü nışıl itip täsdıq qıldılar,—tinilär ular. — Biz ırashlı Başqurtbız. Bütägiz bizzñ qulda. Yır-hıwğa la, bütä baylıqqa la malıkbız.* (K, 130) “Bizim dedelerimiz Altın Orda zamanında bey ve tarhandılar. Çar Beyaz İvan da onlardan beyliği almamış. Sonra tarhanlık rütbesi verip, bizi kısmetli nesil olarak kabul ettiler, dediler. Biz dürüst Başkurt’uz. Hepiniz bizim elimizdesiniz. Yere de suya da bütün varlıklara da sahibiz.”

{-GAn} fiil çekim eki yine dolaylı anlatımlarda, genellikle masal, efsane gibi sözlü geleneğe dayalı metinlerde rivayet etmeyi ifade edecek şekilde de kullanılmaktadır. Aşağıdaki 16. örnekte, kulaktan kulağa yayılarak efsaneleşmiş, belki de artık masal gibi kabul edilebilecek bir olayın anlatımı söz konusudur. Bu

olayın uzak geçmişte olduğuna, konuşucunun *ūlatayımdıñ ūlatahı tıwmaş bürün* ifadesi delil olmaktadır. Bu örnekte de görüldüğü üzere, Başkurt Türkçesinde {-GAN} fiil çekim eki, nesilden nesile, kulaktan kulağa anlatılarak varlığını sürdürmüş olan masal ve efsanelerin anlatımına uygun olarak, dolaylılığı ifade edişi sebebiyle tercih edilmiştir.

- 16) — *Qūyaş bayışında Mūxābbāt tigān il bar, unda Māgiä tip atalıwsı qāwīm yāşāy. Parsısa — mağtar. Hār birihī — tılsımsı, — tip hūylāy Gūsam qanbaba, — Ūlatayımdıñ ūlatahı tıwmaş bürün ana şul mağtarzıñ Sāsān atlı in qıwātli tılsım iyähı yiyāni Ārzāşırzıñ baş ūsında balqış kūrhātқан, yāgni zā far tūqandırған. Şunu bik küp kış aldında, Ārzāşır batşalarğa batşa bulasaq, tip yuraған. Ārzāşır ālı bālākāy bulğan, xakimlıq ūsın kūrāştı atahı Bapaq başlağan hām bir qalanıñ batşahı bulıwğa ūlgāşқан. Ārzāşır, ūşıp yitkās, İran batşalarınıñ batşahı Artabandı yıñğan hām būyūq Kiy tajın ūzınā alған. (BR, 15) “Batıda Muhabbet adlı bir ülke var, orada Meğie isimli bir kavim yaşıyor. Farsçası Magtar. Gusam Kanbaba, hepsinin büyücü olduğunu söylüyor. Dedemin dedesi doğmadan önce, işte o Magtar’ın Sesen isimli en kuvvetli büyücüsü, torunu Erzeşir’in başucunda bir mucize göstermiş, yani bir ışık parlamış. Birçok kişinin önünde Erzeşir padişahlara padişah olacak diye kehanette bulunmuş. Erzeşir henüz küçükmüş, hâkimiyet için, savaşa babası Bapak başlamış ve bir şehrin padişahı olmuş. Erzeşir büyüyünce İran padişahlarının padişahı Artaban’ı yenmiş ve büyük Kiy tacını ele geçirmiş.”*

17. örnekte de yine böyle bir anlatımla karşılaşırız. Kahraman Hebir’in çarın askerleriyle olan mücadelesi anlatılmaktadır. Hebir’in çarın askerlerinden kaçışı, ormanda saklanması ve askerlerin onu bulamayışı bir masal formatıyla aktarılmaktadır.

- 17) ...*Bir saq Xābir batır ūşū urmanda bayzargā tıñı birmāy huğışıp yūrūğan. Batşa haldattarı bil urmandı nisāmā tapqır hūzūp sıqqan, ämmä Xābir batırzı taba almaған. Qalın urman unıñ ūzın dā, iptāštārın dā yāşırıp haqlağan, bir kimgä lä birmāgün. (ZB, 60) “... Bir zamanlar kahraman Hebir, ormanda zenginlere huzur vermeden [onlarla] savaşıyormuş. Çarın askerleri bu ormanı kaç defa aramışlar; ama kahraman Hebir’i bulamamışlar. Gür orman onu da arkadaşlarını da saklamış, hiç kimseye vermemiş.”*

Başkurt Türkçesinde aktarım tabanlı delile dayalılık sistemi, {-GAN} fiil çekim ekinin dışında başka yollarla da ifade edilmektedir. Bunlardan biri, başkasından duyulan herhangi bir olay veya durumu bir üçüncü kişiye aktarmak için kullanılan *ti* çekimli fiili ile oluşan kiplik kelimesidir. Burada *ti*; *ti-* “de-” fiilinin, şimdiki zaman, teklik üçüncü şahıstaki çekimidir. Başkurt Türkçesinde, herhangi bir zamanda çekimlenmiş bir fiilden sonra (geniş zaman, şimdiki zaman, geçmiş zaman) virgülle ayrılmak suretiyle kullanılarak, dolaysız anlatımı ifade eden *ti*

nin bazen de özellikle destan, masal gibi sözlü geleneğe dayalı metinlerde dolaylı anlatımı ifade ettiği ve bir kiplik kelimesi gibi kullanıldığı dikkat çekmektedir. Yapının Başkurt Türkçesi ile birlikte Tatar Türkçesi ve Çuvaş Türkçesindeki bu benzer kullanımları daha önce incelenmiştir (Yazıcı-Ersoy 2004: 1087-1098). Bu yapı aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-GAn}, *ti*

Başkurtça-Rusça sözlükte *ti* madde başı olarak yer almış ve *vvodnoye slovo* yani “ara söz, giriş söz” olarak tanımlanmıştır (1996: 609). Örnek olarak verilen *Ul awılğa qaytqan, ti*. “O köye dönmüş.” cümlesinin Rusça karşılığı “*Govoryat, priyehal v drevnyu*” şeklinde tercüme edilmiştir. *govaryat* fiili “demek” fiilinin Rusça karşılığıdır. Bu durumda cümle, Türkiye Türkçesine “Diyorlar ki, o köye döndü” ya da “O köye döndü diyorlar.” şeklinde tercüme edilebilir.

de- fiili, dolaysız anlatım cümlelerinde, Türkçenin tarihî ve modern lehçelerinde kullanılmıştır. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde dolaysız ve dolaylı anlatım başlığı altında, bu tip cümlelerin alışılmış cümleler olduğundan bahsederek, bu cümlelerin genellikle *inçe, tip tidi, aytdı*, ile başladığını ve *de-* fiilinin zarf-fiil eki almış şekli *tip* ile birlikte *tidi* “dedi, söyledi”, *ötünti* “(diye) rica etti” gibi fiiller ile sonlandığını belirtmektedir (1995: 126).

Başkurt gramerlerinde dolaysız anlatımı ifade eden cümleler, *Tura tilmär* terimi ile karşılanmaktadır (Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 324). Bu tip cümlelerde, *ti* (der, diyor), *tinĭ* (dedi) vs. gibi *de-* fiilinin fiil çekim ekleriyle çekimlenmiş şekilleri kullanılmıştır. *ti*’nin kullanıldığı cümleler, *Tura tilmär* başlığı ile incelendiği gibi bazen de kiplik kelimelerin içerisinde değerlendirilmiştir. Yusupov, Başkurt Türkçesinde kiplik kelimeleri sınıflandırırken, *ti*’yi *räwişlik hüĭ-modal hüĭ / kiplik kelimesi* başlığı altında ele almış ve cümle içinde genellikle yalnızca bir tane *modal söz* kullanıldığını, bunların da cümle içinde *giriş söz* veya *haber* anlamında iki çeşit görevi olduğunu ifade etmiştir. Bu sınıflandırmada *ti*’yi *cümle içinde kullanılan kiplik kelimeleri* başlığı altında ele alıp, cümleye bağlanarak geldiğini ve *ara söz* görevinde olduğunu ifade etmiştir. *Ara söz* olarak kullanılan bu kiplik kelimelerin cümle içinde farklı bir tonlama ile söylendiğini ve cümlelerin başında, ortasında ve sonunda olabileceklerini, ayrıca da cümle içinde virgülle ayrıldıklarını belirtmiştir (1967: 45). Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. *inĭş hüĭ hām inĭş hüĭlämdär* “giriş söz ve giriş cümleleri” başlığı altında *ti*’ye yer vermemişlerdir (2004: 234).

Başkurt dilcisi Zeynullin de tıpkı Yusupov gibi *ti*’yi *modal sözler* “kiplik kelimeleri” içine almış ve *modal formaları* “kiplik şekilleri”ni dört maddede incelemiştir. Bunlardan ilk üç maddeyi sırasıyla, *bul, ikän* ve *tur* yardımcı fiillerine ayırmış, *ti*’yi ise dördüncü maddede işlemiştir. Zeynullin, bu kipliğin *ti* kiplik kelimesinin, bildirme kiplerinden geçmiş zamanı, seyrek olarak da şimdiki veya gelecek zamanı takip etmek suretiyle oluştuğu görüşündedir. Ayrıca, *ti*’nin belirli

geçmiş zaman (*aldı, kildı*) üzerine geldiğinde bu zamana belirsizlik manasını verdiğini, belirsiz geçmiş zaman çekiminden sonra geldiğinde ise Yusupov'un görüşüne paralel olarak, anlam açısından Rusçadaki "*govoryat, rasskazıvayut*" ara sözlerine denk geldiğini eklemiştir. Bu şeklin epos, masal ve destanlarda çok sık kullanıldığını belirten Zeynullin, bu edebî türlerde geçen olayların çok eski zamanlarda gerçekleştiğini, anlatan kişinin *ti* kiplik kelimesini kullanarak olayları biraz da olsa söylenme anına yakınlaştırmaya ve dinleyicileri bu olaylara inandırmaya çalıştığını, böylece anlatıcının *ti* kiplik kelimesini kullanarak, dinleyiciyi kendine çeken ritmik-melodik bir formül bulmuş olduğunu ifade eder; ancak, Zeynullin bütün bu görüşlerine ek olarak *barğan, kilgän* gibi belirsiz geçmiş zamanda çekimlenmiş bir fiilden sonra *ti* yardımcı fiilinin kullanılmasının doğru olmadığını not düşmüş, {-GAn} fiil çekim ekinin zaten belirsiz geçmiş zaman yaptığını, bunun üzerine bir daha belirsizlik ifadesi için söz konusu *ti*'nin kullanımının gereksiz olduğunu söyleyerek, bu kullanımın *barzı, ti; kildı, ti* şekillerine analoji olduğunu belirtmiştir (1962: 38). Daha sonra *Xäzırgı Başkırt Äzäbi Tılı (Morfologiya)* adlı kitabında da hem *Tılmär kılımdarı* "Konuşma fiilleri" hem de *Bildähiz (şahithiz) ütkän zaman* "Belirsiz (öğrenilen) geçmiş zaman" başlıkları altında *ti* den bahsetmiş olan Zeynullin, *de-* fiilinin dolaysız cümlelerde kullanıldığını ve burada *söylemek* fiilinin anlamını taşıdığını belirtmiş; fiilin bir diğer fonksiyonunu ise belirsiz geçmiş zamanın işlevlerini anlatırken vermiştir (2002: 114).

Kononov da belirsiz geçmiş zaman çekimini aşağıdaki gibi verir:

Teklik

yazmışım	ya	(govoryat, kajetsiya, vidimo, okazıvayetsiya)	(na)pisal
yazmışsın	tı	(" " " ")	"
yazmış	on	(" " " ")	"

Çokluk

yazmışız	mı	(govoryat, kajetsiya, vidimo, okazıvayetsiya)	(na)pisalı
yazmışsınız	vı	(" " " ")	"
yazmışlar	oni	(" " " ")	"

Yukarıdaki fiil çekiminde parantez içindeki (*govoryat, kajetsiya, vidimo, okazıvayetsiya*) kelimeleri kullanılmazsa bu çekim, Rusçada belirsiz geçmiş zamanı değil, belirli geçmiş zamanı karşılamaktadır. Örn. *napisal* "yazdım" (1956: 232). Bu durum, Başkurt Türkçesindeki örneğin Rusçadan kopyalama olduğuna bir işarettir.

Dmitriyev, *Turetskiy yazık* adlı eserinde, Türkçedeki "*imişim*" çekiminin Rusça karşılığını "*govoryat, kajetsiya, okazıvayetsiya, ya bıl*" şeklinde vermektedir (1960: 51).

Bu durumda *ti* kiplik kelimesi, Başkurt Türkçesinde, dolaysız anlatım için kullanıldığında “der veya derler” şeklinde bir anlam ifade edebildiği gibi, zaman zaman özellikle de sözlü geleneğin ürünlerinde aktarım tabanlı delile dayalılık sistemini ortaya çıkaracak şekilde dolaylı bir anlatımı ifade etmektedir.

Aşağıdaki 18. örnekte bir masal anlatılmaktadır. Masalların tabiatı gereği, kulaktan kulağa, nesilden nesile anlatıldığı ve böylece günümüze taşındığı bilinmektedir. Burada da geçmişten bugüne kadar gelmiş olan bir masal anlatımı söz konusudur. Örnekte eski zamanlarda yaşamış olan bir hanın, halkından istekleri anlatılmaktadır. Han, halkından çam ve köknar ağaçları dışındaki bütün ağaçların kesilmesini istemiştir. Bu durum anlatıldıktan sonra anlatıcı tarafından, *Xan qul aştındağı bütä kişilärzï quşıp, qarağay mınän şırşınan başqa ağastarzï kiştirip bütkän, ti* cümlesi söylenmektedir. Buradaki *kiştirip bütkän, ti* ifadesi “bitmiş, der” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarıldığında anlam tam olarak doğru olmamaktadır, çünkü böyle olduğu düşünülürse, ne bu cümlede ne de daha önce bunun öznesi yoktur. *bütkän, ti* kuruluşunun bu cümledeki görevi tamamen dolaylılığı ifade etmektir.

- 18) ...Äwäli zamandarza bïr xandarzın xanı, yaqın-tirälägi bütä xalıqtarzï büyhündürüp, qul itip bütkäs, artaban üzünñ qüzrätin kimgä kürhätirgä bilmäyinsä, yıyn yığan da bılay tip yar halğan: «Minñ barlıq bilämälärimdägi başqa türlü ağastar qırqılıp bütüp, tik här saq yaşıł qarağayzar mınän şırşılar gına qalırğa tiyş. Min yıl äylänähinä yaşıł urman isindä yaşärgä tiläyim!» *Xan qul aştındağı bütä kişilärzï quşıp, qarağay mınän şırşınan başqa ağastarzï kiştirip bütkän, ti.* (NM, 10) “... Eski zamanlarda bir hanlar hanı, etrafındaki bütün halkları hâkimiyeti altına alıp, bütünüyle köle yaptıktan sonra kuvvetini kime göstereceğini bilemeyince kalabalığı toplamış ve şöyle ferman çıkarmış: ‘Benim sahip olduğum bütün topraklarda, diğer ağaçlar kesilip sadece her zaman yeşil kalan çam ve köknar ağaçları kalmalı. Ben, yıl boyu yeşil bir orman içinde yaşamak istiyorum.’ Han elinin altındaki herkesi görevlendirip çam ve köknar ağaçlarının dışındaki ağaçları tamamen kestirmiş.”

Aşağıdaki 19. örnekte de yine konuşucu, kendisinin bizzat şahit olmadığı, eskiden olmuş ve kendisinin de başka bir kaynaktan öğrendiği yeni yılın başlangıcı ile ilgili bir olayı anlatmaktadır. ...üşü altınsı mart kündü urmanda birgä yıyılğandar za baxäsläşä başlağandar, ti’ li cümle ile bu bilginin dolaylı yoldan edinildiği ifade edilmekte, bu şekilde aktarım tabanlı delile dayalılık ortaya çıkmaktadır. Aynı metinde *kilä, ti* örneğinde ise *ti*’ nin şimdiki zaman eki {-A} dan sonra gelerek yine dolaylı bir anlatıma işaret edişi söz konusudur. Başkurt Türkçesinde *ti* kiplik kelimesi, sadece {-GAn} fiil çekim ekinden sonra değil, aynı şekilde isim cümleleri ve diğer çekim eklerinden sonra gelerek de nakli aktarımı ifade etmektedir.

- 19) —*Kim birgän tip ni, bürüngülerzan qalğan şunday xikäyät bar bit: imıştır; här yıldı, altınsı mart kındü yır üstünä yañı yıl kilä, ti.* —*Birinsı ginwarza yañı yıl başlana bit, inäy! — Yuq. Bürün yañı yıl bizzä ginwarzan tügıl, ä marttan başlangan.* — ä-ä — *İmiştir, bir saq düyä, sısqan, yulbars, hıyır, quyan, ılıw, yılan, yulqı, quy, mışı, tawıq, it, susqa kïwık bir kilki yanwarzar üşü altınsı mart kındü urmanda bïrgä yıylğandar za bähäsläşä başlağandar, ti.* (ZB, 86) “Kim vermiş de ne demek, eskilerden kalma şöyle bir hikâye var: Güya her yıl martın altısında yer yüzüne yeni yıl gelirmiş. — Ocağın birinde yeni yıl başlıyor anne! — Hayır. Eskiden yeni yıl ocakta değil, martta başlarmış. — E-e — Güya bir vakit deve, sıçan, kaplan, sığır, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, Kanada geyiği, tavuk, köpek, domuz gibi bazı hayvanlar martın altısında ormanda bir araya toplanmışlar ve tartışmaya başlamışlar.”

Aşağıdaki 20- 21. metinlerde de yine {-GAN}, *ti* kuruluşunun dolaylı anlatımı ifade edişinin örnekleri vardır.

- 20) —*Bır saram yuq. Kükkä baqham — kük alıš, yïrgä baqham — yır qatı... Balamdı kütärıp, artınan qalmay barahı inı lä bit... Qaythaq ta, büthäk tä — bïrgä küirır inık. Xüzay yazmışınan uzmış yuqtır, axırılı. İrzän qalıw — äjäl indı ul. Şunıñ üsün dä bit bürün zamanda, irzärı ülhä, yanına qatının da tırıläy halıp irlügändür, ti.* (K, 85) “Bir çarem yok. Göge baksam, gök uzak; yere baksam; yer sert. Çocuğumu alıp, arkada kalmadan gitmek istiyordu tabi. Dönsek de bitsek de birlikte görürdük. Sonunda Allah’ın çizdiği kaderden kurtulan yoktur. Erkekten kalma, eceldir bu. Bunun için eski zamanlarda, erkekleri ölse, yanına eşini de diri olarak gömerlermiş.”
- 21) *Ää, ul bit iki balšäwniktı atıp ültïrgändı kürgän...— tip Şäwrä, gäzätïnsä, yıp-yïñıl ikïnsı tımağa küşıptä kittı.— İşïndämı, tıgı kındü, Şämsiä yïñgäyzi hıwzan izlägän kındä... Bayrastıñ äsähi tügılıp ilap yürügäynı... Ana şunda Bayras volosta bulğan... Aqtar tıgı baxırzarzı, bazar mayzanına sığarıp, bütä kışi küz aldında atqandar, ti. Şunday yäštär, maturzar, ti. Bır zä qurqmanılar.* (Uİ, 95) “Ee, o iki Bolşevik’in öldürüldüğünü görmüş, diye Şevre her zamanki gibi daha kolay olan ikinci konuya geçti. — Aklında mı diğer gün, Şemsiye yengeyi suda aradığı gün... Bayras’ın annesi dövünüp ağlıyordu... İşte o zaman Bayras kasabadaymış. Aklar diğer yiğitleri pazar meydanına çıkarıp hepsini göz altına almışlar. Öyle genç ve güzellermiş ki! Hiç de korkmadılar.”

Başkurt Türkçesinde aktarım tabanlı delile dayalılık, *ti* kiplik kelimesinden başka, zaman zaman *imış* kiplik kelimesi ile de ifade edilebilmektedir. Bu kiplik kelimesinin kullanımı da *ti* ile paralellik göstermektedir. *imış* kiplik kelimesi {-GAN} fiil çekim ekinde sonra geldiğinde, zaten belirsizliği ve dolaylılığı ifade eden {-GAN} fiil çekim ekinin belirsizlik ve dolaylılık ifadesi pekişmektedir. Bu, Türkiye Türkçesindeki {-mXşmXş} yapısına benzemektedir; ancak, metinlerde

Fiil + {-GAn}, *imış* yapısının Türkiye Türkçesine {-mXş} ile aktarılması daha uygun düşmektedir.

Aşağıdaki 22. örnekte Abdulla'nın karısı onun edindiği statüden dolayı çok fazla kendini beğenir olmuş, bunun üzerine Abdulla, hanımını uyarmış ve bu davranışından vazgeçirmiştir. Abdulla'nın hanımının bu davranıştan vazgeçtiği *Färizä ğinä şul kündän huñ katın-qız arahında üzün ular mınän tiñ tütüp, tıynaqlı ğına hüyläşä başlağan, imış...* cümlesiyle ifade edilmiştir. Burada {-GAn} fiil çekim ekinden sonra kullanılan *imış*, söz konusu olayın başkasından duyulduğunu yani dolaylılığı ifade etmektedir. 23. örnekte de yine aynı şekilde “*imış*” in dolaylılık işlevini görmekteyiz.

22) *Abdulla texnikum bütüp qaytıwğa, awılğa, dūrüşüräği, Kolxozda, agronom ştatı buldırılıp /iläk MTS-ta ğına ular bula türğaynu/ iri şunda işläy başlağas ul brigadir qatınan da bilay qılansıqlanıp yürüy başlağaynu la, Abdulla unı tiz aqlğa ultırttı. Bınıñ indı kışi-mazar hizä almanı alıwın, tik Färizä ğinä şul kündän huñ katın-qız arahında üzün ular mınän tiñ tütüp, tıynaqlı ğına hüyläşä başlağan, imış...* (KKTY, 160) “Abdulla liseyi bitirip dönünce köyde, daha doğrusu çiftlikte tarım mühendisliği kadrosunu kazanmış -önceden MTS’de de onlar varmış- kocası burada çalışmaya başlayınca, grup şefinin hanımı da o kadar çok kendini beğenmeye başlamıştı ki Abdulla onun aklını başına hemen getirdi. Bunu hiç kimse sezmeden yapmış ve Ferize bu günden sonra kadınlar arasında kendini onlarla bir görüp alçakgönüllülükle konuşmaya başlamış.”

23) *Kinyänin bında bılur İrımburğa kilgändän birli bulğanı yuq inı. Bik zur üzgäriştär tıwıp tura ikän. Gubernatorzıñ saqırıwı buyınsa Qazan yağınuñ ataqlı sawzagärı Säğit Xayalin kilip, qala halırğa urın qarap yürüy, tip hüylägäynilär. Raş bulğan, imış.* (K, 241) “Kinye geçen yıl, Orenburg’a geldiğinden beri orada yoktu. Çok büyük değişiklikler olmuş. Valinin daveti üzerine Kazan’ın meşhur tüccarı Seyit Hayalin gelip, şehir yapmak için yer bakıyor demişlerdi. Doğruymuş.”

Başkurt Türkçesinde dolaylılığı bir kat daha pekiştirmek için *ti* ve *imış* kiplik kelimelerinin {-GAn} fiil çekim ekinden sonra birlikte kullanıldığını görmekteyiz. 24. metinde kah sevinçli kah üzüntülü haberlerle dolan köye gelen yeni haber, başçavuşun öldüğüdür. Başkasından duyulan başçavuşun öldüğü haberinin ardından, onun nasıl biri olduğu ve nasıl ömür geçirdiği söylenmiştir. Daha sonra ifade edilen *Anawı Xitriw tigän qarunı saq qasıp qutılğan, imış, ti* cümlesi ile diğer kişinin kurtulduğu bilgisine işaret edilmiştir. Bu iki kiplik kelimenin art arda kullanılması da yine aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini sunmaktadır.

24) *Bıl kündäñ irtäğihnä awıl birsä qıwanıslı, birsä xäwifli xäbär mınän tuldı: Starşınanı dümüktürgändär! Dünyanı mäñgi üz qulında tütürzay bulıp, yaqşı kişilärzıñ hüyägindä biyıp gümir itkäyni...—Anawı Xitrov*

tigän qarunı saq qasıp qütülğan, imiş, ti. Unıhınıñ da yänı yähännämğä kithın inı. (Uİ, 100) “Dünden bugüne köy kâh sevinçli kâh korkulu haberle doldu: Başçavuşu öldürmüşler! Dünyayı sonsuza kadar elinde tutacak gibi iyi kişilerin suretinde dans edip ömür geçirmişti... —Hitrov adı verilen öteki aç gözlü kaçıp kurtulmuş. Onun da canı cehenneme.”

Başkurt Türkçesinde, *ti* ve *imiş* kiplik kelimelerinden başka “*ikän*” kiplik kelimesi de yine {-GAN} fiil çekim ekinde sonra kullanılarak dolaylılık aktarmaktadır. 25. örnekte konuşan iki kişiden biri yazardır. Bir müddet konuştuktan sonra konuşuculardan biri arkadaşına *Yañı äşärñdä qasan uqıybız?* sorusunu sormaktadır. Bu cümleden konuşucunun, karşısındakinin roman yazıp yazmadığı bilgisine sahip olup olmadığını anlamıyoruz; ancak, ardından gelen *Roman yazğanıñ ikän* cümlesiyle konuşucunun karşısındakinin roman yazdığı bilgisine daha önce başka bir kaynak tarafından ulaştığını anlıyoruz. Burada soruyu soran konuşucu başkasından duyduğu, karşısındakinin roman yazdığı bilgisine işaret ederken, soru yoluyla bilginin doğru olup olmadığını öğrenmeye çalışmaktadır.

25) — İy şul... — Äñgämägä bitaraf tüğillığın yüpläp, İskändär baş qaqtı. Bürsüwli uyarına ıñğay yawap tabasağına haman ıšana inı äli ul. —Mäsälän ki, hin dä xarap iräyip kittin, yaqtaş. Dan şulay şul ul. Bızñ işi yabay xızmatkär mñlägän, ä yazıwsılar barmaq mñnän hanarlıq. Yaray, üpkäm yuq, ijadıñ gına barhın. Yañı äşärñdä qasan uqıybız? *Roman yazğanıñ ikän.* “İyi. Konuşmaya tarafsız olmadığını onaylayıp, İskender başını eğdi. Endişeli fikirlerine olumlu cevap bulacağına hâlâ inanıyordu. -Mesela sen zavallı da sıkıntı çektin durdun hemşerim. Şöhret böyledir. Bizim işimizde binlerce basit çalışan var; ama yazar parmakla sayılacak kadar az. Tamam, dargınlığım yok, sanatınla varsın. Yeni eserini ne zaman okuyoruz? Roman yazmışsın.”

Aşağıdaki 26. örnekte de yine *ikän*’in aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini sunduğu görülmektedir. Ev sahibi kadının çıkıp gitmesinin ardından Yulaman sözüne devam eder. Geçmişte olan bazı olaylardan bahseden Yulaman *balalar yürtüne tapşırğandar ikän* cümlesiyle bir başka kaynaktan duyduğu bilgiye işaret etmektedir. Burada *ikän* kiplik kelimesi dolaylılığı pekiştirmektedir.

26) —İy, üşünñ tüzımhızlığı... — tip xujabikä sıgıp kitkäs, Yulaman ağay abaylap qına hüzzı dawam ittı: —Anaw qähärli yılda xalıq düşmanı yahap qamalğan kişilärzñ bala-sağahın, türlühñ türlü yaqqa taratıp, balalar yürtüne *tapşırğandar ikän.* Kübihññ ism-familiyahı üzgärtilgän. Sabıy nişlähñ? Kim tip ündäşhălär, şuga küñgä lä kitä, ä üz sıgış üñütüla. Hini lä şul räwişli yugalğanıñdır tigäynik, şükür, atıñ-zatıñdı taşlamağanıñ. (ÜY, 216) “—Ah onun sabırsızlığı, diye ev sahibi kadın çıkıp gidince, Yulaman ağabey ihtiyatla söze devam etti: — O şiddet yıllarında halk

düşmanı olarak kabul edilen kişilerin çoluk çocuğunu çeşitli yerlere dağıtıp çocuk yurduna göndermişler. Çoğunun adı soyadı değiştirilmiş. Çocuk ne yapsın? Ona nasıl seslenirlerse buna alışır ve kendi aslını unuttur. Sen de bu şekilde kaybolmuşsundur demiştik, şükür adını sanını bırakmamışsın.”

2.1.2.1.2.2 Duyu Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik

Kip ve kiplik kategorileri ile ilgili yapılan araştırmalarda, delile dayalı kiplik sistemi çeşitli alt gruplara ayrılarak incelenmiştir. Palmer, duyu tabanlı delile dayalılık konusuna, delile dayalılık kipliği içerisinde *sensory modality* “duyu tabanlı kiplik” olarak yer vermektedir. O, birtakım dillerden aldığı örnek cümlelerle duyu tabanlı kipliğin, açık bir şekilde görme, işitme, dokunma, tat alma ve koklama gibi hisler yoluyla gerçekleştiğini vurgular (2001: 8, 43). Johanson’un ayrı bir başlıkla değil ama *perceptive use* “algıya dayalı kullanım” olarak ele alıp incelediği bu kullanım, Türkçede, olay ya da olayın sonucunun, konuşucu veya anlatıcı tarafından idrak edilmesini, farkına varılmasını, hissedilmesini, sezilmesini, görülmesini ifade eder ve bu bilginin ilk kaynaktan olması gereklidir (2003: 288). Johanson, algıya dayalı kullanımda hem duyuları hem de algıları yoluyla oluşan bir delile dayalılıktan bahseder. Dolayısıyla bu daha çok algı tabanlı kipliğin sınırları içine girmektedir. Kılıç ise, duyu tabanlı delile dayalılığı algısal delile dayalılığın bir alt türü olarak değerlendirmiş ve bunları duyumsal idraki delile dayalılık, akli idraki delile dayalılık olarak ikiye ayırdığı idraki delile dayalılıktan farklı bir başlık altında ayırmıştır (2004: 16-17; 2005: 75).

Tarafımızdan ele alınıp incelenen örnek metinlerde ise, kiplik araştırmalarında delile dayalılığın bir alt türü olan duyu tabanlı delile dayalılık (*sensory modality*) konuşucunun önermesinde beş duyusu yoluyla, görerek, işiterek, hissederek edindiği bilgilerine işaret etmesi olarak ele alınmış ve bu bakış açısıyla değerlendirilmiştir. İfade edilen iş, oluş ya da hareket, konuşma anından önce olup bitmiştir ve konuşucu bizzat şahit olmadığı bu bilgiye cümlesinde işaret etmektedir.

Başkurt Türkçesinde, duyu tabanlı delile dayalılık sistemini {-GAN} fiil çekim eki gerçekleştirmektedir. Konuşucunun beş duyu organı ile yani işiterek, görerek, dokunarak, koklayarak ya da tadarak edindiği; ancak, kendisinin bu duyularına dayalı olarak gelişen bilgisinden önce olmuş olan delillere işaret etmesi yoluyla gerçekleşmektedir.

Duyu tabanlı delile dayalılık için verilen aşağıdaki örneklerde, bu işlevin daha çok görmeye dayalı delillerle gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Bu kullanımda, konuşucu veya eser kahramanı görme yoluyla ulaştığı bir takım bilgilere işaret etmektedir. Taranan örneklerde, Başkurt Türkçesinde bu kullanımın eserlerde, yazarlar tarafından bir tasvir vasıtası olarak kullanıldığı da görülür. Yazar, eserin kahramanlarının gözünden, olayın geçtiği mekânı, zamanı veya devam etmekte

olan olayın kendisini, dinleyici gözünde tasvir edebilmek için, eser kahramanının özellikle görmeye dayalı delillerle edindiği bilgisini kullanmaktadır. Yazar, bu şekilde olayı tasvir edebilmek için, zaman zaman eser kahramanının bu görsel delillerini kullanırken, zaman zaman da kahramanının dışında bir gözlemleyici gibi yine görmeye dayalı delillere işaret ederek tasvirini yapmaktadır.

Taranan metinlerden seçilen örneklerde {-GAN} fiil çekim ekiyle ortaya çıkan duyu tabanlı delile dayalılık, Başkurt Türkçesinde birkaç şekilde gerçekleşmektedir. İlk olarak konuşucu, görmek, işitmek gibi duyu organları yoluyla edindiği bilgiye işaret eder. Burada aslında bir durum tespiti ya da tasvir söz konusudur. Konuşucu önermesinde içinde bulunduğu durum ya da olay karşısında, duyuları yoluyla edindiği bilgilerine işaret eder.

27. örnekte de eser kahramanlarından biri olan Şevre kederli ve sakindir. Meyvelerin olgunlaştığını görüp, görme tabanlı bu algısına *Äy-y qarağat uñğan da indî bıyl, iŷi bit, äxirät?! cümlesiyle işaret etmektedir. Karagatların olgunlaşması işine Şevre bizzat şahit olmamış; ancak onların olgunlaşma işinin tamamlanmasından sonra onları görmüş ve bu görme tabanlı delile işaret etmiştir. Bu durumda baştan sona kadar gözlemlenmemiş fakat sonuca şahit olunmuş bir anlatım söz konusudur.*

27) *Şawrä lä büğün büşünqü, başalqı kürinä. Şulay za ul, gäzätinsä, hiräk-hayaq bulha la hüyläyhî hüzin äytkiläp barzı: — Äy-y qarağat uñğan da indî bıyl, iŷi bit, äxirät?! Būtaqtarın kütärä almay yatalar bit! Balan huñ, balan! Qayhılay bazırayışıp, tustaqtay tūlgäşlänip üškän! Bışıp yitkäs, qalay bulır äli? iŷi bit, äxirät! Büldürgändärzi kürziñmi?! (Uİ, 110) “Şevre de bugün kederli, durgun görünüyor. Böyle olsa da, her zamanki gibi çat pat olsa da, söylemek istediğini söyledi: — Ey, bu yıl, sonunda karagatlar¹⁰ olmuş! Dallarını yerden kaldıramıyorlar! Kartopu, tam kartopu! Nasıl da parlayıp, çanak gibi püsküllenmişler! Olgunlaşınca nasıl olur kim bilir? Evet, arkadaş! Yıkılanları gördün mü?”*

Duyu tabanlı delile dayalılık bazen de yazarın konuşucuya yüklediği tasvirler yoluyla gerçekleşmektedir. Eser kahramanlarının içinde bulundukları duruma göre, onların duyuları yoluyla edindikleri bu bilgiler, yazar tarafından tasvir vasıtası olarak kullanılmaktadır.

Aşağıdaki 28. örnekte Yunlabirek, hanımını dinlendirmek için meşenin altındaki aygıra yaklaşınca, ağzının etrafında kanlar ve ayaklarının etrafında da parça parça yünler olduğunu görmek suretiyle idrak eder ve Yunlabirek’in bu idraki, *qüyülğan* şeklinde işaretlenmektedir. Burada yazar, eser kahramanı Yunlabirek’in görmeye dayalı algısını, olayı ve olayın devamını tasvir edebilmek için kullanmaktadır.

28) *Qatının tınıslandırır üşün, Arışlan imän külägähindägi aygırğa yaqınraq barzı. Isınlap ta, qaşqa turı bik yarhtw inî. Yunläbiräk qaraha — unıñ awız tirähindä — qan, ayaq tirähindä timgıl-timgıl yün qüyülğan. (K,*

¹⁰ qarağat: Bir çeşit meyve.

19) “Arıslan hanımını dinlendirmek için, meşe gölgesindeki aygıra yaklaştı. Gerçekten kaşları pek çatıktı. Yunlabirek bir bakmış ki, onun ağzının etrafı kan, ayaklarının etrafı parça parça yün olmuş.”

Aşağıdaki 29. örnekte de yine, görmeye dayalı bir delil söz konusudur. Bu cümlede, çocuklar karşıdan gelen dragonları izlemekte ve görmek suretiyle edindikleri bilgilerini işaretlemektedirler. Görme tabanlı bu delili *sästärin ürmäsläp, baştarına üs müyüşlü işläpä kïygändär* cümlesiyle ifade etmişlerdir. Burada da yazar çocukların görmeye dayalı algılarını kullanarak dragonların gelişini tasvir etmektedir.

29) *Ularzı kürïp, malayzarzıñ yüräktäri darşlap tiptï. Yaqınayğandan-yaqınayalar. Xäzïr indï bütähin ayırım-asıq şäyläp bula. Dragundarzıñ üstündä qızıl yağalı mundır. Sästärin ürmäsläp, baştarına üs müyüşlü işläpä **kïygändär**.* (K, 12) “Onları görünce çocukların yürekleri hopladı. Yakınlaştıkça yakınlaştılar. Şimdi, hepsi ayrıntılarıyla fark ediliyor. Dragonların üzerinde kırmızı yakalı, resmî bir ceket. Saçlarını örüp, başlarına üç köşeli şapka giymişler.”

30. metinde, eser kahramanı Kinye’nin gözünden karşısındaki genç kız hakkında bir tasvir yapılmaktadır. Burada Kinye, kızı görmek suretiyle edindiği bilgilere *Zäñgär kamzulınıñ izïwın kiñ itïp isqındırğan, bïläğinä tastamal halğan* cümlesiyle işaret etmektedir. Kızın mavi elbisesinin düğmelerini çözmesi ve koluna havlu asması, Kinye’nin onu görmesinden önce gerçekleşmiş ve bitmiştir. Kinye, geçmiş zamanda olup bitmiş bu harekete yönelik idrakini önermesinde {-GAN} fiil çekim eki ile ifade etmiştir.

30) *Kinyä tawış kilgän yaqqa küz taşdanı. Taza käwzälï, utız biş yäştär samahındağı, yitïw säslï, zur tanawlı kişï inï bil. Zäñgär kamzulınıñ izïwın kiñ itïp **isqındırğan**, bïläğinä tastamal **halğan**.* (K, 178) “Kinye sesin geldiği tarafa göz attı. Genç, otuz beş yaşlarında, uzun saçlı, büyük burunlu biriydi. Mavi kıyafetinin yırtmacını genişçe açıp çözmüş, koluna havlu asmış.”

Aşağıdaki 31. örnekte de eser kahramanı Gilimhan’ın görme delil tabanlı bu idraki vasıtasıyla Nuraniya’nın görünüşü tasvir edilmektedir. Nuraniya’nın kıvrıkcık saçlarının rüzgârda dağılmış ve kaşlarının birleşmiş olduğuna işaret edilmektedir.

31) *Bıl vaqıtta yäştär tawğa kütärlä inï. Qalatawğa! Băxïtlïlär! Nuraniyanıñ bïzrä säsi yïlgä **hibilgän**, qara qaştarı birgä **tütäşkan**: şul unı tağı la hılıwıraq itä, Kavkaz qızzarına tartım itä. Şuğa Gilimxan unı “awıl da tiñi yuq sibär” tip atay. Üzi harğılt säslï, aq yüzlü buysan yığıt. Bïläktäri qabarıp tūra, ütkän yaz gına armiyanan kayttı.* (U, 10) “Bu vakitte gençler dağa çıkardı. Kaladağ’a! Mutlular! Nuraniya’nın kıvrıkcık saçları rüzgârda dağılmış, karakaşları birbirine birleşmiş: Bu onu daha da güzelleştiriyor,

Kafkas kızlarına benziyor. Bu yüzden Gilimhan onu ‘köydeki eşsiz güzel’ olarak adlandırıyor. Kendi de sarı saçlı, beyaz yüzlü uzun boylu bir genç. Pazıları kabarıyor, ordudan daha geçen yaz döndü.”

Yazar için bir tasvir vasıtası olarak kullanılan {-GAn} fiil çekim eki, bazen de eser kahramanının gözünden değil, doğrudan doğruya yazarın bakışından yansımaktadır. Anlatılan olay ve durumlar içinde kahraman ve olayları tasvir etmek için bu işlev kullanılır. Bu durumda yazar, olayı gözlemleyen, gizli bir şekilde var olan üçüncü bir göz yani okuyucunun gözü olmaktadır. 32. örnekte bunu görmek mümkündür. Bir cenaze töreni anlatılırken, görmek suretiyle edinilen bilgilere işaret edilmektedir. O andaki ortamı yansıtmak ve anlatmak için yazar bu üslubu kullanır. *Qız-qırqın, qatın-qız hıyğa tigänñin kiyip alğan, irzär zä tıynaq, bala-sağa qupqan...* cümlesinde törene gelen kadın ve çocukların görünüşünden sonra, imparatorun görünüşü tasvir edilmiştir. Görme tabanlı delillere dayanılarak imparatorun altın bir kravat takmış olması ve traş olup parlaması {-GAn} fiil çekim eki kullanılarak ifade edilmiştir.

32) *Äpşändä büğün yınaza. Xalıq märxüm yürtüna ağıla la ağıla. Qız-qırqın, qatın-qız hıyğa tigänñin **kiyip alğan**, irzär zä tıynaq, bala-sağa **qupqan**... Kolxoz yitäksilärä lä kilip yittä. Güyä, Vafin İmpäratürğa bütä yarandarı **iyärgän**. Baş agronom Säläx Xüsnullin da, baş zootäxnik Färit Gälimüw ta, partkom sekretarı Küpkäk Kälimullin da, zawxoz Täwfiq ta, baş buxgaltär Tägzimä Xüsnullina la bında. İmpäror, gäzätinsä, zängär galstuk taqqan, aq yüzlü ir, **yaltıratıp qırınğan**.* (U, 16) “Epşende bugün öldü. Halk cenazenin evine akıyor da akıyor. Kadınlar, kızlar özel kıyafetlerini giymişler, erkekler de mütevazı [sık giyinmişler], çoluk çocuk dağılmış... Kolhozun müdürleri de geldi. Sanki İmparator Vafin’i bütün arkadaşları takip etmiş. Baş tarım uzmanı Seleh Hüsnullin de baş tarım teknisyeni Küpkäk Kelimullin de, demirbaş müdürü Tefvik de baş sayman Tegzime Hüsnillina da burada. İmparator, âdet olduğu üzere altın rengi bir kravat takmış, beyaz yüzlü bir adam, traş olup parlamış.”

Aşağıdaki 33-36. metinler, {-GAn} fiil çekim ekinin bu işlevine örnektir.

33) *Nuraniyanıñ yüzü tınıs kiwük. Güyä, dawıl başılğas, darya tınğan, tulqındar üz yarzarına qaytqan. Kız hin dä min: quyı qaştarı tutaşıp tıra, büzrälär qabarıñqı... Tas atas bıl qız bala. Büzrä, qarasman. Xatta irändärä lä atahınıqı kiwük yüqa. Atahı şikillä uşal bulmaqısı. Üz hüzli! Tik äli irindärä **ağarınıp kitkän**.* (U, 69) “Nuraniya’nın yüzü sakın gibi. Sanki fırtına bastırınca deniz dinmiş, dalgalar kendi kıyılarına dönmüş. Kız, sen ve ben: Sık kaşları birleşiyor, bukleleri dolgun... Çok fazla babasına benziyor bu kız çocuğu. Bukleleri siyahımsı. Hatta dudakları da babasınınki gibi ince. Babası gibi sivri dilli olmak niyetinde. Doğru sözlü! Ancak dudakları ağarıp gitmiş.”

- 34) *Kapqanan tizilişip biş-altı qız sıqtı, ular artınsa üstäri aq taştamal minän yabilğan künäktär **küyäntäläğän**, kiyinip-yahanğan Minligül kürindī. Qızıl satin küldäğī üstünän uqalı yılan **kiygän**, başında — üzün säsäklī, iri bizäklī yuqa şäl, ayağında — ür-yañı itik. Unıñ artınsa tağı üs-dürt qız kürindī. Ular sırqıldeşip külüşä-külüşä hüyläşälär, tik Minligüldün sırayı ğına müñhüw kiwük, başı tübän **iyilğan**.* (NM, 150) “Kapıdan sıra sıra beş altı kız çıktı, onların arkasında, üstleri beyaz havluyla örtülen kovalar ağaca asılmış. Giyinip süslenen Minligül göründü. Kırmızı saten gömleğinin üstüne sırmalı yelek giymiş, başında uzun çiçekli büyük desenli ince bir şal, ayağında yepyeni bir çizme. Onun ardından üç kız daha göründü. Onlar, cıvıldaşıp gülüşe gülüşe konuşuyorlar, ancak Minligül’ün yüzü kederli gibi, başı aşağıya eğilmiş.”
- 35) *Türli-türli kızılär minän mühürläp, simärläp huğılğan şaw bizäk qızıl harı bil şarşaw yuğarı kütärıp urzağa yazıp ilıp **quyılğan**. Bilay ğına, maturlıq häm tärtip üsün ğinä. Şulay za biräy ülkän ir zatı yañlışıp bil üygä kilip inhä, unı yalt ittirıp tüşürüp tä quyalar. Bibiş şarşaw tüşürülmäğän saqta la, kilin bularaq, türbaş yaqta ultırırğa gäzätlängän.* (Uİ, 150) “Çeşitli pamuk iplikleriyle mühürlenip, nakışlarla örülen kırmızı sarı süslerle bezenmiş perde, yukarı çubuğa asılmış. Güzel ve düzenli görünmesi için. Öyle ki, yetişkin bir erkek yanlışlıkla bu odaya girse, onu hemen çıkarırlar. Bibiş, perdenin indirilmediği zamanlarda da gelin olarak mutfak tarafında oturmaya alışmış.”
- 36) *Yangantaw Yürüzän yarında tınıp qalğan. Bır qarahañ, aptırağan bändä hımaq, bır qarahañ, sabır ğına tirä-äylänäni bayqay, yır-hıw iminliginä, kün türüşüne küz-qılaq. Yürüzänkäy buyzarınıñ sixriliginä **sixirlängän**: küzın ala almay şul yäşıl ilahi dünyanan... Bıl ildin yäşärıp, yämlänıp yatıwı ni däwirzär unı äsir itä? Güyä, ul ülpat ir, ä Yürüzän yäyzär yitkän hayın hılıw qızğa äwirilä... Ğaşıqtar bır-birihinän küzın ayırmay.* (U, 218) “Yanardağ Yürüzen kıyısında sessizce kalmış. Bir bakarsın, şaşırmış biri gibi, bir bakarsın sabırla etrafa göz gezdiriyor, yeryüzünün mutluluğuna, günün durumuna göz kulak [oluyor]. Yürüzenkey boylarının büyüüne kapılmış: Şu yeşil ilahi dünyadan gözünü alamıyor... Bu ülkenin yeşerip, güzelleşmesi nice zamandır onu esir eder? Güya, o sağlam bir adam, ama Yürüzen yaz geldikçe güzel bir kıza dönüyor... Âşıklar birbirinden gözünü ayırmıyor.”

2.1.2.1.2.3 Algı Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik

Algı tabanlı delile dayalılığın, duyu tabanlı delile dayalılıktan farkı, konuşucunun edindiği bilginin, herhangi bir durumu fark etme, ayırt etme, bir durumu hisleri yoluyla kavrama gibi şekillerde gerçekleşmesidir. Johanson, bu kullanımı daha önce de bahsedildiği üzere *perceptive uses* “algıya dayalı

kullanım” başlığı altında ele almaktadır (2003: 288). Kılıç ise, bunu daha çok bilincine varmayı ifade eden idraki delile dayalılık olarak ele almış ve bu şekilde bilincine varmayı ikiye ayırmış, bunlardan duyuşsal delillere benzemeyen kendine gelme, ayılma, uyanma, rüya olduğunu anlama, açlığı susuzluğu, fiziki acıyı hissetme gibi şuurun fizyolojik yönüyle ilgili olan delilleriyle; üzüntü, sevinç, heyecan gibi şuurun psikolojik yönüyle ilgili delillerini *duyuşsal idraki deliller*, düşünce düzeyinde bilincine varma, birşeyin doğruluğunu ya da yanlışlığını kavrama, hatasının, unuttuğunun farkına varma gibi delilleri *akli idraki deliller* olarak değerlendirmiştir (2004: 17). Tarafımızdan ele alınıp incelenen örnek metinlerde algı tabanlı delile dayalılık (*perceptive modality*) konuşucu veya anlatıcı tarafından her hangi bir durum veya olayın bir anda farkına varılması, unutulmuş bir şeyin bir anda hatırlanması veya unutulduğunun farkına varılması gibi durumları içine almaktadır.

{-GAn} fiil çekim ekinin bu işlevi, Başkurt Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde {-mXş} fiil çekim ekinde olduğu gibi oldukça işlektir. {-mXş} fiil çekim ekinin bu tarz işlevi, Türkiye Türkçesi gramerlerinde her ne kadar delile dayalılık sistemi içersinde alt bir grupta incelenmese de, bu ekin konuşucu tarafından sonradan görülen, sonradan fark edilen oluş ve kılışların anlatımı için kullanıldığı vurgulanmıştır (Ergin 1999: 300; Korkmaz 2003: 601; Ediskun 1999: 176; Banguoğlu 1995: 460). Ayrıca bu fiil çekim eki ifade ettiği hareketin geçmişte tamamlanıp bitmiş olması özelliğinden dolayı da aynı zamanda cümlede geçmiş zamana ve bitmişlik görünüşüne de işaret etmektedir.

Aşağıdaki 37. örnekte, bir baba oğluya konuşmaktadır. Babanın, *Min hini ũşında xanlıq tüzŭp, tärtip urınlaştıırğa qaldırıp kitkändä, ũsmır ğinä inñ äli* şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere, baba oğul uzun süre ayrı kalmıştır. Bu ayrılığın ardından gelen buluşmada, uzun süre sonra oğlunu görüp, gözlemleyen baba, onun durumunu hisleri yoluyla algılamış ve bu tespitini *Bına xäzır mıqtı ir bulğanhuñ* şeklinde dile getirmiştir. Babanın bu algısı cümlede, {-GAn} fiil çekim ekiyle ifadesini bulmuştur.

- 37) —*Min hini ũşında xanlıq tüzŭp, tärtip urınlaştıırğa qaldırıp kitkändä, ũsmır ğinä inñ äli, — tip başlanı ul hüñin. — Bına xäzır mıqtı ir bulğanhuñ. Min tiğində xäyläkär Yunandarzı, mäkirlı Rumdarzı aqılğa ultırtıp, ayaq aştında butalıwsı sabıy qäwımdärzı yäşärgä ũyrätıp yŭrügändä arqa tırärlık nıqlı tayanısım — hin barlığın här saq tüyzüm...* (BR, 185)
 “—Ben, hanlık kurup düzenlemek için seni bırakıp gittiğimde, yeni yetmeydin daha, diye başladı sözüne. — Şimdi cesur bir adam olmuştun. Ben, orada hilekâr Yunanlıları, sinsi Rumları dize getirip, ayakaltında ezilen küçük kavimlere yaşamayı öğretirken, güvenli dayanağım olan senin varlığını — her an hissettim...”

38. örnekte, oğluya konuşan baba, oğlunun söylediği sözler karşısında, onun söylediklerinden hareketle, kız arkadaşı tarafından etki altına alındığı düşüncesine

kapılmış ve bunun üzerine — *Hinî tıği qızıqay şulay üyrättimî? Äyt! Şul bisura hiñä düşman hüñin tılqınımı?* diyerek kendi fikrini dile getirmiştir. Bunun üzerine ise oğlundan — *Üzim üyrändim, ätiy!* cevabını alır; ancak, bu cevapla tatmin olmayan baba ise, bu konudaki kendi algısını — *Aldayhıñ, it balahı, şul Fazıltdin qızı tılkığan, şul hinî äwrätkän!..* şeklinde dile getirmektedir.

38) *Ätiy, ällä min dä xäzır şul vasiyattıñ qülü bulıp yäşäyimmî, türmüşümdü şunıñ minän büzayımmı? Min baylıq ta, xäyirsilik tä kürmägäm, min üzimdıñ yulım minän baram, min Däwlätxan bayzarzı, İbray zimagorzarzı, nağanlı Xäkimdärzı bılmäyım, bılirgä lä tılämäyım! Minıñ üzimsä yäşägım kilä! — Yarhıp uq qısırzı yığıt. — Hinî tıği qızıqay şulay üyrättimî? Äyt! Şul bisura hiñä düşman hüñin tılqınımı? — Üzim üyrändim, ätiy! — Aldayhıñ, it balahı, şul Fazıltdin qızı **tılkığan**, şul hinî **äwrätkän!**..—Bur ulına tünüp barzı, awızı tükürük, küzzärı ut sästı.* (U, 106) “Baba, ben de şimdi bu vasiyetin kulu mu olayım? Hayatımı bununla perişan mı edeyim? Ben zenginlik de yoksulluk da görmüyorum, ben kendi yolumda gidiyorum. Ben Devlethan zenginleri, İbray işçileri, tabancalı hekimleri bilmiyorum, bilmek de istemiyorum! Ben kendimce yaşamak istiyorum! diye kızıp bağırdı delikanlı. — O genç kız, sana böyle mi öğretti? Söyle! O suratsız kadın sana düşmanın sözünü mü söyledi? — Kendim öğrendim, baba! — Aldanıyorsun, köpek yavrusu, o Fazilet’in kızı [seni] ezmiş, o seni değiştirmiş! — Hırsız oğluna şaşırp kaldı, ağzı tükürük, gözleri ateş saçtı.”

Aşağıdaki 39. metinde Leyla’yı gülüryüzle karşılayan nine, *Yä, kildıñmı?* sorusunu sorar. Karşısındakinin geldiğini görerek ona, “Geldin mi?” diye soran nine kızın gelme işini geçmişte yapıp yapmadığını değil de gelme işinin bitip bitmediğini sormaktadır. Bu da {-DX} fiil çekim ekinin bitmişlik görünüşünü ifade edişi ile bağlantılıdır. Nine bu sorusunun ardından *Bik häybät itkänhiñ, balaqay* diyerek kızın gelişi üzerine kendi kavrayış ve algısını ifade etmektedir. Böylece nine bu cümlesinde kızın gelişi üzerine kendi algısı doğrultusunda bir yorum yapmıştır.

39) *Üşü üyüzüñ üşünsü qatında yapa-yañgızı yäşägän äbiy gınä, kim qızı ikänliğin tilgä almay, Läylänı asıq yüz minän qarşılای. — Yä, kildıñmı? Bik **häybät itkänhiñ**, balaqay, —tip ul üs hum un üs tingä magazından bir şäküşkä arağı aldırta. Şunıñ üşün Läylänıñ tamağın tuyzıra häm yılı üyüzä üzağıraq ultırırğa rıxsät itä.* (MB, 360) “Şu evin üçüncü katında, yapayalnız yaşayan nine de kimin kızı olduğunu hatırlamıyor, Leyla’yı güler yüz ile karşılıyor. — Ha, geldin mi? Çok iyi yapmışsın yavrum, deyip üç lira on üç kuruşa marketten bir şişe rakı aldırta. Bunun için Leyla’nın karnını doyurur ve sıcak evde uzun süre oturmasına izin verir.”

40 numaralı örnekte eser kahramanı Şemsiye, kızına daha önce vermeyi düşündüğü ya da daha önce vermesi gereken mektubu verirken “*ünütqanmın*”

ifadesini kullanarak daha önce unuttuğu bir şeyi fark edişini dile getirmektedir. Daha önce unutup sonra farkına vardığı bu durumu {-GAN} fiil çekim ekini kullanarak ifade etmiştir.

- 40) —*Bına hiñä kārākhä! Ni işläp yūqlamayım ti min!. Şämsiä apay başın ğına sayqap quyzı la xalat kişähinän bir xat sıgarıp birzi. —Mä, qızım. Kisä, huñlap qaytqas, birirgä ünütqanmın. Sälimä nisik äylängänin, äsähinñ qulınan xattı nisik qapıl tartıp alğanın bilmäy qaldı. (Uİ, 285)* “—Sana lazımsa işte! Niçin uyumayayım! Şemsiye abla başını salladı ve gömleğinin cebinden bir mektup çıkarıp verdi. — İşte, kızım. Gece geç dönünce vermeyi unutmuşum. Selime birdenbire dönüp, annesinin elinden mektubu aniden nasıl çekip aldığını bilemedi.”

41. metinde, müdür, uzun süredir görmediği Saniye’yi karşısında görünce, onun soyadını hatırlamasına rağmen daha önce bildiği hâlde, adını hatırlayamamıştır. Kendisinde daha önceden var olan bu bilgiye ulaşamayınca unuttuğunun farkına varmıştır. Bu farkına varışı da ...*isimñdi ünütqanmın* şeklindeki cümlesiyle ifade etmiştir. Müdür aklına gelmeyen bilgiyi unuttuğunun farkında değildir. Konuşma anı içerisinde bu bilgiye ulaşamayınca bunu fark etmiş ve bu fark edişine {-GAN} fiil çekim ekiyle işaret etmiştir.

- 41) *Saniya ni äytirgä bilmäy buşağa túbündä başıp qalgas, diräktor kütärilip, tanawına tüşkän küzliktäri üstünän qaranı la, gäjäplänip urınan türzū. —Tuqta, tuqta, kim tip äytäyim... Familıyañ Näizvästnaya bit äli, ä isimñdi ünütqanmın. —Saniya, — tinñ qızıqay, tağı la nıǵıraq uñayhızlanıp. — Ana şul familiyam buyınsa kilgäynim indi. (KKTY, 172)* “Saniye, ne söyleyeceğini bilmeden, kapı dibinde kala kalınca müdür kalkıp, burnuna inen gözlüklerinin üstünden baktı ve şaşırıp yerinden kalktı. — Dur, dur kim diyeyim... Soyadın Neizvestnaya kesin, ama ismini unutmuşum. — Saniye, dedi kızcağız, daha da fazla çekinerek. — İşte bu soyadımdan dolayı gelmiştim.”

Aşağıdaki 42. metinde, iki kız arkadaş arasında geçen sohbette, kızlardan biri diğerine, anne ve babası olduğu için ne kadar şanslı olduğunu söylediğinde, diğer kız da bu durum karşısında bir anda, arkadaşına daha önce anne ve babasının nasıl olduğunu hiç sormadığını fark eder. Bu farkına varışını da *Hürarğa ünütqanmın, hinikilär işänmi?* cümlesiyle ifade etmektedir.

- 42) *Atay äytmişläy, işti yarathan, ul da hinı yarata... — tinñ. Färmala iş bütkäş, Saniyalar qaytırğa sıqtı. Qala qızı qunaqxana yağına bürülüp, hawbullaşa başlağanı, äxirätı: — Äyzä, äyzä, äsäyimdı lä kürirhiñ, xälın bilip sıǵayıq, — tip qultıqlap aldı. Hüzhiñ ğinä bir az atlağas, qala qızı bir kürhünüp quyzı. — Bähitlihiñ hin, äxirät, ata-äsşiyñ bar. — Nimä uylap sıǵarziñ, ata-äsähiz bala tıwamı ni? Hürarğa ünütqanmın, hinikilär işänmi? (KKTY, 191)* “Babamın dediğine göre, işi seversen o da seni sever, dedi. Firmada iş bitince, Saniyeler dönmek için çıktılar. Şehirli kız

misafirhane tarafına saparak vedalaşmaya başlamıştı, arkadaşı: — Haydi, haydi, annemi de görürsün, hâlini soralım, diye kolundan tutup çekti. Bir şey konuşmadan biraz yürüyünce, şehirli kız içini çekti. — Sen şanslısın arkadaş, anne ve baban var. — Nereden çıkardın, anne babasız çocuk doğar mı ki? Sormayı unutmuşum, seninkiler sağ mı?”

43. örnekte, eser kahramanları Musa ve Fetiha, sohbet etmektedir. Birbirlerine ne kadar mutlu olduklarını anlatmaktadırlar. Bu sohbet esnasında Fetiha bir anda saatine bakmış ve saatin ne kadar geç olduğunu farkına varmıştır. Böylece bir anda fark ettiği bu olayı *Ay, hüzgä äwräp, vaqıt nisik tiz uzğanın hizmäy zä qalğanbız bit!* şeklinde ifade etmiştir. Fetiha'nın bu ifadesi ile konuşma anına kadar bu durumun farkında olmadığı anlaşılmaktadır. O, bu farkına varışını {-GAN} fiil çekim ekini kullanarak ifade etmiştir.

43) *Birgä yäşäwibizgä un higiz yıl tula, ä biz, qız minän yigit şikillı, bir-biribizgi müxäbbätibizgi hüyläybiz.* — *Şulay bulıwına şatmın,— tinı lä, sägätinä qarağas, Fätixa başın quş uslap tuttı.* — *Ay, hüzgä äwräp, vaqıt nisik tiz uzğanın hizmäy zä qalğanbız bit!* Üstäldägi hawıt-habanı tiz-tiz ginä yıyıstırıp, Musanıñ iş bülmähindägi divan-karawatqa yatqas ta ularızın hüyläşip hüzzäri bütmani. Üsraqlı xäldä tanışıp üylänışkändän huñ üzinän qaldırmay yürütken qatını xaqında küñil nışkalığı minän uylana başlağas, Musanıñ yuqūhı qastı häm Dawıt Yultıyğa hüylänäsäk vaqıgalar bir-bir arthı işinä tıştı. (MB, 245) “Birlikteliğimizin on sekizinci yılı doldu, ama biz hâlâ genç bir kızla genç bir delikanlı gibi birbirimizi sevdiğimizi söylüyoruz. — Böyle olduğu için mutluyum, dedi ve saatine bakınca Fetiha başını iki elinin arasına alıp tuttu. — Ay, lafa dalınca vaktin nasıl geçtiğini anlamamışız! Masadaki kapkacağı çabucak toplayıp, Musa'nın çalışma odasındaki karyolaya yattıklarında da onların lafları bitmedi. Tesadüfen tanışıp evlendikten sonra yanından hiç ayırmadığı hanımını, samimi bir şefkatle düşünmeye başlayınca, Musa'nın uykusu kaçtı ve Davıt Yultıy'a söyleyeceği hadiseler birbiri ardına aklına geldi.”

Aşağıdaki 44. örnekte de yine sohbet ederken sonradan, bir anda vaktin geçtiğine dair edinilen bir algı söz konusudur. Minhılıv bu algısına *Yä, xäbärgä batıp, ünütüp kitkänmin, säy hıwına bit* cümlesiyle işaret etmektedir.

44) *İkibiz zä bir az hüzhiz ultırzıq. Şunan qapıl işinä tışkändäy, Minhılıw yığgä urınan türzü:* — *Yä, xäbärgä batıp, ünütüp kitkänmin, säy hıwına bit. Bizziz, qatın-qızzıñ, şul indı, xäbärgä bir tışıp kittinihäñ...* *Ul yañınan, ültäñläp yürüp, minı hıylarğa tütündü. İnğayında xäbärin dä hüyläp birzi.* (UYT, 501) “İkimiz de bir müddet sessiz oturduk. Sonra aniden aklına gelmiş gibi, Minhılıv yenge yerinden kalktı: — Ya, lafa dalıp, unutup gitmişim, çay soğuyor. Bizim hanımların lafına bir dalarsan... O, yeniden gülümseyerek bana ikrama girişti. Aynı zamanda lafına devam etti.”

45. örnekte, eser kahramanlarından Barsa, geçmişte başından geçmiş bir olayı; Ügek'e karşı savaşırken nasıl yaralanıp bilinçsiz olarak yere yığıldığını ve sonra da gömüldüğünü anlatmaktadır. Barsa, birileri tarafından gömülmüş ve sonra tekrar dirilmiştir. Tekrar dirildikten sonra bunu anlatırken bayıldığını ve gömüldüğünü fark etme söz konusudur.

45) *Ni ũsũn unı ũrāk tip atayzar? ũrāk ũşũlay bulamı ni? — tip qızıqıhındı Almas. ũlkändär ũz-ara qaraşıp aldılar. Almasqa Barsa ũzi yawap birzi: —Min hinũn atayın yawızdarsa ũltirũlgändän huı ũgäkkä qarşı yaw astım, ũzaq huğıştım. Huığı alıšta yaralanıp ishiz yıgılğanmın. ũgäk minũ tũrũlây yũrgä kũmdũrgän. Yäşin ağayım ũrgähinä. Täñriniñ qũzratũ ilän min qäbirzän sıqtım.* (BR, 295) “Niçin ona hayalet diyorlar? Hayalet böyle olur mu ki? diye meraklandı Almas. Büyükler birbirlerine baktılar. Barsa, Almas’a cevap verdi: — Ben, senin babanın kötüler tarafından öldürülmesinden sonra, Ügek’e karşı savaş açtım, uzun zaman savaştım. Son çatışmada yaralanıp bilincimi kaybederek yere yığılmışım. Ügek beni diri diri gömmüş. Yeşin ağabeyimin yanına. Tanrı’nın kudretiyle ben kabirden çıktım.”

Aşağıdaki 46. örnekte konuşucu yol esnasında bazı hayallere dalınca, gelmek istediği yere ne kadar sürede geldiğinin farkına varmamıştır. Ve bunu fark ettiğinde, bu idrakini *hizmäy qalğanmın* ifadesiyle işaretlemiştir. Bu durumun bilincine kendisi sonradan varmıştır.

46) *Ŭzim baram, ũzim ällä nindäy xıyaldarza yũzäm. İmiştir; awılğa kilip inũwım minän Biktimar ağay minũ tap itä lä ũzzärũdä qunaqqa saqıra. Min barmay inältäm. Şunan qapqa tũptärũndä hüyläşip ultırabız. Kisin klubtarına uynğa barabız. Ul minũ häybätläp yañı tapsalarğa ũyrätä. Şunday xıyaldarğa sumıp kilä tũrgas, yũtkänimdi lä hizmäy qalğanmın. Un biş saqrım ara bit äli.* (UYT, 84) “Yürüyorum, ne biçim hayallere dalıyorum. Güya, köye ulaşmamla birlikte, Biktimar ağabeye rastlıyorum ve beni misafirliğe davet ediyormuş. Ben gitmemek için ısrar ediyorum. Sonra kapı diplerinde sohbet ediyoruz. Gece kulüplerine dansa gidiyoruz. O bana iyilik edip yeni danslar öğretiyor. Böyle hayallere dalınca, geldiğimi anlamamışım. On beş kilometre ara var...”

47. metinde, Kinye ile hanımı arasında geçen bir konuşmada, Kinye hanımını, gideceği yere, o, daha önceden de gitmek istediği için davet etmektedir. Bu durum karşısında hanımı harekete geçmeyip kararsız kalınca, önceden gitmek istediğini fakat neden şimdi tereddüt ettiğini sorduğunda, hanımından *Ul saqta ũlũğın bũlmägänmi*. şeklinde bir cevap alır. Hanımı, yeni farkına vardığı bir durumun öneminden söz etmektedir. Ve bu durumun farkına varışını cümlesinde {-GAN} fiil çekim eki ile dile getirmektedir.

47) «Küp nāmälärgä säbāp qıldıñ indı», — tip äytmäksı inı Kinyä. Qatını bik yäl. Unıñ küñilın tüşirmäs üsün uylağanın ikınsı türlü gınä aqlattı: — Yuq, yuq... minı ültirä alıwsı la bulmaş... Hatlıqtıñ üyünä tup-tura barıp inä alam. Isın!.. Işanmahan, äyzä kittik. Yıyäk-hüyäk hıyına saqıra inı bit. Barabız mı? İrınıñ kinäyähın Ayım aqlay almanı. — Baram, ti, şuğa... Atlıgıp tūram, bına... — İlik, barayıq ta barayıq, ti inıñ bit. — Ul saqta itliğin bilmägünmın. (K, 337) “Kinye, ‘Birçok şey yaptın’ demek istiyordu. Hanımı pek zavallı. Onun gönlünü kırmamak için düşündüğünü başka türlü anlattı: — Hayır, hayır... Beni öldürmek istemez... Dosdoğru hainin evine gidiyorum. Gerçekten... İnanmazsan, haydi gidelim. Çekine çekine çağırıyordu. Gidiyor muyuz? Ayım, kocasının bu imasını anlayamadı. — Ona gidelim diyor... İşte, teklif ediyorum... — Önce gidelim gidelim diyordun. — O zaman önemini anlamamışım.”

Başkurt Türkçesinde {-GAN} fiil çekim eki, *güyä, äytirhıñ* gibi bazı kiplik kelimeleriyle birlikte cümle içerisinde algı tabanlı delile dayalılık işlevini gerçekleştirir. Bu anlam, kiplik kelimelerinin anlamının sınırlarına girmekle birlikte onların tek başlarına sunduğu bir anlam değildir; bu kelimeler, Başkurt Türkçesinde sadece {-GAN} fiil çekim ekiyle birlikte kullanılmayıp, başka fiil çekim ekleri ile de kullanılabilir. Bu durumda farklı anlamlar ifade eder. Aşağıda 48. örnekte jandarmaların bir hazine bulmaları kahramanın gözüyle tasvir edilmektedir. Bu tasvir yapılırken hazinenin göz kamaştırıcı tablosundan yola çıkılarak, zihinde oluşan algılama ve kavrayış *Güyä, yırgä küktıñ bar tüştäri birgä qıyılup tüşkän, bar yündüzzeri yırgä yawğan, batşa altın harayzarının işiğ şar asılğan...* cümlesiyle yüzeye çıkmakta ve bu cümle içerisinde *yawğan, asılğan* şeklindeki fiil çekimleri *güyä* kiplik kelimesi ile birlikte, gerçekte olmayan ama konuşucunun muhayyilesindeki bir algılayışı, bir canlanmayı ifade etmektedir.

48) *Jandarmdarzıñ, bır tūq altın kürgäs, küzzäri taşa. Türlü-türlü zurlıqtağı alqalar, yaltır biläziktär, brillianttar, saf altın kişäktäri... Türlü-türlü tüşkä kırıp, yımıldayzar, balqıyzar: Güyä, yırgä küktıñ bar tüştäri birgä qıyılup tüşkän, bar yündüzzeri yırgä yawğan, batşa altın harayzarının işiğ şar asılğan... Türlü tüştägi, türlü däwmäldägi zübärjättär, gäwhärzär; biläziktär, alqalar, baldaqtar —dünyanın bar zinnätli xazinahı bügün Däwlätخان ixatahına qunaqlağan. Ällä bil ixata üzı biräy xandıñ harayımı, ällä, ısınlap ta, bında biräy Başqurt xanı yäşäp yatamı?* (U, 57) “Bir çuval altın görünce jandarmaların gözleri açıldı. Çeşit çeşit büyüklükteki küpeler, parlak bilezikler, pırlantalar, saf altın parçaları... Türlü renklere bürünüp parıldıyorlar. Sanki gökten yere var güçleriyle akmış, bütün yıldızlar yere yağmış, padişahların altın saraylarının kapısı ardına kadar açılmış... Muhtelif renklerdeki çeşitli hacimdeki zümrütler, pırlantalar, bilezikler, yüzükler —dünyanın bütün süslü hazineleri bugün devletin hazinesindeymiş. Bu hazine bir hanın sarayı mı yoksa gerçekten burada bir Başkurt hanı mı yaşıyor ?”

Aşağıdaki 49. ve 50. örneklerde ise {-GAN} fiil çekim eki, *äytirhñ* kiplik kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. 49. örnekte söylediği şarkının büyüüne kapılan konuşucu, kendisini beyaz bir sis içerisinde hissetmekte ve bu hayalini *Yırmdan şul tiklīm yängä räxät, äytirhñ, yılı, aq tūmanga tūrññp yatqanmın* şeklinde ifade etmektedir. Konuşucunun bu algısı, sonraki cümlede de devam etmektedir; ancak, bu defa bu cümlede *äytirhñ* kiplik kelimesi kullanılmamıştır. Metne bağlı olarak, konuşucunun hayalî algısının devam ettiği bellidir.

49) *Üsññsñ kñn indñ tñşñmdñ üşñ yırzı yırlayım. Matur, mññlü itñp yırlayım. Yırmdan şul tiklīm yängä räxät, äytirhñ, yılı, aq tūmanga tūrññp yatqanmın. Yuq, tūrññmägññmññ, şul tūmanga quşılıp irigññmññ dñ qayzalır bñwñlām, üsam. Aqrın gına, talğın gına üsam. Dñnya şul tiklīm matur, ä üzñm şunday yāşmññ, küşlñmññ, därtlñmññ, hñlwımn... (UYT, 77) “Üçüncü gün artık bu şarkıyı rüyamda söylüyorum. Güzel, efkarlı bir şekilde söylüyorum. Şarkım, ruh için o kadar rahatlatıcı ki, sanki sıcak, beyaz bir sise bürññp yatmışım. Hayır, bürññmemişim, o dumana karışıp erimişim ve bir yerlerde sallanıyorum, uçuyorum. Yavaşça, sakince uçuyorum. Dünya o kadar güzel, ama kendim o kadar gencim, güçlüyüm, ihtiraslıyım, güzelim...”*

50. örnekte yine *äytirhñ* kiplik kelimesi ile {-GAN} fiil çekim ekinin aynı cümle içerisinde birlikte kullanılmasıyla ortaya çıkmış bir algı tabanlı delile dayalılık söz konusudur. Yazar tarafından, atlı Kazak askerinin Murtazin’e doğru gelişi anlatılmaktadır. Yazar, bu manzarayı tasvire devam ederken, Kazak askerinin gülümseyişini ifade eder ve bu gülümseyişi onda, tanıdığı birine gülümseme şeklinde bir algı oluşturur. Yazarın bu algısı *Üzñ yılmaya, äytirhñ, küptängñ duşın üsratqan...* cümlesiyle ortaya çıkmaktadır.

50) *Bıl ni?! Bına nñzñk tñyaqlı dñn argımağına atlangan Kazak sabıwlaşqan qñraldaştarı arahınan ayırılıp sıqtı la tura Mñrtazınga yñmñldñ. Yapa-yañgızı! Bñtä gñşkär aldında! Ni işlärğä uylay?! Unıñ bıl qıyıwlığı yaw yalanındağı bñtä kişññ aptırattı. Xatta Başqñrttar za bazap qalğanday buldı. Yuqqa gına tñwäkkällämäyññ, bñ, nındäyññ, gillähñ barzır. Hıbaylı Kazak tup-tura kümbrigka kilä. Üzñ yılmaya, äytirhñ, küptängñ duşın üsratqan... (MB, 175) “Bu ne? İşte ince tırnaklı don atına atlayan Kazak, koşuşan silah arkadaşlarının arasından ayrıldı ve dosdoğru Murtazin’e atıldı. Yapayalnız! Bütün askerler önünde! Ne yapmayı düşünüyor? Onun bu cesareti savaş alanındaki herkesi şaşırttı. Hatta Başkurtlar da bunalmış gibi oldular. Yok yere karar vermemiştir, bir derdi vardır. Atlı Kazak, dosdoğru tugay komutanına geliyor. O gülümsüyor, sanki eski bir dostuna rastlamış gibi...”*

Aşağıdaki 51-55 numaralı metinler, algı tabanlı delile dayalılık işlevine örnektir.

- 51) *Türümtay mınän Tülküsurä, kilip ytkäs tä, attarın tuğarıp, qula biyänï arqanlanılar, tayzıñ yügänñin hıdırıp, şul käyü yibärzilär; sünki ul qula biyägü şul tiklīm iyälüşkän, unan ayırılıp bir qayza la kitmäyäsäk. Häm atalı-ullı yış hızğanıp işkä tütündüler.* (NM, 66) “Turumtay ile Tülküsurä gelince atlarının koşumlarını çıkarıp alaca kısrağı bağladılar. Tayın gemini sıvazlayıp şöyle dediler: Çünkü o alaca kısrağa o kadar alışmış ki ondan ayrılıp bir yere gitmeyecek. Ve baba oğul kolları sıvayıp işe başladılar.”
- 52) *Äxättär säskä kütärıp qaytqanda, işik aldı, qapqa tübü tulı kışi inï. Ä bir yaqta säskälär şalkımınä kümilip qızzar türkümï tura. Uzzırğandar, — tinï malayzarzın biriñi. — Yuq, yarzamlaşqandar, — tinï Äxät. Qızzarğa urmanğa barıp säskä yıyırğa Gäliä apayzarı quşqaynı.* (KKTY, 125) “Ehetler çiçek alıp döndüklerinde kapının önü, dış kapının dibi insanlarla doluydu. Bir tarafta ise, çiçek demetleri içine gömülmüş bir grup kız duruyordu. Çocuklardan biri ‘Yenmişler’ dedi. Ehet, ‘Hayır yardımlaşmışlar’ dedi. Kızları ormana çiçek toplamaya Galie ablaları göndermişti.”
- 53) *Ä atayzıñ awılğa qaytıp tüşüwï... Sabiryändär kündüz bärängi qazını, nıq arıgaynılar. Yatqas ta üyüp kitkän, atahı tündä qaytqan, uyatmağandar. İrtän atay baş üsündä yılmayıp ultıra! Qütlüyar yabıqqan, ülüğayğan. Malay başta atahın tanımanı la. «Ätiyñ qaytqan», - tizär, üyzä yat qart kışi yılmayıp ultıra, Sabiryän işanmay. Bik üzaq küttü ul şul kündü, xıyal ittï. Xıyalı kinät kınä ısınga äyländimï? Malay üştünä yabırılğan bähittï kütärä almanı. Yuq, bul nındäyzir tüş kınä, qaytıw küñü bütänsäräk bulırğa tiyış!* (U, 410) “Ve babanın eve dönüşü... Sabiryenler gündüz patates kazdı, çok yorulmuşlardı. Yatar yatmaz uykuya dalmış, babası gece dönmüş, uyandırmamışlar. Sabah babası başucunda gülümseyerek oturuyor! Kutluyar zayıflamış, büyümüş. Çocuk ilk önce babasını tanımadı. ‘Baban dönmüş’ diyorlar ama evde yabancı, yaşlı bir adam gülümsüyor. Sabiryen inanmıyor. O, bu günü çok uzun zaman bekledi, hayal etti. Hayali birden bire gerçek mi oldu? Çocuk üzerine yüklenen bu mutluluğu kaldıramadı. Hayır, bu nasıl bir rüya ki, dönüş günü çok daha farklı olmalıydı!”
- 54) *Unı, yaray, sänsip yä atıp yıgırğa mümkün, ä iki ayaqlı ünağır qarşıında başıñdı iyip şım gına ultırıwzan başqa sara yuq. Gúsamğa la, Mihr Narsığa la iläkti: Buryändärzi hin qütürtqanhu, i hin şul qütürtüwsını minñ qaşıma alıp kilgänhiñ, miñä qarşı xüsüt uylağanhu. Yï, üzgizzi aqlap ni äytirhigiz?* (BR, 50) “Tamam, onu sarsmak veya atmak mümkün, ama iki ayaklı canavar karşısında başını eğip sessizce oturmaktan başka çare

yok. Gusam’a da Mihr Narsi’ye de sarıldı: Buryenleri sen kudurtmuşsun ve o kudurmuşları yanıma getirmiştir, bana karşı kötülük düşünmüşün. Peki, kendini savunmak için ne diyeceksin?”

55) *Mäzräsänän qıwırğa kăräk, izi bulmahın, — tinı İbrahim Xujaş, qulın hiltäp. — Qırağaylıqtan sıgırğa tılämäy. İzgi ähildärgä gınä xas yübbä unıñ täninä xaram. Salma äzämdä izgi itkänin, sitik mäsixli tütqanın añlaymı ni ul? Qulaqsın mınan sarıq ta yaray uğa. — Dürüş, Axun xäzrät, — tip yuramal baş qaqtı Kinyä. — Biz qulaqsın, sarıq kiyip üskänbiz. Gümır axırına saqlı kiyirgä yazhın.* (K, 275) “İbrahim Hujaş elini sallayarak, okuldan kovmak lazım, izi kalmasın, dedi. — İlkellikten çıkmayı istemiyor. Sadece mukaddes insanlara özel olan cübbe ona haram. Salmanın¹¹ insanı mukaddes biri yaptığını, çizmenin abdestli tuttuğunu biliyor mu ki? Kulaklı şapka ile sarık ona daha iyidir. — Doğru, Ahun Efendi, diye kasten başını salladı Kinye. — Biz kulaklı şapka, sarık giyerek büyümüşüz. [Allah] ömrümüzün sonuna kadar giymeyi nasip etsin.”

2.1.2.1.2.4 Çıkarım Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik

Başkurt Türkçesinde, {-GAn} fiil çekim eki ile konuşucu, kimi zaman içinde bulunduğu durum ve olaylar karşısında bir çıkarım yapar. Bu çıkarımları için konuşucu, içinde yaşadığı durum ve olay esnasındaki görmeye, duymaya, hissetmeye dayalı delillerle ulaştığı bilgilerini kullanır. Çoğu zaman çıkarım tabanlı bir bilginin ortaya çıkışı, öncesinde duyu tabanlı bir bilgi ile olur. Öyle ki konuşucu bir çıkarıma gidebilmek için önce duyuları yoluyla bir algıya ihtiyaç duyar. Görmeye, işitmeye ya da dokunmaya dayalı bir delilden sonra, konuşucu bunlara dayanarak bir çıkarımda bulunabilir.

Palmer, bu kiplik anlamını bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) başlığı altında, *deductive modality* “çıkarıma dayalı kiplik” başlığı ile incelemekle birlikte, delile dayalı kiplik altında yer verdiği direkt ve dolaylı deliller başlığı altında ise, Aksu-Koç ve Slobin’den aldığı örneklerle Türkçedeki {-mXş} fiil çekim ekinin çıkarım (*inference*) ve söylenti (*hearsay*) yaptığından bahseder (2001: 47). Johanson ise; bu işlevi delile dayalılık içerisinde (*evidentiality*) *inferential uses* “çıkarıma dayalı kullanım” olarak ele almaktadır (2003: 288).

{-GAn} fiil çekim eki ile yapılan çıkarım tabanlı delile dayalılıkta, her zaman konuşucu veya yazarın bir yorumu veya tespiti söz konusudur. Bu yorum genellikle, konuşucunun görüp işittiklerine dayanır; ancak, bazen konuşucu, gerçekleşen olaya karşı, görmeye veya işitmeye dayalı bir delil olmadan tamamen öznel bir yoruma gitmekte ve konuşucunun bu çıkarımları Başkurt Türkçesinde {-GAn} fiil çekim eki ile ifade edilmektedir. Aşağıdaki 56. metinde de, askerî birlik hakkında bir yorum yapılmaktadır. Tugay sürekli zafer kazanmaktadır;

¹¹ salma: Müslüman erkeklerin giydiği şapka.

ancak, onların sürekli zafer kazanmaları nedeniyle uyanıklıklarını kaybettikleri ve hatta bu yüzden kuşatma altında kaldıkları çıkarımı yapılmaktadır.

56) *Brigada, ısınlap ta, axmaq xäldä qaldı. Ällä gıl gınä yulıqqan yñıwzärzän uyawlıqtı yuğaltıp yïbürgändär; xatta qamalıšta qalıwzarin da **hizmäy qalğandar**. Nişlärğä?! (UYT, 67) “Tugay, gerçekten sersem gibi oldu. Daima zafer kazanmalarından dolayı uyanıklıklarını kaybetmişler, hatta kuşatma altında kaldıklarını da fark etmemişler. Ne yapmalı?”*

{-GAn} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde çıkarıma dayalı delile dayalılık işlevini yerine getirirken yine bazı kiplik kelimeleri ile birlikte kullanılır. Aşağıdaki 57. örnekte bir savaş alanı tasvir edilirken, Etil’in eyere bindiği söylenmiş ve ardından eserin kahramanı Etil’in iç sesi —*Qasıw ülimdän dä qurqınıs!* cümlesiyle işitilmiştir. Kendi tasviri arasında, kahramanın iç sesine yer veren yazar, buradan tekrar kendini hissettirerek, kahramanın bu söylemi üzerine çıkarımda bulunarak bunu *Timäk, ul qasıw turahında la uylağan* cümlesiyle ifade etmiştir.

57) *Qıyaş arqan buyı kütärilip ülgürä. Düşman yağı kızıklap qıskıra, külä başlay, uqtar üsüra. Hundar tulqınlana, ni işlärğä bilmäy. Bina, nihayät, Ätil İyärğä minip ultıra: —Qasıw ülimdän dä qurqınıs! **Timäk**, ul qasıw turahında la **uylağan**. Unıñ şulay täwäkkälhizlik kürhätiwı sirıwgä kirı yügüntü yahamay qalmağan: täwgı hújüm unıñız kilip sıga. İn gäjäbı — Rum sirıwıñ Hundarsa huğışa bilıwındalı: (BR, 243) “Güneş biraz daha yükseliyor. Düşman tarafı [onu] taklit ederek bağırıyor, gülmeye başlıyor, oklar uçuruyor. Hunlar dalgalanıyor, ne yapacaklarını bilmiyor. İşte, nihayet Etil eyere çıkıp atına biniyor: — Kaçmak ölümden daha korkunç! Demek o kaçmayı da düşünmüş. Onun böyle kararsız davranması askerlere olumsuz bir etki yapmakla kalmamış; ilk hücum başarısız geçmiş. En tuhafı da Rum askerlerinin Hunlar gibi savaşılabilmeleridir.”*

58. örnekte, Hüsnülhak, Zakir’in kendisine eskisi gibi seslenişinde bir alay sezmekte ve bu düşüncesine rağmen serinkanlılığını korumaya çalışmaktadır. Bu noktada Hüsnülhak’ın karakteri ile ilgili bir tespitte bulunulmakta ve onun demiri kızgınken değil, ama parlatıldığında bukenlerden olduğu söylenmektedir. Bütün bu düşünceler içinde Hüsnülhak, içinde bulunduğu durumdan hareketle bir çıkarımda bulunmakta, *Mulla — qatahız bulmaş, bändä — xatahız bulmaş* atasözünü de delil göstererek *Min dä xatalağanmın, timäk...* cümlesini sarfetmektedir.

58) *Xüsnülxaq, Zakırızın bürüngüsa ülülap, mägzum ağay tip ündäşiwındä xäzir äsi mısıl yañğırawın asıq tüşünüp türha la, haman halqın qanlılıq haqlarğa tırıştı. Ul Zakır şıkillı timırzı qızıwlay büğüwsılärzän tügil, ä hizzirmäy gınä, tüzımlık minän gınä tutıqtırıp hindırıwzı xup küriwsılärzän inı.—Ni, qustım, üzñ uylap qara, min dä bit kişı.— tip mışkılänip kınä Zakırğa sirilip qararı Xüsnülxaq.— Mulla — qatahız bulmaş, bändä — xatahız bulmaş»,. tigän bit bürüngülar. Min dä **xatalağanmın, timäk...***

(Üİ, 70) “Hüsniülhak, Zakir’in eskisi gibi saygı gösterip Megzüm ağabey diye seslenmesinde şimdi açıkça acı bir alay olduğunu düşünse de, daima serinkanlılığını korumaya çalıştı. O, Zakir gibi demiri kızgınken bükenlerden değil, ama sezdirmeden, sabırla paslandırıp kırmayı düşünenlerdendi. Hüsniülhak — Ne, dostum, düşün de bak, ben de bir insanım, diye kendini küçümseyip yüzünü buruşturarak Zakir’e baktı. Molla da hatasız olmaz, kul da hatasız olmaz, demiş eskiler. Demek, ben de yanılmışım.”

Aşağıdaki 59-61. örneklerde de {-GAN} fiil çekim eki ile *timäk* kiplik kelimesinin birlikte kullanılışında, çıkarıma dayalı delile dayalılık işlevi görülmektedir.

59) —*Şul yibiğängä iyärähñmi? Vaqıtlı siginiwzi yñılñwgä hananıñmi? Timäk, tıştan gına qızıl bulıp yürügñññ, ä asılda kontra ikññññ. Bına kim hin! — tip bıwılıp qısırırğa tütündü. — Sovyet vıası bütä, imiş!.. — Samalap, Fazıl. Bütämi, bütämämi, miğä bıl yırzi şul vlast birzi. Bitärlärgä xaqıñ yuq.* (ÜY, 31) “— Bu kararsıza inanıyor musun? Zamanında geri çekilmeyi yenilmek mi sayıyorsun? Demek, dıştan Kızıl gibi görünüyormuşsun, ama aslında inkılap karşıtıymışsın. Sen kimsin! — diye sıkılıp bağırmaya başladı. — Sovyet iktidarı bitiyormuş!— Fazıl ekledi. Bitiyor mu, bitmiyor mu, bana bu yeri bu iktidar verdi. Kınamaya hakkın yok.”

60) *Awıl Sovyeti râyisi Fazıldın xäbärinä qarağanda, qürütqüşlüq bulırğa üqşay, ti. Buranşin şul işti tikşirğä bara ikän. Xäl-äxwäl huraşıp äziräk bargas, Buranşin: — Yazışahın ikän. Molodets! Vät, min äytäm, bizzın yaqtarzan da yazıwsı sığa bılay bulğas, — tip İskändärzi qulbaşınan qusaqlanı. — İy, ağay, «yazıwsı» tihän tağı. Üyränsik kınä äli min, — tihä lä İskändär İstän qıwanıp quyzı. Timäk, bında la uqığandar xikäyälärin. (ÜY, 60) “Köy meclisi başkanı Fazıl’ın verdiği habere göre, sabotaja benziyor. Buranşin, bu işi araştırmaya gidiyormuş. Durumu biraz soruşturunca Buranşin: — Yazışıyormuşsun. Aferin! İşte, ben söylüyorum, bizim taraflardan da yazar çıkar, böyle olunca, diye İskender’i omuzlarından kucakladı. — Ah, ağabey, yazar desen de. Ben daha çırağım dese de İskender içinden sevindi. Demek ki, burada da hikâyelerini okumuşlar.”*

61) *Xammat türkümdu hujümgä alıp kitti. Ular za tap baya Zahira ütkän yuldi haylanılar: sitän buylap lapas başına mindilär, başqıstan işik aldına tıştıllär. Tözrälär İstän qürülğan, qapqastar yabılğan, üyzä tawış-tın işitilmäy... Lakin solan işigi İstän bikhiz... Timäk, düşman üzün şul xätli irkin hizä... yäki Zahira asıq qaldırğan... Xammat işik yanında bir-iki kişini haqta qaldırız la, başqalarzı iyärtip, qapıl üygä barıp indı; aryağı bütähli lä küz asıp yümğan arala işlände.* (ZB, 449) “Hammat,

grubu savaşa götürdü. Onlar da geçenlerde Zahira'nın geçtiği yolu buldular: Çit boyunca çardağın tepesine çıktılar, merdivenden kapının önüne indiler. Pencereler içeriden örtülmüş, kapılar kapatılmış, evde ses soluk duyulmuyor... Fakat salon kapısı içeriden kilitli değil... Demek ki, düşman kendini bu kadar rahat hissediyor veya Zahira açık bırakmış... Hammat, kapının yanında bir iki kişiyi nöbetçi bıraktı ve diğerlerini yanına alıp hemen eve girdi; hepsi göz açıp kapayıncaya kadar yapıldı.”

Başkurt Türkçesinde, çıkarım tabanlı delile dayalılık işlevini ortaya çıkaran bir başka kiplik kelime de *kürähij*’dir. Bu kiplik kelime de yine {-GAN} fiil çekim eki ile birlikte kullanıldığında bu anlamı vermektedir; ancak, *kürähij* başka fiil çekim ekleri ile de kullanılmaktadır. Buradaki çıkarım sadece {-GAN} fiil çekim ekine ait bir durum değildir. 62. örnekte Bayras, Yimiş’i yerde yatar vaziyette bulmuş ve bunun üzerine aklından onun öldüğü gibi bazı düşünceler geçmiştir. Ona baktığında ilk olarak, onun dış görünüşünü tasvir etmiş, ardından da kız ona bir yabancı gibi gelmiş. Bayras hissettiği bu duygu üzerine *Kürähij, bıl yıldar isindä ul üşip, ülgürüp yitkän* cümlesiyle bir çıkarımda bulunmuştur.

62) Bayras, üz-üzin ünütüp: — Yimiş, Yimiş hılıw! —tip, qabatlay-qabatlay, unıñ tamağın bıwıp tūrğan qızıl galstuktı sisip aldı, kofta tüymälärin isqındırzı, bitinän, sästärinän hıypap qararı. Qız haman şul bır küyü yata birzi. «Ülgän!.. Ültirilgän!.. Tın almay...» kiwıw xäwifli uyar unıñ miyihın yäşin tizligindä yarıp ütti. Ul qurqıwzan, qayğınan tamam aptırap, ni işlärgä bilmäy, qızğa tikläp qatıp qaldı. Unıñ qanı qasqan yüzündä ütä niq qara bulıp qıyğaslanıp kitkän qaştarı, quyı üzün kırıptäri, tulqınlı qalın qara sästäri, niq qımtılğan qabarınqı irindäri — bütähı lä, bütähı lä tap ilikkı kiwıw, ämmä şul uq waqıtta ul tüptü bütän dä kiwıw xäzır. Xatta tanış ta tügil hımaq. *Kürähij, bıl yıldar isindä ul üşip, ülgürüp yitkän*. Tağı la maturıraq bulıp kitkän. Üstündägi kiyim-halımı la bütünläy bütän. Şulay za barıbir ul, xatta üşü ülik xälindä lä, Bayrasqa dünyalağı bütä bulğan qızzarzan matur za, yaqın da tüyüla. İy, Bayras yarata unı! Bik yarata!.. (ZB, 108) “Bayras kendini unutup: Tekrar tekrar ‘Yimiş, güzel Yimiş!’ diyerek boynunu sıkıp duran kırmızı kravatı çözdü, bluzunun düğmelerini açtı. Yüzünü, saçlarını okşayıp baktı. Kız hâlâ aynı vaziyette yattı. “Ölmüş! Öldürülmüş! Nefes almıyor...” gibi korkunç düşünceler aklında şimşek gibi çaktı. O korkudan, kaygıdan tamamen şaşırıp, ne yapacağını bilmeden, kıza gözlerini dikip öylece bakakaldı. Rengi atmış yüzü, fazlasıyla kararıp çatılan kaşları, gür uzun kirpikleri, dalgalı siyah sık saçları, fazlasıyla bükülmüş, dolgun dudakları hepsi de aynı önceki gibi, ama o anda, o büsbütün başka gibi. Hatta tanıdık da değil gibi. *Sanırsın ki*, yıllar içinde büyüyüp yetişmiş. Daha da güzelleşmiş. Üstündeki kılık kıyafeti de tamamen başka. Öyle ki yine de, hatta şu ölü hâlinde de, Bayras’a dünyadaki bütün kızlardan güzel ve yakın geliyor. Evet, Bayras onu seviyor! Çok seviyor!”

Aşağıdaki 63- 65. metinlerde de yine *kürähîñ* kiplik kelimesi ve {-GAN} fiil çekim eki ile ortaya çıkan, çıkarım tabanlı delile dayalılık işlevine örnekler verilmiştir.

63) *Kinyä minän Ālibayzıñ imin-aman yürüwıxaqında bik ük bürsülmağandar, kürähîñ. Xäwifli zaman bulha la, qurqa-ürkä turgan tügildär bit.* (K, 17)
 “Kinye ile Elibay’ın iyi olup olmadığını pek merak etmemişler anlaşılan. Tehlikeli bir zaman olsa da korkuyor değiller.”

64) *Utızını yıldarzıñ yaman ütkir täñqitsihı Ānif Qäyüm turahında iligiräk tä işitkänı bar inı Kamıldıñ. Kulağına ilinip qalğanı şul: Ānif Käyüm, imiş, äzäbiätti barı tik sinfi küräş quralı itip qarağan, täbigät küriniştärin taswirlawğa, müxäbbät, gışıq-gışrät, küñil niskäligi kiwik xistärzi yırlawğa tişi-urnağı minän qarşı bulğan. Bildäli yazıwıslarızñ küpsiliği unıñ äsi tilinä ilägıwzän qurqqan, küzinä salınmasqa, baxäskä inmäskä tırışqan. Bigük kürkäm kişi bulmağan indı ul, kürähîñ.* (ÜY, 185) “Kâmil’in, 1930’lu yılların fena, keskin dilli tenkitçisi Enif Keyüm hakkında daha önce de bir şeyler işitmişliği vardı. Kulağına çalınan şu: Enif Keyüm, edebiyatı hep tek sınıfsal mücadele silahı olarak görmüş, tabiatın görünüşünü tasvir etmeye, sevgi, aşk, şevk, gönül incelikleri gibi hislerle şarkı söylemeye dişıyla ırnağıyla karşı çıkmış. Tanınmış yazarların çoğu, onun sivri diline düşmekten korkmuş; gözüne görünmemeye, tartışmaya girmemeye çalışmış. Anlaşılan o çok sevimli biri değilmiş.”

65) *Min hıw işindä bit... Hin hıwğa ürilgänsi... —Bahadır käwzäli, üzi yäp-yäş yığıt, ısınlap ta, hıw işindä tura; küzzäri yultıray, awızı-yırıq... Al irindärinän, ustarınan iri-iri tamsılar kirı hıwğa tupılap tama. Kürähîñ, bähliwän äli ginä iyilip hıw himirgän... Üzün büttarin taştargä ayırıp başqan da hıw urtahında yulmayıp qatqan. Isın hıw iyähı! Yığıt hınındağı hıw inähı! — Yä yarzan yañılış hıwğa sumırhıñ! (U, 275)*
 “Ben su içindeyim... Sen suya batmış gibisin... — Kuvvetli, genç delikanlı, gerçekten de su içinde; gözleri parlıyor, ağzı yarık... Kırmızı dudaklarından büyük büyük damlalar tekrar suya damlıyor. Sanırsın ki, kahraman eğilip nefes almadan su içmiş... Uzun ayaklarını ayırıp taşlara basmış ve suyun ortasında gülüp hareketsiz kalmış. Gerçek su sahibi! Delikanlı görünüşündeki su anası! — Ama sahilden yanlış suya dalarsın!”

66. örnekte, Esfendiyer, kervancılara oraya birlikte geldiği arkadaşlarını sormaktadır. Onları görmediklerini söyleyen kervancılara, Esfendiyer birlikte geldiklerini ifade eder. Bunun üzerine kervancılar daha yeni oluşmuş at izlerini de delil göstererek —*Äläyhä taşlap kitkändär* çıkarımını yapmaktadırlar. Bu cümlede de görüldüğü üzere, bu defa bu işlev için {-GAN} fiil çekim eki ile birlikte *äläyhä* kullanılmıştır. Ayrıca metnin devamında yine Esfendiyer’in yanındakilerin atını da alıp şehre doğru gitmiş olduklarını düşünmesi üzerine söylediği, *Qalağa kirı yünälgändär, timäk, nimälir uylağandar* cümlesi çıkarım tabanlı delile dayalılık işlevinin diğer bir örneğidir.

66) —Tigilär qayza? —Isınlap ta! —Äsfändiär tirä-yaqqa qarap aldı la karwansılarga qısqırzı. — Hız bında bütändärzi kürmänigizmi? —Tigi ikäwzimi? Yuq. Üzibiz aptıraybız. Aymılış buldıgızni ni? Birgä kilgäynik tä... —**Äläyhü taşlap kitkändär.** Ana iki at äzi. Ür-yañı izzär! — tip qısqırıştı karwansılar. Äsfändiär yañağın säynäp kinä quyzı. Taşlap qasıwzarı yitmägän, unıñ baş üsünan yaratqan mığihın alıp kitkändär. **Qalağa kirä yünälgändär; timäk, nimälir uylağandar.** Ä Äsfändiyärgä karwan minän arı kitiwzän başqa sara yuq, Gūsamdıñ büyürüğü şulay. İmgängän, awırıw Rawşana minän bir atqa mığaşkän kilış uğa karwanğa yäbişip yatırğa ğına kārāk. Yazmıştan uzmış yuq tigändäri üşü indä. (BR, 79) “— Diğerleri nerede? — Gerçekten de! Esfendiye etrafa bakındı ve kervancılara bağırdı. — Siz burada diğerlerini görmediniz mi? — Diğer ikisi mi? Hayır. Biz şaşkınsınız. Yanıldınız mı ne? — Birlikte gelmiştik de. — Öyleyse bırakıp gitmişler. İşte iki at izi. Daha yeni izler! diye bağırdı kervancılar. Esfendiye dudaklarını ısırıldı. Bırakıp gittikleri yetmezmiş gibi, onun başucundan, çok sevdiği atını da alıp gitmişler. Şehre geri dönmüşler, demek ki bir şeyler düşünmüşler; ama Esfendiye için kervanla ileri gitmekten başka çare yok, Gusam’ın emri böyle. Sakatlanan, hasta Ravşana ile aynı ata binmiş gibi bir hâl ona kervana katılmak için gerekli. Kaderden kurtuluş yok dedikleri işte bu.”

2.1.2.1.2.5 Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim

{-GAn} fiil çekim eki, bazen teklik birinci şahıs ve çokluk birinci şahıs ekleri ile kullanıldığında bir aktarım, idrak veya çıkarımı ifade etmez. Bu kullanımlarda genellikle söz konusu fiili gerçekleştiren şahıs, birinci şahıslar olduğu için bir aktarımdan bahsetmek zaten mümkün değildir. Kişi böyle bir dolaylı anlatımı kendi kendine yapamaz. Birinci şahıs ekleri ile {-GAn} fiil çekim eki birlikte kullanıldığında, algı veya çıkarıma dayalı delile dayalılıktan ziyade doğrudan deneyim ortaya çıkmaktadır. {-GAn} fiil çekim ekinin bu işlevi Başkurt Türkçesi gramerlerinde belirtilmemiş; ancak, diğer lehçe gramerlerinde {-GAn} fiil çekim ekinin veya onun karşılığı olan {- (X)ptXr} ekinin bu işlevi üzerinde durulmuş ve örnekler verilmiştir (Kudaybergenov, Tursunov 1980: 406-408; Yusupov 1986: 112; İskakov 1991: 328; Çengel 2005: 210).

Başkurt Türkçesinde, {-GAn} fiil çekim eki, birinci şahıslarda bazen {-DX} fiil çekim ekinde olduğu gibi, doğrudan deneyimi de ifade edebilmektedir. Aşağıdaki 67. örnekte iki kişi arasındaki konuşmada Yulaman’ın —*Hüz birgänmin!*.. cümlesiyle ifade edilen, doğrudan bir deneyimdir. Yulaman’ın söz verdiğini başkasından duyması veya sonradan idrak etmesi mümkün değildir. Böyle bir kullanım ancak sarhoş olan birinin bu esnada verdiği bir sözü başka birinden duyup bir diğer kişiye aktarması sırasında oluşabilir. 67. örnekte böyle bir durum söz konusu değildir. Yulaman söz verdiğinin bilincindedir ve bizzat yaşamış bir olay vardır.

67) *İldi bığın ük qursalaw, niğitiw kăräk! — Yulamandıñ küzzäri uşal yanıp kitti. — Ä hin haman tiği yaqqa qayırahıñ. Hin äylänip qaytqansı Yurmatınan bir nämä lä qalmaha, nişlärhiñ? — Hüz birgänmin!.. Yurmatını, tütüş Başqurt ilin ulay tiz ginä yirlärgä aşıkma! Tüngü bağawıldıñ ışık qağıwı ultırzaştar arahında qıza başlağan bəxəstı büldi: HäläwİK buyınan Xübbüğüja kilip yitkän ikän.* (BR, 368) “Bugün ülkeyi korumak, kuvvetlendirmek gerek! — Yulaman’ın gözleri kıpkızıl oldu. — Ama sen hâlâ diğer tarafa dolanıyorsun. Sen dolaşıp dönünceye kadar Yurmatı’dan hiçbir şey kalmasa ne yaparsın? — Söz verdim! Yurmatı’yı bütün Başkurt ülkesine öyle hemen yerleştirmek için acele etme! Gece bekçisinin kapıyı yumruklaması muhataplar arasında kızışmaya başlayan bahsi böldü. ‘Helevik kıyısından Hübbüğüja gelmiş.’”

Aşağıdaki 68. metinde de yine {-GAN} fiil çekim ekinin, teklik birinci şahısla birlikte böyle bir işlevi söz konusudur. Eser kahramanı, bir konuşma esnasında karşısındaki ile konuşurken tümen kumandanının çok akıllı bir adam olduğunu söyledikten sonra ...*min unıñ qayhı bir kəñəştärin tütmağanmin* demektedir. Bu cümlede konuşucunun bizzat yaşantısı yoluyla edindiği bir deneyim görülmektedir. Konuşucu bu deneyimini Başkurt Türkçesinde {-GAN} fiil çekim ekiyle işaretlemektedir.

68) *Bir ara hüz sıqqanda: —Hin Başqurtmü äli? Bizzin diviziya komandiri Fäyzulla İmaäviç ta Başqurt. Bik aqıllı komandır, tik bına min unıñ qayhı bir kəñəştärin tütmağanmin, axırılı, şuğa la uşu xäldä qaldıq ta indı. Razvädka nasar işlägän, şul arqala küpmi kişini stroyzan sığara yazzıq, — tip äytip quyzı.* (KKTY, 58) “Bir ara, söz açıldığında: — Sen Başkurt musun? Bizim tümen kumandanı Feyzulla İmayeviç de Başkurt. Çok akıllı bir kumandan, ancak ben onun bazı öğütlerini tutmadım sonra da bu hâlde kaldık işte. Araştırma kötü gitmiş, bundan dolayı birçok kişiyi sistemden az kalsın çıkaracaktık, dedi.”

69. metinde ise, Musa Murtazin, askerlerine nutuk vermektedir. Savaş ve zor şartlardan yorgun düşmüş askerlerin motivasyonunu artırmak için onlarla konuşan Murtazin, ilk olarak onların neler yaşadıklarını bildiğini ifade etmektedir. Ardından da ben sizin kumandanınızım diyerek *Min dä hizzin şikilli arığanmin, yünsüğanmin! Min dä täwlik samahı aşamağanmin!* “Ben de sizin gibi yorulduğum, bıktım. Ben de neredeyse yirmi dört saattir yemek yemedim!” şeklinde devam etmektedir. Burada Musa Murtazin askerlerinin durumunu ne kadar iyi bildiğini anlatabilmek için aynı şartlar altında, aynı sıkıntıları kendinin de çektiğini ifade etmektedir. Bu durumda Murtazin’in cümlesindeki *arığanmin, yünsüğanmin, aşamağanmin* çekimli fiilleri, ne nakli bir anlatımı, ne sonradan idrak edilen bir durumu ne de bir çıkarımı anlatmaktadır. Burada tamamen Murtazin’in doğrudan bir deneyimi ifade edilmektedir.

69) — *İptäştär! Qızılarmäätstar! Başqurttar! — Mürtazındıñ tawışı yümşarzi. — Biläm, hıñ arığanhıgız, asıqqanhıgız — brigada ayzan aşıw üzlükhüñ huğıştar alıp bara... Tıwğan ildän sittä, yat yaqtarza. Bız Revvoensovyettıñ, Qızıl Armiya komandovaniähınıñ farmanın ütäp barabız! — Kombrig yänä haldattarına täsir itirlik hüzzär qıstırzi. — Min hızzıñ komandırığız! Min dä hızzıñ şikillı arığanmın, yünsüğanmın! Min dä täwlik samahı aşamağanmın! Ämmä min hızzı yalğa tuqtata almayım! Yalğa la tuqtamaybız, artqa la yul yuq! Bız azaşmanıq, dırüş kiläbız. Min xäzır kitäm! Kim brigada komandırına ışana — minıñ arttan! Kim ışanmay — üşında qala! Minıñ Kazaktar mınan huğışqandı qarap tırırzar! Uñdan üsar rätkä tızılğä! Marş! (MB, 183) “— Arkadaşlar! Kızıl ordu mensupları! Başkurtlar! Murtazin’in sesi yumuşadı. — Biliyorum, siz yoruldunuz, acıktınız, tugay bir aydan fazla süredir aralıksız savaşıyor... Doğduğunuz memleketlerden uzakta, yabancı ellerde. Biz yeni Sovyet İktidarı’nın, Kızıl ordu kumandanının emrini uyguluyoruz! — Tugay komutanı yine askerlerine etkileyici sözler söyledi. — Ben sizin kumandanınızım! Ben de sizin gibi yoruldum, bıktım! Ben de neredeyse yirmi dört saattir yemek yemedim! Ama ben sizi dinlendiremem! Dinlenmiyoruz da, arkada da yol yok! Biz yoldan sapmadık, doğru yolda gidiyoruz. Ben şimdi gidiyorum! Kim tugay kumandanına inanıyorsa, benim arkamdan [gelir]! Kim inanmıyorsa burada kalır! Benim Kazaklarla savaşmamı izlerler! Onarlı üç sıra hâlinde dizilin! Marş!”*

Aşağıdaki 70. örnekte yine {-GAN} fiil çekim ekinin doğrudan deneyim işlevi görülmektedir. Gevher, karşısındaki ile konuşurken kendisine sorulan soruya — *Min hüyläşkänmın indı* şeklinde cevap vermektedir. Burada Gevher söyleme işini bir başkasından duymamıştır. Zaten bu dil mantığına uygun düşmez. Çünkü kişi bilinci dışında bu bağlamda böyle bir cümle kurmaz. Bu cümle, ancak kişinin kendi bilincine sahip olmadığı ve dolayısıyla bunu hatırlamadığı bir durum veya olay için söylenebilir; ancak, aşağıdaki örnekte böyle bir durum söz konusu değildir. Gevher son derece bilinçli olarak bizzat yaşadığı bir deneyimi ifade etmektedir.

70) — *Ulay tügıl, Gäwhär. Bıl dünyağa hin xuja, qayhılay üqşay, şulay işlä. Bız bit äli kähşäbız gınä. Tik bına bıların qayza quyahın da yañhın qayzan alahın? — Min hüyläşkänmın indı. İşki mähäldärzi alıwsı taptım. Ä yañhın şulaytayıq: minıñ bır tanıştarım ğarniturğa siratqa yazılğan. Vaqıtı kilip yıtkän, tik irin ikinsı yaqqa işkä yibärälär. Alhağız, hızgä hatırbız, ti. — Nu, ulay bulğas, nimä baş vatıp tırırğa! Üzıñ şap qatın ikänhıñ dä, Gäwhär... (UYT, 404) “— Öyle değil, Gevher. Bu dünyanın sahibi sensin, nasıl istiyorsan, öyle yap. Biz karşılıklı istişare ederiz tabi; ancak, bunları nereye koyacaksın da yenisini nereden alacaksın? — Ben konuştum. Eski mobilyalara alıcı buldum; ama yenisini yapalım, benim bir tanıdığım takıma sıraya yazılmış. Vakti gelmiş, ancak kocasını diğer*

tarafa işe gönderiyorlar. Alırsanız, size satarız, demiş. — Öyleyse niçin baş ağrıyorsun? Sen hızlı kadınmışsın, Gevher...”

71. metinde eser kahramanı bir rüya görmüş ve henüz gördüğü bu rüyanın etkisinden kurtulamamıştır. Öyle ki, yataktan kalkmayıp, biraz daha yatarsa rüyaya geri dönebileceğini düşünmektedir. Bütün bu olay örgüsü kahramanın kendi ağzından anlatılmaktadır. Yani bizzat yaşanmış bir deneyim söz konusudur. Böylece uyandıktan sonra kahraman *Qarayım, urınımdan quzğalmağanmın da, haman şulay salqan yatam* diyerek bu deneyimini ifade etmektedir. Burada farklı bir üslup olarak ilk cümlede doğrudan deneyim ifade edilmekte böylece konuşucunun geçmişe ait bir deneyiminden bahsedilmektedir. İkinci cümlede ise bu defa konuşucu olay zamanına odaklanarak devam etmekte olan bir hareketi ifade etmektedir. Bu şekilde okuyucu bir anda olay örgüsünün içine çekilmek istenmektedir.

71) ...*Uyanıp kitkäs, äli ginä bulğandarzı yañınan kürgim kilip, küzimdi asmay yatam. Häm ul qabatlanha, Züläyxanı barıbir tütüp alasaqmın. Läkin buşqa gına. Halqınsa yıl minij yüqümdü bütünläy asa. Qarayım, urınımdan quzğalmağanmın da, haman şulay salqan yatam. Qūyaş sıgıp, indī qūlas buyı yir kitkän. Tūrūp ultırzım. Tirä-yagımda us tüptärinä bir-iki tamsı ısıq irkilgän bışäy tabanı üländäri, awırayğan baştarın tübän iygän säskälär. Küñil iritkis şıfalı hawa. Tūrūp yüğirgi, tağı la şul ısıqlı üländärgä yatıp awnağı kilip kitti.* (NM, 532) “Uyanınca olanları yeniden görmek isteyip gözümü açmadan yatıyorum. Tekrar ederse Züleyha’yı tamamen tutup alacağım. Fakat boş yere. Serin rüzgâr uykumu tamamen açıyor. Ne göreyim, yerimden kalkmamışım ve hâlâ sırtüstü yatıyorum. Güneş doğup, bir kulaç boyu yükselmiş. Kalkıp oturdum. Etrafımda uçlarına bir iki damla çiğ biriken kediayağı otları, ağırlaşmış başlarını aşağıya eğen çiçekler. Gönüllü okşayan güzel bir hava. Kalkıp koştu ve çiyli otlara yatıp yuvarlanası geldi.”

Aşağıdaki 72 ve 73. örneklerde de yine konuşucunun doğrudan yaşadığı deneyimleri {-GAN} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir.

72) — *Yuq, min bil tälğäştī üzīm mīnän alıp kitäm, iptäştärimä aşatam! Bır matur Başqurt kızınıñ bülägi tip äytäsäkmīn! Kiptirhän, büzülmay ul! — Şulay hüyländi.— Yuq, aşatmayım, karawatım başına ilip quyam. Būğüngü kündä, uşu qayın tübün, hinī işkä tüşürüp türür. — Şulay tinī lä miñä tīkaldī. Qarağan da tūra. Ä yaşkılt küzzärī yana, bazlap yana. Ul uşu qiäfättä qarap türzū-türzū la qapıl miñä intıldı. İşimdī lä yıya almay qaldım, qıstı la qūsaqlanı. Qūsaqlanı la üpti. Bınıhın indī xätirlämäyim. Azaq qına añıma kildim üzīm dä qūsaqlağanmın, üzīm dä übäm ikän!.. Gümürimdä birinsī tapqır qūsaqlaşıwım, birinsī tapqır übişiwim... İşirgänmīn.* (UYT, 87) “—Hayır, ben bu salkımı yanımda götürüyorum, arkadaşlarıma yedireyim! Güzel bir Başkurt kızının

hediyesi diyeceğim! Kurutsan bozulmaz o! — Böyle dedi. — Hayır, yedirmeyeyim, yatağımın başına ilıştireyim. Bugünkü şu ağaç dibi, seni hatırlatır. — Böyle dedi ve bana gözlerini dikti. Bakıp duruyor; ama yeşil gözleri yaniyor, parlıyor. O, o an baktı baktı ve aniden bana doğru atıldı. Aklımı başıma toplayamadım, sıktı ve kucakladı. Kucakladı ve öptü. Artık geri kalanını hatırlamıyorum. Sonra aklım başıma geldi ben de kucaklamışım, ben de öpmüşüm! Ömrümde ilk kucaklaşmam, ilk öpüşmem... Hoşuma gitti.”

- 73) —*Tuqta älĭ, qustım, min hüzzĭñ in kättähĭn äytmäy qaldırğanmın... Tüşñähĭñmi?.. — Ul tağı küzzärĭñ maylandırıp aldı. — Atay qart bit qızıñ hiñä birĭğä qarşı tüğĭl!* (Uİ, 66) “— Bekle hele, dostum, ben lafin en önemli yerini söylemedim... Anlıyor musun?.. — O da gözlerini dört açtı. — Yaşlı moruk kızı sana vermeye karşı değil!”

2.1.2.1.2.6 Alay

Başkurt Türkçesinde {-GAn} fiil çekim eki, bazen de karşısındakinin herhangi bir hareketi, bir kusuru ile ilgili olarak bir alay, bir istihza yapmak için kullanılır. Konuşucu herhangi bir kişinin yaptığı işlere acıyıp güler veya alay eder. Dolaylılık ifade eden fiil çekim eklerinin bu şekilde alay, hiciv gibi yan işlevler kazanması, bu fiil çekim eklerinin çok anlamlı oluşlarından kaynaklanmaktadır. Türkçe dolaylılık işaretleyicilerinin konuşucunun tutumunu, önermenin içeriğinin doğruluğunu, veya ifadenin gerçeklik veya doğruluk derecesini vurgulamadığını belirten Johanson, dolaylılık işaretleyicilerinin kendi merkezî anlamlarının çeşitli dışa vurumlarını ve pragmatik yayılımlarını, özellikle de hikâye edilen olaydan kopukluklukların farklı şekillerini, ironi gibi idrak ve duygu mesafesini ortaya koyabildiğini ifade etmiştir (2000: 69).

Türkçedeki dolaylılık işaretleyicilerinin pragmatik anlamlarını inceleyen Bacanlı da, Türkçede {-mXş} ve *imiş*’i kullanan bir konuşucunun elde ettiği bilgiyi güvenilmez veya tereddütlü bulduğunu değil de, ya demeci vereni güvenilmez veya sevimsiz bulduğunu, ya da söz konusu ifadenin içeriğini beğenmediğini vurgulamak istediğini belirtmiştir (2006: 38).

Aşağıdaki 74. metinde eser kahramanı Yimiş, Bibikey nineyi uğurladıktan sonra, onun arkasından ninenin kendisinin beklemediği şekilde davranış ve konuşmaları üzerine *Qara hin unı, balıq küz Bibikäy inäyziñ dä tili asılğan!* şeklinde bir yorum yapmaktadır. Bu cümleden biz, Yimiş’in ninenin bu şekilde konuşamayacağını düşündüğünü, dolayısıyla da bu duruma istihza ile yaklaştığını anlıyoruz. Cümledeki *Qara hin unı...* ifadesi de bu anlamı güçlendirmektedir.

- 74) *Yimiş unı awılğa inip kitkänsi küzi minän üzätip qaldı. «Qara hin unı, balıq küz Bibikäy inäyziñ dä tili asılğan! Qalay qızıq häyläşä bilä ikän däbaha!» tip hūqlanıp uylap aldı Yimiş. Unıñ küñili asılıp, küz aldı tağı la yaqtırıp kitkän hımaq buldı. Äytirhiñ, ul üşü minutta Baymaq saxtırzarı şikilli, yıñ quyınan at başınday altın tapqaynı. Tik ularzıñ altının ilik*

bay şunda uq tartıp alğan... Qurqıtıp, aldap. Buş xaqqa. Ä Yimış tapqan at başınday xazinanı bir kım dā, bīr qasan da tartıp ala almayasaq. Ul Yimıştın kükräğindä mänğī haqlanasaq. (ZB, 91) “Yimış, onu köye götürünceye kadar gözüyle uğurladı. ‘Bak sen ona, balık gözlü Bibikey ninenin de dili açılmış! Nasıl da ilginç konuşabiliyormuş!’ diye hayran kalıp düşündü Yimış. Onun keyfi yerine gelip, gözlerinin önü daha da parlamış gibi. Sanırsın ki, o, bu vakit Baymak madencileri gibi, yerin altından at başı kadar altın bulmuş; ancak, onların altınını, öncelikle zengin biri çekip almış... Korkutup, aldatmış. Boş yere; ama Yimış’ın bulduğu at başı kadar hazineyi hiç kimse hiçbir zaman ondan çekip alamayacak. O, Yimış’ın göğsünde sonsuza kadar saklanacak.”

Aşağıdaki 75. örnekte de Gilimhan ve Nuraniya’nın konuşmalarına şahit olmaktadır. Genç kız ve delikanlı konuşmaya başladıklarında birbirleriyle iddalaşmaya başlamışlar ve birbirlerine sordukları sorulara cevap vermemekte ısrar etmişlerdir. Daha sonra nihayet konuşmaya başladıklarında, sürekli evde yatan delikanlı, kendi durumunu anlatmış bunun üzerine kız postaları dağıttığını ve sadece bir sokak kaldığını söyleyince, delikanlı alaycı bir ifadeyle onu taklit ederek *Nasar işläyhñ, qızıy, qara, bizzñ uramğa haman poçta barmağan!* demiştir. Burada alaycı bir ifade söz konusudur.

75) *Xälñ nisik, Gilimhan? —Qasan iştan qayttıñ, Nuraniya? —Yuq, başta hin yawap qaytar... —Yuq, başta hin... Min tik yatam... —Yuq, min täwläp hüranim...—Biriñi lä üz hüzinän qaytmanı. —Min şap-şaktay, Nuraniya, xälim at müğüzü kiwik... —Xa-xa-xa. —Üzimdä üñündä tayış tabanın yalap yatqan ayıw kiwik xis itäm! —Molodets! Ä min äli gınä poçtanan qayttım, xatta artı uramdarğa taratıp ta bütmeğäm. Artı yaq uram qaldı, Ügizzär uramı... —Xürt, xürt! —Yığıt qızı üsüklänñ. —Nasar işläyhñ, qızıy, qara, bizzñ uramğa haman poçta **barmağan!** Ä biräyhinä aşığıs telegramma bulha... (U, 153) “Nasılsın, Gilimhan? — İşten ne zaman döndün, Nuraniya? — Hayır, önce sen cevap ver... — Hayır önce sen... Ben sadece yatıyorum... — Hayır, ben önce sordum... — Hiçbiri sözünden dönmedi. — Ben büyüğüm, Nuraniya, halim at boynuzu gibi... — Ha-ha-ha. — Kendimi, ininde eğri ayaklarını yalayıp duran ayı gibi hissediyorum! — Aferin! Ama ben daha yeni postaneden döndüm, hatta [postaları] arkadaki sokaklara da dağıtmadım. Arka taraftaki sokak kaldı, Öküzler sokağı... — Kötü, kötü! — Delikanlı kızı taklit etti. — Yanlış yapıyorsun genç kız, bak, bizim sokağa hâlâ posta gelmemiş! Ama birisine acele bir telgraf olsa...”*

76. örnekte de yazar, önce molların öğleye doğru geldiğinden bahsetmekte, daha sonra kendi iç sesiyle dinleyicinin gözünden bir soru sorarak molların kim olduğunu anlatmaktadır. Molla Kamay Sultan’ın tembel, dalkavuk, ispiyoncu biri olduğunu söyledikten sonra alay dolu algısını, *Şul mulla bulıp alğan* şeklinde ifade etmektedir.

76) *Tüşkä taban mulla kildî. Mullahı la kim huñ?! Kinyä mñän Stärlibaş mäzräsähindä birgä uqığan Kamay Qansultān! Üzi tiri yalqaw, üzi samahız yalağay, uşaqşıl bir bändä inî. Şul mulla **bulıp alğan**. Bığün Kinyägä üğüt-näsixät hüyläyäsäk.* (K, 156) “Öğleye doğru molla geldi. Molla da kim! Kinye ile Sterlibaş medresesinde birlikte okuyan Kamay Kansultān! Kendisi tembel, son derece dalkavuk, ispiyoncu bir kuldu. Bu, molla olmuş da. Bugün Kinye’ye nasihat verecek.”

Aşağıdaki 77. örnekte de eser kahramanı Serbiyamal, karşısındaki gence, elleriyle vurarak, *Xi-xi!.. Qara äli, qara, binawı sığan balahı tağı türüp başqan!..* diyerek, alay dolu algısını dile getirmektedir.

77) *Bına Särbiyamal qısqa zur quldarı mñän üzinñ yaşı yanbaştarına şap ittirip huğıp aldı: —Xi-xi!.. Qara äli, qara, binawı sığan balahı tağı türüp **başqan!..** Vallahi tip äytäm, bıl sığandıñ yäni yitilr... ısın-ısın... Ul bit ilik tä, mindä türğan saqta la, ällä nisä tapqır şulay ülüm turnağınan ısqınıp qaldı... Bına bit tağı tirlğan!..* (ZB, 13) “İşte Serbiyamal, kısa şişman elleri ile geniş kalça kemiklerine şap diye vurdu: — Hi- hi! Bak hele, bak, işte çingene çocuğu da kalkmış! Vallahi bu çingenenin ömrü uzun olur... Doğru, doğru... O, çok önce benimle olduğu zamanlarda da kim bilir kaç defa ölümün pençesinden kurtuldu... İşte yine canlanmış!”

2.1.2.1.2.7 Hayret

Konuşucu bazen, herhangi bir olay veya durumun bir anda farkına varması, beklemediği bir olay veya durumun gerçekleşmesi ya da bir sürprizle karşılaşması sonucu hayrete düşmekte ve bu hayretini Başkurt Türkçesinde {-GAN} fiil çekim ekini kullanarak muhatabına iletmektedir. Türk dilinde {-mXş}, {-(-X)ptXr}, *erken* ve *ermiş* gibi dolaylılık eklerinin hayret yan anlamı (*mirative connotations*) bildirebildiğini vurgulayan Johanson, bunların belirli özel durumlarda yeni bilgi, bulgu, sürpriz, bir gerçeği aniden fark etme, hazırlıksız bir algılama, beklentilerin tersi yönde bir algılama, beğenme açısından yorumlanabildiğini ifade eder. Ona göre, konuşucunun beklentilerinin tersi, sürpriz veya herhangi bir yenilik dolaylılığın gerekli bir unsuru değildir ve üstelik sözde, bu şekilde kızgın bir haber genellikle doğrudan deneyime işaret eden {-DX} fiil çekim eki ile ifade edilmektedir (2003: 298). Hayret ifadesi (*mirativity*) genellikle konuşucunun görmeye dayalı delilleriyle veya algıları ile birlikte ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki 78. örnekte, Bayras ve Yimiş’in karşılaşması anlatılmaktadır. Bayras yeni dönmüş ve salonun ortasında Yimiş’i aramaktadır. Yimiş ise, aniden karşısında Bayras’ı görünce şaşırılmış ve bu şaşkınlıkla hayretini *Uy, Bayras... kilgän!..* şeklinde ifade etmiştir. Buradaki hayret ifadesini {-GAN} fiil çekim eki ile birlikte aynı zamanda “Uy” ünlemi de desteklemektedir.

78) *Bayras, tamam tüzimñ yuğaltıp, izän urtahına sığıp arı-biri yürüp kitti: «Qayza huñ bıl qızıqay?!» Qapıl dübüñ-şatır yugırıp, ikî bitî al yangan Yimiş kilip indî. —Uy, Bayras... **kilgän!..** — tip tını bütüp, işik*

tübündä tuqtap qaldı: — Bayra-a-s... — Kildim, Yimiş. Kütmägäyniñmi ni? Kilmäs tigäyniñmi ni? (ZB, 468) “Bayras, tamamen sabrını yitirip, döşemenin ortasına çıkıp, sağa sola yürüdü: ‘Nerede bu kız?’ Aniden [içeriye] patırtıyla koşup, iki yanağı kıpkırmızı yanan Yimiş girdi. — Oy, Bayras... gelmiş!.. — diye sesi kesilip, kapının dibinde durdu: — Bayra-a-s... — Geldim, Yimiş. Beklemiyor muydun? Gelmez mi diyordun?”

79. örnekte Tülküsur, öğretmen Kiselev’i görünce toplantının farkına varmış, ve şaşkırmıştır. Bir anda öğretmen ve şairlerin geldiğini görüp fark eden Türküsura, bu şaşkınlığını *Uqıtıwsı, xatta şağır za kilgän!* şeklinde dile getirmektedir. Konuşucunun görme yoluyla gerçekleşen algısının ardından {-GAN} fiil çekim ekini kullanması onun bu algısıyla birlikte bir anda fark edişini ve bu fark edişle birlikte de hayretini işaretlemektedir.

79) *Urtasa käwzälï, yïñil küzgü palto kıygän ir, uysan hürü küzzärin hınamsıl tübäp, unıñ qulın qıstı: — Uqıtıwsı Kisäläw. «Bina bıl, ismaham, yıyın! — tip, bïr ni tiklïm vaqıtqa aptırabıra qaldı Tülküsur. — Uqıtıwsı, xatta şağır za kilgän!» (NM, 325) “Orta vücutlu, hafif kışkık bir palto giymiş bir erkek, şüpheli bir şekilde dalgın açık kahverengi gözlerini dikip, onun kolunu sıktı: — Öğretmen Kiselev. ‘İşte bu, elbette, toplantı! — diye bir müddet şaşkın kaldı Tülküsur. — Öğretmen, hatta şair de gelmiş!”*

Aşağıdaki 80 ve 81. örneklerde de yine hayret ifadeleri söz konusudur. 80. örnekte Eslem ve Ephalik arasındaki çekişmeden bahsedilmektedir. Eslem, Ephalik’e küfretmiştir ve ardından karşısında İlyas’ı görür. Onun İlyas’ı görmesiyle birlikte edindiği algısı, hayretle bütünleşmiş ve Eslem bu hayretini, *Xajigälizñ malayı İlyas! Qalay zur üşip kitkän!* şeklindeki cümlesiyle ifade etmiştir.

80) *Tabın artında, älbittä, tuğandar atay vasiyatın la işläy: Qütlüyarzar Mäğzändä sultan bulırğa tiyış, äyzä, bütändär ular qurayına biyihin. Üz ildärindä Qütlüyarzar ültüraq bulmahın — baş bulhın! Ana, Kamil sit-yat yırzä türä, zur sovxoz başlığı. Zülqärnäyzi Mäğzändä kolxoz räyisi vazıfahınan buşatkas, Äslämdä lä selsovyet räyisi urınınan tüşürzülär — bütähä lä Küpkäk Äpxalik itligi. Ul - Zülqärnäyziñ küptängi kündäşi, Zülqärnäyziñ tuğandarınan da üs ala. Tabında Äpxaliq xaqında hüz quyrızı, qızmasa Gätit Zülqärnäy ağahın yaqlap hüyläni, Äsläm Äpxaliqtı hügiwin bildi. Şunda işiktä İlyas kürindi. — Xajigälizñ malayı İlyas! Qalay zur üşip kitkän!* (U, 404) “Sofranın arkasında elbette, akrabalar dedesinin vasiyetini de hatırlıyor. Kutluyarlar Megzende sultan olmalı, haydi, herkes onların kurayıyla dans etsin. Kendi memleketlerinde Kutluyarlar ayak olmasın — baş olsun! İşte, Kamil yabancı yerlerde müdür, büyük çiftlik başkanı. Zülkerney’i Megzende çiftlik reyisi görevinden alınca Eslem’i de köy şurası reisliğinden aldılar — hepsi de Küpkek, Ephalik özellikleri. O, Zülkerney’in eski rakibi, Zülkerney’in akrabalarından da

öç alıyor. Sarhoş Gatiet sofrada Ephalik hakkında laf etti, Zülkerney abisini savundu, Eslem, Ephalik'e küfretti. O anda kapıda İlyas göründü. — Hajigali'nin çocuğu İlyas! Ne kadar da çok büyümüş!”

Aşağıdaki 81. metinde de Hammat'ın oğlu Bayras, artık evlenmek istediğini ve kendisi için uygun kızı bulduğunu babasına anlatmakta ve bunun için babasının rızasını almaya çalışmaktadır. Bayras, babasına eğer kabul ederse, hemen gelinini getireceğini söylemiş ve gelini getirmek için oradan ayrılmıştır. Hammat, oğlunun bütün bu sözleri ardından onun ne kadar büyüdüğünün farkına varmış ve bu algıyla birlikte farkına vardığı bu durumu hayretle karşılamış, bu duygusunu da *Hay! — tip külmhüräp quyzı Xammat. — Qayhı arala üşip yitkän dä, qasan şulay qıyıw, şayan hüyläşirgä lä üyrängän!* şeklindeki cümlesiyle ifade etmiştir.

81) *Bına bit, atay, hinñ Bayrasıña la üylänir saq kilip yitti, hüygän qızı la ipli... Yimış! Üzibizzñ küz aldında üşip, ülgürüp yitkän Gülyimış! İşanam, atay, hin bizzñ ikibizzñ lä yaratırñı, qıwanıp rizalıq birirññ... Ä bız bınñ üşññ hizzñ alda üzibizzñ gümır buyı qaytarıp bütmasıñ burısıñ hanarbız, hizzñ qıwandırıp, kinändirip türürlüq itip yäşärgä tırırbız... Hüyläşitkmı, atay? Rizamı?! Ulay bulha, küttügüz. Bız üşñ arala ikäwläp qaytıp tüşürbüz. Kilin alıp qaytam hizzgä, atay!..» — Hay! — tip külmhüräp quyzı Xammat. — Qayhı arala üşip yitkän dä, qasan şulay qıyıw, şayan hüyläşirgä lä üyrängän!* (ZB, 478) “İşte baba, senin Bayras'ın için de evlenme vakti geldi, sevdiği kız da uygun... Yimiş! Bizim gözümüzün önünde büyüüp, yetişen Gülyimiş! İnanıyorum baba, sen bizim ikimizi de seversin, [bu duruma] sevinip razı olursun... Biz de bunun için sizin önünüzde kendimizi bir ömür boyu borçlu sayıyoruz, sizi sevindirmek, memnun etmek için yaşamaya çalışacağız... Anlaştık mı, baba? Kabul mü? Öyleyse, bekleyin. Biz hemen ikimiz birlikte döneriz, gelin alıp getireyim size baba!. — Hay! — diye gülümsedi Hammat. — Hangi arada büyümüş de, ne zaman böyle cesur, esprili konuşmayı öğrenmiş!”

Başkurt Türkçesinde, {-GAN} fiil çekim eki bu şekilde, söylemde ünlemlerden de faydalanarak hayreti ifade ederken bazen bu hayret ifadesine hayal kırıklığı veya öfke gibi duygular da eşlik etmektedir. Aşağıdaki 82. örnekte Bibisara, oğlu Bibiş'in söylediği sözler karşısında şaşırmıştır. Onun bu şaşkınlığı zaten yazar tarafından *Bibisara abıstay gäjäpläñwzän xatta ahıldap quyzı* cümlesiyle belirtilmiştir. Bunun ardından da Bibisara'nın algısını hayretle ifade ettiği *Qaragız äli, qalay tildärgä äylängän!* cümlesi gelmiştir. Böylece Bibisara, oğlunun sözleri karşısındaki şaşkınlık ve hayretini dile getirmektedir. Bibisara'nın cümlesinde oğlunun bu beklenmedik sözleri karşısında duyduğu öfke ve hayal kırıklığı da söz konusudur.

82) —*İñäy!—tip üñdäştı Bibiş, qürü gına itip. — Mäyit üştündä şunday şümlü hüñ hüyläwıñdı quyıp türür inñ, ismaham... Bibisara abıstay gäjäpläñwzän xatta ahıldap quyzı. —Qaragız äli, qalay tildärgä äylängän! Mini üyrätmäksı! Qalay, qayza hüyläşirgä üyrätmäksı bit,*

ä?! Axır zaman yitiwi üşülür indî... Kükäy tawıqtı üyrätä başlanı,— tip tamam yäbîrhîñip hüyländi Bibisara abıstay. Unan tiz ük qaytımhaq tawış minän Xisbullağa ündäştî:— Yä, balaqay, bar, kişilärgä xäbär it. Yüqlarğa yatmaş ilik ularğa bildir. İrtän irtük qäbîr äzîr bulhın... (ZB, 338) “‘Anne!’ diye sertçe seslendi Bibiş. — Rahmetlinin arkasından böyle endişeli sözler söylemeyi bekliyordun tabi. Bibisara abıstay şaşırđı, hatta şaşkınlıktan nefesi kesildi. — Bakın hele, sözü nerelere çekmiş! Bana öğretmek istiyor! Nasıl, nerede konuşmayı öğretmek istiyor, ama... Kıyametin gelişi budur herhâlde... Yumurta tavuğa [bir şeyler] öğretmeye başladı, diye tamamen gücenip söylendi Bibisara abıstay¹². Sonra hemen öfkesi geçmiş bir sesle Hisbulla’ya seslendi: — Ya, yavrum, git, insanlara söyle. Uyumadan önce onlara bildir. Sabaha mezar hazır olsun...”

Aşağıdaki 83. örnekte ise bu defa {-GAn} fiil çekim eki ile hayranlık ve hayret ifadesi dikkat çekmektedir. Eser kahramanı Yimiş, bazı hayvanlar tarafından bırakıldığını düşündüğü izler karşısındaki hayret ve hayranlığını *Qalay şıma, matur ğına izzär halıp qaldırğan!* cümlesiyle işaretlemiştir.

83) *Unda, ütä yümşaq harı sañ üştündä, sınayaq astınan da zur, tüp-tünjäräk izzär yata. Nindäyüzir yat xaywan, üzün-üzün başıp, halpanlap ütkän indî binan. Qalay şıma, matur ğına izzär halıp qaldırğan! Ällä biräyhî yurıy şulay saq qına kämîy başlağan ay hürätî tüşürüp barganmı bil yulğa?! Yimiş bıgasa üzi bir qasan da kürmägän bil şirli izgä gäjäplänip, xatta bir tiklîm qurqınıp qararı. İştüğan kinänip küldü.* (ZB, 132) “Orada, oldukça yumuşak sarı toz üstünde, bardağın altında da büyük, yusuvarlak izler duruyor. Kim bilir ne çeşit yabancı hayvanlar uzun zaman basıp, dolaşıp geçmiş bunun üzerinden. Nasıl da dümdüz, güzel izler bırakmış! Acaba birisi kasten şöyle artık azalmaya başlayan ayın suretini indirmiş midir bu yola? Yimiş, bu zamana kadar hiç görmediği bu büyümlü izlere şaşırıp, hatta biraz da korkarak baktı. İştüğan [bundan] hoşlanıp güldü.”

2.1.3 TAMAMLANMAYAN GEÇMİŞ ZAMAN

(Tamamlanmayan Ütkän Zaman)

2.1.3.1 {-A/-y} inî

2.1.3.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde tamamlanmayan geçmiş zaman, {-A/-y} fiil çekim eki ile birlikte, *inî* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla analitik şekilde yapılmaktadır. *inî* şekli, *i-* yardımcı fiilinin {-DX /-nX /-zX} fiil çekim eki ile çekime girmiş şeklidir. Tamamlanmayan geçmiş zamanı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-A/-y} inî+ şahıs eki

Bu analitik şeklin Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

12 abıstay: Dinî bilgiye sahip kadın.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>tanıla inīm</i> “tanınıyordum”	<i>tanıla inik</i>
2. şh.	<i>tanıla inīñ</i>	<i>tanıla inīgīz</i>
3. şh.	<i>tanıla inī</i>	<i>tanıla inī(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>īyärä inīm</i> “izliyordum”	<i>īyärä inik</i>
2. şh.	<i>īyärä inīñ</i>	<i>īyärä inīgīz</i>
3. şh.	<i>īyärä inī</i>	<i>īyärä inī(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>īzläy inīm</i> “araştırıyordum”	<i>īzläy inik</i>
2. şh.	<i>īzläy inīñ</i>	<i>īzläy inīgīz</i>
3. şh.	<i>īzläy inī</i>	<i>īzläy inī(lär)</i>

Başkurt gramerlerinde bu zaman için genellikle *tamamlanmağan ütkän zaman* terimi kullanılmıştır (Dmitriyev 1950: 158; Zeynullin 2002: 125). Bunun yanında değişik terimlere de rastlamak mümkündür. Kiyekbayev bu zamanı *şahitli ütkän zaman* başlığı altında *davamlı ütkän zaman* alt başlığında anlatırken (1966: 104), Yuldaşev ise, *proşedşee nezakonçennoe vremya* “tamamlanmamış geçmiş zaman” terimi ile ifade etmiştir (1981: 275). Yuldaşev, Başkurt Türkçesinde kelime yapımı ve fiil çekimi ile ilgili bir başka eserinde ise, bu zamanı analitik zamanlar içerisinde *soçataniye formı* -A/-y inī “-A/ -y inī birleşmesi” başlığı altında ele almıştır (1958: 151).

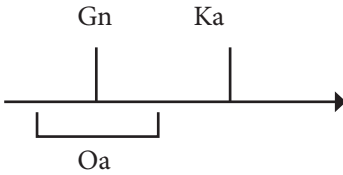
Tamamlanmayan geçmiş zamanın Başkurt Türkçesinde iş, oluş veya hareketin tamamlanmadığını gösterdiğini ifade eden Dmitriyev, bu analitik şeklin sadece bu fonksiyonu üstlenmeyip iş, oluş veya hareketin belirli ve malum olan bir zamana bağlandığını da vurgulamıştır. Ona göre, Başkurt Türkçesinde *ala inīm* şekli “genellikle alıyordum” ifadesini değil de, “o vakitte alıyordum” ifadesini bildirmektedir ve bu durumda *ala inīm* şekli belirli bir derecede bağlamın şartlarına bağlıdır (1948: 147; 1950: 158-159).

Kiyekbayev ise bu zamanın birleşik bir geçmiş zaman olduğunu ifade etmiştir (1966: 104). Zeynullin de tamamlanmayan geçmiş zamanın Başkurt Türkçesinde canlı konuşma dilinde, edebiyatta, tasvir ve hikâyeleme vasıtası olarak sıkça kullanıldığını belirtmiş ve bu zamanın belirli bir zamanda aynı anda olan devamlı ve şahitli iş, oluş ve hareketleri ifade ettiğini vurgulamıştır. Zeynullin ayrıca bu zamanın iş, oluş ve hareketin tamamlanmayışını ifade etmediğini; ancak, burada belirli bir zamanda iş, oluş ve hareketlerin devam ettiğini haber vermenin esas olduğunu belirtmiştir (2002: 128). Türkiye Türkçesi gramerlerinde bu zaman, birleşik zamanlar içerisinde şimdiki zamanın hikâyesi olarak ele alınıp

incelenmektedir. İşlev olarak birbirinin aynı olan bu iki yapı birer birleşik yapıdır; ancak, ifade ettiği anlam, geçmişte belirli bir zamanda ki bu zaman cümlede ya da bağlam içinde çoğunlukla verilmektedir, devam etmekte olan bir iş, oluş ya da hareketi ifade eder. Yani bahsedilen zaman içinde eylem sürmektedir.

Tamamlanmayan geçmiş zaman veya Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesi olarak tanımlanan zaman, Comrie'nin *absolute-relative tense* olarak adlandırdığı mutlak-izafî zamanlardan biridir. Comrie, mutlak izafî zaman terimini; şimdiki ana göre önce ve sonrada yerleşen bir gönderim noktası ve bu gönderim noktasının öncesine ve sonrasına yerleştirilen bir olay veya durum olarak ifade etmektedir (1985: 64-65).

Başkurt Türkçesinde de {-A/-y} *inĩ* analitik kuruluşuyla yapılan tamamlanmayan geçmiş zaman, bağlama göre belirlenen, geçmişteki bir gönderim noktasında gerçekleşen olay veya durumları ifade etmek için kullanılmaktadır. Konuşma anına göre olay geçmişte gerçekleşmiştir; ancak, olay ya da durumun gönderim noktası konuşma anı değil, geçmişte bir noktadır. Bu durumu aşağıdaki şekilde zaman çizelgesi üzerinde göstermek mümkündür.

Şekil 12. Tamamlanmayan geçmiş zamanın sunumu.

Ul minĩ şılırtatqanda min uramda avtobus kütä inĩm.

“O beni aradığında otobüs bekliyordum.”

Yukarıdaki cümlede konuşma anına göre geçmişte bir gönderim noktası cümlenin içinde belirtilmiştir. Bu gönderim noktası *ul minĩ şılırtatqanda* zarf ifadesidir. Belirlenen bu zamana göre bekleme işi hâlâ sürmektedir; ancak, genel anlamıyla olay geçmişte kalmıştır.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Başkurt Türkçesinde analitik yapıyla yapılan tamamlanmayan geçmiş zamanın olumsuzluğu, {-A/-y} fiil çekim ekine olumsuzluk eki {-mA-}nın getirilmesiyle yapılmaktadır. *inĩ* çekimi ise aynı şekilde şahıs ekleriyle çekimlenmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilmäy inĩm</i> “gelmiyordum”	<i>kilmäy inik</i>
2. şh.	<i>kilmäy inĩŋ</i>	<i>kilmäy inigiz</i>
3. şh.	<i>kilmäy inĩ</i>	<i>kilmäy inilär</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>almay inīm</i> “almıyordum”	<i>almay inīk</i>
2. şh.	<i>almay inīñ</i>	<i>almay inīgīz</i>
3. şh.	<i>almay inī</i>	<i>almay inī(lär)</i>

Soru Şekli (*Hüraw Formahı*)

Tamamlanmayan geçmiş zamanın soru şekli ise, analitik şeklin *inī* çekiminin sonuna soru eki *-mı/-mi* nin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bilä inīmī</i> “biliyor muydum”	<i>bilä inīkī</i>
2. şh.	<i>bilä inīñmī</i>	<i>bilä inīgīzmī</i>
3. şh.	<i>bilä inīmī</i>	<i>bilä inī(lär)mī</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yaza inīmī</i> “yazıyor muydum”	<i>yaza inīkī</i>
2. şh.	<i>yaza inīñmī</i>	<i>yaza inīgīzmī</i>
3. şh.	<i>yaza inīmī</i>	<i>yaza inī(lär)mī</i>

2.1.3.1.2 İşlevler

2.1.3.1.2.1 Doğrudan Deneyim; Geçmişte Belirli Bir Zamanda Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde tamamlanmayan geçmiş zamanın ilk işlevi, konuşma anından önce, geçmişte belirtilen bir gönderim noktasında devam etmekte olan hareketi anlatmaktır. {-A/-y} *inī* analitik yapısının bu anlamında, konuşucu bu yapıyla, bilgisi dâhilinde olan olayları ifade ettiği için doğrudan bir deneyim her zaman söz konusudur. Burada konuşucu olaya bizzat şahit olmuştur ya da edebî eserlerde yazar, olay ve durumları bizzat şahit olmuş gibi anlatmaktadır.

Zeynullin de, Başkurt Türkçesinde tamamlanmayan geçmiş zamanın bildirdiği iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşme zamanının konuşma anına göre belirlenmediğini, başka bir zamana göre belirlendiğini ve dolayısıyla da bu zamanın başka bir zamanla bağlantıda olduğunu belirtmiştir (2002: 126).

Bu yapının geçmiş zamanda sürekliliği anlattığı örneklerde çoğunlukla cümlede veya bağlamda hareketin devam ettiği bir zaman, gönderim noktası yer almaktadır. Geçmişte devam eden bu hareket cümlede kullanılan zarf ve zarf cümleleriyle farklı anlam özellikleri de kazanabilmektedir. Neticede geçmişte belirlenen gönderim noktasında devam eden bir hareket söz konusudur; ancak, farklı zarflar bu hareketi bazen gönderim noktasının öncesine ya da sonrasına taşıyabilmektedir. Zaman ifadesinde bu farklılığı oluşturan, tamamen zaman zarfları ve zaman cümleleridir.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı Bayras arkadaşına, silah kullanmayı babasından öğrendiğini ve ne kadar iyi nişancı olduğunu anlatmaktadır. Bizzat kahramanın ağzından verilen bu cümlelerde *İşindämî, bıltır küz, min hunarzan qaytıp ingändä, bızza ultura inij* cümlesinde {-A/-y} *inî* analitik yapısıyla gerçekleşen tamamlanmayan geçmiş zamanın Başkurt Türkçesinde nasıl kullanıldığı açıkça görülmektedir. Burada konuşucu karşısındakine “Hatırlıyor musun, geçen yıl” diyerek bir zaman ifadesiyle cümlesine başlamıştır. Ardından *min hunarzan qaytıp ingändä* zarf cümlesi, gönderim noktasını konuşma anından önce bir noktaya taşımaktadır ve tam olarak dönme anı hedef alınmıştır. Daha sonra konuşucu “Bizde oturuyordun” diyerek, geçmişe gönderimde bulunduğu zaman içinde devam etmekte olan harekete işaret etmektedir.

- 1) —*Bilmäyinsä... Atayım huğıştan tap şunday multıq alıp qaytqaynı bit... Atırğa üyrätkäyni... Min bit bilayza, hunar multıgınan da märeğän atam, bilähij... İşindämî, bıltır küz, min hunarzan qaytıp ingändä, bızza ultura inij... Nisigiräk qaytıp ingäynim, ä?— Bayras gürur yılmayıp duşına qaranı. — Isın hunarsılardan kämmi ni, ä? (Uİ, 83)* “— Bilmeyince... Babam savaştan tam böyle bir silah alıp dönmüştü... Silah atmayı öğretmişti... Ben böyle, av tüfeğiyle de nişan alıyordum biliyorsun... Hatırlıyor musun geçen güz ben avdan döndüğümde, bizde oturuyordun... Nasıl dönmüştüm ha? — Bayras övünüp gülümseyerek dostuna baktı. — Gerçek avcılardan daha kötü değildir herhalde?”

Aşağıdaki 2. örnekte eser kahramanı Tülküsure ile sohbet eden birinin konuşmaları söz konusudur. Konuşucu ilk önce Tülküsure’nın geldiğini görmüş ve gelme işinin öncesinde kendisinin onu beklemekte olduğunu ifade etmek için {-A/-y} *inî* analitik yapısını kullanmıştır. Burada Tülküsure geldiğinde bekleme işi hâlen devam etmektedir. Beklenen kişinin gelişle birlikte mantıkî olarak bekleme işi bitmiştir. Artık bekleme işi geçmişte kalmıştır. Bunu ifade etmek üzere konuşucu bu analitik yapıyı kullanmış; devam etmekte olduğu işe işaret etmiştir.

- 2) *Kildim bit, Tülküsure... —Aq färıştäm minij!.. Kürir kündärim bar ikän! —Min dä hinî kütä inim, Tülküsure. Tigi saqta qunaqxanağa kilgäniğdägi kiwik, tülkü bürkiğdij qıyrıgün yalpıdatıp ällä qayzan kilip sıgırhıy tışlı inî. —Ä min qartayıp qayttım. (NM, 276)* “Geldim, Tülküsure... — Beyaz meleğim benim! Göreceğim günlerim varmış! — Ben de seni bekliyordum, Tülküsure. O zaman misafirhaneye geldiğindeki gibi, tilki şapkandan kuyruğunu sallayıp bir yerlerden çıkıyor gibiydin. — Ama ben yaşlandım.”

Aşağıdaki 3. örnekte ise bir baba ve kız arasında geçmekte olan olaylar anlatılmaktadır. Burada eser kahramanlarının diyalogları arasında yazar tarafından yapılmış, onların içinde bulunduğu olay veya durumlar ile, ruh hâlleri hakkında çeşitli tasvirler yer almaktadır. *Ul xäzır barı üzı, üziniñ yazmışı xaqında uylay inî* cümlesi de buna örnektir. Yazar, genç kızın içinde bulunduğu durumu bu cümle ile tasvir etmiştir; ancak, burada dikkat çeken unsur, şimdi zaman zarfının

geçmiş zamanı ifade eden bu yapıyla birlikte kullanılmasıdır. Şimdi zaman zarfı genellikle konuşma anında gerçekleşen olay ve durumlar için kullanılmaktadır; ancak, burada da son derece doğal bir şekilde cümlede yer alabilmiştir. Bunun nedeni, cümledeki şimdi zaman zarfının konuşma anına değil de olayların geçtiği geçmişteki bir zamana gönderimde bulunmasıdır. Böylece yazar, bir tasvir vasıtası olarak şimdi zaman zarfını kullanmaktadır.

- 3) —*Hin qızıñdı hatırğa tılâyhiñmi? - İndi “ätïy” tip tä äytmäñi qız; ul xäzır barı üzi, üziñiñ yazmışı xaqında uylay inı. Niñä bala üziñ ata üsün qurban itirgä tıyış, niñä bändälär üzzäri üsün yaşärgä xüquqlı tügil? Yänähı, Taras Bulba kïwik, min hiñä gümır birgänmın, min alam hinän ul gümırzı... (U, 37)* “— Sen kızını satmak mı istiyorsun? Artık ‘baba’ diye konuşmadı kız; o şimdi tamamen kendisi ve kaderi hakkında düşünüyordu. Neden çocuğun babası için kendisini kurban etmesi gerek, neden kulların kendileri için yaşamaya hakları yok? Güya Taras Bulba gibi ben sana ömrümü vermişim, ben alayım senden o ömrü...”

Aşağıdaki 4. örnekte, yazar tarafından eser kahramanının bir deneyimi, bizzat yaşadığı bir olay anlatılmaktadır. Burada yazar, eser kahramanının duygu ve düşüncelerini içselleştirerek tasvir etmektedir. *Ul indı balaların da, ata-äsähin dä kürmäy inı* cümlesiyle ifade edilen geçmişteki sürekli hareketin gönderim noktası *artık* kelimesi olmuştur. *Artık* kelimesi ise, bağlamda cümleden önce yer alan otomobilin gelip, askerlerin toplanması olayına gönderimde bulunmaktadır.

- 4) *Avtomaşına quzğaldı, haldattar alğa, kabına yağına, üyülüşüp baştı, ä tütqın, başın başıp, artta izängä süktı. Ul indı balaların da, ata-äsähin dä kürmäy inı, küzini yaş tüynälgäynı, barı klub qarşıhındağı bïyık tiräktärzïñ üsüna küz tüşürzı. Bïyiktä-bïyiktä zäñgär kük yüzü yaltırap kittı. Bïyiktä-bïyiktä -yaqtı, azatlıq, zäp-zäñgär ayaz irikli kük. Şunda qış bulıp talpınahı inı uğa, qanattarın qayırzı kışılär; qıştı irkinän mäxrüm ittilär. (U, 377)* “Otomobil hareket etti. Askerler öne, kabin tarafına toplandı, ama esir başını tutup, arkaya döşemeye uzattı. O, artık çocuklarını da anne babasını da görmüyordu, gözleri sulanmıştı, tamamen kulübün karşısındaki yüksek direklerin ucuna göz attı. Yükseklerde mavi gökyüzü parladı. Yükseklerde parlak, özgür, masmavi açık, özgür gökyüzü. Kuş olup ona doğru çabalayaydı, kanatlarını bağladı insanlar, kuşu özgürlüğünden mahrum ettiler.”

Aşağıdaki 5. örnekte Galiye, karşısındakine onun hakkında hissettiklerini ve duygularını ifade etmektedir. Bununla ilgili olarak *min hinı zur yüräklı yığit itip kürä inım* cümlesini söyleyen Galiye, burada gönderim noktası olarak *huğışqa tiklım, yaş sakta* zaman zarfını kullanmıştır. Galiye, savaşa kadar genç çağlarında diyerek geçmişte bir gönderim noktası almış ve o döneme kadar olan bir durumdan bahsetmiştir. Onun bu duygusu gönderim noktasına kadar devamlılık arz etmektedir.

- 5) —*Tinilär, tinilär! Hin üzñ ut işinän sıqkan kişî. Mîys başında yatqan qatın-qız gäybätin tınlap yürümähäñ! Kîrîp hawlıgın bilhän, gürurlıgıñ kāmîr inimi huñ? Bilmäyim, huğışqa tiklîm, yäş sakta (ul minin arttan hüyärälgändä, tiyirgä uylağaynı la, tıyılıp qaldı) min hinî zur yüräklî yığıt itip **kürä inim**. Huğıştan qaytqas ta şulay, Ä hin... — Gäliyä tağı la nimälir üştärgä tılây inî lä, artınan yitip kilgän bir nisä uqıwsını kürîp, ündäşmäni, qulın gına hiltäni.* (KKTY, 21) “—Dediler, dediler! Sen ateşin içinden çıkmış kişisin. Ocak başında duran kadınların kabahatini dinlemesen! Girip sağlığını bilsen, gururun azalır mıydı? Bilmiyorum, savaşa kadar, gençken (o benim arkamdan düşe kalka yürüdüğünde söylemeyi düşünmüştü de sakinleşti) ben seni yüreği geniş bir genç olarak görüyordum. Savaştan dönünce de öyle, Ama sen... — Galiye daha neler ilave etmek istiyordu da arkadan gelen bazı öğrencileri görüp seslenmedi, sadece elini salladı.”

2.1.3.1.2.2 Doğrudan Deneyim; Geçmişte Süreklilik

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *inî* analitik yapısının diğer bir işlevi yine geçmişte gerçekleşen olay veya durumdaki sürekliliği anlatmasıdır. Yapının bu işlevinin belirli geçmişte sürekli hareketten farkı ise, gönderim noktası ve hareketin tarzıdır. Konuşucu veya yazar cümlesinde gönderim noktası olarak yine geçmişte bir zamanı, ancak bu defa diğerine göre daha belirsiz bir zamanı ifade eder. Diğer işlevde gönderim noktası belirli bir zamanı kapsadığı için hareket, o gönderim noktası içinde yapılmakta, ancak sonrasında bitmektedir.

Yapının bu işlevinde ise cümlede genel olarak geçmişte bir zamana gönderimde bulunulmakla birlikte, tam bir zaman diliminden ziyade belirsiz bir geçmiş zaman söz konusudur.

Aşağıdaki 6. örnekte de yine Hezise Barlasovna'nın düşünceleri, yazar tarafından içselleştirilerek anlatılmaktadır. *Huñğı mälädä baytaq kişiniñ qulğa alınıwın, nindäyüzir yäşirîn üyüşmanıñ faşlanıwın bilä inî indî ul* cümlesinde geçmişte sürekli olan bir bilme işinden bahsedilmektedir; ancak, bu hareket için belirli bir gönderim noktası verilmemiştir.

- 6) *İştin bil yağın uñğayğa yurap, Xäzisä Barlasowna İskändär turahında uyğa qaldı. Huñğı mälädä baytaq kişiniñ qulğa alınıwın, nindäyüzir yäşirîn üyüşmanıñ faşlanıwın **bilä inî** indî ul. Bını Saburow ta raslanı. Bir türküm kürinikli yazıwsınıñ qamalıwı turahında la unıñ awızınan işitti. İyî, düşman tik yatmay, qan qüyüp, küpmi xızmat halıp yawlangan yanı türmüştü yimiriğä uqtala.* (ÜY, 126) “Hezise Barlasovna, işin bu tarafını iyiye yorup İskender hakkında düşünceye daldı. Son zamanlarda ne kadar çok kişinin ele geçirildiğini, ne kadar gizli teşkilatın açığa çıkarıldığını biliyordu. Bunu Sabirov da doğruladı. Bir grup tanınmış yazarın kuşatmasını da ondan işitti. Evet, ancak düşman durmuyor; kan dökerek, o kadar emek verilip kazanılan yeni hayatı harap etmeye çalışıyor.”

Aşağıdaki 7. metinde Esfendiye karşıındakinin Etil'in oğlu Ravşana'yı saklamak gerektiğini söylemesi üzerine kendisi ne bir şey sormaya ne de bir şey söylemeye cesaret edememiştir. Bunun üzerine kendisi bir yorum öne sürerek çıkarım yapmaktadır. Esfendiye'in bu çıkarımında *bilä inî* çekimli fiili, bu hareketin süreklilik arz ettiğini göstermektedir.

- 7) —*Ätildîñ ulın... tîğî Rawşananı... İyî, nıq yâşîrîrgä kâräk. İzlâp kilîrzär... ültîrîrgä, — tinî lä tağı yüqlap kittî. Äsfändiyär ni zä bulha äytîrgä yä hûrargä ülgürä almanı. Ämmä ul Rawşanağa häm unıñ Gâzil isimli ulına kîm yağınan qurqınıs yanağanın bılay za **bilä inî**.* (BR, 266) “—Etil'in oğlunu... O Ravşana'yı... Evet, iyi saklamak gerek. Ararlar... Öldürmek için, dedi ve yine uyudu. Esfendiye yine de söylemeye de sormaya da teşebbüs edemedi; ama o, Ravşana'nın ve onun Gezil adlı oğlunun kim tarafından korkunç tehlike altında olduğunu demek ki biliyordu.”

8. metinde, yazar tarafından Kargov'un içinde bulunduğu durum ifade edilirken, onun geçmiş zamanda süreklilik bildiren Lapşin'in ormanı eline aldığı yabancılara kestirmeyeceğini bildiğine işaret söz konusudur. Bu bilgi, Kargov için süreklilik arz etmektedir. Anlatma anından önce gerçekleşen; ancak, geçmişteki bu süre içinde devamlılık arz eden bu hareket {-A/-y} *inî* yapısıyla ifade edilmiştir.

- 8) *Ä kâräk-yaraqqa, utınga ağas kisîw? Urmandı üz qulına tüşürgäs tä, Lapşindîñ nıqlı qarawıl quyasagın, üz yîrîndäğî bîr tûp ağastı la sit kişîñän kiştîrmäyäsägîn Kargûw yaqşı **bilä inî**. Şuga kürä bîl turala hüç üzaytıp tûrgühü kilmäñi. —Bîzzîñ xuja — vaqlana tûrgan kişî tûğîl. Uğa utınlıq urman nimägä, häybät tûzûlûş ağası kâräk bayarga, — tip xalıqtı tınıslandırzı.* (NM, 54) “E odun için ağaç kesmek? Ormanı kendi idaresi altına alınca da Lapşin'in güçlü kuvvetli nöbetçiler koyacağını, kendi alanındaki başlıca ağaçları da yabancılara kestirmeyeceğini Kargov iyi biliyordu. Bu yüzden bu konu ile ilgili sözü uzatmak istemedi. — Bizim patron bölüp parçalayan biri değil. Ona odun için orman ne gerek, ona zenginleşmek için güzel, heybetli bir ağaç lazım, diye halkı sakinleştirdi.”

9. ve 10. örneklerde de yine geçmişte bir gönderim noktasına göre devam etmekte olan bir hareket ifade edilmektedir.

- 9) *İştüğan qatınının küzinä tûbâp qaranı: —Ulay bulha, bına hin miñä şunı äyt äli, frontta saqta bîz düşmandıñ bîzzîñ tiläkti añlawın, üzi tilâp bîzzîñ yaqqa sığıwın **kütüp yata inikmi**? Ä, yuq şul. Bında la — front. Fronttuñ ikî yağında ikî sinıf! Tik bındağı front qatmarlıraq ta, awırıraraq ta, sünki xäzîr bürî — harıq tirîhinä tûrüngän... Bar, tanı hin unı!.. Bına şulay, hılıw, Xammat ağay äytmişläy, awır häm qatmarlı... Añlanıñmı indî?! (ZB, 354) “İştügan, hanımının gözüne doğru baktı: — Öyleyse, sen bana şunu söyle hele. Biz cephe, zor anlarda düşmanın isteklerimizi anlamasını, kendisinin isteyerek bizim tarafa geçmesini bekliyor muyduk? E, hayır.*

Burası da cephe. Cephenin iki tarafında iki sınıf! Ancak buradaki cephe daha da karmaşık, daha da ağır, çünkü şimdi kurt koyun kılığına girmiş... Git, tanı sen onu! İşte böyle, güzelim, Hammat ağabeyin dediği gibi ağır ve karmaşık... Anladın mı şimdi!”

- 10) *Bıyılğı qış küñdärî inî. Yürt-ildäğî iminliktär yuğalgas, zur bürsülüwğa tüşüp, bütä xalıqtıñ asıwı alqımına yitkändä yayımız qalmas üsün, yaqın-tiräläğî arzaqlı bir nisä aqhaqal kähäş-tünäş tüynärgä tip yıylğaynı. Buryändän — Yılan itqıl kildî, Yurmatınan — starşına Mütallap Külsükiv, Qıpsaqtan — Küsikbay... Bir-birihinä hüzzärî ütä, sirzärî **hıya inî.** (K, 467) “Bu yılın kış günlerinden biriydi. Memlekette huzur kaybolunca büyük bir kıskırtma sonucu, bütün halkın öfkesi iyice arttığında tepkisiz kalmamak için etraftaki bazı saygıdeğer yaşlılar nasihat vermek için toplanmıştı. Buryen’den yılan İtkul geldi, Yurmatı’dan başçavuş Mutallap Külsükev, Kıpçak’tan Küsikbay... Birbirine sözleri geçiyor, sırlarını paylaşıyorlardı.”*

2.1.3.1.2.3 Doğrudan Deneyim; Geçmişte Alışkanlık İfade Eden Sürekli Hareket

Tamamlanmayan geçmiş zaman bazen de yine geçmişte gerçekleşen çoğu zaman bir alışkanlığı ifade eden iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda, genellikle gönderim zamanı cümlede tam ve belirli bir zaman dilimi değil, daha genel zaman birimleridir.

{-A/-y} *inî* analitik yapısının bu işlevinde konuşucu veya anlatıcı hareketin geçmişte sürekli olarak bir alışkanlık veya genel bir inanış niteliğinde olduğunu ifade etmektedir. Bu gibi cümlelerde ortaya çıkan bir başka anlam da iş, oluş ve hareketin geçmişte bu şekilde bir alışkanlık ya da inanış olarak devam ettiği fakat bugün artık söz konusu olmadığıdır. Olay ya da durum konuşma anında artık gerçekleşmemektedir; ancak, tamamlanmayan geçmiş zamanın bu işlevi tamamen bağlama göre değişebilmektedir.

Aşağıdaki 11. örnekte de ağabey, kardeşiyle diyalogu sırasında geçmişteki bir inancını *sünki min ul saqta här bir uratür ısındı gına hüyläy ikän, tip işana inim* cümlesiyle ifade etmektedir. Konuşucunun bu ifadesinden biz, konuşmanın geçtiği anda artık böyle bir inancının olmadığını anlamaktayız.

- 11) —Ä, iyî...— *tip äz gınä tuqtalıp türzü ul. Unan, yitdi tüş alıp:— Dürüş, sitkäräk sıgıp kitkänmîn. Min bit hiñä mäğzüm ağay, hin ul vaqıtta bütünläy ikänsi yıır yırlay inîñ, tip äytmäksî inim bit äli. İyî, tap şulay, ul sıgışın şul küyü minîñ işimdä. Sünki min ul saqta här bir uratür ısındı gına hüyläy ikän, tip **ışana inim.** Dürüşün izläp yürügängä, här uratürzi iğtibar minän tıñlay za inim... (Uİ, 69) “— E, evet... deyip azıcık durdu. Sonra ciddi bir tavır alıp, ‘Doğru dışarı doğru çıkıp gitmişim. Ben senin din ehli ağabeyin, sen o zamanlar tamamen başka bir şarkı söylüyordun’*

demek istiyordum. Evet tam öyle, o konuşmanın şu melodisi benim aklımda. Çünkü ben o zamanlar her hatip sadece gerçeği söylemiş diye inanıyordum. Doğrusunu araştırmak için her hatibi dikkatle dinliyordum.”

12. metinde anlatıcı, çok eski zamanlarda halkın hayaletlerden, dev ve perilerden, ejderhalardan korktuklarını ifade etmektedir. Halkın bu şekilde bu tür yaratıklardan korkması eski döneme ait, alışkanlık şeklinde devam edip giden bir özelliktir. Cümledeki *ul zamanda* zaman zarfından hareketle, bağlamdan konuşma anında artık bu yaratıklardan korkulmadığı yönünde bir anlam çıkmaktadır.

12) *Ul zamanda ũrăktărzăn, dŕiŕw-păriŕzărzăn, ajdahalarzan dŕşman yawına qarağanda niğıraŕ qurqalar inŕi âli. Yŕŕŕnă sığarmasqă tırışha la, Ŭgăk kŕnŕilŕn bŕrsŕlŕw algaynŕ. Tăbiğŕ, unŕ ũrăktŕŕ kŕptăngŕ dŕşmanŕ Barsa qŕfătŕndă bulŕw tŕrtlătŕtŕ, ul barŕhŕn da yŕntŕklăp bŕlŕrgă tŕlănŕ. (BR, 281)* “O zamanlarda dŕşman saldırısından daha çok hayaletten, dev, peri ve ejderhalardan korkuyorlardı. Yüzünden belli etmemeye çalıřsa da Ŭgek endiřelenmiřti. Tabi ki onu hayaletin en eski dŕşmanŕ Barsa’nın kılığında bulmak sarstŕ. O hepsini ayrıntılı olarak incelemek istedi.”

Aşağıdaki 13. metinde de Minligŕl’ŕn parmağındaki yŕzŕğŕ gören Uyıldan onu bu durum için sorgulamakta, daha önce böyle bir alışkanlığı yokken yŕzŕk takmasının dikkatini çekmesi üzerine, önceden görmediğı bu yŕzŕğŕ nereden aldığını sormaktadır. Minligŕl’ŕn daha önce yŕzŕk takma gibi bir alışkanlığının olmadığını *ŕlik yuŕ inŕ bit, xatta min birgăn yŕzŕktŕ lă kiŕmăy inŕŕ* cümlesinde anlamak mümkündür. Münlŕğŕl’ŕn artık yŕzŕk takmasıyla bu alışkanlık geçmişe ait bir alışkanlık olarak kalmıştır.

13) — *Qulŕndağı yŕzŕktŕ qayzan aldŕn? — Qayzan tip... ŕzŕmdikŕsŕ. — ŕlik yuŕ inŕ bit, xatta min birgăn yŕzŕktŕ lă kiŕmăy inŕŕ. Dŕrŕşŕn gŕnă âyt âli, qayzan aldŕn? — Uyıldandŕn tawŕşŕnda yanaw iřŕtilă inŕ. Minligŕl kiskŕ ařtan huŕ ŕtkăn arala, bŕnday hŕrawzŕŕ bulasağŕn bŕlŕp, ŕzŕnsă aql uylarğa ŕlgŕrgăynŕ indŕ. (NM, 172)* “ — Elindeki yŕzŕğŕ nereden aldŕn? — Nereden mi? Kendiminki. — Önceden yoktu, hatta benim verdiğim yŕzŕğŕ bile takmıyordun. Doğrusunu söyle hele, nereden aldŕn? Uyıldan’ın sesinde tehdit hissediliyordu. Minligŕl akřam yemeğinden sonra geçen sürede, böyle bir sorunun geleceğini tahmin edip, kendince dŕřŕnmeye vakit bulmuřtu.”

2.1.3.1.2.4 Geçmişte şarta Bağı Gerçekleşmemiş Hareket

Bu yapının şarta bağı gerçekleşmemiş hareket işlevi, genellikle konuşucunun cümlesinde bir şart cŕmleciğı ile bağılantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tarz cŕmleler tamamen konuşucunun farz etmesiyle ilgilidir. Konuşucu, şarta bağıladığı hareketi, geçmişe gönderimde bulunarak bağılantı kurmakta ve artık sonucu belli olan bir olay veya durum hakkında geçmişe yönelik bir faraziye kurmaktadır.

Aşağıdaki 14. örnekte Fetiha'nın yoldaki Tatar tüccarlara söylediği *Saq qına huñlahagız, xarap bula inim* cümlesinden dinleyici konumundaki Tatar tüccarlar ve okuyucu, onun harap olmadığını anlamaktadır. Fetiha harap olmamış, yaşadığı deneyimde, zamanında gelen kişilere “Gecikseydiniz” şartını kurarak bu durumda geçmişteki tecrübesinin ne yönde gelişeceği hakkında bir faraziye kurmaktadır.

- 14) *Fätixa uramğa alıp sıqqas qına üyzägilärzñ qısırışıwı asıgıraq işitildi: — Täwfiqhızzar! — Küpä-kündüz kilip talanılar! — Mähgi izgilik kürmägiz!.. Yulda barışlay, Fätixa bay Tatar sawzagärı minän üzinä nikax uqıtırğa qunaqtar saqırılıwı xaqında hıylap: — Saq qına huñlahagız, xarap bula inim, — tinı. (MB, 220) “Fetiha sokağa çıkınca evdekilerin bağırışları daha da net işitildi: — Ahlaksızlar! — Güpegündüz gelip gasp ettiler! — Sonsuza kadar huzur görmeyin! Yolda yürürken, Fetiha, zengin Tatar tüccarla kendisinin nikâhına misafirlerin davet edilmesi hakkında ‘Gecikseydiniz, harap oluyordum’ dedi.”*

15. metinde eser kahramanının karşısında çok güzel özelliklere sahip bir kız da olsa gönlü hâlâ Hemit'tedir. Fakat o, bu duygularına Hemit'e gururu yüzünden söyleyememektedir. Öyle ki, Hemit konuyu açmasa ölene kadar bunu söyleyemeyeceğini düşünmektedir. Bu durum metinde *Äğär Xämit üzi bıl turala hüñ başlamaha, ul üzinñ harğayıp ülgändä lä bını äytmäyäsäginä, bildirmäyäsäginä tüşünä inı* cümlesiyle işaretlenmiştir.

- 15) *İşsän, tırış, başalqı xülüqlü, tulqınlanıp turgan üzün qara säsli, bütä yüzünä nindäyzır gäjap zur hüykümlülük, yaqtılıq birip turgan uysan qara küzli bıl qızı yaratmaslıq tügil inı. Läkin unı yüräğindä Xämittän başqa bir kimgä lä urın yuq inı. Unı yarata, unıñ üsün yän ata inı haman. Tik bıl xisñ bildirirgä haman unıñ gürurlığı irik birmäni. Äğär Xämit üzi bıl turala hüñ başlamaha, ul üzinñ harğayıp ülgändä lä bını äytmäyäsäginä, bildirmäyäsäginä tüşünä inı. (Uİ, 283) “Çalışkan, gayretli, sakın tabiatlı, dalgalı duran uzun siyah saçlı, bütün yüzüne bir nevi acayip bir sevimlilik, parlaklık veren dalgın kara gözlü bu kızı sevmemek mümkün değildi. Ama onun yüreğinde Hemit'ten başka kimseye yer yoktu. Hâlâ onu seviyor, onun için can atıyordu. Ancak bunu hissettirmeye onun gururu izin vermedi. Eğer bu konuyu Hemit açmazsa, o sararıp solup ölse de bunu söylemeyeceğini, anlatmayacağını düşünüyordu.”*

2.1.4 BELİRLİ UZAK GEÇMİŞ ZAMAN (*Bildäli ilik Ütkän Zaman*)

2.1.4.1 {-GAYnI}

2.1.4.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zaman yine birleşik bir yapı ile, {-GAn} fiil çekim eki ve *i-* fiilinin {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin üçüncü

şahıs çekimiyle oluşmaktadır. Bu zamanın Başkurt Türkçesinde kullanılan şeklini aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-GAynI} + şahıs eki < Fiil + {-GAn} + *inĩ* + şahıs eki

Belirli uzak geçmiş zamanın şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>başlağaynım</i> “başlamıştım”	<i>başlağaynıq</i>
2. şh.	<i>başlağaynıñ</i>	<i>başlağaynıgız</i>
3. şh.	<i>başlağaynı</i>	<i>başlağaynı(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yibärgäynim</i> “göndermiştim”	<i>yibärgäynik</i>
2. şh.	<i>yibärgäyniñ</i>	<i>yibärgäynigız</i>
3. şh.	<i>yibärgäyni</i>	<i>yibärgäyni(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qaytqaynım</i> “dönmüşüm”	<i>qaytqaynıq</i>
2. şh.	<i>qaytqaynıñ</i>	<i>qaytqaynıgız</i>
3. şh.	<i>qaytqaynı</i>	<i>qaytqaynı(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kütkäynim</i> “beklemiştim”	<i>kütkäynik</i>
2. şh.	<i>kütkäyniñ</i>	<i>kütkäynigız</i>
3. şh.	<i>kütkäyni</i>	<i>kütkäyni(lär)</i>

Başkurt Türkçesinde bu zaman için diğer zamanlarda olduğu gibi farklı başlıklar kullanılmıştır. Yuldaşev, *proşedşee neopredelennoe vremya* “belirsiz geçmiş zaman” (1981: 274), Dmitriyev, *küptän ütkän zaman* “uzak geçmiş zaman” (1950: 171), Kiyekbayev, *şahitli ikinsı ütkän zaman* “şahitli ikinci geçmiş zaman” (1966: 103) başlıkları altında bu zamanı incelemişlerdir.

Dmitriyev, *algan + inim = algaynım, kilgän + inim = kilgäynim* şeklinde iki ayrı unsurdan oluştuğunu ifade ettiği bu birleşik yapıyı, zaman kavramını her iki unsurdan ayrı olarak gösterebilmek için şahıs çekimini verirken {-GAn} + *inĩ* şeklinde verdiğini belirtmiştir (1950: 172). Yuldaşev de analitik yapılar içerisinde yer verdiği bu zamanın yapısının {-GAy} fiil çekim eki ile *inĩ* birleşmesinden oluştuğu fikrindedir (1958: 148). Zamanın yapısıyla ilgili direkt olarak kendi düşüncesine yer vermeyen Zeynullin ise Kiyekbayev ve Biyişev’in görüşlerine yer vermekle yetinmiştir. Kiyekbayev, bu yapının {-GAy} gelecek zaman sıfat-fiili ile

inĩ şeklinin birleşimi olduğu fikrini savunmuştur. Ona göre, *algay + inĩ = algaynı, kilgäy + inĩ = kilgäynĩ* şeklindedir. Biyişev ise, Başkurt Türkçesinin ağızlarında *barğaynı, kilgäynĩ* kullanımıyla birlikte, *barğan inĩ, kilgän inĩ* şekillerinin aynı anda kullanıldığını, ancak bu iki şeklin birbiriyle aynı manada kullanıldığı için işlevleri bakımından birbirinden ayrılmadığını belirtmiştir (Zeynullin 2002'den: 129).

Bu iki farklı görüşü dikkate aldığımızda {-GAy} + *inĩ* birleşiminin ekin bugün Başkurt Türkçesinde verdiği anlama uymadığı dikkat çekmektedir. {-GAy}, Türkçenin tarihî ve bugünkü lehçelerinde gelecek zamanı ifade eden bir sıfat-fiil ekidir. Bu ek ayrıca gelecek zaman çekimi için de kullanılmıştır. Ekin, gelecek zaman anlamından sıyrılıp, bu birleşimde uzak geçmişini ifade eder hâle gelmesi biraz farazi görünmektedir. Bu nedenle bu analitik şeklin {-GAn} + *inĩ* birleşmesinden oluşmuş olması muhtemeldir. Bu analitik yapıda Başkurt Türkçesinin ağızlarının da etkisiyle ilk olarak /n/ sesi düşmüş ve ardından karşı karşıya kalan /a/ ve /i/ seslerinin yan yana gelmesi neticesinde bir telafi uzunluğundan sonra /y/ sesi türemiş ve böylece {-GAynI} biçimi oluşmuş olmalıdır. Türkçenin diğer kollarından olan Kazak, Kırgız ve Altay Türkçelerinde {-GAn} ile yapılan fiil çekimlerinde teklik birinci şahıs çekiminin *alganmın>algam* şeklinde kullanımları vardır (Kudaybergenov, Tursunov 1980: 406-408; İskakov 1991: 328). Burada da /n/ sesinin düştüğü görülmektedir. Hem Başkurt Türkçesi hem de diğer lehçelerden verilen örneklerde iki /n/ ünsüzünün art arda gelmesinden dolayı ortaya çıkan kakofoni de bu ünsüzlerden birinin düşmesine sebep olmuş olabilir.

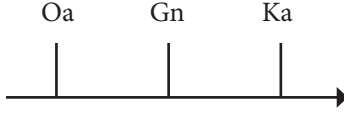
Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zaman, ikinci bir zamanı bildiren iş, oluş ve hareketlerden daha önce olan iş, oluş ve hareketleri bildirmektedir. Ekin bu işlevi onun Başkurt Türkçesindeki temel işlevi olup, başka bir zamanla bağlantılı olarak kullanıldığını, cümledeki zaman zarfları ve zarf-fiiller belirler (Dmitriyev 1950: 172; Yuldaşev 1981: 276; Zeynullin 2002: 129).

Bu yapı, daha çok yapıdan hareket ederek zaman sistemini sınıflandırmış olan Türkiye Türkçesi gramerlerinde öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi olarak ele alınıp incelenmiştir. İki yapı fonksiyon olarak da benzerlikler gösterir. Başkurt Türkçesinde {-GAn} fiil çekim ekinin fonksiyonları arasında yer alan aktarım tabanlı delile dayalılık işlevinin bu analitik yapıda tamamen işlevini kaybettiği görülmektedir. {-GAynI} fiil çekim eki ile yapılan belirli uzak geçmiş zaman, konuşucunun bizzat şahit olup yaşadığı bir olay ya da durumu ifade etmektedir. Burada {-GAn} fiil çekim ekinin doğrudan deneyim fonksiyonu belirginleşmiştir.

Bu yapının ortaya koyduğu belirli uzak geçmiş zaman işlevini zaman çizgisinde aşağıdaki örnekte şu şekilde gösterebiliriz.

Ul üygä qaytqanda min üygä barğan inim.

“O eve döndüğünde ben eve gitmiştim.”

Şekil 13. Belirli uzak geçmiş zamanın sunumu.

Yukarıda verilen cümleyi zaman çizelgesinde yerleştirecek olursak, *eve döndüğünde* zarfı cümlemin gönderim noktasını oluşturmakta ve olay bu gönderim noktasına göre daha önceki bir zamanda gerçekleşmiş bulunmaktadır; ancak, {-GAynI} fiil çekim eki ile gönderim noktası cümlede bu kadar net olarak belirtilmemiş, genel olarak geçmişte belirsiz bir zamanda gerçekleşmiş olay veya durumlar da ifade edilebilir. Bu defa cümlede gönderim noktası tam olarak belirtilmemiş de olsa geçmişte belirsiz bir zaman, hem konuşucu hem de dinleyici tarafından doğal olarak algılanmaktadır.

Bu birleşik yapıda, zamanı ve kipi ifade eden fiil çekim ekleri bir arada bulunmaktadır. Ekin yapısındaki {-DX} cümlede söz konusu olay veya durumu geçmişe taşıırken, {-GAn} fiil çekim eki ise, bazı kiplik fonksiyonları gerçekleştirmektedir; ancak, ekin başkasından duyarak nakletme işlevi olan aktarım tabanlı delile dayalılık işlevi bu yapıda görülmez. Çünkü {-GAynI} fiil çekim eki ile ifade edilen olay veya duruma konuşucu tarafından bizzat şahit olunmuştur.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Belirli uzak geçmiş zamanın olumsuz şekli yine olumsuzluk eki *-ma/-mä*'nin fiilden sonra kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Konuşucu tarafından geçmişte bizzat şahit olunmuş olay veya durumun gerçekleşmediğini ifade etmek için kullanılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>asmağaynım</i> “açmamıştım”	<i>asmağaynıq</i>
2. şh.	<i>asmağaynıñ</i>	<i>asmağaynıgız</i>
3. şh.	<i>asmağaynı</i>	<i>asmağaynı(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>hüylämägäynim</i> “söylememiştim”	<i>hüylämägäynik</i>
2. şh.	<i>hüylämägäyniñ</i>	<i>hüylämägäynigız</i>
3. şh.	<i>hüylämägäyni</i>	<i>hüylämägäyni(lär)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Bu zamanın soru şekli ise diğer bütün zamanlarda olduğu gibi fiil çekiminde zaman eki ve şahıs ekinin sonra *-mı/-mı* soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazğaynımmı</i> “yazmış mıydım”	<i>yazğaynıqmı</i>
2. şh.	<i>yazğaynıñmı</i>	<i>yazğaynığızımı</i>
3. şh.	<i>yazğaynımı</i>	<i>yazğaynı(lar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kürgäynımmı</i> “görmüş müydüm”	<i>kürgäynıkmı</i>
2. şh.	<i>kürgäynıñmı</i>	<i>kürgäynığızımı</i>
3. şh.	<i>kürgäynımı</i>	<i>kürgäynı(lar)mı</i>

2.1.4.1.2 İşlevler

2.1.4.1.2.1 Doğrudan Deneyim; Geçmişte Duyu Tabanlı Delile Dayalılık

Konuşucu duyuları yoluyla edindiği algısına {-GAN} fiil çekim eki ile işaret edebiliyordu. {-GAynI} fiil çekim ekiyle ise, konuşucu bu defa geçmişteki algısına işaret etmektedir. Burada belirli bir zamandan bahsetmek gerekir. Çünkü duyular yoluyla edinilen bilgilerine işaret eden konuşucu, olay ya da durumun bizzat içinde yaşamış olmalıdır. {-GAynI} < {-GAN} + *inı* den oluşan bu birleşik yapının {-GAN} çekim eki konuşucunun görme, işitme, hissetme, dokunma gibi duyuları yoluyla edindiği algısına işaret ederken, *inı* çekimli fiilindeki {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ise bu algıyı geçmişe taşımakta ve dinleyici ya da okuyucu olay veya durumun geçmişte gerçekleştiğini bilmektedir.

Edebî eserlerde {-GAynI} fiil çekim ekiyle yazar, çoğu zaman geçmişteki duyu tabanlı delillere işaret ederken aynı zamanda anlattığı olay veya durumun tasvirini de yapabilmektedir. Zaten duyu tabanlı deliller hikâye, roman gibi edebî türlerde bir tasvir vasıtası olarak çok fazla kullanılmaktadır.

Aşağıdaki 1. örnekte, eser kahramanı Musa’nın kendi birliğiyle düşmanları olan Kızıları kuşatıp onlara uyarılarda bulunmaları üzerine Kızıların ateş açması anlatılmaktadır. Burada yazar tarafından Musa’nın Kızıların ateş açmasıyla içinde bulunduğu ruhi ve fiziksel durumu *Musanıñ küzın qan başqaynı* cümlesiyle işaretlenmiştir. Burada “kan basmıştı” çekimli fiilinde geçmişteki görmeye dayalı bir algıya işaret edilmektedir.

- 1) *Musa polqın tıngı un ikälä kütärzı. Smolensıarızı uratıp aldılar za ultimatum yibärzilär qural taşlağız, üz irkiğız minän qural halhağız, tiymäyäsäkbız! Qızıldar pulemettan ut astı. Musanıñ küzın qan başqaynı. Ul tigız rät bulıp tizilgän hıbaylılarınıñ aldına sıqtı — Başqurttar! — Musanıñ tawışlı räximhız inı — Tuğandar! Gäskär! Bız qızıldarğa üz irkiбіz minän quşıldıq.* (UYT, 34) “Musa alayını gece on ikide kaldırdı. Katrancıları kuşatılar ve kesin uyarı verdiler: ‘Silah bırakın! Kendi iradenizle silah bırakırsanız, dokunmayacağız!’ Kızılar makineli tüfeklerle ateş açtı. Musa’nın gözünü kan bürümüştü. O bir sıra olup dizilen askerlerinin

önüne çıktı — Başkurtlar! — Musa'nın sesi acımasızdı. — Kardeşler! Asker! Biz Kızıllara kendi irademizle katıldık.”

2. örnekte ise yine yazar tarafından savaştan dönen İlyas'ın yaşadıkları ve fiziki görünümü tasvir edilmektedir. İlyas'ın, ayaklarıyla hızlı yürüyemediğinden, kulaklarının iyi işitmediğinden bahsedildikten sonra, *Ä yüzünä, ilip kiptirgän alabuğa tüşü kiwük, harı yügirgäyni* cümlesiyle onun yüzünün sarı bir renk aldığına işaret edilmiştir. Burada görmek suretiyle edinilen delile işaret edilmektedir. İşaret edilen bu görme tabanlı delil, geçmişte gerçekleşmiş ve sarı renk alma işi bitmiştir. Böylece *harı yügirgäyni* çekimli fiilinde {-GAN} bitmişlik ve kip fonksiyonlarını üstlenirken, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki de geçmiş zaman fonksiyonunu yerine getirmektedir.

- 2) *Бүйүк Ватан һуғышының иң авыр сағında Иљас ағалы икһнсә тапқыр қайтты. Тик бұл юлы уны машина мһнән барып алыу тугһл, ат та ыбәрмәгәһһнләр. Иљас үсрақлы илауға ултырып қайтты. Унын икә аяғы ла ыүрүмәһһ тийрлик, қулағы ла насар иштә. Ä yüzünä, ilip kiptirgän alabuğa tüşü kiwük, harı yügirgäyni.* (KKT, 7) “Büyük vatan harbinin en zor döneminde İlyas ağabeyi ikinci defa döndü; ancak bu defa onu değil arabayla almak, [ona] at bile göndermediler. İlyas rastladığı bir arabayla döndü. Onun iki ayağı da sakatlandığı gibi, kulakları da kötü işitiyor. Yüzü de asılıp kurutulmuş levrek rengi gibi sarı renk almıştı.”

2.1.4.1.2.2 Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmişi ifade eden {-GAynI} fiil çekim eki, zaman olarak geçmişte meydana gelmiş olay veya durumlara işaret etmektedir; ancak, geçmişte gerçekleşen bu olay veya durumlar, bizzat konuşucunun içinde bulunduğu ya da en azından şahit olduğu bir olay veya durumlardır. Ekin bu işlevindeki durum, {-GAN} fiil çekim ekinin aktarım tabanlı delile dayalılık fonksiyonunu devre dışı bırakmaktadır. Cümlede {-GAynI} fiil çekim eki ile ifade edilen anlam hiçbir zaman nakli bir kullanım olamaz. Bu birleşik yapı içerisinde {-GAN} fiil çekim ekinin işlevi geçmişte gerçekleşen olaya tanık olma, bizzat yaşamayı, sonuç olarak doğrudan deneyimi ifade etmesidir, ayrıca yine ekin tabiatı gereği yaşanan bu olay tamamlanıp bitmiştir. Eğer söz konusu olan, özellikle bir edebî metinse, yine bu fiil çekim eki tasvir vasıtası olarak da kullanılabilir.

Aşağıda 3. örnekte *Rifat mһnән әsәһһ qaytqanda, Tahira yatqayny* cümlesinde yazar olayı ve içinde bulunulan durumu tasvir etmektedir. Bu tasvir içerisinde geçmişte gerçekleşen bu olay için belirli bir gönderim noktası verilmiştir. Cümlelerin zarfı olan *Rifat mһnән әsәһһ qaytqanda* ifadesi, konuşma ya da anlatma anına göre geçmişte bir gönderim noktasını ifade etmektedir. Bu durumda Rifat ve annesi döndüğünde Tahira'nın yatma işi bu zamana göre geçmişte belirsiz bir zamanda bitmiştir. {-GAN} fiil çekim eki ile ifade edilen, yatma işinin geçmişte bir zamanda bitmiş olmasıdır. Ardından gelen {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ise, bu bitme işini geçmişe taşımaktadır. Bu doğrudan yaşanmış ve bitmişliği ifade

eden {-GAN} fiil çekim eki, aynı zamanda görmeye dayalı bir delile de işaret etmektedir; ancak, asıl vurgulanan yatma işinin gönderim noktasındaki zamana göre bitmiş olduğudur.

- 3) *Rifat minān āsāhī qaytqanda, Tahira yatqayni. Aşarğa āzirlāp quyğan quyıwın, āmmā tūrıp māsāqātlānmānī, ā Rifat hır birmānī, qatınınıñ yaratmağanlığın bilhā lā, üyżä şart-şürt başıp yūrünü, qısqırıp hūylāştı. Āsāhī, ulım kilindān bik qurqıp tūra ikān, tip uylamahın üsün Yuramal şulayttı.* (UYT, 303) “Rıfat’la annesi döndüğünde Tahira yatmıştı. Yemek için hazırladıklarımı zahmet edip yemedi bile. Rıfat da durumunu belli etmedi. Hanımının sevmediğini bilse de evde pat pat yürüdü, bağırıp konuştu. Yuramal, annesinin, oğlum gelinden pek korkuyormuş, diye düşünmemesi için böyle yaptı.”

Aşağıdaki 4. örnekte de yine ekin bu işlevini görmek mümkündür. Olay yine yazarın gözünden okuyucuya sunulmaktadır. Hammat’ın beklemediği bir teklif karşısında nasıl cevap vereceğini bilememesi anlatıldıktan sonra, *Kisirilgān tān yarahı la, yān yarahı la, kürāhīñ, unıñ qatı ixtıyarın nıq qına qaqsatqayni* cümlesi yer alır. Bu cümle *kürāhīñ* kiplik kelimesi ile bir ihtimal anlamı da kazanmıştır. Bu kiplik kelimenin ardından gelen *qaqsatqayni* çekimli fiili Hammat’ın içinde bulunduğu durumu tasvir etmektedir. Bu tasvirde görsel deliller yoluyla edinilen bilgilere işaret söz konusudur.

- 4) *Kütülmāgān bıl tāqdimgā Xammat qapıl ğına ni tip yawap qaytarırğa la bilmānī. Kisirilgān tān yarahı la, yān yarahı la, kürāhīñ, unıñ qatı ixtıyarın nıq qına qaqsatqayni. Şuğa axırı qustıhı: —Hin bığa nisik qarayhıñ?— tip qabatlap hūrağas: —Yarar,— tip büşünqū ğına qul hiltāp ük quyzı.* (Uİ, 31) “Beklenmeyen bu teklife Hammat hemen nasıl cevap vereceğini bilemedi. Tecrübe ettiği ten yarası da can yarası da galiba onun sert iradesini daha da sarsmıştı. İşte sonra erkek kardeşi, ‘Sen buna nasıl bakıyorsun?’ diye tekrar sorunca, ‘Tamam’ diye mahzun bir şekilde elini salladı.”

5. örnekte Alişa’nın söylediği *Min barganda kisıwzān sıqqaynim* cümlesinde, giderken ifadesi cümlelerin zarfını ve dolayısıyla da gönderim noktasını oluşturmaktadır. Söz konusu çıkma işi, gitme işi esnasında gerçekleştiği için Alişa, “çıkıştım” ifadesini kullanmıştır. Konuşma anına göre geçmişte bir zamanı karşılayan giderken zaman noktasında, konuşucu, bizzat içinde bulunduğu işi {-GAynI} fiil çekim eki ile ifade etmiştir.

- 5) — *Bır zā qalmay kitıp büttülärmī ikān?— tip qızıqhındı Alişa. —Bütāhī lā bulırğa tıyış. Bilāhıymı, Ülü iyik küpirindä xäzır ularzıñ haqsıları tūrmay. Min barganda kisıwzān sıqqaynim. Qaytqanda yurıy küpirzān uzzım. Bır kım dā minı tuqtatmanı. —Şāp!— tinı Alişa, qıwanıp. —Bälki, qasıp kitkändärzır, ä? —Kımdān? hinıñ minān minānmı ni?— tip küldü Bayras. —Hin dā uylap taptıñ, imiş! (Uİ, 97) ““Hiçbiri de kalmayıp gittiler*

mi acaba?’ diye meraklandı Alişa. — Hepsi de olmalı. Biliyor musun, Ulu İyik köprüsünde şimdi onların nöbetçileri durmuyor. Ben giderken geçitten çıkmıştım. Dönerken kasten köprüden geçtim. Hiç kimse de beni durdurmadı. — Çabuk, dedi Alişa sevinerek. — Belki, kaçıp gitmişlerdir ha? — Kimden? Seninle benden mi? diye güldü Bayras. — Sen de güya düşünüp buldun!”

Aşağıdaki 6. örnekte de Musa’nın toplantıdan evine döndüğü anlatılmaktadır. Ardından *Qatını minän ultırıp säy isä ginä başlağaynı* cümlesi yer almıştır. Burada bu cümlenin ardından Musa ve kardeşi arasında geçen bir diyalog yer alacaktır. Dolayısıyla konuşma anı bu diyalog zamanına göre odaklanmış ve yukarıdaki cümlenin gönderim noktası diyalogun başladığı nokta olarak belirlenmiştir. Söz konusu ana göre çay içmeye başlama işi geçmişte kalmış ve bitmiştir.

- 6) *Känäşmä tamamlangas, Musa Murtazin fatırzağı gailähı ırgähinä qayttı. Qatını minän ultırıp säy isä ginä başlağaynı, İskändär qustıhı kilip indı. — Ağay, hawmı! — Qapılda arıw, qustum, — tip Musa xäylälı yılmayzı. — Niğä minıñ minän ginä işänläşähıñ? — Min yıñğay ırgähındä yañırağ qına bulıp kittim.* (MB, 352) “Toplantı tamamlanınca, Musa Murtazin dairededeki ailesinin yanına döndü. Hanımıyla oturup çay içmeye başlamıştı. Erkek kardeşi İskender gelip ‘Ağabey merhaba!’, ‘Hâlen hasta kardeşim’ diye Musa kurnazca güldü. — Neden benimle tekrar selamlaşıyorsun? — Ben yengenin yanına daha yeni geldim.”

Aşağıdaki 7-10. örnekler {-GAYnI} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnekler.

- 7) — *Quy, inmäyik, — tinı. Unan tıttı la kirı äylänıp yugırzı. Xürmät unan qalırğa tılämäni. Ular xäzır ağay minän hiñli kiwik tatıwzar, duştar inı. Xatta huñğı vaqıtta bır partala ultırıp uqıy başlağaynılar. Balalar yürtünüñ qapqahı yanında ular Sabırzı üsrattılar. Ul, gäzätinsä, duştarın tırtmä tillilänıp qarşılani.* (ZB, 72) “— Bırak, girmeyelim, dedi. Onu tuttu ve geri dönüp koştu. Hürmet onunla kalmayı istemedi. Onlar şimdi ağabey ile kız kardeş gibi hep birlikte, dosttular. Hatta son zamanda aynı sırada oturmaya başlamışlardı. Çocuk yurdunun kapısının yanında onlar Sabir’le karşılaştılar. O her zamanki gibi dostlarını sivri diliyle karşıladı.”
- 8) *Mä, uqı! — tinı Säläxıtdin, tüş kişähinän bır qağız sıgarıp. Yañırağ uğa fronttaş iptäşinän xat kilgäynı. Xäbärı äzäm ısanmaşlıq: ana şul yığıt minän yaqtaşı, eskadron komandırı, xärbi xızmättän ikihı bırgä buşap, tıwğan qalalarına qayta. Ä undä iştar yaman. Nepmandarızın qütürüp bayığıwın, tiptirip yäşäwın kürip, yitmähä, hawlıgına yaraşlı xızmat taba almay qanğırıp yürüy-yürüy zä kisäğı aybarlı qızıl komandır, yuqqa huğışqanbız, Sovyet vıası büttü, tip atılıp ülä...* (ÜY, 31) “‘Al oku!’ dedi Selehetin, iç cebinden bir kâğıt çıkarıp. Daha yeni cephe arkadaşından ona mektup gelmişti. İnsanın inanamayacağı bir haber: Bu genç ile onun hemşehrisi, bölük komutanı, vatan hizmetinden birlikte terhis olup,

doğdukları şehirlerine dönüyor; ama orada işler kötü. Nepmanların azıp zenginleştiğini, keyif sürdüğünü görüp, ayrıca sağlığına uygun bir iş de bulamayınca şaşkına dönüp, çünkü yiğit Kızıl kumandan, yok yere savaştığımız, Sovyet iktidarı bitti, diye kendini parçalayıp ölür...”

- 9) —Şulay. *Azaq abzyım - kolxoz başlığı, bıl unıñ urınbaşarı buldı... Azaq...* — Latifa butaldı. — *Azaq şul Küpkäk Zülqärnäy abzyımdıñ başına yitti: aştırtın äzäm, urınınan bärıp tüşürzũ. Tanawın da yarzı bit. Kişi yallap! — Şulaymı? — Şulay. İştımägäyniñmi, apay? — İştıkäynim dä, işanmağaynim.* — *Isın xäl ul. — Latifa siginmäni.* — *Şuga Äpxalik xäzır bütä näsılıbizgä üs tuta.* (U, 309) “— Böyle. Sonra ağabeyim, kolhoz müdürü, bu da onun yardımcısı oldu... Sonra... — Latifa mani oldu. — Sonra şu Küpkek Zülkerney ağabeyimin başına geçti: Gizli bir adam, yerinden aldırıldı. Burnunu da kırdı. İnsan tutmak! — Böyle mi? — Böyle. İştımemiş miydin abla? — İştımiştım de, inanmamıştım. — Gerçek bu. — Latifa gerilemedi. — Ephalik şimdi bütün neslimize kin besliyor.”
- 10) *Quy indı, Ğäzizä Mäxmütowna, — tip Moxayanow yänä yahalma yılmayzı, — talaşmayıq. Min bılay ğına äytkäynim. Üzigiz bilip tırahıgız, nimä ğinä alayım timä, aqsa kăräk. Ä unı bizgä hırağan hayın quş qullap tıttırmayzar. Ular hüyläşkändä nındäyzır uyğa sumıp tırğan Zühräniñ yüzü qapıl yaqtırıp kitti. Ul, äytirhiñ, küptän hağınıp kitkän kişihın kürzi yä ihä yuğaltqan qäzırli äybırın taptı.* (NM, 432) “Bırak artık Gezize Mehmutovna, diye Muhayanov yine yapmacık gülümsedi, atışmayalım. Ben de böyle söylemiştim. Siz biliyorsunuz, ne alayım deme, para gerek. Onu bize sorduktan sonra samimi bir şekilde vermiyorlar. Onlar konuştuğunda kim bilir nasıl düşüncelere dalan Zühre’nin yüzü aniden parladı. Sanırsın ki, o çoktandır özlediği birini gördü veya kaybettiği değerli bir şeyini buldu.”

2.1.4.1.2.3 Hatırlama

Başkurt Türkçesinde {-GAynI} fiil çekim eki, zaman zaman konuşucu tarafından geçmişte yaşanmış olay ya da durumu hatırlamayı ifade eder. Bu durumda yine konuşma anına göre geçmişte bir zaman ya da zaman dilimi içerisindeki yaşanan ve bitmiş olan doğrudan bir deneyime işaret edilmektedir. Ekin hatırlama işlevi bağlamdan ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla örneği çok sık rastlanan bir işlev değildir. Ancak, karşılıklı konuşma ya da hatıra metinlerinde rastlanabilmektedir.

Aşağıdaki 11. örnekte eser kahramanı Mahmut, çocukluk arkadaşı Kifaya ile konuşmakta ve geçmişte birlikte yaşadıkları bazı olayları hatırlayıp, arkadaşına da hatırlatmaktadır. “Hatırında mı?” sorusuyla cümlesine başlayan Mahmut, ardından kendi hatırladığı bilgisini arkadaşına söyleyerek geçmişte yaşanmış bu bilgiye işaret etmektedir. Zaman bakımından yine konuşma anına göre geçmişte yaşanmış ve bitmiş bir bilgiye işaret söz konusudur.

- 11) —*Kifaya, xätirñdämi, huñğı yıldı uqıǵanda Mäskäw yılǵahı buyına sıqqaynıq. Ğıl Başqırtıstan studenttarı ğına inı. Şunda kartuf bışırıp, futbol uynap yürüǵäynik. Hin vratar bulıp türǵaynıñ...Mäxmüt nizır hıylärgä itä, ämmä qatını, äytirhıñ, unıñ hüzin işitmäy, Mäxmüt yımşaq qına itıp unı türtkäläp aldı, tıǵı haman ündäşmägäs, haǵayıp sitkä yantayzı la qatınına qararı. Kifaya şım ğına ilay inı. Ni buldı taǵı?! (UYT, 163)* “— Kifaya, hatırında mı, son sınıftayken Moskava nehri kıyısına gitmiştik. Sadece Başkurdistan öğrencileri vardı. Orada patates pişirip futbol oynamıştık. Sen kaleci olmuşsun... Mahmut ne demeye çalışıyor, ama hanımı galiba onun dediklerini işitmiyor, Mahmut hafifçe onu dürttü, o hâlâ seslenmeyince kuşkulanıp yanına eğildi ve hanımına baktı. Kifaya sessizce ağlıyordu. Ne oldu?”

2.1.4.2 {-(X)r} inı

2.1.4.2.1 Kullanım

Yine analitik şekilde oluşan bir başka zaman, {-(X)r} inı yapısıyla gerçekleşen belirli uzak geçmiş zamandır. Fiil tabanına getirilen {-(X)r} fiil çekim eki ile inı birleşmesiyle meydana gelmiştir.

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} fiil çekim eki ile inı'nın birleşmesinden oluşan belirli uzak geçmiş zamanı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-(X)r} inı+ şahıs eki

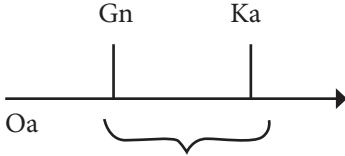
Bu zamanın şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>barır inım</i> “giderdim”	<i>barır inık</i>
2. şh.	<i>barır inıñ</i>	<i>barır inıǵız</i>
3. şh.	<i>barır inı</i>	<i>barır inı(lär)</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bütürür inım</i> “bitirirdim”	<i>bütürür inık</i>
2. şh.	<i>bütürür inıñ</i>	<i>bütürür inıǵız</i>
3. şh.	<i>bütürür inı</i>	<i>bütürür inı(lär)</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>äzirlär inım</i> “hazırlardım”	<i>äzirlär inık</i>
2. şh.	<i>äzirlär inıñ</i>	<i>äzirlär inıǵız</i>
3. şh.	<i>äzirlär inı</i>	<i>äzirlär inı(lär)</i>

Bu zamanın daha önceki {-GAYnI} yapısının anlamından farklı bir durumu söz konusudur. Her ikisi de uzak geçmişini ifade etmesine rağmen, {- (X)r} *inĩ* şekli diğerinden biraz daha farklı bir durum arz etmektedir. Dmitriyev, bu zamanı *ikinsĩ tamamlanmağın ütkän zaman* “ikinci tamamlanmayan geçmiş zaman” terimi ile ifade etmiştir. Ayrıca Dmitriyev’in bu zamanın ifade ettiğİ anlamla ilgili olarak farklı bir görüşü dikkat çekmektedir. Ona göre, Başkurt Türkçesindeki bu zaman Rus dilindeki şart kipine karşılık gelmektedir (1950: 162, 163). Kiyekbayev, bu zaman için *qabatlangan üzallı küptän ütkän zamandıñ ixtiram formahı* “tekrarlanan bağımsız uzak geçmiş zamanın saygı şekli” şeklinde bir başlık kullanmıştır (1966: 105). Buna benzer şekilde Yuldaşev de bu zamanı *formı davnoproşedşego opredelennogo vremeni* “belirli çok uzak geçmiş zamanlar” başlığı altında incelemiştir (1981: 277). Zeynullin ise *bildälĩ bürün (küptän) ütkän zaman* terimini kullanmıştır (2002: 119). Bu terimin Türkiye Türkçesindeki karşılığı “belirli eski geçmiş zaman” şeklindedir. Burada bu yapının diğer belirli uzak geçmiş zamanlardan biraz daha farklı olduğunu belirtmek için yine eski anlamına gelen ikinci bir kelimenin kullanıldığİ görölmektedir.

{-(X)r} *inĩ* analitik yapısının Başkurt Türkçesindeki temel işlevi, geçmişte belli aralıklarla devam eden bir olay veya durumu anlatmasıdır. Bunun yanında geçmişte belirli bir şarta bağılı olarak gerçekleştirilebilecek olup, gerçekleşmeyen iş, oluş ve hareketleri ya da konuşucu tarafından niyet, istek durumundaki hareketleri de ifade etmektedir.

Belirli uzak geçmiş zamanın Başkurt Türkçesinde geçmişte sürekli bir hareketi ifade edişini, zaman çizgisinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür.

Şekil 14. Belirli uzak geçmiş zaman, {- (X)r} *inĩ* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Belirli çok uzak geçmiş zamanı ifade eden {- (X)r} *inĩ* analitik yapısının olumsuzu, fiil tabanına yapının ilk kısmını teşkil eden {- (X)r} fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan {-mAs-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir. Ekin olumlu çekimlerde gerçekleştirdiğİ fonksiyona paralel olarak olumsuz çekim, geçmişte sürekli gerçekleşen olumsuz hareketi ifade eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>tıñlamaş inĩm</i> “dinlemezdim”	<i>tıñlamaş inĩk</i>
2. şh.	<i>tıñlamaş inĩñ</i>	<i>tıñlamaş inĩğĩz</i>
3. şh.	<i>tıñlamaş inĩ</i>	<i>tıñlamaş inĩ(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bilmäş inīm</i> “bilmezdim”	<i>bilmäş inīk</i>
2. şh.	<i>bilmäş inīñ</i>	<i>bilmäş inīgiz</i>
3. şh.	<i>bilmäş inī</i>	<i>bilmäş inī(lär)</i>

Soru Şekli (*Hūraw Formahu*)

{-(X)r} *inī* analitik yapısının belirli çok uzak geçmiş zaman ifadesinde soru şekli yine {-mX} soru eki ile yapılır. Anlam olarak da bir olay veya durumun geçmişte sürekliliği sorgulanmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qarar inīmī</i> “bakar mıydım”	<i>qarar inīkmī</i>
2. şh.	<i>qarar inīñmī</i>	<i>qarar inīgizmī</i>
3. şh.	<i>qarar inīmī</i>	<i>qarar inī(lär)mī</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kürhätir inīmī</i> “gösterir miydım”	<i>kürhätir inīkmī</i>
2. şh.	<i>kürhätir inīñmī</i>	<i>kürhätir inīgizmī</i>
3. şh.	<i>kürhätir inīmī</i>	<i>kürhätir inī(lär)mī</i>

2.1.4.2.2 İşlevler

2.1.4.2.2.1 Geçmişte Tekrarlanan Sürekli Hareket; Doğrudan Deneyim

{-(X)r} *inī* analitik şeklinin Başkurt Türkçesindeki işlevlerinden ilki, geçmişte belirli aralıklarla tekrarlanan olay veya durumları ifade etmesidir. Bu olay ve durumlar geçmişte belli aralıklarla tekrarlandığı, dolayısıyla süreklilik arz ettiği için alışkanlıkları da bildirebilmektedir.

Kiyekbayev, bu zamanın, belirli bir kişinin yaptığı iş, oluş ve hareketlerin saygıyla yüceltilmesini bildirdiğini, bu yüzden de, bu zamanın en çok üçüncü şahısta kullanıldığını belirtmiştir (1966: 105). Zeynullin ise, cümlede sözü edilen kişinin veya nesnenin artık dünyada olmadığını, ancak konuşucunun onun iş, oluş ve hareketlerine şahit olduğunu, yani onun zamandaşı olduğunu bildirdiğini, olay veya durumun da sistemli bir şekilde tekrarlandığının vurgulandığını belirtmektedir (2002: 119).

İncelenen örneklerde {-(X)r} *inī* analitik yapısının bu işlevi, ne Kiyekbayev’in dediği gibi sadece bir saygı duyma şekliyle ne de Zeynullin tarafından vurgulandığı gibi bahsi geçen kişinin ölmüş olmasıyla sınırlanmamaktadır. Bu analitik yapı, bu şartlar dışında da geçmişte tekrarlanarak devam edip, süreklilik ve alışkanlık kazanan iş, oluş ve hareketleri anlatmak için Başkurt Türkçesinde yaygın olarak

kullanılmaktadır. Elbette ölmüş birinin ardından söylenecek iş ve hareketler de bu yapıyla ifade edilecektir. Çünkü o kişiyle ilgili olarak bahsedilen işler, onun tarafından geçmişte yapılan ve alışkanlık arz eden işler olacaktır.

Aşağıdaki 1. örnekte değirmende yaşayan kişilerden bahsedilmektedir. İlk olarak onlarla ilgili bilgi verilirken pencereye göz atmadıklarından bahsedilmiştir. Bu cümlelerin ardından *İlik tirmängä yullanıwsını küzätip kınä türürzar inï* cümlesi gelmiştir. Burada değirmende yaşayan bu kişilerin daha önce sürekli olarak yaptıkları bir işten bahsedilmektedir. Değirmene doğru gelenleri gözetlemek onların her zaman tekrar ettikleri bir alışkanlıklarıdır. Cümlede kahramanlarını tasvir eden yazar tarafından $\{-(X)r\}$ *inï* yapısıyla işaret edilen anlam bu şekilde geçmişte bir alışkanlıktır.

- 1) *Ünhüz ultırzılar. Tözrögä küz halıwsı bulmanı. İlik tirmängä yullanıwsını küzätip kınä türürzar inï. Yänähï, taw arahınan bïrïyhï tüşüp kilmäymï? Xäzïr iş qayğıhı kittï. Xäbär hüyläwzän, hüz küräştïrwzän dä fätwä yuk kïwïk.* (U, 319) “Sessiz oturdular. Pencereye göz atmadı. Önceden değirmene doğru gelenleri gözetlerlerdi. Dağ arasından kimse gelmiyor muymuş? Şimdi iş derdi bitti. Haberleri konuşmaktan, laflamaktan da fayda yok gibi.”

Aşağıdaki 2. örnekte iki kahramanın konuşması esnasında birinin Zakonov efendiden bahsettiğini görüyoruz. Zakonov efendiyi hatırlayıp onu tasvir eden eser kahramanı tarafından söylenen *Üstünä kïyïr kïyımï yuq inï unıñ, küp waqıt aslı-tuqlı yürür inï* cümlesi bu kişinin geçmişteki fiziki görünümü ve durumu ile ilgilidir. Zakonov Efendi’nin çoğu zaman yarı aç yarı tok geziyor olduğunun ifade edilmesi onun içinde bulunduğu durumu tasvir etmekte ve ona ait alışkanlık ve karakter arz eden bir duruma işaret etmektedir.

- 2) *Hïzzïñ hüzzärïgïz Peterburgta uqıp yürügän saqtağı bïr yïgïttï xätirlätä minä, Zakonow äfändï. Üstünä kïyïr kïyımï yuq inï unıñ, küp waqıt aslı-tuqlı yürür inï. Ä gïl kiläsäk, tuzğa yazmağan matur türmüş turahında xıyallana türğaynı. Buş xıyal mïnän yaşäp qara bar! Isınbarlıqtı ünütürğa yaramay.* (NM, 259) “Sizin sözleriniz bana Petersburg’ta okurkenki bir genci hatırlatıyor, Zakonov Efendi. Üstüne giyecek giysisi yoktu onun. Çoğu zaman yarı aç yarı tok yaşırdı; ama daima gelecek, saçma sapan güzel bir hayat hakkında hayaller kuruyordu. Boş hayallerle yaşa git! Gerçeği gözardı etmek mümkün değil.”

3. örnekte ise Sajide’nin geçmişte içinde bulunduğu durum ve şartlar ile bu şartlar altında onun davranış şekilleri ve yaşadıklarından bahsedilmektedir. Bu tasvir içinde Sajide’nin üvey annesi tarafından cezalandırıldığı, dövüldüğü ve bütün bunların yanında işleri çok iyi öğrendiği anlatıldıktan sonra *Higïz yaşında gübürlätip hıyır hawır, ällä qayzağı qıyınan küyäntäläp hıw taşır inï* cümlesiyle onun sekiz yaşında yaptığı inek sağma ve su taşıma işlerinden bahsedilmektedir. Sajide bu işleri geçmişte sürekli olarak yapmaktadır. Onun geçmişteki alışkanlığı cümlede $\{-(X)r\}$ *inï* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 3) *Ällä niñä ilamay tırğaynı şul Sajidä. Ügäyäsähı unı äylängän hayın tuqmay, tırlısä yazalay, ä ul irinın tışläy zä ünün dä sığarmay. Awırıp yatqanın da xätirlämäy ul. Bäläkäyzän bişi bulıp üsti. İşkä lä qatınqı üyrändi. Higiz yaşında gübürlätip hıyır hawır, ällä qayzağı qüyünan küyäntäläp **huw taşır ini**.* (NM, 266) “Bu Sajide neden ağlamıyordu bilinmez. Üvey annesi onu durmadan dövüyor, çeşitli şekillerde cezalandırıyor, ama o dişini sıkıp, sesini bile çıkarmıyor. O hastalanıp yattığını da hatırlamıyor. Çocuktan sağlamsa yetişti. İşi de sağlam öğrendi. Sekiz yaşında gümbür gümbür inek sağır, ta neredeki kuyudan omuzlayıp su taşırdi.”

Aşağıdaki 4. örnekte ise eser kahramanı Marat’ın anne ve babasının evlilikleri ve mutlu yaşadıkları anlatılmaktadır. Yazar tarafından yapılan bu tasvirlerde, olaylar anlatılan ana göre geçmişte kalmıştır. Marat’ın anne ve babasının hayatta olmadığı anlaşılmaktadır. Çok mutlu bir evlilik geçiren Marat’ın anne ve babası hep bir arada kalmışlardır. Burada her yuvada olabilecek tartışmalardan da bahsedildikten sonra, bu yuvada da kavgalar çıktığı zaman babanın kolunu sallayıp bir şeyler söyleyerek işi oyuna çevirmesinden bahsedilmektedir. Babanın bu hareketi, her kavga çıktığında tekrarlanan bir harekettir ve cümlede {-(X)r} *ini* yapısıyla ifade edilmiştir.

- 4) *Birihi utız biş yäştä, ikinsihı utızğa yitä yazıp, gailä türmüşün tanhıqlap üylänişiwzänmi, qılıq-fiğildäri yüp kilıwzänmi, Marattıñ ata-äsähı tatıw yäşänilär. Yürtta hawıt-haba şaltıramay bulmay, älbittä. Mägär, bähäs qubıp, äz gınä üsqün üsa başlanımı, Zarif Yäntürä ulı, qul hiltäp: «İy, min dä indı... Hiniği dırüş tä baha!» — tip külp, işti uynğa bürür za **yibärir ini**.* (ÜY, 266) “Birisi otuz beş yaşında, diğeri otuzuna gelmiş, aile hayatını arzulayıp evlendiklerinden mi, karakterlerinin çift yaratıldığından mı, Marat’ın anne babası hep birlikte yaşadılar. Bir yuvada kap kakak şangırdamadan olmuyor elbette; ama kavga kopup azıcık kıvılcımlar çıkmaya başladı mı Zarif Yentüre oğlu, kolunu sallayıp: ‘Ah, ben de artık... Senin ki doğru tabii ki!’ diye gülüp işi oyuna çevirirdi.”

Aşağıdaki 5-7. örneklerde de {-(X)r} *ini* analitik yapısının bu işlevini görmek mümkündür.

- 5) *Bınan tış ul üz ilın, tıwıp-üşkän awılın hağındı, Başqurtüstangä qayıp tüyäk yañırtırğa xıyallandı. Marattıñ işindä, atahı äylänir zä: «İx, ütti gümiribiz binaw qurım başıp bütken, şaw-şıwlı, tınsıw qalala! Üz tılındä kinäniş hıyläşip bulmay, tuğan-tıwmasanı yuğaltıp barabız...» — tip **kürhünür ini**.* (ÜY, 267) “Bundan başka da o kendi memleketini, doğup büyüdüğü köyünü özledi; Başkurdistan’a dönüp hayatını yeniden kurmayı hayal etti. Marat’ın aklından babası geçiyordu: ‘Ah, ömrümüz geçti böyle kurum basmış, gürültülü, boğucu şehirde! Kendi dilinde zevk alarak konuşmıyor, akrabaları kaybediyoruz...’ diye iç çekirdi.”

- 6) Ulay za institutta dotsent vaqıtında Kamilğa bigük qulı yitmäy inı äli unıy. Ä ülkä komitetına işkä küsürilgäni birli «şäkirtiniñ» här azımın tiyirlık hanap, küzätip tura, yayı sıqqan hayın aqıl üyrätä, iskärtä, uyawlıqqa ündäy. Qışılma, tip awızın yaptırır inıy, yaramay, äzäbiät-sängät, matbuğat iştarinä ul yawaplı... (ÜY, 241) “Öyle ki enstitüde doçent olduğu zaman Kamil için çok fırsatı olmuyordu; ama ülke komitesine işe nakledildiğinden beri ‘öğrencisinin’ her adımını her zaman izleyip, gözetliyor, fırsat oldukça akıl öğretiyor, hatırlatıyor, uyanık olmasını öğütlüyor. Çekinme diye ağzını kapatırdın, olmaz, edebiyat- sanat, matbuat işlerinden o sorumlu...”
- 7) Äytäyik, ular irli-bisäli Äsfändiyärzi häläk itirgä hüz quyısqan, ti. Ni üsün? Qatınqay üsraşıwğa saqırğan saqta karwan kilmägäyni äli, karwansılar yañıraq qına quşılıp kittä xäl-vakiğalarğa. Nindäy uy-niyät küräytkän Arıslan küñilindä? Bisähin künläşä, tiyir inıy, Äsfändiyär äligäsä ularızıy yürtün ällä qayzan urap uzı. Barıñın da tiziräk asıqlarğa kăräk. İx, Gısam qanbaba üyzä bulhın inı lä bit! Kəñäş tütürgä başqa kişi lä yuq şul. Karwan kişiläriniñ üz qayğıhı baştan aşqan. (BR, 26) “Mesela, onlar karı koca Esfendiye’i mahvetmeye söz vermişler. Niçin? Kadıncağız görüşmeye çağırdığı zaman kervan gelmemişti, kervancılar daha yenice duruma vakıf oluyor. Ne gibi fikirler beslemiş Arıslan gönlünde? Hanımını kısıkanıyor diyordun, Esfendiye şimdiye kadar onların evini bir yerlerden [bulup buluşturup] yaptı. Hepsini çabuk açıklamak gerek. Ah, Gusam kanbaba evde olsaydı ya! Nasihat alacak kimse de yok. Kervan sahiplerinin kendi dertleri başlarından aşmış.”

Aşağıdaki 8. ve 9. örneklerde ise yine geçmişte gerçekleşmiş genel geçer bir doğruluk kazanmış olay ya da durumlara işaret edilmektedir. 8. örnekte Bikmurat’ın ağaca kolaylıkla ve rahat bir şekilde çıkması tasvir edilmekte ve bu tasvirin üzerine tam olarak bu işi iyi bilmeyen bir kişinin, başaramayacak bir iş gibi gördüğüne işaret edilmektedir. Bu işi bilmeyen herkesin böyle düşünebileceği hesap edilerek genellenmiş bir hareket söz konusudur. 9. örnekte de buna benzer bir fonksiyon vardır. Yaşlı Etil ile genç karısının düşüncelerine, onların bu durumunu bilmeden, tesadüfen düşüne gelen bir kişinin Etil’in karısını onun torunu sanabileceğinden; ancak, daha sonra onun oturuş şekli bu düşüncesinden şüphelenmeye başlayacağından bahsedilerek yine, düşüne tesadüfen gelen herkesin düşünebileceği genel geçer bir harekete işaret edilmektedir.

- 8) Tubıgın ülünğa tıräp kütärilä birgäs, kirämın ürgä hirpti häm ayağın sülüqtü süqüp işlängän birınsı kirtläskä bastı. Rätin bilmägän kişi üsün yığırmi sajin biyiklittägi xätär yıwan, bütahız sülüqqa minıw baş yitmäslık iş hımaq tüyülür inı. Bikmürat qayhılay yığıl kütärilä. (NM, 247) “Dizini ağacın dibine dayayıp kaldırıncı, bağı tepeye attı ve ayağını arı kovanına sokup yapılan birinci çıkıntıya bastı. İş bilmeyen bir kişi için yirmi sajin¹³ yükseklikteki tehlikeli, şişman, budaksız kovana

13 sajin: 2.13 m uzunluğundaki ölçü birimi.

tırmanmak başarılamayacak bir iş gibi görülürdü. Bikmurat nasıl da kolay kaldırılıyor.”

- 9) *Ātildīñ hunğı qatını bulasaq İldikā ısınlap sibār hām yāş inī. Tuy mājlısınā ūsraqlı barıp ingän kişigä batşa qaşına irkā yīyānsārī kilip ultırğan hımaq **kürinir inī**. Tik ul qartayğan Hirkānīñ irindärin uşal qısıp, uqlaw yūtqan şikillī ultırıwın kürip şunda uq älgi fikiriniñ dūrūslıgūnā **şiklänā başlar inī**.* (BR, 258) “Etil’in son hanımı olacak İldike gerçekten de güzel ve gençti. Düğüne tesadüfen gelen bir kişiye, padişahın yanına nazlı kız torunları gelip oturmuş gibi görünürdü; ancak o yaşlanmış Hirke’nin dudaklarını kızgınca sıkıp, oklava yutmuş gibi oturduğunu görüp o andaki fikrinin doğruluğundan şüphelenmeye başladılar.”

2.1.4.2.2 Şarta Bağlı Gerçekleşmemiş Niyet

Dmitriyev, {-(X)r} *inī* analitik yapısını Başkurt Türkçesinde, Rus dilindeki şart kipine bağlamış ve yapının bu anlamının onun morfolojik birleşiminden kaynaklandığını belirtmiştir. Ona göre, bu zaman geçmişteki bir gerçeği bildirmemekte, ama olması mümkün olup da gerçekte olmayan bir olgu üzerinde farz etmeyi göstermektedir (1950: 163).

{-(X)r} *inī* analitik yapısı bu işlevinde daima kendinden önce bir şart cümlesiyle birlikte kullanılmaktadır. Kendinden önce gelen şart cümlesine bağlı olarak da yapılmak istenen ama gerçekleşmeyen niyeti ifade etmektedir.

Aşağıdaki 10. örnekte Semender muhatabına kızmış ve onun verdiği akılla zor durumda kaldıklarını düşünmektedir. Bunun üzerine de *Bilgān bulham, hızzı binda küşirip yılıla yāşātır inīm* demektedir. Burada bilmiş olsam şart cümlesinden sonra gelen sizi buradan nakledip sıcakta yaşattırdım cümlesi, konuşucunun gerçekleşmemiş bir niyetini ifade etmektedir. “Yaşattırdım” çekimli fiilindeki {-(X)r} *inī* analitik yapısının niyet işlevi, şart cümlesiyle birlikte dinleyici veya okuyucuya niyet edilen olay ya da durumun gerçekleşmediği anlamını vermektedir.

- 10) *Unıñ la dūrūş, — tip baş qaqtı Sāmändär. — Tik hin bil yulı şul aqlıñ mınān bızgā lä, üzgiżgā lä zıyan ittīñ. Bilgān bulham, hızzı binda küşirip yılıla **yāşātır inīm**. Bız hünärsilärzı bütä yırzān izläybız. Ā ırgälä gınä küpmı hünärsı aşıqtan, halqından intigä. Dūrūşürägi, işhizlıktān. Binday xäl ūşın, bilähimmi?..* (BR, 136) “O da doğru, deyip baş salladı Semender. — Ancak sen bu defa, bu aklınla bize de kendinize de zarar verdin. Bilmiş olsam, sizi buradan gönderip sıcakta yaşattırdım. Biz sanatçıları her yerden takip ediyoruz. Yanında bile birçok sanatçı açlıktan, soğuktan azap çekiyor. Daha doğrusu işsizlikten. Böyle bir durum için, biliyor musun?”

Aşağıdaki 11. örnekte de han, vekilden evini nereye kuracağı konusunda bir bilgi beklemektedir. Bunun üzerine vekil, *Qarşı bulmağız, min hızzıñ arala*

yäşir inim diyerek, eğer karşındakiler karşı değilse orada yaşayabileceğini söylemektedir. Karşı olmanız şart cümlesi, dinleyici ya da okuyucuya, karşı olduğu fikrini vermektedir. Bu şartın ardından gelen ben sizin aranızda yaşardım cümlesi de konuşucu tarafından bu şart olmasa, istenen bir niyete işaret etmektedir.

- 11) *Uğa «bïy!» tip ündäşip, yawrınuna qağıldılar. Yalqınbay ikän. Hüž xan väkilinïñ üz turlağın qayza qūrasağına barıp yïtkän. Bütähï lä uğa tïkälgän. —Bïlmäyïm äligä. — Ultırzaştarın hüžüp qarap sıqtı. — Qarşı bulmağağız, min hïzzïñ arala **yäşir inim**. — Yüzzärgä yılmayırw qundı. — Hundar minän, bütän iläw-küstär minän bäyläniş tütüw yağı ğına... (BR, 172)* “Ona ‘bey’ diye seslenip, omzuna sokuldular. Yalkınbay’mış. Laf, han vekilinin kendi evini nerede kuracağına geldi. Hepsî de ona gözlerini dikmiş. — Bilmiyorum şu anda. — Muhataplarını süzüp çıktı. — Karşı olmanız ben sizin aranızda **yaşardım**. — Yüzlere bir gülümseme kondu. — Hunlarla, bütün kabilelerle bağlantılı olmak tarafı da...”

Aşağıdaki 12. örnekte yine Künhılıv uykusuzdur ve kayınvalidesiyle çay içmektedir. Kendisi çok uykusuz ve yorgun olduğu için kayın validesine “ben sizin yerinizde olsam” şartıyla “gün ortasında böyle çay içmez, dinlenir ve uyurdum” demektedir. Kayınvalidesine bu cümleyi sarf eden gelinin düşünce ve niyeti bu yöndedir. Tavsiye olarak adlandırılabilir bu ifadedeki şart, gerçek dışı bir hareketi ifade eder.

- 12) *Künhılıw tuya yüqlamawzan qızara tüşkän küzzärin ustarı minän ıwalap asıp irinip kınä säyğä ürıldı. —Äy, qäynäm, min hin bulham, bir zä bılay tün urtahında säy qaynatıp **ızalanmas inim**. Răxätlänip **yatur za yüqlar inim**. Yüqünñ qäzirin bïlmäyhïñ hin... (ZB, 541)* “Künhılıv uykusuzluktan kızaran gözlerini elleriyle ovalayıp üşenerek çaya uzandı.— Ey, kayın validem, ben sizin yerinizde olsam, hiçbir zaman böyle gün ortasında çay kaynatıp **azap çekmezdim**. **Dinlenir ve uyurdum**. Uykunun kadrini bilmiyorsun...”

{-(X)r} *inï* analitik yapısı Başkurt Türkçesinde zaman zaman yine şart cümlesiyle bağlantılı olarak, şart cümlesindeki hareketin gerçekleşmemiş olması durumunda diğer hareketin yapılamayacağı yorumunu yapmak üzere kullanılmaktadır. Cümledeki bu anlam *nisik* soru kelimesiyle birlikte ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki 13. metinde konuşucu, eğer traktör karşılarına çıkmamış olsaydı, dönme işlerinin gerçekleşmeyeceğine işaret etmektedir. Bu anlamı ifade edebilmek için de cümlesinde şart cümlesiyle birlikte, *nisik* soru kelimesini ve {-(X)r} *inï* yapısını kullanmıştır.

- 13) *Nindäyžir ğillä minän tünñ yulğa sıqqan ana şul traktor üsrap, şunıñ yulına tüşüp almağa, bïlmäyïm, bız ul saqta nisï **nisik** kınä **qaytıp***

yitir inik ikän? *Taň harihında ğına awılğa kilip indik. Şulay za ul saqta Züläyxa, niq qına halqın aldırıp, azna buyı awırıp yattı.* (NM, 499) “O vakit hastayla geceleyin yola çıkan bu traktöre rastlayıp onun yoluna inmesek, bilmiyorum, biz o vakit nasıl dönerdik acaba? Ancak tan vaktinde köye girdik. Bu yüzden de o zaman Züleyha, fazlasıyla soğuk alıp hafta boyunca hasta yattı.”

14. ve 15. metinlerde de yine yukarıdaki gibi *nisik* soru kelimesi ve $\{-(X)r\}$ *inĩ* yapısının bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

14) *Uyzar şulay bir-birihinā yalğanıp aqtı la aqtı. Āzām balahınıñ uylaw hālātĩ bulmaha, ul uşunday yañğız qalğan saqtarın nisik ütkärir inĩ ikän?.. Qızı, imip tuyıp, yuqlap kitti. Tāzrā tübündä ayaq tawıştarı işitilgān humaq buldı. Sajidā qalqına birip tınlanı. Tülküsurā kirĩ äylängänmi ällä? Bir tawış ta yuq. Kütkängä şulay tüyülgandır.* (NM, 359) “Fikirler böyle birbiriyle uyuştu da uyuştu. İnsanoğlunun düşünme kabiliyeti olmasa, o böyle yalnız kaldığı zamanları nasıl geçirirdi acaba? Kızı emip doyunca, uyuyup gitti. Pencere dibinde ayak sesleri işitilmiş gibi oldu. Sajide kalkıp dinledi. Tülküsurā geri mi dönmüş yoksa? Bir ses yok. Bekleyene öyle gelmiştir.”

15) *Aqmal klastaşı turahında şulay nasar uylap yürügändäri üşün unayhızlana, Näqiyä, ul uylağanga qarağanda, küpkä yugarıraq kişĩ bulıp sıqtı. Ni tihäñ dä, küslü kişĩ. Āğär zä Aqmal üzi şunday xälgä qalha, kirĩ qalqıp sığa almaş, tübängä tägerär zä tägerär inĩ, müğayın. Aptırarhıñ, tigĩ vaqıt üylänişip quyhalar; nisik kilip sıgır inĩ ikän, tigän uyzar za kilä başqa.* (UYT, 452) “Aqmal, sınıf arkadaşı hakkında böyle kötü düşündükleri için şaşırıyor, Nekiye onun düşündüğüne göre, çok üstün bir kişi oldu. Ne dersin de, güçlü bir kişi. Eğer Aqmal kendisi böyle bir durumda kalsa geri dönemez, aşağıya düştükçe düşerdi elbette. Şaşırırsın, o vakit evlenseler nasıl olurdu acaba, şeklinde fikirler de geliyor akla.”

2.1.4.2.3 Farazi Niyet

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *inĩ* analitik yapısı, bazen de bir niyeti ifade etmektedir. Burada niyet edilen fakat gerçekleşmeyen farazi bir olay ya da durum söz konusudur. Konuşucu ya da anlatıcı niyet ettiği bu işin gerçekleşmeme nedenini, $\{-(X)r\}$ *inĩ* şekliyle işaretlenen cümleden hemen sonra açıklamakta veya bu durum bağlamdan anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki 16. örnekte İskender, Hezise Barlasovna ile pazarda karşılaşmış, ona yiyecek çantalarını taşımasında yardım etmiş ve evine kadar geçirmiştir. Bunun üzerine İskender’e Hezise Barlasovna *Birgäläp säy işir inik, üyzä mäxşär, kİR yıwırğa äzirlängäynim* demiştir. Bu cümledeki *säy işir inik* çekimli fiilinden Hezise Barlasovna’nın İskender’i çay içmeye davet etmek istediği ancak evinin durumu yüzünden bunu yapamadığı anlaşılmaktadır. Hezise evi uygunsuz

durumda olduğu için bu teklifi yapmak istediğini, ama yapamayacağını {-(X)r} *inî* analitik yapısıyla ifade etmiş ve ardından da darılma demiştir. Hezise bu niyetini gerçekleştirememesi sebebinin ise *üyzä mähşär, kîr yıwırğa äzirlängäynim* cümlesiyle açıklamaktadır.

- 16) *Xätirindä, üzgan yäy unı bazarza tap kiltirip, azıq-tülük tultırğan awır qumtaların kütärişip, üzatıp quyğaynı ul. «Bırgäläp säy işir inik, üyzä mähşär, kîr yıwırğa äzirlängäynim. Üpkälämä indî», — tinî Xäzisë Barlasovna. Üpkäläw qayza. Äz gınä bulha la yarzamı tiyiwgä şat inî İskändär...* (ÜY, 96) “Geçen yaz ona pazarda rastlayıp, yiyecek doldurduğu ağır kutularını taşıdığını aklından geçirivermişti. ‘Birlikte çay içerdik, ev mahşer, çamaşır yıkamaya hazırlanmıştım. Darılma’, dedi Hezise Barlasovna. Darılmak nerede. İskender biraz da olsa yardımı olduğuna memnundu.”

Aşağıdaki 17. örnekte Kutdus’a, Lapşin, Uyıldan gibi halkın iligini emen, onları sömüren kişilerden bahsedilmektedir. Kutdus bunun üzerine *İx, min ularzı bîr kündä hîpîrip tûğîr inîm dâ!* diyerek farazi bir niyete işaret etmektedir. Kutdus {-(X)r} *inî* yapısıyla böyle farazi bir niyete işaret etmiş olsa da dinleyici veya okuyucu onun bu cümlesinden yapmak istediği bir işi gerçekleştiremediğini ve bunun bir sebebi olduğunu anlamaktadır.

- 17) *Lapşin, Uyıldan kiwîk yîligîbîzzî imîwsîlär bar saqta, yîrgä ular xuja bulğanda, yîr-hıwğa la qût kîrmäs, Qütdüs, üzîbîzzîñ dâ bulğünlüktän baş sıqmaş. — İx, min ularzı bîr kündä hîpîrip tûğîr inîm dâ!.. — Qütdüs, yûzrûqtarın tûynäp, tirä-yağına alan-yûlan qarandı. Äytîrhîñ, Lapşin mîñän Uyıldandı kürhä, xäzîr ük ularzıñ üştünä taşlanırğa äzîr inî.* (NM, 282) “Lapşin, Uyıldan gibi iligimizi emenler olduğu zaman, toprağa onlar sahip olduğunda, yeryüzüne huzur, mutluluk gelmez. Kutdus, kendimizin de perişanlığınan kurtulamayız. — Eh, ben onları bir günde süpürüp dökerdim de!.. — Kutdus, yumruklarını sıkıp, etrafında kâh oraya kâh buraya bakındı. Sanki Lapşin ile Uyıldan’ı görse, hemen onların üzerine atılmaya hazırды.”

Aşağıdaki 18. ve 19. örneklerde de {-(X)r} *inî* yapısının bu tarz işlevini görmekteyiz.

- 18) — *Ä unan?! — Avtonomiya alğas, üz yîrîbîzgä üzîbîz xuja bulğas, küz kûrîr inî* äli. *Unan huñ da üz-ara talaşqa ülgürür inik...* *Xäzîr bîzgä üz-ara tûğîl, ä Başqurt avtonomiyahı üsün küräşîrgä kâräk. Tûşünähîñmî hin bıga, Zakir? — Niñä hin üzîñ şul avtonomiya üsün küräşmäyhîñ huñ äli? — tinî Zakir, axır tınıslanıp. — Niñä hin bîzgä, yarlı-yabağağa, qarşı küşäk kütärip sıgahıñ?..* (Uİ, 68) “— E, sonra?! — Muhtariyeti alıp kendi kendimizin patronu olduğumuzu gözümüz görürdü. Ondan sonra da kendi aramızdaki mücadeleyi hallederdik... Şimdi bizim kendi aramızda değil, Başkurt muhtariyeti için savaşmamız lazım. Sen bunu düşünüyor

musun Zakir? — Sen niye bu muhtariyet için savaşıyorsun? dedi Zakir, sonra susup, — Sen niçin bize, fakir fukaraya sopa kaldırıyorsun?”

- 19) *Biz bişär hum da **birir inik**, azaqtan qıwğından buş qul minän qaytırığızını ni? Qıwğındı urınına alıp barıp yitkürgäs, tulıhınsa işäp-xisap işläybiz. Qalala kăräk nāmäläriğizzi hatıp alıp, bayıgıp qaytıp kilirhiğiz. Xäzir, ağay-ıñı, vaqıttı buşqa ütkärmäyik. Bığün urmandaqı azaqqı büränälärzi taşıp bütürürgä kăräk. Tülküsur, unda nisäläp büränä bar äli?* (NM, 204) “Biz beşer lira da verirdik, sonradan ağaç kesiminden boş elle döner misiniz acaba? Ağacı yerine alıp götürünce, tam olarak hesap ediyoruz. Şehirde gereken şeylerinizi satın alıp, zenginleşip dönersiniz. Şimdi, ağabey kardeş vakti boşa geçirmeyelim. Bugün ormandaki son kütükleri taşıyıp bitirmek lazım. Tülküsur, orada ne kadar kütük var?”

2.1.4.2.4 İhtimal

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *in* analitik yapısının bir diğer işlevi cümleye ihtimal anlamı katmasıdır. Bu yapının ihtimal işlevine *bälki* kiplik kelimesi eşlik eder. Bu kiplik kelimesiyle birlikte cümlede ihtimal anlamı ifadesini bulur. Aşağıdaki 20. metinde, yazar tarafından Girogoriy hakkında bazı yorumlar yapıldıktan ve onun bir şekilde denk getirip kaçtığı ifade edildikten sonra, kahramanın düşünceleri içselleştirilerek aktarılmakta ve bu durum *Başqa biräy zavodqa yä şaxtağa la urınlaşıp kitir in*, *bälki* cümlesi ile ifade edilmektedir. Burada biz eser kahramanı Girogoriy’in giderken düşündüğü bir olguyu görüyoruz. Girogoriy, kendisinin gitmesinden sonra, fabrika veya maden ocağına bir başkasının yerleşebileceğini düşünmüştür. Bu ihtimal düşüncesi $\{-(X)r\}$ *in* yapısı ile birlikte *bälki* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır.

- 20) *Gailälı kişilär bul turala uylay almay: bala-sağahın yazmış qūsağına taşlap, qayza kithin indı ular? Häm, yayın tura kiltirip, qastı Grigoriy. Mıñ bälälär minän tıwğan yaqtarına yaqınlaştı. Başqa biräy zavodqa yä şaxtağa la **urınlaşıp kitir in**, **bälki**, Bılurıttağı üylänirgä tip yürüğan qızı küñilın tarttı; gawğa başıla tüşkäs, şıptırın gına qaytıp, unı alıp kitirgä samalanı.* (NM, 65) “Ailesi olan kişiler bu konuda düşünemez. Çoluk çocuğunu kaderin kucağına bırakıp, nereye gitsin şimdi onlar? Ayrıca denk getirip, kaçtı Girogoriy. Bin bir belayla doğduğu taraflara yakınladı. Başka birileri fabrikaya veya maden ocağına yerleşirdi belki, Biloret’teki evlenmek istediği kızı gönlü çekti. Gürültü başlayınca belli etmeden dönüp, onu alıp gitmeyi hesapladı.”

21. örnekte de yine $\{-(X)r\}$ *in* yapısı ile birlikte *bälki* kiplik kelimesinin kullanılmasından ortaya çıkan ihtimal ifadesini görüyoruz. Bibikey nine, Yimiş’e uykusunda gördüklerini, bildiklerini söylerse rahatlayacağını, böyle bir durumda da açlıktan ve yalancılıktan kurtulabileceğini öğütlemektedir. Açlıktan ve yalancılıktan kurtulurdun belki diyerek Bibikey nine kendine göre bir varsayımda bulunmaktadır. Onun bu ihtimal ifadesi cümlede $\{-(X)r\}$ *in* yapısı ve *bälki* kiplik kelimesiyle işaretlenmiştir.

- 21) *Yä bit, märttä kürgän bİlgändäriñdi hıyläp yürühän, üziñä lä raxät bulır inİ lä baha! İzgi yän tip, bütähİ lä qazır-xürmät itip, hıylap qına yäşätirzär inİ üziñdi... Aslıqtan, yalangaslıqtan qütülür inİñ, bälki... Yımiş tä, yürägi atılıp sıgırzay bulıp düpöldäp, Bibikäy äbiygä tübäldi: «İyi şul, hıylähäsi, xäzır ük bütähin dä hıyläp birhäsi!.. (Uİ, 116) “Ya, uykuda gördüklerini, bildiklerini söylesen, kendin de rahatların aslında! Mukaddes can deyip hepsi de saygı gösterip ikram ederek yaşatırlardı... Açlıktan, yalancılıktan kurtulurdun belki... Yemiş’in de kalbi yerinden çıkar gibi çarpıp, Bibikey nineye doğruldu: “Evet işte, söylemek istiyor, şimdi hepsini de söylemek istiyor!”*

2.1.4.3 {-(X)r} *buldı*

2.1.4.3.1 Kullanım

Belirli uzak geçmiş zamanın son analitik şeklini oluşturan bu yapı {-(X)r} fiil çekim ekinde sonra, *bul-* fiilinin {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin teklik üçüncü şahıs çekiminin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu analitik yapıyı da aşağıdaki şekilde formülleştirmek mümkündür.

Fiil + {-(X)r} *buldı* + şahıs eki

Bu analitik yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

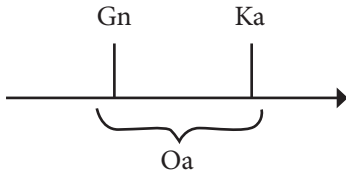
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>barır buldım</i> “giderdim”	<i>barır buldıq</i>
2. şh.	<i>barır buldıñ</i>	<i>barır buldığız</i>
3. şh.	<i>barır buldı</i>	<i>barır buldı(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>äytir buldım</i> “söyledim”	<i>äytir buldıq</i>
2. şh.	<i>äytir buldıñ</i>	<i>äytir buldığız</i>
3. şh.	<i>äytir buldı</i>	<i>äytir buldı(lar)</i>

Kiyekbayev, bu analitik şekli *qabatlangan küptän ütkän zamandıñ tasviri formahı* “tekrarlanan eski geçmiş zamanın tasvirî şekli” başlığı altında incelemiştir ve bu şeklin çok eski geçmişte olup, daima tekrarlanan hareket ve işleri bildirmek için kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca Kiyekbayev, kiplik mana bakımından bu zamanın iş, oluş ya da hareketi gerçekleştirmeye alıştığını ifade ettiğini de vurgulamıştır. Bu zamanı anlatırken biri kısa biri tam olmak üzere iki türü olduğundan ve bunlardan {-(X)r} *buldı* şeklinin bu zamanın kısa türünü oluşturduğundan bahsettikten sonra, zamanın tam türünün {-(X)r} *türgän buldı* şeklinde yapıldığından da söz etmiştir (1966: 105). Yuldaşev de bu analitik şekli

yine *davnoproşedşego opredelennogo vremeni* “belirli çok uzak geçmiş zaman” başlığı altında analitik şekillerden biri olarak ele almıştır (1981: 277). Belirli uzak geçmiş zamanı ifade eden bu analitik yapı, bugün Başkurt Türkçesi edebî dilinde çok sık kullanılmamaktadır. Günlük konuşma dilinde daha yaygındır (Zeynullin 2002: 122).

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zamanı ifade eden yapılardan biri olan $\{-(X)r\}$ *buldı* analitik yapısı bahsedildiği üzere geçmişte tekrarlanan iş, oluş ve hareketleri bildirmektedir. Yapı, bu iş, oluş ve hareketlerin tekrarlandığını bildirmekle beraber, tekrarlanan iş, oluş ve hareketlerin başlangıç noktasını da vurgulamaktadır. Yapının Başkurt Türkçesinde zaman çizelgesindeki sunumu aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Şekil 15. Belirli uzak geçmiş zaman, $\{-(X)r\}$ *buldı* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zamanı ifade eden yapılardan biri olan $\{-(X)r\}$ *buldı* yapısının olumsuz şekli, yine fiile gelen $\{-(X)r\}$ fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan $\{-mAs-\}$ olumsuzluk ekinin kullanılması suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>işitmäs buldım</i> “işitmez oldum”	<i>işitmäs buldıq</i>
2. şh.	<i>işitmäs buldıñ</i>	<i>işitmäs buldığız</i>
3. şh.s	<i>işitmäs buldı</i>	<i>işitmäs buldı(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>tırışmaş buldım</i> “uğraşmaz oldum”	<i>tırışmaş buldıq</i>
2. şh.	<i>tırışmaş buldıñ</i>	<i>tırışmaş buldığız</i>
3. şh.	<i>tırışmaş buldı</i>	<i>tırışmaş buldı(lar)</i>

Soru Şekli (*Hürav Formahı*)

Bu yapının soru şekli de yine sona soru eki $\{-mX\}$ nın getirilmesiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alır buldımmı</i> “alır oldum mu”	<i>alır buldıqmı</i>
2. şh.	<i>alır buldıñmı</i>	<i>alır buldığızmı</i>
3. şh.	<i>alır buldı</i>	<i>alır buldı(lar)mı</i>

2.1.4.3.2 İşlevler

2.1.4.3.2.1 Geçmişte Tekrarlanan Sürekli Hareket; Doğrudan Deneyim

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *buldı* analitik yapısı ile konuşucu ya da dinleyici geçmişte aralıklarla tekrarlanan iş, oluş ya da hareketlere işaret etmektedir; ancak, bu yapının geçmişte tekrarlanan iş, oluş ve hareketlerin işaretlenmesinde kullanılan $\{-(X)r\}$ *inî* yapısından farkı, burada tekrarlanan hareketin başladığına işaret edilip, hareketin başlangıcının vurgulanmasıdır. Bu hareket tekrarlanıp sürekli olması nedeniyle alışkanlıkları da bildirmektedir.

Aşağıdaki 1. örnekte yeni kurulan Sovyet iktidarının döneminde İlsigul, köyündeki bir yenilikten söz etmektedir. Bu köyde ilk önce bir okul açılmıştır. Yazar tarafından okulun açıldığı anlatıldıktan sonra, *Malayzar, qızzar taw başlap mäktäpkä bîrgä yûrûr buldılar* cümlesiyle artık köydeki çocukların birlikte okula gitmeye başladıklarına işaret edilmiştir. Buradaki *bîrgä yûrûr buldılar* ifadesiyle daha önce birlikte okula gitmeyen çocukların, bundan sonra birlikte okula gittikleri ve bunun artık devam edip tekrarlanan bir hareket olduğu vurgulanmıştır.

- 1) *Başqurtüstanda Sovyet vlasınıñ nıqlap urınlaştıwınıñ tawgı yılı gına bulıwğa la, äli qayzalır alısta, Başqurtüstandan sittä qatı huğıstar dawam itıwğa lä, küptärzın äli fronttan qaytmağanlıgına la qaramaştan, yañı yäş Sovyet vlası xatta İlsigül şikillı kışkäy gınä awılğa la mäktäp asıw xästärin kürzi. Malayzar, qızzar taw başlap mäktäpkä bîrgä **yûrûr buldılar.*** (Üİ, 189) “Başkurdistan’da Sovyet iktidarının tamamen yerleşmesinin ilk yılı olmasına, uzakta bir yerlerde Başkurdistan’dan dışarıda sert savaşın devam etmesine ve çoğu kişinin hâlâ cepheden dönmemesine rağmen, yeni genç Sovyet iktidarı, İlsigul gibi küçük bir köyde dahi okul açma kaygısını hissetti. Erkek çocuklar ve kızlar ilk defa okula birlikte gider oldu.”

Aşağıdaki 2. örnekte Hulhaş’ın hâl ve hareketleri tasvir edilmektedir. Yazar, *Xul-xaştın küñü tıngä iştä yalğanır buldı* ifadesiyle Hulhaş’ın gününün geceye karışmaya başladığını vurgulamaktadır. Bu, Hulhaş için yeni başlamış ama bu başlangıçtan sonra devam etmiş bir durumdur. Aynı cümlemin devamında geçen *vaqıtı qalmay başlanı* ifadesi de bunu açıklamaktadır.

- 2) *Qısqañı, Xul-xaştın küñü tıngä iştä **yalğanır buldı**, qıyaş yaqtında qayzalır yûrûrgä, yuqı tüşäğindä räxätlänip awnargä, Ümäy tıñı minän Appaqtı işkä tüşürüp ultırırğa vaqıtı qalmay başlanı. Unıñ qarawı, nihayät, üzünbaştarzın bılım taratıw burısın ütäy alıwına bik tä qänägät inî.* (BR, 518) “Kısacası, Hulhaş’ın günü gecesine karışır oldu. Gün ışığında bir yerlere gitmeye, yatağında rahat rahat yatmaya, Ümey gecesiyile Appak’ı aklına getirmeye vakti kalmamaya başladı. Onun görüşü, nihayet büyük başların bilim yayma borcunu ödemesini artık kabullenmekti.”

3. örnekte Yulaman'ın arkadaşına, *Niñä kapıl märxämät qılır buldın ul yılanğa?* şeklindeki sorusu ile işaretlenen, daha önce arkadaşının söz konusu kişiye karşı olmayan merhamet duygusunun, neden başladığıdır. Merhamet duygusunun başladığı Yulaman tarafından hissedilmiştir ve bunun sebebi sorulmaktadır. Başladığı vurgulanan bu hareket konuşma anından sonra da bir sürekliliğe sahiptir.

- 3) — *Ügäk yänä qara bitlik yabınğan yawgir turahında hūrašır. — Barsa batır tıği hūrawzı işitmämişkä halıstı häm Äwliyə tawında arqan mīnän sırmalğan xandı alıp qasıw vaqığahın hüyläp kitti. — Hinī üräk barıp qūtqarğan, tip asıgın äyt uğa, — tip üstäni. — Niñä kapıl märxämät qılır buldın ul yılanğa? — tip bik gäjäpländi Yulaman. — Urını ul tügıl inī. Unı tawğa sıgarıp bastırmaham, tamam bütürälär inī bizzikilärzi. Ä minīñ Ügakti Ämäşä ilän Almastıñ küz aldında üz qulım ilän ültirgim kilä. Äytir hüzärimdä tükmäy-säsmäy ytkirip...* (BR, 304) “—Ügek yine siyah maske takan asker hakkında soru sorar. — Yiğit Barsa, bu soruyu işitmemiş gibi davrandı ve Evliye dağında urgana dolanan hanı alıp kaçma olayını anlattı. —Seni bir hayalet gelip kurtarmış, deyip aslını söyle ona, diye ekledi. — Neden aniden merhamet eder oldun o yılan? deyip pek meraklandı Yulaman. — Yeri ora değildi. Onu dağa çıkarmasam, bizimkileri tamamen bitiriyorlardı. Benim de Ügek'i Emeşe ile Almas'ın gözünün önünde öldüresim geliyor. Söyleyecek sözlerimi de içinde kalmadan imkân bulup...”

4. metinde eser kahramanı Şemsiye, yaşadığı deneyimlerden dolayı insanlara karşı şüpheyile bakmaya ve onlardan korkmaya başlamıştır. Zehirlenmekten ve oğlunu elinden alacaklarından korktuğu için kimseyi yanına yaklaştırmamaktadır. Şemsiye hanımın bütün bu yaşadıkları anlatıldıktan sonra, onun yavrusunu kucaklayıp gözlerini belirli bir noktaya dikip yalnız oturduğu zamanlarda, son iki yılda başından geçen olayları bir bir gözünün önünden geçirir olduğu söylenmiştir. Burada Şemsiye olayları bir bir gözünün önünden geçirmeyi sürekli değil ama tekrarlayarak yapmaktadır. Hareketin belli aralıklarla tekrarlandığı, oğlunu kucaklayıp, gözünü bir noktaya diktiği zamanlarda zarfıyla belirtilmiştir. Bu harekette tekrarın sürekliliği söz konusudur.

- 4) *Şämsiyä üz türmüşündägi tikä bürülüştärzan kurqıp bütkäyni, dünyäğa şiklänmäy qaray almay başlağanı. Atay yürtünde sır urtaklaşırılıq, känş hūrarlıq kiş lā yuk inī, äsäh bulmağas. İlik tä, äli lā biräwgä ısanırılıq tügıl. Ağırlawzan, ulın tartıp alıwzarınan qurqtı, şuğa yanına biräwzi lā indirmäskä, aşarğa üz bışirigä tırıştı. Sabıyın qusaqlap, bir nūktägä tikälip tik ultırğan maldärindä küz aldına huñğı iki yılda bulıp uzğan vaqıgalarzı biräm-biräm saqırıp kiltirir buldı.* (BR, 407) “Şemsiye, kendi hayatındaki keskin dönüşlerden korkmuştu, dünyaya şüphelenmeden bakamamaya başlamıştı. Baba evinde sırrını paylaşacak, nasihat alacak kimse de yoktu annesi olmayınca. Önceden de [olduğu gibi]

hâlâ bir şeylere inancı yok. Zehirlenmekten, oğlunu çekip alacaklarından korktu. Bundan dolayı yanına hiç kimseyi sokmamaya, yemekleri kendi pişirmeye çalıştı. Yavrusunu kucaklayıp, [gözlerini] bir noktaya dikip yalnız oturduğu zamanlarda, son iki yılda geçen olayları bir bir gözünün önüne getirir oldu.”

Aşağıdaki 5-9. metinler {-(X)r} *buldı* yapısının bu işlevine örnek teşkil etmektedir.

- 5) *Kün mînän tñn butaldı, vaqıt işäbi yuğaldı. Ütülğan yuldı tawzä talanıp, şunan niğizñä tiklīm yimirtülğan qalalar hanı mînän ülsäy başlanılar. Bar Yawropa dır qaltırandı. Ätilдің uzıwı küttülğan tirälärzän xalıq aldan uq **qasıp bütür buldı**. Äli bir batşa, äli ikinsihı duşlıq taqdim itip ilsilər yibärıp qaranı, gürur Ätil birihñn dä qabul itmäni. Unıñ tıwı aştında huğışırğa tıläk bildirıp, kün dä yüzärläğän batur kildı, ularzı vaq iläk aşa ütkärzılär, küptärñn alınğan qalalarzı yimirtirgä quşıp quyzılar. (BR, 252) “Gündüzle gece karıştı, zaman hesabı kayboldu. Geçilen yolu ilk önce yağma edip, sonra temeline kadar yıkılan şehirlerin sayısı ile ölçmeye başladılar. Bütün Avrupa tir tir titredi. Etil’in geçmesi beklenen çevrelerden halk önceden kaçar oldu. Bir o çar bir bu çar dostluklarını sunup elçiler gönderip tâbi oldular, gururlu Etil hiçbirini kabul etmedi. Onun bayrağının altında savaşmak için istekte bulunup, her gün yüzlerce yiğit geldi. Onlara ufak tefek işler sağladılar. Çoğunu alınan şehirleri yıkmaya gönderdiler.”*
- 6) *Tawzä Almastıñ barlıgına iğtibar za itmäyzär hımaq inı, huğaraq unı hüzgä qatnaştırırğa, nizır hıraşırğa äwäslänıp kittılär. Almas ta ular arahında yäşäwgä küñgä barzı, qayhı bir hırawzarına ixlas yawap birzı, üzı lä tiğini-bını **hıraşır buldı**. Azna-un kün ütiwgä, bik ük işnişip kitmähälär zä, bir-birihñä bürı bulıp qaramayzar inı indı. (BR, 311) “İlk önce Almas’ın varlığına da itibar etmiyorlar gibiydi, daha sonra onu söze dâhil etmeye, bir şeyler sormaya heveslendiler. Almas da onların arasında yaşamaya alıştı. Sordukları her soruya samimi cevap verdi. Kendisi de onu bunu sorar oldu. Bir hafta on gün geçtikten sonra birbirlerine pek ısınmasalar da artık birbirlerine kurt gibi bakmıyorlardı.”*
- 7) *Qanundarzıñ yuqqa gına uylap tabılmağanın aylanı ul. Kışılär irkiwñn bir küs itip barı ular, qanundar gına, birläştirä ala. Kışığä Avramazda birgän aqıldın yaqtı sıraqtarı ular. Fikir tüynünñ tağatıp, kirinän tüynäw kärkekligi xaqında Äsfändiyär hundar qulına iläkkäs qat-qat **uyılar buldı**. Bügüngüläy xätirindä: qapıl kilip urattılar, qural taşlattılar, qıwıp alıp kittılär. (BR, 133) “Kanunların boş yere düşünülüp konulmadığını anladı. Kanunlar insanların özgürlüğünü bir güç olarak kullanıyor ve yine onları sadece kanunlar birleştiriyor. İnsana Avramaz’da verilen aklın parlak çırılarıdır onlar. Fikir düğümünü çözüp tekrar düğümlemek gerektiğini,*

Esfendiyer Hunlarla yakınlaşınca fazlasıyla düşünür oldu. Bugünkü gibi aklında; aniden gelip çevirdiler, silah attılar, defettiler.”

- 8) *Şulay za ular bil yulı bîr fîkîrgä kilä almay taralıştılar, ämmä üşü hüyläşiwgä kün dä tiyirlük äylänip qaytur buldılar. Bîl turala xəbär tizzän başkalargä la barıp yitti, imiş-mimiştir quyrızı. Yıyılıp kildilər bîr kün, saqırıp sıgarzılar Gūsamdı: «Şulay niyätläniwîş rasmı?» (BR, 152) “Böylece onlar bu defa fikir birliğine varamadan dağıldılar, ama bu konuşmaya hemen her gün döner oldular. Bu konu hakkında haber çabucak başkalarına da ulaştı, söylenti büyüdü. Toplanıp geldiler bir gün. Gusam’ı çağırdılar. ‘Böyle bir niyette olman doğru mu?’”*
- 9) *Awgust urtañı. Küyaş ut bürküp balqıy. Hawa tın algıhız bürküw. Bınıñ üstünä Marattıñ äli bîr tanışı, äli ikinsihî telefon şılıtratıp mazahızlay. Xälñ ixlas urtaqlaşalır za bit ular, tik bınan yıwanis yuq uğa, qayğıhı gına yañıra. Şunu uylap, yänä buş üyzä yañğızı tımhayıp ultırırızan yäni üşüp, Marat azna hayın awılğa Xüsnulla babahına barır buldı. (ÜY, 307) “Ağustos ortası. Güneş ateş saçıp parıldıyor. Hava nefes alınmayacak kadar sıcak esiyor. Ayrıca Marat’ın bir yandan tanıdıkları, diğer yandan tanımadıkları telefon edip rahatsız ediyor. Durumu dürüstlikle paylaşırlar, ancak bundan teselli yok ona. Dertleri daha da depreşiyor. Bunu düşünüp yine boş evde yalnız başına oturmaktan ürperip, Marat hafta sonu köye Hüsnulla dedesine gider oldu.”*

2.1.4.3.2.2 Geçmiş Zamanda Sürekli Hareket; Tarihî Delillere Dayalı Bilgi

Başkurt Türkçesinde {-X)r} *buldı* analitik yapısı aynı zamanda geçmişte meydana gelen ve süreklilik kazanmış hareketi de ifade etmektedir. Bu defa konuşucu hareketin belirli aralıklarla tekrarlanarak sürekliliğini değil, geçmiş zamandaki sürekliliğini vurgulamaktadır.

Aşağıdaki 10. metinde de bu şekilde geçmişte bir hareketin vurgulandığını görmekteyiz. Acımasız Etil’in halka hürmet ederek davranması, onlara hediyeler vermesi ve onların toplandığı yerlere para saçtırması sonucu ortaya çıkan ve süreklilik kazanan, Başkurt halkının ‘yaşasın’ şeklindeki bağışlara katılmalarından söz edilmektedir.

- 10) *Ätil, his şikhiz, kişilärzi üz yağına tiz awzara bilä, şul maqsatına ülgäşiw üşün bîr nimähin yällämäy turgan kişi. Ul tabındağı ırw başlıqtarınıñ birihñ dä iğtibarhız qaldırmanı, hâr kayhıhına isimî minän ündäşip qimmätli büläk tapşırzı. Qara gawam yıyılğan urındarza aqsa hibip sıgırğa büyrüzü. Xäzır indä «yäsähñ!» — tip qısqırwğa Başqırttar za zur tiläk minän quşılır buldı. Qarşı alganda kaş yimırıp ündäşmäy başıp turgan kişilär üzaklamay qağandı yırzäği iñ mihırbanlı, iñ hüykümlü xakim itip kürä lä başlanı şikilli. (BR, 231) “Etil, hiç şüphesiz insanları kendi tarafına çabuk çekebiliyor, bu maksadına ulaşmak için hiçbir şeye*

acımayan bir kişi. O sofradaki kabile başlarının hiçbirini de itibarsız bırakmadı, her birine ismi ile hitap edip kıymetli hediyeler verdi. Halkın toplandığı yerlere para serpilmesini emretti. Şimdi ‘Yaşasın!’ diye bağırmaya Başkurtlar da büyük bir istekle katılıyordu. Karşılaştığında surat asan kişiler çok geçmeden kağanı yeryüzündeki en merhametli, en sempatik hâkim olarak görmeye başladılar gibi.”

Aşağıdaki 11. metinde dönüş bayramını izleyen kişinin, hazırlıkların devam ettiği süre içerisinde yaptığı ve süreklilik arz eden hareketi $\{-(X)r\}$ *buldı* yapısıyla ifade edilmiştir. *Yaqın da kilgılänî, tik yılmayıp tiz gînä sitkâ kitir buldı* cümlesinde bu yabancının önce yakına gelip sonra gülümseyip oradan ayrılması o süreç içerisinde süreklilik kazanmıştır.

- 11) *Qayıtıw bayramı tabınına aş-hıw äzirläw başlandı. Bır gînä kişî bul äzirliktärzî sittän vayımhız gîna küzätti. Yaqın da kilgılänî, tik yılmayıp tiz gînä sitkâ **kitir buldı**. Hăr yähättän ayırılıp tūra ul säfärzäştärinän — yîñil tiri bişmät, ä salbar urınına üzün tuqıma itäk kîyîwî mînän dä, üzün qara sästärin tuğız tupatay itip üriwî mînän dä, at tımşuğunday üzün bitli bulıwı mînän dä... Yitmähä, haqal-mıyıǵı yuq, yäǵni küşä, Türkisä watıp-yimırıp, yat hüzzär qıstırıp hüyläşä.* (BR, 462) “Dönüş bayramı sofrası için yiyecek içecek hazırlanmaya başlandı. Sadece bir kişi bu hazırlıkları dışarıdan kaygısızca gözetledi. Yakına geliyordu; ancak, gülümseyip hemen yine dışarı gidiyordu. Her bakımdan yol arkadaşlarından ayrılır, hafif canlı elbise, şalvar yerine de uzun dokuma etek kıyafetiyle, uzun kara saçlarını dokuz ayrı yerden örmesiyle, at mantarı gibi uzun suratlı olmasıyla da... Ayrıca sakal ve bıyığı yok, yani köse. Türkçeyi çat pat bozarak, yabancı kelimeler katıştırıp konuşuyor.”

12. metinde *Üksana täwgî kistärin bik tınıshız yüqlanı, yüqlanıw indî tigändä gînä tirtläp uyanır buldı* cümlesi ile Uksana’nın sessiz bir şekilde uyuduğu; ancak, tam uyudum derken uyandığı ve bu işinin belki gece boyunca sürdüğü bilgisine işaret edilmektedir. Bütün bu söz konusu hareketler süreklilik arz eder.

- 12) *Üksana täwgî kistärin bik tınıshız yüqlanı, yüqlanıw indî tigändä gînä tirtläp **uyanır buldı**. İlyas unı irtän turgas, şayartıp: — Hin äli üziñdi haman partizanka itip xis itähñ, axırılı, ul yırzär binan alıs bit indî, — tihä, Üksana uǵa mûñhüw gîna qarap ala la: — Küñilim tınıs ta bit, yänim haman şul kündär şümünan ayırılıp bütmäy, kürähñ, — ti.* (KKTY, 115) “Uksana ilk gecelerinde pek sessiz uyudu, uyudum derken de irkilip uyanıyordu. İlyas erken kalkınca ona şaka yapıp: — Sen hâlâ kendini partizan olarak hissediyorsun, sonuçta, o yerler buradan çok uzak artık, deyince, Uksana ona kederli bir şekilde bakıp, ‘— Gönüm rahat da, canım hâlâ o günlerin endişesinden kurtulamıyor galiba’ der.”

Aşağıdaki 13-15. metinlerde de {-(X)r} *buldı* yapısının bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 13) *Aşnaqsılarga qamasaw qılmaşqa tırışıp, usaqtarğa hıyınıp ultırıştılar. Ütkän yawzarzı xätirlärgä, yın-pärizär, üräktär, ubır äbiyzär turahında hüyläşä turgan mäl yittı. Băxäs tä sıqqılanı, unday saqta dūrüşlük izläp Yulamanğa müräjäğätitir buldılar. Unı yawabı bir ini: «Bına yūqlağanda bütähı lä tizilışip kilip yitir. Üzigiz ük saqırıp ultırgas! Şunda üzzärinän hūraşıp bilirhigiz». (BR, 339) “Aşçı kadınlara engel olmamaya çalışıp, ocaklara yaklaşıp birlikte oturdular. Cinler, periler, hayaletler ve vampir nineler hakkında konuşurken geçmiş savaşları hatırladılar. Herhangi bir anlaşmazlık çıktığı zaman, doğru olanı bulmak için Yulaman’a müracaat ediyorlardı. Onun cevabı aynıydı: ‘İşte siz uyurken hepsi de dizilip gelirler. Kendiniz de çağırınca! O zaman kendilerinden sorabilirsiniz.’”*
- 14) *«Başta bütändärzın nimä hüyläğänin, nimä tiläğänin anılgarğa tırış. Qayhı saqta kişinın qılıq-fıgılı hüız minän äytıwgä qaraganda la anılayışlıraq bula, şunu ünütma. Tıynälgän fikirındı tağatıp, kirinän tüynärgä yıbanma», — tip üyrätir buldı Ğusam Äsfändiyärzı. Qalala yäşägän sağında Äsfändiyär üşü hüzzärzı bik ük xätirinä tüşürüp barmanı — kürähin, müxtajlık bulmağandır. (BR, 132) “İlk önce hepsinin ne dediğini, ne istediğini anlamaya çalış. Bazen kişinin karakteri konuşmasından da anlaşılır, bunu unutma. Gusam Esfendiyer’i düğümlenen fikrini çözüp, tekrar düğümlemeye üşenme, diye öğretiliyordu. Şehirde yaşadığı zaman Esfendiyer bu sözleri pek aklına getirmedi. Galiba ihtiyacı olmamıştır.”*
- 15) *Ular bütähı lä undı uqıp bütürgäs, Swetlananı Ugoreğa qaytırğa saqırzılar. Tik unday hüız sıqqanda ul här saq atahı tıñlap turgan bulha la: “Yuq unda äsäyım qala, unı taşlamayım”, — tip äytir buldı. Ä indı ärhiziräktärı İlyas yuqta şul hüzzı qabatlahalar, ul indı başın ğurur tütüp: — Yuq, unda äsäyım tupraqı, atayım bar, min Başqurtıstan qızı bit, — tip üzıp kınä äyttı. (KKTY, 156) “Onların hepsi de onuncu sınıfı okuyup bitirince, Svetlana’yı Ugori’ye dönmeye çağırdılar; ancak, böyle bir söz açıldığında, o her zaman babasını dinlese de ‘Hayır orada annem kalıyor, onu bırakmayayım’ diyordu; ama daha samimi oldukları boş bir anda bu sözü tekrarlayınca, o başını gururla kaldırıp: — Hayır, orada ana toprağı, babam var, ben Başkurdistan kızayım, diye kesip attı.”*

2.1.4.4 {-A/-y} *türgaynı*

2.1.4.4.1 Kullanım

Belirli uzak geçmişin dördüncü şekli yine bir başka analitik yapıyla yapılmaktadır. Bu yapı {-A/-y} fiil çekim eki ile *tur-* fiilinin {-GAynI} fiil çekim ekiyle çekimlenmiş şeklinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-A/-y} *turğaynı* + şahıs eki

Bu analitik yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>yaza tūrğaynım</i> “yazıyordum”	<i>yaza tūrğaynıq</i>
2. şah.	<i>yaza tūrğaynıñ</i>	<i>yaza tūrğaynıgız</i>
3. şah.	<i>yaza tūrğaynı</i>	<i>yaza tūrğaynı(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>kūtä tūrğaynım</i> “bekliyordum”	<i>kūtä tūrğaynıq</i>
2. şah.	<i>kūtä tūrğaynıñ</i>	<i>kūtä tūrğaynıgız</i>
3. şah.	<i>kūtä tūrğaynı</i>	<i>kūtä tūrğaynı(lar)</i>

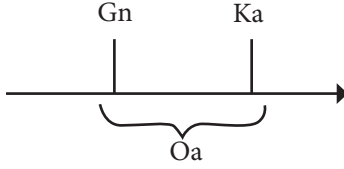
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>hūyläy tūrğaynım</i> “söylüyordum”	<i>hūyläy tūrğaynıq</i>
2. şah.	<i>hūyläy tūrğaynıñ</i>	<i>hūyläy tūrğaynıgız</i>
3. şah.	<i>hūyläy tūrğaynı</i>	<i>hūyläy tūrğaynı(lar)</i>

Bu zaman geçmişte çok önce olmuş iş, oluş ve hareketlerin süreklilik arz ederek tekrarlandığını ifade eder.

Kiyekbayev, bu yapıyı *qabatlangan üzallı küptän ütkän zaman* “tekrarlanan bağımsız uzak geçmiş zaman” şeklinde bir başlık altında, şahitli geçmiş zaman şekilleri içinde incelemiştir. Bu yapının anlamının çok eski geçmiş zamanda tekrarlanan iş, oluş ve hareketleri belirttiğini ifade etmiştir (1966: 104).

Yuldaşev ise, bu yapıyı *davnoproşedşego opredelennogo vremeni* “belirli çok uzak geçmiş zamanlar” başlığı altında incelemektedir (1981: 276-277). Zeynullin, {-A/-y} *turğaynı* analitik yapısının {-A/-y} *inı* analitik yapısı ile aynı anlamda kullanılabildiğini ifade etmiş ve bu analitik yapının belirli uzak geçmiş ifade eden diğer analitik yapılara göre Başkurt edebî dilinde en yaygın olarak kullanılanı olduğunu belirtmiştir (1960: 25; 2002: 121).

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *turğaynı* yapısını zaman çizelgesinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

Şekil 16. Belirli uzak geçmiş zaman, {-A/-y} *turgaynı* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Bu yapının olumsuzluk şekli, yine çok eski geçmişte süreklilik arz etmek, ancak bu defa olumsuzluğun sürekli olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Zamanın olumsuz şekli analitik yapıdaki {-A/-y} fiil çekim ekine olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>barmay turgaynım</i> “gitmiyordum”	<i>barmay turgaynıq</i>
2. şh.	<i>barmay turgaynıñ</i>	<i>barmay turgaynıgız</i>
3. şh.	<i>barmay turgaynı</i>	<i>barmay turgaynı(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ışlāmāy turgaynım</i> “çalışmıyordum”	<i>ışlāmāy turgaynıq</i>
2. şh.	<i>ışlāmāy turgaynıñ</i>	<i>ışlāmāy turgaynıgız</i>
3. şh.	<i>ışlāmāy turgaynı</i>	<i>ışlāmāy turgaynı(lar)</i>

Soru Şekli (*Hūraw Formahı*)

{-A/-y} *turgaynı* analitik yapısının soru şekli, yapının sonunda bulunan şahıs eki ile çekimlenmiş *turgaynı* çekimine soru eki {-mX}’nin getirilmesiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bilä turgaynımmı</i> “biliyor muydum”	<i>bilä turgaynıqmı</i>
2. şh.	<i>bilä turgaynıñmı</i>	<i>bilä turgaynıgızmı</i>
3. şh.	<i>bilä turgaynımı</i>	<i>bilä turgaynı(lar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>taba turgaynımmı</i> “buluyor muydum”	<i>taba turgaynıqmı</i>
2. şh.	<i>taba turgaynıñmı</i>	<i>taba turgaynıgızmı</i>
3. şh.	<i>taba turgaynımı</i>	<i>taba turgaynı(lar)mı</i>

2.1.4.4.2 İşlevler

2.1.4.4.2.1 Geçmişte Sürekli Tekrarlanan Hareket; Doğrudan Deneyim

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *turgaynı* yapısı uzak geçmişte meydana gelen ve belirli aralıklarla tekrarlanan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu yapıda geçmiş zaman anlamını kazandıran {-GAynI} fiil çekim eki, sürekliliği kazandıran ise {-A/-y} fiil çekim eki ile birlikte *tur-* yardımcı fiilidir. *tur-* yardımcı fiili yapının anlamına devamlı bir tekrarı da kazandırmakta ve bu yapı ile hareketin geçmişteki tekrar anlamı vurgulanmaktadır.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı Yimiş'in örtü içinde doğduğundan bahsedildikten sonra, bu konuyla ilgili olarak artık ölmüş olan Karases ninenin sürekli söyleyip durduğu bir sözden bahsedilir. Dinleyici ya da okuyucu Karases ninenin bu sözü sürekli tekrarladığı fikrini bu cümleyle benimsemektedir.

- 1) *Yaray äli büttähinän dä işän qütüla. Bürkänšiktä tıwğan ul bızziñ Yimiş. Qarasäs inäy märxüm, qayhı bir bala yabay küzgä kürinmäş bürkänšiktä tıwa. Şul bürkänšik umı bälä-qazanan haqlay, tip hūyläy turgaynı...* (Uİ, 18) “İyi hepsinden de sağ kurtuluyor. Örtüde doğmuş o bizim Yimiş. Merhum Karases nine, eğer bir çocuk sıradan bir bebek değilse örtüde doğar. Bu örtü onu kaza beladan korur, deyip duruyordu.”

Aşağıdaki 2. metinde de yine geçmişte tekrarlanan bir hareket vardır. Taiba ninenin Züberjet yengeye söylediği *Hin, mulla, minñ Xisbullamdı, in yaratqan, in insaflı, itäğätli şäkirtim, ti turgaynıñ* cümlesinde, bu tekrarlanan hareketi görmek mümkündür. Taiba nine, benim Hisbulla'ma en sevdiğim, en terbiyeli ve itaatli öğrencim diyordun diyerek, karşısındakinin geçmişte belli aralıklarla sürekli tekrarladığı bir harekete işaret etmektedir.

- 2) *Yuq, tim bit. Ul tüptü alyütqa halıştı. Ä min qul hiltänim dä ilay-ilay sıgıp kittim. Vät, tim, kimgä ısanıp yüz hıwımdı tügip yürüyüm bit, işärkäy min, tim... —Min dä bit uğa bargaynım,— tip sır asıp, Zübärjät yığñanıñ hüzin büldi Taiba äbiy.— Hin, mulla, minñ Xisbullamdı, in yaratqan, in insaflı, itäğätli şäkirtim, ti turgaynıñ. Xäzır, ul naxaq bälägä yulıqqan saqta, bälki, yaqlap biräy hüz äytirhñ... Hinän başqa hüz äytir zä, hüzı ütir zä kışi yuq bit xäzır awılda, tim min dä...* (Uİ, 120) “Hayır dedim. O büsbütün aptallaştı; ama ben elimi salladım ve ağlaya ağlaya çıkıp gittim. İşte dedim, kime inanıp gözyaşımı döküyorum, sersem gibiyim dedim... — Ben de ona gitmiştim, deyip sırrını açıp Züberjet yengenin sözünü böldü Taiba nine. — Sen, molla, benim Hisbulla'ma en sevdiğim, en terbiyeli, itaatli öğrencim diyordun. Şimdi onun haksız bir belaya uğradığı bu zamanda belki savunup bir söz söylersin... Senden başka söz söyleyen de sözü geçen de bir kişi yok şimdi bu köyde, dedim ben de...”

3. örnekte de yazar tarafından eser kahramanının geçmişte yaptığı sürekli bir hareketten bahsedilmektedir. Eser kahramanının çınlayan sesi kısılıncaya kadar bağırması onun sürekli tekrarlayarak yaptığı bir harekettir.

- 3) —*Ur-ra! Yäşähñ revolyutsiya! Yäşähñ iptäş Lenin!— tip yañğıravıqlı tawış qarlıqqansı **qısırıp turgaynı**. Şunıñ minän uğa bütähñ lä anlayışlı, bütähñ lä xäl itilgän hımaq bulğaynı... «Bayzar, yalsılar türmüşü bütü. Azatlıq, gäzillik, yaqşılıq yñdı!» Baqtihän, äli bulha anlaşılp, xäl itilip yitmägän yaqtar qalğan ikän... (ZB, 371) “—Hur-ra! Yaşasın inkılap! Yaşasın yoldaş Lenin! diye çınlayan sesi kısılıncaya kadar bağırıyordu. Böylece ona, hepsi de açık, hepsi de karar verilmiş gibi olmuştu... ‘Zenginlerin, satılmışların hayatı bitti. Özgürlük, doğruluk, iyilik yendi!’ Meğer hâlâ anlaşılıp, kabul edilip halledilmeyen noktalar kalmış.”*

Aşağıdaki 4. örnekte ise *ilikkı Ğusam ırwzaştarı minän bulay qürü hıyläsmäy turgaynı* cümlesiyle eser kahramanı Gusam’ın önceden sürekli olarak yaptığı bir işten bahsedilmektedir. Burada hareket olumsuz olarak verilmiştir. Yani, konuşmama eylemi önceden olan ve süreklilik arz eden bir eylemdir. Bu cümleden aynı zamanda artık bugün kuru ve boş konuşulduğu anlaşılmaktadır.

- 4) *Bütähñ lä, rizalaşıp, baş qaqtı, ämmä här qayhıhıñ küñilindä baş qanbabanıñ nıq üzgärıp qaytıwı turahında uy müldüräp quyğandır. ilikkı Ğusam ırwzaştarı minän bulay qürü **hıyläsmäy turgaynı**. Xäyir, unıñ şahinşah kişihı bulıp kitwınä hıyünürgä gınä kăräktir. Ni gınä timä — üzibizzikı!.. Arıslan üzibizzikı tügil inimi ni, tip hişkänıwsılär zä bulğandır. (BR, 64) “Hepsi de, razı olup, baş salladı, ama her birinin gönlünde atalarının çok değişerek dönüşü hakkında bir fikir oluşmuştur. Önceden Gusam, kabilesindekilerle böyle kuru konuşmuyordu. Bununla birlikte, onun Şahinşah’ın adamı olup gitmesine sevinmek de gerekir. Daha ne diyelim, kendimizinki! Arıslan kendimizin değil miydi, deyip irkilenler de olmuştur.”*

Aşağıdaki 5- 11. metinler de {-A/-y} *turgaynı* yapısının geçmişte sürekliliği ifade etme işlevine örnektir.

- 5) *Yıldar ütıp, täwzä rabfak, unan institut tamamlap, fän-gilim ürzärin artılğas, İskändär Mürazım üziniñ yaşlık xıyaldarın, dünya ayışın anlarğa tırışıp huğılıwzarin İstän gınä külip **xatırläy turgaynı**. Nindäy zä nazan, bñ qatlı saq! Ä bit şul mäldäğñ tıñghız uylanıwzär, bärilip-ürülüp xäqiqät izläwzär bulmaha, yazıwsı la sıqmaş inı unan. Bütähñ kür, kisir, üz qulıñ minän tütüp qara, il qazanında qayna — şunhız äzip yuq... (ÜY, 10) “Yıllar geçip önce işçi üniversitesini, sonra enstitüyü tamamlayıp ilim ve fen kalkınmasını artırınca, İskender Murazım kendisinin gençlik hayallerini, dünyanın özünü anlamaya çalışıp, çırpındıklarını içinden gelerek gülüp hatırlıyordu. Ne kadar da cahil, saf! Ama o zamanki*

rahatsız düşünceler, vurulup çarpılıp gerçeği aramalar olmasa, yazar da olmazdı ondan. Hepsini gör, dene, kendi elinle tutup bak, ülke kazanında kayna. Bu olmadan yazar olunmaz...”

- 6) *Āsāhīn bik āz xātīrlāy Īskāndār. Unıñ gıl sirlāwı, küp vaqtın tür hikilä yatıp uzğarıwı, tuktawhız yütķirıwı işındä qalğan. Āsāhı ülgäs tä äli üşü yütķirıw tawışı Īskāndärzıñ qulağında **yañğıray tūrğaynı**. Malay bäläkäyzän ük üläsāhı qarawında buldı. Dünyanı tanıp-bılıwı, dawlı zamandıñ irilı-vaqlı xäl-vaqıgaların añlay başlawı — bütähı üläsāhınan kildı uğa.* (ÜY, 86) “İskender annesini çok az hatırlıyor. Onun devamlı hasta oluşu, vaktinin çoğunu başköşedeki sedirde yatarak geçirmesi, durmadan öksürmesi aklında kalmış. Annesi öldüğünde de hâlâ öksürme sesi İskender’in kulağında çınlıyordu. Çocuk küçüklükten beri büyük annesinin gözetimindeydi. Dünyayı tanınması, mücadele yıllarının irili ufaklı olaylarını anlamaya başlaması, hepsi de büyük annesi sayesinde oldu.”
- 7) *Timızıq hawanı qapıl ütkänsı yıl xäräkätkä kiltirıp, kün āz gınā yaqtırğanday bulha, küz aldımda tıwıp-üşkän yürtüm, Iq buyınıñ münğhıw üyänkilärı hınlana. Atayımdı gıl ap-aq küldäk kıyıp, inbaşına salğı halıp, tuğayğa kitıp bargan itip küräm. Ā min, hantıy, duş-işim aldında unıñ krästiänsä qılıqtarına **üyala tūrğaynım**. Yänähı, künlüksülärgä quşılıp bısän sabıw, başıwza qaynaşıw xuja işimı ni indı.* (ÜY, 176) “Aniden çıkan rüzgâr sakin havayı hareketlendirip, gün biraz parlar gibi olsa, gözümün önünde doğup büyüdüğüm evim, İK nehri kıyılarının kederli ak söğütleri belirir. Babamı daima bembeyaz gömlek giyip, omuzlarına orak koyup sulak tarlaya giderken görüyorum. Ben aptal da eşimin dostumun önünde onun Hristiyan gibi davranışlarından utanıyordum. Üstelik gündelikçilere katılıp ot biçmek, tarlada çalışmak akıllı kişi işi mi şimdi.”
- 8) *Unan arırak — Barsa yılğahı, «Bakır qazğan» tigän urın. 50-sı yıldar başında Stolyarovka yatqılığında fontan bulıp urğılğan neft şundağı bürüngü şaxtalargä aqqaynı. Däwlätqül yanındağı bir tawza şulay uk «Baqır qazğan» bar, unda şlak kişäktärin **taba tūrğaynıq**. Dürüs, ülkändär, ul yır sixırlangan, tip unda bızzi yibärmäşkä tırışa inı.* (BR, 459) “Ondan daha da uzak — Barsa nehri ‘Bakır kazan’ denen yer. 50’li yılların başında Stolyarovka maden filizi katmanında fiskeye olup fişkıran petrol oradaki eski maden ocaklarına akmıştı. Devletkul yanındaki bir dağda böyle ‘Bakır kazan’ var, orada cüruf parçaları buluyorduk. Doğru, büyükler o yer büyülenmiş, deyip bizi oraya göndermemeye çalışıyordu.”
- 9) *Ätiyim qızıq kişı ul, - tip kürhündü Änwär. — Kişı minän qatışıp barmanı, üzinsä yäşänı. — Min dä qaynıma **aptıray tūrğaynım**, - tinı Zämbilä, küllümhüräp. Tüngü halqından üşänip, irinä nığıraq hırıqtı yäş qatın. — İn qızığı şul, Zämbilä: ätiyim inäyimdın tuğandarın yaratmanı, his*

qatışmanı ularğa. Yat itip, düşman hımaq kürzi ularzı, anlayhıymı? (U, 191) “Babam, ilginç biri deyip iç çekti Enver. — İnsanlara karışmadı, kendince yaşadı. — Ben de kayın pederime şaşırıyordum, dedi Zembile, gülümseyip. Gecenin soğukunda üşüyüp, kocasına daha sıkı sarıldı genç kadın. — En ilginç şu, Zembile ‘Babam annemden doğanları sevmedi, hiç karışmadı onlara. Yabancı sayıp, düşman gibi gördü onları, anlıyor musun?’”

- 10) —*Şul bula indî, şul. Min müğjizägä bir zä tşanmay turgaynım, bar ikän ul. Äyttim bit, bir tanıştarğa inip hüyläşip ulturgaynıq, — tip, Tülküsurā, ısın xäldän saq qına sitläşibiräk, hiñliññ nisik üsratıwın hüyläp birzi. — İrtägä kis ular bızgä kiläsäk, — tip hüññ üslanı. Sajidä saq qına üñdäşmäy ulturzi la äytti: —Tülküsurā... Hin uğa minñ Uyıldanda turgandı äytmä, yämî. (NM, 332) “— Şu oluyordu artık, şu. Ben mucizeye hiçbir şekilde inanmıyordum, varmış o. Bir tanıdığa gidip konuşacaktık dedim, Tülküsurā kendine gelip kız kardeşiyle nasıl karşılaştığını anlattı. — Yarın akşam onlar bize gelecek deyip sözünü bitirdi. Sajide sadece seslenmeden oturdu ve dedi ki: — Tülküsurā... Sen ona benim Uyıldan’da olduğumu söyleme, olur mu.”*

- 11) *Qırallı kişilärziñ küzzärinä gınä qarap turgan, günahhız, ixlas küñlî xalıqtı haldattarziñ da, komandırzarziñ da yäbirlärgä, mısqıl itirgä äzir türwzarına küñlînän bik tä qarşı buldı, xatta yarhıp kitip huğışır sikkä barıp yitü turgaynı. Üziñ qırallı, küslü bulğanıñ üsün gınä küshüzärzi, qıralhızzarzi yäbirlärgä yaraymı ni! Şunıñ üsün yahap yürüyzärmî ni dünya revolyutsyahın! (UYT, 36) “Silahlı kişilerin gözlerinin içine bakan günahsız, temiz yürekli halka, askerlerin de kumandanların da zulmetmeye, alay etmeye hazır olmalarına yürekten karşı çıktı, hatta [bu yüzden] kızıp, savaşılan sınırlara gidiyordu. Kendin silahlı, güçlü olduğun için güçsüzlere, silahsızlara zulmetmek olur mu! Dünya inkılabını bunu için mi yapıyorlar!”*

2.1.4.5 {-A/-y} turgan buldı

2.1.4.5.1 Kullanım

Belirli uzak geçmiş zaman için kullanılan bir diğer analitik şekil {-A/-y} *turgan buldı* yapısıdır. Bu yapı, {-A/-y} fiil çekim eki ile *tur-* fiilinin {-GAN} fiil çekim eki almış şekli ve *bul-* yardımcı fiilinin {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile çekime girmiş şeklinin birlikte oluşturduğu analitik bir yapıdır.

Belirli uzak geçmişin bu analitik şeklini şu şekilde formüleştirmek mümkündür.

Fiil + {-A/-y} *türğan buldı* + şahıs eki

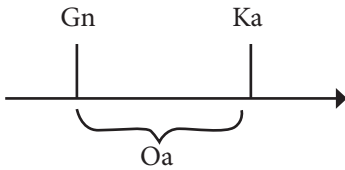
Zamanın şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilä türğan buldım</i> “gelir oldum” gelirdim	<i>kilä türğan buldıq</i>
2. şh.	<i>kilä türğan buldın</i>	<i>kilä türğan buldığız</i>
3. şh.	<i>kilä türğan buldı</i>	<i>kilä türğan buldı(lar)</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqıy türğan buldım</i> “okur oldum” okurdum	<i>uqıy türğan buldıq</i>
2. şh.	<i>uqıy türğan buldın</i>	<i>uqıy türğan buldığız</i>
3. şh.	<i>uqıy türğan buldı</i>	<i>uqıy türğan buldı(lar)</i>

Belirli uzak geçmiş zamanın bu analitik yapısı, çok eski zamanda, uzak geçmişte olmuş ve sistemli olarak tekrarlanan olay veya durumları ifade etmek için kullanılır (Zeynullin 1960: 25, 2002:120; Kiyekbayev 1966: 105).

Yuldaşev de bu zamana *davnoproşedşee opredelonnoe vremya* “belirli çok uzak geçmiş zaman” başlığı altında yer vermiştir. Ayrıca, bu yapının şahıslara göre çekim örneklerini verirken de bu çekimin anlamının Rusçada *bivalo* ek edatıyla karşılandığını ifade etmiştir. Bu ek edat, Rusçada eskiden olan bir alışkanlığı ifade etmektedir (1981: 278).

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *türğan buldı* analitik yapısı, zaman çizelgesinde aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Şekil 17. Belirli uzak geçmiş zaman, {-A/-y} *türğan buldı* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş ifade eden zamanlar, belirli şartlara ve belirtilmiş başka bir zamana bağlı olarak ortaya çıktığı için, çok sık rastlanan yapılar değildir. Olumsuz şekilleri de buna bağlı olarak diğer şekillere göre daha az görülmektedir. Yapının olumsuzu asıl fiil tabanına {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesiyle ortaya çıkar.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>almay tūrğan buldım</i> “almaz oldum” almazdım	<i>almay tūrğan buldıq</i>
2. şh.	<i>almay tūrğan buldıñ</i>	<i>almay tūrğan buldığız</i>
3. şh.	<i>almay tūrğan buldı</i>	<i>almay tūrğan buldı(lar)</i>

Soru Şekli (*Hūraw Formahı*)

{-A/-y} *tūrğan buldı* yapısının soru şekli, bu yapıdan sonra {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır ve cümlede bir iş, oluş ya da hareketin geçmişte sürekli yapıp yapılmadığını sorma anlamı katar.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilä tūrğan buldımmı</i> “gelir oldum mu” gelir miydim	<i>kilä tūrğan buldıqmı</i>
2. şh.	<i>kilä tūrğan buldıñmı</i>	<i>kilä tūrğanmı buldığızmı</i>
3. şh.	<i>kilä tūrğan buldı</i>	<i>kilä tūrğan buldı(lar)mı</i>

2.1.4.5.2 İşlevler

2.1.4.5.2.1 Geçmişte Tekrarlanan ve Alışkanlık Bildiren Hareket; Doğrudan Deneyim

{-A/-y} *tūrğan buldı* analitik yapısı Başkurt Türkçesinde geçmişte bizzat şahit olunmuş ve alışkanlık kazanılarak sürekli tekrar edilmekte olan iş, oluş ve hareketleri bildirir. Bu yapı, Başkurt Türkçesinde yine geçmişte alışkanlık bildiren {- (X)r} *buldı* yapısıyla benzerlik arz etmektedir; ancak, bu yapıda bulunan *tur-* yardımcı fiili devamlılık anlamı kazandırmaktadır. Dolayısıyla {- (X)r} *buldı* analitik şekli geçmişteki alışkanlık bildiren hareketin başlangıç noktasını vurgularken, {-A/-y} *tūrğan buldı* analitik yapısı ise, geçmişte belirli bir başlangıç noktası belirtmeksizin devamlı alışkanlık hâline gelmiş olan hareketlere işaret etmektedir.

Aşağıdaki 1. örnekte Gülyüzüm nine alışveriş yapıp, gerekli ihtiyaçlarını almıştır. Alışverişini tamamladıktan sonra ise, Gülyüzüm nine kadınların yanına gelip biraz da olsa sohbet etmektedir. Bu durum Gülyüzüm ninenin geçmişte tekrarladığı, her alışverişten sonra sürekli olarak yaptığı bir iştir.

- 1) *Gülyüzüm inäy tıǵılär minän işänläştı lä minıñ mäşäqätli, saq ikändi bılähıǵızär indı tıǵän qıäfät minän hatıwsı yanına ızı. Şunan, awıldeşarınıñ üzi turahında hüyläşiwzärinä bir läzzät minän qılaq haǵılap, kăräk-yaraǵın qararğa tütündü. Üyzä känfit, säy-fälänı bulha la, taǵı aldı, qala kışihiniñ yaratqan aşılır tip, bir konserva la hūranı. Kăräk işäpläǵän aşamlıq, tām-tūmdarın äligi sumqahına tultırǵas, ul, bisä-säsä*

yanına kilip, *bır az hūylāşıp tūrğan buldı.* (UYT, 182) “Gülyüzüm nine diğerleriyle vedalaştı ve benim uyanık, zor biri olduğumu biliyorsunuz diyen bir tavırla satıcının yanına geçti. Sonra, köylülerinin kendisi hakkında söylediklerine memnuniyetle kulak verip, ihtiyaçlarına bakmaya başladı. Evde şeker, çay filan olsa da yine aldı. Şehir insanının sevdiği bir yemektir, diye bir de konserve sordu. Hesapladığı gerekli yemeklikleri, tatlıları çantasına doldurduktan sonra o kadınların yanına gelip, biraz konuşurdu.”

Aşağıdaki 2. örnekte eser kahramanı Zakir, ormandan döndüğünde Raziya’nın yüzünün sarardığını, karardığını görmüştür. Bu durum üzerine, o günden sonra Zakir ne zaman böyle bir yüz görse, vücudu soğuk soğuk terlemekte ve dili tutulmaktadır. Bu durum cümlede *tändäri işli-hıwıqlı bulıp kitä, ä üzi tılhız qala tūrğan buldı* şeklinde {-A/-y} *tūrğan buldı* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 2) ...*Bına äli lä urmandan qaytqanda, ular artınan hälkäw gınä atlap kilgän Raziyanıñ yüzü qarahıw-yäşil bulıp tūra, harı yügürgän. Tıği kündän huñ Zakir üşündäy yüzgä qaraha, tändäri işli-hıwıqlı bulıp kitä, ä üzi tılhız qala tūrğan buldı.* Ular awıl sitinä qayıp yittı. Qatındarızıñ bir nisähı tuqtarın, yüzärı kıkık harğılt-yäşil biläklı qaqa quldarı mınän arqalarına yükmänılär zä, tıqrıqtan atlanılar. (KKTY, 311) “... İşte ormandan döndüğünde onların arkasından yavaşça yürüyüp gelen Raziya’nın yüzü kararıp duruyor, sararıyor. O günden sonra Zakir böyle bir yüze baktığında vücudu soğur, dili tutulurdu. Onlar köyün sınırına döndü. Hanımların bir kısmı çuvallarını yüzleri gibi sarı yeşil bilekli zayıf kollarıyla sırtlarına yüklediler ve küçük sokaktan yürüdüler.”

Aşağıdaki 3. örnekte annesi Zakir’e açlık yüzünden insanların ne hâllere düştüğünü anlattıktan sonra, köy halkının Reşizelerin evine gidip gelmeyi devamlı bir alışkanlık hâline getirmesi *Awıl xalqı bazarğa barmay tırmay, hiräk-miräk bulha la Räsizälär yanına kırğıläp sıga tūrğan buldı* cümlesiyle işaretlenmiştir.

- 3) *Zakir gäjäplänip, aşawzan tuqtap äsähinä qaragas qına: —İ-i, balam, — tip hüzin dawam itti, — aslıq kişini şulay rızıqqa bitaraf itä. Unday kişi ırgähindä aşap ultırğandarğa la ıgtıbar itmäy başlay. Qulına rızıq tıttırğas ta awızına iltırzän alda bul nimä huñ, tigändäy äyländirip qarap ultura äli. Bına şul kündän huñ başlandı. Awıl xalqı bazarğa barmay tırmay, hiräk-miräk bulha la Räsizälär yanına kırğıläp sıga tūrğan buldı.* (KKTY, 325) “Zakir meraklanarak, yemeği bırakıp annesine bakınca: - Ah, yavrum, diye sözüne devam etti. —Açlık, insanı böyle yemek yiyemez hâle getiriyor. Böyle kişi, yanında yiyenlere de dikkat etmemeye başlıyor. Eline yemek tutturunca da ağzına götürmeden önce, ‘Bu ne?’ der gibi evirip çevirip bakıyor. İşte bu günden sonra başladı. Köy halkı pazara gitmeden, seyrek de olsa Reşizelerin yanına girip çıkar oldu.”

Aşağıdaki 4-8. metinler {-A/-y} *türğan buldı* yapısının Başkurt Türkçesindeki bu tür işlevine örnektir.

- 4) *Dürüş, xäzirği bazar xaqtarı minän sağıştırganda aqsahı küp tügıl tügılligın. Zakırın atahı äytmişläy, iş aqsalamı ni, kăräkligında bit. Başqa vaqıtta klass iştarınä qatnaşıp barmağan Fäniyänin dä fayzahı tıyzi: ul atahınan qayza, nindäy darıw üländäri üşiwın huraşıp kilä lä şul tuğayğa uqıwsılardı iyärtip bara. Äğär yuldı bilmähä, başqa malayzar üyrätä türğan buldı.* (KKTY, 290) “Doğru, bugünkü pazar ücretleriyle karşılaştırdığında parası çok değil yokluğun. Zakır’ın babasının dediği gibi, iş parada değil, faydalı oluşunda tabii. Diğer zamanlarda sınıf işlerine katılmayan Feniye’nin de faydası oldu: O, babasına nerede, nasıl mısır otlarının yetiştiğini soruyor ve bu yerlere öğrencileri yönlendiriyor. Eğer yolu bilmiyorsa diğer çocuklar öğretirlerdi.”
- 5) *Apahı mäktäptän qaytmağan şul äli, maldarına bisän halıp, qarap ta ülgürzä, tip uylanı Äxät. Üzzärinän dä hıyırına tüşküllükä aşargä birgä kăräkligın uylap, urınan quzğaldı. Yuğihä, äsähinä üyzägi iş awırğa tura kilä. Şuğa la ulınan haman kilin almawına büşünüp ta, kürhünüp tä quya inä. Ä Äxät üzä, bil turala hüz sıqqan hayın, başın aşqa iyä lä uyğa suma. Unı küz aldına binday saqta müñhüw yüzli bir qızıqay kilip başa türğan buldı.* (KKTY, 8) “Ablası okuldan dönmemiş hâlâ, mallarına ot vererek [onlara] bakıp ilgilendi diye düşündü Ehet. Kendilerinin ineklerine de akşama yiyecek vermek gerektiğini düşünüp, yerinden kımıldadı. Yoksa nesine evdeki işler ağır geliyor. Bundan dolayı da oğlunun hâlâ bir gelin almadığına kızıp, iç çekiyordu. Ehet de bu konu hakkında laf açıldıkça başını öne eğiyor ve düşünceye dalıyor. Onun gözünün önüne böyle zamanlarda mahzun yüzli bir kız gelirdi.”
- 6) *Üksanağa büyürürgä ikinsä bir säbäp tä buldı: unı bala saqtan birgä üşkän, tik yarlı gailänän bulğanğa uqı almağan, iptäş qızı bar inä. Ul huğış sıgıp bir nisä küñ türğas ta yuqqa sıqtı. Qız kitkändä, älbittä, uğa bir nimä lä bilgirtmäni. Unan hayın Üksana: —Ülınka, niğä miğä lä äytmäniñ şunda, birgä kitir inik, ni kürhäk tä birgä bulır inik, min dä bilay ut işindä qalmas inim! — tip uylay türğan buldı, Şul saq tağı la unı qulağına: —Üksana, äyzä bınan kitäyik! — tigän tawı işitlä başlay.* (KKTY, 41) “Üksana’ya emir vermek için ikinci bir sebep de oldu: Onun çocukluktan beri birlikte büyüdüğü ancak fakir bir aileden olduğu için okuyamayan bir kız arkadaşı vardı. O, savaş çıktıktan bir müddet sonra ortadan kayboldu. Kız gittiğinde elbette, ona hiçbir şey bildirmede. Ondan sonra Üksana: — Ulenka neden bana da bir şey söylemedin o zaman, birlikte giderdik, ne görürsek birlikte yaşırdık, ben de böyle ateş içinde kalmazdım! diye düşünürdü, o zaman kulağında ‘Üksana, haydi buradan gidelim!’ diye bir ses duyuyordu.”

- 7) *Xäyir, Äxättiñ küp qızzar mınan tanışlığı bar tip tä äytip bulmay inı. Mägär binday hılıw, kilişli tanaw bizäğän, qarahıw-qıñğürt tıñlawhız sästärı häär saq yä başlığı, yä yawlığı aştınan, yä aldınan, yä bulmaha, bir yaq sikähinän sıgıp üzünä bitin tağı la bizäwzärı, hüylägändä sıyä kiwik alıw irindärin qımtıp-qımtıp alıwzarin biräwzä lä kürgäni bulmanı. Qız mınan üsraşqan hayın yığıt därtläni, **qabınıp kitä türğan buldı.*** (KKTY, 170) “Mamafih, Ehet’in birçok kızla tanışıklığı var diye konuşmak olmazdı; ama böyle güzel, uygun burunun süslediği uzun yüzünü, siyaha çalan açık kahverengi savruk saçlarının her zaman ya şapkası ya atkısının altından, ya önünden ya da bir kenardan çıkarak daha da süslemediğini, konuştuğunda vişne gibi kırmızı dudaklarını büküp durmasını hiç kimse görmedi. Kızla her karşılaştığında genç, tutuşur oldu.”
- 8) *Xäyir, unıñ yüzrüqtarı tüslüğün, qurqıp-ürküp barmawın hınağas, «qarttar» uğa bəylänmäy başlanı. Qısqahı, yästärzi üz qumızzarına biyitiwsı, mışqıllawsı buşbüğazzargä Marat birışmanı. Ularzıñ itiktärin tazartıw, sılgawzarin yıwıw, naryadtarın atkarıw kiwik kämhitkis yümüştarına bir tapqır za rizalaşmanı. Bınan azaq tığılär yaqlı otdeleniye komandırı la «Molodets, İrgälin!» — tip maqtap, unı **xuplay türğan buldı.*** (ÜY, 321) “Mamafih, onun yumruklarının ağırlığını ve korkup ürkererek gitmeyeceğini anlayınca, yaşlılar ona bağlanmamaya başladı. Kısacası, gençleri kendi kopuzlarıyla dans ettiren, incitici boşboğazlara Marat teslim olmadı. Onların çizmelerini temizlemek, çoraplarını toplamak, emirlerini yerine getirmek gibi aşağılayıcı işlerini hiçbir zaman kabul etmedi. Bundan sonra onların tarafındaki manga kumandanı da ‘Aferin İrgelin’ diye övünüp onu takdir ederdi.”

2.1.4.6 {-(y)AsAk} inı

2.1.4.6.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinin gelecek zaman eki {-(y)AsAk} ve *i-* fiilinin geçmiş zaman çekiminden oluşan *inı*’nin bir araya gelmesiyle oluşan bu yapı Başkurt gramerlerinde değişik şekillerde ele alınıp incelenmiştir. Yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fii+ {-(y)AsAk} inı+ şahıs eki

Bu yapının şahıslara göre çekimi ise aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qaytasaq inım</i> “dönecektim”	<i>qaytasaq inik</i>
2. şh.	<i>qaytasaq inıñ</i>	<i>qaytasaq inığiz</i>
3. şh.	<i>qaytasaq inı</i>	<i>qaytasaq inı(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kitäsäk inīm</i> “gidecektim”	<i>kitäsäk inīk</i>
2. şh.	<i>kitäsäk inīŋ</i>	<i>kitäsäk inīgīz</i>
3. şh.	<i>kitäsäk inī</i>	<i>kitäsäk inī(lär)</i>

Başkurt Türkçesi gramerlerinde {-(y)AsAk} *inī* analitik yapısına Kiyekbayev, İşbulatov, Seyitbattalov gibi gramer yazarlarının eserlerinde hiç yer verilmezken, bu analitik yapının Türkiye Türkçesindeki karşılığı olan {-(y)AcAk} *idi* yapısı Kononov tarafından *buduşçee-proşedşee vremya* “geçmiş gelecek zaman” başlığı altında ele alınıp değerlendirilmiştir (1941: 274). Dmitriyev, bu analitik kuruluşu bildirme kipleri içerisinde *kiläsäk-ütkān zaman* “gelecek- geçmiş zaman” başlığı altında inceler ve bu kuruluşun, {-(y)AsAk} gelecek zaman fiil çekim eki ile *inī* birleşmesinden oluştuğunu ifade ederek, anlam bakımından iki düşünce sentezini verdiğini söyler. Bunlardan ilki, gelecekte ne olursa olsun işin gerçekleşme ihtimalini, ikincisi ise, bu ihtimali geçmiş zaman planına aktarmayı ifade eder. Sonuçta bu sentez aslında gerçekleşmemiş, yani, şimdiki zaman açısından bakıldığında gerçek olarak hesaplanmayan iş ya da oluşu bildirir (1950: 166). Yuldaşev ise Dmitriyev’den farklı olarak {-(y)AsAk} *inī* analitik yapısını *soslgatelnoe naklonenie* “dilek kipi” başlığı altında inceler (1981: 294).

Zeynullin, {-(y)AsAk} *inī* kuruluşunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olup olmayacağı yönünde kuvvetli bir tahmini ifade ettiğini belirterek, konuşucuya göre o veya bu şart gerçekleştiğinde söz konusu iş, oluş ya da hareketin gerçekleşeceğine hiçbir şüphe olmadığını ifade eder. Konuşucu için işin yapılması zorunluluğu açıktır (2002: 191). Aynı analitik şekil Türkmen Türkçesi gramerinde ise *unrealized past perfect tense* “gerçek dışı geçmiş zaman” şeklinde bir başlık altında değerlendirilmiştir (Clark 1998: 257).

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzluk şekli, fiil tabanından sonra {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılabildiği gibi, Başkurt Türkçesinde ikinci bir şekilde, *tügil* olumsuzluk kelimesinin kullanılmasıyla da yapılabilmektedir. Olumsuzluk şekli ile konuşma anında artık gerçekleşmiş olan ama aslında konuşucu tarafından gerçekleşmeme yönünde bir tahminin söz konusu olduğu durumlar ifade edilmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>almayasaq inīm</i> “almayacaktım”	<i>almayasaq inīk</i>
2. şh.	<i>almayasaq inīŋ</i>	<i>almayasaq inīgīz</i>
3. şh.	<i>almayasaq inī</i>	<i>almayasaq inī(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alasaq tügıl inım</i> “alacak değildim”	<i>alasaq tügıl inik</i>
2. şh.	<i>alasaq tügıl inıñ</i>	<i>alasaq tügıl inıgız</i>
3. şh.	<i>alasaq tügıl inı</i>	<i>alasaq tügıl inı(lär)</i>

Soru Şekli (*Hürav Formahı*)

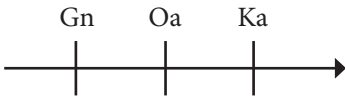
Bu analitik kuruluşun soru şekli diğer soru şekillerinde olduğu gibi, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir. Bu durumda konuşucu geçmişte bir hareketin gerçekleşme ihtimalinin olup olmadığını sormaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>barasaq inımmı</i> “gidecek miydim”	<i>barasaq inikmı</i>
2. şh.	<i>barasaq inıñmı</i>	<i>barasaq inıgızmı</i>
3. şh.	<i>barasaq inımı</i>	<i>barasaq inı(lär)mı</i>

2.1.4.6.2 İşlevler

2.1.4.6.2.1 Geçmişte Gerçekleşecek Hareketin Aktarımı

Başkurt Türkeçesinde {- (y)AsAk} *inı* analitik kuruluşu yukarıda da belirtildiği üzere bir yandan herhangi bir şartın gerçekleşmesine bağlı olarak, iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeme ihtimal ve tahminini ifade ederken, diğer yandan geçmişte bir zamanda o ana göre gelecekte yapılmak üzere ifade edilmiş farazi bir niyete de işaret etmek için kullanılmaktadır. Ancak tarafımızdan taranan eserlerde {- (y)AsAk} *inı* yapısının bu tarz işlevlerine rastlanmamış; ancak yapının geçmişte gerçekleşecek bir hareketin aktarımı şeklinde adlandırılabilir bir işlevine tespit edilmiştir. Başkurt Türkçesinde, konuşucu ya da anlatıcı, geçmişte belirli bir zaman noktasından bahsederken, bu zamana göre gelecekte gerçekleşeceği kendi bilgisi dâhilinde olan bir olay ya da durumu {- (y)AsAk} *inı* yapısıyla işaretlemektedir. Söz konusu olay ya da durum konuşma anında, geçmişte gerçekleşmiş ve bitmiştir. {- (y)AsAk} *inı* kuruluşunun bu fonksiyonunu zaman çizgisinde şu şekilde göstermek mümkündür.

Şekil 18. Belirli uzak geçmiş zaman, {- (y)AsAk} *inı* yapısının sunumu.

Aşağıdaki 1. metinde eser kahramanı Musa'nın yaptığı yolculuk esnasında çevrede gözlemledikleri, anlatıcı tarafından tasvir edilmektedir. Tren istasyona gelmiş ve Musa trenden inmiştir. Onun trenden indiğini ifade eden anlatıcı, *poezd bında arıw uq waqıt tūrasaq inı* cümlesi, Musa'nın trenden indiği zamana

göre gelecekteki iki saat içinde trenin istasyonda duracak olduğu bilgisine işaret etmektedir. Gönderim noktası olarak, Musa'nın trenden indiği zamanın alındığı bu cümlede, trenin iki saat istasyonda durması gerçekleşmiş, konuşma anında bu hareket artık bitmiştir ve anlatıcı tarafından da bilinmektedir.

- 1) *İş kitmäli matur, sıwaq bir kündü eşelon Miyäskä kilip tuqtanı. Stantsiya tirähi iligiräk Musa ara-tirä atahı minän barıp kürgiläğän Verxneural bazarınan his käm tügil: yan-yaqta yığıwlı attar, sostav kütüwsı ir-yığittär; ularzı üzätıwsılar. İgi-zığı, uyın-külkü, yır tawıstarı. Garmun tildärinä quray mññı kilip quşıla. Tuğan mññdarzı işıtıp uğata yüräkhigän Musa yirgä tüştü — poezd bında arıw uq waqıt **türasaq inı**. Unıñ artınsa Usman, Şahibal tüştü, başqalar ға üzaq kilıwzän üyüğan tändärin yazırğa tiläp, ularğa iyärzi.* (MB, 26) “Son derece güzel, güneşli bir günde kıdemli Miyeske gelip durdu. İstasyon çevresi, daha önce Musa'nın ara sıra babasıyla gidip gördüğü Verhneural pazarından hiç küçük değil: Yan yana koşumlu atlar, kadro bekleyen adamlar, onları uğurlayanlar. Bir telaş, oyunlar, gülüşmeler, şarkı sesleri. Armoniye kuray melodileri ekleniyor. Benzer melodileri duyup [yüreği] daha da parçalanan Musa yere indi. Tren burada dinlenme molası verecekti. Onun arkasından Osman, Şahibal da indi, diğerleri de uzun zamandır uyuyan vücutlarını canlandırmak isteyerek, onları takip etti.”

2. metinde eser kahramanı Uksana'nın, yaralanan İlyas'a karşı olan fikirlerinin İgnat sayesinde değiştiği vurgulandıktan sonra, yine anlatıcı tarafından konuşma anında artık bilinen bir bilgiye geçmişte bir gönderim noktasından hareketle, gelecekte gerçekleşecek bir hareket {-(y)AsAk} *inı* kuruluşu ile ifade edilmiştir.

- 2) *İgnattıñ qatın-qızğa bulğan qaraşı, Üksananıñ iliktän İlyasqa bulğan xistärin tağı la üştirzi, nıgıttı. Üşunday taza, batır yüräklı kişiniñ yırzä tirägi nasar bulıwı, unıñ yarahın tüzätıwzı tağı la huzasaq, ul üzaq **ayaqqa başalmayasaq inı**. Şuğa la ul İgnat minän üziniñ sälämätligi mümkinsilik birgänsä, asıq yüzlü bulırğa tırıştı.* (KKTY, 106) “İgnat'ın kadınlara olan bakışı, Uksana'nın önceden İlyas'a olan hislerini geliştirdi, sağlamlılaştırdı. Böyle canlı, cesur yürekli kişinin bir yere tutunamaması, onun yarasının iyileşmesini daha da uzatacak, o uzun süre ayağa kalkmayacaktı. Böylece o, İgnat ile kendisinin sıhhati imkân verdiği sürece, güler yüzlü olmaya çalıştı.”

3. metinde yazar tarafından Kamil'in okula alınmaması ve sebepleri anlatılırken, *Bütä il kiwık ük, Kamil da bul hataşıwzın baytaq yıldarzan huñ gına arınasaq inı äli* cümlesi ile Kamil'in bu tür sayıklamalardan uzun yıllar sonra kurtulacağı bilgisi, anlatılan olayın zamanına göre belirlenmiş ve {-(y)AsAk} *inı* kuruluşu ile ifade edilmiştir.

- 3) *Bütä il kiwık ük, Kamil da bul hataşıwzın baytaq yıldarzan huñ gına **arınasaq inı äli**... Bala sağınan kilgän gäyiphız gäyibi unı instituttıñ işik tübündä lä*

hağalap turgaynı. Bütä imtixandarzı «bişli»gä tapşırıwına qaramaştan, ul ukırğa alınmanı. Komissiya unıñ yäşı un altıla ğına bulıwığa hıltawlanı, ä tüp säbäbi barıbir anılayışlı inı indı. (ÜY, 144) “Bütün ülke gibi, Kamil de bu sayıklamadan uzun yıllar sonra kurtulacaktı. Çocukluk çağından gelen masum suçu onu enstitünün kapı dibinde de gözetliyordu. Bütün sınavlardan beş aldığına bakılmadan, o okumaya alınmadı. Komisyon, onun yaşının on altı olmasını bahane etti, ama asıl sebebi gene de açıktı.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler de {-(y)AsAk} inı kuruluşunun bu tarz işlevine örnektir.

- 4) *Haqmar buyında la, Qanı yılğahı yağahında la, İyik, Irgız, Taşlı, Nügüş tirähindä lä bar inı ular. Bulay bulğas, Haqmar buyında yäyläp, Nügüş buyında qışlarğa qayıtp yürüw — turganı bir yafağa äylänäsäk inı, älbittä. Dürüş, küsıw yuldarı yıyında bildälängäynı. Ğäzättä unday tärıptı bızmasqa tırışalar. (K, 20) “Hakmar kıyısında da Kanı nehri yakasında da İyik, Irgız, Taşlı, Nügüş çevresinde de vardı onlar. Böyle olunca Hakmar kenarında yazlayıp, Nügüş kenarında kışlamaya başlaması bir azaba dönecekti, elbette. Doğru, göç yolları toplantıda belirlenmişti. Genellikle böyle düzeni bozmamaya çalışıyorlar.”*
- 5) *İjevskiğa yaqın, bik zur bir awıl üsün bargan bir huğış bigıräk tä nıq xätirzä haqlana. Bızziñ polk Aqtarzı zur bir awıldan qıwıp sıgarırğa büyürük aldı. (Awıldın isimın xätirlämäyim. Bızziñsä bulmağas, isimdärzi xätirläwi yıñıl bulmay.) Razvedkanıñ mäğlümätinä qarağanda, unda düşmandıñ küsü zur. Anğarmastan hüjüm itiw hām qıyıwlıq qına bızgä uñış kiltiräsäk inı. Bıl xärbi burıstı ütaw üsün polk tañ aldında yulğa sıqtı. (Uİ, 259) “İjevski’ye yakın, çok büyük bir köy için gidilen savaş çoğunlukla akıllarda kalır. Bizim alay Akları büyük bir köyden kovup çıkarmak için emir aldı. (Köyün ismini hatırlamıyorum. Bizimkiler gibi olmayınca, isimleri hatırlamak kolay olmuyor). Yapılan keşiflere göre, orada düşmanın gücü fazla. Sezdirmeden hücum etmek ve cesaret bize başarı getirecekti. Bu harbî borcu ödemek için alay tan ağarırken yola çıktı.”*

2.1.5 BELİRSİZ UZAK GEÇMİŞ ZAMAN (*Bıldähiz ilik Ütkän Zaman*)

2.1.5.1 {-GAn} bulğan

2.1.5.1.1 Kullanım

Belirsiz uzak geçmiş zaman da Başkurt Türkçesinde analitik yollarla ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki {-GAn} fiil çekim ekiyle *bul-* yardımcı fiilinin yine {-GAn} fiil çekim ekiyle çekimlenmiş şeklinin oluşturduğu yapıdır. Yapıyı şu şekilde formülleştirebiliriz.

Fiil + {-GAn} *bulğan* + şahıs eki

Bu analitik kuruluşun Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yırłağan bulğanmın</i> “şarkı söylüyormuşum, şarkı söylemişim”	<i>yırłağan bulğanbız</i>
2. şh.	<i>yırłağan bulğanhıñ</i>	<i>yırłağan bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>yırłağan bulğan</i>	<i>yırłağan bulğan(dar)</i>

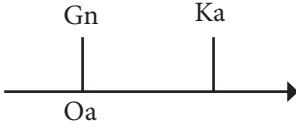
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kütkän bulğanmın</i> “bekliyormuşum beklemişim”	<i>kütkän bulğanbız</i>
2. şh.	<i>kütkän bulğanhıñ</i>	<i>kütkän bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>kütkän bulğan</i>	<i>kütkän bulğan(dar)</i>

Kiyekbayev, bu yapıya *şahithız münäsäbätli ütkän zaman* “şahitsiz münasebetli geçmiş zaman” başlığı altında yer vermiş ve bu zamanın belirli başka bir zamana bağlantılı olduğunu, bu yüzden de ne zaman sorusunu istediğini ifade ederek, genellikle üçüncü şahıslarda kullanıldığını belirtmiştir (1966: 109). Yuldaşev ise bu analitik şekli *preproşedşee neopredelennoe vremya* “belirsiz uzak geçmiş zaman” başlığı altında incelemiştir. Bu zamanın çekiminin karşılığında verdiği Rusça şekillerde de yapıyı *okazıvayetsya* “meğer” kelimesiyle karşılamıştır (1981: 276).

Zeynullin, belirsiz geçmiş zamanın bu şeklinin iki işlevinden bahsetmiştir. Yapı, ikinci bir zamanla bağlantılı olarak kullanıldığında ikinci bir işten daha önce yapılan, daha önce tamamlanan bir iş, oluş ve hareketi bildirmekte; ancak, bu hareket veya durum konuşucunun gözü önünde gerçekleşmemektedir. Bu kuruluşun diğer bir işlevi ise, sonuç anlamı bildirmektir. Böylece bu zamanla ifade edilen olay veya durumlar, konuşma anına kadar belirli değildir ve dinleyici ya da okuyucu tarafından birer yenilik olarak kabul görür. Geçmişte olan bu iş, oluş ve hareketler genellikle bir defa olmuş hareketlerdir. Zeynullin, bu yapıdaki *bul-* yardımcı fiilinin aynı zamanda {-A/-y} fiil çekim ekiyle üçüncü şahısta çekimlenmesi suretiyle de kullanılabileceğini bildirir ve bu durumda yapının işlevinin şimdiki zamanı belirtmeyeceğini de vurgular. Yapının bu şekli, yani {-GAn} *bula* şekli, geçmişte olan ve çok defa tekrarlanan hareketleri ifade etmektedir (2002: 131, 132).

Başkurt Türkçesinde {-GAn} *bulğan* analitik yapısı geçmişte gerçekleşmiş iş, oluş ve hareketleri anlatır ancak bu iş, oluş ve hareketler, bizzat konuşucu

tarafından görülmüş veya şahit olunmuş değildir. Bu analitik yapının zaman çizelgesindeki sunumu aşağıdaki gibidir:

Şekil 19. Belirsiz uzak geçmiş zaman, {-GAN} *bulğan* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

{-GAN} *bulğan* analitik yapısının olumsuz fiilden sonra olumsuzluk eki {-mA-} nın getirilmesiyle yapılmaktadır. Olumsuz çekim geçmişte şahit olunmayan hareketin olumsuzluğunu ifade etmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	yazmağan bulğanmın “yazmamışım”	yazmağan bulğanbız
2. şh.	yazmağan bulğanhıñ	yazmağan bulğanhıgız
3. şh.	yazmağan bulğan	yazmağan bulğan(dar)

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	kilmägän bulğanmın “gelmemişim”	kilmägän bulğanbız
2. şh.	kilmägän bulğanhıñ	kilmägän bulğanhıgız
3. şh.	kilmägän bulğan	kilmägän bulğan(dar)

Soru Şekli (*Hıraw Formahı*)

Bu analitik yapının soru şekli ise {-GAN} fiil çekim eki ile çekimlenmiş *bul-* yardımcı fiilinden sonra {-mX} soru ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	ışlăgän bulğanmınmı “çalışmış mıyım”	ışlăgän bulğanbızmı
2. şh.	ışlăgän bulğanhıñmı	ışlăgän bulğanhıgızmı
3. şh.	ışlăgän bulğanmı	ışlăgän bulğan(dar)mı

2.1.5.1.2 İşlevler

2.1.5.1.2.1 Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık

Başkurt Türkçesinde {-GAN} *bulğan* analitik yapısının ilk işlevi, geçmişte olup bitmiş; ancak, konuşucu tarafından bizzat görülmemiş, başka bir kaynak vasıtasıyla sahip olunmuş bilginin üçüncü bir kişiye aktarılmasıdır. Bu şekilde konuşucu cümlesinde, bizzat görmediği, başka bir kaynaktan duyarak, söylenti

yoluyla edindiği bilgisini {-GAn} *bulğan* yapısıyla ifade eder. Önermede dolaylı bir delil söz konusudur.

Aşağıdaki 1. örnekte iki delikanlının birbirleriyle uzun süre savaştıklarından bahsedilmektedir. Bu bilgi anlatıcı tarafından, aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini sunan {-GAn} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir. Böylece anlatıcı, bu bilgiye doğrudan doğruya görerek ya da duyarak sahip olmadığını geçmişte gerçekleşip bitmiş olan bu olay hakkındaki bilgiyi kendisinin dolaylı yoldan edindiğini ifade etmektedir.

- 1) *İki batur, bîr-bîriñin yîñä almay, ũzaq alışqan. İñ xäwîflî minuttarza, attarı sitkä yantayıp, xujaların üliñdän haqlap alıp qalğan bulğandar. Qırqazaq gäskärî başlıgıñıñ sämi quzğığan häm, qılısı minän hiltänä-hiltänä, Kiram baturğa hujümdî küsäytkän. Kiram batur ƶa qawşap qalmağan. Ul, yayın tura kiltirip, Qırqazaq gäskärî başlıgıñıñ kükräğinä qılısı minän ütänän-ütä sänsä lä, qılısına yuqqan qandı yalay. (MB, 390) “İki yiğit, birbirini yenemeyip, uzun süre çarpışmışlar. En korkulu dakikalarda, atları yana yatıp, sahiplerini ölümden korumuşlar. Kırkazak askerlerinin komutanının asabı bozulmuş ve kılıcıyla sallana sallana yiğit Kiram’a saldırıyı arttırmış. Yiğit Kiram da zayıflamamış. O, yayını doğrultup Kırkazak askerlerinin başındaki kişinin göğsünü kılıcıyla boydan boya kesip, kılıcına bulaşan kanı yalıyor.”*

Aşağıdaki 2. örnekte bir zaman önce generaliyle karşılaşmış eski bir asker olan İlyas, bu karşılaşmayı anlatmaktadır. İlyas tarafından söylenen *Vasiliy Degtyarev ul general, min yaralanıp, awılğa qayıp kitkäs, minñ adrestü yuğaltqan bulğan* cümlesinde, generalin onun adresini kaybettiği bilgisine bizzat şahit olmamış, bu bilgiyi generalin kendisinden duymuş ve karşısındakine aktarmaktadır. Burada geçmişte gerçekleşen kaybetme işi için, gönderim noktası olarak İlyas’ın yaralanıp köye dönmesi verilmiştir. *yuğaltqan bulğan* çekimli fiili ile geçmişte kalmış ve dolaylı yoldan edinilen bilginin üçüncü bir şahsa aktarılması işaretlenmektedir.

- 2) *Küptän indî ul. Bîz qamawzan sıqqas, huñğı tapqır unıñ minän ũsraşqaynıq. Vasiliy Degtyarev ul general, min yaralanıp, awılğa qayıp kitkäs, minñ adrestü yuğaltqan bulğan, — tinî İlyas. —Ul general “Yäy künñ qunakqa kiläm, hîzzîñ Başqurtüstanda Ağizîl buyzarı bik yämlî, tip maqtayzar, ayırıwsa qımıztıgızzı İsäñ kilä”, — tip yazğan. —Vasiliy äli üzi saqırğan, yäyñ min buşamayım. (KKTY, 9) “Uzun zaman önceydi. Biz kuşatmadan çıkınca, son defa onunla karşılaşmıştık. General Vasiliy Degtyarev, ben yaralanıp köye dönünce benim adresimi kaybetmiş, dedi İlyas. O General ‘Yaz günü misafirliğe geleceğim, sizin Başkurdistan’da Agidil kıyıları pek güzel diye övüyorlar, ayrıca kımızınızı içmek istiyorum’ diye yazmış. Vasiliy, kendisi de davet etmiş. Yazın ben boş değilim [isteyim].”*

Aşağıdaki 3. örnekte eser kahramanı İlyas, beklemediği bir anda, eski bir okul arkadaşı Vasiliy ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşma eserde İlyas’ın ağzından anlatılmaktadır. Dolayısıyla *Vasiliy ũylängän bulğan* cümlesi İlyas’a aittir. Ve

geçmişte gerçekleşen bu hareket, İlyas tarafından Vasiliy söyledikten sonra sahip olunan ve okuyucuya aktarılan bir bilgiye işaret etmektedir.

- 3) *Ular uçilişçela bîr qalaqtan tiyîrlîk aşap, bîr otdeleniyela uqıp sıqqaynılar. Vasiliy üylängän bulğan, ikî balahı mînän qatının zastavanan saq-saq poezğa ultırtıp üzatkan. Xäzîrgä bîr xäbär zä almağan. İsan-haw Uralğa, atayzarına qaytıp yitiwzärinä ısanıp ta yitmäy, buğay. Ul üz xälîn hüyläp bütäs: —Ä hinîñ nisä qara başın bar? — tip yılmayzı.* (KKTY, 13) “Onlar, okulda her zaman bir kaşıktan yemek yiyip, aynı bölümde okudular. Vasiliy evlenmiş, iki çocuğuyla hanımını, zorla karakoldan trene bindirip göndermiş. Şimdiye kadar hiç haber almamış. Öyle görünüyor ki sağ salim Ural’a, babalarına gittiklerine inanmıyor. O, kendi durumunu anlatıp bitirince ‘Senin de nasıl bir kara talihin var?’ diye güldü.”

4. metinde de yine bir karşılaşma ve bu karşılaşma ile ilgili olarak eser kahramanı tarafından işaretlenen bir aktarım tabanlı delile dayalılık işlevi örneği söz konusudur. Eser kahramanlarından Geliye, kendi oturdukları yere biraz uzak bir kışladan gelen bir gençle karşılaşmış ve ondan aldığı bilgileri aktarmaktadır. Bu gencin Geliyelerden önce okuduğu, Geliye tarafından bizzat bilinen bir bilgi olduğu için bu bilgi {-GAynI} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir; ancak, ardından gelen komşu rayonlardan birinde öğretmen olarak çalışmaya başlayınca askere alındığı bilgisi ise, {-GAN} *bulğan* analitik yapısıyla işaretlenmiştir. Çünkü bu bilgiyi Geliye karşılaştığı gençten veya başka bir kaynaktan öğrenmiş ve bu bilgisine cümlesinde işaret etmiştir. Bu, Geliye tarafından bizzat şahit olunmuş bir olay değildir.

- 4) *Şulay ut mînän hıw arahında yäşägändä bîr kündü uramda qasandır üzzärinîñ awılınan bınan bîr-ikî saqrımğa gına sıgıp ultırğan utarzan kilgän yigît üsrani. Bıl yigît peduçilişçela Găliyälärzän iligîrâk uqıgaynı, qayzalıır kürşî rayonda uqıtıwsı bulıp işläy başlağas, xârbi xızmätkä alğan bulğandar, unda uçilişçi bütürüp leytenant zvaniyehı birgän yäyzî huğış sıgıp kitkän.* (KKTY, 118) “Böylece, ateşle su arasında yaşarken, bir gün sokakta eskiden kendi köylerinden [olup] bundan sadece bir iki sakrım¹⁴ dışarıdaki kışladan gelen bir gençle karşılaştı. Bu genç, ilkokulda Geliyelerden önce okumuştı. Komşu rayonlardan birinde öğretmen olup çalışmaya başlayınca askere almışlar, orada liseyi bitirip [kendisine] teğmen rütbesi kazandıran yazınki savaş çıkmış.”

5. örnekte yer alan *İşitiwımsä, Bibinur Gümärovnanıñ yüräğî nıq tawşalğan bulğan* cümlesi de, yine başka birinden duyularak elde edilmiş bir bilgiye işaret etmektedir. Burada konuşucu tarafından verilen bilginin bir başkasından duyularak edinildiğini *işitiwımsä* sözü pekiştirmektedir. Böylece konuşucu, geçmişte gerçekleşip bitmiş olan olay ya da duruma bizzat şahit olmadığını, bu bilgiye dolaylı yollardan ulaştığını işaretlemektedir.

14 saqrım: 1,06 km’lik mesafe.

- 5) *Bürüngölar binday xäldi täkdir quşıwı tigän. İşıtıwımsä, Bibinur Gümärovnanıñ yüräği niq **tawşalğan bulğan**. Yarıp qaraw hüzümtähı şunı kürhätä lä ikän indı. — Sekretar üştäldäği qağızzarın bir urından ikınsı uringa küşirip, tüzimhızlık bildirzi. — Bıräwzıñ ülimi üşün kimdilir gäyipläw, ay-hay, gäzillik bulır inimi ikän?* (ÜY, 313) “Eskiler bu gibi bir duruma takdir-i ilâhi demiş. Duyduğuma göre Bibinur Gümerovna’nın kalbi çok incinmiş. Parçalayıp bakmak sonuç veriyor muymuş acaba. — Sekreter masadaki kâğıtlarını bir yerden diğer yere alıp, sabırsızlandı. — Birinin ölümü için birilerini suçlamak, ah vah, adalet olur mu acaba?”

Aşağıdaki 6-10. metinlerde {-GAN} *bulğan* analitik yapısının Başkurt Türkçesinde aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini gösterdiği örnekler verilmiştir.

- 6) *Bırınsı küräm, — tinı. Şulay itip, otryadta la şıklı kışi barlığı bilindı. Bıl kışi, küzätıw astına alıngansı, küp kınä nämälär işläp ülgürgäynı. Komandirzıñ quşıwı buyınsa İlyas partdokumenttarzı politruk Amangildiyewqa tapşırğaynı. Partiya yıyılışında ul turala hüz bulmaha la, äligä tanış tüğıl yığıt Amangildiyäwtı **küzätü başlağan bulğan**.* (KKTY, 60) “İlk defa görüyorum, dedi. Böylece, tugayda da şüpheli birinin olduğu anlaşıldı. Bu kişi, gözetim altına alınıncaya kadar birçok şeyler yapmıştı. Kumandanın emrine göre İlyas, parti belgelerini politik yönetmen Amangildiyev’e göndermişti. Parti toplantısında, o konu hakkında laf açılmasa da şimdiye kadar tanışmadığı genç Amangildiyev’i takip etmeye başlamış.”
- 7) —*Mikola ağay minän äbiyınä gınä tüğıl, bızziñ partizandarzıñ bütähinä lä bula indı. Huğış büt käs, bız urmanda kümilğan bütä iptäştäribızziñ dä taba algandarınıñ käwzähin binda, awıl urtahında, bir uringa, tuğandar qäbirligınä yıyıp, qabat yırlänik. Babay minän äbiyzi in ilik şunda **kümgän bulğandar**. Ular za şulay tuğandar-partizandar käbirligında qaldı, — tinı İvan.* (KKTY, 153) “—Sadece Mikola ağabey ile ninesine değil, bizim particilerin hepsine de oluyor. Savaş bitince biz ormana gömülen bütün kardeşlerimizin ve bulabildiklerimizin cesetlerini burada köyün ortasında bir yere kardeşler mezarlığına toplayıp tekrar yerleştirdik. Dede ile nineyi ilk önce buraya gömmüşler. Onlar da böylece kardeşler-partizanlar mezarlığında kaldı, dedi İvan.”
- 8) *Nimägälir külüşkängä Zäki uyanıp kittı. Ul tirä-yagına qarap algas, türüp uq ultırzı: —Saq qına irtäräk uyattıgız, äsäy, qalas minän hıylamaqsı inı, atay **alıp qaytqan bulğan**, — tigän buldı häm sirilıp yılmayzı. — Arıtıp kitkän, — tip üstänı. Ul niñälir gäyipli kışıläy hüyländı. Üşü saqta ularzıñ baş üsünda gına käkük qısırğa başlanı.* (KKTY, 359) “Bir şeylere gülüşürken Zeki uyandı. O, etrafına bakınca

kalkıp ta oturdu: — Hemen de erkenden uyandırdınız, anne, kalaç¹⁵ ekmeği ikram etmek istiyordu, babası alıp gelmiş, dedi ve yüzünü buruşturup güldü. — Yorulmuş, diye ekledi. O, nedense suçlu bir kişi gibi [kendi kendine] söylendi. O anda onların başucunda guguk kuşu ötmeye başladı.”

- 9) *İlsı itip Āsfāndiyärzı yıbärıw bik dūrüş buldı, in danlıqlı ilsılär zä unan küp nāmägä üyränä ala, ul yığıt Däştı-Qıpsak danına yañı bizäktär üstäy alasaq, tip başlağan da İrändiktı hüylışıwzärzın nisik barganın, nisik üsłanganın bāyān itkän. İy, şul saqta Ūmürzaq ta xan qaşında ultırğan, sünki Başqurttarzı nisik xürmətlaw turahında kəñäşkə **saqırılğan bulğan**.* (BR, 170) “Esfendiye’i elçi olarak göndermek pek doğru oldu, en şöhretli elçiler de ondan birçok şey öğrenilebilir, o genç Deşt-i Kıpçak şöhretine yeni süsler ilave edecek, diye başlamış ve İrendik hakkındaki sohbetlerinin nasıl gittiğini, nasıl sonuçlandığını beyan etmiş. Evet, bu vakitte Umurzak da hanın yanında oturmuş çünkü Başkurlara nasıl saygı gösterileceği konusundaki toplantıya çağırılmış.”

- 10) *Ā Yulamandı şikkä halğan nāmälär küp inı. İn tawzä unı yırtqıs kiyiktäy hizgır Barsanın, Almuş hüylägänsä, yınıl gınä kimdındır qulınan ütiwı ğäjäpländirzi. Qartlığı ytkäynimı, ällä äfyün tütünü yutıp **yüqlağan bulğanmı**, tip tä äşinip uylap quyğaymı. Şunan, tuqta, unı kim häm ni üsün ültirgä tiyış buldı äli, tigän hıraw kildı başına. İzläp qararı unday kışılärzi — tapmanı.* (BR, 442) “Ama Yulaman’ı şüpheye sürükleyen şeyler çoktu. İlk olarak, Almış’ın söylediğine göre, yırtıcı geyik gibi hassas olan Barsa’nın birinin kolunda hafifçe kendinden geçmesi onu meraklandırdı. Yaşlılığı mı arttı, yoksa afyon tütünü yutup uyumuş mu, diye de üzülüp düşünmüştü. Sonra, dur, onu kim ve ne için öldürmek gerekti, şeklindeki soru geldi aklına. Bazı kişileri aklından geçirdi ama bulamadı.”

Başkurt Türkçesinde bazen aktarım tabanlı delile dayalı örnekleri sunan {-GAn} *bulğan* analitik yapısından sonra yine bir nakli kullanımı ifade eden ikinci bir unsur, *ikän* kiplik kelimesi gelmektedir. 11. ve 12. metinlerde bu kullanımın örneklerini görmek mümkündür. 11. örnekte yer alan *Ūksana rannıy bulgas, operatsiya yahağan bulğandar ikän* cümlesi ile işaret edilen, Uksana’nın operasyon geçirmiş olduğu bilgisidir. Bu bilgiyi konuşucu başkasından duyarak, dolaylı yoldan edinmiştir. 12. örnekte de benzer bir kullanım bulunmaktadır. Buradaki *Leningradta blokadala ülgän bulğan ikän* cümlesinde de yine başkasından duyularak edinilmiş bir bilgiye işaret edilmektedir.

- 11) *Ūksanarı bolnitsağa alıp kitkäs, İrkäbikä inäy: — Unda kım qaray indı unı. Üzim gınä kindik äbiyi bulır inım dä yiyänimä, — tip ükindi. Bını işitkän Xafıza: — Ulay timä, qäynäm, käräktir. Ūksana rannıy bulgas, operatsiya*

15 qalas: Kilit şeklinde pişirilen beyaz buğday ekmeği.

yahağan bulğandar ikän. Şunan huñ bala tapmaşqa kuşqandar. Min unıñ mınän hüyläştim indı. İlyas ta bilä... (KKTY, 121) “Uksana’yı hastaneye alıp gidince, İrkebıke nine: — Orada ona kim bakıyor şimdi. Ben ebe olurdum torunuma, diye pişman oldu. Bunu duyan Hafıza: — Öyle deme, kaynanam, gereklidir. Uksana erken sancılanınca, operasyon yapmışlar. Bundan sonra çocuk yapmamayı emretmişler. Ben onunla konuştum. İlyas da biliyor...”

- 12) Mñnirä şulay itip qala kışihñä äyländi, konditer fabrikahına işkä urınlaştı. Bıl saqta armiyala dıyım demobilizatsiya başlangaynı. Armiyanan qaytqan bir podpolkovnik üziniñ komandirına kilgılöp yürüy başlanı. Unıñ sirli ğinä qatını Leningradta blokadala ülgän bulğan ikän. (KKTY, 206) “Münire böylece şehir insanına benzedi, pasta fabrikasında işe girdi. O devirde orduda genel terhis başlamıştı. Ordudan dönen bir yarbay kendi kumandanın yanına gelmeye başladı. Onun hasta olan hanımı Leningrad’da ölmüşmüş.”

2.1.5.1.2.2 Çıkarım Tabanlı Delile Dayalılık

Başkurt Türkçesinde {-GAN} *bulğan* analitik yapısı, aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini sunmakla birlikte, ayrıca, zaman zaman çıkarım tabanlı delillere de işaret etmektedir. Yapının bu işlevinden bahseden Zeynullin, sonuç anlamını bildirmek için kullanıldığını ifade eder (2002: 131).

{-GAN} *bulğan* yapısı, bu işlevinde sonuç ve çıkarıma işaret ederken tek başına kullanılmayıp, bağlama sonuç ve çıkarım ifadesi kazandıran *timäk* kiplik kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır. Örneğine az rastladığımız bu kullanımın çıkarım anlamında elbette *timäk* kiplik kelimesinin etkisi büyüktür. 13. örnekte Meğiye’yi aramaya katılmak isteyen Esfendiye’ın aklına Enver gelir ve geri döner. Bu dönüşünde esirin boğazına hançer fırlatır. Onun bu hareketi üzerine yazar tarafından yapılan bir çıkarım söz konusudur. *Timäk, uğa nındäyzır sır ışandırılğan bulğan, ä Äsfändiyär unıñ mınän yünätlöp hüyläşä lä almanı* cümlesiyle yazar, Esfendiye’ın hâl, hareket ve durumundan yola çıkarak bir çıkarımda bulunmakta ve bu çıkarımını {-GAN} *bulğan* yapısıyla ifade etmektedir.

- 13) Şul hürängä türlü yaqtan yügirişip kildilär, türlü yaqqa hibilip Mägiyänı izlärgä tütündular. Äsfändiyär zä ularğa iyärmäksı inı, tik Änwärzi işinä tüşürüp kirı bürüldü. Qıldün ünäsınän yız xänyär turpayıp tıra inı. **Timäk, uğa nındäyzır sır ışandırılğan bulğan, ä Äsfändiyär unıñ mınän yünätlöp hüyläşä lä almanı.** Ütkän tündä ul qara yılandı qusaqlağan. (BR, 56) “Şu bağırışa çeşitli yerlerden koşuşup geldiler, çeşitli taraflara dağılıp Meğiye’yi aramaya başladılar. Esfendiye de onlara uymak istiyordu, ancak Enver’i aklına getirip geri döndü. Esirin boğazına piriñten hançer fırlattı. Demek ki, ona bir şekilde sır olarak inandırılmış, ama Esfendiye onu pohpohlayıp konuşamadı bile. Geçen gece o kara yılanı kucaklamış.”

2.1.5.2 {-(X)r} *bulğan*

2.1.5.2.1 Kullanım

{-(X)r} fiil çekim eki ve ardından *bul-* yardımcı fiilinin {-GAn} fiil çekim eki ile üçüncü şahıstaki çekiminden meydana gelen bu analitik yapı aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-(X)r} *bulğan* + şahıs eki

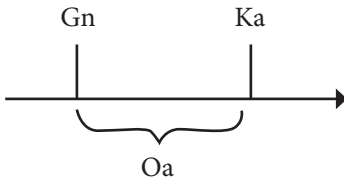
Bu analitik şeklin Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ultırır bulğanmın</i> “otururmuşum”	<i>ultırır bulğanbız</i>
2. şh.	<i>ultırır bulğanhıñ</i>	<i>ultırır bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>ultırır bulğan</i>	<i>ultırır bulğan(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yugırır bulğanmın</i> “koşarmışım”	<i>yugırır bulğanbız</i>
2. şh.	<i>yugırır bulğanhıñ</i>	<i>yugırır bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>yugırır bulğan</i>	<i>yugırır bulğan(dar)</i>

Bu yapı da uzak geçmiş ifade etmekle birlikte, Başkurt gramerlerinde uzak geçmişten daha önceki bir zamanı ifade edişi nedeniyle, daha uzak bir geçmiş ifade edecek şekilde nitelendirilmiştir.

Kiyekbayev, bu analitik şekli *qabatlangan şahithız küptän ütkän zaman* “tekrarlanan şahitsiz çok uzak geçmiş zaman” başlığı altında incelemiş ve bu şeklin kısa ve tam olmak üzere iki çeşidi olduğunu belirtmiştir. {-(X)r} *bulğan* şeklini bu analitik yapının kısa şekli olarak kabul ederken; {-A/-y} *türğan bulğan* şeklini ise tam şekil olarak kabul etmiştir. Bu iki şeklin de aynı fonksiyon için kullanıldığını belirten Kiyekbayev, her iki şeklin çok uzak geçmişte devamlı tekrarlanan olay ve durumları bildirdiğini ifade etmiştir (1966: 109). Yuldaşev de, yine bu analitik şekli *davnoproşedşego neopredelennoe vremya* “belirsiz çok uzak geçmiş zaman” olarak ele almıştır (1981: 278). Zeynullin yapıyı *bürün ütkän zamandıñ bildähiz formaları* “çok uzak geçmiş zamanın belirsiz şekilleri” başlığı altında ele almakla birlikte sadece birkaç çekim örneği verip, cümle örneklerine ve açıklamaya yer vermeden kısaca geçmiştir (2002: 122).

Şekil 20. Belirsiz çok uzak geçmiş zaman, {-(X)r} *bulğan* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde çok uzak geçmiş zamanı ifade eden $\{-(X)r\}$ *bulğan* analitik yapısının olumsuz şekli, $\{-(X)r\}$ fiil çekim ekinin olumsuzluğu $\{-mAs\}$ olumsuzluk eki ile yapılmaktadır. Anlam olarak ise, uzak geçmişte konuşucunun şahit olmadığı ancak süreklilik arz eden olumsuz hareket için kullanılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqımaş bulğanmın</i> “okumazmışım”	<i>uqımaş bulğanbız</i>
2. şh.	<i>uqımaş bulğanhıñ</i>	<i>uqımaş bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>uqımaş bulğan</i>	<i>uqımaş bulğan(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ışlāmās bulğanmın</i> “çalışmazmışım”	<i>ışlāmās bulğanbız</i>
2. şh.	<i>ışlāmās bulğanhıñ</i>	<i>ışlāmās bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>ışlāmās bulğan</i>	<i>ışlāmās bulğan(dar)</i>

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

Bu yapının soru şekli yine çekimin sonuna $\{-mX\}$ soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Geçmişte sürekli olarak tekrarlanan, konuşucu tarafından şahit olunmayan olumlu ya da olumsuz hareketi sormak için kullanılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazır bulğanmınmı</i> “yazar mıymışım”	<i>yazır bulğanbızmı</i>
2. şh.	<i>yazır bulğanhıñmı</i>	<i>yazır bulğanhıgızmı</i>
3. şh.	<i>yazır bulğanmı</i>	<i>yazır bulğan(dar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kütür bulğanmınmı</i> “bekler miymişim”	<i>kütür bulğanbızmı</i>
2. şh.	<i>kütür bulğanhıñmı</i>	<i>kütür bulğanhıgızmı</i>
3. şh.	<i>kütür bulğanmı</i>	<i>kütür bulğan(dar)mı</i>

2.1.5.2.2 İşlevler

2.1.5.2.2.1 Geçmişte Tekrarlanan Devamlı Hareketin Aktarımı /Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *bulğan* analitik yapısı, çok uzak geçmişte tekrarlanarak yapılan olay veya durumları ifade etmek için kullanılmaktadır. Konuşucu, söz konusu olay veya duruma şahit olmamıştır. Bir başkasından duyarak, okuyarak veya dinleyerek edindiği, geçmişte devamlılık ve dolayısıyla zaman zaman alışkanlık arz eden iş, oluş ve hareketleri üçüncü bir kaynağa

aktarmak ve rivayet etmek için {-(X)r} *bulğan* yapısını kullanmaktadır.

Bu yapıda, {-(X)r} fiil çekim eki, geçmişteki hareketin devamlı olarak yapıldığını ifade ederken *bul-* yardımcı fiilinin {-GAN} fiil çekim eki ile çekimlenmiş şekli ise, tam bir nakli kullanım “*reported uses*” anlamını ifade etmektedir. Yapıda asıl fiilden sonra gelen {-(X)r} fiil çekim eki süreklilik görünüşüne sahiptir.

1. metinde eser kahramanı Yemiş’in bazı konularda uyarılması gerekliliğinden bahsedilmektedir. Bu durumu, Zinnur ile konuşan bir başka eser kahramanı ise, Yemiş’e neyin iyi neyin kötü olduğunun mutlaka anlatılması gerektiğini vurguladıktan sonra, konu hakkındaki kendi düşüncesini ifade ederek, bir makas alıp, Yemiş’in saçını kesmeyi önermektedir. Daha sonra bu önerisine yine kendi itiraz ederek, bunun Yemiş’i aşağılamak olacağını düşünüp, bu uygulamanın eskiden namusunu koruyamayan kızlar için yapıldığını ifade eder. Kahraman bu şekilde geçmişte sürekli yapılarak gelenek hâline gelmiş ve toplumun zihninde yerleşmiş bir uygulamayı görmüş değildir. Cümlesine başlarken kullandığı *önceden* zarfı da bunu destekler. Rivayet yoluyla sahip olduğu geçmişte süreklilik arz eden bu bilgiye {-(X)r} *bulğan* yapısıyla işaret etmektedir.

- 1) *Ana bit, Yîmişti üsiktîrip qaytarıp yîbâriğä gînä işkâ aştım, ä Zinnur ağay, anlatıw—bîzzîñ tûp qûral, Yîmiş mînän hüyläşirgä, uğa nimä yaqsı, nimä nasar ikânin anlatırğa kârâq, tigän bula. İn yaqsıhı qaysı alıp yürürgä lä Yîmiş qayza üsray, şunda tülümün qırqırğa la alırğa kâräktir. Yuq, yuq... Bıl bit kişini xurlaw bula. İlik bit namışın haqlamağan qızın tülümün kiyäwî şulay qırqır bulğan.* (ZB, 307) “İşte, Yemiş’i teşvik edip vazgeçirme işine geri döndüm, ama Zinnur ağabey, anlatmak, bizim asıl silahımız; Yemiş ile konuşmak, ona neyin iyi, neyin kötü olduğunu anlatmak gerek, demiş. En iyisi makas almalı ve Yemiş’e nerede rastlarsak, orada saçını kesmeli. Hayır, hayır... Bu insanı aşağılamak olur. Önceden namusunu korumayan kızın saçını sözlüsü böyle kesermiş.”

Aşağıdaki 2. örnekte de yine çok eski zamanda meydana gelmiş, peygamberin, dinini kabilesine ve sonra da dünyaya yayması rivayet edilmektedir. Bu bizzat görülerek yaşanmış bir olay değildir. Metnin geneli rivayete dayalı bir anlatımla şekillenmiştir. Bir zamanlar şeklindeki ifadeyle de gönderim noktası çok eski zamanlara taşınmıştır. *Äligi taşqa ultırıp büyük päygämbär Tähriniñ üzi mînän turanan-tura kânäşläşir bulğan* cümlesiyle çok eski geçmişte sürekli olarak tekrarlanan peygamberin taşta oturarak Allah’la görüşme işi rivayet edilmektedir. Bu hareket geçmişte yaşanmış ve bitmiştir, anlatıcı buna bizzat şahit olmamıştır.

- 2) *Äligi taşqa ultırıp büyük päygämbär Tähriniñ üzi mînän turanan-tura kânäşläşir bulğan, Tähri birgän kanundarızı huñınan xalıqqa taratqan. Näsili gümir baqıy kütüwsilik mînän şüğüllängän, şugalır za täwzä uğa ısanmağandar, aldaqı tip mısqıllağandar, xalıqtı azzırıwza gäyiplägändär.* (BR, 124) “Büyük peygamber bu taşta oturup Tanrı’nın kendisiyle doğrudan doğruya görüştürmüş. Tanrı’nın verdiği kanunları

sonradan halka yaymış. Kabilesi sonsuz ömür bekçiliğiyle ilgilenmiş. Bu nedenle de ilk başta ona inanmamışlar, hilekâr diye hakaret etmişler, halkın ahlakını bozmakla suçlamışlar.”

3. metinde Ata Kürkeler ve Bur devlethanlar arasındaki husumet rivayet edilerek anlatılmaktadır. Bu iki boyun birbirleriyle ömürleri boyunca düşman oluşları, iyi geçinemeyişleri, birbirlerine misafirliğe gitmedikleri ifade edilmiştir. Ardından yine onların geçmişte süreklilik arz eden Uzantal’ın karanlık yerlerinde karşılaşmaları {-(X)r} *bulğan* yapısıyla işaretlenmiştir. Cümledeki sık sık zarfı da geçmişteki bu sürekliliğe işaret etmektedir. Anlatıcı Ata Kürkeler ile Burların bu karşılaşmalarını görüp, şahit olmamış, bu bilgiye dolaylı yoldan ulaşmıştır. Cümlesinde de dolaylı yoldan ulaştığı bilgisine işaret etmektedir.

- 3) *Ularzıñ birihinä Ata Kürkälär, birihinä Burzar tip isim taqqandar. Ata kürkä ibrayzar minän Bur дәwlätxandar gümır-gümırgä üz-ara düşmanlaşıp dünya kütkän: bir-birihı minän tınışmağan, bir-birihini qunaqqa yürüşmägän, birihı-birihiniñ sälämın almağan. Yış qına ular Üzıntaldıñ karangı aralıqtarında üsraşır bulğan, tik bir tapqır za Qalatawzıñ biyik, yaqtı tübähinä quşarlap kütärilmägän, bayramdarza yänäş başmağan.* (U, 89) “Onların birisine Ata kürkeler, birisine Burlar diye isim koymuşlar. Ata kürke İbraylarla Bur devlethanlar ömürleri boyunca birbirlerine düşmanlık etmişler: Birbiriyle iyi geçinmemiş, birbirine misafirliğe gitmemiş, birbirinin selamını almamışlar. Onlar sık sık Uzundal’ın karanlık yerlerinde karşılaşmışlar, ancak bir defa bile Kaladağ’ın yüksek, parlak tepesine birlikte çıkmamış, bayramlarda [birbirlerinin] yakınına gelmemişler.”

Aşağıdaki 4. örnekte, yine çok eski zamanda olmuş, görülüp, şahit olunmamış, bilgisine başka yollardan ulaşılmış ve süreklilik arz eden bir hareketten bahsedildiği görülmektedir. “Eskiden yaşlılar tarihi böyle anlatırlarmış” ifadesi *hüylär bulğan* çekimli fiili ile işaretlenmiştir. Anlatıcı tarafından söylenti yoluyla edinilmiş bir bilgiye işaret söz konusudur. Anlatıcı, bir yandan bizzat görmediği bu bilgiye işaret ederken, bir yandan da bu bilginin geçmişte sürekli tekrarlanan alışkanlık hâline gelen bir bilgi olduğuna işaret etmektedir.

- 4) *Äwäl, xalıq äli büttün tip atalğan zamandarza, qarttar bürüngü täwarixtı yäştärgä üşülay hüylär bulğan, ä bıları üz balalarına tükmäy-säsmäy şunu yitkirip türğan. Küktägi yündüzzarzıñ hām yırzägi tirikliktiñ küzratlı xujahı, türkizärzi yakın küriwsı Täñri, yäşäwzıñ mäñgilik xäräkät ikänin aңgartıp, bızgä tägärmäs işläp birgän. Tägärmästiñ xikmäti şunda: üştü alğa, aştı artqa äylänä.* (BR, 270) “Önceden, halkın hâlâ beraber olduğu zamanlarda, yaşlılar eski tarihi gençlere böyle anlatırmış. Bunları kendi çocuklarına da sağ salım ulaştırmışlar. Gökteki yıldızların ve yerdeki hayatın kudretli sahibi Türkleri yakın gören Tanrı, yaşamanın sonsuz bir

hareket olduğunu anlatıp, bize çark yapıp vermiş. Çarkın hikmeti şunda: Üstü öne, altı arkaya dönüyor.”

5-7. metinler {-(X)r} *bulğan* yapısının bu tarz işlevine örnektir.

5) —Üzibizzîñ Ülü İyik buyınıñ Xäbir batır küräşi lä bızgä ülgü bula ala, — tip, ikinsî bir partizan da hüzgä quşıldı. — Ana bit ul nindäy üsürza, nindäy yañğızlıqta tigändäy, bayzarzı, bayarzarzı dır hilkitkän! «Üsbay» tigän yazıwzı kürıw yä işitiw minän gınä lä bayzar qıyılup **tüşür bulğan**... Ä yarlı-yalıp kinängän. Birgälöp küräşir üsün «Üsbay» yanına yıyılğan... (Uİ, 140) “ —Ulu İyik kenarında kahraman Hebir savaşımız da bize örnek oluyor’ diye diğer bir partizan da söze katıldı. — İşte o nasıl bir zamanda, nasıl bir yalnızlıkta [bunu] demiş ki, zenginleri, zenginleşenleri tir tir titretmiş! ‘Üsbay’ adlı bir yazıyı sadece görme veya işitmeyle de zenginler düşer olmuş... Yoksul ve fakir zevk almış. Birlikte savaşmak için ‘Üsbay’ yanına toplanmış.”

6) Tap Ural hırtına üqşatıp yahalğan qalqıwlıqtan, xas ısındağı şikillî, İzil, Haqmar, Yayıq yulğaları **ağıp sıgıp yatır bulğan**. yır aştınan timir türba uzğarıp yahağandar, ti, ul yulğalarzı. Yırğa inip gümür-gümürgä yäşäp qalğan kük İrendik minän Talqas külin yahargä la ünütmağandar, ti, xatta Karwanharay minän unıñ baqsahı üşügasa bıl qalala in-in matur urın bulıp tura, ti... (ZB, 136) “Tam Ural sırtlarına benzetilerek yapılan tepeden, gerçeğindeki gibi, İzil, Hakmar, Yayık nehirleri akıp çıkarmış. Yer altından demir boru geçirip yapmışlar o nehirleri. Şarkılara girip, daima birlikte yaşayan mavi İrendik ile Talas gölünü yapmayı da unutmamışlar, hatta kervansarayla onun bahçesi şimdiye kadar bu şehirdeki en güzel yer olmuş.”

7) Duştarı minän tiptirirgä, hunargä yürirgä, bäygılär üyüşürürgä yaratqan. Ayırıwsa madyar batırı Ügäk minän nıq duşlaşqan. Ügäktä üyündä tap itmähälär — Yäşindñ yäyläwinän, Yäşindñ üyzä üsratmahalar, Ügäk qaşında izlägändär. Ütä qızıl tiz uña, tigändä lä **ışkä tüşürür bulğandar**. Älbittä, bıl xäbärzñ dırüşlüğün bildäli säbäptär arqahında dokumenttar minän raşlaw mümkün tügıl, bilay gına ısanırğa tura kilä. (BR, 272) “Dostları ile keyif çatmak, ava gitmek, at yarışları düzenlemek hoşuna gitmiş. Ayrıca Macar yiğidi Ügek ile iyi dost olmuş. Ügek’i evinde bulamasalar Yeşin’in yazlığında, Yeşin’i evde bulamasalar Ügek’in yanında aramışlar. Haddinden fazla ihtiraslı dendiğini akla getirirlermiş. Elbette bu haberin doğruluğunu belirli sebepler yüzünden belgelerle kanıtlamanın mümkün olmadığına inanmak gerekiyor.”

2.1.5.3 {-A/-y} *türğan bulğan*

2.1.5.3.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde, belirsiz uzak geçmiş zamanı ifade eden analitik yapılardan bir diğeri {-A/-y} fiil çekim ekinden sonra *tür-* ve *bul-* yardımcı fiillerinin {-GAn} fiil çekim ekiyle üçüncü şahısta çekimlenmiş şekillerinin birleşmesiyle oluşmaktadır. Bu analitik yapıyı şu şekilde formülleştirebiliriz:

Fiil + {-A/-y} *türğan bulğan* + şahıs eki

Bu kuruluşla yapılan belirli uzak geçmiş zamanın şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

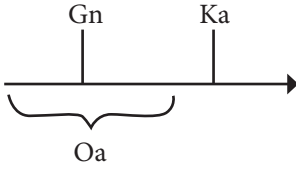
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ala türğan bulğanmın</i> “alırmışım”	<i>ala türğan bulğanbız</i>
2. şh.	<i>ala türğan bulğanhıñ</i>	<i>ala türğan bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>ala türğan bulğan</i>	<i>ala türğan bulğan(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilä türğan bulğanmın</i> “gelirmişim”	<i>kilä türğan bulğanbız</i>
2. şh.	<i>kilä türğan bulğanhıñ</i>	<i>kilä türğan bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>kilä türğan bulğan</i>	<i>kilä türğan bulğan(dar)</i>

Belirsiz uzak geçmiş zamanı ifade eden bu yapı da, Başkurt gramerlerinde çok uzak geçmiş zaman olarak adlandırılmaktadır. Bu, onun konuşma anına göre çok uzak bir geçmişte olduğu veya belirtilen başka bir zamana göre çok önce olan bir olay ve hareketi anlattığı anlamına gelmektedir.

Kiyekbayev, daha önce belirtildiği üzere {-A/-y} *türğan bulğan* analitik yapısını, *qabatlangan şahithiz küptän ütkän zaman* şeklinin {-X)r} *bulğan* şeklindeki kısa çeşidine karşılık, tam olan çeşidi olarak kabul eder ve bunların anlam bakımından aynı fonksiyonu üstlendiğini belirtir (1966: 109). Yuldaşev de yine Kiyekbayev gibi yukarıdaki iki analitik şekli *davnoproşedşee neopredelennoe vremya* “belirsiz çok uzak geçmiş zaman” içerisinde ele almıştır (1981: 278). Zeynullin ise *bürün ütkän zamandın bildähiz formaları* “çok uzak geçmiş zamanın belirsiz şekilleri” içerisinde incelediği bu analitik şeklin, cümlede ifade edilen iş, oluş ve hareketin çok uzak bir geçmişte meydana geldiğini bildirdiğini, konuşucunun bu olay ve durumlara şahit olmadığını belirtir. Ayrıca, birinci ve ikinci şahısların olay ya da durumun şahidi olacağından hareketle, bu şeklin yalnızca üçüncü şahıslarda görüldüğünü de ifade eder (2002: 123).

Zaman çizelgesinde bu analitik yapının durumunu aşağıdaki gibi göstermek mümkündür.

Şekil 21. Belirsiz çok uzak geçmiş zaman, {-A/-y} *türğan bulğan* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

{-A/-y} *türğan bulğan* yapısının olumsuzluk şekli asıl fiile {-A/-y} fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapacak şekilde, {-mAy-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu yapının olumsuzu da uzak geçmişte meydana gelen sürekli olumsuz hareketleri rivayet etmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazmay türğan bulğanmın</i> “yazmazmışım”	<i>yazmay türğan bulğanbız</i>
2. şh.	<i>yazmay türğan bulğanhıñ</i>	<i>yazmay türğan bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>yazmay türğan bulğan</i>	<i>yazmay türğan bulğan(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kürmäy türğan bulğanmın</i> “görmezmişim”	<i>kürmäy türğan bulğanbız</i>
2. şh.	<i>kürmäy türğan bulğanhıñ</i>	<i>kürmäy türğan bulğanhıgız</i>
3. şh.	<i>kürmäy türğan bulğan</i>	<i>kürmäy türğan bulğan(dar)</i>

Soru Şekli (*Hüraw Formahı*)

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *türğan bulğan* yapısının soru şekli, çekimin sonuna soru eki {-mX}'nin getirilmesiyle yapılmaktadır. Geçmişte süreklilik arz eden hareketlerin bilgisine sahip olunup olunmadığını soru yoluyla sormaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yuqlay türğan bulğanmınmı</i> “uyur muymuşum”	<i>yuqlay türğan bulğanbızmı</i>
2. şh.	<i>yuqlay türğan bulğanhıñmı</i>	<i>yuqlay türğan bulğanhıgızmı</i>
3. şh.	<i>yuqlay türğan bulğanmı</i>	<i>yuqlay türğan bulğandarmı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	ũyränä tũrgan bulğanmınmı “öğrenir miymişim”	ũyränä tũrgan bulğanbızımı
2. şh.	ũyränä tũrgan bulğanhıymı	ũyränä tũrgan bulğanhıgızımı
3. şh.	ũyränä tũrgan bulğanmı	ũyränä tũrgan bulğandarmı

2.1.5.3.2 İşlevler

2.1.5.3.2.1 Geçmişte Tekrarlanan Devamlı Hareketin Aktarımı/Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık

Bu yapı da yine tıpkı {-(X)r} *bulğan* analitik yapısında olduğu gibi çok uzak geçmişte meydana gelmiş ve geçmişte süreklilik arz eden iş, oluş ve hareketler için kullanılmaktadır. Konuşucu bu iş, oluş ve hareketlere bizzat şahit olmamış, işaret ettiği bilgiye başka bir kaynaktan ulaşmıştır.

Aşağıdaki 1. metinde geçen *Bürüngü batırzar huğış mayzanında şulay qara-qarşı ũsraşıp kūs hınaşa tũrgan bulğandar* cümlesi ile, uzak geçmişteki zaman ifadesi *bürüngü* zaman zarfıyla işaretlenmiştir, burada savaş meydanında yiğitlerin güç denemeleri rivayet edilmektedir. Rivayet edilen hareket, uzak geçmişte süreklilik arz etmektedir.

- 1) —*Äytkändäy...— tip quyzı Yımiş qapıl,— Xürmättiñ bıl hüžində nindäyžir dūrüşlük bar bit. Isınlap ta, küslü kişilärzñ turanan-tura mayzanda kūs hınaşıwı häybät täbaha! Bürüngü batırzar huğış mayzanında şulay qara-qarşı ũsraşıp kūs **hınaşa tũrgan bulğandar**. Alışta kimdñ batırı yñgän — şul yaq yñıwsı hanalğan. Ā haldattarzı bñ-bñrñnā qarşı yñbärñp, yılğalay qan tüktñrñp, arttan qamsılap türñp tügñl...* (ZB, 219)
“ ‘—Söylediği gibi...’ dedi aniden Yimiş, — Hürmet’in bu sözünde bir nebze doğruluk var tabi. Gerçekten de, güçlü kişilerin doğrudan doğruya meydanda güç denemesi iyi! Eski yiğitler savaş meydanında böyle birbirlerine karşı güç denerlermiş. Çarpışmada hangi tarafın yığıdı yenerse — o taraf galip sayılmış; ama askerleri karşı karşıya getirip oluk gibi kan akıtıp, arkadan kamçılایarak değil...”

2. metinde eser kahramanı Hammat, bir kişi hakkında yorum yapmaktadır. Söz konusu kişinin şu anda Kızıl biri olduğunu söyleyen Hammat, onun daha önceki fikirlerine yönelik olarak ifade ettiği *Bayzargā tiñ xūquq birñrgā kārāk,— tip tā sıgış yahay tũrgan bulğan* cümlesiyle, bu kişinin daha önce sürekli olarak yaptığı bir harekete işaret etmekte ve bu sürekli hareketi rivayet etmektedir. Çünkü, Hammat bu kişinin bu söylemlerine şahit olmamış, başka bir kaynaktan bu bilgiyi edinmiştir. Rivayet edilen bu işin geçmişte sürekli tekrarlanması ise yine bağlamda *yış qına* zarfıyla desteklenmiştir.

- 2) *Ul da ilğñrāk, min bargānga xätli, yış qına: —Dindñ dāwlättān ayırıw*

dürüş tügil. Bayzargä tiñ xūquq birǵä kāräk,— tip tā sıǵış yahay tūrǵan bulǵan. —Xäzır? —Xäzır ni unan da qızıl kışi yuq: «Bayzargä, kulak yalsılarına ülim!»—tip hūrān halırǵa yarata xäzır. Xammat, uysan ğına yılmayıp, tınıp qaldı. (ZB, 282) “O da önceden, ben gidinceye kadar, sık sık: — Dini devletten ayırmak doğru değil. Zenginlere eşit hak vermek gerek, diye söylevlerde bulunurmuş. — Şimdi? — Şimdi mi, ondan daha Kızıl biri yok: ‘Zenginlere, zengin köylülerin dalkavuklarına ölüm!’ diye nidalar atmayı seviyor şimdi. Hammat dalgın bir şekilde gülüp sessiz kaldı.”

3. örnekte de yine Fidka Ryaboy haydutlarının iç savaş esnasında kurbanlarını köprüde yakalamakta oldukları bilgisi rivayet edilmektedir. Bu rivayet cümlesinden önce gelen *İlık bil urında iki yullı, tiräslı aǵas küpır tūra inı* cümlesi ile anlatıcı, bu köprüyü bizzat bildiğini ifade etmektedir; ancak, köprüde haydutların yaptığı kurbanlarını yakalamaları işine bizzat şahit olmadığına, bu bilgiye başka bir kaynaktan ulaştığına {-A/-y} *tūrǵan bulǵan* yapısıyla işaret etmektedir.

3) *İlık bil urında iki yullı, tiräslı aǵas küpır tūra inı. Grajdandar huǵışı vaqıtında Fıdka Ryabıy bandittärı üzzärinıñ qırbandarın uşu küpırzä atıp tışürä tūrǵan bulǵandar... Qısqı ajǵır tındı kimdin da bulha üyünä basıp barıp inälär zä, bala-saǵahın, qatın, ata-äsähin ilatıp, ir-attı alıp sıǵıp kitälär. Unan uşu küpırzän atıp tışürälär. Şaqıldap tunǵan Ülü İyik büzü üstünä qılap tışkäs, kışinıñ tänı yänsilä, başı yarılıp, mıyılärı, küzzärı säsräp sıǵa.* (ZB, 368) “Önceleri bu yerde çift taraflı, iki yanı korkuluklu ağaç bir köprü vardı. İç savaş¹⁶ zamanında Fidka Ryaboy haydutları kurbanlarını bu köprüde yakalarlarmış. Kışın soğuk bir gecesi herkesin evini basıp giriyorlar ve çoluk çocuğunu, hanımını, anne babasını ağlatıp, erkekleri alıp gidiyorlar. Sonra bu köprüden atıyorlar. Kaskatı kesilip donan Ulu İyik buzunun üstüne yığılıp düşünce, insanın vücudu yassılaşıyor, başı yarılıp, beyni, gözleri yerinden fıskırıyor.”

Aşağıdaki 4-6. metinlerde {-A/-y} *tūrǵan bulǵan* analitik yapısının geçmişte gerçekleşmiş; ancak, konuşucu tarafından bizzat görülmemiş, rivayet edilmiş sürekli hareketin örneklerini bulmak mümkündür.

4) *Kit, üyathız!— ti Yimış, uñayhızlanıp.— Ulay yarayzır şul?! Şäwrä unın, bil iskärtiwınä igtıbar za itmäy. Şulay za, äkriniräk tawışqa küsıp, hıyläwın dawam itä: —Atayım äytä, Xammat aǵay şul partizandarzın başlıǵı bulıp alǵan, ti. Tap tıǵı Xäbir batır şikillı, ti... Bılähimı, minıñ atayım ular yanına tındärzä barıp yürüy tūrǵan bulǵan, vät... Ularǵa azıq-tülük taşıp tūrǵan... Yuqha, urmanda ular nimä aşahın?! (Uİ, 162)* “Git, utanmaz! — der Yimiş öfkelenip. — Böyle iyidir! Şevre onun bu hatırlatmasına dikkat bile etmiyor. Böylece yavaşça sese yönelip,

16 Grajdandar huǵışı: Bolşeviklerle Çarlık ordusu arasındaki iktidar savaşı

konuşmasına devam ediyor: — Babam söylüyor, Hammat ağabey bu partizanların başı olmuş. O, tam Hebir yiğit gibiymiş... Biliyor musun, benim babam onların yanına geceler boyu gidermiş, işte. Onlara yiyecek içecek taşımış... Yoksa onlar ormanda ne yesin!”

- 5) *Rovno ũlkähiniñ tiwğan yaqtı ũyräniw muzeyı materialdarına tayanıp yazğan xatında Ukraina jurnalisı A. Kündratyuk, ayırım Başqurt kavaleriya brigadahınıñ ularza nisik huğışıwına tuqtalıp, Başqurt yawgirzarınıñ iş kitkäs yıldam iş itiwini, M. Murtazınıñ düşman üstünä kütmägändä kilip sıgırğa yaratıwına, tırlı xäylälär uylap tabıwına iğtibar itä. «Bigıräk tä Başqurttarız tıngı hıjımı qurqınıs tiwzırğan, — tip yaza ul redaksiyağa yibärgän xatında. — Äligä tiklim kürilmägän işitilmägän taktik alımdar qullanıp yızätä ul düşmanın. Mäsälän, Aq polyaktarğa yaqınlaşqan saqta Qızıl eskadronlar mal artına ısıqlanıp bara tırğan bulğan».* (MB, 403) “Rovno ülkesinin doğduğu dünyayı öğrenmek için müze belgelerine dayanarak yazdığı mektubunda, Ukrayna gazetecisi A. Kundratyuk, Başkurt süvari birliğinin onlarla nasıl savaştığı üzerinde durup, Başkurt askerlerinin akıl almaz bir hızla iş yapmasına, M. Murtazin’in düşmanın üstüne beklemediği bir anda gitmeyi sevmesine, çeşitli hileler düşünüp bulmasına dikkat ediyor. O yayımcıya gönderdiği mektubunda çoğunlukla da Başkurtların geceki hücumları korkunç sonuçlar doğurmuş diye yazar— Şimdiye kadar görülmemiş, işitilmemiş taktikler kullanıp yok ediyor düşmanını. Mesela, Ak Pulyaklar’a yakınlaştığı zaman Kızıl süvari bölüğü hayvanların arkasına sipere yatarmış.”
- 6) *Bilimdı ünütiw äzämäñ xaywanğa tiñläştirä. Tamırın yuğaltqan bilimdı qullanıwsı kişi nimä işlägänin islämäwsı diwana minän bir. Ana Qaf tawınan yänübkä ağıwsı iki yılğa arahında yaşägän xalayıqtar mäyiti sanağa halıp kümü tırğan bulğan, ä niñä qar kürmägän tüyäktä sana käräk bulğan?* (BR, 341) “Bilimi unutmak adamı hayvana çeviriyor. Köklerini kaybetmiş bilimi kullanan kişi ne yapacağını bilmeyen deli ile bir. İşte, Kaf dağından güneye doğru akan iki nehir arasında yaşayan halklar, ölüyü kızığa koyup gömermiş, ama neden, kar görmeyen bir hayatta kızığa ne gerek varmış?”

2. 2 ŞİMDİKİ ZAMAN (Xäzırğı Zaman)

2.2.1 {-A/-y}

2.2.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde şimdiki zaman çekimi aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-A/-y} + şahıs eki

Şimdiki zaman için kullanılan ekin değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Ünsüzle biten fiillerden sonra -a/-ä ekleri gelir: *ala* “alıyor”, *kilä* “geliyor”, *bara* “varıyor”, *ışä* “içiyor”.

2. Ünlüyle biten fiillerden sonra -y eki getirilir: *uqıy* “okuyor”, *ışläy* “çalışıyor”, *yürüy* “yürüyor, devam ediyor”, *başlay* “başlıyor”, *qaray* “bakıyor”.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qaytam</i> “dönüyorum”	<i>qaytabız</i>
2. şh.	<i>qaytahıñ</i>	<i>qaytahıgız</i>
3. şh.	<i>qayta</i>	<i>qayta(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kitäm</i> “gidiyorum”	<i>kitäbız</i>
2. şh.	<i>kitähiñ</i>	<i>kitähigız</i>
3. şh.	<i>kitä</i>	<i>kitä(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqıyım</i> “okuyorum”	<i>uqıybız</i>
2. şh.	<i>uqıyhıñ</i>	<i>uqıyhıgız</i>
3. şh.	<i>uqıy</i>	<i>uqıy(zar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yürüyüm</i> “yürüyorum”	<i>yürüybız</i>
2. şh.	<i>yürüyhıñ</i>	<i>yürüyhıgız</i>
3. şh.	<i>yürüy</i>	<i>yürüy(zär)</i>

Bildirme kiplerinin şimdiki zamanı, temelde iş, oluş ve hareketlerin konuşma zamanında meydana geldiğini bildirir (Poppe 1964: 48-49; Zeynullin 1975: 80, 2002: 133; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 102). Şimdiki zamanın bu temel işlevi, sadece Başkurt gramerlerinde değil zaman ile ilgili yapılmış çalışmalar ile, Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış gramerlerde de belirtilmiştir (Lewis 1967: 109; Underhill 1976: 112; Comrie 1985: 37; Fleishmann 1990: 34; Binnick 1991: 248; Smith 1991: 152; Frawley 1992: 346; Banguoğlu 1995: 464; Ediskun 1999: 177; Ergin 1999: 296; Kononov 2001: 223; Korkmaz 2003: 611). Her dilde, iş, oluş ve hareketlerin konuşma anında gerçekleştiği, cümledeki bazı zaman zarfları vasıtasıyla daha da belirgin olarak ifade edilir.

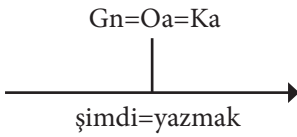
Şimdiki zaman için Başkurt gramerlerinde genellikle “*hüzirkı zaman*” terimi

kullanılmıştır (Dmitriyev 1950: 156; Kiyekbayev 1966: 95; Zeynullin 1975: 80; 2002: 133; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 102).

Şimdiki zaman, bütün dillerde temel işlev olarak kip ve görünüş ifadeleri bir tarafa, temelde konuşma anı ile hareketin aynı anda yapıldığını ifade etmektedir. Bu durumda Başkurt Türkçesi için aşağıdaki cümle, zaman çizgisinde şu şekilde ifade edilebilir.

Salavat xäzır xat yazı.

“Salavat şu anda mektup yazıyor.”

Şekil 22. Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanın sunumu.

Yukarıdaki cümlede mektup yazma işlevi, konuşucunun cümleyi söylediği anda gerçekleşmektedir. Hareket ve konuşma anı aynı noktadadır. Şimdiki zamanın bu işlevi dışında hem kiplik hem de görünüş kategorisi ile bağlantılı olarak başka anlam özellikleri de söz konusudur.

Yavuz, hem isim hem de fiil cümlelerinde, bir fiil çekim ekine tek bir işlev yüklemenin her zaman mümkün olmayacağını vurgulayarak, sesle ifade kazanmamış bir (-Ø) zaman ekinin olduğunu ifade eder ve bu sıfır zaman ekini, (-Ø) biçimsel şimdiki zaman olarak değerlendirir (2001: 75).

Uzun, konuşma anında gerçekleşen iş, oluş ve durumun zamanı olarak tanımladığı şimdiki zamanın pek çok dilde değişik görevler üstlenebildiğini ifade ederek, Türkiye Türkçesindeki {-yor} fiil çekim ekinin, {-DX} fiil çekim ekinin karşısı olarak sürme ifade ettiğini vurgulamaktadır (2004: 152, 164).

Bu şekilde, şimdiki zamanı işaretleyen fiil çekim ekleri, görünüş açısından sürekliliği, zaman açısından konuşma anında yapılan hareketi ifade edebildiği gibi bu tarz eklerin kiplik fonksiyonları üzerine de çeşitli görüşler mevcuttur. Örneğin, Başkurt Türkçesindeki {-A/-y} fiil çekim ekinin fonksiyonları ile paralellik arz eden Türkiye Türkçesindeki {-yor} fiil çekim eki üzerine yapılan araştırmalarda bazı dil bilimciler bu ekin {-DX} fiil çekim ekinin karşısında zıt bir pozisyon olarak sürme ifade ettiğini söylerken (Uzun 2004: 152; 164); bazıları ise, bu fiil çekim ekinin kiplik fonksiyonlar açısından {-mXş} fiil çekim ekinin bildirdiği dolaylı deneyimin zıttı olarak doğrudan deneyimi ifade ettiğini belirtmişlerdir (Aksu-Koç 2000: 17). Gerçekten de {-mXş} fiil çekim ekinin dolaylı deneyimi ifade edişinin karşısında {-yor} fiil çekim eki, konuşucunun doğrudan deneyimlerini aktarmaktadır. Bu Başkurt Türkçesinde de böyledir. {-A/-y} fiil çekim eki, {-GAn} fiil çekim ekinin bildirdiği dolaylı deneyim karşısında, konuşucunun doğrudan deneyimlerine işaret etmektedir. Önermesinde {-A/-y} fiil çekim ekini

kullanan konuşucu, hareketin sürekliliğini ifade etmesinin yanında doğrudan bir deneyime de işaret etmektedir.

Bir çok dilde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de şimdiki zaman, yukarıdaki bu temel işlevi dışında, gelecek ve geçmiş zamanı, alışkanlıkları, zamansız bazı durumları, tasviri, bitmemişliği ifade edebildiği gibi atasözlerinde de kullanılabilmektedir.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqluq Formahı*)

Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuzu, olumsuzluk eki {-mAy-} ile yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	yazmayım “yazmıyorum”	yazmaybız
2. şh.	yazmayhıñ	yazmayhıgız
3. şh.	yazmay	yazmay(zar)

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	ışlāmāyım “çalışmıyorum”	ışlāmāybız
2. şh.	ışlāmāyhıñ	ışlāmāyhıgız
3. şh.	ışlāmāy	ışlāmāy(zär)

Soru Şekli (*Hıraw Formahı*)

Şimdiki zamanın soru şekli Başkurt Türkçesinde -mı/-mı soru ekiyle yapılır. Soru şekli ile konuşucu, cümlede ifade edilen iş, oluş ya da hareketin konuşma anında veya sürekli olarak gerçekleşip gerçekleşmediğini muhatapına sormaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	yäşäymınmı “yaşıyor muyum”	yäşäybızmı
2. şh.	yäşäyhıñmı	yäşäyhıgızmı
3. şh.	yäşäymı	yäşäy(zär)mı

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	ultıramınmı “oturuyor muyum”	ultırabızmı
2. şh.	ultırahıñmı	ultırahıgızmı
3. şh.	ultıramı	ultıra(lar)mı

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	bılāmāymınmı “bilmiyor muyum”	bılāmāybızmı
2. şh.	bılāmāyhıñmı	bılāmāyhıgızmı
3. şh.	bılāmāymı	bılāmāy(zär)mı

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yatmaymınmı</i> “yatmıyor muyum”	<i>yatmaybızumı</i>
2. şh.	<i>yatmayhıymı</i>	<i>yatmayhığızımı</i>
3. şh.	<i>yatmaymı</i>	<i>yatmay(zar)mı</i>

2.2.1.2 İşlevler

2.2.1.2.1 Şimdiki Zamanda Doğrudan Deneyim

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki, konuşucunun cümlesini söylediği anda gerçekleşen iş, oluş ve hareketleri ifade eder. Bu işlev, bütün Türk lehçelerinde de bu ekin ilk ve genel olarak kabul görüp, bilinen temel işlevidir (Dmitriyev 1950: 157; Yuldaşev 1958: 120, 1988: 410; Serebrennikov, Gadjeva 1986: 155; Zeynalov 1993: 371).

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevi, Başkurt Türkçesinde daha çok diyaloglarda ortaya çıkmaktadır. Gönderim zamanı ve konuşma anı, zaman çizgisinde aynı noktaya yerleşirken, olay anı da konuşma anıyla aynı noktada bulunmaktadır.

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevi için konuşucu cümlesindeki eylemin tam da onun konuştuğu anda gerçekleştiğini ifade ederken bir yandan da görme, işitme gibi duyularına dayalı olarak edindiği bilgilere de işaret etmektedir. Konuşucu görme veya işitmeye dayalı delillerden yani, doğrudan deneyimden yola çıkarak, konuşma anında devam etmekte olan olayı ifade eder. Sonuç olarak, konuşucu, bizzat şahit olduğu, doğrudan doğruya gözlemleyip, işiterek edindiği delillere de işaret etmektedir. Dolayısıyla, Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim ekinin şimdiki zamandaki süreklilik işlevi ile birlikte, aynı zamanda dolaylı delillerin karşısı olarak, görmeye (*visual*) veya işitmeye dayalı (*auditory*) doğrudan bir deneyimden bahsedilebilir. Johanson, Türkçede *geldi* ve *geliyor* gibi çekimlerdeki {-DX} ve {-yor} ekinin delile dayallık bakımından belirsiz olduğu görüşündedir (2003: 289). Aksu-Koç ise, {-yor} fiil çekim ekinin tıpkı {-DX} fiil çekim ekinde olduğu gibi doğrudan deneyimlere işaret ettiğini vurgulamaktadır (2000: 17).

“Tek ek, tek işlev” düşüncesinde olan Uzun, Türkiye Türkçesinde {-yor} ekini bir görünüş eki olarak değerlendirmekte ve bu ekin sürme bildirdiğini ifade etmektedir (2004: 159). Başkurt Türkçesinde de şimdiki zamanı sunan {-A/-y} fiil çekim eki, sürme ifade etmektedir. Görünüş kategorisi içinde Türkçede olayın bitişini vurgulayan {-DX} ekinin karşısında {-yor} veya Başkurt Türkçesindeki {-A/-y} fiil çekim ekleri sürmeyi vurgulamaktadır; ancak, Türkçenin {-yor} veya {-A/-y} fiile çekim eklerinin görünüş bakımından sürme ifade etmeleri, onların zaman bakımından şimdiki zamanı veya kiplik anlamlar açısından doğrudan deneyimi ifade edişini engellememektedir.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı Esfendiyer’in içinde bulunduğu durum ve ruh hâli, yazar tarafından anlatılmaktadır. Yazarın bu tasviri ile birlikte, okuyucu,

kahramanın iç sesini duymaktadır. *Tıŧta kiskı tawıŧtar:* ifadesiyle başlayan cümle, *Hıyırzar müñrüşä, kăzä, harıq baqırıŧa, küñüwsılär bır-bırıñınä nimälir qısırä* şeklinde devam etmektedir. Burada, işitmeye dayalı olarak edinilen, ineklerin böğürmesi, koyunların melemesi ve bekçilerin bağırması bilgisine işaret edilmektedir. Konuşucu tarafından işitme tabanlı (*auditory*) deliller yoluyla edinilen bilgilere işaret edilirken bir yandan da hareket devam etmektedir.

- 1) *Türlü yaqqa tartqıladı uyzarı Āsfändiyärzı. Yatıp sızamanı, türüp ultırzı. Bilgi mıŧ-mıŧ yūqlay inı indı. Tıŧta kiskı tawıŧtar: hıyırzar müñrüşä, kăzä, harıq baqırıŧa, küñüwsılär bır-bırıñınä nimälir qısırä. Tap bızzagı hımaq, tip uylanı yığıt, türmüş qayza la bır, axırılı... Nimänilir ütkir hizımläw unı qabalanıp tirmänän sıgırğa mäjbür ittı.* (BR, 146) “Fikirleri Esfendiye’i çeŧitli yönle çekti. Yatmaya dayanamadı, kalkıp oturdu. Bilgi, mıŧıl mıŧıl uyuyordu. Dıŧarıda gece sesleri: İnekler böğürüyor, keçi ve koyunlar meliyor, bekçiler birbirlerine bir şeyler söyleyip bağırıyorlar. Aynı bizdeki gibi, diye düşündü genç. Hayat her yerde aynı sonuçta... Duyduğı ŧiddetli sesler, onu aceleyle çadırdan çıkmaya mecbur etti.”

Aŧağıdaki 2. metinde eser kahramanı, daha ŧafak sökmeden kurtların uluma sesleri yüzünden uyanmıŧ ve daha sonra çevrede olup bitmekte olan olayları görme ve işitme yoluyla algılayarak, *Ā bında tirmälär arahında hıbaylılar tığıläy-bılay saba, qırqıw büyürüq birgän tawıŧtar işitlä, qural sınlay* cümlesiyle de bu duyu tabanlı idraklerine işaret etmiŧtir. Kahramanın görme ve işitme yoluyla edindiğı algısı sırasında hareket devam etmektedir. Bu algı ve olayın devam ettiğı bilgisi kahramanın cümlelerinde, {-A/-y} fiil çekim ekleriyle ifade edilmiŧtir.

- 2) *Taŧ aldınan urduğanı tağı bürı ülüwı uyattı. Bıl yulı bürilär küp inı: bırıñı qıyaŧ sıgıŧında sıwlay başlaha, ikınsıñı ŧunda uq yänübün yawap birä, ularğa başqa taraftarzan üsünsühü, dürtınsıñı, bıŧınsıñı quŧıla. Ā bında tirmälär arahında hıbaylılar tığıläy-bılay saba, qırqıw büyürüq birgän tawıŧtar işitlä, qural sınlay.* (BR, 315) “ŧafak sökmeden evvel [onu] kurtların uluması uyandırdı. Bu defa kurtlar çoktu: Birisi doğuda ulumaya başlasa, diğeri hemen güneyden cevap veriyor; onlara başka taraflardan üçüncüsü, dördüncüsü, beŧincisi katılıyor. Burada ise çadırlar arasında atlılar aŧağı yukarı koşuyor, sert emirler veren sesler işitiliyor, silahlar patlıyor.”

Aŧağıdaki 3. örnekte eser kahramanı Yulaman, sorduğı soruya haberciden *Madyar yağı ilän qızalaŧabız* şeklinde bir cevap almıŧtır. Dünür olmak fiili bir hareket fiili değıl bir oluş fiilidir. Dolayısıyla burada ifade edilen hareket bir anda olan gözle görülüp ŧahit olunan bir hareket değıldir. Söz konusu dünür olma işi, ulak tarafından görme ile birlikte hisleri yoluyla algılanmıŧ ve bu algı *qızalaŧabız* şeklinde iŧaretlenmiŧtir.

- 3) *Qız kımđiki, qayhı yaqtıqı, tip hıranı Yulaman. Madyar yağı ilän qızalaŧabız, tinı uğa tübäp kilgän sapqın. Yulaman, ni uylarğa la bılmäy,*

baş sayqanı. Qũlũmbättĩñ, üzĩnā tayanıs ızlāp, ittifaq tũzũrgā intulıwın aňlaw qıyın tügĩl inĩ. Ąlbittā, in tāwzā yĩyānĩn kũrhātĩp, varısı barlıgın bĩldĩrmāksĩ — bĩl da unıñ abruyın nıq kũtārāsāk. Bĩr ıñğayzan Almuştı kĩyāw itĩp tanıwı, Yurmatıǵa dāǵwāhĩ yuqlıǵı tũtũş ilgā yĩtkĩrĩlā. (BR, 421) “Yulaman, kız kimin, hangi taraftan, diye sordu. Ona doğru gelen ulak, Macar tarafıyla dünür oluyoruz, dedi. Yulaman ne düşüneceğini bilmeden başını salladı. Külümbet’in kendine taraftar arayıp, ittifak yapma hevesinde olduğunu anlamak zor değildi. Elbette ilk başta torununu gösterip, varisinin varlığını bildirmek istiyor. Bu da onun itibarını çok artıracak. Bir bakıma Almuş’u damat olarak tanımamasına, Yurmatı’ya taleplerinin olmamasına bütün ülkede izin veriliyor.”

4. örnekte eser kahramanı Fatima’nın savaş içinde bulundukları bir dönemde halka sesleniş konuşması yer almaktadır. Fatima içinde bulundukları durum içerisinde, seslendiği halka cephedeki ağabey ve babaları için kıyafet toplandığını söyleyip bu yöndeki isteklerini *Hĩzzĩ lā āsāy-apayzarıǵızǵa yarzamlaşırǵa saqırabız* cümlesiyle ifade etmektedir. Böylelikle Fatima, konuştuğu anda içinde bulunduğu durumu dile getirmekte, istemek eylemi ise onun doğrudan doğruya deneyimi yoluyla, içinde bulunduğu bir algıyı ifade etmektedir.

4) *Fatima apayzarı dawam ittĩ: — Bına şuǵa la bũtā il buyınsa fronttaǵı atay-aǵayzarıbızǵa yılı kiyim yıyıw bara. Balalar! Hĩzzĩ lā āsāy-apayzarıǵızǵa yarzamlaşırǵa saqırabız. Ayırıwsa hĩz, qızzar, biyālāy, üyũqbaştar bāylāy alahıǵız. Küptārıǵızın atayzarınan qalǵan kiyimdārĩ barzır, bik işkĩ bulmaha, şular za yaray.* (KKTY, 278) “Fatima ablaları devam etti: — İşte bütün ülkenin cephelelerindeki babalarımıza, ağabeylerimize sıcak kıyafetler toplanıyor. Çocuklar! Sizi de ablalarınıza ve ağabeylerinize yardım etmeye çağırıyoruz. Ayrıca siz kızlar eldiven ve çoraplar örebilirsiniz. Çoğunuzun babadan kalma kıyafetleri vardır, çok eski değilse onlar da olur.”

5. örnekte Teskire karşısındaki bir adamla konuşmaktadır. Adam Teskire’den kendini bağışlamasını istemekte, ancak bir sonuç alamamaktadır. *İlyas haman kũz aldında, haman minĩñ minān tügĩl, unıñ minān yāşāyhĩñ* cümlesiyle de aslında kendisi ile birlikte olması gereken Teskire’ye şu anda hâlâ İlyas’la yaşadığını söylemektedir. Burada adam Teskire’nin İlyas’la birlikte yaşadığı bilgisine doğrudan bir deneyimle, görmeye dayalı delillerle ulaşmış ve konuşmanın gerçekleştiği anda da devam eden bu deneyimine cümlesinde işaret etmiştir. Konuşucunun cümlesinde hem konuşma anında devam eden sürekli bir harekete hem de doğrudan deneyimlere işaret söz konusudur.

5) — *Ay, Tāskirā! — ĩr baş sayqanı. — Sabiryān brıway ğāfũ ittĩ, hin ğāfũ itā almayhıñ, irĩñdĩ tamsı yāllāmāyhĩñ. İlyas haman kũz aldında, haman minĩñ minān tügĩl, unıñ minān yāşāyhĩñ. Tāskirā ündāşmānĩ, ir ızān urtahında tapandı.* (U, 507) “— A, Teskire! — Adam başını salladı. — Sabiryen

dede affetti, sen affedemiyorsun, erkeğine bir damla acımıyorsun. İlyas hâlâ senin gözünün önünde, hâlâ benimle değil, onunla yaşıyorsun. Teskire konuşmadı, adam, döşemenin ortasında volta attı.”

6- 8. metinler de {-A/-y} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnektir.

- 6) — *Bulmaha, ūyrānīrhīŋ. Qurqma, min ākrīn gīnā **baram**. İyār qaşına yābīşīp ultır. Ular yaylap qına Ūlū Yalangā kilīp yītkāndā, taŋ qıyıla başlağaynı indī. Tūlkūsura attarzıŋ İyārīn, yūgānīn haldırıp yāhāt kīnā kārtağā yaptı la Sajidānī ūygā alıp indī. Tuphanan aşa atlaw mīnān:* — *Bīna ūşū indī tūrasaq yīrīŋ, — tīp tuqtap qaldı.* (NM, 294) “— En azından öğrenirsin. Korkma, ben yavaşça gidiyorum. Eyerin kaşına sıkıca tutunup otur. Onlar, ağır ağır Büyük tarlaya geldiklerinde, tan yeri ağarıyordu. Tūlkūsura atların eyerlerini, gemlerini çözüp hızla ahıra kapadı ve Sajide’yi eve alıp girdi. Eşikten atlayarak: — İşte burası yaşayacağın yer,— diye durdu.”
- 7) *Qızıl Armiya Ūŋŋū lā qaldırğan tigān hüzzār **yūrūy**. Lākin bīz ısanabız — bıl vaqtılı xāl. Revolyutsiyanı bıwır kūs yuq. Sūnki ul — xalıq. Sūnki ul — dīngīz. Dīngīzī kīm bıwa ala?! Bīna şul, iptāştār, bīz Qızıl Armiyağa bīnan, tıldan tūrūp yarzam itīr ūşūn qūralğa tūtūŋan partizandar ikānbīz, hār qayhıbız şul isīmgā tap tūşūrmāslik bulayıq.* (Uİ, 140) “Kızıl ordu Ufa’yı da bırakmış, diye söylentiler dolaşılıyor. Fakat biz inanıyoruz ki bu geçici bir durum. Cumhuriyeti yok edecek bir güç yok. Çünkü o, halk. Çünkü o, deniz. Denizi kim yok edebilir? İşte böyle arkadaşlar, biz Kızıl orduya arkadan yardım etmek için silaha sarılmış partizanlarız, hiç birimiz bu isme leke getirmeyelim.”
- 8) *Ūşū hīylāşīw minī ayaqtan yıqtı. Tamam sirgā habışıp, tınsıw būlmāmdā sitlīktāgī qūş kīwīk huğulam. Kūzīmā yūqū tūşmāy. Sīrīmgā kithām, ālī huğış majaraları mīnān, ālī Rada mīnān hataşam.* (ÜY, 184) “Bu konuşma beni yere yıktı. Tamamen hastalanıp sakın odamda kafesteki kuş gibi dolanıyorum. Gözüme uyku girmiyor. Uykulasam ya savaş maceralarını ya da Rada’yı sayıklıyorum.”

{-A/-y} fiil çekim eki, konuşucunun veya eser kahramanının içinde bulunduğu an içerisinde gerçekleşip, idrak ettiği hareketlerin dışında, özellikle roman hikâye gibi edebî metinlerde çoğu zaman, yazar tarafından kahramanın içinde bulunduğu durum ve duyguları tasvir edebilmek için kullanılır. Bu durumda kahramanın, iş, oluş ve hareketlerin devam ettiği sırada edindiği duyu tabanlı bilgileri yazar ya doğrudan doğruya bir anlatıcı ifadesiyle ya da eser kahramanının iç sesiyle ifade eder.

Aşağıdaki 9. örnekte yazar, eser kahramanı Ruman’ın içinde bulunduğu duygu ve düşünceleri *Būtā bıl kürīnīş Rūmāŋa gājāp qızıq tūyūla* cümlesiyle içselleştirmekte, böylece kahramanın içinde bulunduğu ve hâlâ devam etmekte

olan durum, yazar tarafından edinilen duyu tabanlı idrakle işaretlenmektedir. Ardından da bu durum devam etmekte ve yine kahramanın Minligül'e sık sık göz atması tasvir edilmektedir. Yazarın eser kahramanının içinde bulunduğu ruh durumunu ve hareketlerini tasvir etmek için kullandığı bu cümlelerden sonra, Ruman'ın iç sesini ifade eden başka bir cümle geliyor ve bu defa onun görerek edindiği bilgilere işaret ediliyor ve *Büğün ul bigıräk hılıw kürinä* şeklindeki cümle ile ifade ediliyor.

- 9) *Bütä bıl küriniş Rümanga gäjäp qızıq tüyüla. Üyzän sūlanga sıgıp, kişlärzñ zıw-gälämät kilgänñ qızıgıp qarağan Minligülgä yış-yış küz taşlay. Yawlıq aştına qaşmaw quyıp, balitäkli küldägi üstünän bik matur itip sigıp, märyındär minän bizäp işlängän tüşildirik kiyip alğas, büğün ul bigıräk hılıw kürinä.* (NM, 55) “Bütün bu manzara, Ruman'a acayip ilginç geliyor. Evden kilere çıkıp, insanların yaygara koparak gelmesine ilgiyle bakan Minligül'e sık sık göz atıyor. Baş örtüsünün altına kaşmav¹⁷ koyup fırfırlı gömleği üstünden çok güzel işlenmiş mercanlarla süslenen tüşildirik¹⁸ giyince bugün daha da güzel görünüyor.”

10. örnekte de yine yazar tarafından dinleyicinin gözü önüne, devam etmekte olan bir olay sunulmaktadır. *Yäštär işkä qızıw tütündü, bişip alıp baralar, tuqtap ta qaraw yuq, xäbärzärin dä külüşä-külüşä iş arahında gına hüyläşälär* cümlesiyle, gençlerin gülüşe gülüşe konuşma işi devam etmektedir. Bu hareket yazarın görmeye dayalı algısıyla dinleyicinin gözleri önüne serilmektedir.

- 10) *Yäštär işkä qızıw tütündü, bişip alıp baralar, tuqtap ta qaraw yuq, xäbärzärin dä külüşä-külüşä iş arahında gına hüyläşälär. Ämmä läkin Tūrūmtay Uyıldandıñ şulay yarzam itirgä kilwññ, säbäbñ üzñsä yuray, binıñ ısın ixlaslıq bulwına şiklänip qaray. Bay malayın nindäy uy kiltirzi ikän? Ular xalqı üsün yat bulğan «yarzam» tigän hüñ artına nimä yäşirängän?* (NM, 72) “Gençler işe iyice tutundular, iyice piştiler. Durup dinlenmek yok, iş arasında gülüşe gülüşe haberleri konuşuyorlar. Fakat Turumtay Uyıldan'ın böyle yardım etmeye gelmesinin sebebin kendince yorumluyor, bunun gerçekten merak [için] olduğuna şüpheyle bakıyor. Zengin çocuk ne düşünmüş acaba? Onlar halkı için yabancı olmuş “yardım” sözünün arkasına ne saklamış?”

11-14. örneklerde de yine yazar tarafından kahramanın içinde bulunduğu durum veya bir olayın tasvir edildiği görülmektedir.

- 11) *Särbiyamal äbiy büğün gäzättän tış küñillı, käräkkän häm käräkmägän urında la kitkildäp, bütä qaqsä käwzähñ minän hilkinip külä. Xatta unıñ yıyırıqtar minän qaplangan yüzündä yaşlık izzärñ küringän hımaq bula.*

17 qaşmaw: Kadınların başlarına taktıkları süslü örtü.

18 tüşildirik: Hayvan derisinden dikilen, soğuk geçirmemesi için kıyafetin içine giyilen çamaşır.

Ul säy İskändä lä bİr tuqtawhız hıyläniwİndä buldı. Unıñ bütän saqta här hüzzİ uylap, aql mİnän hıyläwİn bİlgän kİşİ äligİ yİñİl-yİlpİ xäbärzärİn tıñlap türha, gäjäp-xayran qalır inİ. (NM, 425) “Serbiyamal nine bugün fevkalade neşeli, gerekli gereksiz her yerde kıkırdayıp, zayıf vücuduyla titreyerek gülüyor. Hatta onun kırıksıklarla kaplanan yüzünde gençlik izleri görünür gibi oluyor. O çay içerken de aralıksız sohbet etti. Onun her zaman her sözü düşünüp, akıllıca konuştuğunu bilen bir kişi diğer bütün haberleri dinlese hayran [kalıp] şaşırırdı.”

- 12) *Müğayın, unıñ aldında maqtanayım, uğa kürhätäyİm tip, batır artınan batırzı kütärİp taşlar... Ul kürİnmäy, yİğİt urtın säynäy, xistärİ taşıp, küzzärİn yuma. Kütä, ul kürİnmäy. İndİ küräş şarttarın da İğlan ittİlär; kümissiya başlığı partkum sİkrİtarı Küpkäk Kälİmullin urtala yürüy, malay-şalayzı küräştİrİp qaray, habantuy xalqı mayzanga ılığa.* (U, 100) “Elbette, onun önünde övüneyim, ona göstereyim diye, kahraman arkasında kahramanı yükseltip terk eder... O görünmüyor, genç avurtlarını çİğniyor, duygulanıp gözlerini yumuyor. Bekliyor, o görünmüyor. Artık savaşın şartlarını da ilan ettiler, komisyon başkanı parti komitesi sekreteri Küpkek Kelimullin ortada yürüyor, çoluk çocuğu dövüştürüp bakıyor, habantoy¹⁹ halkı meydana toplanıyor.”
- 13) *Musağa barıhı la qızıq, bütähİ lä tanhıq, şuğa la ul poezd täzrähİnän üzİnsäİklİ Sİbİr täbiğätİn diqqät mİnän bayqap kilä. Bigİräk tä tirä-yaqtağı küz İnlämäs kİñlik, yİrzİñ tigİzligİ arqahında üfqtarzıñ İkhİz-sikhİz tüşlü bulıp kürİniwİ xayran qaldırzı unı. Yİtmähä, Rus yİğİttärİniñ garmunga quşılıp saya la, hağışlı la rekrut yırzarın huzıp barıwı yañı yİrzär kürİwzän alıngan täşürattarzı bİrmä-bİr bayta, küñİldä äytİp anlatqıhız xistär uyata...* (MB, 20) “Musa için hepsi ilginç, hepsi de istediğı şeyler. Öyle ki, trenin penceresinden kendine özgü Sibir tabiatını dikkatle inceliyor. Onu, çoğunlukla da etrafın göz alabildiğine genişliğı, ovanın arkasında ufkun uçsuz bucaksız renkteki görünüşü hayran bıraktı. Ayrıca Rus gençlerinin akordiyona katılmaları ve hüzünlü rikrot²⁰ şarkılarını söylemeleri, yeni yerler görmenin verdiği tesirleri daha da fazla artırıyor; gönlünde, atlatılması imkânsız duygular uyandırıyor...”
- 14) *Yulaman ağay qabalanmay ğına hamaqlap hıyläy. Kamil üz uyn tağata. İyİ, İğtİbar İthän, här kİmdİñ gümİr yulı — üzİ bİr gİbrätli xikäyät İndİ. Yänä, dİrüs äytä qart uqıtıwı, kİşİniñ xulūq-ğİğİlin, dİnyağa qaraşın, İntılış-niyättärİn zaman bildäläy.* (ÜY, 219) “Yulaman ağabey acele etmeden esprili bir şekilde konuşuyor. Kâmil kendi fikrini söylüyor. Evet dikkat edersen, herkesin hayat yolu kendine göre ibret alınacak bir hikâyedir. Evet, doğru söylüyor yaşlı öğretmen: İnsanın karakteri ve hareketlerini, dünya görüşünü heves ve arzularını zaman belirler.”

19 habantuy: Başkurtların ekin ekildikten sonra yaptıkları geleneksel bayramları.

20 rekrut: 18.-19. yy. larda Rus ordusunda veya diğer ordularda mecburî hizmet veren kişi.

15. örnekte {-A/-y} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesinde olumsuz çekimde kullanımı görülmektedir. 16. örnekte ise, eser kahramanı Sajide tarafından düşünülp hissedilen bir doğrudan deneyim söz konusudur. *Tülküsurā hamān kürīnmāy* cümlesi, Sajide tarafından seslendirilmese de, yazar ona ait olan bu düşünceyi dile getirmiştir. Dinleyici, bu cümle ile Sajide'nin iç sesini duymaktadır. Tülküsurā'nın görünmemesi durumu, Sajide tarafından görerek, işiterek ve hissederek algılanmakta ve hareketin gerçekleşmemesine dair devamlı algı bu cümle ile dile getirilmektedir.

15) *Sajidā işik aldına sıgıp, qarşılağı taw itäğinä qarap türzū-türzū la, nıqlap bülūqhūy başlağan yüräğın başıw üsün, kärtägä qaray atlanı. Attarğa kiskilikkä bisän taratırğa kārāk, iş mīnān bulha, vaqıt tizirāk ütir. Bına bisän dā taratılıp büttü. Qıyaş aq bäs mīnān qaplaŋğan urman artına sumdı, ä Tülküsurā hamān kürīnmāy.* (NM, 300) “Sajide kapının önüne çıkıp, karşıdaki dağın eteklerine baktı ve iyice endişelenmeye başlayan yüreğini bastırmak için, engele doğru yürüdü. Atlara akşamleyin otları yaydırmak gerek. İş yaparsa vakit çabuk geçer. İşte, ot yayılıp bitti. Güneş beyaz kırağı ile kaplanmış ormanın arkasına gömüldü, ama Tülküsurā hâlâ görünmüyor.”

16) *Farman kildı: Başqurt polkı general Bakiç qaramağındağı Kazak korpusına küsirgä häm Qızıldarzıñ 20-sı diviziyahına qarşı aktiv huğışqa inirgä tıyış. Murtazin bil farmanğa buyhünmanı: «Biz general Bakiç korpusına kuşılırga tülämäybız»* (ULT, 39) “Emir geldi: Başkurt alayı, general Bakiç komutasındaki Kazak birliğine dönmeli ve Kızılların 20. tümenine karşı aktif savaşa girmeli. Murtazin bu emre itaat etmedi: ‘Biz general Bakiç’in birliğinin emrine girmek istemiyoruz.’”

17. metinde, eser kahramanı Başkurt ormanını satın almak istemektedir. Bu talebini ifade ederken de daha önce bu arazilerin çok ucuza satıldığını bildiğini, kendi devri içinde bu durumun biraz farklı olduğunu da anladığını ifade etmektedir. Kahramanın bilme ve anlama işleri konuşma anına yönelik doğrudan deneyimini göstermektedir.

17) —*Dürüş äytähigiz. Yaras; hüyläşiwzi başlayıq. Minij hızgä şarttarım: miñä urman kārāk, üshüzlü urman. Başqurt urmanın üz zamanında qayhı biräwzärzın, disätinäñ bir tindän dā kāmırakkä tüşürüp hatıp alğandarın da biläm. Läkin xäzirgi dāwir ikinsiräk ikänin dā aŋlayım.* (NM, 41) “— Doğru söylüyorsunuz. Tamam, konuşmaya başlayalım. Benim size şartlarım: Bana orman lazım, değersiz orman. Başkurt ormanlarını vaktiyle birilerinin, hektarını bir kapikten daha az bir fiyata düşürüp satın aldıklarını da biliyorum. Fakat bu dönemin biraz farklı olduğunu da anlıyorum.”

Aşağıdaki 18. örnekte ise, eser kahramanı, bir yazarın eserini değerlendirmektedir. Bu değerlendirmenin sonunda yine romanın

değerlendirilmesine ilişkin bir özellik, soru yoluyla tespit edilmeye çalışılmaktadır. Burada cümleye soru anlamını veren çekimli fiil değil, soru kelimesidir. Cümledeki hareket konuşma anında devam etmektedir.

- 18) *Ä bina kollektivlaştıw üsürü xaqındağı bülüktär — turganı minän säyäsî xata. Avtor kulak gailälärin ildän hürüwzîñ gäzilligünä şık bildirä. Bınıñ üzi ğınä lä unıñ başın aşargä yitip aşqan. Dürüs, ul täwzäğî taypılıştarza urındağı nazan yitäsılärzi gäyipläy, tüp yünälişkä, partiyağa bigük hüz tiyzirmäy. Läkin äsärzîñ tıl tübü lä bar bit äli. Äytäyik, ilgä vayranlıq kiltirgän, xalıqtıñ qıtın alğan üyürmälar nimäni añlata?* (ÜY, 111) “Ama kolhozlaşma periyodu ile ilgili bölümlerin olması siyasi bir hata. Yazar, zengin ailelerin ülkeden sürülüşünün doğruluğundan şüpheleniyor. Bu işin aslı onun boyunu aşmış. Doğru, o ilk baştaki ayrılıklarda dönemin cahil yöneticilerini suçluyor, asıl cihetten, partiden çok fazla söz etmiyor. Fakat eserin dil temeli de var tabi ki. Mesela ülkeye felâket getiren, halkın huzurunu bozan fırtınalar neyi anlatıyor?”

2.2.1.2.2 Düzenli Alışkanlığı İfade Eden Hareket; Geniş Zaman

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki, şimdiki zamanda, duyu tabanlı delillerle edinilen doğrudan deneyime işaret ettiği temel işlevinin dışında, alışkanlık hâline gelmiş düzenli olarak devam eden iş, oluş ve hareketleri anlatmak için de işlek olarak kullanılır (Dmitriyev 1950: 157; Kiyekbayev 1966: 96).

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevi, konuşucunun duyuları yoluyla edindiği bilgileri dahilinde, düzenli aralıklarla devam eden hareketlere dilde işaret etmesi yoluyla gerçekleşir. Konuşucu, eser kahramanı veya yazar tarafından bahsedilen bu tür hareketler, onların nazarında bir bilgi olarak dinleyici ya da okuyucuya sunulmaktadır. Alışkanlık hâline gelen, düzenli olarak tekrarlanan hareketler Başkurt Türkçesinde bu fiil çekim eki ile ifade edilir.

Aşağıdaki 19. örnekte, bir cumhuriyetin kurulma şartları ve kuruluşu esnasında gerçekleşen olaylar sıralanmıştır. Her şart altında daima aynı gelişmelerin gerçekleştiği bilgisi, {-A/-y} fiil çekim ekiyle işaretlenmiştir. Burada şu anda olan bir olaydan bahsetmek mümkün değildir. Söz konusu iş, oluş ve hareketler cumhuriyetin kurulma şartları oluştuğunda belirli bir düzen içinde gerçekleşen hareketlerdir.

- 19) *Här revolyutsiya piramida räwişindäräk qürüla — tübü kiñ, başı üslü. Piramidanıñ nigizindä qara xalıq yata, xakimiyätkä qarşı küräştä ul tüp tanıs bula. Küräştä bütähı birgä başlay, ingä-iñ tiräşip baralar, xakimlıqtı qūlatalar. Şunan maqsattar anıqlana, fikrızär ayırıla, yuldar butala başlay.* (UYT, 21) “Her cumhuriyet piramit şeklinde kurulur: Dibi geniş, başı sivri. Piramidin temelinde halk tabakası bulunur. Hâkimiyet için yapılan savaşta o asıl dayanak olur. Savaşa hepsi birlikte başlar, el

birliğiyle desteklerler, hâkim gücü yıkarlar. Sonra amaçlar belirir, fikirler ayrılır, yollar kapanmaya başlar.”

20. örnekte kumandanın biraz vakit bulduğunda, askerlere nasıl davranıp neler yaptığı sırayla anlatılmaktadır. Bu durumun aralıklarla düzenli olarak devam ettiği cümlelerin başında yer alan *Āz ġinā fūrsat tīyhā* zarf cümlesiyle de belirtilmiştir. Cümlede bahsi geçen ve düzenli olarak tekrarlanan, her okçuyu sırayla gözden geçirme, askerlerin kılıcını çekip bakma, seçilenlerin tekrar elenmesi gibi hareketler, anlatıcının bizzat doğrudan doğruya deneyimleri yoluyla edindiği bilgiye de işaret eder.

20) *Āz ġinā fūrsat tīyhā, yāş komandır, rütalarzı aralap, hār uqsını hınamışlap küzzān **kisirā**, uyınlı-ısınlı hüž atıp, urtaq tıl tapha, tıġılärzīñ qılın tartıp **qaray**. Haylap alıñan yığittär taġı iläktä **ilänä**. Yulaman ularzıñ qūral mīnän nisik iş itiwīñ, tahullıġın, tapqırlıġın hınay, üzīññ xäwifli yaw hūñärñiñ **ūyrätä**...* (ÜY, 221) “Azıcık bir fırsat bulsa, genç kumandan bölükleri yerlerine oturup, her okçuyu deneyerek gözden geçirir, şaka gerçek laf atıp ortak bir dil bulunca onların tüyünü çekip bakar. Seçilen gençler tekrar elekten elenir. Yulaman onların silahı nasıl kullandıklarını, maharetlerini ve nüktedanlıklarını dener, kendinin tehlikeli saldırı hünerini öğretir.”

Aşağıdaki 21. örnekte de, kış aylarındaki tipilerin hoşuna gittiğini anlatan eser kahramanı, bu tipinin kendine olan etkisini anlatmaktadır. Tipinin kahraman üzerindeki etkileri genel geçer bir gerçekliktir, çünkü buradaki etkiler tipide kalan her insanın karşılaşabileceği etkilerdir. Burada eser kahramanı kendisinin tecrübe ederek edindiği bilgileri genellemekte ve bu genellemeyi yaparken de {-A/-y} fiil çekim ekini kullanmaktadır.

21) *Kimġä nisiktīr, qışqı burandar mīñä bik **ūqsay**. Yılı ūyzān tışka sıġıw mīnän şayan bala humaq, kar ūyürmähi bitīñä kiltirip **säpāy**. Awızıñ asıq kalha, şunda **inä**, quynıña **tultura**. İşiläp kithäñ, täññäñ **hiwita**, taġı bir qat yäyġi sīllälärzī işiñä **tüşürä**. Täbiġättä halqınlıq — yılılıqtıñ, türmüştä ūsrağan bāxıññızlık — izġiliktīñ qäzırın bılıw ūsın kāräk tüġilmi ikän?* (KKTY, 5) “Nedendir, kışınki tipiler çok hoşuma gider. Yaramaz bir çocuk gibi sıcak evden dışarıya çıkınca, kar fırtınası yüzüne şak diye vurur. Ağzın açık kalsa, oradan girer, koynuna dolar. Isınmışsan vücudunu soğutur, bir kat daha yazınki silleleri²¹ gönlüne düşürür. Tabiatla soğuk, sıcak; hayatta karşılaşılan mutsuzluk, iyiliğin değerini bilmek için gerekli değil midir?”

22. örnekte eser kahramanı arkadaşı Server ile olan ilişkilerini anlatmaktadır. Eser kahramanının anlattıklarından arkadaşı Server ile artık eskisi gibi samimi olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle, *...ŭsraşqanda halqın ġına işäñläşäbız zä kitäbız. Mümkin bula indī, kürmämişkä halışabız* cümlesiyle daha

21 sīllä: 25 Nisan’dan 5 Ağustos’a kadar olan kırk günlük kısım.

da belirginleşmektedir. Bu cümle ile okuyucu iki arkadaşın her karşılaştıklarında soğukça selamlaşıp, hatta birbirlerini görmezlikten geldikleri bilgisini edinmektedir. Bu durum her seferinde tekrarlandığı için {-A/-y} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir. Böylelikle her seferinde tekrarlanan, alışkanlık arz eden ve doğrudan deneyimleri yoluyla edinilen bir bilgiye işaret edilmektedir.

- 22) *Särwär mīnān ālī lā ūsraşqılaybız. Ul da Salawatta yāşāy. Nisīk tūralarzır; aralaşqan yuq, āllā ni nasar za, artıq iş kitirlik tā yāşāmāyżār; şikillī, uları miñā kārāk tā tūğıl, ūsraşqanda halqın gına işānlāşābız zā kitābız. Mūmkin bula indī, kūrāmāşkā halışabız.* (UYT, 90) “Server ile hālā karşılaşıyoruz. O da Salavat’da yaşıyor. Nasıl duruyorlar, mâni olan da yok. Kim bilir ne kadar kötü ki artık heyecanlanmıyorlar gibi. Bunlar benim için gerekli de değil, karşılaştığımızda soğuk bir şekilde selamlaşırız. Mümkin olursa [birbirimizi] görmezden geliriz.”

Aşağıdaki 23. örnekte, daimi olarak devam eden bir hareket anlatılmaktadır. Metinde ilk olarak yazar tarafından müdürlerin birbirlerine bakıp başlarını salladıkları bilgisi verilmektedir. Bunun ardından *Hüyläşiwzi başlarğa mūmkin ikānīn bıldırā bıl bürüngü yūla* cümlesiyle de bu hareketin eski bir âdet olduğu belirtilerek, ardından gelen *Diwanda xatta şahinşah mīnān baş vāzir ūşū işaranı kūtā* cümlesiyle de bu âdetin nasıl işlediğine vurgu yapılmaktadır. Bu cümlelerdeki hareketin devamlı olduğu, zaten onun eski bir âdet olduğu ile de vurgulanmıştır. Âdet, gelenek ve görenekler nesilden nesile devamlılık arz eden unsurlardır. Burada da bu devamlılık belirtilmiştir.

- 23) *Ularzıñ başlıqtarı bīr-bīrīñā qarap baş qaqtılar. Hüyläşiwzi başlarğa mūmkin ikānīn bıldırā bıl bürüngü yūla. Diwanda xatta şahinşah mīnān baş vāzir ūşū işaranı kūtā. Bıl yulı baş sardar bīrīnsī bulıp awız yapmahn astı. Uğa işanganda, il siktārīndā his tıngılıq yuq. Qūyaş bayışında Yunandar vā Rumıyzar tik yatmay.* (BR, 46) “Onların müdürleri birbirine bakıp, başlarını salladılar. Bu eski âdet sohbetin başlayabileceğini gösterir. Divan’da, hatta şahinşah ile baş vezir de bu işareti bekler. Bu defa baş serdar ağzını açtı. Ona inanacak olursak, ülke sınırlarında hiç huzur olmaz. Batıda Yunanlar ve Romenler yalnız değiller.”

Aşağıdaki 24. örnekte yazar tarafından Hristiyan halkın hayatı ile ilgili bir tespit ve tasfide bulunmaktadır. Yerleşik düzende tarıma dayalı bir ekonomi ile hayatlarının geçimini sağlayan halkın rutin olarak yaptığı işlerden bahsedilmektedir. Halkın ömrünü yaz aylarında tırpana giderek, günde ise hasatla geçirdiğini ve eğer bunlar yapılmazsa, yağmurun yağıp işi uzattığı anlatılmaktadır. Yazar tarafından bütün bu anlatılanlar artık rutin olmuş, sürekli devam edip giden hareketlerdir ve bu hareketler, yazar tarafından bizzat şahit olmuş gibi anlatılmıştır.

- 24) — *Bārākalla, bārākalla! — tip hūqlanıwın bıldırzī Latıf xāzrāt. — Äyttim bit min! Bıl balanı uqıtmay qaldırw — zur yazıq. Būğün ük qaldırıp kit*

üzin, şunduq ikinsî sınıfqa ultırtırmin. Ağahına la yarzam itir, bîrgä-bîrgä uqırzar. Şulay kütmägändä xäzrättiñ üziñiñ nıqışmalılıǵı arqahında unıñ şäkirtı bulıp kitkän Musa mäzräsälä ikı yıl ğına uqıp qaldı. Üsünsü yılına küzğü yamğırzar yısayıp kitıw säbäplı malayzarzıñ mäzräsägä yıyınır waqtı uraqtıñ qızğan saǵına tura kildı. Krästiyän türmüşü şunan ğibärät bit ul: yäy salǵıǵa, küz uraqqa yığıla yazıp yürüp ğümiri ütä. Şulaytmayınsa la bulmay: äz ğinä yūqūmhūrap yūrūññıñmı — yamğır yawa la ällä nisä künlük işñdä tūtqarlay, iş bildähiz waqtqa huzıla la huzıla. (MB, 12) “— Vay, vay! diyerek hayranlığını gösterdi Latif hazret. — Ben söyledim! Bu çocuǵu okutmamak büyük günah. Bugün onu bırak git, ikinci sınıfa oturturum. Abisine de yardım eder, birlikte okurlar. Böylece, hiç beklemezken hocanın ısrarı sayesinde onun öğrencisi olan Musa, okulda iki yıl daha okudu. Üçüncü yıl, güz yağmurlarının çok yağması sebebiyle, çocukların okula toplanma vakti, ekinlerin olgunlaşma vaktine denk geldi. Hristiyan hayatı bundan ibarettir: Yazın tırpana, güzün hasata toplanıp ömür geçer. Böyle yapmayınca da olmaz: Azıcık pinekledin mi yağmur yağar ve kaç günlük işine engel olur, iş belirsiz bir vakte uzar da uzar.”

Aşağıdaki 25-28. örneklerde de belirli aralıklarla tekrarlanan hareketleri görmek mümkündür.

25) *Äli unıñ yūnsūwı yitipmı, ällä iptäštärinä ısanısı zur bulǵangamı, bîr türli bışmas yängä äwirilgäyni. Unday saqta Mişunka yūqlap kitkän maldä biräyhı unıñ yawrınan hilkitip, tiǵı yäki bil iş quşha, ul äkrin ğinä küzzärin asa, şunan uyatıwsıǵa iǵtibar minän qaray za, unıñ ısınlapmı ällä şayarıpmı äytıwın yūzünän abaylap alǵandan huñında ğına, kārāk bulha, tiz ğinä türüp prikaz yūmüştü ütärgä aşıǵa. Äğär indı şayartıwzı hizñıp qalha, küzin irinip yūma la, ikinsı yaǵına äylänip yatıp, tirähindä yıyılışıp külwärinä qaramaştan äkrin ğinä mişnay başlay. (KKTY, 61) “Onun yorgunluǵu geçmiş mi, arkadaşlarına inancı çok muymuş bilinmez, bir çeşit sinirlenmeyen birine dönüşmüştü. Böyle zamanlarda Mişunka uyurken, birisi onu omzundan sarsıp, o veya bu işi verse, o, yavaşça gözlerini açar, sonra uyandırana dikkatle bakar ve gerçekten mi yoksa şakayla mı söylediğini yüzünden anladıktan sonra, gerekliyse çabucak kalkıp emri yerine getirmek için acele eder. Eğer şakayı sezerse, üşenip gözünü yumar, diğer yanına dönüp yatar ve etrafında toplanıp gülmelerine bakmadan yavaşça horlamaya başlar.”*

26) *Yimış üsün binday hüyläşiw yañılıq tüǵıl inı. Ular Sälimä yingänñ üyündä yaşay başlağanı birli, här kün tip äytirlik, qabatlına bil hüyläşiw. Tik här saq, qalay başlanha, şul küyü üslanmağan xaldä türüp qala. Küp waqt Ayhılıw bîr ni zä ündäşmäy. Äsähi üzi hüyläy, üzi yana-küyä lä arıp tına. Binday saqta Yimışkä qūzaǵıyı xatta qızğanıs bulıp kitä.*

(ZB, 21) “Yimiş için, bu şekilde konuşmak yeni bir şey değildi. Onlar Selime yengenin evinde yaşamaya başladıklarından beri neredeyse her gün tekrarlanıyor bu sohbet; ancak, her zaman nasıl başlıyorsa, sohbetin havası keskinleşmeden kesiliyor. Çoğu zaman, Ayhılıv hiç seslenmiyor. Annesi kendi kendine konuşuyor, kendi kendine, alevlenip yorulup susuyor. Hatta böyle zamanlarda dünürü de Yimiş’e kızıyor.”

27) *Ul urman qırqıwzı ayırım uçastkalarza alıp bara. Hār awıl kişilärinā dilānkānī bīr-bīrhīnān baytaq alışlıqta üzzärinā başqa bülip birä. Baraktar za şul dilānkälärgä yaqın urınğa ayırım-ayırım halınğan. Ağas qırqıwğa ul yaqın-tirä awıldarzağı athız, yīrhīz in yarlı kişilärzī quştı, ä büränä taşırğa alıstağırāq rus awıldarınan atlı işsilär yallanı. Ular qışın büränä taşır za yäygīlkkä üyzärinā tarala, ä urman qırqıwsılar yäy buyına qıwğında yürü. (NM, 250) “O orman kesmeyi farklı bölgelere ayırıyor. Baltalık ormanı, her köylüye birbirinden oldukça uzakta, kendilerine ait bir yer bölerek veriyor. Barakalar da bu baltalık ormanlara yakın bir yere, ayrı ayrı yapılmış. Ağaç kesme işini, yakındaki köylerdeki atsız, yeri yurdu olmayan en fakir kişilere verdi, ama kütük taşımak için, daha uzaktaki Rus köylerinden atlı işçiler kiraladı. Onlar, kışın kütük taşıyor, yazın evlerine dağılıyorlar, ama ağaç kesenler yaz boyu ağaç kesiyor.”*

28) *Malay atahın kün dä, kün dä küttü. Yañgız qalha, bīräyhi ilatha, hağınıwı arta gına, küttüw xisi küşäyä - malay tüzmäy, ilay başlay. Ūzaq ilay, ūzaq ultıra yäşirīngān mīyüšündä... Ūşūlay ilaw za rāxāt, küñilī buşana. Malay ilarğa, yañgızı yūrūrgä gāzātlānā. Şul küttüw mälärī māñgīgä yūrāğindī uyılıp qala. (U, 410) “Çocuk, babasını her gün bekledi. Yalnız kalınca birisi onu ağlatsa, özlemi artıyor, bekleme hissi artıyor; çocuk dayanamıyor, ağlamaya başlıyor. Uzun süre ağlıyor, uzun süre saklandığı köşesinde oturuyor... Böyle ağlayınca rahatlıyor, içini döküyor. Çocuk ağlamaya yalnız yaşamaya alışıyor. Bu bekleyiş anları, sonsuza kadar yüreğini kemirip duracak.”*

2.2.1.2.3 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki, süreklilik ifade eden iş, oluş ve hareketleri anlatmak için de kullanılmaktadır. Bu işlev, cümledeki kılış ya da hareketin geniş bir zaman dilimi içerisinde sürekli olarak gerçekleştiğini anlatmaktadır. Böylece {-A/-y} fiil çekim eki ile geçmişte doğrudan deneyimler yoluyla edinilmiş, sürekli devam etmekte olan hareketin bilgisine işaret edilir.

Aşağıdaki 29. örnekte konuşucu karşısındaki misafir kim olursa olsun, onlarla Başkurtça da olsa Tümençe de olsa rahatlıkla konuştuğunu ifade etmektedir. Buradaki konuşma işlevi sadece cümlenin sarf edildiği anda değil her zaman devam eden bir hareketi ifade etmektedir.

29) *Hılıwım Xäzisä mınän miñä iki yaqtıñ tägämdäri lä bızäy tatlı, bızäy kilışä. Tılıbız, Ik qamışı hımaq, şıma, hıgılmalı, qunaqtarız kimliginä qarap, Başqırtsa la, tümänsä lä tasnatıp hıyläşäbız. Sit tildärzi äytıp tırahı la yuq.* (ÜY, 177) “Güzel Hezise’me bana iki tarafın yemekleri de aynı tatta geliyor. Dilimiz yön kamışı gibi, misafirlerin kim olduklarına göre, [onlarla] zarif, kıvrak Başkurtça da Tümence de ustalıkla konuşuyoruz. Yabancı dillerde konuşmaya gerek yok.”

Aşağıdaki 30. örnekte de yine devamlı bir hareket söz konusudur. *Här kün poçta kimgä lä bulha yaqınınıñ, yaralanıwı yäki häläk bulıwı turahında xäbär kiltirä* cümlesiyle sürekli bir hareketten bahsedilmektedir. Haberlerin gelişi sürekli devam edip giden bir harekettir. Zaten cümledeki *här kün* zaman zarfı ile de bu devamlılık vurgulanmıştır. {-A, y} fiil çekim eki burada konuşma anında gerçekleşen devamlı bir hareketi göstermemektedir. Çünkü bu durumda *her gün* zaman zarfı, cümlelerin çekimli fiilinin anlamı ile zıtlık teşkil ederdi.

30) *Äyñiwli, dawıllı huğış dawam itti. Xämittär düşmandı Karpat tawzarında tuqmayzar inı indı. Radiü här kün birihınan-birihı şatlıqlıraq, danlıraq yññwzär turahında xäbär itip tıra. Yır üstündä şatlıq mınän qayğı tüyğuları birgä quşılıp urğıla, ajğıra, qaynay, sünki huğış qırbanhız bulmay. Här kün poçta kimgä lä bulha yaqınınıñ, yaralanıwı yäki häläk bulıwı turahında xäbär kiltirä. Yññw şatlıgına qayğınıñ qara tasmanın kiltirip uray. Bına kürşi Xäsän ağay huğar ayağın büt tübünän ük qaldırıp qayttı.* (Uİ, 281) “Ama kasırgaya benzeyen savaş devam etti. Hemitler, artık düşmanı Karpat dağlarında vurmuyorlardı. Radyo her gün birbirinden sevinçli, birbirinden şanlı zafer haberleri veriyor. Yeryüzünde sevinç ve üzüntü bir arada yaşanıyor, coşuyor, çünkü savaş kurbansız olmaz. Posta her gün birilerinin yakınının yaralandığı veya öldüğü hakkında haber getiriyor. Zafer sevincine üzüntünün kara tasmağını vuruyor. İşte komşu Hasan ağabey, iki ayağını kalçasından kaybedip döndü..”

31. örnekte de gece gündüz devam eden bir hareket işaretlenmektedir. *Ştab mınän polk arahında sabawıllap künü-tünü iyärzän tışmây* cümlesinde inmiyor çekimli fiili ile anlatılan devam eden bir harekettir; ancak, bu gibi cümlelerde {-A/-y} fiil çekim ekinin fiile kattığı devamlılık anlamı, konuşucunun cümlesini ifade ettiği anda da gerçekleşiyor olabilir. Burada gece gündüz zaman zarfı ile bu anlam ifadesinden uzaklaşılarak, şimdiki zamanda olan bir hareket değil, uzun zaman içerisinde devam eden bir hareket işaretlenmiştir. Bu hareket konuşma anında da hatta muhtemelen bu andan sonra da, devamlılık arz eden bir harekettir.

31) *Aqtübälägi täwgi alıstan huğ Amir Qaramışıw Musanı 1-sı eskadronğa komandır itip tägäyñläp quyızı. Ularğa awlaqta hıyläşirgä haman fursat tiymäy inı — buşamay polk komandır: ştab mınän polk arahında sabawıllap künü-tünü iyärzän tışmây. Musanı eskadron komandır itip bildäläw turahında farman sıgarğanda yaza-yıza gına bır-iki awız hüñ hıyläşip qaldılar.* (MB, 58) “Aktepe’deki ilk çatışmadan sonra

Emir Karamişiv, Musa'yı, birinci süvari bölüğüne kamandan olarak görevlendirdi. Onların تنها bir yerde konuşma fırsatı her zaman olmuyordu. Alay kumandanı onları hiç serbest bırakmıyordu: Karargâhla alay arasında koşuşturmadan gece gündüz eyerden inmiyor. Musa'yı bölük komutanı olarak atamak hakkında emir çıkarırken, azıcık, bir iki ağız söz söylediler.”

32. örnekte yazar tarafından ifade edilen *Qasandır g'w-g'j qaynap turgan altı müyüşlü üyzä äsähî baxır yapa-yanğızı yäşäy* cümlesiyle de yine devamlılık ifade eden bir hareket vurgulanmıştır. *yäşä-* fiili kılınış açısından da devamlılık ifade eden bir fiildir. Bu cümlede *ne zamandır* zaman zarfı ile söz konusu hareketin çok önce bir dönemde başladığı ve hâlihazırda devam ettiği anlaşılmaktadır.

32) *Bina xäzîr hämmähî üzgärzî. Qasandır g'w-g'j qaynap turgan altı müyüşlü üyzä äsähî baxır yapa-yanğızı yäşäy. Unı Mäskäwgä alıp kitirgä bulgaynı, üy nigizîn qürütürgä tälämäy. Grajdandar huğışı tamamlanğas ta, Musa üzi üşün awılta qalay tübälî, müyüştarınä yamğır türbaları quylğan üs bülmälî irkin yurt haldırğaynı.* (MB, 229) “İşte şimdi hepsi değişti. Ne zamandır gıcırdayıp duran, altı köşeli evde annesi fakir ve yapayalnız yaşıyor. Onu Moskova'ya alıp götürmek istemişti ama evinin temelini kurutmak istemiyor. İç savaş bittiği zaman, Musa, köyde teneke çatılı, köşelerinde yağmur boruları olan, üç odalı rahat bir ev yaptırmıştı.”

33. metinde Hammat tarafından sarfedilen bir söz, eser kahramanı İştugan'ın aklına gelmiş ve bu cümle ifade edilmiştir. Eğitim bölümünde saygıdeğer birinin oturduğu bilgisine işaret eden Hammat, aynı zamanda oturma işinin geçmişte bir dönemde başlayıp hâlâ devam ettiğini ifade etmektedir.

33) *Üşü vaqt İştugan qapıl Xammat ağayzan işitkän bir hüzzî xätirlänî: vülüst üzäğindä ilikkilär kübiräk urınlaşıp alğan. Xatta mäğarif bülğindä lä ilikkî xäzrät **ultıra**. Bizzîñ awılğa tanış Säxibä tutaştıñ atahı. Dini därejähinän baş tartqan, älbittä. Bälki, şul xäzrät birip yatalır binday qağızzarız.* (ZB, 30) “İştugan, o anda birden Hammat abisinden işittiği bir sözü hatırladı: Eskiler daha çok kasabanın merkezinde yerleşmişler. Hatta eğitim bölümünde de daha önceki hoca oturuyor. Bizim köyün yakından tanıdığı Sehibe hanımın babası bizim köye tanıdık. Dinî derece bakımından elbette başı çeker. Belki hoca bu kâğıtları verebilir.”

34. örnekte eser kahramanı olan kızın duygu ve düşünceleri, aklından geçenler yazar tarafından içselleştirilerek anlatılmaktadır. Karşıdan geçen Tevfik'i tanıran gibi olan kızın aklından geçen *Türmüş dawam itä* cümlesiyle hayatın devam edip gittiğine işaret edilmiştir. Bu cümlemin ardından gelen cümle ise, yine bu cümlemin bir açıklayıcısı olarak insanların gülererek, konuşarak hayatlarına devam ettiğini ifade etmektedir. Burada da yine devam edip giden iş, oluş ve hareketler vurgulanmıştır.

34) *Şul mäl qız üy qarşınan uzıp barğan Kolxoz zavxüzü Tävfiqtı sıramıttı. Türmüş dawam itä. Atahı fajiğähı mınan xäräkät hünmägän, kişilär bir ni bulmağanday yürüy, külä, hüyläşä. Bır ni zä üzgärmänimı ni? Tävfiq-qara tırış, bütürä zat, yirgä yäbişip dünya kütä. İy, büräw dünya bütürä! Äsähi yañğızı tipmi, ällä sirin tabıpmı, armıyağa barmanı. Uqırğa, bigıräk tä işäpkä şäp bulğan, tızär, xäzır - zavxüz.* (U, 95) “O anda kız, evin karşısından geçen çiftlik müdürü Tefvik’i tanır gibi oldu. Hayat devam ediyor. Babasının başına gelen bu faciayla hareket [hayat] bitmedi, insanlar hiçbir şey olmamış gibi hayatlarına devam ediyor, gülüyor, konusuyor. Hiçbir şey değişmedi mi? Tefvik özü sözü bir, özenli bir kişi, yere yapışıp dünyayı bekliyor. Evet, bir dünya bitiriyor! Annesi yalnız diye mi, yoksa sırrını bulduğu için mi, orduya gitmedi. Okumada çoğunlukla da hesapta hızlı olduğunu söylerler, şimdi, müdür.”

Aşağıdaki 35-40. örnekler {-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevine örnektir.

35) *Komandir bulha la Başqırtsa hüyläşä, xatta vaqıtı mınan farmandı la Başqırtsa birip yibärä. İnähinän haldırıp bır hüğniwı ni tıra, awılıña qaytqanday bulıp qalahıñ. Huzıp yırlap ta yibärä. Sıqhala sığa bit Başqırıtın kişı!* (MB, 127) “Kumandan olsa da Başkurtça konusuyor, hatta zaman zaman emirlerini de Başkurtça veriyor. Annesinden başlayıp bir sövdü mü, köyüne dönmüş gibi olursun. Açıp söyler de gönderir. Çıktı mı çıkar Başkurtlardan böyle kişi!”

36) *Bız ütkändärgä bürölüp qarap ni küräbız? Tarixtıñ hikältälı, xätär vaqıttarında ildıñ arzaqlı azamattarı yıyındar ütkärip, kähäş birkitkänin küräbız. Aqhaqaldar ni äytkän bıl turala? Kähäşli il tarqalmas, tigän. Miniñ uylawımsa, bızızın bırıñğa tarixtıñ in hikältälı vaqıtın ütkärip yibärirgä yazğan.* (MB, 44) “Biz eskilere dönüp bakınca ne görüyoruz? Tarihin debdebeli, tehlikeli dönemlerinde ülkenin saygıdeğer kişilerinin toplantılar yapıp, fikir alışverişinde bulunduklarını görüyoruz. Görmüş geçirmiş atalarımız, bu konu hakkında ne söylemiş? İstişare eden bir ülke dağılmaz demişler. Benim fikrime göre, bizim neslin kaderine, tarihin en debdebeli zamanlarını yaşamak yazılmış.”

37) *Ul yükä, älmürün, muyıl, qarağat ağastarınan, tuğay işin başqan mın tırlı säskälär dünyahınan taralğan iş kitkıs xuş yıştar mını. Bıl mın hinin kükräğınä tıgızlap inä, bütä täñiñdä-yäñiñdä biläp ala, hin qayhı saq üzindı, in yabay bır yän iyähı ikäñiñdä ünütüp, gäzäti bulmağan bähitkä, ülmihiz türmüşqa layıq itip tıya başlayhu.* (Uİ, 17) “O, ıhlamur, elmurun²², kuş kirazı, karagat ağaçlarından içini saran bin türlü çiçek dünyasında, dağılan iç açıcı hoş kokuların havası. Bu hava, senin göğsüne saplanıyor, bütün her tarafını sarıyor, sen ne zaman, can sahibi olduğunu unutup, sıradan olmayan bir mutluluğa, ölümsüz bir hayata kendini lâıyk hissetmeye başlıyorsun.”

22 älmürün: Kırmızı çiçekli bir çalı.

- 38) — *Xülqūñ mīnān tap atayın indī,— tip ũstānī Xāzīsā ābīy,— atayın kīwīk, qurqıwzıñ ni ikānīn **bīlmāyññ**. Şayanñıñ. At kürhāñ, işñ kitā. Atayın da hinñ kīwīk altı yāşlık sağında uq, atqa atlanıp, haban başında yūrıy tūrğaynı. Kūn buyı at ũstūndā tūthañ da:— Yītīr indī, tūşām,— tip āytmaş inī balaqayım. Hin dā bit indī, kük ayğırğa atlanıp sabıwzan da kirī tūrmayñıñ....* (ZB, 547) “— Huyların tam baban, diye ekledi Hezise nine. — Baban gibi korkunun ne olduğunu bilmiyorsun. Şakacısın. At görsen için gidiyor. Baban da senin gibi, altı yaşında ata binip, saban başında yürüdü. Gün boyu at üzerinde tutsan da: Yeter artık ineyim, demezdi yavrum. Sen de demirkırı aygıra atlayıp hızlı gitmekten çekinmiyorsun...”
- 40) *Atay sananan tūştū lā ũygā taban atlanı. Bīzzī halqın ũyzā būrşāyıp kīnā ultırğan bīr ināy qarşılānı. Min ũzīmdī tanıtqas, ul ābīy şatlandı la: — Ā-ā, **bīlām, bīlām**. Āsāyñ ıramda ũlgāynī, ā ũzñdī irtān tağı ũzībīz aşagandı aşatıp, babayım hīzzñ awılğa kāzār ũzata bargaynı.* (KKTY, 202) “Baba kızaktan indi ve eve doğru yürüdü. Bizi soğuk evde büzülüp oturan bir nine karşıladı. Ben kendimi tanıntınca, nine sevindi de: — E-e, biliyorum, biliyorum. Annen sokakta ölmüştü, biz de sana sabah kendi yediklerimizden yedirmiştik ve babam [seni] sizin köye kadar götürmüştü.”
- 41) *İyī, Brigada huğışsıları komandırzarın **yarata**. Unı in ũlīk Başqūrt bulğanı ũsūn **yaratalar**. Başqūrtlūğū ũsūn dā, Aqtarzan da, qızıldarzan da qurqıp tūrmaş qıyıw ir bulğanı ũsūn dā, aqlı, bīlīmī, tāwākkāllıgı, xatta zur kāwzālī bulğanı, Urıssa yaqşı bīlgānī ũsūn dā **yaratalar**. Tap bina ũşūnday komandir kārāk tā bīl yīgittārgā, ũşūnday başlıqqa hıwhağan ular.* (UYT, 10) “Evet, Tugay savaşçıları kumandanlarını seviyorlar. Onu herşeyden önce Başkurt olduğu için seviyorlar. Başkurt olduğu için de Aklardan ve Kızılardan korkmadığı, cesur biri olduğu için de akıllı, bilgi sahibi, kararlı, çok iri vücutlu olduğu ve Rusçayı iyi bildiği için de seviyorlar. Bu yiğitlere tam da böyle bir kumandan gerek, böyle bir kumandana susamışlar.”

2.2.1.2.4 Genel Hüküm, Atasözü; Geniş Zaman

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki bazen genel hüküm ve yargıları ifade etmek için kullanılır. Ekin bu işlevinde yine süreklilik vardır. Ayrıca bu genel hüküm özelliği nedeniyle, atasözlerinde de çok yaygın olarak kullanılmaktadır.

Aşağıdaki 41. metinde, konuşucu karşısındakine, babasını ve onun durumunu anlatmakta ve ona benzememesi için de tavsiyeler vermektedir. Burada konuşucu *Uqımışlılar uqımışlılar mīnān qatnaşa, işkīgā başın halmay* cümlesiyle genel geçer bir doğruyu ifade ederek bir genelleme yapmakta, herkes tarafından kabul gören genel bir hükmü ifade etmektedir. Bu ifadesinde de {-A/-y} fiil çekim ekini kullanmıştır.

41) – *Uqığan kişî uqığan kişî indî. Bızzıñ kiwîk xäyirsılıktä yäşämäşhîñ, kişî arahında bulırhıñ. Ätäyñ dä, uqıw yïtmägäs, işkän buldı, şüfir inî... Uqımışlılar uqımışlılar mınän qatnaşa, işkigä başın halmay. Kişî ni xätlî tübän yürüñ, şul saqlı vaqlana, bîr-bîrîñ itä-türtä.* (U, 392) “– Okumuş insan okumuş insandır. Bizim gibi sefalette yaşamazsın, insanların arasında olursun. Baban da okuyamayınca sarhoş oldu, şofördü... Okuyanlar okuyanlarla birlikte olur, içkiye başını buluşturmaz. İnsan ne kadar aşağı gider o kadar önemi azalır, birbirini itip kakar.”

42. metinde sevgi ve sevmek ile ilgili genel bir yargıya işaret edilmektedir. Konuşucu sevmek ile ilgili verdiği bu genel hükümlerinde {-A/-y} fiil çekim ekini kullanmıştır.

42) – *Yaratıw bik awır yûk ul, kîm unı kütürä ala, kîm yuq, büğülüp tüşä. Bîrgä yäşägändä gînä ul raxätlik kiltürä, ä bilay küp üsraqta baxıthızlıkkä iltä. Äğär türürlük bulmaha, yazğa sıqqas, üyündü biklärhîñ dä, qaytırhıñ. Min dä bit bîr üzim gînä, yañgızım, qartayğas bik awırğa kitä başlanı.* (KKTY, 34) “– Sevmek çok ağır bir yükür, kimi onu taşıyabilir, kimisi de yok olur, altında kalır. Birlikte yaşadığında o rahatlık verir, ama çoğu zaman böyle mutsuzluğa götürür. Eğer durmak gerekme, bahara çıkınca evini kilitlersin ve dönersin. Ben de yalnızım, yaşlandıkça çok ağır gelmeye başladı.”

Aşağıdaki 43. metinde ise, *Tîrî yän här saq üşä, zuraya, küsäyä* cümlesiyle yine genel bir hükme işaret edilmektedir. Burada canlı olan her varlığın her zaman büyüdüğü, yetiştiği ve güçlendiği genel kabul görmüş bir gerçekliği ifade eder.

43) *Yiñıldän bulmaş, ämmä barıbîr küşündü yıyrhıñ. Yıyrhıñ, sünki hin bütünläy ülmägänhîñ. Hin tîrîhîñ. Tîrî yän här saq üşä, zuraya, küsäyä.* (UYT, 71) “Kolay olmaz ama bütün gücünü toplarsın. Toplarsın çünkü sen tamamen ölmedin. Sen canlısın. Yaşamakta olan her canlı büyür, yetişir, güçlenir.”

44. metinde, Nuraniya ve Harikulak arasında geçen durumlardan sonra yazar konuyla ilgili olarak bir atasözü kullanmıştır. Atasözleri genel hükümler barındırır.

44) – *Şulay tinî lä Nurgata üz yulına kittî. Harıgülaq bîr sıqmaştan üyahında yata birzî. Hunğaraq ul tünün gînä sığa başlanı. Sığa la ayanıs itip şıñşıy, ülüy. İt ülüha, yürtqa bälä kilä, yä xujahı ülä, tizär.* (UYT, 335) “– Böyle dedi ve Nurgaya kendi yoluna gitti. Sarikulak hiç çıkmadan yuvasında yattı. Sonra o geceleri çıkmaya başladı. Çıkıp perişan bir vaziyette ağlayıp uluyor. Köpek ulursa eve bela gelir veya sahibi ölür, derler.”

2.2.1.2.5 Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki, zaman zaman geçmiş zaman işlevinde de kullanılır. İlmî edebiyatta bu şekildeki stilistik kullanılış, bazı Başkurt gramerlerinde *tarihi xäzîrgî zaman* diye adlandırılır. Tarihî şimdiki zaman nesir

eserlerinde hikâyeye kolaylık, canlılık vermek için kullanılır. Geçmişte olmuş tarihi olayları anlatırken ya da yazarların biyografileri anlatılırken, olayları okuyucu ya da dinleyicinin gözünün önüne canlı bir şekilde getirebilmek için {-A/-y} fiil çekim eki kullanılır (Kiyekbayev 1966: 96; Yuldaşev 1981: 280; Zeynullin 2002: 136-137). Bu durumda elbette konuşucu ya da anlatıcı cümlesindeki olay ya da duruma bizzat şahit olmamıştır. Dolayısıyla kiplik anlam bakımından doğrudan deneyimlerden bahsetmek mümkün değildir. Konuşucu her ne kadar olay ya da duruma bizzat şahit olmamışsa da bu bilgi onun için kesinlik arz eder.

Aşağıdaki 45. örnekte, metin, 1916 yılı belirtilerek başlamaktadır. Bu cümle ile yazar, okuyucuyu geçmiş zamana götürmektedir. Olay geçmişte yaşanmış ve bugün artık bitmiştir. Yazar, eser kahramanı Almagül'ün kocası Kutluyar'ın 1916 yılında gerçekleşen savaşa katıldığını, ancak savaşa giderken orada nasıl bir mahşer olduğunu bilmediğini {-A/-y} fiil çekim eki ile ifade etmiştir. Ekin bu işlevi genellikle cümle bazında değil, genelde geçmiş zamana yönelik olay ve durumların anlatılması esnasında, söz konusu bu olay ve durumları biraz daha canlı bir şekilde ve o günkü duygu ve düşünceler içinde verebilmek için kullanılmaktadır.

45) *BİR mîñ dâ tuğız yŷz zä un altınsı yıldır uraq ŷstŷ inŷ. İğintaw başında yangın sıqtı, ä alıŷta, bik alıŷta ŷŷŷ maldä huğıŷ bara inŷ. Almagŷldŷñ irŷ Qŷtlŷyar za ŷul yawza yŷrŷy, tik İğintawzağı mäsŷärzŷ **bŷlmäy**. Qızzarı Xŷmäyrä qayza yuğaldı ikän? ŷunda ğına-tŷäkkä halıp kitkäynŷlär..* (U, 260) “1916 yılı güz sonuydu. İgin dağının tepesinde yangın çıktı, ama uzakta, çok uzakta aynı zamanda savaş sürüyordu. Almagül'ün kocası Kutluyar da bu savaşa gidiyor, yalnız İgin dağındaki mahşeri bilmiyor. Kızları Hümeyre nereye kayboldu acaba? ŷuraya yatağa koyup gitmişlerdi...”

Aşağıdaki 46. örnekte şairlerin birkaç gün önce yaşadıkları bir televizyon yayını tecrübesi anlatılmaktadır. Şairlerin yaşadığı olay, konuşucunun anlattığı ana göre geçmişte kalmıştır. *Binan iki kŷñ ilŷk* ifadesiyle de bu belirtilmiştir. Dinleyici veya okuyucu, bu zaman zarfı ile başlayan cümle ile birlikte devamında konuşucunun bahsettiği bu iş, oluş ve hareketleri bizzat görüp, şahit olmadığı; ancak, bu bilgiye başka bir kaynaktan ulaştığı mesajını almaktadır. Olay ya da duruma bizzat şahit olunmamıştır; ancak olayın gerçekleştiği kesindir. Konuşucu bizzat görmediği hâlde kesin olarak bilgisi dâhilinde olan bu durumu Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki ile ifade etmiştir.

46) *Binan iki kŷñ ilŷk, ul Quŷtiräkkä kitkän kistä, ŷs-dŷrt ŷağır, äzäbi tapŷırırwa qatnaŷıw ŷŷŷñ, tŷlŷvidŷniyŷğa **sağırla**, ularzıñ hăr birŷi ikiŷär ŷiğır uqrğa tŷyŷ bula. ŷiğırzarzı baş müxärrir ŷzi **haylap ala**, qayhıların **qıŷqarta**, xatta qurqıŷınan ikŷlŷ-mikŷlŷ kürŷngän ayırım urındarın **tŷzätŷ, ŷımarta**.* (ÜY, 245) “Bundan iki gün önce, o Kuştirek’e gittiği akşam, üç dört şair edebî bir yayına katılmaları için televizyona çağırılıyorlar. Onların her birinin ikişer şiir okuması gerek. Şiirleri baş redaktör kendisi

seçiyor. Bazılarını kısaltıyor, hatta korkusundan belirsiz görünen farklı yerleri tertipleyip düzeltiliyor.”

47. metinde de eser kahramanı Murtazin’in hayatı anlatılmaktadır. Yazar cümlelerine aktarım tabanlı delile dayalılık ifadeleyicisi olan {-GAn} fiil çekim ekini kullanarak başlamıştır. Buradan da söz konusu bilginin doğrudan deneyimle değil dolaylı bir yolla edinildiği anlaşılmaktadır; ancak, daha sonra ifadeye bir canlılık katmak, bir üslup yaratmak için bu defa *Yäşi yıtkäs tä, üzün batşa armiyahına alalar; yä unda, käwzägä zurhıñ, küslühñ, tip artilliriyaga yazalar* cümlesini kullanmaktadır. Bu cümledeki *alalar* ve *yazalar* çekimli fiilleri şimdiki zamanı ya da aralıklarla olan alışkanlık hâline gelen bir hareketi anlatmaktan uzaktır. Tarihte yaşamış olan eser kahramanın hayatı ile ilgili bilgiler konuşucu tarafından kesin olarak bilinmektedir. Bu bilgilerine, üsluba bir canlılık katabilmek amacıyla {-A/-y} fiil çekim ekiyle işaret etmiştir.

47) Murtazin — *xärbi kiş, qäzimğä türmüşqa qarağanda gäskär türmüşün kübıräk kürgän, şuğa nıgıraq küñikkän. Yäşi yıtkäs tä, üzün batşa armiyahına alalar, yä unda, käwzägä zurhıñ, küslühñ, tip artilliriyaga yazalar. Alış Küñsığıştä üs yıl buyına süpkalarzan süpkalarğa zamanınıñ iñ awır puşkaların hüyränı. Gırman huğışında gawbitsa batarıyahında xızmat itti — yänä üs yıl. Bına ikıñsı yıl indı ildäğä utlı qazan işindä qaynay.* (MB, 145) “Murtazin asker biri, eski yaşayışa göre asker hayatını daha çok görmüş, bundan dolayı da daha iyi alışmış. Yaşı geldiğinde onu padişahın ordusuna alıyorlar ama orada iri vücutlusun, güçlüsün diyerek onu topçu olarak yazıyorlar. Uzak doğuda üç yıl boyunca tepeden tepeye zamanının en ağır toplarını taşıdı. Alman savaşında zırhlı bataryada hizmet etti. — Yine üç yıl. İşte ikinci yıl artık ülkedeki ateş kazanı içinde kaynıyor.”

Aşağıdaki 48. örnekte ise, Velidov’un hayatı anlatılmaktadır. Burada yazar, Velidov yaşarken onunla birlikte onun bütün deneyimlerini paylaşmış değildir. Bu durumda anlatılan olay ve durumlara bizzat iştirak etmemiştir. Burada *Atatürük ülgändän huñ gına uğa Türkiyälä yaşärgä häm gilmi iş mınän şüğüllänirgä mümkünlik tıwa* cümlesinde de fırsatın doğma işi şu anda olan bir hareket değildir. Geçmişte gerçekleşmiştir. Velidov’un hayatı anlatılırken kullanılan bu üslup, Başkurt Türkçesinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de bu şekilde, yazar ve şairlerin hayatları anlatılırken sıkça kullanılan bir üsluptur. {-A/-y} fiil çekim eki ile, geçmişte kalan hareketin bilgisine dolaylı yoldan da olsa bir şekilde ulaşıldığı işaretlenmektedir.

48) ...*Lenin mınän yaqşı münäsäbättä bulgan Atatürük Vălidovqa Türkiyälä yaşärgä rıxsät birmägäs, ul tırlı ildärzı gizgän, xatta Angliyala, Frantsiyala, Germaniyala, Şveytsariyala la... Atatürük ülgändän huñ gına uğa Türkiyälä yaşärgä häm gilmi iş mınän şüğüllänirgä mümkünlik tıwa.* (MB, 320) “... Lenin’le iyi ilişkileri olan Atatürk, Velidov’a Türkiye’de yaşamak için izin vermeyince, o değişik ülkeleri gezmiş,

hatta İngiltere, Fransa, Almanya, İsviçre'yi de... Atatürk öldükten sonra ise ona Türkiye'de yaşama ve ilmî işlerle meşgul olma fırsatı doğar."

49. ve 50. örneklerde de {-A/-y} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesinde geçmiş zamanda gerçekleşen, tarihî olarak konuşucuda mevcut olan bir bilgiye işaret edişine örnekler görmek mümkündür.

49) *Şulay itip, bız haman da bîrgä uqıy birzık. Züläyxa yataqta, min atayımdıñ äwälgı duşında fatırza tıram. Şulay za bız här kündä mäktäp işğınän bîrgä kîrä tırğaynıq. Xätirimdä, bir kün irtänsäk mäktäpkä kitip barganımda, Züläyxanıñ yataqtan sıqqanın kütäm.* (NM, 494) "Böylece, biz şimdiye kadar birlikte okuduk. Züleyha yatakta, ben babamın eski bir dostunda, dairede kalıyorum. Biz her gün okul kapısından birlikte girerdik. Hatırımda, bir gün sabahleyin okula giderken, Züleyha'nın yataktan çıkmasını bekliyorum."

50) *Näğimä huğışqa xätlı qatırğanıp bîr iş tä işlämänı. Kolxozda la, üyzä lä iştiñ awırın iri Ğilman ağay kütärä inı. Ä ul üyzä, quş-qurtı, kızı-harığı mınan sıwalıp, yurt tärbiyäläp kün ütkärä. Üz gümirindä bir ğınä tapqır za bala äsäñ bulıp qaramağan Năğimä yığä üzın artıq yarata, bütä gümirin üzın tärbiyäläp, üzi turahında ğına uylap, unan qalha, irin tärbiyäläp kınä ütkärä inı.* (ZB, 540) "Neğime savaşa kadar çaba harcayıp hiçbir iş başaramadı. Çiftlikte de evde de işin ağır kısmını Gilman ağabey yapıyordu. O, evde kuşu, keçisi, koyunuyla uğraşıp evi düzenleyerek gün geçiriyor. Hayatında hiç anne olmayan Neğime yenge artık kendini seviyor, bütün ömrünü kendini yetiştirmek, kendisi hakkında düşünmek, ayrıca da eşini yetiştirmekle geçirmişti."

2.2.1.2.6 Geleceğe Yönelik Niyet; Gelecek Zaman

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki bazen konuşucu tarafından gelecekte gerçekleştirilecek olan iş, oluş ve hareketleri anlatmak için de kullanılır. Bu iş, oluş ve hareket gelecekte gerçekleşileceğine kesin gözü ile bakılan bir yargıyı ifade eder. Ekin bu işlevi, genellikle cümlede kullanılan ve eylemi gelecekte bir zamana yönlendiren zarflarla desteklenir (Dmitriyev 1950: 157; Yuldaşev 1981: 281; Zeynullin 2002: 143; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 102).

Aşağıdaki 51. örnekte eser kahramanı Zakir'in, annesine cepheden yazdığı bir mektupta geçen sözler bulunmaktadır. Zakir, cephedeki zorlu ve yorucu hayattan bıkmıştır ve savaşın bitişiyle birlikte eve dönmeye karar vermiştir. Onun geleceğe yönelik kesin kararı *Äsäy! Bılıp tır, bul qähär huqqır huğış tuqtaw mınan awılğa qaytam* cümlesinden anlaşılmaktadır. Burada *qaytam* çekimli fiilinde kullanılan {-A/-y} fiil çekim eki, konuşma veya bu metin için yazma anında başlayan ve devam eden bir hareketi değil, gelecekte yapılmaya kesin niyet edilmiş bir hareketi anlatmaktadır. Bu durum, cümledeki savaş biter bitmez zaman zarfıyla daha da iyi anlaşılmaktadır. Savaş henüz bitmemiş, dolayısıyla dönme işi başlamamıştır.

51) «Äsäy! Bılıp tır, bıl qähär huqır huğış tuqtaw mınan awılğa qaytam. Zimak bulıp yırıw yıtır; — ti. — Hin unda, äsäy, üziñä biräy yätiş kilin dä küzläp quy, pojaluysta. Bılähñ bit, Zakirñ yitiwzän ütip kitkän. Qaytıp, başqalar şikillı, güldür-güldür gürläşip, dünya kütüp yäsärgä tıläyım xäzır...», — tip üştäp tä quya. Läkin bıl xattar bır qasan da Taiba äbiygä barıp yitmäy. (Uİ, 10) “Anne! Bil ki, bu öfke dolu kahredici savaş biter bitmez köye dönüyorum. Avare gezdiğim yeter, der. ‘Anne sen orada gözüne kestirdiğin, kendine munasip bir gelin beğen lütfen. Biliyorsun Zakir’in büyüdü. Artık dönüp diğerleri gibi, doyasıya hayatımı yaşamak istiyorum...’ diye ilave eder. Fakat bu mektuplar hiçbir zaman Taiba nineye ulaşmaz.”

52. örnekte de eser kahramanları Yıhannur ile Hamza arasında geçen bir diyalog vardır. Bu diyalogta Yıhannur’un Hamza’ya söylediği *Bar, garajdı bikläp quy, min xäzır bürüläm* cümlesi, {-A/-y} fiil çekim ekinin yakın gelecekte olması planlanan bir hareketi ifade edişine örnektir. Burada konuşucu, Yıhannur’un “Ben şimdi geliyorum” şeklindeki ifadesi ile anlatmak istediği şey konuşma anında geldiği değildir. Gelme işi konuşma anından kısa bir müddet sonra olacaktır. Bu cümlede *şimdi* zarfı da hareketin gerçekleşmekte olduğu zamanı değil, konuşma anından biraz daha sonrasını ifade etmektedir.

52) — Şawlama, bır nämä lä bulmas, — Yıhannurğa xäzır diñgiz tubıqtan, ul maşınanı tışqa sıgarzı. — Bar, garajdı bikläp quy, min xäzır bürüläm. Xämzä garajdıñ işiğın bikläğänsi, Yıhannur yänä ikınsi maşınağa bärilä yazzı, dvigatılın bır hündürä, bır tıqandıra. Tik nisik bıl tışkärini uyınan kirı qantarırğa. Xämzä işkä inip ultırzı la asqıstı kirığä bürüp, dvigateldi hündürıp quyzı. (ULT, 350) “— Yaygara koparma, hiçbir şey olmaz, — Yıhannur tehlikeye bana mısın demeden o arabayı dışarı çıkardı. — Git, garajı kilitle, ben şimdi dönüyorum. Hamza garajın kapısını kilitleyinceye kadar, Yıhannur ikinci arabayı çarpayazdı, motorunu bir kapatıyor, bir çalıştırıyor. Yalnız bu terslikleri aklından nasıl çıkarmalı. Hamza içeriye girip oturdu ve anahtarı çevirip motoru durdurdu.”

Aşağıdaki 53. örnekte de Fatiha’nın kocası ona *Bisäkäyım, hin yuqla. Min irtängi alışqa äzirlıktı tikşirip kiläm* şeklinde seslenmektedir. Burada geliyorum çekimli fiili şu anda gerçekleşen bir hareket değildir. Konuşucu tarafından vurgulanan, gelme işinin kısa bir süre zarfında yapılacağı niyetidir.

53) — Bisäkäyım, hin yuqla. Min irtängi alışqa äzirlıktı tikşirip kiläm. Bik kärähäm, işik aldında tırğan haqsığa, yäki Xäkımyängä minı tabırğa quş, — tip Fätixahınıñ mañlayınan üpti. Şunan bilin bıwğan qayışın tüzätti, mawzırınıñ patrün übüymahın tikşirip, furajkahın mañlayına batıra kıyzi lä, üzın tışta kütkän brigada komissarı mınan ştab naçalnıgı ırgähinä sıqtı. (MB, 340) “— Karıcığım, sen uyu. Ben yarınki çarpışma için hazırlıklarımı yapıp geliyorum. Lâzım olursam kapının önünde duran bekçiye veya Hakımyen’e beni bulmasını emret, diyerek Fatiha’nın

alnından öptü. Sonra belini sıkan kemerini düzeltti, otomatik tabancasının mermi şarjörünü kontrol edip, kasketini alnına geçirdi ve kendini dışarıda bekleyen tugay komiseriyle karargâh amirinin yanına gitti.”

54. örnekte de yine 53. örnekte olduğu gibi kısa bir süre zarfında gerçekleştirilmek niyetinde olunan bir hareket vurgulanmaktadır. Konuşucu planlayıp niyet ettiği gidip dönme hareketini {-A/-y} fiil çekim eki ile işaretlemiştir.

54) — *Müslim awılına barıp **qaytam**. Minîñ üyzä yuqlıqtı, qara, bîr kîmgä äytähî bulma,— tip qatı iskärtä lä at iyärläp kitip yugala. Tündä kitä, tañda qayta. Xatta bîr nisä kün yuq bulıp ta tûra. Särbiyamaldıñ künsül küñlîn talumhız şık kimirä: «Müğayın, bîräy bisägä küzî tüşkändir...— ti. — Nisik bîlîrgä? Nisik üs alırga ul bisänän?!» — tip zähärlänip küyünä, läkin bîr sara la taba almay. Sünki irinän qurqa, unıñ rûxsätinän tış bîr yîrgä bîr azım atlarğa baznat itmäy ul xäzîr.* (ZB, 436) — Müslim köyüne gidip döneceğim. Benim evde olmadığımı hiçkimseye söyleme, diye sıkıca tenbih ediyor ve atını eyerleyip gidiyor. Gece gidiyor, tan vaktinde dönüyor. Hatta birkaç gün yok oluyor. Serbiyamal’ın kıskanç kalbini, kötü bir şüphe kemiriyor: ‘Elbette, bir kadına gözü ilişmiştir...’ diyor. — ‘Nasıl bilmek, nasıl haber almak lazım bu kadından?!’ — diye kızıp kederleniyor, fakat bir çare bulamıyor. Çünkü kocasından korkuyor, onun izni olmadan hiçbir yere bir adım atmaya cesaret edemiyor.”

Aşağıdaki 55. örnekte konuşucu, çocuk yaşlarında yaşadığı hatıralarını anlatmaktadır. Konuşucunun o dönemde yaşadıklarını anlatırken, arkadaşıyla kurduğu geleceğe yönelik hayallerinden bahsederken, *Salawat qalahına barıp, operatorlıqqa ukırğa inäbîz* şeklinde düşündüklerini ifade eder. Bu cümlede geleceğe yönelik bir plan söz konusudur. Zaten hayaller her zaman geleceğe yöneliktir.

55) *Hıltawın da taptım: Tükündä äxirät qızım bar, yitinsî klasqa tiklîm bîrgä ukıgaynık. Ul yitinsîni, min higizinsîni bütürgäs, taşlanıq uqıwzı. Ul saq şulay inî indî, taşlahan, küsläp yürüwsî yuq. Bîr zaman Salawat qalahına barıp, operatorlıqqa ukırğa **inäbîz**, tip xıyallandıq. Üzibîz operator tigändärinîñ ni ikänin dä bilmäybîz, kinü tüşürüwsî kişî bulalı; tip uylaybız.* (ULT, 84) “Bahenesini de buldum: Tükün’de yakın kız arkadaşım var, yedinci sınıfa kadar beraber okumuştuk. O, yedinci; ben, sekizinci sınıfı bitirince okumayı bıraktık. O zaman öyleydi, okulu bırakırsan zorlayan yoktu. Bir süre Salavat şehrine gidip operatörlük okuluna gireceğiz diye hayal ettik. Kendimiz de operatörün ne demek olduğunu bilmiyoruz. Film çeken kişidir, diye düşünüyoruz.”

2.2.1.2.7 Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir

Şimdiki zaman, edebî eserlerde hikâyeleme, tasvir etme aracı olarak kullanılır. Bu kullanım daha çok tabiatın ve tabiat olaylarının tasvir edilmesinde

görülmür. Zeynullin, şimdiki zamanın bu şekildeki kullanılışını *tasviri xäzırgı zaman / nastoyaşçee povestvotelnoe ve nastoyaşçee izobrazitelnoe* “tasvirî şimdiki zaman” olarak adlandırmıştır (2002: 135). Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim ekinin bu fonksiyonu tabiatın ve tabiatla bulunan varlıkların nitelikleri ve durumları hakkında bilgi vermek ve bilgi edinmek için kullanılır. Etrafında gördükleri, işittikleri ya da tasavvur ettiklerini tasvir eden konuşucu, doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgilerine bu şekilde işaret eder.

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu fonksiyonu aynı zamanda ekin şimdiki zaman fonksiyonu ile de iç içedir. Çünkü konuşucunun görme, işitme, dokunma tabanlı algıları sırasında algıladığı iş, oluş ya da hareket bitmiş değildir, hâlâ devam etmektedir; ancak, ekin bu şekilde tasvir için kullanıldığı durumlarda elbette hareket devam etmektedir ama asıl vurgulanan şey, bu tasviri gerçekçi bir şekilde okuyucu veya dinleyicinin gözleri önüne sermektir.

Aşağıdaki 56. örnekte bir tabiat tasviri yapılmaktadır. Kar sularının eriyip baharın geldiğini tasvir eden bu manzara, {-A/-y} fiil çekim eki kullanılarak okuyucunun gözleri önüne son derece canlı bir şekilde sunulmaktadır.

56) *Bına tağı gürläp hıwzar ağa, ızzaqlamay bütä täbigät uyanıp, yäşillikkä kümilirgä tiyiş. Taw buylap yılı yıl isä. Ul ağas bürülärin uyata, aqlandarza küringän qawzan astınan yäşil üşintilär tirtip sıga başlağan. Ä indı uypat-uypat qarzan asılğan sizämdä kiskäy ginä umırzayalar bil tiñnän halqın qar hıwında äkrin ginä tirbälişip ultıra.* (KKTY, 55) “İşte sular gürleyerek akıyor, çok geçmeden bütün tabiat uyanıp yeşilliklere gömülmeli. Dağ boyunca sıcak bir rüzgâr esiyor. O, ağaçların tomurcuklarını uyandırıyor. Ormanın açıklıklarında görünen ot kırintılarının altından yeşil filizler kabarıp çıkmaya başlamış; ama artık çukur çukur kardan açılan toprakta küçücük umırzayalar²³ bellerine kadar soğuk kar suyunda yavaşça titriyor.”

57. örnekte de Akkuş kayası ve çevresinde gerçekleşen tabiat olayları anlatılmaktadır. {-A/-y} fiil çekim eki ile Akkuş kayası, yağmurdan sonra çıkan gökkuşağı, gökkuşağının üzerindeki kara bulutlar, şimşeklerin çakması ve yağmurun yağışı tasvir edilmektedir. Bu tasvirle okuyucu ya da dinleyicinin gözü önünde bütün bu manzara canlanmaktadır.

57) *Qıyğaslatıp tüşkän küyaş nurzarında bılay za matur Aqquş qayahı tağı la asıgıraq bulıp, yamğırzan huñ karayıp qalğan urman fınında kürinä. Ä ular üztünä bütä maturlığı minän yäygür azılğan, yäygür üstündä qap-qara bülütter qaynaşa, yäşin yäşnäy, qütürünüp yamğır yawa.* (KKTY, 361) “Eğik düşen güneş ışınlarında, zaten güzel olan Akkuş kayası daha da açılıp yağmurdan sonra kararan orman gibi görünüyor. Onun üstünde de bütün güzelliğiyle gökkuşağı çıkmış, gökkuşağının üstünde kapkara bulutlar dolaşıyor, şimşekler çakıyor, kudururcasına yağmur yağıyor.”

23 umırzaya: İlkyazda çiçek açan, büyük çiçekli bir ot.

Aşağıdaki 58. metinde, bir ırmağın denize kadar olan yolculuğu anlatılmış ve ırmağın bu yolculuk esnasındaki durumu, çevresi ve akışı son derece sanatsal bir üslupla tasvir edilmiştir.

58) *Bına ul bîr saq şümlü, tîkâ qayalar aştınan şat, nurlı balqıp, şıltrap ağıp **sığa** la, tar, qırış yırğanaqtar tûbünän yul yarıp, baş äylängis tizlik mînän alğa **ıntula**. Hikältälï, susaqlı üzändär buylap hikîrâ-uynay alısqa, qûyaşlı dalalarğa, ülü kük diñgizgä taban, yarhıp-aşqınıp, **ağa başlay**.* (ZB, 481) “İşte o biraz endişeli, dik kayaların altından memnun, ısıltılı [bir şekilde] parlayıp, şakırdayıp dökülüyor ve dar, sert sel çukurlarının dibinden yol açıp başını çevirip hemen öne yükseliyor. Çukurlu, tepeli nehir yatağı boyunca hoplaya zıplaya oynayarak uzağa, güneşli steplere, büyük mavi denize kadar parçalanıp coşup inmeye başlıyor.”

59. ve 60. örneklerde de {-A/-y} fiil çekim eki kullanılarak okuyucunun gözleri önüne bir manzara tasviri serilmektedir.

59) *Ürlüktüñ urta tängälînä, işik yaq stınağa tîrâwzâr huğulğan, lapaşqan üyzüñ işin ana hünîrzân, bına hünîrzân gînä yangan bîrzân-bîr qayın sıra tûnûq qına **yaqtırta**; qıyıqtan ütkän hıw izängä tıpıldap **tama**, sıwal artunda sıñırtkânıñ üzûp-üzûp sırıldawı iş büşürgüs tınlıqtı **büza**.* (NM, 210) “Kirişin ortasındaki açıklıkta kapının yanındaki duvara dayanaklar koyulmuş, dökülen evin içini her an sönecek gibi yanan bir ağaç çırısı zayıfça aydınlatıyor; çatıdan sızan su, döşemeye tıp tıp damlıyor. Sobanın arkasındaki çekirgenin kesik kesik ötmesi insanın içini bezdiren sessizliği bozuyor.”

60) *Sentyabr ayınıñ qırış bîr künü inï bıl. Yîr zä, kük tä bîrzäy ük hürü säkmän bürkängän, üzlükhüz hibäläp bısqaq yamğır, **yawa**. Yuldıñ izilmä balsıǵı şıyıldap, tægärmästärgä uralıp, sat yäbişip yata, äytîrhîñ, tiwğan tupraq täwbaşlap ülü yulğa, yïtmähä, qalağa taban yulğa sıǵırğa baznat itkän üzhüzli qızın yïbärmäy tütüp qalırğa tîläp **qırtalaşa**.* (ZB, 120) “Eylül ayının sert bir günüydü. Yer ve gök aynı anda açık kahverengi bir kıyafete bürünmüş, kesintisiz olarak çisinti yağmur serpeliyor. Yolun ezilmiş, eriyik kili tekerleklerle bulaşıp yapıyor. Sanki doğup büyüdüğü toprak ilk defa büyük yola, ayrıca şehre kadar yola çıkmaya cesaret eden inatçı kızını göndermeyi istemeyerek inatla çabalıyor.”

Aşağıdaki 61. ve 62. örneklerde de {-A/-y} fiil çekim ekinin tasvir için kullanılmasına örnekler mevcuttur.

61) *Bına qapıl dünya hîlkîniñ quyzı. İlyas batarıyalarınñ üstünän snaryadtar, katyuşa rakıtalrı ak yul halıp künbayışka üsa başlanı. Ularzıñ baş üsünan ut üyürmähi **üsa**, tañ yaqtılıǵına kuşılıp yäygürzü **xätirlätü**. Ä barahı yulında yäygür qalqha, säfärîñ uña, tip Salawat batır uylağan tügilmî huñ?* (KKTY, 71) “İşte dünya aniden silkindi. İlyas’ın

bataryalarının üstünden mermiler, katyuşa roketleri geçip batıya doğru uçmaya başladılar. Onların başlarının üzerinden alev fırtınaları uçuyor, [bu] tan vaktinin ısıltısına eklenen bir gökkuşağını hatırlatıyor; ama gittiğin yolda gökkuşağı çıkarsa seyahatin ona doğrudur diye düşünen kahraman Salavat değil miydi?”

- 62) *Ul yugırıp bargan ıngayğa bïyık qaya tübähinän upqınğa yıgıla... Tap şul vaqıtta unıñ ikı qulı qanatqa äylänä. Häm ul upqın üştünän talgın üsüp ütä lä kükkä, haman bïyikkä, kütärilä başlay... Qurqınis. Häläk qurqınis, ämmä şatlıqlı... Ul haman yuğarığa üsa, üzın yütürğa, üzgülgä, yülqqlarğa äzirlängän bütä qıt üsqüs yırtqıstar; ağıwlı yılandar; tüphüz upqındar — bütähı tübändä, bik alısta, türüp qala, ä Yimış, şulay qul-qanattarın talgın gına qağındırıp, yündüzzar arahında üsüp yürüy.* (ZB, 363) “O, koşup geldiği yöne, yüksek kayanın tepesinden uçuşuma yığılıyor... Tam bu vakitte, onun iki kolu kanata dönüşüyor. Ve o uçuşunun üstünden yavaşça uçup geçiyor, daha da yükseğe göğe yükselmeye başlıyor... Korkunç. Çok korkunç, ama sevinçli... O daha da yukarı uçuyor, kendisini yutmaya, ağzına atmaya, çekip almaya hazırlanan bütün korkunç yırtıcı kuşlar, zehirli yılanlar, dipsiz uçuşumlar... Hepsi aşağıda çok uzakta duruyor, ama Yimiş kolunu kanadını şöyle yavaşça silkip yıldızlar arasında uçuyor.”

2.2.1.2.8 Emir

{-A/-y} fiil çekim ekinin ikinci şahsının teklik ve çokluk çekimleri zaman zaman kuvvetli bir emri bildirmektedir. Kiyekbayev bu emrin sert bir emir olduğunu ifade etmektedir (1966: 96).

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevi, konuşucu tarafından yapılması emredilen iş, oluş ya da hareketin hemen yapılmasını kuvvetle vurgulamak istediğinde ortaya çıkmaktadır. Şimdiki zamanın şu anda ve sürekli olan işlevi konuşucunun bu tarzdaki emrine uygun düşmekte ve {-A/-y} fiil çekim ekiyle verilen emir kuvvetli bir direktif hâline gelmektedir.

Aşağıda 63. örnekte Ferit ve Küfiye arasındaki geçen konuşmada, Ferit hanımının, çağrıldığı komşu köye gitmesini istemektedir. O, hanımını ikna etmeye çalışmakta ve sabretmesi gerektiğini, oralara sık gitmediklerini anlatmaya çalışmaktadır. Ferit, hanımını ikna edememiş ve kendisi gitmiştir. Ertesi gün Küfiye eşyalarını toplamaya başlamıştır. Bunun üzerine şaşırان Ferit, ne yaptığını sorunca hanımı artık döndüğünü söyler. Hanımının “dönüyorum” cümlesi üzerine Ferit sert bir şekilde *Qaytmayhuñ* demektedir. {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş şimdiki zamanı ifade eden bu fiil çekimi, sert bir emre işaret etmektedir. Buradaki emir anlamı konuşucunun vurgusuyla da pekişmektedir.

- 63) *Bır kündü kürşı awılğa saqırzılar. Küfiyä barmanı. Färit ügütläp tä, inälip tä qararı: «Tüz indı, tüz, minı üyatqa qaldırma. Yış kilmäybız*

*bit, ũs kũndān qaytabız», — tinĩ. Tınlamanı bıl. Fārit ũzĩ gĩnā kittĩ, ā Kāfiyānĩn ũğa xātĩrĩ qaldı, ir taşlap kitmāşkā tĩyĩş inĩ qatının, tip uylanı. İrtāgĩhĩn sumazandarın tultıra başlanı. Fārit başta qũyũlũp tũştũ:— Nişlāyhiñ hin?! — Qaytam. — **Qaytmayhiñ!** (UYT 523) “Bir gũn komşu kũye çağırdılar. Kũfiye gitmedi. Ferit õgũt verip razı edip, baktı: ‘Sabret şimdi. Sabret beni utandırma. Sık gelmiyoruz, ũç gũn sonra dũneriz’ dedi. Dinlemedi o. Ferit yalnız gitti, ama Kefiye bu duruma kırıldı, bir erkek kadını terkedip gitmemeliydi diye dũşündũ. Ertesi gũn çantalarını doldurmaya başladı. Ferit õnce şaşırıp kaldı: — Ne yapıyorsun sen? — Dũnũyorum. — **Dũnmũyorsun!**”*

64. õrnekte bir grup kũylũ, kũylerine gelecek olan gelini beklemektedir. Bu esnada gençlerden biri, tamam karşılایacağız ama nasıl misafir ederiz, diye sorunca, kũyũn bũyũklerinden biri gençlere, *Yĩgĩttār, kālāş qaytıp kitkānsĩ, vagondı buşatahiğiz indĩ* şeklinde bir cũmle ile karşılık vermekte ve onlara vagonu boşaltmalarını emretmektedir.

64) —*Yarar; qarşı alıwın alırbız, ā nişĩğĩrāk qunaq itābız huñ? — Yĩgĩttār, kālāş qaytıp kitkānsĩ, vagondı **buşatahiğiz** indĩ... — Xāyri yānā qısqrıp kũlũp yĩbārā. — Sımıldıq tabırğa kārāk. — Ularğa — gũstinita!* (UYT 428) “Tamam, karşılırsınız, ama sonra nasıl misafir ederiz? — Gençler, gelin dũnũnce vagonu boşaltıyorsunuz.. — Heyri yine kıs kıs gũlũyor. — Perde bulmak lazım. Onlara misafir!”

Aşağıdaki 65. õrnekte karı koca arasında geçen bir diyalog gũrũyoruz. Bu konuşmada, kadın kocasının hapse atılacağından korkmaktadır. Bu yũzden onun gitmesini engellemeye çalışır. Kocası tam çıkacağı zaman kadın *Ŭyzān bĩr azım da basmayhiñ* cũmlesiyle kesin ve sert bir emir ifadesiyle kocasını engellemeyi başlar.

65) —*İlgārĩ kũn, Āxmātxanga min ũyrāttĩm, tinĩn bit. Ŭzũntalda Fazılĩtdindĩn işĩn bũtũr, tip, ũzĩn ũyrātkānhĩn!... — Ŭyrāthā... Min ũyrātkān tip kişĩ başına yĩtũrgāmi? — Şakay, tuqta! Ŭyrātkās, hin dā - gāyĩplĩ, hinĩ lā tũrmāgā yabasaqtar! — Yuq, miñā tĩymāştār;ā Āxmātxandar irĩktā yũrũy, baldız bit-ũzĩbĩzzĩki?! — Şaqay, tuqta! Ŭyzān bĩr azım da **basmayhiñ!** (U 148) “Õnceki gũn, Ahmethan’a ben õğrettim, dedin. Uzuntal’da Faziletidin’in işini bitir, diye kendin õğretmişsin! — Ŭğretse... Ben õğrettim deyip kişĩ ũzerine alır mı? — Sarhoş, dur! Ŭğretince sen de suçlusun, seni de hapse kapatacaklar! — Hayır, bana dokunmazlar, ama Ahmethanlar õzgũr, baldız bizim? — Sarhoş, dur! Evden bir adım **atmıyorsun!**”*

Aşağıdaki 66. ve 67. metinlerde de {-A/-y} fiil çekim ekinin emir işlevinde kullanılmasına õrnekler verilmiştir.

66) *Ānwār ağay kũptān qaytıp kittĩ, şay, ā ũndārĩ, yanawı haman qũlaq ũsũnda yanğırıp tũrzũ, miyĩgā hukı: —Hin Gĩlĩmxanga barmayhiñ!*

Barmayhu! Ğilimxan - hiñä düşman, Ğilimxan - ğazrail küsüğü! Kızın miyihñ hiñkinñ. —Barmayhu, barmayhu!.. Nuraniya ällä hataşamı? Qarurman işinä yulıqtı, yuldarı üzöldü... Qayhı tarafqa tartılha la, qurqınıs... İmānıs yırtqıs tış ırjayta, äsi awazdar... Ağıwlı yılandar yuldı biwa... Kayzan kilip yulıqtı bıl qarurmanğa, kim kiltirip taşlamı bıl tūqūnga? Āhā, tuğandarı unan baş tartqan, urman tūpkülünä ũlaqtırğan! (U 227) “Enver ağabey çoktan dönüp gitti gibi, ama sesleri, tehditleri kulak dibinde yankılandı, beyne işledi: — Sen Ğilimhan’a gitmiyorsun! Gitmiyorsun! Ğilimhan, sana düşman, Ğilimhan Azrail yavrusu! Kızın aklı karıştı. — Gitmiyorsun, gitmiyorsun! Yoksa Nuraniya sayıklıyor mu? Karurman içine kapandı, yolları kesildi. Hangi tarafa çekilse korkunç... Korkunç yırtıcı kuş dişlerini gösteriyor, acı sesler... Zehirli yılanlar yolu kaplıyor... Nereden rastladı bu Karurman’a, kim getirip bıraktı bu dala? İşte kardeşleri ona baş kaldırmış, ormanın derinliklerine göndermiş!”

- 67) *Yuq, bũğũn İlyas birihñ dā kürmäy, ğarmunsı duşu yağına la küz hirpmäy, ikñsñ klasta nisik biyigāññ dā ũnütqan; ikñ küzñ - küläs qızza, tirläp-bişip büttü. Ğülsüm apayzıñ quşqanın ũtārgä, nisik tā biyiwzñ tiziräk ũtūrga tırışa. —Dürüş, dürüş, Täskirä, hin kübäläk şikillñ yññl... Ā İlyas hinñ tūta... İlyas, Täskiräñi isqındıra kürmä! Ul bir ũyürũlgäs, tağı tūtahıñ... Bılay taban kilähñ! Bir-birigizgä yılmayışız! Şulay, şulay... İlyas, şumrayma! Yılmay, yılmay! (U 256) “Hayır, bugün İlyas hiçbirini görmüyor, akordiyoncu dostunun yanında da göz kırpmıyor, ikinci sınıfta nasıl dans ettiğini de unutmuş; gözlerinin içi gülen kız terledi. Ğülsüm ablanın emrini yerine getirmeye, dansı nasıl da çabuk kavramaya çalışıyor. — Doğru, doğru, Teskire, sen kelebek gibi hafıfsın... İlyas da seni tutuyor... İlyas, Teskire’yi bırakma! O dönünce yine tutuyorsun... Buraya doğru geliyorsun! Birbirinize gülümseyin! Böyle, böyle... İlyas kulak kabartma! Ğülümse, Ğülümse!”*

2.2.2 ANALİTİK ŞİMDİKİ ZAMANLAR (*Analitik Xäzırgı Zamandar*)

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim ekinin dışında şimdiki zaman fonksiyonu için çeşitli analitik şekiller de kullanılmaktadır. Bu şekiller genellikle {-p} veya {-A/-y} zarf-fiil ekini almış asıl fiilin ardından {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekime girmiş bir yardımcı fiilin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu analitik şekiller Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılagelmiş şekillerdir.

Türk lehçelerinde şimdiki zamanın bireşimsel ve çözümleyici şeklinde iki yolla oluştuğunu düşünen Zeynalov, bu şekildeki analitik yapıların çözümleyici yolla oluştuğunu ve bunları bağımsız birer zaman olarak saymanın doğru olmayacağını ifade etmiştir (1993: 373).

Başkurt Türkçesinde analitik olarak kurulan yapılara zaman bakış açısıyla bakıldığında geçmiş, şimdi ve gelecekte çeşitli anlam ayrıntıları vermektedir. Bu

analitik yapılar kip, görünüş, zaman ve kiplik ayrıntılarını da ifade etmektedir. Yuldaşev'in, *Analitičeskie formi glagola tyurkskih yazıkah* adlı eserinde Türk dilinde görünüş, kip ve kiplik bildiren analitik şekiller incelenmiştir. Yuldaşev, bu çalışmasında şimdiki zaman ifade eden analitik yapıları süreklilik arz etmeleri açısından değerlendirerek bu yapıları görünüş kategorisi açısından ele almıştır (1965: 39-86). Zeynullin de Başkurt Türkçesindeki her fiilin, örneğin hareket fiillerinin çoğunun, şimdiki zaman çekimine girdiklerinde genellikle tam olarak şimdiki zaman anlamını vermediklerini ifade ederek analitik şekillerin şimdiki zaman için kullanılmasını da buna bağlamaktadır (2002: 138).

Şimdiki zamanın bu analitik şekilleri, Başkurt edebiyatında, günlük matbuatta ve konuşma dilinde çok kullanılmaktadır, ancak *kilip tūra, qayıp yürü, aytıp kilä* şeklindeki şimdiki zaman şekillerini, aynı şekildeki *küläm* “görünüş” yapılarıyla karıştırmamak gerekmektedir. Bunlar birbirinden farklı gramatik şekillerdir ve görünüş şekilleri geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde üç zamanda da çekimlenebilmektedir ancak, Zeynullin bu şekilde şimdiki zaman ve görünüş ifade eden birbirine benzeyen analitik yapıları birbirinden ayırırken, aynı eserinde görünüş kategorisini incelerken, görünüşün iş, oluş ve hareketlerin tekrarlanıp durmasını gösteren görünüş şekilleri başlığı altında, Başkurt Türkçesinde görünüş kategorisinin zaman kategorisi ile sıkı bağlantıda olduğunu ve buna örnek olarak da uzak geçmiş zamanı ifade eden analitik şekillerin sistemli şekilde tekrarlanan iş, oluş ve hareketleri bildirdiğini ifade etmiştir (2002: 138, 257).

Genel olarak Başkurt gramerlerine bakıldığında, birtakım yardımcı fiillerle zarf-fiillerin birleşmesinden oluşan bu analitik yapıların fiilin görünüş kategorisini ifade eden *qılım qülämdäri* veya *qılım türzäri* gibi başlıklar altında incelendiği görülmektedir. Bir başka ortak nokta ise, fiilin görünüş kategorisinin birinci türünün çeşitli eklerle gerçekleştirildiğinin, ikinci türünün ise bu tip yardımcı fiillerin zarf-fiilden sonra kullanılmasıyla oluştuğunun belirtilmesidir (Dmitriyev 1948: 195, 1950: 209; Kiyekbayev 1966: 136; Zeynullin 2002: 248;; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 121). Yuldaşev ise, bu gelenekten farklı olarak, bu iki türü *slovoobrazovanie glagola* “kelime yapımı” başlığı altında yine iki alt başlıkla inceler. Bunlardan ekle teşkil edilenleri *vnutriglagolnoye slojenie* “fiilin iç yapısı”, ikincisi yani yardımcı fiillerle kurulan analitik yapıları ise *organizovannoye slojenie* “düzenli yapılar” başlığı altında ayrı ayrı ele almıştır (1981: 214).

Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanı sunan analitik yapılar *bar-, kil-, tür-, ultır-, yat-, yürü-* yardımcı fiillerinin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu yardımcı fiiller, analitik yapıların kuruluşunda kendi anlamlarını kaybeden, ama asıl fiile yine kendi anlam alanları içerisinde bir anlam kazandıran fiillerdir. Bu analitik yapıların kuruluşunda asıl fiile {-A/-y} ya da {-p} zarf-fiil eki getirilir. Ardından gelen yardımcı fiil ise, şimdiki zaman eki {-A/-y} ve şahıs ekini taşımaktadır. Başkurt Türkçesindeki bu analitik yapıları aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-A/-y} / {-p} yardımcı fiil + {-A/-y} + şahıs eki

Şimdiki zamanı ifade eden bu analitik yapılarda bazen aynı yardımcı fiilin asıl fiile hem {-A/-y} zarf-fiil ekiyle hem de {-p} zarf-fiil eki ile bağlanmış şekilleri kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki ile ifade edilen şimdiki zamandan başka, bu şekilde analitik yapıların kullanımı hareketin zaman içindeki sürekliliğini ya da tekrarlılığını biraz daha vurgulu bir şekilde ifade etmektedir. {-A/-y} fiil çekim ekinin, Zeynullin'in de vurguladığı gibi çoğunlukla şimdiki zamanın dışındaki diğer fonksiyonları daha kuvvetlidir. Oysa konuşucu, içinde bulunduğu hareketin sürekliliğini, devamlı olarak tekrarlandığını ya da başlangıcını vurgulamak istediğinde analitik yapılara başvurmaktadır. Dolayısıyla bu analitik yapılar fiilin görünüş kategorisinin sınırları içersine de girmektedir.

Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanı ifade eden analitik şekiller, genellikle ortak bir işlevi, cümlede konuşucu ya da anlatıcı tarafından ifade edilen hareketin bir süreç içinde devam ettiğini, sürekliliğini, tekrarlandığını vurgulamaktadır.

2.2.2.1 {-A/-y} bara

2.2.2.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanı ifade eden analitik yapıların kuruluşundan yukarıda bahsedilmişti. {-A/-y} bara analitik yapısı da asıl fiile {-A/-y} zarf-fiil ekinin getirilmesinden sonra, bar- fiilinin {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekimlenmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu yapıda şimdiki zaman fiil çekim eki ile eşsesli olan zarf-fiil eki ünsüzle biten fiillere {-A}, ünlüyle biten fiillere {-y} olarak eklenmektedir. {-A/-y} bara analitik yapısının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	ala baram “alıyorum”	ala barabız
2. şh.	ala barahıñ	ala barahıgız
3. şh.	ala bara	ala bara(lar)

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	uqıy baram “okuyorum”	uqıy barabız
2. şh.	uqıy barahıñ	uqıy barahıgız
3. şh.	uqıy bara	uqıy bara(lar)

Dmitriyev bu gibi analitik şekilleri *qılım tırzări* “fiilin görünüşleri” başlığı altında incelemiş ve bar- yardımcı fiilinin {-A/-y} zarf-fiil ekini almış bir fiilden sonra geldiğinde, harekete bağlı devamlılık gösteren işi anlattığını ifade etmiştir (1948: 198, 1950: 212). Bu yapı, Başkurt Türkçesinde Zeynullin tarafından iş, oluş ve hareketlerin uzun bir zaman içinde gerçekleştiğini bildiren görünüş şekilleri içinde ele alınmıştır (2002: 254).

{-A/-y} *bara* kuruluşu, konuşucunun önermesinde ifade ettiği iş, oluş ya da hareketin, belirli bir süreç içerisindeki süreklilik görünüşünü işaretlemektedir. Bu devamlılık aynı zamanda şimdiki zamanı da kapsamaktadır.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqluq Formahı*)

Bu analitik yapının olumsuzluğu, asıl fiile {-A/-y} zarf-fiil ekinin olumsuz şekli {-mAy-}'ın getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Yardımcı fiil yine {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekimlenmiştir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>almay baram</i> “almıyorum”	<i>almay barabız</i>
2. şh.	<i>almay barahıñ</i>	<i>almay barahıgız</i>
3. şh.	<i>almay bara</i>	<i>almay bara(lar)</i>

Soru Şekli (*Hıraw Formahı*)

Bu yapının soru şekli ise, şimdiki zamanda çekimlenmiş yardımcı fiilin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ala barammı</i> “alıyor muyum”	<i>ala barabızmı</i>
2. şh.	<i>ala barahıñmı</i>	<i>ala barahıgızmı</i>
3. şh.	<i>ala baramı</i>	<i>ala bara(lar)mı</i>

2.2.2.1.2 İşlevler

2.2.2.1.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

{-A/-y} *bara* analitik yapısı, şimdiki zamanda yapılan işin sürekliliğini bildirmektedir. Konuşucu, sürekli olan bu harekete işaret ederken aynı zamanda bizzat duyuları yoluyla hissedip, içinde yaşadığı bir olaya da işaret etmektedir. Dolayısıyla konuşucu, doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bir bilgiye işaret etmektedir. Konuşucu tarafından işaret edilen bu bilgi, aynı zamanda devamlılık da arz etmektedir. Bu onun görünüş bakış açısından bir özelliğidir. Aşağıdaki 1. örnekte tugay komutanının süvarileri teftiş edişi tasvir edilmekte ve bu tasvir, genellikle şimdiki zaman ifadesiyle okuyucunun gözleri önüne serilmektedir. *üzata bara* analitik yapısıyla da süvarilerin komutanlarını uğurlaması işinin devamlılığı vurgulanmaktadır.

- 1) *Kombrig otryad komandirınıñ sālāmınā qulın küzirıgına quyıp qına yawaplanı la saf buylap atlay birzı. Qatı başıp atlay, ä küzzärı minän tıgılärzı qapşay. Kavaleristar taş hın şikillı tūra, tik küzzärı minän gınā komandirzarin üzata bara.* (UYT, 12) “Tugay komutanı özel birlik komutanının selamına elini şapkasının siperine koyup cevap verdi ve sıra boyunca yürüdü. Sert adımlarla yürüyor, ama gözleriyle de onları

yokluyor. Süvariler taş gövdeli gibi duruyor, kumandanlarını sadece gözleriyle uğurluyorlar.”

Aşağıdaki 2. örnekte de yine genel itibariyle şimdiki zamanda devam edip giden bir tasvir söz konusudur. Bu tasvir içerisinde *Üzî hüzn̄in äytkān hayın tağı la gäyyäriräk, tağı la qurqınısıraq bula bara* cümlesiyle de korkunç olma işi, bahsi geçen kişi konuştuğu gerçekleşmektedir. Bu süreç içerisinde devam eden korkunç hâle gelme işi, {-A/-y} *bara* analitik yapısıyla ifade edilmektedir.

- 2) *Haldattar üzzärin̄iñ kişî ikänin dā ünütqan. Farman gına kārāk, mayğa ut tırtkān kiwīk kīnā bulasaq. Ä komandir hüyläy! Bıl yaşmaq bitli, quşır yūzlū, bahadır kāwzālī kişî ay yaqtında äkiät batırı hımaq kürinā. Unıñ hüzzärī haldattarğa iş qan tamsıları şikillī barıp bārılā. Üzī hüzn̄in äytkān hayın tağı la gäyyäriräk, tağı la qurqınısıraq bula bara.* (UYT, 34) “Askerler kendilerinin de insan olduğunu unutmuş. Sadece ferman gerek, yağa ateş sokmuş gibi olacak. Kumandan da söylüyor! Bu yassı yüzlü, esmer tenli, hikâye kahramanı vücutlu kişi, ay ışığında masal kahramanı gibi görünüyor. Onun sözleri askerlere sıcak kan damlaları gibi vuruyor. Kendisi sözünü söyledikçe daha da cesur, daha da korkunç olmaya başlıyor.”

Aşağıdaki 3. ve 4. metinlerde de {-A/-y} *bara* analitik yapısının bu tarz kullanımlarına örnekler verilmiştir.

- 3) *Qısırış küsäygändän-küsäyā, kolonna urınan quzğalmay. Musa adyutantin qüyruqta qaldırzı la alğa saptı. İştīñ nizā ikänin hūraşa bara. Bır kīm bır ni bilmäy, batqan, awnağan puşka, arba-fälän kürinmäy. Haldattar brigada komandirınıñ hūrawına ustav buyınsa gına yawap birä lä tınıp qala, ul ütīp kitkäs, tağı şawlaşırğa tütünalar.* (UYT, 63) “Haykırış arttıkça artıyor, sütun yerinden kımıldamıyor. Musa, yaverini kuyrukta bırakıp öne doğruldu. İşin ne olduğunu soruyor. Hiç kimse hiçbir şey bilmiyor, batmış, yuvarlanmış bir top, araba filan görünmüyor. Askerler, tugay kumandanının sorusuna usulüne göre cevap veriyor ve sessizleşiyorlar. O geçip gidince, tekrar gürültü patırtıya başlıyorlar.”
- 4) *Yaltır qūrūs inälärzīñ nazlı sıñınan dībīt yūmğaqqā yān inä. Ul, älinän-älī tägärläp, aḡas tuştaq işindä bīyıp yūrūy. Ul ni xätli yūtīzıräk bīyihä, şul xätli kāmıy, kışıräyā, ä şäl arta, uḡa tūşkān güzäl bizäktär bütünäyā, asıqlana bara. İştugan üzün buylı, qalın büzürkə qaşlı, kümrü tanawlı, qaqsā yīgīt, sıxırlangan kiwīk, Ayhılıwzan küzn̄in ala almay, tıkläp, urındıq yanında başıp tıra.* (Uİ, 178) “Parlak çelik iğnelerin nazlı sesinden tüy yumağına can geliyor. O, zaman zaman yuvarlanıp, ağaç çanak içinde dans ediyor. O ne kadar hızlı dans etse, o kadar azalıyor, küçülüyor, ama şal büyüyor, ona işlenen güzel süsler düzene giriyor, anlaşılıyor. İştugan uzun boylu, sık kıvrıcık kaşlı, eğri burunlu, zayıf bir genç, büyülenmiş gibi Ayhılıw’dan gözünü alamıyor, gözlerini ona dikip, merdivenin yanında dikiliyor.”

2.2.2.2 {-A/-y} yata

2.2.2.2.1 Kullanım

{-A/-y} zarf-fiil eki almış asıl fiile, {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekimlenmiş *yat-* fiilinin getirilmesiyle oluşan bu analitik yapının Başkurt Türkçesindeki şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bara yatam</i> “gidiyorum”	<i>bara yatabız</i>
2. şh.	<i>bara yatahıñ</i>	<i>bara yatahıgız</i>
3. şh.	<i>bara yata</i>	<i>bara yata(lar)</i>

Bu yapı da yine konuşucunun doğrudan deneyimleri doğrultusunda edindiği bilgisine ve devam etmekte olan bir harekete işaret etmektedir.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

{-A/-y} yata analitik yapısının olumsuz şekli, asıl fiile gelen zarf-fiil ekinin olumsuz şekli {-mAy-} ekiyle yapılmaktadır. Olumsuz çekim, iş, oluş ya da hareketin konuşma anında devam etmediğini vurgulamaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>barmay yatam</i> “gitmiyorum”	<i>barmay yatabız</i>
2. şh.	<i>barmay yatahıñ</i>	<i>barmay yatahıgız</i>
3. şh.	<i>barmay yata</i>	<i>barmay yata(lar)</i>

Soru Şekli (*Hıraw Formahı*)

Hareketin sürekli olup olmadığını sormak için {-A} yata analitik yapısı ile çekimlenmiş bir fiilin sonuna {-mX} soru eki getirilir. Soru şeklinin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bara yatammı</i> “gidiyor muyum”	<i>bara yatabız mı</i>
2. şh.	<i>bara yatahıñ mı</i>	<i>bara yatahıgız mı</i>
3. şh.	<i>bara yatamı</i>	<i>bara yata(lar) mı</i>

2.2.2.2.2 İşlevler

2.2.2.2.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

{-A/-y} yata kuruluşu iş, oluş ve hareketin sürecini, sürekliliğini bildirir (Zeynullin 2002: 254). Bu süreçte, devam eden hareketle birlikte, konuşucu, doğrudan deneyimlerine işaret etmektedir. Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanın iç sesini duyuyoruz. *Tüküñgä şul turala hüyläşirgä bara yatam* cümlesiyle eser

kahramanının aklından birtakım fikirler geçmektedir. Cümlesi ile de, bu fikirleri aklından geçirdiği esnada yapmakta olduğu bir işe işaret etmektedir.

- 1) *Üzibiz operator tigändäriniñ ni ikänin dä bilmäybiz, kinü tüşürüwsı kiş bulalı, tip uylaybiz. Kinola «Märyäm» tigän isimniñ kilip sıqha, xätär bit indı! Awılta klubta ištärı kitip ultırasaqtar. Bına äli, imiş, Tüküngä şul turala hüyläşirgä **bara yatam**.* (ULT, 84) “Operatör denilen şeyin ne olduğunu bilmiyoruz, film çeken kişi olarak düşünüyoruz. Filmde ‘Meryem’ diye ismin çıksa, tehlikeli! Köyde klüpte içleri gidecek. İşte, güya Tükün’e bu konu hakkında konuşmaya gidiyorum.”

2. metinde yaşlı bir adamla karşılaşan Musa Murtazin, önce selamlaşmıştır. Ardından, yaşlı adam ona *Qayza bara yatahıgız, ulandar?* şeklindeki sorusunu sorar. Bu soru, hareket devam ederken sorulmuş bir sorudur. Yaşlı adam hâlihazırda devam eden bu hareketin istikametini sormaktadır.

- 2) —*Ässälämägäläyküm! —Vägäläykümässäläm, babay, tip yawaplanı Musa Murtazin. —Qayza **bara yatahıgız**, ulandar? —Üşü yaqqa barabız äli, ä üziñ qayza yul tütüñ? Qart, yawap qaytarmayınsa, Murtazinga tıkländi.* (MB, 374) “— Esselamünaleyküm! — Vealeykümselam dede, diye cevapladı Musa Murtazin. Nereye gidiyorsunuz evlatlar? — Şu tarafa gidiyoruz, sen ne tarafa yöneldin? Yaşlı adam cevap vermeden Murtazin’e gözlerini dikti.”

3. metinde eser kahramanının rüyalarında sıkça Sajide’yi gördüğüne işaret edilmektedir. Kahramanın bu durumunun tasvirine devam eden yazar, bu rüyalardan sonra uyanıp, tekrar uyuyamadığına *Şunan, uyanıp kitip, qurğastan awır qarañğılqqa tıbälip, tündär buyı qabat yuqlay almay yata* cümlesiyle işaret etmektedir. Burada uyuyamama işi cümlede de gece boyu zarfıyla belirtildiği üzere süreklilik arz etmektedir. Sürekli harekete işaret eden yazar, bu olayı doğrudan doğruya tecrübe etmiş ya da ediyor gibi aktarmaktadır.

- 3) *Yış qına tıştärindä kürä inı ul Sajidäni. Şunan, uyanıp kitip, qurğastan awır qarañğılqqa tıbälip, tündär buyı qabat **yuqlay almay yata**. Şulay uq üz gümirindä hüya lä, hüylä lä almaşmı ikän ni Tülküsurı? Xatta Axunıwtar näşiliniñ dawamın da qaldıra almaşmı?* (NM, 219) “O, Sajideyi düşlerinde sıkça görüyordu. Sonra uyanıp zifiri karanlığa nişan alıp, gece boyu tekrar uyuyamıyor. Yoksa ömründe sevip sevilmez mi ki Tülküsurı? Hatta Ahunıvtar neslinin devamını da kaldıramaz mı?”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinlerde de {-A} *yata* yapısının bu işlevine işaret eden örnekler verilmiştir.

- 4) *Qart qulındağı haban türänin tapap utka haldı la, ikinsihin äyländirip quyıp, quldarın alyapqısına hürtüp, İlyas minän kürıştı: —Nu, haldat, ni işläp hin bik üzaq üküptan **sıkmay yatahuñ** äli? —tip hıranı.* (KKTY, 84) “İhtiyar, elindeki saban demirini sıkılaştırıp ota çaldı ve ikincisini çevirip

ellerini önlüğüne sürtüp İlyas’la karşılaştı: — Haydi, asker ne yapıyorsun çok uzun zamandır siperden çıkıyorsun? diye sordu.”

- 5) *Şuğa la dingä ışanğandar äjäl yïtkäs, bïlgänsä düğalığın uqıp, tınısırağ küñıl minän allahı qarşına kithä, bil üsraqta dingä ıřanmağandarzıñ kübiñi atkarğan iştäri, qay sağında qılğan tupaşlıqtarı häm başqa gūnahtarı üsün küyünüp, büşünüp **ülä almay yata**.* (KKTY, 212) “Öyle ki, dine inananlar, ecelleri geldiğinde bildikleri duaları okuyup, sakın bir gönülle Allah’ın huzuruna giderken, şu anda dine inanmayanların çoğu, yaptıkları işler, bir zamanlar yaptıkları kötülükler ve başka günahları için üzülp, eziyet çekip ölemiyorlar.”

2.2.2.3 {-p} *bara*

2.2.2.3.1 Kullanım

{-p} *bara* analitik yapısı da yine asıl fiile, bu defa {-p} zarf-fiil ekinin getirilmesinin ardından, {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekime giren *bar-* yardımcı fiilinin birlikte kullanılmasıyla oluşmaktadır. Yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alıp baram</i> “alıyorum”	<i>alıp barabız</i>
2. şh.	<i>alıp barahıñ</i>	<i>alıp barahığız</i>
3. şh.	<i>alıp bara</i>	<i>alıp bara(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>äytip baram</i> “söylüyorum”	<i>äytip barabız</i>
2. şh.	<i>äytip barahıñ</i>	<i>äytip barahığız</i>
3. şh.	<i>äytip bara</i>	<i>äytip bara(lar)</i>

{-p} *bara* kuruluşundaki analitik yapıda, konuşucu veya anlatıcı, önermesindeki iş, oluş ya da hareketin belirli bir süreçte uzun bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştiğini ve bunun bilgisi dahilinde olduğunu vurgulamaktadır. Hareketin sürekliliği söz konusudur. Bu süreklilik belirli bir zaman içinde devam eder.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

{-p} *bara* kuruluşunun olumsuzluk şekli, yardımcı fiile gelen {-A/-y} fiil çekim ekinin olumsuz şekli {-mAy-} eki ile yapılır. Olumsuz çekimde konuşucu ya da anlatıcı hareketin gerçekleşmemesinin sürekliliğine işaret etmektedir. Bu süreklilik konuşucu ya da anlatıcının doğrudan doğruya şahit olarak, tecrübe ettiği kesin bilgisine de işaret etmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>hatıp barmaymın</i> “satmıyorum”	<i>hatıp barmaybız</i>
2. şh.	<i>hatıp barmayhıñ</i>	<i>hatıp barmayhıgız</i>
3. şh.	<i>hatıp barmay</i>	<i>hatıp barmay(zar)</i>

Soru Şekli (*Hürav Formahı*)

Bu analitik yapının soru şekli de, şimdiki zaman eki {-A/-y} ve şahıs ekleriyle çekimlenmiş yardımcı fiile soru eki {-mX}’nın getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Konuşucu ya da anlatıcı konuşma anında sürekli hareketin devam edip etmediğine soru yoluyla işaret etmekte ve cevap aramaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alıp barammı</i> “alıyor muyum”	<i>alıp barabız mı</i>
2. şh.	<i>alıp barahıñ mı</i>	<i>alıp barahıgız mı</i>
3. şh.	<i>alıp baramı</i>	<i>alıp bara(lar) mı</i>

2.2.2.3.2 İşlevler

2.2.2.3.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

{-p} *bara* kuruluşundaki analitik yapı ile cümlede sunulan, belirli bir zaman dilimi içerisinde hareketin devamlılığı ve sürekliliğidir. Konuşma anında söz konusu hareket devamlılık arz eder ve bu devamlılık konuşucu tarafından doğrudan deneyimleri yoluyla elde edilmiş bir bilgiye işaret eder. Aşağıdaki 1. metinde *Başqurt brigadahı ikı ay samahı Aq Kazaktar mınan huğış alıp bara* cümlesiyle Başkurt tugayının iki aylık bir süreden beri Ak Kazaklarla savaştığı vurgulanmaktadır. Bu hareket iki aydır devam ettiği gibi, konuşma anında da devam etmektedir ve yazar tarafından ifade edilen bu cümlede, savaşın devam ettiği bilgisi onun tarafından malumdur. Aynı zamanda bu bilgiye de işaret edilmektedir.

- 1) *Başqurt brigadahı ikı ay samahı Aq Kazaktar mınan huğış alıp bara. Yat il, yat dünya bulıwına qaramaştan, brigada bır gınä yıñılıwgä lä tarığanı yuq, Aq Kazaktarızı üz ilındä tuqmawın dawam itä. Kazaktar Başqurt brigadahı mınan küptängi tanıştar, Başqurttarızın nındäy huğışı ikänin yaqşı bilä, şuga la küzmä-küz bärılışıwzän tayşanıw yağın qaray.* (UYT, 61) “Baskurt tugayı yaklaşık olarak iki aydır Ak Kazaklarla savaşıyor. Yabancı bir ülke yabancı bir dünya olmasına rağmen, tugayın hiç yenilgiye uğradığı yok. Ak Kazakları kendi ülkesinde vurmaya devam ediyor. Kazaklar, Baskurt tugayını çok eskiden tanıyorlar, Baskurtların nasıl savaştığını biliyorlar. Bu yüzden yüz yüze çarpışmaktan kaçmaya bakıyorlar.”

2. metinde de yine devam edip gitmekte olan bir harekete işaret edilmektedir.

Eser kahramanı Arıslan, köylülerle Tüsürkey deresindeki ilk karşılaşmasından sonra sık sık onları ziyarete gelmektedir. Ardından gelen *Tūra bıwalıp bütüp bara* cümlesiyle Tura göletinin suyunun azalma işinin devam edip gittiği, eser kahramanı Arıslan'ın gözüyle tespit edilip vurgulanmaktadır. {-p} *bara* yapısıyla belirli bir süreç içerisinde devam edip giden bu azalma işi işaretlenmiştir. Hareketin sürekliliği söz konusudur.

- 2) *Tüsürkây inışındä birınsı tapqır üsraşqandan huñ, Arıslan mujiktär yanına älinän-äli huğılıp kitkiläy başlanı. Täwgiläri artınsa bütändäri kildı. Ülü yulda bayıñ ılawzarı üzülmäni. Üs yüma ütiwgä unda ällä ni saqlı iş işlängäyni indı. Tūra bıwalıp **bıwılıp bütüp bara**. Hıwzı zavüdqä ütkäriw üsün kiñ arıq qazalar. Ul nindäyzi maşınalarzı äyländiräsäk ikän.* (K, 255) “Tüsürkey deresindeki ilk karşılaşmalarından sonra, Arıslan köylülerin yanına zaman zaman uğramaya başladı. İlk gidenlerin ardından hepsi geldi. Bu ulu yolda zenginin ağlaması kesilmedi. Üç Cuma geçince, orada kim bilir ne kadar iş işlemişti. Tura göletinin suyu azalıyor. Suyu fabrikaya götürmek için geniş bir ark kazıyorlar. O ne zaman makineleri çevirecek acaba.”

Aşağıdaki 3. metinde eser kahramanı Murtazin, birliğine seslenmektedir. Askerler yorgun ve açtır. Onların bu durumunu bildiğini ifade eden Murtazin, *Brigada ayzan aşıw üzlükhüz huğıstar alıp bara...* cümlesiyle tugayın bir aydan daha uzun bir süredir savaşmakta olduğunu söylemektedir. Cümlesinde {-p} *bara* analitik kuruluşunu kullanan Murtazin, savaşın bir aydan uzun süredir devam ettiğine ve hâlâ da sürmekte olduğuna işaret eder. Bu cümlelinin ardından gelen *Bız Revvoensovyettiñ, Qızıl Armiya komandovaniyehiniñ farmanın ütöp barabız!* cümlesinde de yine sürekli devam edip giden bir harekete işaret söz konusudur. Burada {-p} *bara* analitik kuruluşu ile sürekli bir harekete işaret edilirken, aynı zamanda konuşucu tarafından doğrudan bir deneyime de işaret edilmektedir. Çünkü Murtazin, bu hareketleri bizzat yaşamış ve görmüştür.

- 3) — *İptäştär! Qızılarmheetstar! Başqurttar! — Murtazindın tawışı yımşarzi. — BİLäm, hız arığanhıgız, asıqqanhıgız — brigada ayzan aşıw üzlükhüz **huğıstar alıp bara**... Tıwğan ildän sittä, yat yaqtarza. Bız Revvoensovyettiñ, Qızıl Armiya komandovaniyehiniñ **farmanın ütöp barabız!** — Kombrig yänä haldattarına täşir itirlik hüzzär qıştırzi.* (MB, 183) “— Arkadaşlar! Kızıl ordulular! Başkurtlar! — Murtazin'in sesi yumuşadı. — Biliyorum, yoruldunuz, acıktınız. — Tugay bir aydan fazla zamandan beri aralıksız savaşıyor. Memleketinizden uzakta yabancı diyarlarda. Biz Kızıl ordu kumandanlığının emirlerini yerine getiriyoruz! — Tugay komutanı yine askerlerine tesir edecek sözler söyledi.”

Aşağıdaki 4-6. metinler de {-p} *bara* yapısının süreklilik görünüşü ve doğrudan deneyim işlevine örnektir.

- 4) *Yıldar uzıp qına tūra. Bına Ayhılıwğa la yığırminsı yaş kitti. Şunıñ, dürtinsı yılı indı at üstündä, huğış, küräş mayzanında **uzıp bara**. Ä bit ul*

üzinñ yän hüygäñi İştügen, unıñ dusı Äxät mınän üsäwläp, qasqın bulıp Ürsk qalahına kilgän saqta uğa barı un yitinsı yäş kınä inı. (Uİ, 236) “Yıllar geçip duruyor. İşte Ayhılıv da yirmi yaşına geldi. Onun at üstünde dördüncü yılıydı. Savaş meydanlarında ömür geçiyor; ama o, sevgilisi İştügen ve onun dostu Ehet’le üçü birlikte kaçak olarak Ürsk şehrine geldikleri zaman topu topu on yedi yaşında idi.”

- 5) Hağınp-hağayıp bığün dä kün ütti. Ul, büründan kilgäninsä, qıyaş bayıw mınän ük tamamlana. Qarañğı tışkäs, yañıhı başlana. Ä Ayımdıñ qayğıhı dawam itä lä itä: kisäğihı lä, irtägäğihı lä bir ük. Şulay küyälänip bığa ayı ütkäynı, ilatıp-intiktirip igizäk tä ütıp bara. (K, 417) “Özleyerek, kuşkulanarak bugün de gün geçti. O, eskiden beri güneş batınca tamamlanıyor. Karanlık bitince yenisine başlanıyor. Ama Ayım’ın kaygısı devam edip gidiyor: Akşamki de sabahki de aynı. Böyle yaşarken boğa ayı geçmişti, ağılatıp eziyet ederek ikizler de geçiyor.”
- 6) Zaratuştra täglimätin yaqlarğa Zurvandan sıqtı. Kiñ yawrınlı, näzik billi käwzähinän, külp qarawsı küzzärinän üz-üzinä nıqlı ıñanı, küs-qıwät bürküp tıra kiwik inı. Tawışı yümşaq, küñilgä may bulıp hılaşa, här fikiri anıq, hüzi hüzgä ürilip bara. Gısam üzünñ bir nisä künlük şäkirtinä hüqlanmay buldıra almanı. (BR, 121) “Zaratuştra dersini savunmaya Zurvandan çıktı. Geniş omuzları, ince belli vücudundan, o gülen gözlerinden fazlasıyla kendine güven [duygusu], güç, kuvvet fişkırtıyor gibiydi. Sesi yumuşak, gönüle yağ gibi sürülüyor, her fikri açık, sözünü söz açıyor. Gusam kaç zamanlık öğrencisini [kendisine] hayran bırakamadı.”

2.2.2.4 {-p} tura

2.2.2.4.1 Kullanım

Bu yapıda, {-p} zarf-fiil eki almış bir ana fiilden sonra, şimdiki zamanda çekimlenmiş *tur-* fiili kullanılır. Bu kuruluşun şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilip turam</i> “gelıyorum”	<i>kilip turabız</i>
2. şh.	<i>kilip turahıñ</i>	<i>kilip turahıgız</i>
3. şh.	<i>kilip tura</i>	<i>kilip tura(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

{-p} *tura* analitik yapısının olumsuzluğu, yardımcı fiile gelen {-A/-y} fiil çekim ekinin olumsuz şekli {-mAy-} eki ile yapılır. Bu olumsuzlukta da ifade edilen, iş, oluş ya da hareketin olmamasının, gerçekleşmemesinin devamlılığıdır. Bu, konuşucu tarafından doğrudan deneyimleri yoluyla edinilen bir bilgiye işaret eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilîp turmaymın</i> “gelmiyorum”	<i>kilîp turmaybız</i>
2. şh.	<i>kilîp turmayhıñ</i>	<i>kilîp turmayhıgız</i>
3. şh.	<i>kilîp turmay</i>	<i>kilîp turmay(zar)</i>

Soru Şekli (*Hûraw Formahı*)

{-p} *tura* analitik kuruluşunun soru şekli de, zarf-fiil eki almış bir asıl fiilden sonra *tur-* yardımcı fiilinin {-A/-y} fiil çekim ekini alarak şahıslara göre çekimlenmesi ve ardından soru ekini alması ile meydana gelir. Konuşucu ya da anlatıcı, iş, oluş ya da hareketin konuşma anında devam edip etmediği bilgisine soru yoluyla ulaşmaya çalışmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilîp turammı</i> “geliyor muyum”	<i>kilîp turabız mı</i>
2. şh.	<i>kilîp turahıñ mı</i>	<i>kilîp turahıgız mı</i>
3. şh.	<i>kilîp turamı</i>	<i>kilîp tura(lar) mı</i>

2.2.2.4.2 İşlevler

2.2.2.4.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde {-p} *tura* kuruluşu, iş, oluş ya da hareketin devamlı olduğunu bildirmektedir. Konuşucu ya da anlatıcının cümlesinde bildirdiği hareket, konuşma anında hâlâ devam etmektedir ve aynı zamanda bu hareketin konuşma anından öncesinde de devam ettiği, sonrasında da devam edeceği vurgulanmaktadır. Bu durumda, {-p} *tura* kuruluşu ile cümlede işaretlenen, sadece konuşma anında yapılan bir hareket değil, görünüş boyutunda hareketin sürekli olarak devam edişidir. Dolayısıyla, bu yapı da diğer şimdiki zaman analitik yapıları gibi, konuşucunun doğrudan deneyimleri ile birlikte aynı zamanda sürekli görünüşü sunmaktadır.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı, Yunanlılar hakkında düşündüklerini ifade etmektedir ve sözlerine *Hîz, Yunandar, üzîgîzzî bik aqıllığa hanayhıgız, ä bîz hîz ürgän xäylä awzarın ällä qayzan uq kürîp tûrabız* cümlesiyle başlamıştır. Bu cümledeki *kürîp tûrabız* çekimli fiili ile konuşucu tarafından hareketin sürekliliğine işaret edilmekte ve yine konuşucunun doğrudan deneyimleri aktarılmaktadır. Konuşucu, onların hile ve oyunlarını gördüklerine ve bu durumun sürekli olduğuna işaret etmektedir.

- 1) — *Hîz, Yunandar, üzîgîzzî bik aqıllığa hanayhıgız, ä bîz hîz ürgän xäylä awzarın ällä qayzan uq kürîp tûrabız. Üzîgîz Parsıların kürä almayhıgız, üzîgîz ularzı altın birip qütürtahıgız. Ular qulı mîñän Ärmändärzî bîwmaqshıgız. Bıyılğı yahaq bîzgä yartılaş qına tülängän.* (BR, 186) “— Siz Yunanlılar, kendinizi pek akıllı sanıyorsunuz, ama biz sizin ördüğünüz hile ve ağları her neredeyse görüyoruz. Siz Farsları göremiyorsunuz,

onlara altın verip, teşvik ediyorsunuz. Onların vasıtasıyla Ermenileri sıkıştırmak istiyorsunuz. Bu yılki vergi bize yarı yarıya ödendi.”

2. metinde eser kahramanlarından biri olan Muharrem’in yaşadıkları ve durumu, yazar tarafından dinleyicinin gözleri önüne serilmektedir. Lut’un uyanık olduğunu söyleyen Muharrem’in doğru söylediği vurgulandıktan sonra, Muharrem’in sağlık durumu ile ilgili bilgi veren *bil arala sırxawı bigıräk küsäyıp tūra* cümlesi yer almıştır. Bu cümledeki çekimli fiil ile, hastalığın sürekli olarak artmakta olduğu bilgisine işaret edilmektedir. Konuşucunun doğrudan deneyimi ile süreklilik görünüşü cümlede {-p} *tura* kuruluşu ile ifadesini bulmuştur.

- 2) *Lut ısınlap ta saq yırıy inñ şul, Muxärräm unıñ dırüş äytä: bil arala sırxawı bigıräk küsäyıp tūra. Şunıñ üsün dä ul üzünä tıbälgän hunğı hüzzärzı tınlap ta bütmäyinsä, qul gına hiltäñi lä, üyünä inıp kitirgä aşıqtı. Läkin üyzä tılqa tapmay, yañınan tışqa sıqtı.* (MB, 17) “Lut gerçekten de uyanıktı. Mühərrem onun hakkında doğru söylüyor: Bu arada hastalığı fazlasıyla artıyor. Bunun için de o, kendine yönelen son sözleri dinleyip, bitmeden elini salladı ve evine gitmek için acele etti. Fakat evde huzur bulamadı, yeniden dışarı çıktı.”

Aşağıdaki 3. metinde, yazar tarafından, Kızıllar ve Akların ordularındaki asker hakkında bilgi verilmektedir. Her iki ordunun askerlerinin de, seferberlik zamanlarında, orduya zorla alınan askerler olduğu ifade edilip, onlar arasında kuralları bozmak, askerden kaçmak, düşmanın tarafına geçmek gibi eylemlerin sık olduğu bilgisine işaret edilmektedir. Böylece bu cümledeki *yış bulıp tūra* çekimli fiili ile bu hareketlerin sürekli olduğu ifade edilmektedir. Yazara göre bu bilgi malumdur. Bu olayların sık sık gerçekleştiği bilgisi onun doğrudan doğruya edindiği bir bilgidir.

- 3) *Qızıldarza la, Aqtarza la küpsilği mobilizatsya buyınsa küslük minän alıñan haldattar. Şuğa la ularza ustavtı bızüw, dezertirlıq qılıw, düşman yağına qasıp sıgıw kiwık xäldär yış bulıp tūra. Yalan sudtarı, tribunaldar minän gınä tärıptı nıgıtıp ta, haldattı imangä kiltirıp tä bulmay.* (UYT, 47) “Kızıllarda da Aklarda da çoğunluğu seferberlik zamanında zorla alınan askerler. Bu yüzden onlarda yasayı bozmak, asker kaçağı olmak, düşmanın tarafına kaçmak gibi durumlar sıkça oluyor. Meydan mahkemeleri ve hâkimlerle düzeni sağlamlaştırmak da askeri düzene sokmak da mümkün olmuyor.”

4. ve 5. metinlerde konuşucu tarafından, sürekli harekete soru yoluyla işaret edilmektedir. 4. metinde konuşucu tarafından sarf edilen —*ıy, yığittär! Nimä qarap tūrahıgız?* soru cümlesi ile, 5. metinde ise yine konuşucu tarafından —*ıy, niñä hūrap tūrahıñ!* şeklindeki kızgınlık dolu soru cümlesi ile, sürekli tekrar edilen harekete soru yoluyla işaret edilmiştir.

- 4) *Qarttar täwzäğınän yaman şawlaşıp ixata işınä yabırıldı, bır-ikihı Qanzäfärzı büldürzan yiltirätip tüşürzı. Ä ul haman tilmärin tamamlarğa*

tırışa: —İy, yığittâr! Nimä qarap tûrahıǵız? Kiltirıǵız başqısı! (ÜY, 64)
 “Yaşlılar eskisinden daha kötü gürültü çıkarıp avlunun içine saldırdı. Bir ikisi Kenzefer’i eşikten sallayıp indirdi; ama o hâlâ sözünü tamamlamaya çalışıyor: — Ey gençler! Niye bakıp duruyorsunuz? Getirin merdiveni!”

- 5) —*Zıyan yuq, yış yurtaq şap yürüy, aldaǵıların tiz qıwıp yitâ. Mä, tut äli minıñ quldan! — tip Äsfändiyärgä ap-aq işimlik halınan tuştaq hündü. — Nimä bıl, hıtmü? — İy, niñä hûrap tûrahıñ! İşkäs bilırhıñ! — Arıslan qızmasa bulıp algaynı şikillî. Ümürzaq, külä-külä, anlatırğa tütündü: — İy, hıttän, bıyâ hıttünän äsitilgän. İrändik, bürüngüsa, İran-dağ Büryändäriniñ yaratqan işimligi. Qurqaqtı batır itä, tilhizzî yırlata, qarttarzı yäş käläş äyttirgä ündäy başlay. Qımız tip atala. (BR, 21)*
 “— Zararı yok, yorga at hızlı yürüyor, öndekileri çabucak takip edip yetişiyor. Al, tut hele benim elimden! diye Esfendiyer’e bembeyaz bir içecek konulmuş tas sundu. — Ne bu, süt mü? — Ee, ne sorup duruyorsun! İçince bilirsin! — Arıslan sarhoş olmuş gibi. Umurzak güle güle anlatmaya başladı: — Evet, süttən, at sütünden mayalanmış. İrendik, eskiden İrandağ Büryenlerinin sevdiği içecekleri. Korkağı kahraman eder, dilsiz şarkı söyler, yaşlılara genç gelin ister: Kımız diye adlandırılır.”

Aşağıdaki 6. ve 7. metinler {-p} tura analitik kuruluşunun doğrudan deneyime ve süreklilik görünüşüne işaret etmesine örnekler verilmiştir.

- 6) *Ul kündü İbray, yılqı üyürün Üzüntaldıñ in tüpkül tıqunına bıklanı lä, üyünä üstü. Qatını yanına! Qatını tünü buyı kırpık tä qaqmanı... İbray, yüräğın uslap, tañ minän yäyläwgä saptı, üyürzû tibıǵä äyzanı. Bılä, hunlarğa yaramay — bay za, unıñ yalsıları la här azımdı küzätip tûra. Bay üyürü himiz bulırğa tıyış, baytaldar qışqa yüp-yümürü kilış kırırğa tıyış! İbray aşıǵa, İbray katını xaqında uylay. (U, 206)* “O gün, İbray, at sürüsünü Uzundal’ın en sağlam sırtına bağladı ve evine uçup gitti. Hanımının yanına! Hanımı gece boyu gözünü kırpmadı... İbray, sevgisini yüreğine gömüp tan vaktinde yazlığa uğradı, sürüyü meraya sürdü. Biliyor, gecikmek iyi olmaz — zengin de onun ücretli adamları da her adımını gözetliyorlar. Zenginin sürüsü semiz olmalı, kısıraklar kışa tostombul bir görünüşte girmeli! İbray acele ediyor, İbray hanımını düşünüyor.”
- 7) —*Yaray, hızzıñ xalıq äytmişläy, sufiy bulırhıñ indî. Üziñ dä äytip tûrahıñ, şap qızıqay bit Färiä. Aqıllı, hüzgä lä, işkä lä buldıra. Billähi, tip äytäm bına, Gayaz, şuğa ǵaşıq bula başlanım bit äy. Bır kündü haray başında tüşürüp algaynıq bit. Hin tüşüp kitkäs, uylanıp yattım, yattım da, tuqta, min äytäm, niñä bında bısän arahında tünsüǵıp yatırğa. (NM, 522)* “— Tamam, sizin halkın dediği gibi sofı olursun artık. Kendin de söyleyip duruyorsun, Feriye hızlı kadın. Akıllı, söze de işe de sahip oluyor. Billahi, diyorum işte, Gayaz, ona âşık olmaya başladım. Bir gün sarayın tepesinde buluşmuştuk. Sen inince düşünüp yattım, yattım da dur, niçin burada otların arasında boğulup yatmalıyım.”

2.2.2.5 {-p} *ultıra*

2.2.5.1 Kullanım

{-p} *ultıra* analitik yapısı, zarf-fiil eki almış bir ana fiilden sonra, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş *ultır-* fiilinin kullanılmasıyla oluşur. Bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>yäšäp ultıram</i> “yaşıyorum”	<i>yäšäp ultırabız</i>
2. şah.	<i>yäšäp ultırahıñ</i>	<i>yäšäp ultırahıgız</i>
3. şah.	<i>yäšäp ultıra</i>	<i>yäšäp ultıra(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Yapının olumsuzluk şekli, Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanın ve süreklilik görünüşünün farklı ayrıntılarını sunan bu tarz analitik yapıların olumsuz çekiminden farklı olarak, {-p} zarf-fiil ekinin olumsuz karşılığı olan {-mAy-} olumsuz zarf-fiil ekinin ana fiile getirilmesi ve ardından *ultır-* fiilinin {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmesi sonucu oluşmaktadır. Başkurt Türkçesinde {-p} *ultıra* kuruluşunun olumsuzluk çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>yazmay ultıram</i> “yazmıyorum”	<i>yazmay ultırabız</i>
2. şah.	<i>yazmay ultırahıñ</i>	<i>yazmay ultırahıgız</i>
3. şah.	<i>yazmay ultıra</i>	<i>yazmay ultıra(lar)</i>

Soru Şekli (*Hüraw Formahı*)

Başkurt Türkçesinde {-p} *ultıra* analitik yapısının soru şekli, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş yardımcı fiile, {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>külüp ultırammı</i> “gülüyor muyum”	<i>külüp ultırabızmı</i>
2. şah.	<i>külüp ultırahıñmı</i>	<i>külüp ultırahıgızmı</i>
3. şah.	<i>külüp ultıramı</i>	<i>külüp ultıra(lar)mı</i>

2.2.2.5.2 İşlevler

2.2.2.5.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde, {-p} *ultıra* analitik yapısı ile fiil çekiminde konuşucunun doğrudan deneyimlerini ve bu doğrudan deneyimleri vasıtasıyla edindiği bilgiyi işaretlemesi söz konusudur. Konuşucunun doğrudan deneyimleri

yoluyla işaret ettiği bilgi, süreklilik görünüşüne sahiptir ve çoğunlukla konuşma anında gerçekleşmekte olan hareketle ilgilidir.

Aşağıdaki 1. metinde bekçinin, karşısındaki kişiye yönelik ifade ettiği cümlelerinde ilk olarak bir çıkarım söz konusudur. İlk cümlesinde bekçi, Ak hanımefendinin bugün meclise geldiğinde hatırlatmaları aklına getirmiş olduğunun çıkarımını yapmış ve ardından yine başka bir olasılık cümlesi kurmuştur. Orada ona baskı yapabileceklerini söyledikten sonra ise, karşısındaki muhatabına *Ā hin, batşa sapqını bula türüp ta, ũşunda yükä säynäp ultırahıy* cümlesini söylemektedir. Bu cümlesiyle bekçi, duyuları yoluyla edindiği doğrudan deneyimini ifade etmektedir. Konuşucunun bu doğrudan deneyimini aktardığı hareket, sürekli bir görünüşe sahiptir. Yani, bekçi, sürekliliğe sahip olan ıhlamur çiğneme işini duyuları yoluyla algılamış ve bu doğrudan deneyimini de {-p} *ultıra* analitik yapısıyla işaretlemiştir.

- 1) — *Bızzıñ aq bikä hinıñ şul ıškärtıwıñdı xätirınä tüşürgändir äli bügüngü mäjliskä barmay qarışqanda! — tip ilip aldı tıǵı tıldär haqsı. — Unı küslük ilän äpkittilär, unda la qıyrıtıwzarı mümkün. Ā hin, batşa sapqını bula türüp ta, ũşunda yükä **säynäp ultırahıy**.* (BR, 353) “— Bizim Ak hanımefendi, bugünkü meclise gelip katıldığı zaman senin uyarını aklına getirmiştir! diye ekledi o geveze bekçi. — Onu zorla götürdüler, orada da baskı yapmaları mümkün; ama sen padişahın ulağı olarak, burada ıhlamur çiğniyorsun.”

2. metinde, eser kahramanı Yemiş, Kulluntay hakkında bir kitap okumuş ve bu okuduklarından sonra kendi kendine hayıflanmaya başlamıştır. Kulluntay’ın on üç yaşında inkılap savaşına girmiş olmasına karşın, kendisinin hâlâ gençlik teşkilatına girip girmeme konusunda tereddütleri olmasına kızıp, kendi kendine sinirlenmektedir. Bu duygusunu cümlesinde ifade ederken {-p} *ultıra* analitik kuruluşu ile çekimlenmiş *ikilänip ultıram* yüklemine kullanmıştır. *haman* zaman zarfıyla desteklenen bu fiil çekimi, Yemiş’in şüphe içerisinde olma durumunun daha önceden var olduğunu ve konuşma anında da bu durumun devam ettiğini ifade etmektedir. Yemiş, konuşma anında devam etmekte olan bu hareketi ifade ederken aynı zamanda doğrudan deneyimleri yoluyla vakıf olduğu bir bilgiyi de bildirmektedir.

- 2) *Küllüntay xaqında uqıǵas, Yemiş taǵı uyın üzınä küsirip, büşünüp kitti. «Bına bit, nındäy däwırzä un ũs yäşınän revolyutsion küräş yulına başqan ul! Ā min un altı yäştä bınawı zamanda haman komsomolğa inırgämi-inmäşkämi äli tip, **ikilänip ultıram**! İy aǵhızlıq! İy arttalıq! Ana bit, üzibızzä ğınä tüǵıl, bütä dünya külämındä xızmätsän xalıqtıñ baxıtı ũsün küräş alıp barǵan nındäy qatındar bar! İx, şular kïwık bulhañ inı!..* (ZB, 342) “Kulluntay hakkında bir şeyler okuyunca, Yemiş kendiyile karşılaştırıp düşünmeye başlayınca sinirlendi. O on üç yaş gibi şaşılacak bir çağda inkılap savaşına girmiş! Ama ben on altı yaşında, böyle bir

devirde, hâlâ gençlik teşkilatına girmeli mi girmemeli mi acaba diye tereddüt ediyorum! Ah şuarsuzluk! Ah gerilik! İşte, sadece kendimize değil, bütün dünyada çalışan halkın geleceği için savaşa giren nice kadınlar var! Ah, şunlar gibi olsaydın ya!...”

3. metinde, eser kahramanı Enif Keyum, görüşmeler esnasında sinirlenmiş ve yumruğuyla kürsüye vurmak suretiyle gürültüyü dindirmiştir. Ardından sarfettiği — *iyi, tıılap ultıram, tıılap ultıram, yııılıştıı his tütürüğü yuq, ağıay-ıñi* cümlesiyle, görüşmeler boyunca sürekli dinlediğini ve toplantının hiç sağlam olmadığı görüşüne ulaştığını ifade etmiştir. Onun bu cümlesinde *tıılap ultıram* çekimli fiilini ardı ardına iki defa kullanması da sürekli yapılan hareketin devamlılığını pekiştirmektedir. Konuşucu konumundaki Enif Keyum’un karşısındakilere bildirdiği dinleme hareketi hem sürekliliğe sahiptir hem de onun doğrudan deneyimini ifade etmektedir.

- 3) *Yaray, yıtdi äñgämä barganda işti külkügä bürma! — Äñif Käyum tribuna taqtahın yüzürgü minän tuqılatıp tüyürgä kırıştı. Şaw-şıw küskä tındı. — İyi, **tıılap ultıram, tıılap ultıram**, yııılıştıı his tütürüğü yuq, ağıay-ıñi. Bit yaştar turahında hüyläşkändä ikilätä-üşlätä talapsanlıq kăräk tä baha. Yügihä, üzigizgä mäglüm, bırawzärı müxäbbät zarın huza, bütändärı sinfi düşmandı yaqlarğa ündäy.* (ÜY, 71) “Tamam, ciddi bir görüşmeye gittiğinde işi komikliğe çevirme! — Enif Keyum kürsünün tahtasını yumruğuyla takırdatıp dövmeye başladı. Gürültü zor dindi. — Evet, dinliyorum, dinliyorum, toplantıya benzer tarafı yok, beyler. Gençler hakkında konuşurken iki kat üç kat titizlik gerekli. Yoksa sizin de bildiğiniz gibi birileri muhabbetini ve derdini genişletir. Hepsisi sınıfsal düşmanı savunmaya çağırır.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinlerde de {-p} *ultıra* analitik yapısının bu işlevini görmek mümkündür.

- 4) *Armiyağa alıngandarzı yıyıw häm üzatiw punktına üsünsü kündü kiskä awıştırıp kilip yıtti Musa. Bıyık qıyma minän uratıp alıngan mayzandıı här yağında tip äytirlık iki qatlı ağıas qazarmalar urınlaşqan. Qazarmalar aldında üzün işkämyälärzä türküm-türküm bulıp işhizlıktän irikkän yaş yığittär **güpläşip ultıra**. Türkümdärzıñ bırıhındä Başkürtsa hüyläşhălär, ikınsihındä — russa hüginälär.* (MB, 18) “Musa, orduya alınanları toplama ve gönderme merkezine üçüncü gün akşama doğru ulaştı. Yüksek bir duvarla çevrelenen meydanın her tarafında bir o kadar iki katlı ağaç kışlalar yerleşmiş. Kışlaların önünde uzun iskemlelerde de grup grup olup, işsizlikten başıboş kalmış genç delikanlılar sohbet ediyor. Grupların birinde Başkurtça konuşmalar, diğerinde Rusça sövüyorlar.”
- 5) *Äkiättärzä yazğansa, hıw hülügü, İlyas - bisara - başı-tıyağı minän gäşiş buldı, buğay: küzzärin kızzan ala almay, dărıs buyı unı gına **küzläp ultıra**. Uqıtırsığa unıı yawap birıwın kütä, unıı tawışın, yılmayrıwın yarata.*

İyi, sağättär buyı unı tınlargä, küñü buyı yılmayıwın küzätirgä riza... (U, 257) “Masallarda yazdığına göre, su sülüğü, İlyas -biçare- baştan ayağa âşik oldu galiba: Gözlerini kızıdan ayıramıyor, ders boyunca sadece onu gözetliyor. Onun öğretmene cevap vermesini bekliyor. Onun sesini, gülüşünü seviyor. Evet, saatler boyunca onu dinlemeye, gün boyunca gülüşünü izlemeye razı...”

2.2.6 {-p} yata

2.2.2.6.1 Kullanım

{-p} yata analitik kuruluşu, zarf-fiil eki almış bir ana fiilden sonra, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş yat- yardımcı fiilinin kullanılmasıyla oluşur. Bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqıp yatam</i> “okuyorum”	<i>uqıp yatabız</i>
2. şh.	<i>uqıp yatahıñ</i>	<i>uqıp yatahıgız</i>
3. şh.	<i>uqıp yata</i>	<i>uqıp yata(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzu yardımcı fiile {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Yapının olumsuzluk çekimi, hareketin konuşma anında gerçekleşmediğini ve bu andan sonra da gerçekleşmeyeceğini ifade eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>barıp yatmaymın</i> “gitmiyorum”	<i>barıp yatmaybız</i>
2. şh.	<i>barıp yatmayhıñ</i>	<i>barıp yatmayhıgız</i>
3. şh.	<i>barıp yatmay</i>	<i>barıp yatmay(zar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Başkurt Türkçesinde bu kuruluşun soru şekli, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş yardımcı fiile {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazıp yatammı</i> “yazıyor muyum”	<i>yazıp yatabız mı</i>
2. şh.	<i>yazıp yatahıñ mı</i>	<i>yazıp yatahıgız mı</i>
3. şh.	<i>yazıp yatamı</i>	<i>yazıp yata(lar) mı</i>

2.2.2.6.2 İşlevler

2.2.2.6.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde {-p} yata kuruluşu da yine konuşucunun bizzat içinde bulunup yaşadığı deneyimleri ve bu deneyimleri yoluyla edindiği bilgileri

karşısındakine bildirmesini ifade etmektedir. Konuşucunun kendi tecrübeleri yoluyla edindiği ve karşısındakine bildirdiği bu çeşit eylemler, belirli bir süre devam etmiş ve konuşma anında da hâlâ devamlılık arz etmektedir. Dolayısıyla da süreklilik görünüşüne sahiptir.

Aşağıdaki 1. metinde eser kahramanı Rusya ile ilgili bir değerlendirme yapmaktadır. Bu değerlendirmesinde, Rusya'nın kalabalık nüfusundan faydalanarak kendinden daha az halkları kırıp geçirdiğini ve hâkimiyeti altına aldığını ifade ettiğini belirttikten sonra, cümlesini ... *biwattar buyına üşü yırzıñ baylıgın kimirip yata* şeklinde bitirmiştir. Burada eser kahramanı *biwattar buyına* zaman zarfıyla da Rusya tarafından söz konusu yerlerin zenginliğini sömürme eyleminin belirli bir süredir devam ettiğini vurgulamaktadır.

- 1) *Ul tik üzünñ küp hanlı bulıwınan, üşü qitğala tütqan xälınan fayzalanıp, üzünñ tübän kimäldäğİ qäbilälärzİ, xalıqtarzı qırıp, yırın ut, qan mınan başıp alğan da şunı Tıwğan ilım, «Büyük, bİrzäm häm bülgİlänmäs Räsäy» tip iğlan itkän häm biwattar buyına üşü yırzıñ baylıgın kimirip yata.* (ULT, 18) “O kendi sayısının fazla olmasından, bu kıtaları elinde tutmasından faydalanarak, kendinden aşağı seviyedeki kabileleri, halkları kırıp geçirip onların yerlerini ateş ve kanla almış, memleketim, ‘Büyük, müşterek ve bölünmez Rusya’ diye ilan etmiş ve yüzyıllardır bu yerlerin zenginliğini sömürüyor.”

2. örnekte jandarmaların Devlethan'ın evine geldiği anlatılmaktadır. Askerlerin hepsi, aranan kaçağın Devlethan'ın evinde olduğunu düşünmektedirler. Bu ifade edildikten sonra *Şul Däwlätxan gına bütä qasqındı üzünä yäşirip yata* cümlesi ile Devlethan'ın kaçakları saklama işini sürekli yaptığı vurgulanmaktadır. Devlethan'ın bu şekilde kaçak ve hırsızları saklama işi süreklilik arz etmektedir. Yazarın bilgisi dâhilinde olan ve sürekliliğe sahip bu hareket cümlede {-p} *yata* analitik kuruluşu ile işaretlenmiştir.

- 2) *Jandarmdar, älbittä, tura Däwlätxan — Xan Däwlätkä üyünä kildİ. Bİräw zä bul qıt üsküs talawzıñ xäyläkär bayzan başqa atqarılmawına şiklänmäy. Şul Däwlätxan gına bütä qasqındı üzünä yäşirip yata, bİr ul gına şuga hälätli, bütä uğrılıqtıñ yıp üsü uğa kilip tüynälä.* (U, 56) “Jandarmalar, doğru Devlethan’a — Han Devlet’in evine geldi. Hiçbirinin de bu ödü kopmuş yağmacının hilekâr zenginden başka bir yere kaçmadığına şüphesi yok. Bu Devlethan da bütün kaçakları saklıyor, o da bu konuda pek yetenekli, bütün hırsızlıklarda ipin ucu ona gelip düğümleniyor.”

3. metinde eser kahramanının kendi içine kapandığı; ancak, daha sonra birilerine danışma ihtiyacı duyduğu ifade edildikten sonra, *Qılumbät tirmähindä bikläñipyata* cümlesi yer almıştır. Bu cümlede, Külümbet'in çadırına kapanmasının sürekli bir hareket olduğu {-p} *yata* kuruluşu ile ifade edilmiştir. Konuşucunun bilgisi dâhilindeki bu sürekli hareket söylendikten sonra, devamında Külümbet'in hiç kimseyi yanına yaklaştırmaması da {-A/-y} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir.

- 3) *Tāwzā üz-üzinā yūmūlup yandı-kūyzū, huṅgaraq kīm mīnāndır asıqtan-asıq hūylāşıp, kəñāşlāşıp alıw kārāklıḡın tūya başlanı. Qūlūmbāt tirmāhındā **biklānıp yata**, ırgāhınā bīrāwzı lā indirmāy. Yulaman ūzaqlanı. Hizḡır Şāmsiyā irīnıñ kīmdī kūtķānıñ tūyūmlap ultıra ikān, haq qına äytıp kuyzı:...* (BR, 433) “İlk başta kendi içine kapanıp üzüldü, sonra birileriyle açık açık konuşup, danışma gereği duymaya başladı. Külumbet çadırına kapanıyor, yanına hiç kimseyi sokmuyor. Yulaman durdu. Hassas Şemsiye, kocasının kimi beklediğini seziyormuş, açıkça söyledi: ...”

Aşağıdaki 4-6. örneklerde de {-p} *yata* analitik kuruluşu ile süreklilik arz eden iş, oluş ve hareketlerin ifade edilişini görmek mümkündür. Bu üç metinde kullanılan *yāşāp yata* çekimli fiili, cümlelerin öznelere tarafından gerçekleştirilen ve süreklilik arz eden bir hareketi ifade etmektedir. 4. metinde *Karwansı Ūmūrzaq ta ūşūnda yāşāp yata*; 5. metinde *Lākin bīzzıñ yaqta işķi tārtiptār yāşāp yata*; 6. metinde ise *Yitmāhā, anaw Sajidāhı bında yāşāp yata bit ālī* cümlelerinde süreklilik ifade eden eylemleri görmek mümkündür. Bütün bu cümlelerde, konuşucunun bizzat içinde bulunup yaşadığı doğrudan deneyimini aktarması ile birlikte, doğrudan deneyimler yoluyla kazanılan bilgiye işaret eden bu olay ve durumlar, konuşucunun önermesini söylediği anda, bu anın öncesinde ve sonrasında devamlılık arz eden süreklilik görünüşüne sahiptir. Kervancı Umurzak’ın burada yaşaması işi, konuşma anından önce ve sonra da devam etmektedir.

- 4) *Yalqınbay qızın ikī yīyānı mīnān ūzınā kūsırıp alırgā ıntılıp qararı, tik Zūhrā rizalaşmanı. Karwansı Ūmūrzaq ta ūşūnda **yāşāp yata**, yūrt-qaraltıların nıḡıta birā, sūnki Sūqsūndūñ qabat tīrilip kitīrīnā ışana. Baş ūsta Xūrmāt şulay uq urınınan quzḡalmanı — nisīk taşlap kithīn ul ūzın kīşī itķān bīyızñ ḡailāhīn!* (BR, 267) “Yalkınbay, kızını iki torunuyla birlikte kendisine taşıma hevesindeydi. Fakat Zühre bunu kabul etmedi. Kervancı Umurzak da burada yaşıyor, evini barkını sağlamlaştırıyor. Çünkü Suksun’un tekrar canlanıp geleceğine inanıyor. Baş usta Hürmet yerinden kımıldamadı. — O kendisini yetiştiren adamın ailesini nasıl bırakıp gitsin!”
- 5) — *Qayhı arala şulay ūzgārıp kittiñ ālī hin? Aptırayım,— tip büldırzı Zakir unı.— Ālī qasan ḡına... Xātirlāyhiñmī ikān, batşa tūşūrūlgān... Vaqıtlı xūkūmāt qūlatılḡan māl... Lākin bīzzıñ yaqta işķi tārtiptār **yāşāp yata**...* (Uİ, 68) “— Sen ne zaman böyle değiştin? Şaşıyorum, — diye Zakir onun sözünü böldü. — Hani ne zaman... Hatırlıyor musun ki, padişah düşürülmüş... Geçici hükûmetin devrildiği zaman... Fakat bizim taraflarda eski düzen yaşıyor.”
- 6) *Artaban nisīḡırāk dawam itīrgā huñ bıl tūrmūştū? Haḡınıp qaytha la, awılđa tūrūp sızay almaş kīwīk ul. Kümāk kīşılār arahında işlāp ūyrāngāngālir indī, kūñilī nisiktir yitīmhirāp tūrḡan hımaq. Tik qayza sıḡıp kitīrgā? Yitmāhā, anaw Sajidāhı bında **yāşāp yata** bit ālī.* (NM,

243) “Sonra bu hayatı nasıl devam ettirmeli? Özleyip dönse de, köyde durup dayanamaz gibi o. Birçok kişinin arasında çalışıp öğrenmiştir artık, gönlü ne zamandır kendini yetim hissediyor gibi; ancak nereye gitmek gerek? Ayrıca işte Sajide’si de burada yaşıyor.”

Aşağıdaki 7. ve 8. metinler de {-p} *yata* kuruluşunun bu tarz işlevine örnektir.

- 7) *Gäyibñ yuq ikän, niñä tışñ-turnağñ mñnän qarşı türmayhñ? Niñä qılmağñ yñäyätti üz üstñä alahñ? Timäk, işläp ülgürmäğñ yawızlığñ fursat küttüp yata. Tıştan safhñ, ä işñ tulı rw. Yuğihä, ısın Bolşeviktñ, ülimdän, yazanan qurqıp, yuqtı bar itip hñylawı külkü lä baha...* (ÜY, 110) “Suçun olmadığına göre neden dışınla turnağınla mücadele etmiyorsun? Neden işlemediğin bir cinayeti üzerine alıyorsun? Demek ki, olgunlaşmamış kötülüğün fırsat bekliyor. Dışarıdan safsın ama için kin dolu. Yoksa gerçek bir Bolşevik’in ölümünden, cezadan korkup yok olanı var etmesi gülünç tabi...”
- 8) *Üzgärzimi, qartayzımı ikän? Ä iñ yamanı — unıñ kımılgı, nisik kün itiwı, nındäy qaraşta bulıwı bildähiz. Xäzisä Barlasownanı unan baş tartırğa ündärlik bulğas, Buranşındıñ kirı qaqqıhız faşlawı dälildärı barmı? Züfär unda, Frantsiyala, bızññ ilgä qarşı yawızlıq qılıp yatamı? Yuq, üsüna sıqğırlıq tüğıl bil iştiñ.* (ÜY, 125) “Değişt mi, yaşlandı mı acaba? Ama en kötüsü onun kim olduğu, günlerini nasıl geçirdiği, görüşünün ne olduğu belirsiz. Hezise Barlasovna’yı onu reddetmeye ikna edince, Buranşın’ın reddedilemez açık delilleri var mı? Züfer orada, Fransa’da, bizim ülkemize karşı kötülük yapıyor mu? Yok, bu iş sona erecek gibi değil.”

2.2.2.6.2.2 Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir

Başkurt Türkçesinde tıpkı {-A/-y} fiil çekim ekinde olduğu gibi, {-p} *yata* analitik kuruluşu ile de konuşucu ya da yazar tarafından gözlemlenen hareket ve olayların tasviri yapılmaktadır. Tasvir edilen olay ya da durum, konuşucu ya da yazar tarafından gözlemlendiği sırada devam etmektedir. Yani konuşucu, hâlihazırda devam etmekte olan hareket ya da duruma beş duyu organıyla bizzat şahit olmakta ve edindiği bu bilgisine işaret etmektedir. Bağlam ya da cümle herhangi bir romandan alınmışsa, yazar, hareket ya da durumu gözlemleyerek değil; ama hayalinde tasavvur ederek de o anda olayı devam ediyormuş gibi anlatabilir. Bu üslupla yazar, olay ya da durumları okuyucunun gözleri önüne canlı bir şekilde sunmayı hedefler. Burada da bir tasvirden bahsedilebilir. Neticede, okuyucu okuduğu tasvirlerin yazarın gözüyle gördüğünü, kulağıyla işittiğini ya da hisleri yoluyla yaşadığını farz etmekte ve muhayyilesinde söz konusu manzarayı canlandırmaktadır.

Aşağıdaki 9. metinde komutan Murtazin ve bir asker arasında gergin bir konuşma geçmektedir. Askerin komutanına olan tutum ve davranışlarından, azimli

yüzünden, gururlu bir şekilde rapor verişinden hareketle yazar, komutana, seni komutanım olarak tanıımıyorum dercesine bir tavrın sezildiğini ifade etmektedir. Bu cümleleriyle yazar, askerin komutanı karşısında nasıl bir tutum içerisinde olduğunu okuyucuya tasvir etmektedir. Yazarın anlattığı bu durumda hareket ifade edildiği anda hâlâ devam etmektedir.

- 9) — *Kombrig Murtazin! — tinî lä generalğa tîkaldî. Unıy şulay kilîp inîşindä lä, üzîn tütüşü, tākābbîr doklad birîwî, qūyaşqa yangan tawākkāl yūzındä lä, min hinî komandırım itip tanımayım, tigān işara yarılıp yata.* (ULT, 23) “—Tugay komutanı Murtazin! dedi ve generale karşı yöneldi. Onun böyle gelip girmesinde de, davranış tarzı, üstünlük taslar şekilde rapor veriş, güneşe benzeyen azimli yüzünde de ben seni kumandanım olarak tanıımıyorum şeklinde bir işaret seziliyor.”

10. metinde yine yazar tarafından yapılan bir tabiat tasviri ile karşılaşmaktayız. Bu tabiat tasviri, güneşin doğma vakti olduğunun söylenmesiyle başlamakta ve çayırılıkta tatlı, hoş bir kokunun dalgalandığının, çiçeklerin çiğ tanelerinde gökkuşağının binbir renginin ışıldadığının, kurbağaların vırakladığının, guguk kuşlarının ötüştüğünün söylenmesiyle devam etmektedir. Bütün bu manzara, yazarın gözünden anlatılmakta ve {-p} *yata* analitik kuruluşu ile başlayan tasvir, Başkurt Türkçesinde benzer fonksiyon için kullanılan {-A/-y} fiil çekim eki ile devam etmektedir. Bu manzaradaki hareket ve olaylar yazarın ifade ettiği anda devam etmekte olduğu gibi aynı zamanda süreklilik arz etmektedir.

- 10) *Qūyaş äli gînä qalqıp kilgān saq inî. Mîñ türlü nāfis säskälär mîñän bizälgān sabınlıq, is kitkîs tatlı xuş yîş bürküp, yay gîna tulqınıp yata, säskä tajdarına qungan ısıq tamsılarında yäygür şimäkäyzäri yimildäy, tüñäräk küldä ärmändilär baqılğaşa, kül sitindägi mühābāt tiräktä haqawlana başlağan kākük saqıra: —Käk- kāk- kuk.* (Uİ, 20) “Güneşin doğduğu vakit idi. Bin türlü harika çiçekle bezenmiş çayırılık. İç alıcı tatlı hoş bir koku yayıp yavaşça dalgalanıyor. Çiçeklerin tacına konan çiğ damlalarında gökkuşağının desenleri ışıldıyor. Yuvarlak gölde kurbağalar vıraklıyor. Gölün kenarındaki muhabbet kavağında ötmeye başlayan guguk kuşu bağıriyor: Gu- guk- guk.”

11. örnekte metin, konuşucu ya da anlatıcının delile dayalılık işaretleyicilerini kullanmasıyla başlamıştır. Bütün eşyaların halının üzerine serilmiş olduğu bilgisi, doğrudan şahit olunmuş bir bilgi değildir. Konuşucu ya da anlatıcı eşyaların yere serildiğini görmemiştir; ancak daha sonra bütün bu çeşitli eşyanın güneş ışıklarının altında parlayıp göz kamaştırması, bizzat konuşucunun deneyiminin ifadesidir. Bu durum, konuşucu tarafından bizzat görülmüş ve hissedilmiştir ve konuşma anında da süreklilik arz etmektedir.

- 11) *Ular bütä tawarzarın balaş üştünä tizîp halğandar. Türlü-türlü bıyala hizäptär; tüymälär; bıyala qaşlı qaptırmalar; yüzüktär; baldaqtar; tağı ällä ni xätli yıltırawıqlı bütän vaq-tüyäktär qūyaş nuri astında yimıldeşip,*

küz qamaştırıp yata. (ZB, 140) “Onlar bütün mallarını halının üzerine dizip sermişler. Türlü türlü cam düğmeler, kopçalar, cam kaşlı tokalar, yüzükler, bilezikler, daha da ne kadar parlak öte beri güneş ışıklarının altında parıldayıp göz kamaştırıyor.”

Aşağıdaki 12. ve 13. metinlerde {-p} *yata* kuruluşunun Başkurt Türkçesinde tasvir için kullanılışına örnekler yer almaktadır.

12) *Bır sak ukıtwı Xanıfä apayzarı uşında ekskursiyağa alıp kilgändä: — Bında bürüngü kişilər yaşägän bulha käräk, — tip tä hüylägäyni. Ä qaya başına minhäñ, bütä tirä-yaq us túbündägi kiwık yäyräp yata.* (KKTY, 223) “Bir zaman öğretmen Henife ablaları buraya geziye geldiğinde: — Burada eski insanlar yaşamış olmalı demişti. Kayanın başına çıksan, bütün çevre avucunun içinde gibi duruyor.”

13) *Tısalğan attar yır başındağı qawlanga yäbişkäs, malayzar äsäyzäri quyğan tüksayzarın aqtarırga tütündü. Ular tüşkä awılğa qayıp yürümäyzär, ni tihän dä, alıs qına. Ä attarğa bıl bigiräk tä qulay — bında ülän, aşap qına bütür, ä yıırında sıltırap şışmä ağıp yata.* (KKTY, 246) “Dolaşan atlar yerdeki geçen yıldan kalma otlara yapışınca, çocuklar annelerinin koyduğu çantalara bakmaya başladılar. Onlar akşam köye dönmeyecekler, ne de olsa uzak; ama bu atlara çok uygun. Burada ot, yedikçe biter. Kanalda da şakırdayan bir pınar akıyor.”

2.2.2.6.2.3 Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman

{-A/-y} fiil çekim ekinin fonksiyonlarından bahsedilirken, onun bazen edebî eserlerde bir üslup özelliği olarak tarihî şimdiki zamanı ifade etme özelliğine değinilmisti. İşte Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki gibi, tarihî şimdiki zamanı ifade eden bir başka yapı {-p} *yata* analitik kuruluşudur. Bu kuruluşla da konuşucu ya da anlatıcı, geçmişte olup bitmiş, kendisinin bizzat içinde bulunduğu bir olay ya da durumu anlatarak, dinleyici ya da okuyucunun gözleri önünde bu olay ya da durumu daha canlı hâle getirmek istemektedir.

Aşağıdaki 14. metinde böyle bir durum görülmektedir. Eser kahramanı sözlerine *Bır kis şulay ütkändär turahında hüyläşip yatabız* cümlesiyle başlamıştır. Cümledeki *bır kis* zaman zarfı olayın geçmişte yaşanıp bitmiş olduğu bilgisini vermektedir. Konuşma eylemi olmuş bitmiştir. Konuşucu bizzat içinde bulunduğu bu doğrudan deneyimini {-DX} fiil çekim eki ile değil de {-p} *yata* kuruluşu ile ifade ederek, olayı hem dinleyiciye ve konuşma anına daha da yaklaştırmakta hem de geçmişte kalan konuşma eyleminin yine geçmişteki o süreç içerisinde sürekliliğini vurgulamaktadır.

14) *Bır kis şulay ütkändär turahında hüyläşip yatabız. Väsilä tigiläy äylänä, bilay äylänä, bır hüž başlay za taşlay. Hizip tūram, nizir äytkihñ kilä lä, tik yayın taba almay. Minñ hüžgä lä ällä nisik kñä yawap birä. Bıräy*

nämä hūray za üzï tıñlamay. (ULT, 412) “Bir akşam böyle geçmişte olanlar hakkında konusuyoruz. Vesile, bir o tarafa dönüyor, bir bu tarafa dönüyor, bir söze başlıyor sonra susuyor. Seziyorum, bir şeyler söylemek istiyor da, yalnız fırsatını bulamıyor. Benim sözlerime de öylesine cevap veriyor. Birşeyler soruyor ama dinlemiyor.”

2.2.2.7 {-p} *yŭrŭy*

2.2.2.7.1 Kullanım

{-p} *yŭrŭy* analitik kuruluşu, zarf-fiil eki almış olan bir asıl fiilden sonra, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş *yŭrŭ-* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla meydana gelir. Bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazıp yŭrŭyŭm</i> “yazıyorum”	<i>yazıp yŭrŭybŭz</i>
2. şh.	<i>yazıp yŭrŭyhŭñ</i>	<i>yazıp yŭrŭyhŭğŭz</i>
3. şh.	<i>yazıp yŭrŭy</i>	<i>yazıp yŭrŭy(zär)</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Başkurt Türkçesinde {-p} *yŭrŭy* kuruluşunun olumsuzu yardımcı fiile {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Bu yapının da olumsuzluk çekimi, hareketin konuşma anında gerçekleşmediğini ve bu andan sonra da gerçekleşmeyeceğini ifade eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bilip yŭrŭmäymŭn</i> “bilmiyorum”	<i>bilip yŭrŭmäybŭz</i>
2. şh.	<i>bilip yŭrŭmäyhŭñ</i>	<i>bilip yŭrŭmäyhŭğŭz</i>
3. şh.	<i>bilip yŭrŭmäy</i>	<i>bilip yŭrŭmäy(zär)</i>

{-p} *yŭrŭy* yapısının olumsuzluk şekli, zaman zaman yapıdaki asıl fiilin {-mA-} olumsuzluk ekinin almasıyla da yapılmaktadır. Bu durumda yardımcı fiil tıpkı olumlu çekimde olduğu gibi {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmektedir. Bu şekildeki olumsuz çekim aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bilmäy yŭrŭyŭm</i> “bilmiyorum”	<i>bilmäy yŭrŭybŭz</i>
2. şh.	<i>bilmäy yŭrŭyhŭñ</i>	<i>bilmäy yŭrŭyhŭğŭz</i>
3. şh.	<i>bilmäy yŭrŭy</i>	<i>bilmäy yŭrŭy(zär)</i>

Soru Şekli (*Hŭraw Formahı*)

Bu analitik kuruluşun soru şekli, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş yardımcı fiile {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Konuşucu

bu yapının olumsuzluğu ile konuşma anında herhangi bir iş, oluş ya da hareketin devam edip etmediğini muhatabına sormaktadır.

	Teklik	Çokluk
1. şh.	<i>uqıp yŭrŭyŭmmŭ</i> “okuyor muyum”	<i>uqıp yŭrŭybŭzmŭ</i>
2. şh.	<i>uqıp yŭrŭyhŭŋmŭ</i>	<i>uqıp yŭrŭyhŭgŭzmŭ</i>
3. şh.	<i>uqıp yŭrŭymŭ</i>	<i>uqıp yŭrŭy(zär)mŭ</i>

2.2.2.7.2 İşlevler

2.2.2.7.2.1 Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

{-p} *yŭrŭy* kuruluşu ile konuşucu ya da anlatıcı, doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgiye işaret etmektedir. Doğrudan deneyimler yoluyla edinilen bu bilginin içerdiği olay ya da durum süreklilik arz ederek süreklilik görünüşü sergiler. Konuşucu ya da anlatıcı tarafından işaretlenen hareket devamlı ve sürekli. Söz konusu bu hareket konuşucu ya da anlatıcı tarafından doğrudan deneyimleri vasıtasıyla edinilmiş bir bilgi olmasa da bir kesinliğe sahiptir. Dolayısıyla {-p} *yŭrŭy* kuruluşuyla doğrudan yaşanmamış olsa bile, bu kesin önermeye de işaret edilebilir.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanlarından biri olan Sehibe'nin hayatı hakkında bilgi veren yazar, Sahibe'nin babası tarafından ihtilale kadar Bağostan Hanım'ın öğretmenlik kursunda okutulduğu bilgisini verdikten sonra, Sehibe'nin ihtilalin ardından öğretmenlik yapmaya başladığını söyler. Bu cümlelerin ardından gelen Sehibe'nin babasının sahip olduğu saygın işini bırakıp, kasabada eğitim işinde çalışıyor olması *ışlöp yŭrŭy* çekimli fiili ile işaretlenmiştir. Burada yazar, devam etmekte olan çalışma işi hakkındaki kesin bilgisini işaretlemektedir.

- 1) *Atahı unı revolyutsiyağa xätlŭ ük Bağbŭstan xanımdıŋ mŭgällimälär kursında uqıtqan. Unan, revolyutsiya bulğas, Säxibä tutaş mŭgällimälikkä tütŭŋan. Unıŋ atahı la, xäzrätligŭn taşlap, xäzŭrgŭ kündä volosta, mägarif işindä ışlöp yŭrŭy.* (Uİ, 202) “Babası ihtilale kadar onu Bağbustan Hanım'ın öğretmenlik kursunda okuttu. Ondan sonra ihtilal olunca, Sehibe kız öğretmenlik yapmaya başladı. Onun babası da saygın işini bırakıp şimdi kasabada eğitim işinde çalışıyor.”

2. metinde de yine eser kahramanının sürekli bir harekete ait kesin önermesini ifade edişini görüyoruz. Eser kahramanının 1914 yılından beri nesilleri kana buladıklarını söylediği cümlesinde {-p} *yŭrŭy* analitik kuruluşunu kullanması, hareketin 1914 yılından konuşma anına kadar devam ettiğini işaretlemektedir. Önermedeki hareketin konuşma anından sonra da devam edeceği anlaşılmaktadır.

- 2) — *Un dürtŭnsŭ yıldan birŭ tubıqtan qan kisŭp yŭrŭybŭz. Haman tuymanıŋmı mägänähŭz huğıstan? Bınaw xäldärzän azaq bŭzgä urın barmı Räsäyžä? — tigäynŭm, Ŭrlŭw bayagınan yaman yandıraylanıp:...*

(ÜY, 156) “—1914 yılından beri nesilleri kana buluyoruz. Hâlâ manasız savaşa doymadın mı? Bu kadar şeyden sonra bize Rusya’da yer var mı? demiştin. Urluw bayağı kötü hararetlenip...”

3. metinde eser kahramanı hakkında bilgi verilirken, *Ul hār saq bīr kūtūw bala iŷärtip, ūzūn-ūzūn başıp, yugīrā-atlap yūrūy* cümlesiyle sürekli yapılmakta olan çocuklarla birlikte koşma işine işaret edilmektedir. Her zaman yapılan bu iş anlatıcının kesin bilgisi dahilindedir ve bu kesin önermeye de işaret söz konusudur.

- 3) *Ul hār saq bīr kūtūw bala iŷärtip, ūzūn-ūzūn başıp, yugīrā-atlap yūrūy. Qayzalı aşığa, nizīr işläy, balalar mīnān tūrū uyındar ūyūştūra. Ularzı uram buylatıp yırlatıp alıp yūrūy. Ul ūzī lā küptān tūgīl gīnā ūşū balalar yūrūnda tārbiälängän.* (ZB, 69) “O her zaman bir sürü çocuğu yanına alıp uzun uzun adım atıp, koşuyor. Bir yerlere acele ediyor, bir şeyler yapıyor, çocuklarla çeşitli oyunlar oynuyor. Onlara sokak boyunca şarkı söylüyor. O kendisi de yakın zaman önce bu çocuk yurdunda yetişmiş.”

Aşağıdaki 4.-7. metinlerde {-p} *yūrūy* analitik kuruluşunun bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 4) *Ällä Alişanıñ atahı Nikita İvanoviç xaqında yazırğamı? Ul bit Yimiştin atahınıñ yān duşı, kūrāştāşī bulğan. Xāzır ulı mīnān yarışıp Sovyet-partiya maktābında uqıp yūrūy. Ūzī şunday yūr hūzlī, kūr kūñillī kişī.* (ZB, 153) “Acaba Alişan’ın babası Nikita İvanoviç hakkında yazıyor mu? O Yimiş’in babasının can dostu, mücadele arkadaşımı. Şimdi oğluyla yarışıp Sovyet partisinin okulunda okuyor. O öyle hızlı konuşan, sağlam cesur yürekli bir kişidir.”
- 5) *Yazır ul, yazır! — Ūmūrzaq Āsfāndiärzī arqahınan hūyūp aldı. Qızıq kişī indī ällä: ikī karwan mīnān yītī darya aşıp kilgān baylıgınıñ yartuhın tiyirlik qala xalqına taratıp birzī. Dūnya hillängäs, işäpläşirbız, yānähī. Bız barıbiz za Būryändär bit äli, tip ūzī tāwgī tapqır kūrğān kişilär yağında huğışıp yūrūy. Ul gīna la tūgīl, sardar bulıp kitti... Ā bina Qūzayar Ural-batır turahındağı dastandı hūylāp bütürä almanı. Bik yäl!* (BR, 61) “Yazar o yazar! Umurzak İsfendier’i arkasından okşadı. Enteresan bir kişiydi: İki kervanla yedi deniz geçerek gelen zenginliğinin neredeyse yarısını hemen şehir halkına dağıttı. Güya dünya sakinleşince hesaplaşmışız. Bizim hepimiz de Büryeniz diyerek ilk defa gördüğümüz kişilerin tarafında savaşıyor. Üstelik başkomutan oldu ama Kuzayar Ural Batır hakkındaki destanı bitiremedi. Pek yazık!”
- 6) *Kişilärzīñ kül tūşlū yūzzārınā nur yūgīrzi, İstārınā yılı indī, hār kīm qūrallı Başıqurttarzı kürip qalırğa tırıştı. Xätär bit: ūşū gāräsättä Başıqurt gāskärzärī lā hin dā min ayqaşıp yūrūy! Ni maqsat mīnān kilälärzır; hār xäldä lā, ūzīñdikī — ūzīñdikī indī.* (UYT, 15) “İnsanların kül rengi yüzlerine nur indi. İçlerine bir sıcaklık geldi. Herkes silahlı Başkurtları görmeye çalıştı. Tehlikeli tabi, bu fırtınada Başkurt askerleri de sen de

ben de mücadele ediyoruz! Ne maksatla geliyorlar acaba, her hâlde herkesin bir amacı vardı.”

- 7) *Ä tiğilär attarın üräpsitip tuqtattılar za, multıqtarın tüsqap: «Kımhıñ hin? Nişläp yürüyhüñ bında?!» — tip yändi alıp baralar. Şunda gına üslü budenovkaların şäyläp: «İx, tuğandar!» — tip qısqırıp yibärzim.* (ÜY, 225) “Diğerleri atlarını şahlandırıp durdurdular ve silahlarıyla nişan alıp, ‘Kimsin sen? Burada ne yapıyorsun?!’ diye aklını aldılar. Aynı zamanda şapkalarına dikkat edip ‘Eh, kardeşler!’ diye bağırdım.”

2.2.2.7.2.2 Kesin Önerme; Genel Hüküm

{-p} *yürüy* analitik kuruluşu zaman zaman konuşucunun herhangi bir olay veya durum karşısında öne sürdüğü kesin bir önermeyi ya da genel bir hükmü ifade etmektedir. Bu durumda konuşucunun olay ya da durumun olduğuna ve devam ettiğine yönelik bir yorumu söz konusudur. Bu yorum, konuşucunun gördüklerine ya da o anda yaşadıklarına dayanmasa da daha önceki bilgilerine dayanmakta, dolayısıyla da kesinlik arz etmektedir.

8. metinde Ziyada ve Mehmüt arasında geçen bir konuşmada, Ziyada’nın hayırlı günler dilemesinin ardından gülümseyişine bir anlam veremeyen Mehmüt’ün içinde bulunduğu ruh durumuna işaret edilmiştir. Biraz kalbi kırılan Mehmüt’ün bu durumunun ardından gelen *Kışi qasandan birli ällä nizär kisirip, gazaptarğa qalıp yürüy* cümlesi ile yoruma dayalı bir önerme ortaya konulmuştur. Bu anlatıcıya ait genel geçer bir hükümdür. Bu hüküm, Mehmüt’ün ruh durumundan hareketle ve daha önceki bilgilere dayanılarak verilmiştir. Cümlede söz konusu olan insanoğlunun başından neler geçip, ne ıstıraplara maruz kaldığı hareketi süreklilik görünüşüne sahiptir.

- 8) — *Xäyirli kün... — Ziyada hıñ kım tiğän şikillı qararı la unıñ üñ hüzzeri minän ük yawap birzi. Yılmayzı, müläyım yılmayzı, tik Mäxmüt bıñıñ mägänähin gınä añlap yitmäni. Qatın äzäp üsün gınä yılmayzı şikillı, şuğa Mäxmütñ bir az küñil qırıldı. Kışi qasandan birli ällä nizär kisirip, gazaptarğa qalıp yürüy, ä bıl isım üsün gınä işänläştı lä ütti lä kittı.* (UYT, 164) “— Hayırlı günler... Ziyada siz kimsiniz, der gibi baktı ve kendisi cevap verdi. Gülümsedi, pek şirin gülümsedi, ancak Mehmüt bunun anlamını anlamadı. Kadın sadece nezaketen gülümsedi gibi. Mehmüt’ün buna biraz kalbi kırıldı. İnsanoğlu ne zamandan beri neler deneyip, ıstıraplara maruz kalıyor, ama bu, isim için selamlaştı ve geçip gitti.”

9. metinde de yine anlatıcının yoruma dayalı fikirlerini görmekteyiz. Burada anlatıcı dünya üzerinde güzel, okumuş, güçlü birçok şanslı insan olduğunu söylemektedir. Ardından bu insanların bir çok şehirler görüp, birçok insanla sohbet ettiğine ve edeceğine yönelik yorumunu, *Ällä qayzarza, ällä nindäy qalalarzı kürip, ällä nindäy kışilär minän hüyläşip yürüyär* cümlesiyle işaretlemekte ve hükmü verirken {-p} *yürüy* analitik yapısını kullanmaktadır.

- 9) *Qayhılay bāxītli kişilär bula bit dünyala! Şunday maturzar, uqımışılar, küslülär! Ällä qayzarza, ällä nindäy qalalarzı kürp, ällä nindäy kişilär mınän hūylūşp yūrūyär. Komandir bulasaqtar.* (UYT, 80) “Ne kadar şanslı insanlar var bu dünyada! O kadar güzeller, okumuşlar, güçlüler! Kim bilir nerelerde kim bilir nasıl şehirler görüp, kim bilir nasıl insanlarla konuşuyorlar. Kumandan olacaklar.”

2.2.2.7.2.3 Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir

Başkurt Türkçesinde {-p} *yūrūy* analitik yapısı da yine konuşucu ya da anlatıcı tarafından doğrudan deneyimleri yoluyla bilgisini edindiği, süreklilik arz eden olay ve durumları tasvir etmek için kullanılmaktadır. Özellikle roman gibi edebî metinlerde sıkça kullanılan bir üslup özelliği olan bu durum, anlatılan manzarayı dinleyici ya da okuyucunun gözleri önüne canlı bir şekilde sermeyi hedefler.

Aşağıdaki 10. metinde Ügek’in misafirlerinin Kügizil nehrine doğru bakışları ve bu manzara karşısında neler gördükleri ifade edilmektedir. Onların gördükleri manzara yazar tarafından tasvir edilmekte, Yurmatı’nın meşhur askerlerinin dinlenmek için mola vermiş olduğu söylendikten sonra, o anda bir yandan devam eden atların otlamaları, askerlerin yemek pişirmeleri, ocaklarının sayısının karşı tarafı rahatsız ettiğine işaret edilmektedir. Bu tasvir sırasında atların otlama işine devam ettikleri bilgisi ise *Attar utlap yūrūy* cümlesinde {-p} *yūrūy* analitik kuruluşu ile ifade edilmiştir. Buradaki tasvirde atların otlaması işinin devam ettiği bilgisine de işaret söz konusudur.

- 10) *Ügäk ularzı ultırtırğa ünütkan şikillı, bälki, basıp türüwzarın nıgıraq yaratalır. Hämmähiniñ dä qaraşı aşqa Kügizil üzäniñä tübälgän. Unda Yurmatı iliniñ danlı sirıwı yalğa tuqtağan. Attar utlap yūrūy, huğışsılar aşarğa bışırä — usaqtar hanı gına la qarşı yaktıñ qūtün alırlıq.* (BR, 296) “Ügek onları oturtmayı unutmuş gibi, belki ayakta durmaları daha çok hoşuna gidiyordur. Hepsinin de bakışları aşağıya Kügizil nehrine dikilmiş. Orada Yurmatı ülkesinin meşhur askeri dinlenmek için mola vermiş. Atlar otluyor, askerler yemek pişiriyor. Ocaklarının sayısı karşı tarafın rahatını kaçırır derecesinde.”

11. metinde de yine böyle bir tasvirle karşılaşırız. Yazar bu defa eser kahramanı İlyas’ı tasvir etmekte, onun görünüş ve hareketlerini okuyucunun gözleri önüne sermektedir. Bağlamın ilk cümlesinde İlyas’ın yapmış olduğu bir harekete işaret edilmektedir. Bu hareket süreklilik arz eden koşma hareketidir. İlyas’ın süreklilik ifade eden koşma hareketinin söylenmesinin ardından, onun nasıl görüldüğü ile ilgili tasvir devam eder. Burada o an için devam eden hareket {-p} *yūrūy* analitik kuruluşu ile işaretlenmiştir.

- 11) *İlyas yūgırp yūrūy, äytirhiñ, yıhandan üsüp qaytqan. İspaylangan, kükräktärı tağı la kiñäyibıräk kitkän kiwık, muyl küzzärı maylangan.*

Ular tağı la şayanıraq, tağı la ütkirräk hımaq — mut bazlayzar. (U, 453)
 “İlyas koşuyor, sanki cihandan uçup gitmiş. Süslenmiş, göğüsleri daha da büyümüş gibi, kiraz gözleri yağlanmış. Onlar daha da çapkın daha da keskin gibi kurnazca parıldıyorlar.”

Aşağıdaki 12. ve 13. metinlerde {-p} *yürüy* kuruluşunun bu tarz işlevini görmek mümkündür.

- 12) *Kün hayın tiğän-bınan taqta, aǵas-taş kütärıp alıp qayıp, Tülküsuratuzıp bütän süländi yañınan işläp quyzı, qıymalarzı, qapqanı rätläni. Xäzır ana haray başın bütäytirgä üzirlänıp yürüy.* (NM, 324) “Her gün oradan buradan tahta, ağaç, taş getirerek, Tülküsuradaki kileri yeniden yaptı. Çitleri, kapıyı düzeltti. Şimdi de ahırın çatısını tamir etmeye hazırlanıyor.”
- 13) *Yügirıp Mähäzi aǵay kilip yitkän buldı. Konyuxtar za ni işlärgä bilmäy yürüy. Yaqın barırlıq tügil. Bütürä bit bul xäzır! Yündüz tiğiniñ bir nisä urının umırıl tişläp tä aldı. Tik bır azzan gına yäş yığılğanın bildirzi buǵay, bınan ısqındı la harayǵa inıp yuǵaldı.* (UYT, 211) “Mügezi ağabey koşup yetişti. Seyisler de ne yapacaklarını bilmiyorlar. Yaklaşılacak gibi değil. Bu şimdi bitiriyor! Yıldız diğerinin birkaç yerini tutup ısırdı; ancak biraz sonra genç yenildiğini haber verdi. [Herhâlde] bundan kurtuldu ve saraya girip kayboldu.”

2.3 GELECEK ZAMAN (*Kilüsäk Zaman*)

Gelecekle ilgili cümleler, konuşucunun olguya ilişkin bilgisinden çok kestirim ya da niyetlerine dayanmasının doğal bir sonucu olarak düşünülebilir. Lyons, buradan hareketle genel söz dizimi bakımından geleceğin (*futurity*), kip ve zaman ayrımını kesen bir kavram olduğunu ifade eder (1983: 279).

Gelecek zamanın gözlemlenmeyen henüz gerçekleşmemiş olaylara yönelik olması, bu zamanın sık sık kipsel görevler de yüklenmesine yol açar. Bu nedenle, gelecek zamanın belirginleşmesi dillerde çoğu zaman zayıftır. Gelecek zamanın pek çok dilde kipsel belirleyicilerle sunulması da bu tür zamanın zaman karakterinin çok belirgin olmamasına dayanır. Dolayısıyla, gelecek zaman dilde sık sık, olasılık, olanaklılık, amaçlama, istek gibi zamansız anlatımlarla sunulmaktadır (Uzun 2004:152). Gelecek zamanın tanımını yapan Comrie ise, bu zamanı, bir durumun şimdiki zamandan daha sonraki bir zamana yerleştirilmesi olarak tanımlar (1985: 43). Zamanı konu alan eserinde Fleishmann, gelecek zamanı, zaman çizgisinde $Ka > Gn/Oa$ veya $Ka/Gn > Oa$ şeklinde formüle etmektedir (1990: 39).

Gelecek zaman bazen emir kipine kayar. Herhangi birine kendi isteği dışında bir işi yaptırabilmek için bu fiil kipi kullanılır (Acarlar 1969: 253). Dil biliminde kip ve kiplik ifade eden bütün kelimelerin bir gelecek zaman anlamı olduğu zaman

zaman ifade edilmiştir (Binnick 1991: 251). Palmer'e göre de kiplik kelimelerinin gelecek zamana gönderimde bulunması şaşırtıcı değildir. O, geleceğin tamamen bilinemeyeceğini ve bunun, gelecekte olacak bir olayın makul bir varsayımından daha fazla bir şey olmadığını ifade ederek, gelecek zamanın istek ve gerçek dışılık yoluyla kipe işaret ettiğini vurgulamıştır (2000: 105). Lyons da geleceğin bizim deneyimlerimize işaret eden geçmişten farklı olduğunu ve geleceğin tamamen zamana ait bir kavram olmadığını, onun muhakkak tercih ve buna benzer kiplik düşünceleri içerdiğini belirtmiştir (1977: 677). Bybee, Perkins ve Pagliuca ise geleceği, zamandan çok kip ve kiplik bakış açısından inceleyerek onun rica, zorunluluk, emir vb. bazı fonksiyonlarını ele almışlardır (1994: 280).

Daha önce de belirtildiği üzere gelecekleğin zaman ve kipi kesen bir kesişme noktası olduğu genel olarak dil biliminde çoğunlukla ifade edilmiştir (Lyons 1983: 279). Gelecek zaman, konuşunun gelecekte gerçekleştireceği iş, oluş ve hareketleri anlatmak için kullandığı bir zaman şeklidir. Geleceğe yönelik olan her harekette bir istek, bir rica ya da bir emir olması doğaldır. Çünkü gelecek, geçmiş gibi kesin çizgileri olan bir kavram değildir. Konuşucunun geleceğe dair söyleyeceği sözler, her zaman farazi olacaktır. En kesin hâlinde bile konuşucunun bir isteği, ya da niyeti söz konusudur. Bundan yola çıkarak yine kip ifade eden istek, niyet, gereklilik kiplerinde de her zaman geleceğe yönelik bir zaman söz konusu olduğu söylenebilir.

Kip ve zamanın bu şekilde kesişme noktasını temsil eden gelecek zaman, Başkurt Türkçesi gramerlerinde iki ayrı şekilde ifade edilmiştir. Bu iki şekil arasında bazı anlam farklılıkları vardır. Bu ayrım için ayırıcı nokta, zamanlardan birinin daha kesin bir geleceği, diğerinin ise kesin olmayan bir geleceği ifade etmesi olarak belirtilmiştir (Dmitriyev 1948: 152, 1950: 164; Kiyekbayev 1966: 99; Yuldaşev 1981: 282 ; Zeynullin 2002: 143). Bu kesin ve kesin olmama durumundan hareketle, gelecek zaman belirli gelecek zaman ve belirsiz gelecek zaman şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Konuşucunun geleceğe yönelik olan niyetlerini ifade ediş şeklinin belirli ve belirsiz olarak ayrılması, onun kiplik olarak farklı anlamlara işaret etmesinden kaynaklanmaktadır. Konuşucunun cümlesindeki tutumu ve ruh durumu kesin ve kararlılığa dayanıyorsa belirli gelecek zaman, daha belirsiz bir durum ve kararsızlık taşıyorsa belirsiz gelecek zaman söz konusudur. Yani bu tanım ve terimlerdeki belirlilik ve belirsizlik kiplik anlam bakımından bir ayrıma tabidir. Belirlilikte konuşucu ya da anlatıcının kesin ve kararlı bir tutumu, belirsizlikte ise konuşucu ya da anlatıcının belirsiz ve daha kararsız, muallak bir tutumu söz konusudur.

2.3.1 BELİRLİ GELECEK ZAMAN (*Bildäli Kıläsäk Zaman*)

2.3.1.1 {-(y)AsAk}

2.3.1.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zaman şu şekilde formüle edilebilir:

Fiil + {-(y)AsAk} + şahıs eki

Ekin değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Ünsüzle biten fiil köklerine *-asaq*, *-äsäk* ekleri getirilir; *alasaq* “alacak”, *yazasaq* “yazacak”, *biräsäk* “verecek”, *bäylänäsäk* “bağlanacak”, *äsänäsäk* “üzülecek”.

2. Ünlüyle biten fiil köklerine eklendiğinde, *-yasaq*, *-yäsäk* şeklinde araya yardımcı ses getirilir: *tıräyäsäk* “dayanacak”, *asırayasaq* “yetişecek”, *bildäläyäsäk* “belirleyecek”, *faşlayasaq* “açıklayacak”.

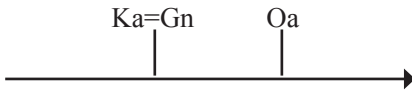
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazasaqmın</i> “yazacağım”	<i>yazasaqbız</i>
2. şh.	<i>yazasaqhıñ</i>	<i>yazasaqhıgız</i>
3. şh.	<i>yazasaq</i>	<i>yazasaq(tar)</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>fikirläyäsäkmın</i> “düşüneceğim”	<i>fikirläyäsäkbız</i>
2. şh.	<i>fikirläyäsäkhıñ</i>	<i>fikirläyäsäkhıgız</i>
3. şh.	<i>fikirläyäsäk</i>	<i>fikirläyäsäk(tär)</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ımlayasaqmın</i> “anlatacağım”	<i>ımlayasaqbız</i>
2. şh.	<i>ımlayasaqhıñ</i>	<i>ımlayasaqhıgız</i>
3. şh.	<i>ımlayasaq</i>	<i>ımlayasaq(tar)</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>hıpıräsäkmın</i> “süpüreceğim”	<i>hıpıräsäkbız</i>
2. şh.	<i>hıpıräsäkhıñ</i>	<i>hıpıräsäkhıgız</i>
3. şh.	<i>hıpıräsäk</i>	<i>hıpıräsäk(tär)</i>

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zaman, gelecekte gerçekleşeceği kesin olarak görülen iş, oluş ve hareketler için kullanılır. Konuşucu ve dinleyici, söz konusu eylemin gerçekleşeceğine, olup olmayacağına kuvvetli sebeplerden dolayı inanmaktadır (Dmitriyev 1948: 152, 1950: 164; Kiyekbayev 1966: 99; Yuldaşev

1981: 282 ; Zeynullin 2002: 143). Bu zaman için, Başkurt gramerlerinde değişik terimler kullanılmıştır. Belirli gelecek zamanın, olacağına inanılan iş ve oluşları göstermekle birlikte, çoğu zaman uzak gelecekte olacak işi değil, yakın gelecekte olacak işi bildirdiğini ifade eden Dmitriyev, bu zamanı *2-sĩ kiläsäk zaman* olarak adlandırmıştır (1950: 164). Yuldaşev tarafından ise, yine aynı noktadan hareketle *buduşçeye opredelennoye vremya* “belirli gelecek zaman” başlığı altında incelenmiştir (1981: 282). Kiyekbayev ve Zeynullin, {-y)AsAk} fiil çekim eki ile oluşan gelecek zamanı, *bildäli kiläsäk zaman* başlığı altında ele almışlardır (1966: 99; 2002: 142).

Başkurt Türkçesinde {-y)AsAk} fiil çekim eki ile gerçekleştirilen zaman, belirli gelecek zaman terimiyle karşılanmaktadır; ancak, yukarıda da bahsedildiği üzere bu fiil çekim eki, cümlede konuşucunun geleceğe dair kesin gözüyle baktığı bir niyet ve istediğini kuvvetle vurgulamaktadır. {-y)AsAk} fiil çekim ekinin bu özelliği dolayısıyla zamanla birlikte, onun kip ve kiplik anlamları daha da belirginleşmektedir. Zaman ve kip kategorisi arasında kalan {-y)AsAk} fiil çekim ekinin bu durumu aslında çok şaşırtıcı değildir. Çünkü, cümlesinde gelecek zamana gönderimde bulunan konuşucu, geleceği bilemeyeceği ve henüz gerçekleşmemiş bir hareketten bahsettiği için bu tarz olay veya durumda gelecekte gerçekleşmesi beklenen, tasarlanan bir niyet ifadesi her zaman mevcuttur. Bu ekle ifade edilen olay ya da durumlar, özellikle cümledeki bazı zaman zarfları ile gelecekte bir noktaya daha rahat yerleştirilebilmektedir. Hareketin gelecekte bir noktaya gönderimi, bu zaman zarflarıyla desteklenmektedir.

Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanı, zaman çizelgesine aşağıdaki gibi yerleştirmek mümkündür.

Şekil 23. Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zamanın sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formalı)

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zamanın olumsuzu iki şekilde yapılmaktadır. Bu şekillerden ilki, {-mA-} olumsuzluk eki ile yapılan şekildir ki, bu, edebî dilde daha yaygın olan şekildir. Ünlüyle biten olumsuzluk eki {-mA-} dan dolayı, belirli geçmiş zamanın olumsuz şeklinde daima *-yasaq/- yäsäk* ekleri kullanılır. Bu zamanın olumsuzu, gelecekte iş, oluş ya da hareketin olamayacağını ifade etmektedir ve yine bu olumsuz hareket içinde konuşucunun niyeti söz konusudur.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>inmäyäsäkmiñ</i> “girmeyeceğim”	<i>inmäyäsäkbız</i>
2. şh.	<i>inmäyäsäkhñ</i>	<i>inmäyäsäkhğiz</i>
3. şh.	<i>inmäyäsäk</i>	<i>inmäyäsäk(tär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>matasmayasaqmın</i> “uğraşmayacağım”	<i>matasmayasaqbız</i>
2. şh.	<i>matasmayasaqhıñ</i>	<i>matasmayasaqhıgız</i>
3. şh.	<i>matasmayasaq</i>	<i>matasmayasaq(tar)</i>

Belirli gelecek zamanın olumsuzunda kullanılan ikinci şekil ise, {- (y)AsAk} fiil çekim ekini almış olan temel fiilden sonra *tügıl* olumsuzluk kelimesi getirilerek yapılan şekildir. Dmitriyev, bu şeklin daha çok konuşma dilinde ve ağızlarda yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir (1948: 154; 1950: 165). Zeynullin ve Yuldaşev de belirli gelecek zamanın bu şekilde yapılan olumsuzluğundan bahsetmişlerdir (1981: 282; 2002: 143).

Belirli gelecek zamanın *tügıl* olumsuzluk kelimesiyle şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qaldırasaq tügılın</i> “bırakmayacağım, bırakacak değilim”	<i>qaldırasaq tügılbiz</i>
2. şh.	<i>qaldırasaq tügılhıñ</i>	<i>qaldırasaq tügılhıgız</i>
3. şh.	<i>qaldırasaq tügıl</i>	<i>qaldırasaq tügıl(där)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>şıltäläyäsäk tügılın</i> “azarlamayacağım, azarlayacak değilim”	<i>şıltäläyäsäk tügılbiz</i>
2. şh.	<i>şıltäläyäsäk tügılhıñ</i>	<i>şıltäläyäsäk tügılhıgız</i>
3. şh.	<i>şıltäläyäsäk tügıl</i>	<i>şıltäläyäsäk tügıl(där)</i>

Soru Şekli (*Hürav Formahı*)

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zamanın soru şekli için, yine {-mX} soru eki kullanılır. {- (y)AsAk} fiil çekim eki ve {-mX} soru eki ile yapılan soru şekli, gelecekteki bir işin olup olmayacağını, olay ya da durumun gelecekte yapılmasının niyet edilip edilmediğini sormak için kullanılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qütqarmayasaqmınmı</i> “kurtarmayacak mıyım”	<i>qütqarmayasaqbızmı</i>
2. şh.	<i>qütqarmayasaqhıñmı</i>	<i>qütqarmayasaqhıgızmı</i>
3. şh.	<i>qütqarmayasaqmı</i>	<i>qarmayasaq(tar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>tikşirmäyäsäkmınmı</i> “araştırmayacak mıyım”	<i>tikşirmäyäsäkbızmı</i>
2. şh.	<i>tikşirmäyäsäkhıñmı</i>	<i>tikşirmäyäsäkhıgızmı</i>
3. şh.	<i>tikşirmäyäsäkmı</i>	<i>tikşirmäyäsäk(tär)mı</i>

2.3.1.1.2 İşlevler

2.3.1.1.2.1 Kararlılık, Kesinlik; Gelecek Zaman

Gelecekte yapılacak olan iş, oluş ve hareket hakkında konuşunun hiçbir şüphe taşınamaması durumunda bu kip kullanılır. Konuşucu veya anlatıcı, söylediği hareketin olacağı konusunda kesinlik ifade etmektedir. Eylemin gelecekte mutlaka gerçekleşeceği kuvvetle belirtilmekte ve konuşucunun cümlesindeki yargı bir kesinlik arz etmektedir. {- (y)AsAk} fiil çekim ekinin bu işlevi, ekin temel işlevidir ve zamanla ilgilidir (Dmitriyev 1948: 152, 1950: 164; Kiyekbayev 1966: 99; Yuldaşev 1981: 282; Zeynullin 2002: 143).

Konuşucu, {- (y)AsAk} fiil çekim eki ile kendi bilgisi dahilinde olan, gerçekleşeceği hem konuşucu hem de dinleyiciye malum olan iş, oluş ve hareketleri işaretlemektedir. Özellikle hareket fiilleri, {- (y)AsAk} fiil çekim ekiyle birlikte anlamı gelecek zamana taşımaktadır.

Aşağıdaki 1. örnekte koyunlara saldırmaya hazırlanan dişi ve erkek kurt, onlara saldırmak için bir plan yapmıştır ve dişi kurt sürünmektedir. Baba kurt ise, saklanarak koyunlara yaklaşır. Erkek kurt işini iyi bilmektedir. Yazar tarafından, onun iç sesiyle burada kesinlik ifade eden bir yargı verilmiştir. Kurt, dünyasını unutan koyunların onları fark etmeyeceği ve onun kokusunu bile hissetmeyecekleri konusunda kendisinin daha evvelki deneyimlerinden dolayı emindir. Bu kesin ifade cümlede {- (y)AsAk} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

- 1) *Bürilär hariqtarğa yıldıñ aşqı yağınan kildı. Kütüwgä yıtäräk ikigä ayırıldılar: inä bürı hulğa bürüldü la ülän arahına hılaşıp yattı, ä ata bürı büşüp qına hariqtarğa yaqınlaştı. Quyı, yaşıl üländiñ üziñ nisik yäşirgänin ul yaqşı aňlay, dünyahın ünütüp yürüğan tuñbaştar ularzı şäylämäyäsäk, yışın dā tūymayasaq.* (UYT, 196) “Kurtlar koyunlara rüzgârın aşağısından geldi. Beklemeye koyularak ikiye ayrıldılar: Anne kurt sola döndü ve otların arasında süründü. Baba kurt ise saklanıp koyunlara yaklaştı. Koyu yeşil otların onu nasıl sakladığını iyi biliyor, kendilerinden geçerek otlayan aptallar onları fark etmeyecek, kokusunu bile hissetmeyecekler.”

Aşağıdaki 2. metinde, eser kahramanı Kinye'nin bir ziyaretçisi gelmiştir. Bu kişi molladır; ancak, metnin devamında yazar tarafından Kinye ile daha önceden aynı okulda okumuş olan bu molla hakkında yorum yapılmaktadır. Bu yorumun ardından gelen *Bügün Kinyägä ügüt-näsixät hüyläyäsäk* cümlesi ile bir şekilde, konuşucunun bilgisi dahilinde olan, gerçekleşeceği kesin olan bir hareket işaretlenmektedir. Gelecek zamanda gerçekleşecek bir hareketin bugün zaman zarfını alabilmesi ise, hareketin gün içerisinde gerçekleşeceği fikrinin kesinliğini biraz daha vurgulamaktadır.

- 2) *Tüşkä taban mulla kildı. Mullahı la kım huñ?! Kinyä mınän Stärlıbaş mähräsähindä birgä uqığan Kamay Qansultın! Üzi tırı yalqaw, üzi*

samahız yalağay, uşaqsl bir bändä inı. Şul mulla bulıp alğan. Bığün Kinyägä üğüt-näsixät hüyläyäsäk. (K, 156) “Akşama doğru molla geldi. Molla da kim?! Kinye ile Sterlibaş medresesinde birlikte okuyan Kamay Kansultan! Kendisi tam bir tembel, son derece dalkavuk, ispiyoncu bir kuldu. Bu molla olmuş. Bugün Kinye’ye nasihat verecek.”

3. metinde de yine {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile ifade edilen fiil çekiminde yargının kesinliğine ait bir örnek görüyoruz. Burada daha önceden de tanışan Saniya ve Ehet karşılaşır; ancak, birbirleriyle konuşacak ortak bir dil bulamadan ayrılırlar. *Tik ikihiñä lä bir nämä asıldı: ular; müğayın, bir-birihiñän başqa yäşäy almayasaqtar* cümlesi onların karşılaşmalarından sonra hissettikleri bir duygu olarak verilmekte ve burada onların artık birbirlerinden başka kimseyle olamayacağı bilgisinin kesinliği muhakkak zarfıyla da pekişmektedir.

3) *Saniya üsün bil kişi tışqı kiyäfätı, üz-üzin tütüwı mınän gñä tügıl, uy-fikirzäri mınän dä bütünläy yat bulıp qalğaynı. Saniya turahında bına şularzı bilgäs, tılhız qaldı Äxät. İştäri bütüp institutqa qaytahı kündü tağı üsraştılar; häm tağı la urtaq tıl taba almay ayırılıştılar. Tik ikihiñä lä bir nämä asıldı: ular; müğayın, bir-birihiñän başqa yäşäy almayasaqtar.* (KKTY, 177) “Saniya için bu kişi, sadece kılık kıyafeti, hâl ve hareketleriyle değil, fikirleri ile de tamamıyla yabancıydı. Saniya hakkında bunları öğrenince, Ehet’in dili tutuldu. İşleri bitip enstitüye döneceği gün tekrar karşılaştılar ve yine ortak bir dil bulamadan ayrıldılar; ancak ikisi de bir şeyi anladı: Muhakkak ki onlar birbirlerinden başka kimseyle yaşayamayacaklar.”

4. örnekte Saniya düğünü hakkında düşüncelere dalmıştır. Saniya’nın iç sesinden verilen bu bilgilerde, biz onun hisleri ve düşüncelerini öğreniyoruz. Düğününde babasının olmayacağı bilgisine kesin olarak sahip olan Saniya, *Minıñ tuyımda qūzalar-qūzasalar bulmayasaq* cümlesiyle gelecekte olacak olan düğününde, babasının olmamasından dolayı dünürlerinin de olmayacağına işaret etmektedir. Aslında geleceğin hiç kimse tarafından kesin olarak bilinemeyeceğinden hareketle; burada ancak konuşucunun cümleyi söylediği anda gelecekle ilgili olarak sahip olduğu kesin bilgiye işaretinden söz edebiliriz.

4) *Bir kündü Saniya tağı bülmähñä qaytıp yatqas, ata-äsähiz ütäsäk tuy xaqında uylana başlanı. Minıñ tuyımda qūzalar-qūzasalar bulmayasaq. Qūza-kūzağıyhız tuy bulamı ni? Kürähñ, ularzan başqa la tuyzar ütä ikän.* (KKTY, 201) “Bir gün yine Saniya, odasına dönüp yatınca, anne babası olmadan geçecek olan düğünü hakkında düşünmeye başladı. Benim düğünümde dünürler dünürçüler olmayacak. Dünür dünürçüsüz düğün olur mu? Demek ki onlar olmadan da düğün yapılmış.”

Olumlu ve olumsuz fiil tabanlarında geleceğe yönelik kesin bir hareketi ifade eden {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin soru çekimlerinde de hareketin ve kesinliğin devam edip etmeyeceği, olup olmayacağı bilgisine soru yoluyla ulaşılmaya

çalışılmaktadır. Aşağıdaki 5. örnekte de *Biz* üşünde *türasaqbızımı*? cümlesiyle konuşucunun hâlihazırda bir yerde olduğu ve bu yerde gelecekte de bulunup bulunmayacağı bilgisine ulaşmaya çalışması söz konusudur.

- 5) *Düşman tihñ, kïmdär ul? – Qırğızlar, Qalmaqtar. – Üy, tağı qurqıtahñ minï. Bik xäwifli yïrzär ikän şul... Biz üşünde **türasaqbızımı**? – Orenburgta... Läkin min unı yañı uringa küsiräm... Hinñ küñilñä üqşar yïrgä. Tizïräk hawıgıp yït. Haqmar tamağına kitïrbiz. Unda Bïrda tigän kripest bar. Minñ minän hüyläşiw üşün brigadir Aksakov ta şunda kilä.* (K, 192) “Düşman diyorsun, kimdir o? Kırgızlar, Kalmuklar. – Ay, daha da korkutuyorsun beni. Çok tehlikeli yerlermiş... Biz burada duracak mıyız? – Orenburg’da... Fakat ben onu yeni bir yere götürüyorum... Senin begeneceğin bir yere. Çabuk iyileş. Hakmar boğazına gidiyoruz. Orada Birda denen bir kale var. Benimle konuşmak için ekip başı Aksakov da oraya geliyor.”

6. metinde İşimbay ve arkadaşlarının gün içerisinde neler yapacaklarına dair bir plan söz konusudur. {- (y)AsAk} fiil çekim eki, zaman zaman bu şekilde geleceğe yönelik planları da ifade edebilmektedir. Burada da grubun yüklerini bırakıp, yazı işleri dairesini arayacaklar ve ayrıca müzeleri gezecekleri ifade edilmektedir. Bunlar grup tarafından gelecekte yapılması planlanmış, programlanmış hareketlerdir.

- 6) *Biştärzärin yükmäp, “Yäş tüzöwsï” redaksiyahın **izläp kitäsäktär.** Unda indï kündälik yazmaların birip, yuldağı majaralarzı hüylärzär. (Säyähät majarahız bulmas ul.) Azaq Üfü muzıyızarın **qarayasaqtar.** Ä bına qaytqanda indï, vokzalğa tüşüp, İşimbay poezında yïldırğä kăräk. Unıñ üzi bir xüzurlı bulasaq! (KKTY, 224) “Yüklerini bırakıp ‘Genç Derlemeci’ yazı işleri müdürlüğünü arayacaklar. Oraya artık gündelik yazılarını verip, yoldaki maceraları konuşuyorlar. (Seyahat macerasız olmaz.) Sonra Ufa müzelerini gezecekler; ama artık dönme vakti, istasyona gidip, İşimbay trenine koşturması [yetişmesi] gerek. O zaman kendisi de huzurlu olacak!”*

Aşağıdaki 7- 12. metinler, {- (y)AsAk} fiil çekim ekinin en yaygın işlevlerinden biri olan bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 7) – *Bilä bilhäñ, qustım, bına nimägä irıştik: Başqurtüstandı düşmandar başıp aldı. Çïxtar, Dutıvsılar, Külçaktar, Aqtar... Bütä qüzgün bir maylı qalyağa talaşa... Ä hüz işanğan qızıldar qayza? Niñä ular Başqurt yirın yaqlamayzar? Biz tizzän üz twğan ilibizzä – ilhiz, atabababız qan minän yıwıp haqlağan tübäktä – **yïrhiz bulp qalasaqbız!** Tüşünähimñi hin bını, Zakir qustım?! (Uİ, 67) “– Bir bilsen dostum, bu günlere nasıl geldik. Başkurdistan’ı düşmanlar bastı. Çehler, Dutıvsılar, Kolçaklar, Aklar... Bütün kuzgunlar hepsi bir parça yağlı et için çekişiyor... Hani nerede*

inandığınız Kızıllar? Neden onlar Başkurt topraklarını savunmuyorlar? Biz çok geçmeden doğduğumuz yerlerde – ülkesiz ata babalarımızın kanla yıkayıp koruduğu yerlerde – yersiz kalacağız! Sen bunu düşünüyor musun, Zakir dostum?!”

8) – *Kirihinsä, bütä kışi lä işsän, yığärli bulasaq unda, qärtsäy. Süñki ul bit indä bürüñgü kiwük bayğa işlämäy. Üzi üsün, üzi üsün kim tırışmay? Yä, äytip qara äli, qärtsäy. Bınıñ üstäwinä xükümät kommunarzarğa buşlay attar, maşınalar biräsäk.* (Uİ, 181) “– Bilakis, bütün herkes çalışkan olacak orada nine. Çünkü artık o eskisi gibi zenginlere çalışmıyor. Kendi kendisi için kim çalışmaz? Haydi söyle nine. Ayrıca hükümet komünistlere parasız at ve arabalar verecek.”

9) *Umı yaqşı kışi tip nisik kınä raslarğa tırışmahın, Yimış haman üz uyında qalır inä. Bına äli lä ul üzi tärän xürmətläğän şagır yanında Yimırzıñ maymillanıp ultırıwınan yikhıñıp sitkä qararı. Artqa bürülüp, kimdilir izläğändäy, zal üstünä küz yürütüp sıqtı. Zal tıp-tın inä. Bütähä lä qızıqhınıp prezidiumğa túbälgän. Şagırzıñ sıgışın kütälär, ä ul bına tüptü äzäbiyät xaqında tüğil, äxlaq xaqında hüyläyäsäk. Bıl da qızıqlı. Ul büğün bında qalanıñ komsomol vojaktarınıñ birihä sıfatında kilgän.* (ZB, 266) “Onu iyi bir kişi diye nasıl doğrulamaya çalışmasın. Yemiş hâlâ onun fikrindeydi. İşte hâlen kendisinin derin saygı duyduğu şairin yanında Yimir’in maymunluk yapıp oturduğundan canı sıkılıp dışarıya baktı. Arkaya dönüp birilerini izler gibi salona göz gezdirdi. Salon çok sessizdi. Hepsisi de meraklanıp divan heyetine gözlerini dikmiş. Şairin konuşmasını bekliyorlar, ama o onlara esas edebiyat hakkında değil, ahlak hakkında konuşacak. Bu da ilginç. O bugün buraya şehrin gençlik teşkilatının reislerinden biri sıfatında gelmiş.”

10) *Sovyet Armiyahınıñ Baş komanduyuşçıyı iptäş Stalin qırq birinsä yıldın iyul başında, huğış başlanıp bir azna-un kün ütkäs tä, ä nindäy azna inä ul!, radionan sıgış yahap: –Bızızıñ xaqı küräşibiz, biz yıñäsäkbiz! – tip ışandırha la, haldattarğa üşündäy küslü tıxnika minän qurallangan düşmandı yijıwgä üziniñ hälätä lä, küsü lä yitäsäğın aqlaw saq qına huñıraq – nemetstarzı Mäskäw astında tuqtalıp qına qalmay, ularzıñ aldınğı çastarın qıyratqas qına twzı.* (KKTY, 166) “Sovyet ordusunun başkumandanı yoldaş Stalin, 1941 yılının Temmuz ayı başında savaş başlayıp da bir hafta on gün geçince - ama ne hafta idi o- radyoda demeç verip: – Bizim haklı mücadelemiz, biz yeneceğiz! diye ümitlendirse de, askerlerin böyle güçlü bir teknik ile silahlanan düşmanı yenmeye kendi durumunun da gücünün de yeteceğini anlaması biraz zor. Almanları Moskava’nın altında bekletmekle kalmayıp, onların öndeki birliklerini dağıttı.”

- 11) *Bil uyzan küñilï tağı la kütärilgän qız yugırä-hikirä tïkä Qızıyarzan tübängä, ürgï tuğayğa tüşüp kitti. Ul bit büğün üzi yaratqan bütä yırzärzä bulırğa, yalan ayaqlı bala saqtıñ münhüw izzärinän tağı bir qat ütirgä tıläy inï. Unda yar sitinän, quyı qıwaqtar arahunan tar huqmaq ütä. Yïmiş bilä – bil yul unı hüygän tübäktärinä **alıp barıp yïtkiräsäk**. Ul, bala sağındağı şikillï, küñilindä tıwğan üz yırzarın äkrin gınä münräy-küyläy, üşü huqmaq buylap kitti. (ZB, 91)* “Bu fikirden gönlü daha da cesaretlenen kız hoplaya zıplaya biraz Kızıyar’dan aşağıya, ağaçlığın ortasındaki alana gitti. O bugün hoşlandığı bütün yerlerde bulunmayı, çıplak ayaklı çoluk çocuğun kederli izlerinden bir defa daha geçmeyi diliyordu. Orada sahil kenarından, sık ağaçlar arasında dar bir patika geçiyor. Yemiş biliyor, bu yol onu sevdiği yerlere götürecektir. O çocukluğundaki gibi gönlündeki kendi şarkılarını yavaş yavaş mırıldana mırıldana o patika boyunca gitti.”
- 12) «*Qara hin unı, balıq küz Bibikäy inäyzïñ dä tili asılğan! Qalay qızıq hüyläşä bilä ikän däbaha!*» tip hūqlanıp uylap aldı Yïmiş. Unıñ küñilï asılıp, küz aldı tağı la yaqtırıp kitkän hımaq buldı. Äytirhïñ, ul üşü minutta Baymaq şaxtırzari şikillï, yır quyınınan at başınday altın tapqaynı. Tik ularzıñ altının ilik bay şunda uq tartıp alğan... qurqıtıp, aldap. Buş xaqqa. Ä Yïmiş tapqan at başınday xazinanı bir kim dä, bir qasan da **tartıp ala almayasaq**. Ul Yïmiştiñ kükräğindä mäñgi **haqlanasaq**. (ZB, 91) ““Bak sen ona, balık gözlü Bibikey ninenin de dili açıldı! Nasıl da öfkeli konuşmayı biliyor!” diye hayran kalıp düşündü Yemiş. Onun keyfi yerine gelerek, göz altları daha da parlak gibi oldu. Sanki, o şu vakitte Baymak madencileri gibi yerin altından at başı gibi altın bulmuştu; ancak onların altınını önce zengin korkutup, aldatıp çekip aldı... Boş yere, ama Yemiş’in bulduğu at başı gibi hazineyi hiç kimse hiçbir zaman bulamayacak. O Yemiş’in göğsünde sonsuza dek saklanacak.”

2.3.1.1.2.2 Geleceğe Yönelik İstek

{-(y)AsAk} fiil çekim eki Başkurt Türkçesinde bazen gerçekleşmesi istenilen niyet edilen eylemin gelecekte gerçekleşeceğini bildirir. Burada da yine eylemin çekiminde geleceğe yönelik kesinlik arz eden bir istek söz konusudur; ancak, {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin ilk işlevine yakın olan bu işlevinde konuşucu tarafından geleceğe yönelik bir istek, plan daha kuvvetle işaretlenmektedir.

Aşağıdaki 13. metinde komutan yardımcısı suçunu bildiği için komutana karşı yemin etmek istemektedir. Yeminin tabiatında ve temelinde geleceğe yönelik bir istek yatar. Çünkü konuşma anında edilen yemin, bu andan daha sonrası için geçerlidir. Bu metinde de yemin eden askerler *Biz üzibizziñ gäyibibizzi qanıbiz minän yıwasaqbız* cümlesi ve ardından gelen *Ant biräbiz, aldağı huğıştı aq Kazaktarzan qun qaytarasaqbız* cümlesiyle geleceğe yönelik istek ve niyetlerini dile getirmektedirler.

- 13) – *Brigada! – Kombrig urınbaşarı üzindä bulğan gäyipti bilä, şuğa la äli nıq tulqınlana inı. – Komandir aldında ant itäyik! Bız üzibizzin gäyibizzı qanıbız minän yıwasaqbız! Bız hər vaqt hinin minän birgä bulabız, iptäş Murtazin! Ant biräbız, aldağı huğıştı aq Kazaktarzan qün qaytarasaqbız!* (UYT, 68) “Tugay! Tugay komutanı yardımcısı kendi suçunu biliyor, bunun için de çok telaşlanıyordu. – Komutanın önünde yemin edelim! Biz kendi suçumuzu kanımızla yıkayacağız! Biz her zaman seninle birlikteyiz, dost Murtazin! Yemin ediyoruz, önümüzdeki savaşta Ak Kazaklardan öcümüzü alacağız!”

Aşağıdaki 14. örnekte, Murtazin savaş bitince tugayı Başkurdistan’a geri götürmek istemektedir. Bu isteği, metinde *Murtazin brigadanı Başqurtüstangä qaytarıw mäsälähin quyasaq* ifade edilmiştir. Bu cümlemin ardından gelen böyle zor zamanlarda askerin kendi ülkesinde olması gerektiğinden bahsedilmesi, Başkurdistan’a geri dönme meselesini ortaya koymanın, Murtazin’in gelecekte yapmayı planlayıp, istediği bir hareket olduğunu desteklemektedir.

- 14) *Bındağı huğıştar bütkäş, Murtazin brigadanı Başqurtüstangä qaytarıw mäsälähin quyasaq. Üşınday awır, qatmarlı zamandarza gäskär üz ilindä türürge tiyış. Başqurtüstandıñ xälı bik awır, Başqurt üz dawlätin, üz xükümätin tüzürge tırışa, ä unı türlü yaqtan qışalar, tægärmäsinä tayaq tıgalar, turanan-tura qarşı iş alıp baralar.* (MB, 181) “Buradaki savaşlar bitince, Murtazin, tugayın Başkurdistan’a dönme meselesini ortaya atacak. Böyle zor, ağır zamanlarda asker kendi ülkesinde olmalı. Başkurdistan’ın durumu çok kötü, Başkurtlar kendi devletlerini, kendi hükümetlerini kurmaya çalışıyorlar ama onları çeşitli taraflardan sıkıştırıyorlar, tekerleğine çomak sokuyorlar, adeta karşı yönde iş yapıyorlar.”

15. metinde, eser kahramanı Musa, arkadaşları ve dostlarının mahkum edilmesine ve onların cezalandırılmasına sabredememektedir; ancak, bu şartlar altında da arkadaşlarını, eşini dostunu, hemşehrisini satma niyetinde olmadığı {- (y)AsAk} fiil çekim ekinin olumsuzluğuyla işaretlenmektedir. Burada Musa’nın istekleri ve niyetleri yönünde bir kararlılık söz konusudur.

- 15) *Bikin kiwık küslü ixtıyarlı kişı lä şulay nıq birişkäs, yuq gäyipti bar itip naxaqtan dırüşlätirgä tırışqan sledovateldin växşizärsä qılanışına, gazap siktirwinä Musa sızay alır mikän? Yuq, yazalanıwzarı nisik kınä qıyın bulha la, ul hämmähinä sızarğa, xatta ülim yazahına xüküm itilgändä lä duş-iştärin, bilış-taıstarın, yaqtaştarı minän ilikkı yawzaştarın hatmayasaq!..* (MB, 362) “Bikin gibi güçlü, özgür bir kişi de böyle sağlam vurunca, olmayan suçu var edip boş yere doğrulamaya çalışan hâkimin vahşice hareketine, gazap çektiğine Musa sabredebilir mi ki? Hayır, cezaları ne kadar ağır olsa da, o hepsine sabretmeli; hatta ölüm cezasına çaptırıldığında da dostlarını, tanıdıklarını hemşehrileri ile eski silah arkadaşlarını satmayacak!...”

Aşağıdaki 16. örnekte de yine eser kahramanı Fazıl'ın bir isteği, {- (y) AsAk} fiil çekim ekiyle işaretlenmiştir. Fazıl bu isteğini ifade etmeden önce karşısındakinin bu duruma kızacağını tahmin ettiği için kızma lütfen diyerek durumu yumuşatmakta, daha sonra da niyetini *Min bit ul igîndîñ aşawzan qalğanın tütüşlay dâwlâtkâ tapşırasaqmın* cümlesiyle ifade etmektedir. Burada da yine Fazıl'ın istek ve niyetlerinden kaynaklanan bir kararlılık söz konusudur.

- 16) – *Mürtät tiyirmîn! Hinîñ mînän miñä üzîbüzzî tügîl, awızın asha üpkähî kürînîr fäqirzärzî qayğırtırğa kâräk! Säkinä kiwiktärzî! – tip Fazıl şart-şürt basıp yürürgä kîrîştî. – Äyttîm dâ, yuqqa ğına şım tûrmayzır bıl, tip. – Qızma äli. Min bit ul igîndîñ aşawzan qalğanın tütüşlay dâwlâtkâ tapşırasaqmın. Bîlähîñ, iştän qurqmayım... (ÜY, 29) “Mürtet diyorum! Senle ben kendimiz için değil, ağzını açsa akciğeri görünen fakirler içim endişelenmemiz gerek! Sekine gibileri! diye Fazıl çat çat basıp yürümeye başladı. – Söyledim de boş yere sessiz durmuyordur bu diye. – Kızma lütfen. Ben ekinin ihtiyaçtan fazlasını tamamen devlete teslim edeceğim. Biliyorsun, işten korkmam...”*

Aşağıdaki 17- 20. metinler, {- (y) AsAk} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 17) – *Ul bit ilik inîp qalğan. İlîkkî dirîktor şunday mulla, bay balaların yıyıp yatqan, ti, binda. Unı şunıñ üsün iştän alıp, Gimranov ağayzı quyğandar, ti, bit bıyıl. Gimranov ağay, tîxnikumdı undayzarzan tažartasaqbız, bınan arı ğıl işsî, krästiyän balaların ğına alasaqbız, tip äytä, ti, – tip bik bîlip xäbär ithälä, – ni üsün üzîn ültîrgän huñ, ul Zakir tigän ağay? –tip tura hûraw birîp qaraha la, Yimîş ul hüzgä qabat qaytmanı. (ZB, 200) “– O ilk önce girmiş. İlk müdür o derece molla, burada zengin çocuklarını toplamış. Bu yıl onu bunun için işten alıp Gimranov ağabeyi getirmişler. Gimranov ağabey liseyi böyle kişilerden temizleyeceğiz, bundan sonra daima sadece işçi, Hristiyan çocuklarını alacağız diyor, diye çok bilip haber verse de niçin sonra kendini öldürmüş o Zakir denen ağabey? diye doğru bir soru sorsa da Yimiş bu söze tekrar dönmedi.”*

- 18) *Kargûv tuptay küzzärîñ bıl hüzzärzîñ üzînä kürä xäylä mînän qurûlğan qapqan ikänîñ anlamay, baştarın tübän iyîp ultırğan Başqûrttarğa yügirtîp aldı. Kargûv artıq yä kâm sığasaq urmanga nîustüykani küp quymanı, sünki ul urman bûlgändä, yayın tabıp, artığırâq iläktîrîrgä tırışasaq. (NM, 51) “Kargov onun hayat dolu gözlerinin, sözlerinin hileli bir tuzak olduğunu anlamıyor. Başlarını önüne eğen Başkurlara gözlerini çevirdi. Kargov fazla veya az çıkacak ormana cayma tazminatını çok koymadı. Çünkü ormanı böldüğü zaman fırsatını bulup daha da fazlaya vermeye çalışacak.”*

- 19) *Büğün grajdandar huğışınıñ in kişkin, in qıyın üsürülür, müğayın. İştı şul qatmarlaştıra : sinfi säyäsätkä milli mäsälä kilip qısıldı. Äğär zä bil täñgäldä bik haq qılanmağanda, ällä nindäy häläkättär kilip sıgıwı mümkün. Qızıl Armiyanıñ qayhı bñr polktarı tarafınan Başqurt xalqına kürhätılğan münäsäbät bızızñ üsün yañılıq tüğıl. Ayırım yırtqısıqtarız ilik tä kürgılänik, äli lä işittıñız. Bil üsraqta minıñ hüzm bñr: xalqımdı yaqlanıñ häm yaqlayasaqmın! (MB, 87) “Bugün İç savaşın en keskin en zor zamanlarıdır tabi ki. İşi şu zorlaştırıyor: Sınıfsal siyasete millî mesele de karıştı. Eğer bu arada çok uyanık olunmazsa, çeşitli felaketlerin olması muhtemel. Kızıl ordunun bazı alayları tarafından Başkurt halkına gösterilen tavır bizim için bir yenilik değil. Farklı sömürüleri daha önce de görmüştük, hem de işittiniz. Burada benim bir sözüm var, halkımı savundum ve savunacağım!”*
- 20) *Ul, küzzärin yuma birıp, bil gäjap hüzzıñ qızırıtli müñün, üz yüräğiniñ şul müñ ıñğayına nisik tulkınıwın tıñlay-tıñlay, äkrin gınä tirbälip türzū. Unan, bñr az tınıslangas, yüräğiniñ sabırhız yarhıwı bñr az başılğas, xattı artaban uqını: «Yimış, hinı min şaşıp, üzülüp yaratam. Hinı, yañğızıñdı gına yaratam... Bütä gümırım buyına yaratasaqmın... (ZB, 118) “O gözlerini yumup bu acayip sözün kuvvetli acısını, yüreğinin bu acıya nasıl kapıldığını hissederek, yavaşça sarsılıp kalktı. Sonra, biraz dinlenince, yüreğinin öfkesi, kızgınlığı biraz azalınca, mektubu tekrar okudu, ‘Yimiş ben seni delilercesine seviyorum. Seni, yalnızlığını da seviyorum... Bütün hayatım boyunca seveceğim.’”*

2.3.1.1.2.3 Geleceğe Yönelik Gereklilik

Başkurt Türkçesinde {- (y)AsAk} fiil çekim eki bazen geleceğe yönelik bir gereklilik anlamında kullanılabilmektedir. Ekin bu anlamı, iş, oluş ya da hareketin gelecekte mutlaka yapılması gerekliliği anlamından doğmaktadır. Konuşucu, bu tarz geleceğe yönelik gerekliliği gelecek zamana gönderimde bulunan bir ekle işaretlemektedir.

Aşağıdaki 21. metinde, ilk olarak intaharı düşünen bir eser kahramanının yaptıkları, yerinden kalkıp urganı alması, çekip boynuna takması tasvir edilmiştir. Burada kahramanın ipi boynuna taktığında onun sert ve soğuk olduğunu hissetmesi yazarın ifadeleriyle verildikten sonra *Baw yälläp türmayasaq, ni quşhañ, şunı işläyäsäk* cümlesiyle ipin merhametli olması gerektiği ve ne emredilirse yapması gerektiği ifade edilmiştir. Bu gereklilik ifadesi cümlede {- (y)AsAk} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

- 21) *Ul qapıl urınınan türzū la sūlanga sıqtı, yänä älği arqandı aldı, tartqılap qararı – üğiz tüşkähin aşhañ da tüzirlik. Şunan unı muyınına tiygizip aldı: süs baw qatı, halqın... häm mihırbanhız. Baw yälläp türmayasaq, ni quşhañ, şunı işläyäsäk. Ayıtbay yuğarı qararı – qayza aşılınırga bula?*

(UYT, 474) “O hemen yerinden kalktı ve kilere çıktı, yine hemen urganı aldı, çekip bir baktı, öküzün gövdesini asacak kadar sağlam. Sonra onu boynuna taktı: Telden ip, sert, soğuk ve merhametsiz. Bağ merhamet etmeyecek ne emredersen yapacak. Ayıtbay yukarı baktı, insan nerede asılabilir?”

2.3.1.1.2.4 Geleceğe Yönelik Emir

{-(y)AsAk} fiil çekim eki yine gelecek zamana gönderimde bulunmasına uyumlu olarak, konuşucunun söylediği hareketin gelecekte yapılması konusunda bir emri de ifade edebilmektedir. Bu emir çoğu zaman geleceğe yönelik yapılması ya da yapılmaması ifade edilen kuvvetli bir emir anlamı taşımaktadır. Ekin bu fonksiyonu daha çok ikinci ve üçüncü teklik ile çokluk şahıslarda ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki 22. örnekte Kültegin’in mezarına kurban verileceğinden bahsettikten sonra bunun gerçekleşmesi için beyaz kurtlara koşulan emir, *qūrbangā hār qāwīmdān bişār bala birīp yañırtasaq* şeklindeki bir cümle ile ifade edilmiştir.

22) *Qağan Manıştıñ üz antın nisīk ütāwı mīnān qızıqıñgas, baş qanbaba aldaşırğa mājbür buldı, yānāhı, Xul-xaş tūtıldı. Kūl tāğın qābırı üstündä tññrılārgā qūrbān qılınasaq, ā aq bürilār qağāngā tñğrülüktañın qūrbangā hār qāwīmdān bişār bala birīp yañırtasaq.* (BR, 531) “Kağan Manış’ın nasıl yemin ettiğini merak edince, baş kanbaba aldatmaya mecbur kaldı. Sanki Hul-haş tutuldu. Kültegin’in mezarı üstünde tanrılara kurban verilecek, beyaz kurtlar kağana olan inaçlarını, her kavimden beşer çocuk kurban vererek tazeleyecekler.”

2.3.1.1.2.5 İhtar, Öğüt Verme, Tehdit

Başkurt Türkçesinde {-(y)AsAk} fiil çekim eki, cümleye zaman zaman bir tehdit, bir ihtar ya da bir öğüt ifadesi katmaktadır. Bu durumda da ek yine gelecek zaman ifadesinden tam olarak soyutlanamaz. Çünkü bir cümlede yapılan ihtar, tehdit ya da öğüt, her zaman geleceğe yönelik bir anlam taşır. Geçmişe yönelik bir ihtar ya da tehdit dilin mantığına aykırıdır.

Aşağıdaki 23. örnekte Aklar ve Kızıllar arasındaki mücadeleden bahsedilmekte Kızılların kendilerine hücum etmesinin ardından Aklar onları aramaktadırlar. Bu bilginin ardından rivayet ve söylenti yoluyla Akların, Kızılları koruyan köy halkına yaptıkları bir tehdit aktarılmaktadır. Aklar, Kızılları koruyup, saklayan köy halkı onları teslim etmezse, her tarafı yakıp yıkacaklarına dair tehditte bulunmaktadırlar.

23) *Yaqup küpīrindä Qızıldar ütryadı hūjūm itkān, ti, ularğa. Xāzır Aqtar tirä-yaqtağı bütä urmandı hūzūp izläyzär, ti, ularzı! Āğär ũşū tirälä*

yäşäwsı xalıq üzi tabıp, tütüp birmähä, här awıldan ikı-üş kişini tütüp asasaqbız, tip äytälär, ti... (Uİ, 100) “Yakup köprüsünde Kızıllar tugayı onlara hücum etmiş. Şimdi Aklar etraftaki bütün ormanda onları arayıp tarıyormuş. Eğer bu civarda yaşayan halk onları bulup teslim etmezse, her köyden iki üç kişiyi tutup asacağız, diyorlarmış.”

2.3.1.1.2.6 Tahmin

{-(y)AsAk} fiil çekim eki ile bazen de konuşucunun tahmin ve varsayımları işaretlenebilmektedir. Tahmin ve varsayım da bu ekin temeldeki gelecek zamana gönderimde bulunma anlamına çok uygun kavramlardır. Çünkü tahmin veya varsayım geleceğe yönelik olarak yapılabilecek eylemlerdir. Dolayısıyla, tahmin düşüncesinin kavramı gelecekle ilgilidir.

Aşağıdaki 24. örnekte kooperatifçilerin temelden başladıkları taktirde ne kadar süreceğine dair konuşmacı tarafından bir tahmin ve varsayımda bulunulduğu görülmektedir. Konuşucunun bu tahmin ve varsayımı, *Tüptän başlahalar, büttü tigän hüz, kämində un-un ikı yıl biräsäktär* cümlesiyle ifade edilmiştir. Burada kooperatifin temelden başlasa bitişinin en az on-on iki yılda gerçekleşeceği ifade edilmiştir.

- 24) *Qayzan, turlaq kooperativtarınan başlarzarmı, ällä tüptäniräk tütünürzarmı? Tüptän başlahalar, büttü tigän hüz, kämində un-un ikı yıl biräsäktär. Xäyir, un yıl ultırtıw üsün huñğı qılıqtarı la yitirlik, bütähin dä bilıwzärı gınä burıs. Bılälärzır, yugihä, yapa-yanğızın bikläp tütmaştar inı.* (UYT, 153) “Nereden, ev kooperatiflerinden başlarlar mı, yoksa temelden mi alırlar? Temelden başlarlarsa, bitmesi için, en azından on-on iki yıl verecekler. Bununla birlikte, on yıl oturtmak için sonraki davranışları da yeterli, hepsinin bildiği sadece borç. Biliyorlardır, yoksa yapayalnız kilitleyip tutmazlardı.”

25. örnekte de yine böyle bir varsayımı görmek mümkündür. Hisam tarafından, Bahram’ın Büryenlere acımayacağı konusunda bir varsayım ifade edilmektedir. Burada *unıñ uyınsa* ifadesi bu düşüncenin Hisam’ın bir tahmini olduğu yönündeki bilgiyi kuvvetlendirmektedir.

- 25) *Täwzä haman qala başlığı wazıfahın ütäwsı Xisam hüylänı. Unıñ uyınsa, Baxram Büryändärzi ayamayasaq. Ul üylänirgä tılägän Rawşananıñ balalı bisä minän almaştırılğanın bilhä – bigiräk tä... Unı şunda uq büldirzilär, ısın Rawşananıñ qayza bulğanın, Mägiyänıñ nisık Rawşana bulıp kitkänin bilirgä tılänilär.* (BR, 95) “Önce, hâlâ daha şehrin başkanı vazifesini yürüten Hisam konuştu. Ona göre Bahram Büryenlere acımayacak. O evlenmeyi istediği Ravşana’nın çocuklu bir kadınla takas edildiğini bilse – çok fazla... Onun sözünü kestiler, gerçek Ravşana’nın nerede olduğunu Meğiye’nin nasıl Ravşana olup gittiğini bilmek istediler.”

Aşağıdaki 26. metinde, inekleri avlayıp yemeyi düşünen bir kurdun planları ve bu konudaki yorumları söz konusudur. Besili ineklerin gün boyu neler yaptığı ve ardından ahıra girdiklerini düşündükten sonra, kurt, o ahırın kendisi için hiç engel olmayacağını aklından geçirir. Ancak, daha sonra aklına ineklerin koyunlar kadar hafif olmadığı için, onları yelesine alıp götürülmeyeceği gelir. Ardından da *İrkînläp aşarğa la fursat birmäyäsäktär* cümlesiyle, bu avı gerçekleştirse bile, rahat rahat yemesine izin vermeyecekleri yönünde bir tahmin yapmaktadır. Onun bu tahmini cümlesinde {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

- 26) *Awır käwzälî itlâs hıyırzar şulay küñü buyına yîrgä hünülüp aşanıp yürüyzär zä kis yılğa buyındağı kârtägä inîp yatalar. Üzzärinsä haqlana, biklänä indî, axmaqtar. Ul kârtä büri üsün nimä gînä! Şunuñ gîna bar, hıyır hiñä hariq tügîl, yîlkänä halıp alıp kitä almayhuñ. İrkînläp aşarğa la fursat birmäyäsäktär.* (UYT, 200) “Ağır gövdeli besili inekler, öyle gün boyunca yayılıp, otlayıp dururlar ve akşam nehir kıyısındaki harıma [etrafı çitle çevrili yere] girerler. Kendilerince korunuyor, kilitlemiyorlardı ahmaklar. O ahır kurt için ne ki! Şu da var, inek koyun değil, omuzuna atıp götüremezsin. Rahat rahat yemeye de fırsat vermeyecekler.”

Aşağıdaki 27- 29. metinlerde de {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 27) *...Bürilär bıl yulı ikînsî yaqqa yullandı. Gîl bir tirälä yaramay, xäwîflî. İki ayaqlı zattar za axmaq tügîl, xäzîr üzzärinä tüşäsäk. Üzîñ tüyâklägän tirälä lä mal yıgıw kilîşmäy. Bürilär bını yaqşı anlay.* (UYT, 199) “... Kurtlar bu defa ikinci tarafa yöneldiler. Daima bir arada iyi değil, tehlikeli. İki ayaklı kişiler de ahmak değiller. Hemen peşlerine düşecekler. Kendi yaşadığı çevrede de mal toplamak olmuyor. Kurtlar bunu iyi biliyor.”
- 28) *Şul uq vaqıtta general bıl Başqurttı yälläy. Äli yürüy ul qayanan üsüp sıqqan bürküñ şikîllî. Äli gînä şulay, tik üzaqqa barmayasaq bıl. Başın kışäsäktär. Gerakldar tabılasaq! Bolşeviktar xakimiyätî urınlaşa – bolşeviktar, kadettar xakimiyätî urınlaşa – kadıttar başın kışäsäk. Kîm gînä bulha la, üzzärinîki yazalayasaq. Revolyutsiyanıñ zakonı şunday. Bınday qaharmandar üzaq yaşay almay.* (UYT, 21) “O vakit general bu Başkurt’a merhamet ediyor. O kayadan uçan kartal gibi gidiyor. Şimdilik böyle ancak bu fazla sürmeyecek. Başını kesecekler. Herküller bulunacak! Bolşevikler hâkimiyeti ele geçirse Bolşevikler; Kadetler hâkimiyeti ele geçirse Kadetler başını kesecek. Hangisi olursa kendilerince cezalandıracaklar. İnkılabın kanunu böyle. Böyle kahramanlar fazla yaşayamaz.”
- 29) *Elizaveta Petrovna täxîtkä ultırıp küp tä ütmäñi, qış kündärindä ük, üzünñ başına taj kıyzırıwsı Şuvalovtargä Başqurt yîrzärin birä ikän, tigän xäbär zä taralıp ülgürgäynî. Bıl hüzzär xalıqtı tağı nığraq hağaytha la,*

starşınalar tirähindä uların da yaqlawsılar yuq tügıl. Bik mägqül äzämdär; Başqurtqa qul bulasaq, tizär. (K, 168) “İlizavita Pitrovna tahta oturalı çok olmadı. Kış günlerinde onun başına taç giydiren Şuvaluvlara Başkurt topraklarını veriyormuş, diye haber dolaşıyordu. Bu sözler halkı daha da fazla kuşkulandırsa da başçavuşların çevresinde onların da koruyucuları yok değil. Çok akıllı adamlar Başkurtlara kul olacak, diyorlar.”

2.3.1.1.2.7 Genel Hüküm; Geniş Zaman

Başkurt Türkçesinde gelecek zaman ve gelecek zamanla ilgili olarak bazı kiplik ayrıntıları veren {- (y)AsAk} fiil çekim eki, bazen de genel hüküm hâline gelmiş, konuşucu tarafından değişmez doğru olarak kabul edilen iş, oluş ve hareketleri ifade etmek içinde kullanılmaktadır. Bu işlevde konuşucu cümlesinde çoğu zaman genel bir hüküme işaret etmektedir.

Aşağıdaki 30. örnekte iki kişi arasında geçen bir diyalog söz konusudur. Bu diyalogta konuşucu, karşısındakine Başkurtların evlerinde hırsıza karşı yapılmış bir çit ya da kapı olmadığını ifade ettikten sonra, buna rağmen herhangi biri yükünü sokağın ortasına bırakmış olsa da, Başkurtların o kişinin eşyalarına dokunmayacakları ifade edilmiştir. Bu ifade de konuşucu tarafından genel hüküm olarak kabul edilen bir yargı işaretlenmektedir. {- (y)AsAk} fiil çekim eki ile ortaya çıkan bu işlevi, cümlelerin şart ifade eden zarf cümlesinde {-sA} fiil çekim eki sağlamaktadır.

30) –*Bırışınän, Başqurttün birihiniñ üy tirähindä lä bur kırä almaşlıq quıyma, qapqa yuq. İkinsinän, yügüñdü uram urtahına qaldırhañ, da, ular hinñ äybiriñä tiymüyäsäk. Üzzärinä kürä tügıl ular, xarap namıssan xalıq.* (NM, 43) “– Birincisi, Başkurtların hiçbirinin evinin çevresinde hırsızın giremeyeceği bir çit, kapı yok. İkincisi, yükünü sokağın ortasına bıraksan da onlar senin eşyalarına dokunmayacak. Onlara göre değil bu, çok namuslu [namusuna çok düşkün] bir halk.”

Aşağıdaki 31. örnekte de yine Nuraniya tarafından genel bir hüküm olarak kabul edilen bir yargıya işaret edilmektedir. Nuraniya’nın *Älbittä, iki arala ular – yäştär – turahında la hüž sıgasaq* cümlesiyle ifade ettiği, onların bir araya geldiklerinde gençler hakkında da konuşacakları düşüncesi bu durumun onun tarafından genel geçer bir hüküm olarak kabul edildiğine işaret etmektedir. Elbette kiplik kelimesi de bunu desteklemektedir.

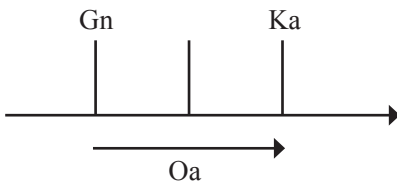
31) *Nuraniya qarışmanı. Yıñıl hüyäk, küzzän dä yugaldı. Bisälärzñ awlaqta ultırırğa yaratıwın, is sirzärin bulışıwın bilä. Älbittä, iki arala ular – yäştär – turahında la hüž sıgasaq. Yanıl äbiy igilikli, sabır, bñ işti lä üzüm-bärzım qılmaş, hüžin yılğä üsürmaş.* (U, 202) “Nuraniya inat etmedi. Tez canlı, gözden de kayboldu. Kadınların kuytuda [ağlakta] oturmayı sevdiğini, sırlarını paylaştıklarını biliyor. Elbette, iki arada – gençler – hakkında da söz açılacak. Yanıl nine iyi yürekli ve sabırlı [biri]. Hiçbir işi üstün körü yapmaz, sözünde durur.”

Aşağıdaki 32. ve 33. metinlerde de yine bu şekilde bir işlev göze çarpmaktadır.

- 32) *Hız üz küziğiz minän kürziğiz: yünli qural, kıyım birmäyinsä aq kumandüvaniyi Başqurt polkın iñ awır, iñ qan qüyğüs alış bargan yirgä yibärirgä tırıstı. Bul iş bızzi kürälätä qırzırıwğa, äkrinläp yuq itiwgä yünältilgänin küriwi qıyın tügil. Artaban binday xälgä tüzip türıw mümkün tügil. Başqurt qan tügiwzän qurqmağan, tik ul qan üz yiribızzi haqlap, ilibızzi qursalap tügilgändä ginä xäläl bulasaq. Şuğa kürä polk bığından başlap täwgi tägäyınlänişinä tügrü qalıp, milli gäskär bulıp üyüşüwin dawam itä...* (MB, 63) “Siz kendi gözünüzle gördünüz: Değerli silah, kıyafet vermeyince Ak kumandan Başkurt alayını en zor, en kanlı çarpışmaların olduğu yere göndermeye çalıştı. Bu işin bizi açıkça [birbirimize] kırdırmaya, yavaş yavaş yok etmeye sevk ettiğini görmek zor değil. Sonra böyle bir duruma sabretmek mümkün değil. Başkurt kan dökmekten korkmamış, ancak o kan kendi topraklarımızı koruyup ülkemizi savunduğumuzda döküldüğü zaman helal olacak. Bunun için alay bugünden başlayarak ilk düzenine bağlı kalıp millî asker olarak toplanmaya devam ediyor...”
- 33) *Sägät dürt. Sırgıy minän üsraşırğa tağı bır sägät waqıt bar. Marat kafi täzrähinän tışqa küz haldı la, yamğır bışqaqlay başlawın kürıp, sıgırğa yıyınğas, kirı uylanı. Aşığıwzan mägänä yuq. Üsraşahı yirgä küp tigändä un minutta barıp yıtäsäk.* (ÜY, 320) “Saat dört. Sergey’le buluşmaya daha dört saat var. Marat kafenin penceresinden dışarıya göz attı. Yağmurun çiselemeye başladığını görüp, çıkmaya hazırlanınca tekrar düşündü. Acele etmenin bir manası yok. Buluşacağı yere en fazla on dakikada gidecek.”

2.3.1.1.2.8 Doğrudan Deneyim; Geçmiş Zaman

{-(y)AsAk} fiil çekim eki bazen de yine gelecek zaman anlamını kaybetmemekle birlikte hikâye, roman gibi metinlerde ya da konuşucunun geçmişte olup bitmiş herhangi bir olayı anlatması esnasında, geçmiş zaman dilimi içerisinde bir gelecek zamanı ifade etmektedir. Bu durumda konuşucu ya da anlatıcı olayı dinleyici ya da okuyucuya daha net ve gerçekçi ifade edebilmek için gönderim noktasını geçmişte bir noktaya taşıyarak geleceğe işaret eder. Bu durum, anlatımda kullanılan bir üslup olarak değerlendirilebilir ve şu şekilde zaman çizgisinde göstermek mümkündür.

Şekil 24. {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin geçmiş zamanda geleceğe yönelik kullanımı.

Aşağıdaki 34. metinde geçmişte Lvovşçina’da gerçekleşen bir olay anlatılmaktadır. Burada Sovyet iktidarından kaçanların bir ekip kurup yağma etmeye, Almanlara yardım etmeye başladıkları söylendikten sonra, *Azaq ularzı yitüksiläri isimi minän xalıq “banderowsılar” tip atayasaqtar* cümlesi ile anlatıcı tarafından geçmişte gerçekleşmiş ve kendisine malum olan bir bilgi, anlatılırken bir anda anlatıcı dinleyiciyi olayın geçtiği zamana götürmekte ve daha sonrasında gerçekleşen, onların Almanlara yardım etmeye başlamalarından sonra “banderovcılar” diye adlandırıldığını ifade etmektedir.

- 34) ...Lvovşçinala iñ ayanıslılı şul buldı: – ilik Sovyet vlasınan qasıp yürüwsilär üzzäri otryad tüzüp politsiyağa, Nemetstargä yarzam itä başlanılar. *Azaq ularzı yitüksiläri isimi minän xalıq “banderowsılar” tip atayasaqtar. Ä bına här awılda ularzıñ otryadınan kişilər bulıp, politsiya, gestaponıñ uñ qulına äyländi.* (KKTY, 47) “...Lvovşçina’da en acıklı şu oldu: – İlk önce Sovyet iktidarından kaçanlar kendileri bir ekip kurup yağma etmeye, Almanlara yardım etmeye başladılar. Sonra halk onları idarecilerinin ismi ile “banderovcılar” diye adlandıracak; ama her köyde onların kurduğu ekipten birileri var, yağma Gestapo’nun sağ kolu oldu.”

Aşağıdaki 35. metinde de yine {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin bu tarz bir kullanımını görmekteyiz. Yazar tarafından trene binip gitmekte olan bir askerin duyguları tasvir edilirken, geçmişte gerçekleşmiş ve yazar tarafından bilgisine sahip olunan bu olayda, askerin trene binip uzaklaşmasından sonraki iki yıl içinde gerçekleşen hadiselerden bahsedilmektedir. Onun iki yıl sonra tekrar bu topraklardan geçecek olacağı bilgisine sahip olan yazar gönderim noktasını geçmişe taşıyarak bu olayı {-(y)AsAk} fiil çekim ekiyle ifade etmiştir.

- 35) *Mançuriya!.. Üfüqtan üfüqqa huzılğan taw armıttarı, yıl äylänähinä tünnyaqtan ürgän iğır yıl bulıp iştä qalasaqhıñ hin. Ä xäzırgä püzd täğärmästäri saqrımdarzı hanay, gäskäri xızmatkä alınğan haylanmış yığittärzi Künsıgışqa yıldıra. Xuş, Miyas, xuş bul, Ural – yır bilindägi aşıldarzan-aşıl taş bilbaw! İki yıldan huñ ular üşü uq yuldan tağı bir ütäsäk, tik bil yulı indı kirğä – Künbayışqa, birinsı bütä dünya huğışınan tūqanğan ut işinä taban kitäsäk.* (MB, 20) “Mançurya!.. Ufuktan ufka sıralanmış dağ kolları, yıl dönümüne kuzeyden esen keskin rüzgâr gibi içte kalacaksın sen; ama şimdi trenin tekerlekleri kilometreleri sayıyor, askerî hizmete alınan seçilmiş gençleri doğuya hızla götürüyor. Elveda, Miyes, hoşça kal, Ural, yerin belindeki eski taş kemer! İki yıl sonra onlar bu yoldan bir kez daha geçecek, ancak bu defa artık geriye batıya I. Dünya savaşında alevlenen ateşin içine doğru gidecekler.”

36. metinde de tarih anlatan birinden bahsedilmektedir. Bu kişinin uzunca konuştuğundan bahsedildikten sonra, yine artık bugün gerçekleştiği bilinen anlattığı hikâyenin onun meşgalesi olduğunu, zaman zaman abartarak, zaman zaman azaltarak bu Hajigeli tarihini anlatacağı, ve ona bazılarının inanıp bazılarının inanmayacağı {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir.

36) *Unıhı nisänsi qat indı awızın susaytıp şul bir ük xikäyätin tizıp alıp kitti. Üzün itip hüyläni, üzünän dä üstänı, üzünä qağılmağan urındarız tığäl bäyänläni. Üşü kündän huñ bıl xikäyät unıñ tıp şığülünä äylänäsäk. Bir ni tiklīm arttırıp, bir ni tiklīm şaştırıp yä kämıtip hüyläyäsäk ul kişilärgä Xajigäli tarixın. Mäğzändär uğa işanasaq, işanmağanı işanğağa halıśasaq.* (U, 297) “O kaç kez susayıp [ağız kuruyup] hikâyesini tekrar düzenledi. Uzunca konuştu, kendisinden de ekledi, kendisiyle ilgisi olmayan yerleri doğru bir şekilde açıkladı. O günden sonra bu hikâye onun asıl meşgalesi olacak. Bir miktar arttırıp bir miktar abartarak veya azaltarak anlatacak o insanlara Hajigeli tarihini. Meğzenler ona inanacak, inanmayanı inandırmaya çalışacak.”

2.3.2 BELİRSİZ GELECEK ZAMAN (*Bildähiz Kiläsäk Zaman*)

2.3.2.1 {-(X)r}

2.3.2.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde belirsiz gelecek zamanı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-(X)r} + şahıs eki

{-(X)r} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesinde değişken şekilleri şu şekildedir:

1. Ünlüyle biten fiil köklerine *-r* eki getirilir: *başlar* “başlar”, *uqır* “okur”, *ağır* “akar”.

2. Ek, ünsüzle biten fiil köklerine ise yardımcı ses alarak, *-ır/-ır*, *-ür/-ür* şeklinde getirilerek yapılır: *sıgır* “çıkır”, *hünır* “söner”, *şayarır* “yaramazlık eder”, *üzülür* “parçalanır”, *kütür* “bekler”.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yaqlarmın</i> “korurum”	<i>yaqlarbız</i>
2. şh.	<i>yaqlarhıñ</i>	<i>yaqlarhıgız</i>
3. şh.	<i>yaqlar</i>	<i>yaqlar(zar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yünsürmün</i> “yorulurum”	<i>yünsürbüz</i>
2. şh.	<i>yünsürhıñ</i>	<i>yünsürhıgız</i>
3. şh.	<i>yünsür</i>	<i>yünsür(zar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>hağınırmin</i> “özlerim”	<i>hağınırbiz</i>
2. şh.	<i>hağınırhıñ</i>	<i>hağınırhıgız</i>
3. şh.	<i>hağınır</i>	<i>hağınır(zar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kisirmın</i> “gezerim”	<i>kisirbiz</i>
2. şh.	<i>kisirhıñ</i>	<i>kisirhıgız</i>
3. şh.	<i>kisir</i>	<i>kisir(zär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>küyünürmın</i> “kederlenirim”	<i>küyünürbiz</i>
2. şh.	<i>küyünürhıñ</i>	<i>küyünürhıgız</i>
3. şh.	<i>küyünür</i>	<i>küyünür(zär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>türürmın</i> “kalkarım”	<i>türürbiz</i>
2. şh.	<i>türürhıñ</i>	<i>türürhıgız</i>
3. şh.	<i>türür</i>	<i>türür(zar)</i>

{-(X)r} fiil çekim eki Başkurt Türkçesinde genellikle gelecekte bir zamanda meydana geleceği düşünülen iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır. Ekin bu işlevi dışında her zaman yapılagelen ya da genel geçer doğru olarak kabul edilen işler de bu ekle ifade edilebilir.

Başkurt Türkçesinde genellikle gelecek zamanın bir çeşidi olarak ele alınan bu zaman için Dmitriyev ise, bu fiil çekim eki ile oluşturulan zamanı *1. kiläsäk zaman* “birinci gelecek zaman” başlığı altında incelemiştir (1948: 148; 1950: 159). Yuldaşev de yine *buduşçee neopredelennoe vremya* “belirsiz gelecek zaman” başlığı altında bu zamana yer verir (1981: 282). Bu zaman için *bildähiz kiläsäk zaman* (belirsiz gelecek zaman) terimini kullanan Zeynullin’e göre, bu zaman iş, oluş veya hareketin gelecekte mutlaka yapılacağına, hayata geçirileceğine, gerçekleşeceğine kuvvetli bir inanç olmadığını anlatır (2002: 141). Bu zamanın kullanıldığı cümlelerin gelecekte gerçekleşeceği kesin değildir. Ne konuşucu ne de dinleyici söz konusu iş, oluş veya hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini kesin olarak bilmemektedir. Kiyekbayev ve Seyitbattalov’un başında bulunduğu bir komisyon tarafından hazırlanan gramerde ise, Başkurt Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmek üzere {-(X)r} fiil çekim ekinin kullanıldığından bahsedilerek, konuşma anından daha sonra olacak iş, oluş ve hareketleri bildirdiği ifade edilmiştir (2004: 102).

Başkurt Türkçesinde {- (X)r} fiil çekim eki, belirsiz gelecek zaman olarak incelenirken, Türkiye Türkçesi gramerlerinde geniş zaman başlığı altında incelenmektedir; ancak, bu ek, Türkiye Türkçesinde geniş zaman ifadesini, cümlede geniş zamana gönderimde bulunan zaman zarfları ile kazanmakta, bunun haricinde ise şimdiki zaman, geçmiş zaman, gelecek zaman, emir ya da söz vermeyi ifade edebilmektedir (Korkmaz 2003: 639-646; Şahin 2005: 650; Akçataş 2005: 35).

Ekin bu şekilde Türk dillerinde hem geniş zaman hem de gelecek zaman gösteren bir manzara arz etmesine paralel olarak Kononov, Türkiye Türkçesi grameriyle ilgili olan eserinde {- (X)r} fiil çekim ekini *nastoyaşçee-buduşçee vremya* “şimdiki-gelecek zaman” başlığı altında incelemiştir (1941: 130). Tenişev başkanlığında hazırlanan Türk dillerinin tarihî karşılaştırmalı gramerinde şimdi ve gelecek birlikte ele alınmış ve Türk lehçelerindeki {-r}, {-A} fiil çekim ekleri *vremena sferı nastoyaşçego i buduşçego* “şimdiki ve gelecek zaman anlam alanları” başlığı altında incelenmiştir (1988: 388). Serebrennikov ve Gadjeva’nın ortak hazırladığı eserde de yine bu zaman *buduşçeye vremya* başlığı altında gelecek zaman bahsinde ele alınmıştır (1986: 191).

Başkurt ve Rus dil biliminde genellikle, gelecek zamanın bir çeşidi olarak görülüp incelenen {- (X)r} fiil çekim ekinin ifade ettiği işlevlere sahip ekler ve yapılar, çağdaş dil biliminde *aorist* “geniş zaman” olarak kabul edilmiş ve şimdiki zamanla bağlantılı olarak ele alınıp incelenmiştir (Lewis 1967: 117; Johanson 1971: 144; Underhill 1976: 147; Comrie 1985: 44; Binnick 1991: 164). Uzun, geniş zamanın geçmişte olan, şimdi olmakta olan ve gelecekte de olacak olan olaylara gönderimde bulunmasının gerçekte onun bu üç zamanın hiçbirine doğrudan gönderimde bulunmadığının göstergesi olduğunu ifade eder. Ayrıca, bu zaman ekiyle yapılan işin bir eylemin zamanını belirttiğini değil, bir alışkanlık, bir yetenek vb. bir durumu aktardığını vurgulamıştır (2004: 161).

Genel dil biliminde de zaman, görünüş ve kip üzerine yapılan çalışmalarda geniş zaman; şimdiki zaman ve gelecek zaman arasında incelenen, bazen şimdiki zamanın bir yan anlamı olarak değerlendirilen bir zaman şekli olmuştur (Johanson 1971: 144; Comrie 1985: 44; Binnick 1991: 164); ancak, bütün bu farklı terim ve adlandırmalara rağmen, bu zaman ile ifade edilen iş, oluş ve hareketler, bir benzerlik göstermektedir.

Başkurt Türkçesinde {- (X)r} fiil çekim eki, Türkiye Türkçesindeki benzer işlevler üstlenmiştir. Bu ek, genelde yapılan, alışkanlık hâline gelmiş iş, oluş ve hareketleri, genel hüküm ve genel geçer doğruları, ayrıca da emir gibi bazı anlamları içermektedir.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Başkurt Türkçesinde belirsiz gelecek zamanın olumsuzu için, diğer kiplerden farklı olarak {-mA-} olumsuzluk ekinde ayrı {-mAş-} olumsuzluk eki kullanılır.

Konuşucu tarafından genelde yapılmayan, alışkanlık hâlinde olan bir iş, oluş ve durumu ifade etmek için kullanılmaktadır.

Dmitriyev, bu ekin etimolojisi için yaptığı açıklamada, ekin iki ayrı parçadan oluştuğunu belirtir. Bunlardan ilki *-ma/-mā* olumsuzluk ekidir. İkincisi ise */-s/* dir. Bu */-s/* diğer Türk dillerinde */-s/* ye tekabül etmektedir. Bu ek, Türk diliyle yazılan eski kaynaklarda gösterildiğine göre */z/* sesidir. İşte Dmitriyev buradaki ekin bu */-z/* den gelerek *r>z* değişimine uğradığı görüşündedir (1950: 160).

Olumsuzluk için kullanılan teklik birinci şahıs çekimi için Başkurt Türkçesinde konuşma dilinde üç ayrı şekil kullanılmaktadır: *barmam*, *barmaşmın*, *barmaşım*. Edebî dilde genellikle *barmam* şekli kullanılır (Dmitriyev 1950: 161; Zeynullin 2002: 140).

Olumsuzluk çekimi şu şekilde gerçekleşir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ışmām</i> “içmem”	<i>ışmābız</i>
2. şh.	<i>ışmāshıñ</i>	<i>ışmāshıǵız</i>
3. şh.	<i>ışmās</i>	<i>ışmās(tār)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>asmam</i> “açmam	<i>asmabız</i>
2. şh.	<i>asmaşuñ</i>	<i>asmaşuǵız</i>
3. şh.	<i>asmaş</i>	<i>asmaş(tar)</i>

Soru Şekli (*Hūraw Formahı*)

Belirsiz gelecek zamanın soru şekli de diğer zamanların soru şekli gibi {-mX} soru eki ile yapılmaktadır. {-(X)r} fiil çekim eki ile Başkurt Türkçesinde ifade edilen genelde yapılan iş, oluş ve hareketleri ya da herhangi bir alışkanlığı sormak için kullanılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazırmınmı</i> “yazar mıyım”	<i>yazırbızmı</i>
2. şh.	<i>yazırhıñmı</i>	<i>yazırhıǵızmı</i>
3. şh.	<i>yazırmı</i>	<i>yazır(zar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>üşürmünmü</i> “uçar mıyım”	<i>üşürbüzümü</i>
2. şh.	<i>üşürhüñmü</i>	<i>üşürhüǵızümü</i>
3. şh.	<i>üşürmü</i>	<i>üşür(zar)mı</i>

2.3.2.1.2 İşlevler

2.3.2.1.2.1 Geleceğe Yönelik İstek; Belirsiz Gelecek Zaman

{-(X)r} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesindeki en yaygın işlevlerinden biri, gelecekte gerçekleşecek olan iş, oluş ve hareketleri bildirmektir; ancak, burada söz konusu iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşeceğine konuşucu tarafından tam bir inanç ve kararlılık yoktur (Zeynullin 2002: 141). Buradaki gelecek, planlanmış bir kesinlikten ziyade, daha çok istek ve niyete dayalı bir gelecektir. Konuşucu, {-(y)AsAk} fiil çekim ekinde geleceğe yönelik kesin bir karar, plan ya da istekle konuşurken, {- Xr} fiil çekim ekinde böyle bir kararlılık değil de daha çok bir niyet, istek ifadesi ile konuşmaktadır. Konuşucu tarafından belirtilen bu niyet ve istek ifadesi çok güçlü bir kararlılığı ifade etmez ve gerçekleşmesinde bir kesinlik bulunmaz. Daha çok isteğe bağlı bir plan söz konusudur.

Aşağıdaki 1. metinde sabah erken kalkan Hafıza, çocuklarını uyandırmış, onları da ot biçmeye götürmek istemektedir. Hafıza konuşma anına göre gelecekte gerçekleşecek ot biçme esnasında çocukların da vişne toplayıp kendilerine yardım etmelerini düşünmekte ve bu geleceğe yönelik planını *Büğün bit bīsāngä tüşäbüz, ä hīz yīlāk, sīyā yıyrhıgız, bīzgä bulısrhıgız* cümlesiyle ifade etmektedir.

1) *Āsāhī Xafıza irtāngī hawından qayttı la, balaların uyatıp: – Yä, yä haman tūrmay yatahıgızımı? Büğün bit bīsāngä tüşäbüz, ä hīz yīlāk, sīyā yıyrhıgız, bīzgä bulısrhıgız– tip irtāngī säyzi äzirläy başlanı.* (KKTY, 26) “Annesi Hafıza sabah sağımdan döndü ve çocuklarını uyandırıp: Hadi, haydi hâlâ yatıyor musunuz? Bugün ota gidiyoruz. Siz de çilek, vişne toplarsınız, bize yardım edersiniz, diyerek sabah kahvaltısını hazırlamaya başladı.”

2. metinde konuşucunun, hastalanıp istirahate çekilen arkadaşının bu dinlenme vakitlerinde neler yapabileceğine dair plan ve istekleri {-(X)r} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir. Eser kahramanı, haftada iki defa akşamları arkadaşının yanına gelip ona yeni haberleri anlatma, bir kütüphane düzenleme gibi bazı plan ve isteklerine işaret etmektedir. Bu istek ve planlar geleceğe yönelik tam ve kesin bir kararlılıktan çok bir niyet ve istek anlamı taşımaktadır.

2) *–Bınan bılay aznahına ikī tapqır tüşkü yal vaqıtında kilip, min hīzzi huñğı yañılıqtar mīnān tanıştırp tūrūrmūn. Küsmä kitapxana la üyüştürüp yībäribüz, kitaptar qul astıgızza bulur. Artıl idarahı şaxmat, şaşka, düminü hatıp alıp birırgä väğäzä itti. Şunan indī kärttän başqa la yal vaqıtın ütkärıp bulur. Yä, ni äytırhıgız? (NM, 451) “– Bundan böyle haftada iki defa öğle arası gelip ben size en son haberleri veririm. Seyyar kütüphane de düzenleriz, kitaplar elinizin altında olur. Artel idaresi, satranç, dama, domino satın alacağını vaat etti. Artık bundan sonra dinlenme vaktini geçireceğin iskambilden başka da bir şey olur. Peki, ne dersiniz?”*

Aşağıdaki 3. metinde Reşize’nin, kızkardeşine ifade ettiği *Nuraniyağa üzüm küz-qılaq bulırın* cümlesiyle kızına kendi bakmak istediği ve planladığı fikri

anlaşılmaktadır. Geleceğe yönelik bu planını Reşize, cümlesinde {-(X)r} fiil çekim eki ile işaretlemektedir.

- 3) *Ak hüt tüşü yağılğan dünyaga, şul yängä tınışlıq birä. Qızı haman yuqlay ikän. Palatala bir üzi ğinä. Räşizä ayaq üstarina başıp türgä uzı. Sıstrağa, Nuraniyaga üzim küz-qulaq bulırmin, tip işaralanı. Qızınıñ huluşı tigiz, tüş bir qalqına, bir kiri tüşä. Şulay barha, hawıgıp kitir. Qurqqaynı, qızım aqılın yuya, tip büttü äsä.* (U, 69) “Ak süt rengine batırılan dünyaya, bu cana bir ferahlık veriyor. Kızı hâlâ uyuyordu. Koğuştaki tek başına. Reşize ayak uçlarına basıp köşeye geçti. Kızkardeşine Nuraniye’ye kendim göz kulak olurum, diye belirtti. Kızının nefes alıp verişini düzgün; göğsü bir yukarı kalkıyor bir geri iniyor. Öyleyse iyileşiyor. Korkmuştun, kızım aklını kaybediyor, diye tükendi anne.”

Aşağıdaki 4. ve 5. örneklerde de yine {-(X)r} fiil çekim ekinin geleceğe yönelik plan ve istek için kullanıldığı görülmektedir. 4. örnekte konuşucu karşısındaki arkadaşına iyileştiğinde, Hakmar dağlarına gideriz demektedir. 5. örnekte ise, konuşucu bizzat kendi hayatı ile ilgili bir plandan bahsetmektedir. Bunu yaparken önce, bir ay sonra artık bulunduğu yerde olmayacağını söyler. Burada kesin bir kararlılık söz konusudur. Konuşucu kesin olarak bir ay sonra bulunduğu yerde olmamaya karar vermiştir; ancak, kursu bitirir ve giderim dediğinde burada onun bu defa tam bir kararı değil, gelecekteki bir planı sezilmektedir.

- 4) *–Orenburgta... Läkin min unı yañı urıñğa küsİRäm... Hinİñ küñİlİñä üqşar yİrgä. TizİRäk hawıgıp yİt. Haqmar tamağına kitİrbİz. Unda Bİrda tigän kripuşt bar. Minİñ minän hüyläşİw üsün brigadir Aksakıv ta şunda kilä.* (K, 192) “– Orenburg’ta... Fakat ben onu yeni bir yere götüreceğim... Senin beğeneceğin bir yere. Çabuk iyileş. Hakmar boğazına gideriz. Orada Birda denen bir kale var. Benimle konuşmak için ekip başı Aksakov da buraya geliyor.”

- 5) *«İy-y, yähätİräk qaytıp kitİrgä inİ! Qasan ul küñ yİtİr?!–tip tüzİmhİzlänİp uylanıp ala ul. Şunda uk üzİnä-üzİ aptırap ta quya: – Niñä ulay aşığam ikän? Bılay za ğümİr yİl kİwİk yİlİp kİnä tİra la! Bına bit, bİr ayzan min bında bulmaysaqmın. Kurstı tamamlarmin da kitİrmİn...»* (ZB, 65) “Ah-h, hızla dönmeliydi! ‘Ne zaman o gün gelir?’ diye sabırsızlanıp düşünüyor o. Burada kendi kendine şaşırıp: Neden böyle acele ediyorum ki? Böyle ömür rüzgâr gibi esip gidiyor! İşte bir ay sonra ben burada olmayacağım. Kursu tamamlarım ve giderim.”

{-(X)r} fiil çekim ekinin bu işlevi zaman zaman isteği aşarak, konuşucunun bir hayali için de kullanılabilir. 6. metinde evlenemediği eski sevgilisi ile evlenmiş olsalardı nasıl yaşayacaklarına dair hayal kuran birinin düşünceleri söz konusudur. Hayali kuran konuşucu *balalar üstİrİrbİz, bİk matur kİyİmdär kİyİndİrİp awılğa qunaqqa qaytıp yİrİrbİz, tİğİ vaqıt yİläk yıyğan qayın tİbİnä barırbİz* cümleleriyle evlenmiş olsalardı gerçekleşebilecek olaylara işaret etmektedir.

- 6) *Birgä üşkän äxirätimdñ miñä qılğan «izgilğï» bına şul. Kim bılä indï, bälki, üylänişhäk tä ällä nisik türür inik. Türüwın türüp kitir inik, här xäldä, bız baxıtlı yaşar inik hımaq: balalar üstürbız, bik matur kiyimdär kiyindirip awılğa qunaqqa qayıp yürübız, tıgı waqt yılak yıyğan qayın túbünä barırbız... İy, ul xıyaldar!.. (UYT, 90)* “Birlikte büyüdüğümüz arkadaşımın bana yaptığı ‘iyilik’ işte bu. Belki evlensek kim bilir şimdi nasıl olurduk. Herhâlde yuvarlanıp giderdik. Biz mutlu yaşadık gibi, çocuklar yetiştiririz, çok güzel kıyafetler giydirip köye misafirliğe gideriz, başka bir zaman ağaç dibine çilek toplamaya gideriz... Ah, o hayaller!..”

Aşağıda 7- 12. metinlerde {-(X)r} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 7) *Utız biş huğışsı attarı yurtqan ıñğayğa İyärzärindä matur gına hikirğiläp kilä. Küp tä ütmänï, otryad Qırqtı tawınıñ qalın urmanına inip kitti. Äbyälil awılı binan utız sakrım samahı gına, qıyaş ta bayıp yıtmäs, barıp inirzär. (UYT, 13)* “Otuz beş asker atlarını sürdükleri yöne eyerlerinde güzelce hoplayarak geliyor. Çok geçmedi, tugay Kırktı dağının gür ormanına girdi. Ebyelil köyü buradan yaklaşık otuz kilometre, güneş batmadan ulaşırlar.”
- 8) *–Yaray, min üşünda gına ultırmın... –Atahı artqı işikkä ımlanı. Qart bir yat, yañı dünyaga başqan şiqillı, maşınaga uñayhız gına inip ultırzı. Qayıtqanda atahı bik tırımik, gäyrätlı gınä yürüp yata inı. Kisä gınä hüqlanıp qarap türzü. (UYT, 378))* “– Tamam, ben burada otururum... Babası arkadaki kapıyı gösterdi. Kocamış yabancı, dünyaya ilk ayak basmış biri gibi arabaya izin almadan girdi. Döndüğü zaman babası pek canlı, kuvvetli dolaşıyordu. Akşam akşam hayran oldu.”
- 9) *Tawışında la, ilikkı gämhiż tınıslıq urınına, nindäyzir küyhüz sabırhızlıq ündäri yañğırıp qala. Ä ul, bını his tä anlarğa yäki Yemişñ şul xätlı xälhiżliğinä bışünüwın bildirirgä tılämägän hımaq, yarhıy-yarhıy hüyläwın dawam itä. – Tizzän bız zä tüzälirbiz... tüptü ilikkı kiwik bulıp alırbız... İy bit, äxirät?! Xatta ilikkınän dä häybätiräk, hılıwıraq... (ZB, 12)* “Sesinde de önceki gamsız sessizlik yerine, ne zamandır melodisiz sabırsızlık sesleri çınlıyor; ama o bunu hiç de anlamak veya Yemiş’in bu kadar hâlsizliğini, sıkıntısını hissettirmek istemez gibi kızgın kızgın konuşmasına devam eder. — Acilen biz de toparlanınız... Temeli önceki gibi buluruz. Evet, arkadaşım?! Hatta ilkinden de daha iyi, güzel...”
- 10) *Awılada ür-yañısa mäktäp asıp yibärirbiz. Atayın yilkä minän tatıp tüşüñgän xäqiqätti hin kitaptarzan uqıp bilırhın... Baxıtlı bulırhın hin, ulım. Käläştı lä qasan tıläyhın, kimdi yaratahın-şunu alırhın. İx ulım, ulım. Äytäm bit, baxıtlı zamanga tura kildın hin... (ZB, 151)* “Köyde yepyeni okul açarız. Babanın yardımıyla anladığın gerçekleri sen kitaplarda okursun... Mutlu olursun oğlum. Gelini ne zaman diliyorsan, kimi seviyorsan- onu alırın.”

Eh oğlum, oğlum. Söyleyeyim mutlu zamana denk geldin sen...”

- 11) –*Planlaştırıw ğına tüğil, yäy künü ük äzirläp quya turgan iş inı bil. Xäzır unı planlaştırıp türwzıñ käreği yuq. İrtägänän ul bülmänän vaq-tüyäktärgizzi alıgız za, uqıwsılar rätkä kiltirä başlahın. Käräklı yihazdarzı işläp quyrıw üsün, yal küngä uqıtıwsıların saqırırız. (NM, 418) “Planlayarak değil, yaz günü hazırladıkları işti bu. Şimdi onu planlamanın gereği yok. Yarından itibaren o odadaki eşyalarınızı alın da öğrenciler sıraya girmeye başlasın. Gerekli cihazları yerleştirmek için tatil günü öğretmenleri çağırırız.”*
- 12) *Säläxıtdin mınän üsmır saqtarınan uq duş buldı ular. Älı haldatqa alıngansı uq, tanawına yış kırıp, Mästürägä küzi tüşüp yürügän saqta, Fazıl üziniñ iş sırzarın in tawzä Säläxıtdingä hüyläy turgaynı. Duşınıñ da uyu izgi: revolyutsiya düşmandarın tar-mar itip qaytabız za tuy yahaybız. Nügäriñ itip üzimdi alırhuñ. (ÜY, 24) “Selehittin ile çocukluklarında dost oldu onlar. Fazıl askere alınıncaya kadar dünyayı anlamaya başladığı dönemlerde, Mestüre’ye gönül verdiği zamanlarda kendi sırlarını ilk önce Selehittin’e söylüyordu. Dostunun düşüncesi değerli. İnkılap düşmanlarını dağıtıp döneriz de şölen yaparız. Beni arkadaşın yaparsın.”*

2.3.2.1.2.2 Sürekli Hareket; Geniş Zaman

{-(X)r} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde tekrara dayalı, artık genel bir nitelik kazanmış iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır. Burada {-(X)r} fiil çekim eki ile ifade edilen iş, oluş ya da hareket, her zaman ve birden çok yapılmakta ve sürekliliği ifade etmektedir.

Aşağıdaki 13. metinde, bir askere alay komutanı ceza vermiştir. Bunun üzerine yazardan gelen yorumda Başkurt gençlerinin boşa harcadığı ifade edilmektedir. Bu cümleden sonra da *Ular älı ilgä xızmat kürhätir* cümlesiyle Başkurt gençlerinin daima ülkelerine hizmet ettikleri ifade edilerek, bu hareketin sürekliliği işaretlenmiştir.

- 13) *Polk komandırı üzi uylap sırgargan yazağa bik qänägät qaldı. Yazahın da birzi, yığittärzi lä xarap itmäni. Här Başqurtıñ başı işäpli, qazırli zamanda niñä äräm itirgä ti yäp-yäş yığittärzi. Ular älı ilgä xızmat kürhätir. (UYT, 50) “Alay komutanı düşündüğü cezanın uygun olduğuna kanaat getirdi. Cezasını da verdi, gençleri de mahvetmedi. Her Başkurt’un başı sayılı, önemli zamanda gepegenç insanları boşa harcamak neden. Onlar ülkeye hizmet eder.”*

14. metinde, geçmişte gerçekleşen bir olay, Padişahın Sarıdağ’a çıkışı, anlatılmaktadır; ancak, arada bu bilgiden sonra anlatıcı sözü edilen dağla ilgili olarak *Xäzır biz unı İlasınlutaw tibiz* cümlesini söylemiştir. Burada şimdiden kasıt anlatıcının yaşadığı devir olmalıdır. Sarıdağ’a İlasınlıdağ denilmesi süreklilik arz eden bir harekete işaret eder.

- 14) –*Batşa ikınsı kındı Harıtaw başına mındı. Xäzır bız unı Ilasınlıtaw tıbız. Unan qarahañ, min hiñä äytäyım, bütä tirä-taraf us tıbındä yata, tiyırhiñ.. Ülatayım hüyläy tırğaynı, bürüngülar unan xatta haray qalahın da kürgändär; tip.* (K, 407) “– Padişah ikinci gün Sarıdağ başına çıktı. Şimdi biz ona Ilasınlıdağ deriz. Oradan bakınca, ben sana söyleyeyim, bütün çevre avuç içinde dersin... Dedem, eskiler oradan Saray şehrini bile görürlermiş, diyordu.”

2.3.2.1.2.3 Temenni, Dua; Belirsiz Gelecek Zaman

Başkurt Türkçesinde {- (X)r} fiil çekim eki yine gelecekte olması dilenen, istenen iş, oluş ve hareketleri anlatmak için kullanılmaktadır. Ekin bu işlevi onun temel işlevine uygundur. Çünkü temenni ve dua kişinin isteğiyle birebir örtüşmektedir. Başkurt Türkçesinde {- (X)r} fiil çekim ekinin bu işlevi cümle içinde *Alla birhä* gibi bazı kalıp sözlerle birlikte ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki 15. metinde, Gizilbanat konuştuğu kişiye içinde bulunduğu rahat durumdan bahsettikten sonra, onun bu durumunun devamını *Alla birhä, tüläp tä qütülürhügüz* temenni cümlesiyle dilemektedir.

- 15) –*Ni işläyım huñ, qayza barayım? – Gizılbanat yabıñan yawlıq üsün qaytarıp, küz yaştarın hürttü...– Hiñä raxät xäzır. At iltıp, irıñdı alıp qayttıñ da gürläşip yaşayhıgız. Alla birhä, tüläp tä qütülürhügüz.* (K, 89)
 “– Ne yapayım sonra, nereye gideyim? – Gizilbanat taktığı şalın ucunu çevirip göz yaşlarını sildi... – Sen şimdi rahatsın. At götürüp, erkeğini alıp döndün de coşup yaşıyorsunuz. İnşallah, ödeyip kurtulursunuz.”

Aşağıdaki 16. metinde ise, bir anne bebeğini sevmekte ve onun geleceği ile ilgili hayır dualarda bulunmaktadır. Anne, çocuğuna ismini verdiği kişinin kötü kaderini hatırlayınca, *Yuq, yüq!.. Alla birhä, hin üzün gümirli, ülü baxıtlı Yäniş bulırhuñ* cümlesiyle, çocuğunun kaderinin ona benzememesi için uzun ömürlü ve çok yaşaması yönünde dua ederek, temennide bulunmaktadır.

- 16) «*Yäniş hılıwımdıñ iştäligi itip, unıñ isımın birzım bit min hiñä!..– tip uylay ul, bapışınä hüyp qarap.– Yazmışıñ mınän dä unıñ kıwık bulmañ yarar inı... Yuq, yüq!.. Alla birhä, hin üzün gümirli, ülü baxıtlı Yäniş bulırhuñ... Hini baxıtlı itiw üsün min yänimdı, yürägimdı birirmın...* (Uİ, 151) “Sevgili Yeniş’imin hatırası olarak onun ismini sana verdim!... diye düşünüyor o, bebeğine severek bakıp. – Kaderin de onun gibi olmasa iyi olur... Hayır, hayır!... İnşallah, sen uzun ömürlü, çok mutlu bir Yeniş olursun... Seni mutlu etmek için canımı, yüreğimi veriririm...”

17. metinde de Kinye oğluna Helevik ismini vermiştir. Helevik kelimesi bir yerin ismidir. Bu yerde eskiden Başkurt askerleri savaşlarda çekilip yeniden savaşa hazırlanmaktadırlar. Bu yüzden buraya Helevik denmiştir. Bütün bu anlatılanlardan sonra, *Kinyäñ ulı la, kilır bıwıdarza yañı küs, yañı rux twızırır* cümlesi ile, Kinye’nin oğlunun da bu ismi alarak yeni nesillere güç ve ruh getirmesi dilenmektedir.

- 17) *Häläwîk tip ulına isîmdî bilîp quşqan Kinyä. Qäzimğî zamandarza, küslü düşman yabırılıwınan yîñlgän saqtarza, Başqurt yawgirzärî, il işinäräk sigînîp, yañınan sirîw hâlî yıyîw üsün, tınısıraq urınga tuplana tûrgan bulğandar. Unday tûbäk häläwîk tip atalğan. Kinyäniñ ulı la, kilîr bîwındarza yañı küs, yañı rux twızırur...* (K, 401) “Kinye oğluna Helevik ismini verdi. Eski zamanlarda, güçlü düşman saldırısında yenildiği zamanlarda, Başkurt askerleri, memleketin içine doğru geri çekilip, yeniden asker toplamak için sakin bir yere toplanmışlar. Bu yüzden bu yer Helevik diye adlandırılır. Kinye’nin oğlu da gelecek nesillere yeni bir güç, yeni bir ruh getirir.”

2.3.2.1.2.4 Doğrudan Deneyim; Geçmiş Zaman

{-(X)r} fiil çekim eki, zaman zaman geçmişte olup bitmiş bir olay ya da durumu dinleyici ya da okuyucuya aktarırken tercih edilen bir üslup özelliği olarak da kullanılabilmektedir. Geçmişte gerçekleşen iş, oluş ya da hareketler bu şekilde tasvir edilerek anlatılabilir.

Aşağıdaki 18. metinde Hemze’nin başından geçenler anlatılırken {-(X)r} fiil çekim eki tercih edilmiştir. Aynı metin {-DX} fiil çekim ekiyle de ifade edilebilir. Buradaki olaylar gerçekten yaşanmış olabileceği gibi yazar tarafından olduğu farz edilip, kurgulanan olay ve durumlar da olabilir. Hemze’nin başından geçen olaylar tasvir edilirken üslup olarak {-(X)r} fiil çekim eki ile anlatılmıştır.

- 18) *Xämzä, arınım tip, başta bîr az inältîp alır, hinmî huñ indî arıy tûrgan kîşî, tip bınuñ küñilîn kürîrlîk hüñ başlarzar. Axırza, Xämzä irîlänîp kînä yılmayır za: «Tuqtağız indî, äzîräk säy işîp alırga fûrsat birîğîz»,– tip üpkäläp alğan bulır. Şunan indî ay yaqtıhında urmanga utınga kitîrüzär. (UYT, 355) “Hemze yoruldu deyip, ilk önce biraz kabul eder, sen mi yorulmuşsun, diye gönlünü almak için söze başlarlar. Sonra Hemze övünüp gülümser ve ‘Bekleyin azıcık çay içmeye fırsat veriniz’ diye sinirlenir. Sonra ay ışığında ormana oduna giderler.”*

Aşağıdaki 19. metinde de yine {-(X)r} fiil çekim ekinin geçmişte gerçekleşmiş, anlatıcı ya da konuşucu tarafından bilgisine sahip olunan bir olay veya durumu ifade etmek için kullanıldığını görmekteyiz. Latifa’nın kendi haklarını savunmak için reisin odasına girdiği, masaya vurup sövdüğü ve Kutluyar’ın sahip olduğu eski haklarının hesabını sorduğu bilgisi {-(X)r} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

- 19) *Ä tañ atqas, yañı kün başlanasaq, şul uq äwälgî türmüş-küz aldında, äwälgî urın-xûquqtar za kirî urınına äylänîp qaytasaq. Äpxalıq haman - üluğ türä, dünya tûtqahı bulıp qalır; ä Qara Qämär Kolxozsı, Latifa türälärzî tәнqitläwsî, üz xûquqtarın dawlap yürüwsî bulır. Ärhîzlänîp räyis kabinetına barıp inîr, tağı tükürük säşîp ärlüşîr, xatta üstäl tüyür, Qutlıyarzarzıñ bürüñgü xûquqtarın dawlar, xätîrzî yañırtır. (U, 310) “Ama tan ağarınca yeni bir güne başlanacak, önceki hayat göz önünde,*

önceki yerler ve haklar da geri yerine dönecek. Ephalik hâlâ büyük başkan, hayatın esasıdır, ama Kara Kemer kolektif çiftlikçi, Latifa başkanları tenkit edici, kendi haklarını savunucudur. Çekinmeyip reis odasına girer, üstelik tükürük saçıp söver, hatta masaya vurur, Kutluyarların eski haklarını sorar, onları hatırlatır.”

2.3.2.1.2.5 Tahmin; Belirsiz Gelecek Zaman

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} fiil çekim eki, zaman zaman yine ekin geleceğe yönelik işlevine uygun olarak bağlam içinde konuşucu tarafından herhangi bir tahminde bulunmak üzere kullanılabilir. Tahminde bulunmak üzere kullanılabilmektedir.

Aşağıdaki 20. metinde, Hüsnülhak bir yandan çobana tavsiyelerde bulunurken, diğer yandan *Bına, bugün–irtän çıxtar kilip yitir, mobilizatsiya iqlan itir* cümlesiyle geleceğe yönelik bir tahminde bulunmaktadır. Hüsnülhak bu tahminin üzerine de çobana yine yapılacak en iyi şeyin Başkurt askerlerinin yanında olmak olduğunu tavsiye etmektedir.

20) *–Quysı, balalanma,– tinı Xüsñılxaq, ixlas külp.– Hinı, äzmäwırzäy yığıtı, üyzä yatqırıp quyalarmı huı? Bına, bugün–irtän çıxtar kilip yitir, mobilizatsiya iqlan itir. İñ yaqşıhı Başqurt gäskärı safında üz urınıdı tabıw indı, qustım... (Uİ, 72) “– Çoban çocuklaşma, dedi Hüsnülhak, samimiyetle gülüp. – Seni, iri kıyım bir delikanlıyı, evde yatırır mı? İşte bugün yarın Çekler gelir, seferberlik ilan ederler. En iyisi şimdi Başkurt askerlerinin yanında yerini almak, dostum...”*

21. metinde de Hisbulla’nın annesi oğluna evden ayrılmamasını yemeğin piştiğini söyledikten sonra *Xisbulla ağayındar za üzaqlamay qaytızar* şeklindeki tahminini {-(X)r} fiil çekim eki ile işaretlemektedir. Anne, bu cümlesinde, oğlunun kısa süre içinde döneceği konusunda bir tahmin yürütmektedir.

21) *–Zakir, ulım, tizzän aş ülgürä. Hin yaratqan, qaqlağan qaz bışä. Üyzä tır,– tip, yaratıp häm bürsülüp ündäşä haldı. – Xisbulla ağayındar za üzaqlamay qaytızar. Qarat túbäğindägi bısändı bugün kábängä halıp bütürgä tiyıştär inı... Qarağurağa tüşür aldınan qaytıp, munsä inıp, yal itip alırzar, tip uylayım... – tip uftanıp aldı. (Uİ, 81) “– Zakir, oğlum, yemek hemen pişiyor. Senin sevdiğin kurumuş kaz pişiyor. Evde dur, deyip, hem severek hem heyecanla seslendi. – Hisbulla ağabeyinler de çok geçmeden dönerler. Karat tepesindeki otları bugün samanlığa koyup bitirmeleri gerekiyordu... Karagura’ya inmeden önce dönüp, munsaya²⁴ girip, dinlenirler diye düşünüyorun..., deyip iç çekti.”*

22. metinde, eser kahramanı Külümbet’e soygun yapan hırsız için, cezası sorulunca, Yulaman bu konu üzerindeki fikrini, suçu kesinleşmeden önce kimsenin suçlu olarak itham edilemeyeceğini bunun anlaşmazlık doğuracağını söyleyerek, böyle bir durum olsa, çevrede kimsenin kalmayacağını söyleyerek tahminde bulunmaktadır.

24 munsä: Başkurtların banyo yapmak için kullandığı, evin dışında özel yapılmış bölme.

- 22) –Ä Qũlũmbät? Yulbaşarlıq qılıwsı, küshũzzärzi talawsı yawap tũtmayasaqmı ni? – tip hũranı bĩrãw, äsinĩp. Şaw-şıw quptı. Yulaman Almuşqa şıpirt qına, kiskä kilĩrhĩñ, tip äytä haldı la qısqurip üzinĩñ fĩkirĩn yũtkĩrĩgä aşıqtı: Ğäyĩbĩ asıqlanmaş äwãl kışĩgä tĩl tĩyziĩrw ızgış qına tıwzıra. Ulayğa qalha, tũñäräktä kışĩ lã **qalmas**. (BR, 420) “– Ama Külümbet? Soygun yapan, güçsüzleri soyan cevap vermeyecek mi ne? – diye sordu biri, kederlenip. Gürültü koptu. Yulaman, Almuş’a belli etmeden, akşam gelirsin dedi ve gülüp kendi fikrini söylemekte acele etti. Suçu açıklanmadan önce kişiyi itham etmek anlaşmazlık doğurur. Öyle bir durumda çevrede kimse kalmaz.”

Aşağıdaki 23- 26. metinler {-(X)r} fiil çekim ekinin bu işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 23) Xatta Kinyähĩ lã unı bilay – ũštũnä yäşil tũstägi yaw yĩlãnĩ, qaytarma sitli bũrĩk kiyĩp, bilĩnä qũrmanın bıwıp, qılıs taqqan kilış bik hiräk kürä tũrgaynı. Yan-hazağın aşqan, hũñgũhũn iyär qaşağahına bĩrkĩtkãn. Attarına la bũğũn bũtũnläy ikĩnsĩ yãn ũrũlgãn, **tiyĩrhĩñ**. (K, 58) “Hatta Kinye’si de öyle üstüne yeşil renkteki taaruz elbisesi, yatık kenarlı şapka giyip, beline ok kılıfını bağlayıp, kılıç takmış haliyle pek nadir görünüyordu. Ok kılıfını, yayı asmış, süngüsünü eyerin başına bağlamış. Atlarına da bugün tamamen ikinci can üflenmiş dersin.”
- 24) Ul kürĩnmäy, yĩğĩt urtın säynäy, xistäri taşıp, küzzärĩn yũma. Kũtã, ul kürĩnmäy. İndĩ küräş şarttarın da iğlan ittĩlär, kümissiya başlıgi partkũm sĩkrĩtarı Kũpkäk Kãlimullin urtala yũrũy, malay-şalayzı küräştĩrĩp qaray, habantuy xalqı mayzanga ılığa. Xãzir indĩ küräş **qızır**, yĩğĩt tã dũnyahın **ũnũtũr**. (U, 100) “O görünmüyor, genç avurtlarını çiğniyor; hisleri yoğunlaşıp, gözlerini yumuyor. Bekliyor, o görünmüyor. Artık müsabakanın şartlarını da ilan ettiler. Komisyon başkanı parti komitesi sekreteri Kũpkäk Kelimullin ortada yürüyor, çoluk çocuğu kavga ettirip bakıyor. Habantoy halkı meydana toplanıyor. Şimdi artık mücadele kızır, genç de dünyasını unutur.”
- 25) «Bil tawzar arahında min nimä küräm, kĩmdĩ bilãm?– tip nıqışa ul kũñĩlinãn, tağı la bũşũnũbüraq,– duşmı ul, duşmanmı? Üz yağıñda, ismaham, bũtãhĩ lã asıq. Baymı, yarlımı, yamanmı, yaqşımı – aldan bilĩp tũrahıñ. Äylãnä tirãñdã dala... irkĩnlĩk... Qayza nimä ärbãndãğãnĩ, yũltıldağanı un bış–yĩğĩrmĩ saqrımdan kürĩnã... Ä bĩnda.. Düşman, bãlki, ikĩ azım yĩrzã bũşũp yatalır – **abaylamashıñ**.. Alyũt kĩwik alyusıqqa **baş halırhıñ**...» (Uİ, 5) “Bu dağlar arasında ben ne görüyorum, kimi biliyorum? diye ısrar eder o gönülden. Daha da eziyetlisi, dost mu o düşman mı? Kendi tarafında elbette hepsi de açık. Zengin mi, cimri mi, kötü mü, iyi mi, önce de bilirsin. Çevrende bozkır... özgürlük... Nerede nasıl parlayıp ışıldadığı on beş yirmi kilometreden görünür...”

Ama burada.. Düşman belki iki adım ileride pusuya yatmıştır, dikkat etmezsin... Aptal gibi sebepsiz yere başını çıkarırsın...”

- 26) – *Hay, bıl äzäm tigäniñ, hiniñ, qasan, qalay yaza başıruñdı kütüp kınä tūra! İyi, ısın. Saq qına yantay, şunda uq turtıp üsürür. Äh tip äytirgä lä ülgürmäşñ...* Yarabbi, kışñıñ, yüräk yarahına üsrağan hayın tüz hibıwzän tām tabıwsılarzan arınır ämäl gınä qalmanı la baha indı! – *tip, turlı küygä hüyläy-küyläy urındıqqa – täzrā yanına uq minip, tubıq sänsip ultırzı.* (Uİ, 153) “– Hay, bu adam denilen, senin ne zaman nereden ceza alacağını bekliyor! Evet, doğru. Hemen kaçınır, vurup kaçır. Eh diye söylemeye de yetişemezsin... Yarabbi, insanın yürek yarasına uğradıkça tuz serpmekten tat alanlardan kurtulmaya ümit de kalmadı artık! deyip, çeşitli şarkılar söylüyor. Şarkı söylediği yere, pencere yanına çıkıp, bağdaş kurup oturdu.”

2.3.2.1.2.6 İhtimal

{-(X)r} fiil çekim eki yine gelecekte gerçekleşecek niyet, istek gibi işlevleri gerçekleştirirken *balki* kiplik kelimesiyle birlikte kullanıldığında geleceğe yönelik bir ihtimali ifade eder. 27. metinde, eser kahramanı Esfendiyer, çevresindekilere kızmakta, Bilgi’yi beklemediğini Çarın yanına kendinin gideceğini söyleyerek, *Balki, aldan Sämändär xandı kürip hüyläşirmñ* cümlesiyle de Semender Hanla konuşma ihtimalini dile getirmektedir.

- 27) —*Minı tapmahalar, hızzı huyıp sıgırzar. Minñ turala ällä nimä uylarzar, — tip qarşı tıştı Äsfändiyär. — Min Bilgi ağayzı kütüp türmayım, Ätil batşa qaşına üzim kitäm. Balki, aldan Sämändär xandı kürip hüyläşirmñ. Bilgini xürmətläp qarşılağız, qayza kitkänimdä äytigiz. Qurqmağız, qağan aldında nindäyzir gäyibim dä barzır, läkin ul tiklīm ük tügildir.* (BR, 203) “– Beni bulmazlarsa sizi soyarlar. Benim hakkımda kim bilir ne düşünürler, diye karşı çıktı Esfendiyer. – Ben Bilgi ağabeyi beklemiyorum, Çar Etil yanına kendim giderim. Belki önce Semender Hanı görüp konuşurum. Bilgi’yi iyi karşılayınız, nereye gittiğimi söyleyiniz. Korkmayın, kağanın önünde bazı suçlarım vardır, fakat o kadar da değildir.”

Aşağıdaki 28. metinde de {-(X)r} fiil çekim ekinin tahmin işlevi görülmektedir. Eser kahramanı, anlatılan masalla gerçek arasında kalmış, belki bu masalın her zaman tekrarlanmayacağı, belki unutulacağı yönünde bir tahminde bulunmaktadır.

- 28) *Bıl maldä hin säskälı bülunda awnayhıñ, dünyanıñ bütä ärnıwzärin, ükñistärin ünütahıñ... Bıl-äkiyät, xıyaldıñ ısınbarlık mñnän qatıştıwı... Barı üşünday mizgildä gınä baxıttıñ asılın aqlağan humaqhıñ. Bıl-äkiyät... Balki, ul bütän bñ vaqıtta la qabatlanmas, balki, ul ünütülür...* (U, 21)1) “Bu vakit sen çiçekli çayırda debeleniyorsun, dünyanın bütün dertlerini, pişmanlıklarını unutursun... Bu masal, hayalin gerçekle karışımı... Hâlâ

böyle bir zamanda bile mutluluğun aslını anlamış gibisin. Bu masal... Belki, o her zaman tekrarlanmaz, belki o unutulur...”

2.3.2.1.2.7 Emir

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} fiil çekim eki zaman zaman konuşucunun karşısındakine bir emrini ifade edebilir. Bu emir, keskin, sert bir emir değil, daha çok yumuşak, direktif ve yönlendirme tarzında bir emirdir. Ekin bu işlevi, teklik ve çokluk ikinci ve üçüncü şahıslarda kullanılmaktadır.

Aşağıdaki 29. metinde Safa'nın her zamanki gibi gelip kütükleri taşımayı emrettiği söylendikten sonra, Safa ile yaşlı adam arasında geçen konuşmada Safa'nın *İrtäräk quzğalhağız, äbit aşarğa kaytıp yitirhiğız zä tüştän huñ üziğızgä utınğa barırhiğız* şeklindeki cümlesiyle onun başka bir emrine işaret edilmiştir. Safa, burada karşısındakilere biraz daha hızlı hareket etmelerini ve bu durumda yemeğe dönüp, öğleden sonra da oduna gitmelerini biraz daha yumuşak bir şekilde emretmektedir.

29) *Här saqtağısa dūrfa ğına qılanıp Safa kilip, üşü büränälärzī taşırğa quştı. Qart mīnān Safa arahında üşündayırq hüyläşiw buldı: – İrtäräk quzğalhağız, äbit aşarğa kaytıp yitirhiğız zä tüştän huñ üziğızgä utınğa barırhiğız.* (KKTY, 306) “Her zamanki gibi, Safa kabaca hareket ederek gelip, o kütükleri taşımayı emretti. İhtiyarla Safa arasında şöyle bir konuşma oldu: – Daha hızlı hareket etseniz... Yemeğe dönersiniz ve öğleden sonra oduna gidersiniz.”

30. metinde de yine baş vezir karşısındaki müdüre, kendi grubunun başında gitmesi ve Şahinşah'ın yanına gittiğinde diz çöküp altın tabağı kabul etmesini rica ile emretmektedir. Elbette baş vezir kendisinden daha alt rütbedeki birine emredecektir. Ancak bu emir rica ile karışık, yumuşak bir emirdir.

30) —*Hin üziğdikiär türkümünñ başında barırhuñ. Şahinşah qaşına yitkäs, tizlänip, altın tabaqtı qabul itiwñ ütinirhiñ, — tinñ baş väzir, qapıl uşal türägä äwirilip. — Büryändärgä yaqşılıq tılähän, barıñın da tırışıp ütärhiñ.* (BR, 106) “– Sen kendi grubunun başında gidersin. Şahinşah'ın yanına gelince diz çöküp altın tabağı kabul etmesini rica edersin, dedi baş vezir, aniden kızgın müdüre dönüp, – Büryenlere iyilik dilesen, hepsini çalışıp ödersin.”

Aşağıdaki 31. ve 32. metinlerde de ekin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

31) *Qıwğınğa tınıs qına kithindär: Şunan üz işiñä qaytanan tütünürhüñ. Äylänip qaytıwzarına yürttü haldırıp quyzıñmı, ni işläy ala ular? Äyzä äli, yürtqa nigizzi qayhı tiräğäräk qūrūrğa ikän, qarap, samalap äylänäyik.* (NM, 207) “Ağaca sessizce gitsinler. Sonra kendi işine yeniden başlarsın. Döndükleri zaman için evi yaptırdın mı, onlar ne yapabilir? Haydi, evin temelini nasıl daha canlı atmalıymış, bakıp hesaplayıp dönelim.”

32) — *Bir kımđi lä indirmä, tip ni tiklīm kişättim min unı. İşlärgä his nindäy*

*fürsat yuq! – Ul küzlüğün mañlayına kütärä birip quyzı. – Äğär mindä yümüşün bulha, qustum, irtägä **kilirhiñ**. Bina kürähimñi, – ul aldındağı qağızzarğa itläs usı minän şapıldata huğıp aldı, – ni tiklīm iş. Bır gınä minut vaqıtımdı la bülä almayım. (NM, 413) “Hiç kimseyi sokma, diye ne kadar tembih ettim ben ona. Çalışmaya hiç fırsat yok! – O gözlüğünü alnına kaldırdı. – Eğer benimle işin olursa dostum, yarın gelirsin. İşte görüyor musun, – o önündeki kâğıtlara şişman ellerini şakırdatarak vurdu – ne kadar iş. Bir dakikamı bile bölemem.”*

2.3.2.1.2.8 Atasözü

{-(X)r} fiil çekim eki, zaman zaman atasözlerinde de kullanılmaktadır. Ekin bu kullanımlardaki işlevi, genel geçer hükümleri ifade etmek şeklinde gerçekleşir. 33. metinde bunun örneğini görmek mümkündür. Metinde eser kahramanı Enif Keyüm, İskender’e yenilmiş olmanın acısıyla, ona hakaretler etmekte, onun büyük tohumu başaktan ayıramıyor, sınıf çatışmalarından ayıramıyor diyerek alay etmektedir. Ardından da bu hakaret ve alaylarına, *At dağalağanda baqa bütün qıstırır*; *tizär* atasözü ile devam etmektedir.

- 33) *Läkin Äñif Käyüm yñilip üyränmägän. Urınınan türzü la qısqa buylı kişilärgä xas xäräkät minän başın yuğarı kütärıp, kükräğın kirıp, huq barmağın İskändärgä tüşqanı. —Bina kürigiz, — tinı irinın bültäytıp, — üşü la tıs ürlüqtü kabäktän ayıra bilmägän, yägni sinfi küräş qanundarınan xäbäri yuq küyü äzäbiättä urın dawlay. Yitmähä, äzäphiz. At dağalağanda **baqa bütün qıstırır**, *tizär*. (ÜY, 70) “Fakat Enif Keyüm yenilmeyi öğrenmedi. Yerinden kalktı ve kısa boylu kişilere has bir hareketle başını yukarıya kaldırıp, göğsünü gerip, işaret parmağıyla İskender’i gösterdi. Dudaklarını kabartarak ‘İşte görün’ dedi. Bu, daha büyük tohumu başaktan ayıramıyor, yani sınıf çatışmalarından haberi yok, edebiyatta şarkıları için yer istiyor. Üstelik edepsiz. At nallanırken kurbağa bacağını sıkır derler.”*

3. BÖLÜM

TASARLAMA KİPLERİ

3.1 ŞART KİPİ (*Şart Hıykālışı*)

Bildirme kipleri içerisindeki zamanların tersine, şart kipi için Başkurt gramerlerinde bir terim birliği göze çarpmaktadır. Başkurtça yazılmış Başkurt gramerlerinde *şart hıykālışı* terimi kullanılırken (Dmitriyev 1950: 179; Kiyekbayev 1966: 106; Zeynullin 2002: 145; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 120), Başkurt Türkçesi ile ilgili olarak Rusça yazılan gramer kitaplarında ise yine şart kipinin Rusça karşılığı olan *uslovnoye nakloneniye* terimi kullanılmıştır (Dmitriyev 1948: 166; Yuldaşev 1958: 173; Yuldaşev 1965: 232; Yuldaşev 1981: 288; Serebrennikov, Gadjeva 1986: 209; Kormuşin 1988: 347).

Genel dil biliminde şart kipi, genellikle şart cümleleri ve meydana getirdiği diğer kiplik anlamlarla birlikte ele alınıp incelenmiştir. Bir şart cümlesinin temel cümlesi, kılıcıya yönelik kiplik (*agent-oriented modality*) ve bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) anlamlarıyla uyum içinde olduğunda, cümle içerisinde kiplik kelimeleri daha özgür hâle gelir (Bybee vd. 1994: 209). Palmer de, gerçek dışılık (*unreality*) için en yaygın ve en dikkati çeken kullanımın şart cümleleri olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, dillerin büyük bir çoğunluğunda gerçek (*real*) ve gerçek dışı (*unreal*) şartlar arasında belirli farklar olabilmektedir. Bu farklar, bazı dillerde sadece zamanla, bazılarında ise zaman ve kip birleşimiyle işaretlenmektedir (2001: 207).

Fiilin diğer kip şekillerinden biraz farklılıklar gösteren şart kipi, iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşip gerçekleşmemesi için gerekli olan şartı bildirir. Ayrıca gerçekteki iş, oluş ve hareketleri değil, gerçekleşmesi mümkün olan hareketleri bildirir. Bu iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşmesi için gerekli olan şartlar, şart kipi yoluyla anlatılır. Şart kipi, genellikle birleşik cümlelerde kullanılır. Yani, herhangi bir işin gerçekleşmesi için gerekli olan şart hükmü, şart kipinin kullanıldığı yan cümlede, iş, oluş ya da hareket ise temel cümlede verilir. (Dmitriyev 1950: 179; Yuldaşev 1958: 173; Kiyekbayev 1966: 120; Yuldaşev 1981: 288; Zeynullin 2002: 145; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 106).

Şart kipi her zaman ikinci bir kip ile birlikte kullanılmaktadır. Çünkü şart ifadesini taşıyan fiil, çoğunlukla yan cümlelerin yüklemi olmaktadır ve bu

durumda temel cümlelerin yüklemi de başka bir kip eki taşıyacaktır. Eğer Başkurt Türkçesinde şart kipi, ikinci bir cümle ile bağlantılı olarak kullanılmamış ise, bu defa şartı değil daha çok isteği ifade etmektedir (Zeynullin 1987: 131-132).

Şart kipinin anlam açısından iki şekli vardır. Bunlar gerçeklik (*ütälirlik* veya *real*) ve gerçek dışılık (*ütälmäslük* veya *irreal*) şekilleridir. Gerçeklik, herhangi bir iş, oluş ya da hareket gerçekleştiğinde, ona bağlı olan ikinci bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşeceğini ya da gerçekleşmesinin mümkün olacağını bildirir. Gerçek dışılık ise, imkânı olmayan bir şarta işaret eder. Şart kipi üç zamanla bağlantı içerisinde gerçekleşir. Bunlar; şimdiki zaman, geçmiş zaman, gelecek zamanlardır (Kiyekbayev 1966: 120; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 106).

Clark'ın Türkmen Türkçesinin gramerini incelediği eserinde, şart kipinin gerçek hareketin performansı hakkında konuşucunun tavırlarını içerdiğini ve bu kipte şartın harekette yerleştiği ifade edilmiştir. Bu çeşit cümlelerde genellikle şart cümlesi ile temel cümlelerin fiili geniş veya gelecek zamanda bulunur, çünkü geçmiş değiştirilemez, bu yüzden de şarttaki geçmiş, gerçek dışı bir harekete gönderimde bulunur (1998: 277, 278).

Başkurt Türkçesinde şart kipini ifade eden {-hA} fiil çekim eki, Türkiye Türkçesinde {-sA} şeklindedir. Bu fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesindeki fonksiyonları ile benzer fonksiyonlara sahip olması bakımından Türkiye gramerciliğinde {-sA} fiil çekim ekine ve fonksiyonlarının ne şekilde değerlendirildiğine kısaca göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bu ekin ifade ettiği kip anlamı, Türkiye Türkçesi gramerlerinde tasarlama kipleri içinde, bazı gramerciler tarafından, dileğe bağlı tam bir yargı bildirmesinden dolayı dilek-şart (Banguoğlu 1995: 467; Ediskun 1999: 184; Korkmaz 2003: 676); bazı gramerciler tarafından da üzerinde hüküm taşımayan başka bir cümleye bağlı olan şart anlamından dolayı şart kipi (Ergin 1999: 310; Türkyılmaz 1999: 74) olarak kabul görmüştür. Şart kipi cümlede tek başına bir hüküm taşımamaktadır. Bu yüzden de tek başına hükümlü bir cümle kuramaz, ancak hüküm taşımayan ve başka bir cümleye bağlanan bir cümle kurabilir. Şart kipi zaman zaman istek anlamında da kullanılabilir. Bu gibi durumlarda şart kipi, temenni ifadesi vasıtasıyla hükümlü bir cümlelerin çekimli fiili olarak yer alır. Bu temenni işlevi de şarta bağlıdır ve bu şart cümlede dilek hâline gelmektedir (Ergin 1999: 310; Korkmaz 2003: 677).

Türkiye Türkçesi gramerlerinde şart kipinin basit çekimdeki durumu böyle iken, birleşik çekimdeki şart üzerinde ise ortak görüş, ekin tam anlamıyla şart ifadeleyicisi olduğu yönündedir. Üçok, {-sA} fiil çekim eki ile yapılan basit çekimdeki kipi, *yeterlik kipi*, *temenni siygası* olarak değerlendirmiş, buna karşılık birleşik çekimdeki *ise* şeklindeki çekimi *şart kipi* olarak incelemiştir (1947: 102).

Bilgegil ise, gramerlerde tasarlama kipleri içersine alınan şart kipinin herhangi bir fiil kök ya da gövdesine {-sA} fiil çekim ekinin getirilmesi suretiyle

elde edilen şekle dilek-şart kipi denmesinden sonra bu şeklin doğrudan doğruya tasarlama kipleri içerisinde değerlendirilmesini eleştirmiş ve bu kipin temenniyi ifade ettiği durumlarda dilek kiplerinden, şartı ifade ettiği durumlarda ise bildirme kiplerinden sayılması gerektiğini vurgulayarak konu ile ilgili diğer görüşlerden farklı bir görüş ileri sürmüştür (1982; 262-263).

Görüldüğü üzere Türkiye Türkçesi gramerciliğinde şart kipinin temel işlevleri üzerinde birleşilmiş olsa da onun hangi kategoride ne şekilde işleneceği tartışma konusu olmuştur.

Başkurt gramerciliğinde ise kip kategorisi bildirme kipleri ve tasarlama kipleri gibi iki ayrı grupta incelenmediğinden, şart kipi doğrudan doğruya kip kategorisinin bir alt başlığı olarak kabul görüp incelenmiştir (Dmitriyev 1950: 179; Kiyekbayev 1966: 106; Yuldaşev 1981: 288; Serebrennikov, Gadjieva 1986: 209; Kormuşin 1988: 347; Zeynullin 2002: 145; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 120).

Başkurt Türkçesinde şart kipini ifade eden başlıca fiil çekim eki {-hA} olmakla birlikte şart anlamı değişik analitik biçim ve eklerle ifade edilebilmektedir. Bunlar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecektir.

3.1.1 {-hA}

3.1.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart kipi, fiil köküne {-hA} ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Şart çekimini şu şekilde formüle edebiliriz:

Fiil + {-hA} + şahıs eki

Ekin değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Kalın ünlülerden sonra *-ha* eki getirilir: *alha* “alsa”, *türha* “kalksa”, *yazha* “yazsa”, *qullanha* “kullansa”.

2. İnce ünlülerden sonra ise ekin *-hä* şekli fiil köküne getirilmektedir: *birhä* “verse”, *tïlähä* “istese”, *kithä* “gitse”, *hüylähä* “söylese”.

Bu kipin çekimi için, görülen geçmiş zaman kipinde olduğu gibi iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>barham</i> “gitsem”	<i>barhaq</i>
2. şh.	<i>barhaŋ</i>	<i>barhağız</i>
3. şh.	<i>barha</i>	<i>barha(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ışlähäm</i> “çalışsam”	<i>ışlähäk</i>
2. şh.	<i>ışlähäñ</i>	<i>ışlähägiz</i>
3. şh.	<i>ışlähä</i>	<i>ışlähä(lär)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Şart kipinin olumsuzu için Başkurt Türkçesinde diğer kiplerde olduğu gibi {-mA-} olumsuzluk eki kullanılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qaytmaham</i> “dönmesem”	<i>qaytmahaq</i>
2. şh.	<i>qaytmahan</i>	<i>qaytmahağiz</i>
3. şh.	<i>qaytmaha</i>	<i>qaytmaha(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilmähäm</i> “gelmesem”	<i>kilmähäk</i>
2. şh.	<i>kilmähäñ</i>	<i>kilmähägiz</i>
3. şh.	<i>kilmähä</i>	<i>kilmähä(lär)</i>

Soru Şekli (Hüräw Formahı)

Şart kipinin soru çekimi de yine Başkurt Türkçesinin soru eki {-mX} ile yapılmaktadır. {-hA} fiil çekim ekinin olumlu veya olumsuz çekiminden sonra soru eki getirilerek şarta bağlı hareketin soru şekli oluşturulur. Soru çekimi ile konuşucu, şarta bağladığı hareketi gerçekleştirip gerçekleştirmeyeceğini sormaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>aşahammı</i> “yesem mi”	<i>aşahaqmı</i>
2. şh.	<i>aşahañmı</i>	<i>aşahağizmı</i>
3. şh.	<i>aşahamı</i>	<i>aşaha(lar)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yürühämmi</i> “yürüsem mi”	<i>yürühäkmi</i>
2. şh.	<i>yürühäñmi</i>	<i>yürühägizmi</i>
3. şh.	<i>yürühämi</i>	<i>yürühä(lär)mi</i>

3.1.1.2 İşlevler

3.1.1.2.1 Şart

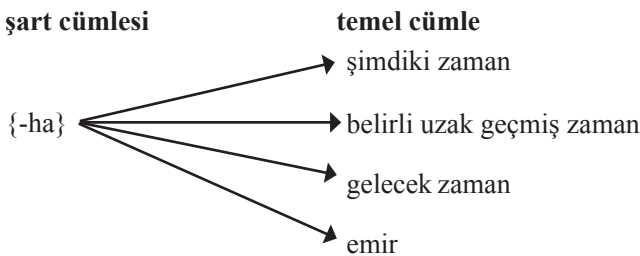
{-hA} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde şart ifadeleyicisidir. Türkiye Türkçesinde {-sA} şart kipi eki, bir cümlede tek başına yargı taşıyabilmekte ve bu gibi durumlarda da istek ifadesi kazanmaktadır. Oysa aynı ekin Başkurt Türkçesindeki {-hA} şekli, hiçbir zaman bu şekilde cümlede, yargı bildirdiğinde bile, isteği değil tamamen şartı ifade etmektedir. Bu yüzden de Başkurt Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarımlarda genellikle Türkiye Türkçesindeki birleşik çekimde şartı kabul etmektedir.

Başkurt Türkçesinde şart kipi temelde iki zamanı ifade eder. Bunlar şimdiki zaman ve geçmiş zamandır. {-hA} fiil çekim eki ile ifade edilen şart kipinin şimdiki zamanıdır. Şart kipinin şimdiki zamanı, şimdi olan şartı değil, belki gerçekleşmesi gelecekte olacak şartı da bildirir (Dmitriyev 1950: 179-180; Yuldaşev 1958: 173; Yuldaşev 1981: 294).

Şart kipinde, temel cümledeki harekete, şart cümlesi içinde bir şart koşulmaktadır. Bu şart gerçekleşirse, temel cümledeki hareket de gerçekleşecektir. Şart kipi, bu şekilde bir temel cümle ve bir de şart cümlesinden teşekkül olduğu için, bu iki açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir. Şart cümlesindeki fiil, şimdiki zaman veya geçmiş zamanda olabilir. Temel cümlenin fiili ise, şimdiki zaman, gelecek zaman, geçmiş zaman ya da emir çekiminde olacaktır. Temel cümlenin fiili geçmiş zamanda ise, hareket gerçek olmayan bir olayı işaret eder.

Kiyekbayev, şart kipini anlam açısından ikiye ayırır. Bunlar, *ütälirlük (real) şart* “gerçek şart” ve *ütälmäşlik (irreal) şart* (gerçek dışı şart) tır. Bu ayırmada gerçek şart iş, oluş ve hareket gerçekleştiğinde ona bağlı olan ikinci bir işin gerçekleşeceğini veya gerçekleşmesinin mümkün olduğunu bildirir. Gerçek dışı şart ise, gerçekleşmesi mümkün olmayan şartı bildirir (1966: 120; Zeynullin 2002: 149).

Şart cümlesinin fiilinin {-hA} fiil çekim eki ile çekimlendiği durumlarda, temel cümlenin fiilinin girebileceği zaman ve kip çekimleri aşağıdaki gibi bir şemada göstermek mümkündür:

Şekil 25. Şart cümlesindeki temel cümlenin fiillerinin zamanları.

Şart cümlesinde {-hA} fiil çekim eki kullanılırken, temel cümlelerin fiili belirsiz gelecek zamanda çekimlenmiş ise, bu durumda gelecekte gerçekleşecek olan hareketin şartı söz konusudur. Temel cümledeki hareketin gerçekleşip gerçekleşmemesi, şart cümlesindeki fiilin gerçekleşip gerçekleşmemesine bağlıdır. {-hA} fiil çekim eki ile temel cümledeki herhangi bir harekete bu şekilde şart koşulurken, bazen bu şart, bir soru kelimesine veya benzerlik ifadesine de koşulabilmektedir. Aşağıdaki 1. metinde bu durumun örneğini görmek mümkündür. Musa karşısındakine, Hismetulla dedenin odunları kesilmediği için kızmakta, sitem etmektedir. Bu duygularını ifade etmek için de sözlerine *Bilmähän, bina şul* cümlesiyle başlıyor. Bu cümle ile Musa, karşısındakine kızgınlığını dile getirmektedir.

- 1) — *Bilmähän, bina şul: kisä Xismätulla babayzargä utın kiltırgändär. Babay üzi awırıp yata, Kurganüw ağayzıñ utın qırqa la, bısa la almawın kürıp tırahıñ. Şul utındı turap-yarıp birähı inı, — tip üz planın äytti Musa. (KKTY, 266) “—Bilmesen, neyse. Gece Hismetulla dedelere odun getirmişler. Dede kendisi hasta yatıyor, Kurganov ağabeyinin odun kesip biçmediğini görüyorsun. Bu odunu kesmesi gerekirdi diye kendi düşüncesini söyledi Musa.”*

Aşağıdaki 2. metinde ise {-hA} fiil çekim eki ile oluşturulan şart ifadesi, temel cümlelerin benzerliğine şart koşturmaktadır. Hambal’ın ata hantal bir şekilde oturduğu, iki ayağını iki yana açıp arkaya yaslanması karşısında, onun bu görüntüsünden *tağı bir az yılpinhä, yılğä üsür za qalır tüşlü* cümlesiyle biraz kımıldadığı takdirde rüzgâra kapılıp gideceği gibi bir hisse kapıldığını ifade etmektedir.

- 2) *Bala-sağanıñ qurqıp qasıwı hıbaylını tağı la nığıraq yarhıtıp yibärzi, tıgı, düşmanına taşlangan atlı qazaq şikillı, atın uñlı-hullı sıbıqlap, saba başlanı, Xambal tigändäri ätta kilbäthiz ultıra — ikı ayagın ikı yaqqa tarbaytıp yibärgän, üzi artqa qayqayğan, tağı bir az yılpinhä, yılğä üsür za qalır tüşlü. (UYT, 225) “Çoluk çocuğun korkup kaçması atlıları daha da fazla çıldırttı. O, düşmanına saldıran atlı Kazak gibi atını sağa sola sürüp kırbaçlayıp hızlandı. Hambal dedikleri kişi ätta hantal bir şekilde oturuyor. İki ayağını iki tarafa açmış, kendisi arkasına yaslanmış, birazcık kımıldasa, rüzgâra kapılacak gibi.”*

Aşağıdaki 3. metinde konuşucu, birbirine sevgi ile bağlı iki gencin durumunu anlatmakta ve karşısındakine onların içinde bulunduğu şartların ne kadar kötü olduğunu ve onların aldıkları karara gelinceye kadar neler yaşadıklarını ifade edebilmek için *Äli uylahan, aptırarhıñ* cümlesini kullanmaktadır. Burada dinleyicinin şaşırmasının şartı, bu iki sevgilinin içinde bulunduğu durumu düşünmesine bağlanmıştır.

- 3) *İyi, müxäbbät utı qabınğan yarhıw yüräktärinän başqa bır nindäy küskä lä İyä bulmağan ikı yäş kişığä, ay-hay, awır buldı ul kündärzä: nisik, nindäy*

yuldar mīnān haqlap qalırğa huñ, ularğa mīxäbbättärin? Nindäy saralar kürirgä? Huñğı qararğa kilgängä xätli küpmi azaplı kisirıştär ütti ularzıñ başınan... Äli uylahañ, aptırarıñ. (Uİ, 237) “Evet, sevgi ateşi alevlenmiş coşkulu yüreklerinden başka hiçbir güce sahip olmayan iki gence, vah vah, o günler ağır geldi. Nasıl, ne yolla korumalı onlar sevgilerini? Nasıl çare bulmalı? Son karara gelene kadar çok ızdıraplı heyecanlar geçti onların başından... Bir düşünsen, şaşarsın.”

Aşağıdaki 4. metinde ise, eser kahramanı Hüsniülhak, karşısındakine *Barırhıñ*, *tanısrhıñ*, *üqşamaha*, *üz yulıña kitirhıñ* cümlesiyle gitme işini beğenmeme şartına bağlayarak, kendi istediği yere gitme işine ikna etmeye çalışmaktadır. Burada dikkat çeken unsur şart cümlesinde {-hA} fiil çekim eki kullanılmıştır, ancak bu cümleyi Türkiye Türkçesine aktarırken sadece {-sA} fiil çekim eki ile aktarmak yeterli olmamakta, Türkiye Türkçesi gramerlerinde geniş zamanın şartı olarak bilinen yapı ile aktarmak gerekmektedir.

- 4) –*Dürüşün äytkändä, Zakir qustım, min üzim dä bik ük tüşünüp yitmäyim. Sünki üzıñ bilähıñ, min dä bıl iştä yañı kışı,– tip xäyläkär kürhünüp dawam itti Xüsniülxaq.– Tilähäñ, äyzä minıñ mīnān... Unda başqurt milli ğäskärinä hinıñ kiwik uttı–hıwzı ütkän haldattar bik kārāk... Barırhıñ, tanısrhıñ, üqşamaha, üz yulıña kitirhıñ...* (Uİ, 71) “–Doğrusunu söylemek gerekirse dostum, ben kendim de çok fazla anlamıyorum. Çünkü sen biliyorsun, ben de bu işte yeniyim, diye hilekârca bir iç çekerek devam etti Hüsniülhak. – İstersen, haydi benimle... Orada Başkurt millî askerine senin gibi ateşi suyu söndüren askerler çok gerekli... Gidersin, tanırsın, beğenmezsen kendi yoluna gidersin...”

Aşağıdaki 5. metinde de yine buna benzer bir durum söz konusudur. Eser kahramanı Nurgata kendi içinde düşünmekte, onun iç sesiyle düşünceleri, okuyucuya yansıtmaktadır. Kurt yavrularının yuvalarına girmek ve girmemek arasında kalan Nurgata, *Bürı balaların tap itip tä buş qaythanı, äzäm gümır buyına ünütmaş* cümlesiyle kendi kendine bir çıkarım yapmaktadır. Bu cümlede kişinin ömür boyu unutmamasının şartı boş dönmesinden kaynaklanacaktır.

- 5) *Gümırindä täw tapqır urlaşırğa kilgän kışı kiwik, Nurgata bik qurqa. Üyahına inip kinä alır inı, inähinıñ üstünä ırğıwı mümkün. Kirı kitir inıñ – yäl. Bürı balaların tap itip tä buş qaythanı, äzäm gümır buyına ünütmaş. Ular üşün küpmi aqsa biräsäktär. Mıltıq ta almağan, ismaham.* (UYT, 331) “Ömründe ilk defa hırsızlığa gelen biri gibi, Nurgata çok korkuyor. Yuvasına girerdi, annesinin üstüne atlaması mümkün. Geri giderdin, yazık. Kurt yavrularına rastlayıp da boş dönersen, insan ömür boyu unutmaz. Onlar için az para verecekler. Tüfek de almamış galiba.”

Bazen de {-hA} fiil çekim ekinin şart cümlesinde kullanıldığı durumlarda, temel cümlelerin fiili geniş zamanda olmakla birlikte bazı soru kelimeleriyle

şart cümlesindeki hareketin gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi durumunda, temel cümledeki hareketin de gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ifade edilmektedir. 6. metinde, eser kahramanının söylediği *Şiftar yarzam itmähä, qayzan alabız materialdı?* cümlesinde bu durumun örneğini görmek mümkündür. Bu cümlede materyallerin sağlanması şeflerin yardımına bağlıdır. Temel cümledeki soru kelimesi ile şeflerin yardımı olmasa, materyallerin alınamayacağına işaret eder şekilde bir vurgu yapılmaktadır.

- 6) *Şeftar yarzam itmähä, qayzan alabız materialdı? Bına yürürgä tura kilä şular mınän. Käräk ikän, maşınağa ultırw tügıl, samolet mınän kitırhıñ. İştä lä nırvı tük, yıtmähä, aznahına bır kürinip, hin yändi aşayhıñ. Künläşir bulhañ, kitäm İştän, äyzä aşra bırzän-bır qatınıñdı...» – tinı.* (UYT, 274) “Şefler yardım etmezse, materyalleri nereden alırsınız? Bunlarla hareket etmek doğru olur. Gerekirse arabayla değil, uçakla gidersin. İşte de sinir boşalt, ayrıca haftada bir görün, sen kendini yiyorsun. Kıskanırsan işten çıkayım, haydi bir hanımını yetiştir, dedi.”

Aşağıdaki 7. örnekte ise, {-hA} fiil çekim eki, emir cümlesinin şartını ifade etmektedir. Yıhannur, Hemze'ye artık şoförlüğünün bittiğini söylemektedir. Hemze Yıhannur'un yumuşatarak söylemesine karşın onun ne kadar ciddi olduğu anlamış ve bunun üzerine *Birmähä, äyzä, üzi yürühün* diyerek duygularını emir çekimi içerisinde ifade etmektedir.

- 7) *Büttü, Xämzä, hinıñ şoferlıq, ünüt indı unı. Üziñä tiyışlı yuldu ütkänhıñ. Xäzır hin — gümırgä yäyäwlı Mäxmüt... — Yıhannur yılmayıbırağ ündäşhä lä, bını yıtdı äytä. Xämzä lä bala tügıl bit, añlay. Birmähä, äyzä, üzi yürühün, kürmägändıñ kürgihı kilä, tızär bit. Maşınağa täw ultırğan bala şıkillı bit. Tuyır äli, Xämzä yürüp bizgän indı, tı bına ärgälä ultırıp barğas, bır az küz qızıp kittı.* (UYT, 345) “— Hemze senin şoförlük bitti, artık onu unut. Kendine gerekli olan yolu geçmiştin. Şimdi sen, hayatta yayansın Mahmut... — Yıhannur gülümseyerek seslense de bunu ciddi söylüyor. Hemze de çocuk değil tabi, anlıyor. Vermezse haydi, kendi gitsin, görmeyenin göresi geliyor, derler. Arabaya ilk defa oturan çocuk gibi. Doyar tabi, Hemze de soğumuştı artık, ancak yanına oturunca biraz hayran oldu.”

Başkurt Türkçesinde şart kipi çekimini içeren yan cümlede, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, çoğunlukla *ägär* bağlacı kullanılır. Bu bağlaç şart anlamını pekiştirmektedir (Kiyekbayev 1966: 121; Kiyekbayev, Seyitattalov 2004: 106).

Aşağıdaki 8. örnekte Mirzamuhammet ve köpeğinin ava gönderilişi ve bunun üzerinde yorum yapıldıktan sonra, onların ayı bulamadıkları taktirde, rayon halkının gözünde hiçbir itibarları kalmayacağı *Äğär zä ayıw ala almahalar; unıñ rayon aldında bır abruy la qalmayasaq* cümlesiyle ifade edilmektedir. Burada

yan cümlelerin yüklemine {- (y)AsAk} fiil çekim eki kullanılmıştır ve şart ifadesi gerçek (*real*) bir harekete gönderimde bulunmaktadır.

8) *Başqa bütä nāmānī lā işlätirgä predsdateldiñ qulınan kilä, ä bına hunarsını yartı qıştan huñ ayıwğa barırğa nisik mäjbür itähñ? Barhañ da, alıp bulamı huñ äli? Buldırha la, üşü Mirzamüxämmät mınan itä Dunkan gına buldıra alır. Äğär zä ayıw ala almahalar, unıñ rayon aldında bñ abruyı la qalmayasaq.* (UYT, 250) “Diğer herşeyi yapmak başkanın elinden geliyor, ama avcıyı kışın yarısından sonra ayıya gitmeye nasıl mecbur edersin? Gitsen de sonra alır mı ki? Yapabilse de bunu Mirzamuhammet ile köpeği Dunkan da yapabilir. Eğer bir ayı tutamazlarsa, onun rayonunun gözünde hiç itibarı kalmayacak.”

9. örnekte ise İskender’in Buranşin ile giriştiği savaşta ölürse, ülkede şöret olup hakkında şarkılar söyleneceği, ancak sağ kalırsa kendisinin Buranşin’in kahraman askerleri hakkında şiir ve hikâye yazacağı yine şart cümlesi ile ifade edilmiştir. Burada da şart gerçek bir harekete gönderimde bulunmaktadır.

9) *İskändär ihä bıgasa kisirmägän dıwamal xis ixtıyarında inñ. Tağı bñ-ikñ säğättän ul danlıqlı çekist Buranşin mınan bñgä yawız düşmanga qarşı yawğa atlanı. Äğär qanlı bärilıştä ülim tapha, ildä unı danlap yır yırlarzar, haw qalha, Buranşindıñ batır yığittarı turahında üzi şığır sığarır, xikâyä yazır.* (ÜY, 16) “İskender ise böyle affetmeyen zıpırca bir duygu istegindeydi. Üstelik bir iki saat sonra ünlü Çek Buranşin ile birlikte kötü düşmana karşı savaşa girdi. Eğer kanlı çarpışmada ölürse, ülkede onu şöret yapıp şarkılar söylerler. Sağ kalırsa, Buranşin’in kahraman yigitleri hakkında kendisi şiir yazar, hikâye yazar.”

Aşağıdaki 10. metinde de yine *ägär* ile kurulmuş bir şart cümlesi görmekteyiz. İştugan, Yemiş’in bu şartlar altında kaldığı takdirde, yaşamasının kolay olmadığını ifade eden *Äğär üşü şartta, üşü qılığında qalha, Ymişkä yaşäwı yñıl bulmaş* cümlesini söylemiştir. Yemiş’in yaşantısının kolay olmama şartı, bu şartlar altında kalmasına bağlanmıştır. Burada {-hA} fiil çekim eki şart ifadesi taşıırken aynı zamanda, İştugan bu cümle ile Yemiş’in hayatı ile ilgili kendi tahminini ortaya koymaktadır.

10) — *Unda Yemiş kiwık balalar yaşäy, — tinñ İştugan, haman tınıs, sabır bulırğa tırışıp. — Äğär üşü şartta, üşü qılığında qalha, Ymişkä yaşäwı yñıl bulmaş. Min anılayım, Yemişkä äsäyžän ütä yaş qalıw, Särbiyamal tärbiähindä izilw ayırata awır yügüntü qaldırğan.* (ZB, 56) “İştugan — Orada Yemiş gibi çocuklar yaşıyor — dedi, hâlâ sessiz ve sabırlı olmaya çalışarak. — Eğer bu şartlarda, bu şekilde kalırsa, Yemiş için yaşamak kolay olmaz. Ben anlıyorum, çok genç yaşta annesiz kalmak, Serbiyamal’ın terbiyesinde ezilmek Yemiş’te özellikle fazlaca bir tesir bırakmış.”

Şart cümlelerinde, şart ifadesini kuvvetlendiren *ägär* bağlacı kullanıldığı gibi bazen de *ägär* bağlacı ile birlikte ardından gelen *zä* edatı kullanılmaktadır. Bu şekildeki kullanımlarda *ägär zä* bağlacı genellikle cümlede, iş, oluş ve hareketin gerçekleşme ihtimalini vurgulamaktadır (Zeynullin 2002: 155). Aşağıda 11. örnekte anne ve babasının mezarları başına gelip, mezarların üzerindeki kuru yaprakları temizleyen Marat'ın iç sesi yazarın cümlelerinde okuyucuya ulaşmaktadır. Anne ve babasının öldüklerinde henüz genç olduğunun söylenmesinden sonra, *Ägär zä işän bulhalar, uldarınıñ inñä lä, bälki, bığüñgü awır mäsäqät tüşmäş inñ* şart cümlesinde, hem *ägär zä* bağlacı hem de {-hA} fiil çekim eki ile birlikte kurulan anne ve babanın sağ olma durumunda, oğullarının omuzlarına bugünkü ağır zorlukların binmeyeceği ihtimalinden bahsedilmektedir. 12. örnekte ise, Başkurtların tarihinden bahsederken, onların Paris'i aldıkları ifade edildikten sonra, Başkurtlar yardım etmeseydi, Rusların tek başlarına Fransızları yenemeyecekleri ihtimali, soru yoluyla vurgulanmıştır. Soru yoluyla dile getirilen bu ihtimal de şart cümlesi ve *ägär zä* bağlacıyla desteklenmektedir.

11) *Mäñgılık yüqūğa talıp, yänäş kınä yatqan atahı mınän äsähiniñ qäbırzärin Marat qıw yapraqtan tazarttı, yabay ğına taştarına säskä haldı. Yäşärlik inñ äli ata-äsähı. Ükinışkä, ğümırzärı irtä üzüldü. Ägär zä işän bulhalar, uldarınıñ inñä lä, bälki, bığüñgü awır mäsäqät tüşmäş inñ. Xäyır, unı uylawzan ni fayza? Sigınır yulı bikli indı Marattıñ.* (ÜY, 265) “Marat, sonsuz uykuya dalıp yanında duran babası ile annesinin mezarlarını kurumuş yapraklardan temizledi, hafifçe taşlarına çiçek koydu. Anne babası gençti daha. Pişmanlık yüzünden erken bitti ömürleri. Eğer sağ olsalar, oğullarının omuzlarına belki bugünkü ağır zorluklar binmezdi. Hayır bunu düşünmenin ne faydası var? Marat'ın geriye dönüş yolu kapalı artık.”

12) *Düşman başqasa bul tirägä kilrgä kurqır! Başqurt bit ul küslü, ğäyrätli xalıq! Unan batşalar za şırtlağan üğzä zamandarza. Başqurttıñ Salawat batırı bulğan. Başqurttar Parijdı alğan kişilär. Ägär zä Başqurttar yarzamğa kilmähä, Urıs üzı ğinä yığır inimi Frantsuzdı! Başqurttar birinsı bulıp bärıp kirkän ti zä ul Parijdarına!* (ULT, 44) “Düşman başka türlü buralara gelmeye korkar! Başkurtlar o kadar güçlü, gayretli bir halk! Bu yüzden zamanında çarlar da korkmuşlar. Başkurt'un kahraman Salavat'ı varmış. Başkurtlar Paris'i almış kişiler. Eğer Başkurtlar yardıma gelmese, Ruslar tek başlarına yenebilir miydi Fransızları! Onların Paris'ine ilk defa Başkurtlar girmiş.”

Başkurt Türkçesinde, şart cümlelerinde bu şekilde *ägär zä* bağlacı dışında zaman zaman da şart cümlesindeki fiilde kullanılan {-hA} fiil çekim ekini pekiştirecek şekilde, *ägär zä* bağlacının ardından *mägär* bağlacı da kullanılmakta ve bu kullanım da yine şartı desteklemektedir. 13. örnekte, eser kahramanı Tülküsur, Uyıldan'a, onun yaptıklarından kendini öldürmeye çalışmasından

dolayı onu şikâyet edip sorguya çekirmeyeceğini söyler ve ardından eğer Tülküsur'a'nın hayatına burnunu sokar veya yoluna engel koymaya çalışırsa, onu babasının yanına kendi elleriyle götüreceğini ifade eder. Bu cümlesinde Tülküsur'a'nın Uyıldan'ı babasının yanına götürme şartı, Uyıldan'ın onun hayatına burnunu sokması ve yoluna engel koymasına bağlanmıştır. Bu ifadede aynı zamanda şart cümlesi ve *ägär zä mägär* bağlacıyla birlikte bir tehditte bulunmaktadır. Bu kiplik anlam hem şart ifade eden {-hA} fiil çekim eki hem de bağlaç sayesinde ortaya çıkmaktadır.

- 13) *Qulıñdı tıy! Yuğihä!.. — Tülküsur'a unıñ yarahınan bürüp tıttı, dıñğıldatqansı urındıq sitinä ultırttı. — İpläp hüyläşirgä inim, barıp sıqmas, axırılı. Bılähimä, Uyıldan, min hinıñ Minligüldüñ başına yitwıñdı lä qazıp sıgarıp türmam, minı ültiriv üsün altatar tütüp kilwıñdı äytıp, xükümgä lä tarttırmam. Ägär zä mägär minıñ türmüşqa mürün tıgrğa uylahañ yulıma kärtä qırıp mataşah, atayıñ ırgähinä bına üşü quldarım minän ginä üzatırmin! Minıñ üz xükümüm üzimdä, şunu ünütma!* (NM, 316) “Elini çek! Yoksa! — Tülküsur'a onun yarasından bükerek tuttu, gürültüyle sandalyenin kenarına oturttu. — Düzeltip konuşuyordum, sonra gitmez. Biliyor musun Uyıldan, ben senin Minligül'ün başına gelişini kakıp durmam, beni öldürmek için tabanca doğrulttuğunu söyleyip, sorguya da çekirtmem. Eğer benim hayatıma burnunu sokmayı düşünürsen, yoluma engel koymaya çalışırsan, babanın yanına kendi ellerimle götürürüm! Ben kendi kararımı kendim veririm, bunu unutma!”

Başkurt Türkçesinde şart cümlelerinde *ägär* bağlacı ile birlikte bazen de *ki* edatı da birlikte kullanılabilir. Aşağıdaki 14. metinde şart cümlesine *ägär ki* ile başlandığını görmekteyiz. Burada *ki* ile şart bir defa daha kuvvetlendirilmiş olmaktadır.

- 14) *–At başınday altın äkiyättä ginä bula ul. Isın äytäm, äyzä minıñ minän. Ägär ki, baxitındän samorodka tabılha, üzıñä alırhuñ. Min barıbır unı kiliştirä almam, xülqümdü işitä bılähıñdır äli.* (MB, 13) “– At başı gibi altın sadece masallarda olur. Doğrusunu söyleyeyim, haydi benimle. Eğer *ki*, talihinden saf bulunursa kendine alırsın. Ben yine de onu yapamam, tabiatımı biliyorsundur.”

Şart şeklinin *da/dä; ta/tä; la/lä; za/zä* ile kullanılışı ters ve zıt bir anlam kazandırır. Zıt anlam için bazen de *ägär zä* bağlacı kullanılmaktadır. (Dmitriyev 1950: 180; Yuldaşev 1958: 173; Yuldaşev 1981: 294; Zeynullin 2002: 152). Ayrıca, şart kipi çekimiyle birlikte çoğu zaman *gina/ginä, qına/kinä* ek edatı kullanılabilir (Yuldaşev 1958: 178). {-hA} fiil çekim ekinin ardından bu şekilde *da/dä, gina/ginä* ek edatlarının kullanılışı, şart cümlesindeki iş, oluş ya da hareket ile temel cümledeki hareket arasında bir zıtlasmaya neden olur. Bu zıt anlam ile cümledeki anlam, “rağmen, -dığı hâlde” gibi anlamlara yaklaşır.

15. metinde eser kahramanının köy halkı hakkında konuşurken söylediği *Utız üy bulha la, işhiz ultırğan yuq inı* cümlesinde {-hA} fiil çekim eki ile birlikte kullanılan *la* ek edatı şart cümlesine “-dığı hâlde” gibi bir anlam katmaktadır. Otuz ev olduğu hâlde işsiz kimsenin olmadığı söylenmiş ve bu zıt anlam *bulha la* çekimli fiili ile işaretlenmiştir.

15) —*Utız üy bulha la, işhiz ultırğan yuq inı. Qūtüşün gına tügıl, tirä-yaqtın nujahın kündirip türzük. Ä xäzır yuq-bar üsün dä Qandalaqbaşqa sabalar. Unda ni timirlıkhız zä kün itip bula, bına tigän masterskoyzarı bar.* (UYT, 220) “Otuz ev olsa da işsiz oturan yoktu. Sadece Kutuş’un değil etrafın ihtiyaçlarını da karşıladık. Ama şimdi var yok için Kandalakbaş’a koşuyorlar. Orada demircisiz de gün geçirmek mümkün, böyle ustalıkları var.”

16. metinde Asılbike ilk başlarda Mahitap’ı sevmekte ve sürekli övmektedir. Fakat bu durum uzun sürmez ve bir süre sonra onun hakkında içine şüphe düşer. Asılbike’nin Mahitap hakkındaki bu görüşlerinden bahsettikten sonra onun bu şüphelerinin fal ve büyü ile uğraşmasına bağlanabileceğinden bahseden yazar, bu durum karşısında Kinye’nin tutumunu ifade etmek için *Äsähi ara-tirä äytkilähä lä, Kinyä bıgasa unıñ hüzzärinä qılaq halmay türğaynı* cümlesini kullanılır. Cümlede ifade edilen Kinye’nin annesinin bu şüphelerini söylediği hâlde ona kulak asmamasıdır. Bu durum cümlede *äytkilähä lä* şeklinde çekimli fiil ve ek edat ile ifade edilmiştir.

16) *Täwgı vaqıttarza Asılbiä yığärlılığı üsün Mahitaptı bik yaratıp, maqtap bütä almay inı. Läkin ulay häwıımsä yäşäw üzaqqa huzılmanı. Tura-bara ul nisiktır Mahitapqa qırın küz mınän qaray başlanı. Ällä unın üşkürüp-tükürüp im-tüm itwımı, buş vaqıttarında kitap asıp, küräzälük qılıwımı üzinä şık tışürzü. Äsähi ara-tirä äytkilähä lä, Kinyä bıgasa unıñ hüzzärinä qılaq halmay türğaynı. Äli kilip hağayğanday ittı.* (K, 205) “İlk zamanlarda Asılbike çalışkanlığı için Mahitap’ı çok sevip övüne övüne bitiremiyordu. Fakat böyle sakın sessiz hayat çok sürmedi. Gitgide o, nedendir [bilinmez] Mahitap’a yan gözle bakmaya başladı. Yoksa onun büyü sözleri söyleyip büyü yapması mı, boş vakitlerinde kitap açıp, falcılık yapması mı içine şüphe düşürdü. Annesi ara sıra söyleyip dursa da, Kinye şimdiye kadar onun sözlerine kulak asmiyordu. Gelip kulak kabarttı.”

Aşağıdaki 17. örnekte de bu durumu görmek mümkündür. Kinye yanındakileri neşelendirmek için, sen de şarkı söyle dedikten sonra *Hız yaratmahagız za, Don Kazaktarı, ana bit, bır zä aptıramayzar äli* cümlesini kullanır. Kinye’nin bu cümlesinden sizin sevmemenize rağmen gibi bir anlam çıkmaktadır. {-hA} fiil çekim eki ve ardından gelen *da/dä* ek edatı burada da zıt bir anlam taşıyarak *rağmen* anlamını kazanmıştır.

- 17) — *Ä hin yırla, raxät bulıp qalır; — tinñ Kinyä, ularzıñ küñilñ kütärıp. — Hız yaratmağız za, Don Kazaktarı, ana bit, bñr zä aptıramayzar äli. Kürmäyhigizmi, ni saqlı yıl tirmändäri äylänä. Ün tartalar. İğindäri bar, timäk. Mal-tıwarzarı la yürüp yata. Baqsaları, büstandarı huñ! Bız şulay üstirä biläbizmi ni?..* (K, 408) “— Sen de şarkı söyle, rahat olur, dedi Kinye onları neşelendirip. — Siz sevmesiniz de Don Kazakları işte hiç de şaşırmıyorlar. Görmüyor musunuz, ne kadar çok yel değirmenleri dönüyor. Un çekiyorlar. Ekinleri var, demek. Hayvanları da dolaşıyor. Sonra, bahçeleri, bostanları! Biz böyle yetiştirebilir miyiz?..”

Aşağıdaki 18.-20. metinlerde de {-hA} fiil çekim eki ve *da/dä; ta/tä; la/lä; za/zä* ek edatının bu işlevine örnekler bulunmaktadır.

- 18) *Älinän-äli zavodtı bürsüp tıra, Tverdişevtiñ maldarın äyzäp alıp kitkiläy, tizär. Bik qıyıw, läkin qurqınıs yazmış haylap alğan. Ayıtıñ huñğı qılıqtarı xaqında Grigoriy äytmähü lä, İvan şunda uq hizındı. — Molodets ul. Yırın hağına bilä, qulina qural tütürğa qurqmay. Nişläyhñ, küs mñnän tartıp alıngandı qural mñnän kirı yawlayzar; tigän hüñ bar.* (K, 385) “Zaman zaman fabrikayı kontrol ediyor, Tverdişevt’in hayvanlarını sürüp gidiyor, diyorlar. Çok zor ama korkunç kader seçmiş. Ayıt’ın son zamanlardaki davranışları hakkında Grigoriy bir şey söylemese de, İvan o anda hissetti. — O yiğit. Toprağını özlüyor, eline silah almaktan korkmuyor. Ne yaparsın, zorla çekip alınanı, silahla geri alırlar şeklinde bir söz var.”
- 19) *Bınıñ his ünütülmayınsa, küñilñdä yäygür nırı bulıp haqlanıwına üzi lä gäjäpländi Kinyä. «Üzñ hanlamaham da, — tip uylandı ul, — üşü mññ-mññ xäwif-xätärzär aşa ütkän yulda küs birirğa itä. İñänhaw yürüp qaytham, kürirğa barırmin...» Ana şul tatlı tüşünä ingäñi üşün biräy zatlı büläkkä lä xaqılır tüşlü...* (K, 410) “Kinye bunun hiç unutulmayıp gönlünde gökkuşağının ışığı olarak saklanmasına kendi de hayret etti. ‘Kendisini saymasam da, diye düşündü, şu binlerce korku ve tehlikelerle geçen yolda güç vermeye niyet ediyor. Sağ salım dönsem, görmeye giderim.’ İşte bu tatlı rüyasına girdiği için asil bir hediyeye de hakkı vardır gibi...”
- 20) *Bıyl yaz, mäktäpti tamamlap sıqqan malayzar qayhıñı qayza taralışa başlanı. Bñr nisä yığıtı, bıltrğı Musa häm unıñ iptäştäri kiwık, FZÜ-ğa üzattılar. Awıldağılar küñ dä külxüz işındä. Musanıñ yuqlığı qış küñü dăristärzä üzñ hizırhä lä, yäygä sıqqas, ünütüla tüştü. Awıldağı malayzar üzzäri lä hiräk üsraşa başlanı, ilikkı duslıq hülpanlängändäy tüyüldü. Türmüş qına hünmäy, här gailäññ här kişñññ üz xästäri... (KKTY, 306) “Bu yıl yaz okulunu tamamlayıp bitiren çocukların her biri bir tarafa dağılmaya başladı. Birkaç genci geçen yıl Musa ve onun arkadaşları gibi FZO’ya gönderdiler. Köydekiler her gün çiftlik işindeler. Musa’nın yokluğu kış günü derslerde hissedilse de yazın unutuldu.*

Köydeki çocuklar da seyrek görüşmeye başladılar. İlk dostluk daha hafif hissedildi. Hayat boyunca her ailenin, herkesin kaygıları bitmiyor.”

Başkurt Türkçesinde {-hA} fiil çekim ekini alan bazı fiiller ve isimler bu fiil çekim eki ile oluşturulan anlam çerçevesinde şart ifade eden anlamından biraz farklılaşmış ve kalıplaşarak kiplik kelimelerine benzer giriş kelimeleri olarak kullanılmaya başlamışlardır. Bunlar, *yïtmähä* “üstelik”, *yuqha* “yoksa”, *yugihä* “yoksa”, *ulayha* “öyleyse” gibi ifadelerdir. Aşağıda bunların kullanıldığı cümlelerden birkaç örnek verilmiştir.

21) *Bibištärzïñ ğailähindä şarşawğa mïxtajlıq yuq tip äytirlïk, ularzïñ qunaq iyyü ayırım, yïtmähä, ğailälä ülkän ir zatı la yuq. Şulay za şarşaw, ğäzät buyınsa, üz urınında tūra. Türlü-türlü kızılär minän mühürläp, simärläp huğılğan şaw bizäk qızıl harı bul şarşaw yuğarı kütärïp urzağa yazıp ilïp quylığan.* (Uİ, 150) “Bibişlerin ailesinde perdeye ihtiyaç yok denilebilir. Onların misafir evi ayrı, üstelik ailede büyük bir erkek de yok. Böylece perde âdet olduğu üzere yerinde duruyor. Çeşit çeşit pamuk iplikleriyle mühürleyip, nakışları işlenen sabit süs, kızıl sarı bu perde yukarı kaldırılıp sırtına serilip bırakılmış.”

22) *İyï, iştär ütä qızırw buldı şul. Başta bütä vaqıttı xärbi häm politik äzirlïk iştärï aldı. Yïtmähä, İştugan, äz ğinä buş vaqıttı bulha, Petrogradtı haqlawsı Başqurt ğäskärzärï üsün sıgarılğan «Salawat» ğazïtahına xäbärzär; mäqälälär yazğılap birzï.* (Uİ, 199) “Evet, işler fazlasıyla kızıştı. İlk önce bütün vakti savaş hazırlıkları ve politik hazırlıklar aldı. Üstelik, İştugan, azıcık bir boş vakti olsa Petrograt’ı koruyan Başkurt askerleri için çıkarılan “Salavat” gazetesine haberler, makaleler yazıyordu.”

23) — *Yarar, min hïzzïñ minän baxästï üzünğa huzırğa tïlämäyim. — Zakünüw ta urınınan türzü. — Bïz irtägä irtük yulğa sıgabız. At äzirlätïp quyhağız inï. Unan tağı bir iškärtïw yahawzı kăräklï hanayım. Qazna yırınä kïrgän urmandıñ bir túbünä lä tïymäğiz. Yugihä, iştïñ bik zurğa kitïwï bar.* (NM, 260) “— Tamam, ben sizinle daha fazla bu konuyu uzatmak istemiyorum. Zakonov da yerinden kalktı. — Biz yarın sabah erkenden yola çıkıyoruz. At hazırlatsaydınız. Sonra bir defa daha hatırlatmayı gerekli görüyorum. Hazineye ait olan ormana hiç değmeyin. Yoksa iş çok büyüyecek.”

24) *Yaz taşqın vaqıttı inï, älïğï skvajinala kitkän avariya! Nïft bärä, skvajina hıw urtahında. Şikka räxmät äythïñ indï, ul qūtqarıp qalğan. Yuqha, ğawğahı ällä qayzargä kitir inï. Kikirïğï tüşkäynï yigitïñdïñ, yürüy xäzïr bïr mışkïñ ğinä bulıp. «Hin artıq şawlama indï. Äytïwïñ, äytkäynïñ dä bit...» — tïgän bula. Ğawğahı başılğaynı — tağı ünüttü. Bula bit şunday äzämdär.* (UYT, 490) “Yazın sel zamanıydı, şimdiki kuyuya giden arıza! Petrol veriyor, kuyu su ortasında. Şik’e teşekkür etsin artık, o kurtarmış. Yoksa gürültüsü kim bilir nerelere giderdi. Delikanlının keyfi yerindeydi, hâlâ bir miskin olarak devam ediyor. Söyleyeceğini söylemiştin, demiş. Gürültüsü kesilmişti, tekrar unuttu. Böyle adamlar var.”

3.1.1.2.2 Hareketin Zamana Bağlı Şartı

Başkurt Türkçesinde {-hA} fiil çekim eki, bağlama göre bazen zamanı gösterebilir. Böyle bir durumda “-dığı zaman, -ınca” gibi bir anlama gelen {-hA} fiil çekim eki, temel cümledeki iş, oluş ya da hareketin ortaya çıktığı zamanı göstermektedir (Dmitriyev 1950: 179-180; Zeynullin 2002: 153).

Başkurt Türkçesindeki bu duruma açıklık getirmesi açısından, Türkiye Türkçesindeki {-sA} fiil çekim ekinin zarf-fiil fonksiyonundan bahseden Gülsevin ve Karahan’ın görüşleri dikkate değerdir (1990; 1994). Gülsevin, bu makalesinde {-sA} fiil çekim ekinin bir kip eki değil, zarf-fiil eki olduğunu ifade etmektedir (1990: 276-279). Karahan da bu fiil çekim ekinin zarf-fiil ekleri içinde değerlendirilmesi gerektiğini söylemekte ve bu konu ile ilgili çeşitli deliller öne sürmektedir. Kip ekleri grubu oluşturulurken, ele alınan ölçülerden birinin yargı/bitmişlik bildirme özelliğidir. Kip ekleriyle çekimlenen bütün fiiller, {-sA} ile çekimlenenler hariç yargı taşımaktadır. {-sA} fiil çekim eki ise, istek bildirmeyip, şart ifadesi taşıdığı durumlarda yargı bildirmemektedir. Bu ekin şahıs eki alabilme özelliğinin de onu zarf-fiillerden uzaklaştırmadığını savunan Karahan, bu duruma delil olarak Türkmen Türkçesinde şahıs ekleri de alabilen -ka/-ke zarf-fiil ekini gösterir. Bütün bu delillerden sonra da Türkiye Türkçesindeki {-sA} ekinin zarf-fiil ekleri içinde yer alması gerektiğini ifade eder (1994: 471-476).

İşte, Başkurt Türkçesinde de gramerlerde her ne kadar zarf-fiil eklerinin içinde alınmasa da, bu fiil çekim eki zarf-fiil fonksiyonunda kullanılarak temel cümlelerin zarfı olarak yer alabilmektedir. Bu durumda da yine ekin şart taşıma işlevi ile zamanı belirtme işlevi iç içe bir görünüm arz etmektedir. Çünkü böyle bir kullanımda {-hA} fiil çekim eki, temel cümledeki hareketin zamana bağlı şartına işaret etmektedir.

Aşağıdaki 25. metinde, eser kahramanı baktığı yerleri samanlığa benzetmiş ve bu benzetmenin ardından başka benzetmeler gelmiştir. Bütün dağların yanında Çar gibi duran o yerlere gitmeye kalksan ne kadar uzak olduğunu belirttikten sonra, Kebendağ’dan bakıldığında onların oldukları yerler görünürmüş diyerek, bu yerlerin görülme durumunu Kebendağ’dan bakma zamanına bağlamaktadır. Daha sonra gelen cümlede de yine böyle bir durum vardır. Poselok’u gördüğünde hanımını ve kızını görmüş gibi olacağını ifade etmektedir. Bu cümlelerde {-hA} fiil çekim eki ile temel cümlelerin ifade ettiği harekete bir şart koşulmaktan ziyade, bu hareketlerin zamanı bakımından bir bağlantı kurulmaktadır. Temel cümledeki hareketlerin meydana gelmesi yan cümledeki hareketin zamanı ile ilgilidir.

25) *Isınlap ta kábängä üqşağan ul. Basılğan, tupaq tübälï küzğü kábängä üqşağan. Bındağı bütä tawzarğa batşa şikillï ultıra. Yuğarıman qarağanda ğına yaqın kürinä ul, bara başlahañ, ällä nisä saqrım barzır. Kábantawzan qarahañ, ularzıñ tırğan poselogi la kürinä ikän, tizär. Poseloktı kürhü, qatını Güländäm minän qızı Güzäldï kürgändäy bulır inï.* (UYT, 430) “Gerçekten de samanlığa benzemiş. Basılmış, küt tepeli

güzdeki samanlığa benzemiş. Buradaki bütün dağların kralı gibi oturuyor. Yukarıdan bakıldığında yakın görünüyor, gitmeye kalksan kim bilir kaç kilometre vardır. Kebendağ'dan bakmış olsan, onların olduğu köy, kent de görünürmüş, derler. Köyü kenti gördüğünde, hanımı Gülenem ile kızı Güzel'i görmüş gibi olurdu."

26. örnekte Sırtak yerleşim yerinin de diğerleri gibi Altın Urza'daki helak olmayınca yani diğer kırk hanzadenin birbirlerini kırdıkları zamanda viran edildiği anlatılırken, {-hA} fiil çekim eki zarf-fiil fonksiyonunda kullanılmış ve âdeta viran edilme hareketinin zamanına bağlanmıştır.

26) *Sırtaq ultırağı la, başqaları hımaq uq, Altın Urzalağı **qırılmaha** qırq xanzadanıñ tǵıt yawlawzağı üz-ara üzüş-ültişi waqıtında vayran itilgän. Huñıraq bıl yaqtarğa Rus streletstärı kilgäs, Volgalağı zur hıw yulın häm Räsäyziñ künyaq siktärin qälgälär mınän niğıtıw üsün, yağı qalağa niğız halıngan.* (K, 405) "Sırtak yerleşim yeri de diğerleri gibi, Altın Urza'daki helak olmayınca, kırk hanzadenin taht kavgasında birbirlerini kırıp öldürdükleri zamanda viran edilmiş. Sonra bu taraflar da Rus silahlı askerleri gelince, Volga'daki büyük su yolunu ve Rusya'nın güney sınırlarını kalelerle kuvvetlendirmek için yeni şehre temel yapılmış."

Aşağıdaki 27. örnekte ise, anlatıcı tarafından Kinye ile ilgili bir durum anlatılmaktadır. Tahtakurularının saldırısından kurtulamayan Kinye'nin gece boyunca endişe içinde olduğu söylendikten sonra, *Küzin yumdünihä, hataşıw başa* cümlesi gelmiştir. Bu cümlede gözünü yumma işi, sayıklamaya başlama işinin şartına değil de zamanına işaret etmektedir.

27) *Bılarınan arınhalar za, qandalalar yawınan qütüla almayınsa, Kinyä tünü buyı bimazalanıp sıqtı. Küzin **yumdünihä**, hataşıw başa. Qarşıhına yä stanovoy kilä, yä... ällä qayza qalğan Mahitap uğa qulın huza. Tirpayğan barmaqtarı üzün, tırnaqtarı bürküit suqışı hımaq üslü... Şularzı ünäskä batırıp, bıwırğa uqtala. Unıñ artında şarqıldap Hatlıq külä.* (K, 410) "Bunlardan kurtulsalar da tahtakurularının saldırısından kurtulamayıp, Kinye gece boyunca endişelendi. Gözünü yumunca sayıklamaya başlıyor. Karşısına ya vilayet polis komiseri geliyor, ya ... kimbilir nerede kalan Mahitap ona elini açıyor. Dikleşen parmakları uzun, tırnakları kartal gagası gibi keskin... Onları boğaza batırıp, boğmaya niyet ediyor. Onun arkasında Hatlık kahkahayla gülüyor"

Aşağıdaki 28.-30. metinler de {-hA} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesindeki bu tarz işlevine örnektir.

28) *Bına şulay, bügüñgü küñ ixtıyajdarınan sıgıp **uylay kithän**, däwirindä üz xalqınıñ ağıñ asıp, qural tütüp yawğa kütärilip, milli däwlätsilik buldırıw mäsälähin qabırğahı mınän quya alğan Başqurt säxistärı, aql iyälärı turahında gäfü itmäslık az yazğanbız, bazawlıq kürhätkänbız, yäs*

bıwındı aňğarta kilmägänbız ikän, tigän hıgımta yahayhıy. (MB, 398)
 “İşte böyle, bugünkü ihtiyaçlarını düşününce, devrinde kendi halkının zihnini açıp, silah tutup, savaşa cesaretlendirilip, millî devlet bünyesini kurma meselesini kaburgalarıyla sırtlayan Başkurtlar, akıl sahipleri hakkında affetmemeyi az yazmışız, çekingenlik göstermişiz, genç nesle anlatmamışız şeklinde sonuçlar çıkarıyorsun.”

- 29) *Mügayın, şunday gäzılhızlıktärzi bütürür üsün küräşkä kitkändir unıñ İştugan ağahı... «Kışı baxıtlı bulırğa tıyış...» Dürüş tä şul. Bır qarahañ, baxıtkä kışınän dä layıq yän iyähı barmı ni? Unı bit, kışını bit, alla üzınä üqşatıp yaratqan tızär... (Uİ, 20)* “Elbette, böyle haksızlıkları bitirmek için savaşa gitmiştir onun İştugan ağabeyi... “İnsan şanslı olmalı...” Bu doğru da. İnsan şöyle bir baktığında, şansa insandan daha layık bir varlık var mı? Onu, insanı, Allah kendisine benzetip yaratmıştır...”
- 30) *Täwğı mäldä nındäyzır vayımhızlıq mınän yürügäynı Tülküsurä. Yazmıştan uzmış yuq, başı haw bulha, bır äylänıp qaytır äli. Şunan unı mäli-mäli mınän hağış, nındäyzır yuqhınıw tüygüları hizä başlanı. Qarataw, Nürüş buyzarı, awıl qarşıhındağı taw bitläwın yabıp üşkän sawqalar küz aldına kilä lä, üsar qüş bulup, küñılınän şunda uqtala, twğan yaqtarına bır gınä küz taşlaha la, bülüqhüwı, hağınıwzarı başıla tüşür humaq tüyüla.* (NM, 218) “İlk zamanlarda ne kadar kaygısızdı Tülküsurä. Kaderden kurtulan yok, sağlığı yerinde olsa dönerdi herhâlde. Sonra onu zaman zaman özleyiş, yokluğunu hissetme başladı. Karadağ, Nuruş kıyıları, köyün karşısındaki dağın yamaçlarını kaplayıp büyüyen akağaçlar gözünün önüne geliyor da uçan kuş olup, gönülden atılıyor, doğduğu yerlere bir kez göz atınca telaşları, özlemleri bastırılıyor gibi hissediliyor.”

3.1.1.2.3 İstek, Rica

Başkurt Türkçesinde şart kipine işaret eden {-hA} fiil çekim eki bir yan cümle içinde temel cümleye bağlı olarak kullanılmış olsa da, zaman zaman şart ifadesinden daha çok istek anlamı taşımaktadır. Bu durumda yan cümlenin fiilinde şart ifadesi tam olarak kaybolmasa da, istek fonksiyonu daha baskın olmaktadır.

Aşağıdaki 31. metinde, kurtların gece avı ve onların geceyi bekleyip sessizce avlarına yaklaşmaları anlatılmaktadır. Yazar tarafından bunlar anlatıldıktan sonra, etraftan gelen kokular, kurtların bakış açısı ve duyguları içselleştirilerek ifade edilmiştir. Daha sonra gelen *Bır-iki tapqır umırıp alhalar za yarar* cümlesi kurtların istekleri doğrultusunda ifade edilmiş bir cümledir. O anda kurtlar tarafından düşünülen bu durum onların isteklerine işaret etmektedir.

- 31) *Bürilär qara tün kilgänın kütüp sittäräk yürünü. Üzzärinñ barlıgıñ hizırırğä yaramay. Tün awışqas, tirä-yün hillängäs kınä äligi kartägä yaqınlanılar. Haq qına, şım gına kildilär. Ah, tämlı yıştar sıga! Xäzır*

*sumasaqtar. BİR-iki tapqır umırıp **alhalar za** yarar. İnä bürİ sittäräk qaldı, atahı şım ğına kärtägä yaqınayzı la bar küsünä İskä ırğını.* (UYT, 200) “Kurtlar, gece karanlığını bekleyip kenardan yürüdü. Kendilerini hissettirmemeliler. Gece bastırınca, çevredekiler rahatlayınca şimdiki ahıra yakınlaştılar. Dikkatli ve sessizce geldiler. Ah, tatlı kokular yayılıyor! Şimdi dalacaklar. Bir iki defa koparıp **alsalar da** olur. Anne kurt daha kenarda kaldı, babası sessizce ahıra yaklaştı ve var gücüyle içeriye atladı.”

Aşağıdaki 32. metinde ise, komutan orduya katılmaya gelen genç delikanlıya, bu işin onun için erken olduğunu ifade etmekte ve henüz onun için silahın gerekmediğini, çocuk gibi görüldüğünü söylemektedir. Bu sözlerinin ardından komutan bu gencin bir zenginin çocuğu olduğu konusunda bir çıkarım yapar. Yaptığı bu çıkarımın ardından *Üyüñdä äsändİN, tämlİ-tatlı hıyın aşap tik kİNä yathan bulmay inİMİ hiñä?* cümlesiyle hem çocuk için kendisinin istediğinin onun evinde oturması olduğuna işaret etmekte hem de bu isteğiyle birlikte kızgınlığını dile getirmektedir. Böylece {-hA} fiil çekim eki, şart anlamının ötesinde istek ve kızgınlık ifade etmektedir.

32) *Hiñä xäzİr barıbİr qūral kārākmāy,— tinİ.— Kilişİñä qarağanda, yäş kİNä, malay ğına kürİnähİñ. BİR bayzıñ qäzİrlİ ulıhıñdır äli. Üyüñdä äsändİN, tämlİ-tatlı hıyın aşap tik kİNä **yathan** bulmay inİMİ hiñä?— tip asıwhız ğına şİltäläy-şİltäläy kazaktıñ multıñın, qılsın, naganın tağıp aldı.— Bına şulay, hin üzİñ süvİtqa qarşı bulhan, da, atıñ, qūralıñ, xäzİr süvİtqa xİzmät itİR... (Uİ, 78) “— Sana şimdi herhangi bir silah gerekmiyor, dedi. — Gelişine bakılırsa genç gibi, çocuk gibi görünüyorsun. Zengin birinin değerli oğlusundur herhâlde. Evinde annenin lezzetli yemeklerini yiyip **yatsan** olmuyor muydu? diye sakince azarlaysa azarlaysa Kazak’ın tüfeğini, kılıcını, nagant tabancasını aldı. — İşte sen kendin Sovyet’e karşı olsan da, atın, silahın, şimdi Sovyet’e hizmet ediyor...”*

3.1.2 {-GAn} *bulha*

3.1.2.1 Kullanım

Bu yapı da, Başkurt Türkçesinde fiil çekiminde rastlanan analitik yapılardan bir diğeridir. Yapı, {-GAn} fiil çekim ekinde sonra, *bul-* fiilinin, {-hA} fiil çekim ekini alarak şart kipi teklik üçüncü şahısta çekiminden meydana gelmiştir. Şahıs eki şart ekini takip eder. Bu analitik yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz:

Fiil + {-GAn} *bulha*

Bu kuruluşun Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazğan bulham</i> “yazmış olsam”	<i>yazğan bulhaq</i>
2. şh.	<i>yazğan bulhañ</i>	<i>yazğan bulhağız</i>
3. şh.	<i>yazğan bulha</i>	<i>yazğan bulha(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bikläğan bulham</i> “kilitlemiş olsam”	<i>bikläğan bulhaq</i>
2. şh.	<i>bikläğan bulhañ</i>	<i>bikläğan bulhağız</i>
3. şh.	<i>bikläğan bulha</i>	<i>bikläğan bulha(lar)</i>

Bu analitik şekil, hiçbir zaman gerçekleşmeyen, gerçekleşmesi gerekip de belirli bir şartın olmamasından dolayı gerçekleşmeyen iş, oluş ve hareketleri veya geçmişte gerekli olan şartların olmadığını ve gerçekleştirilmesi gereken iş, oluşun gerçekleşmediğini gösterir (Zeynullin 2002: 147). Yapı, bu gerçekleşmeyen iş, oluşları anlatmasından dolayı *irreal şart* “gerçek-dışı şart” ifade etmektedir (Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 106). Gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen bu hareket, geçmiş zamanda ifade edilmektedir. Bu şekilde geçmiş zamandaki bir hareketin şarta bağlanması da gerçek dışılığı ortaya çıkarmaktadır. Bu şekilde sıfat-fiil ve fiil şekilleri ile şart kipi ekinin bir araya gelmesi ile oluşan biçimler, konuşucu tarafından farz etmenin değişik anlam ayrıntılarını vermektedir (Dmitriyev 1950: 182; Yuldaşev 1981: 291).

Konuşucu tarafından bu yapı ile geçmişteki herhangi bir hareket şarta bağlanırsa, bağlamdan hareketin tersi yönünde bir anlam çıkmaktadır. Yani konuşucunun şarta bağladığı hareket ifade edilen hareketin tersidir. Örneğin; konuşucu *Min hattı yazğan bulham* cümlesini kullanmışsa, bu cümleden onun mektubu yazmadığı yönünde bir anlam çıkmaktadır. Dolayısıyla, şarta bağlanan hareket gerçek- dışı bir hareketi ifade eder.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Bu yapının olumsuzu asıl fiilden sonra, olumsuzluk eki {-mA-}'nın kullanılması suretiyle yapılmaktadır. Yapının olumsuzunda da yine olumlu çekimde olduğu gibi, konuşucu bu defa geçmişteki olumsuz bir hareketi şarta bağlamaktadır. Sonuç olarak olumsuz hareketin şartı bizi ters bir noktaya, yani hareketin yapılmış olduğuna götürmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ultırmağan bulham</i> “oturmamış olsam”	<i>ultırmağan bulhaq</i>
2. şh.	<i>ultırmağan bulhañ</i>	<i>ultırmağan bulhağız</i>
3. şh.	<i>ultırmağan bulha</i>	<i>ultırmağan bulha(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kitmägän bulham</i> “gitmemiş olsam”	<i>kitmägän bulhaq</i>
2. şh.	<i>kitmägän bulhañ</i>	<i>kitmägän bulhağız</i>
3. şh.	<i>kitmägän bulha</i>	<i>kitmägän bulha(lar)</i>

Soru Şekli (*Hüraw Formahı*)

Başkurt Türkçesinde bu çeşit analitik yapıların hem bütün şahıslara göre kullanımı hem de olumsuz ve soru şekilleri her zaman yaygın kullanım alanına sahip değildir. Bu analitik yapının da soru şekli metinlerde karşımıza çok çıkmamıştır. Ancak şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibi olabilmektedir. Bu çekimde konuşucu muhatabına gerçekleşmemiş olan hareketin şartını soru olarak yöneltmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazğan bulhamı</i> “yazmış olsam mı”	<i>yazğan bulhaqmı</i>
2. şh.	<i>yazğan bulhañmı</i>	<i>yazğan bulhağızmı</i>
3. şh.	<i>yazğan bulhamı</i>	<i>yazğan bulha(lar)mı</i>

3.1.2.2 İşlevler

3.1.2.2.1 İhtimal

{-GAN} *bulha* analitik yapısı, Başkurt Türkçesinde ihtimal ve farz etme gibi anlamları yüklenir. Konuşucu şarta bağladığı iş, oluş ya da hareketin geçmişte gerçekleşip gerçekleşmediği bilgisine sahip değildir ve bu durumda olay ya da durumun gerçekleşme veya gerçekleşmeme ihtimalini dile getirmekte bu ihtimal üzerine de çeşitli bakımlardan yargıya varmaktadır. İşte, konuşucu {-GAN} *bulha* kuruluşu ile kendisinin kurduğu bu ihtimallere işaret etmektedir.

1. metinde eser kahramanı Bibiş, Karases ninenin Yimiş hakkında anlattıklarından sonra, bir anda aklına gelen bir düşünce ile irkilir. Bibiş’in bir anda aklına gelen Karases ninenin büyücü olup olmadığıdır. Bu düşünce üzerine Bibiş, onun olayları önceden görmüş olma ihtimalini düşünür. Bibiş, bu ihtimali ifade ederken {-GAN} *bulha* analitik yapısını kullanmıştır. Aklına gelen bu ihtimalin ardından da “Allah korusun” diyerek bunun olmaması yönünde temennide bulunur.

1) *Bibiştñ qaraşı la, uızarı la xäzır uğa küsä: «Xätirimdä, bır saq Qarasäs inäy märxtüm, säy yanında, bälki, ügäy äsäygä üs itiptır... Yimıştı yırlay-küyläy maqtargä kırışıp kitti: «Ul büğülüp turgan üzün kırıptär, hürmäli tüp-tünäräk qara küzzär, Ülü iyik tulqındarı şikilli düngäläklänip yatqan büzürkä sästär... Ul qıyılıp kitkän qalın qara qaştar...— ti.— Tik bına küz qaraştarı bigıräk aqıllı la, müñlü la şul. Bäxithiz yäki gümırhiz gınä*

*bulmaha yarar inî...»,— tip tā quyzı... Uy, ägär Qarasäs inäy küräzä bulıp quyha?!— Bibıştñ yürägi sabırhız düpöldäp tipti. — «Uy, ägär ul aldan **kürgän bulha**?!. Alla haqlahın... Alla haqlahın...» (Uİ, 151)* “Şimdi Bibiş’in bakışları da düşüncesi de ona yöneliyor: Hatırimda, bir zaman merhum Karases nine, çay yanında belki, üvey anneden intikam almıştır... Yemiş’i şarkılarla ve melodilerle övmeye başladı. O kıvrılan uzun kirpikler, sürmeli yusuvarlak kara gözler, Ulu İyik dalgaları gibi yuvarlanan kıvrıcık saçlar... O yay gibi sık kara kaşlar, diyor. — Ancak bakışları çok akıllı ve mahzun. Mutsuz ya da fâni olmasa iyiydi, dedi... Of, eğer Karases nine büyücüyse? Bibiş’in yüreği ağzına geldi. — Of, eğer o önceden görmüşse? Allah korusun... Allah korusun.”

2. örnekte de eser kahramanı Kinye, dostu İzir’e gitmektedir. Kinye, yolda giderken arkadaşının evde olup olmadığını merak etmiş ve bu merakı üzerine de heyecanlanmıştır. Kinye, heyecanının ardından da bu defa arkadaşının evde olmama ve bir yere gitme ihtimalini aklına getirir. Kinye’nin bu düşüncesi *Ägär zä ul bîrây yarı kitkän bulha* cümlesiyle ifadesini bulur. Daha sonra Kinye aklına gelen bu ihtimal üzerine, bazı çözüm yolları bulmaya çalışmakta ve arkadaşı evde değilse bile diğer arkadaşlarını hatırlamaktadır.

2) *Sagın yılğahına qaray Tatar bištähinä taban bürülganda, «İzir duş üyzämî ikän», tip, Kinyäni kütülmägän bürsülw biläp aldı. **Ägär zä ul bîrây yarı kitkän bulha?** İlikki tanıştarınan tabaq bitli Urazgilde Äminov, nıqsa käwzälî Aptuş Tangayiv bar.. (K, 484)* “Sagın nehrine doğru Tatar varoşlarına kadar döndüğünde, Dost İzir evde mi acaba, diye Kinye’yi beklenmedik bir heyecan sardı. Eğer ki, o bir yere gitmişse? Önceki tanıdıklarından, yassı yüzlü Urazgildi Eminov, sağlam vücutlu Aptuş Tangayev var...”

Aşağıdaki 3. metinde de yine bu tarz bir ihtimali görmek mümkündür. Gülzahira’nın çocukları yaşlı adama tembih ettiklerinden bahsedilmektedir. Bu tembih içinde bir tehdit de vardır. Gülzahira’nın çocuklarının bu tehdidi, *Xajigäli türmännän qütüla türğan bulha, küzibizgä kürinmähin, yulıbizgä üsramahın!* cümlesiyle gerçekleşmektedir. Burada çocuklar, Hajigali’nin hapishaneden çıkma ihtimali üzerine bir tehditte bulunmaktadırlar. Çünkü onlar, Hajigali’nin hapisten çıkıp çıkmadığını bilmemektedirler. Bu ihtimal üzerine de gözümüze görünmesin, yolumuza çıkmasın diyerek tehdit etmektedirler.

3) *Xäbärzär bîr quyrızı, bîr başıldı. İñyanıhı: Gülzahiranıñ malayzarı Sabiryän tirmäninä barıp qarttı kişätkän: ägär zä mägär Xajigäli türmännän **qütüla türğan bulha**, küzibizgä kürinmähin, yulıbizgä üsramahın! Gülzahiranıñ ülühü - armiyala, näq Ramazanıñ hıyarı: qұлға buylı, baş aşa qarap tıra... (U, 457)* “Haberler bir arttı bir azaldı. En yenisi, Gülzahira’nın çocukları Sabiryen değirmenine gidip yaşlıya tembih etmişler: Eğer Hajigeli hapishaneden kurtulmuşsa, gözümüze görünmesin, yolumuza çıkmasın! Gülzura’nın büyüğü, orduda, tam Ramazan’ın eşi. Sırık boylu, baş aşağıya bakıyor.”

Aşağıdaki 4.-6. metinler de {-GAn} *bulha* analitik yapısının bu tür işlevine örnektir.

- 4) *Anton İllirs-Usov batşalıqtağı vaq xalıqtarğa mal minän kişi arahındağı tırğan yän İyälärİ itip kınä qaray. Şuğa la Rus dāwlätinİñ bıl yırzärzİ yawlap alıwın xuplay, tik zamana batşaların qatırağ qılanmağandarı üsün gäyİpläy. Şul uq waqıtta üşü qäbilälärzİ **qırıp bütürgän bulhalar**, ildä bir gınä millät qalır; bğüñgü problemalar tırmaş inİ. His yuğında ularzı qağız, qälämğä, kitapqa yaqın yİbärmäskä kārākkän. İş atı kiwİk kınä kün ithındär inİ. Afrikalağı kiwİk... (UYT, 19)* “Anton İllirs-Usov çarlıktaki küçük halklara hayvan ile insan arasında bir can olarak bakıyor. Bu yüzden de Rus devletinin bu toprakları fethetmesini takdir ediyor, ancak o dönemin çarlarını, daha sert hareket etmemelerinden dolayı suçluyor. O vakitlerde bu kabileleri **kırıp** geçirmiş olsalar, ülkede sadece bir millet kalır, bugünkü problemler de olmazdı. Hiç yoksa onları kâğıt, kalem ve kitaba yaklaştırmamak gerekirmiş. İş atı gibi gün geçirsinlerdi. Afrika’daki gibi...”
- 5) *Ul işİk tawışına başın bürzÜ, küshüz harğılt yüzü yılmayğanday itti, azıraq kızılıq yügİrzİ hām awılğa qaytqanı birli birİnsİ märtäbä küzzärİ üsqünlanıp kittİ. Ul urınan quzğalıp, ayaqtarın hikİ yüzlügünän halındırıp tüşürzÜ hām ipläbİräk ultırzı. İlyastı kürİp, Gälİyä bir azğa aptırap qaldı: äğär bıl kişİ Asılguja kart üyündä yatmaha, unıñ qaytqanın **işİtmägän bulha**, bıl kişİnİ İlyas tip bİlmäş inİ. Hunğı üsraqandağı şat yüzlü, yäşaw därtİ urgılıp tırğan yäş yİğİt urınına bğün aldında — bütünläy ikİnsİ kişİ. (KKTY, 19)* “O kapının sesine başını çevirdi. Güçsüz sarı yüzü gülümser gibi oldu. Birazcık kırmızılaştı ve köye döndüğünden beri ilk defa gözleri parladı. Yerinden kalkıp, ayaklarını sehpanın ön ayağından indirdi ve düzeltir gibi oturdu. Galiye, İlyas’ı görüp biraz şaşırdı: Eğer bu kişi yaşlı Asılguja’nın evinde yatmasa, onun döndüğünü **işitmemiş** olsa, bu kişiyi İlyas diye bilmezdi. Son karşılaştığındaki memnun yüzlü, hayat dertlerini haykıran genç delikanlı yerine bugün önünde tamamıyla başka biri.”
- 6) *Qatınınıñ yağımlı hüzzärİ Musaga in şıfalı darıw hımaq täsir itti. Unıñ yİl-dawıldı xätİrlätkän yarhıw uyzarı äkrİnläp-äkrİnläp başıldı hām ul äwälgİ xälinä qayttı. Şäxsi qayğıhınan üstün türürğa, küñİl tüşünkülüğünä bİrlmäskä tırşıp, general Bakiç korpusında üz tİläğİ minän qalğan Nägim qustıhı xaqında uylandı. Unıñ Aqtar yağında yürüwİnİñ säbäbİ nizä ikän? General Bakiçqa **hatulğan bulha**, Aqtar yağında yürüğan Başkurt eskadronların Qızıldarğa sıgarırğa mataşmaş inİ bit? (MB, 293)* “Kadının şefkatli sözleri Musa’ya en şifalı ilaç gibi tesir etti. Onun fırtınayı hatırlatan kızgın fikirleri yavaş yavaş duruldu ve o eski hâline döndü. Şahsi dertlerinin üstünde durmalı. Hayal kırıklığına kapılmamaya çalışıp, General Bakiç birliğinde kendi isteğiyle kalan Negim, kardeşi

hakkında düşündü. Onun Akların tarafında olmasının sebebi ne acaba? General Bakıç'e satılmışsa, Akların tarafında olan Başkurt bölüklerini Kızıllara çıkarmaya çalışmazdı?"

3.1.2.2.2 İstek

{-GAN} *bulha* analitik yapısı, Başkurt Türkçesinde zaman zaman, özellikle de yüklemcil öge konumunda olduğunda istek ifade etmektedir. Böyle bir durumda Türkiye Türkçesindeki *keşke* ile kurulan cümlelerdeki anlama benzer bir anlam yüklenir. Bu anlam {-hA} ekinin şart ile birlikte istek ifade edişinden gelse gerektir.

7. metinde, eser kahramanı Sajide, soğuk orman içinde Tülküsuru'yı aramaktadır. Bu arayış esnasında onun aklından geçenler ve hissettikleri yazar tarafından tasvir edilmektedir. Yazar bu şekilde, kahramanın içinden gelen bir isteği *Tülküsurahı ikınsı yaqtan äylänip qaytqan bulha* cümlesi ile dile getirmektedir. {-GAN} *bulha* analitik yapısı burada Sajide'nin isteğine işaret etmektedir. Bu istek Sajide'nin bilmediği, sahip olmadığı bilginin gerçekleşmiş olması yönünde bir isteğidir.

7) *Hıwıqqa üşängän urman uğa ünhüz tınlıq mınän yawap birzi. Tülküsurahı ikınsı yaqtan äylänip qaytqan bulha, tüzimhizlänip, buşqa yürüwı ğinä tüğilmı Sajidäniñ? Ul üyze bulmağas, Tülküsuru unı izläp sıqha?.. Bır-bırühin izläp tün ütkärirzärmı? Şunan, ikiläniwın yijiw üşün: «Yuq, şul tiklım üzaq yürümäy turgaynı. Bıräy xäl bulğandır uğa. Min unı izläp tabırğa tıyış», — tip tağı alğa şıwzı Sajidä. (NM, 301)* “Soğukta donan orman ona sessizlikle cevap verdi. Tülküsuru'sı diğer taraftan dönmüş olsa, Sajide'nin sabırsızlanıp boşa yürümesi değil mi? O evde olmayınca, Tülküsuru onu aramaya çıksa... Birbirlerini arayarak mı geceyi geçirirler? Sonra şüphesini yenmek için: ‘Hayır, o kadar uzağa gitmiyordu. Ona bir hâl olmuştur. Ben onu arayıp bulmalıyım, diye yeniden öne atıldı Sajide.’”

3.1.2.2.3 Kabullenme

Şarta bağlanan oluş veya kılış ile temel cümledeki oluş ve kılış arasında bir karşıtlık vardır. Bu zıtlık konuşucunun geçmişte gerçekleşmiş olayı kabullenme yönünde bir anlam ayrıntısı doğurur. Bu tür kullanımlarda {-GAN} *bulha* yapısının ardından gelen *la/lä* edatı *-dığı hâlde, rağmen* zarflarının yerini tutar.

Aşağıdaki 8. metinde, eser kahramanı Hürmet'in pencereden atlamasından sonra, yazar dışarıdaki manzarayı tasvire başlamıştır. Bu tasvir, *Kün kiskä harqqan bulha la, mart qıyaşı qızıw yulıta* cümlesiyle başlamaktadır. Bu cümle ile yazar, günün artık geceye döndüğünün farkındadır ve bu durumu kabullenerek, günün geceye dönmüş olmasına rağmen dışarıdaki mart güneşinin hâlâ ısıttığını ifade etmekte ve serçelerin ötüşünden, kar sularının nasıl eridiğinden bahsederek de tasvirine devam etmektedir. Bu cümlede {-GAN} *bulha* analitik yapısının

ardından kullanılan *la* edatıyla *rağmen* anlamını veren bir anlam ayrıntısı sağlanmış olmuştur.

- 8) *Yaqtaşı qayza qaraha, tıp itip qarşısına kilip başa tırğan Xürmät bil yulı la üziniñ qılığına tıgrı bulıp qaldı. Kürähñ, qızı tızranän kürip, yataq işğınän atılıp kilip tä sıqtı. Ular Karwanharayzıñ uram yaq baqsahına inip, İskämyägä ultırzılar. Kün kiskä **harqqan bulha la**, mart qüyaşı qızıw yılıta, qarabaş turğayzar bürülärı bürtinip, tulışıp yitkän sirin būtaqtarında hikirinä, qayzalır yaqında ğına sıyırısıq hızğırtıwı la işitilip kitä, ayaq aştında, yäş yüräktärgä būtkühüz därt, mün halıp, qar hıwzarı şıltrap ağa. Bütä äylänä-tirälä yaz, yäşlik, şatlıq tantana itä.* (ZB, 344) “Hemşehrisi nereye baksa, şiddetle durup karşısına gelen Hürmet bu defa da kendisine uygun bir davranış gösterdi. Galiba, kızı pencereden görüp, yurdun kapısından atlayıp çıktı. Onlar kervansarayın sokak tarafındaki bahçeye girip, sıraya oturdular. Gün akşama dönmüş olsa da mart güneşi ısıtıyor, serçeler bağrırlarını kabartıp, çoğalıp gitmiş leylak dallarına atlıyor, yakın bir yerlerde de sığircık kuşunun ötüşü işitiliyor. Ayak altında genç yüreklere tükenmez bir coşku, hüznün vererek, kar suları şırıldayarak akıyor. Bütün civarda bahar, gençlik, mutluluk bayram yapıyor.”

9. örnekte, eser kahramanları İştugan ve Bayras, atlarını ahıra bağladıktan sonra, köye doğru yönelmişlerdir. Köy, onları taze ekmek kokusu ve gürültüyle karşılamıştır. Buraya kadar eser kahramanlarının yaptıkları işleri ve içinde bulundukları duygu durumlarını tasvir eden yazar, buradan sonra onların çok yorulmuş olmalarına rağmen, İştugan’ın evine dönmeden önce biraz durduğunu söyleyerek, yorulmuş olma işinin kabul etmekte, buna bir zıtlık oluşturmaktadır. Burada İştugan ve Bayras’ın yoruldukları kabullenilmiş durumdadır. Yorulma işi geçmişte gerçekleşmiş bir hareketi ifade etmektedir. Geçmişte gerçekleşmiş olan bu hareket kabul görmekte ve bu duruma zıtlık yaratılarak cümle bir başka cümleyle bağlanmaktadır.

- 9) *İştugan minän Bayras, dıyüm kärtäğä alıp barıp attarın tuğargas, äkrin ğinä awıl yağına atlanılar. İnır qarañğılığı aştında kükhıllänip yatqan awıl ularzı yañı bışkän tämlı ikmäk yışı, kütüw qaytıw säğätiniñ yänli sır-sıwı minän qarşılalı. Üsär-dürtär bütli tıs büyzay tuqtarın kün buyına birsä arbalarğa tıyıp, birsä artıl ağzalarınıñ üyzärinä alıp barıp buşatıp nıq **arığan bulha la**, İştugan üzzärinä bürülüp inir alda az ğına tuqtap türzü.* (ZB, 106) “İştugan ile Bayras ortak ahıra gidip, atlarının koşumlarını çıkarıp, yavaşça köy tarafına yürüdüler. Alaca karanlık altında mavileşen köy, onları, yeni pişen tatlı ekmek kokusu, bekleyiş, dönüş saatinin canlı gürültüsüyle karşıladı. Üçer dörder ayaklı iri buğday çuvarlarını gün boyu kâh arabalara yükleyip, kâh tarım üyelerinin evlerine götürüp boşaltıp çok yorulmuş olsa da, İştugan kendi [evlerine] dönmeden önce azıcık durdu.”

Aşağıdaki 10. ve 11. metinler de {-GAn} *bulha la* kuruluşunun bu işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 10) —İlyas uşu yürtta üşkän yığıt tähä, gäyip itmäs. Ni işliyhñ indï, küptärzñ kartufi la bütüp bara, ä hızzñ unıhı qış sığırılıq ta baha. Ana, qıyıq aştında küpmi mätrüşkän aşılınıp tūra, balıj da bar. Kartuf **quşılğan bulha la**, äpäkäyñ bar. Bınday hıy xäzır bik küptärzñ üstälindä yuq. Gäjöp bıl Xafıza, üs ulın ut işinä üzatkan äsänñ, üzñ qasandır tüzimlï bulırğa, nişğiräk dünya küttürgä, barına riza bulıp, aızıq-tüligñ bäräkätli tütünürğa üyrätkän qäynähñ bugün üzi — kilini — ügütläy. Ä qäynähñ başınan da ay-hay küp nämälär ütkäynñ. (KKTY, 15) “— İlyas bu evde yetişen genç dense, ayıp olmaz. Ne yaparsın artık, çoğunun patatesi de bitiyor, ama sizinki kışı çıkarır tabi. İşte, çatının altında birçok metrüşken²⁵ asılı, balın da var. Patates çürümüş olsa da ekmeğin var. Böyle sofraya şimdi pek çoğunun masasında yok. Bu Hafıza acayip, üç oğlunu ateşin içine gönderen anneye, kendini her zaman sabırlı olmayı, nasıl yaşanacağını, her şeye razı olup yiyecek içeceğini bereketli tutmayı öğreten kaynanaya bugün, kendi gelini öğüt veriyor. Ama kaynanasının başından da birçok şeyler geçmişti.”
- 11) Bınday vaqıtta kişilärzñ uyu bir maqsatqa — bälänän nisik tä tiziräk qütülwğa **yünältılğan bulha la**, küñildärinä äytilmägän ällä nındäy asıw tüynälip qatıwsan. Az gına säbäp bulhın, ul xäzır saypılıp tügilirgä tūra. His kim üzñ gäyipli hanamay, ä ikinsı bir kişinı bitärläy başlay. Şulay itip işi kümhıwzi başırğa tırışalı indï. (NM, 405) “Böyle bir zamanda insanların düşüncesi bir amaca, beladan nasıl çabucak kurtulmaya yönelmiş olsa da, gönüllerine her nasılsa söylenmeyen öfke düğümleli kalmış gibi. Biraz sebep olsun, o şimdi dökülüp gidiyor. Hiç kimse kendisini suçlu görmüyor, ama başka birine sitem etmeye başlıyor. Böylece canının yanışını bastırmaya çalışıyordu.”

3.1.3 {-X)r} *bulha*

3.1.3.1 Kullanım

{-(X)r} fiil çekim ekinden sonra gelen *bul-* yardımcı fiilinin şart kipi teklik üçüncü şahıstaki çekiminden oluşan bu analitik yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz:

Fiil + {-X)r} *bulha* + şahıs eki

Bu analitik kuruluşun Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

²⁵ mätrüşkä: Büyük çiçekli, hoş kokulu, kırmızımsı mavimsi renkli kırdan yetişen bir ot çeşidi.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazır bulham</i> “yazarsam”	<i>yazır bulhaq</i>
2. şh.	<i>yazır bulhañ</i>	<i>yazır bulhağız</i>
3. şh.	<i>yazır bulha</i>	<i>yazır bulha(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ışlär bulham</i> “çalışırsam”	<i>ışlär bulhaq</i>
2. şh.	<i>ışlär bulhañ</i>	<i>ışlär bulhağız</i>
3. şh.	<i>ışlär bulha</i>	<i>ışlär bulha(lar)</i>

Bu kuruluştaki konuşucu bir iş, oluş ya da hareketin gelecekte gerçekleşmesi durumuna şartta bulunarak, böyle bir durumda gerçekleşecek yargı, istek ya da ricasını dile getirir (Zeynullin 2002: 147; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004: 106). Sonuçta, konuşucu bu defa geçmişe değil, ama geleceğe yönelik bir ihtimalden bahsetmekte, bu ihtimal üzerine yargıda bulunmaktadır. Şart cümlesinde şartı ifade eden olay ya da durum gerçekliğe sahiptir, çünkü gerçekleşme ihtimali vardır. Bu nedenle de $\{-(X)r\}$ *bulha* kuruluştaki gerçek şart “*real şart*” ifade eder.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Yapının olumsuzluğu, $\{-(X)r\}$ fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan $\{-mAş-\}$ ekiyle yapılmaktadır. *bul-* yardımcı fiili aynı şekilde şart ve şahıs eklerini alarak olumsuz fiili takip eder. Olumsuz şekil ile gelecekte herhangi bir işin olumsuz olması durumuna şart koşulmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>başlamaş bulham</i> “başlamazsam”	<i>başlamaş bulhaq</i>
2. şh.	<i>başlamaş bulhañ</i>	<i>başlamaş bulhağız</i>
3. şh.	<i>başlamaş bulha</i>	<i>başlamaş bulha(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ütmäs bulham</i> “geçmezsem”	<i>ütmäs bulhaq</i>
2. şh.	<i>ütmäs bulhañ</i>	<i>ütmäs bulhağız</i>
3. şh.	<i>ütmäs bulha</i>	<i>ütmäs bulha(lar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *bulha* analitik yapısının soru şekli, $\{-mX\}$ soru ekinin şahıs ekinin sonradan getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu durumda, konuşucu gelecekte herhangi bir hareketin gerçekleşme durumuna şart koşturma ve bunun üzerine sorusunu muhatabına yöneltmektedir. Bu kuruluşun soru şekli olumlu ve olumsuz şekillere göre daha az kullanım alanına sahiptir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazır bulhammı</i> “yazarsam mı”	<i>yazır bulhaqmı</i>
2. şh.	<i>yazır bulhaqmı</i>	<i>yazır bulhağız mı</i>
3. şh.	<i>yazır bulhamı</i>	<i>yazır bulha(lar) mı</i>

3.1.3.2 İşlevler

3.1.3.2.1 Şart

Konuşucu, cümlesinde {- (X)r} fiil çekim eki ile ifade edilen iş, oluş ya da hareketleri, temel cümledeki iş, oluş ya da hareketlerin yapılmasına, gerçekleştirilmesine gerçek şart olarak göstermektedir. Şarta bağlanan hareket konuşma anında gerçekleşmemiştir. Cümlede bu hareketin gerçekleşme durumuna göre bir şart ortaya koyulmaktadır. Şart cümlesindeki hareket gerçekleşirse, temel cümledeki hareket de gerçekleşecektir.

1. metinde eser kahramanı, dernek kurucusu Hafıza, arkadaşlarına yılda bir defa da olsa bayram olsun diyerek onlara bir çağrı yapmaktadır. Bu çağrısının ardından Hafıza, *Āğār Fārızā hımaq azna hayın qunaqtan-qunaqqa işip yūrūr bulhaq, bütünläy yuğalırbız* cümlesiyle Ferize gibi sürekli misafirliğe gitmeleri durumunda başlarına ne geleceğini hatırlatmakta, tamamen yok olacaklarını söylemektedir. Böylece Hafıza cümlesinde sürekli misafirliğe gitme işine şart koşturma, bu şart gerçekleşirse ne olabileceği yönündeki tahminini de bu şarta göre ifade etmektedir.

1) *Üyüşürüwsılarzın birihı Xafıza inı. Ul hār saq şuq hüzlı: — Āyzägız, āxirättär, yılına bir bulha la bayram bulhın. Unan bit, irzäribiz qaytqansı äsigän bal tämin dä ünütüp quyıwıbiz bar. Āğār Fārızā hımaq azna hayın qunaqtan-qunaqqa işip yūrūr bulhaq, bütünläy yuğalırbız āxirättär, — tinı, yarım şayartıp, yarım qayğırtıp. Baldı la üzi şıyıqlap miskägä haldı. Ul bal qüyüp bulaşqanda, kimdir ikinsihiniñ gäybätin hata başlağas: — Bal qüyğanda hüyläşmäyär, ä yırlayzar, — tip mäğänälı gınä qarap quyzı la üzün gına bir küyzü huzıp ta yibärzi.* (KKTY, 74) “Dernek kuruculardan birisi Hafıza idi. O her zaman esprili: — Haydi, arkadaşlar, yılda bir defa olsa da bayram olsun. Sonra kocalarımız dönünce ekşiyen balın tadını da unutmak istiyoruz. Eğer Ferize gibi hafta da bir misafirlikten misafirliğe gidip durursak, tamamıyla kayboluruz arkadaşlar, dedi, yarı şaka yarı üzgün. Balı da kendisi su katıp fıçıya koydu. O, bal koymakla ilgilenirken birileri diğerinin kabahatini satmaya başlayınca: — Bal koyarken konuşulmaz ama şarkı söylenir, diye manalı bir şekilde baktı ve bir uzun hava çekti.”

2. örnekte Umurzak ile Megiye’nin kapıdaki sohbetlerinde, Umurzak Megiye’ye söyleyeceği şeyin acelesi varsa, kendisine söyleyebileceğini ifade

ettiğinde, Megiye ona söyleyemeyeceğini, ‘Yok, kendisine söyleyeyim’ şeklinde ifade etmiş ardından da *Tilähä kimgä äytir bulham, binda kilip tä türmaş inim* cümlesi ile herkese söylese, orada işi olmayacağını vurgulamıştır. Burada Megiye, orada olmasını, herkese söyleme şartına bağlamış. Zıt bir anlam ayrıntısı kurarak, herkese söyleme işi gerçekleşse, kendisinin orada olmayacağını $\{-(X)r\}$ *bulha* yapısı ile işaretlemiştir.

- 2) *Bılar atlağan hayın, dastan hüyläwsinñ tawışı tünüqlana barzı, alda kimdirzñdir qızıp-qızıp hüyläşkänñ işitlä başlanı. — İndirä almayım. Xäzır üzñ kilip yıtır. — Bıl Ümürzaqtıñ tawışı. — Xäbärñ aşığıs bulha, miñä hüyläy tür. — Yuq, üzñä gñä äytäm. — Qatın-qız tawışı, Mägiyämñ ällä? — Tilähä kimgä äytir bulham, binda kilip tä türmaş inim. — Min tilähä kim tügıl. — Kim huñ? Sardar?! Xa-xa-xa!.. Isınlap ta Mägiyä ikän. Bığñn dä Aqtan kiyñgän, qarañgıla la ällä qayzan kürinip tura. Nisik tutıp almağandar za nisik atıp yıqmağandar? Arıslan üzñ yibärmägändir indı? (BR,41) “ Bunlar atladıktan sonra, destan anlatıcısının sesi donuklaştı. Önde birinin kızgın kızgın konuşması işitilmeye başladı. — Geçiremiyorum. Şimdi kendisi gelir. — Bu Umurzak’ın sesi. — Haberin aceleyse, bana söyle. — Hayır, kendisine söyleyeyim. — Kadın sesi, yoksa Megiye mi? — Herkese söyleyecek olsam, buraya gelmezdim. — Ben herkes değilim. — Kim peki? Serdar? — Ha- ha-ha! Gerçekten de Megiye imiş. Bugün de Aktan giyinmiş, karanlıkta da bir yerlerden görünüyor. Nasıl tutup almamışlar da nasıl atıp devirmemişler? Arıslan kendisi göndermemiştir.”*

3. metinde $\{-(X)r\}$ *bulha* analitik yapısının şart fonksiyonu üstlenerek, bir başka harekete bağlandığı dikkati çekmektedir. Metinde insanoğlu ile yeryüzünün bütün canlılarını temsil eden hayalî bir varlık arasında geçen diyaloga şahit olmaktadır. Burada hayalî olarak yeryüzünün tüm canlılarını temsil eden varlık, insanoğluna bazı nasihatler vermekte ve geleceği ile ilgili bazı uyarılarda bulunmaktadır. Bu varlık, insanoğluna eğer geleceği görmek istiyorsa, tarihe bakması gerektiğini söyleyerek, gönül vererek dinlerse, ona birçok şey anlatabileceğini vurgulamaktadır. Onun birçok şeyi anlatabilmesi, karşısındakinin gönülden dinlemesine bağlıdır. Bu şart cümlede $\{-(X)r\}$ *bulha* kuruluşu ile ifadesini bulmuştur.

- 3) *Bız, yıřzñ barlıq yän iyälärñ, hiñä küz tübägäñbız. Äğär bizzñ baştan ütkändärzñ, bığñğñ xälñbizzñ, kilähñ kündärñbizzñ asıgıraq tüsmürlärgä tilähän, tarixqa küz hal, bığññ här azıñdı uylap baş, ayıq baş minän kilir yıldarzı bayqa, äzäm balahı. Tarix yıldarñ minñ sal başımdağı bütäqtarım, sayırzarım harqığan, yıldar şımartqan ülññüma hıqığan. Küññ halıp tıqlar bulhañ, ällä ni tiklñm xäl-vaqıgalar bāyāñ itä alır inim min hiñä. (NM, 13) “Biz yeryüzünün bütün canlıları, sana göz diktik. Eğer bizim başımızdan geçenleri, bugünkü hâlimizi, gelecek günlerimizi açıkça görmek istersen, tarihe göz at. Bugün her adımını düşünüp at.*

Akıllı bir kafayla gelecek yılları incele, insanoğlu. Tarih rüzgârları benim ak saçlarımdaki dallarıma, kükürtlerimin sızdığı, rüzgârların düzelttiği saplarıma takılıp kalmış. Gönül verip dinlersen, ne kadar çok vakaları beyan edebilirdim ben sana.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler de {-(X)r} *bulha* yapısının bu işlevine örnektir.

4) *Huñğı vaqıtta dünya nisiktir bülğandı la kitti. İldä qurkınıs üräk yürüy başları. Satraşqa tabınıwsılar qapıl qıyıwlandı. İlgiräk Küngäk tawında qasıp qına yıyılır bulhalar, xäzır asıqtan-asıq qıtqı taratıwğa küskändär: yänähı lä, bügüngü türälär hām qanbabalar ata-baba vasiyatına xıyanat itti, bızzi vatan tütürlüq üjmaxqa tiñ yırzär izläw baxıtınän mäxrüm qıldı. Ul gına la tügıl, Täñrini inqar itirgä tütüngandar: yänähı, ul — yalğan Alla, dinibiz ısın tügıl. Baqhañ, künbatıştan İsa tigän äzämđi ilahi yän itip tabınıwsılarzan ikäw binda la kilip yıtkän dä Yurmatılarzı, Madyarzarzı bülğatıp yatqan.* (BR, 296) “Son zamanlarda dünya nasıl da karışıp gitti. Ülkede korkunç bir hayalet dolaşmaya başladı. Haça tapanlar oldukça cesaretlendi. İlk önce Küngök dağında kaçıp toplansalar da, şimdi açıktan açığa bereket dağıtmaya geçmişler. Güya bugünkü başkanlar ve büyükler anne baba vasiyetine ihanet edip, bizi vatan yerini tutacak cennete denk yerler araştırma mutluluğundan mahrum etti. Yalnız o da değil, Tanrı’yı inkâr etmeye başladılar. Üstelik o, yalan Allah, dinimiz gerçek değil. Baksan, batıdan İsa denen adamı ilahi ruh olarak kabul edip, ona tapanlardan ikisi buraya da gelmiş ve Yurmatıları, Madyarları karıştırmış.”

5) *Yürt xästäri, qunaq-tüşüm mäşäqäti baybisä ixtıyarında. İrımbur bayınıñ irkä qızı, ul yaşlığında yañısa ukığan, Yıwrüpaşa tärbiä alğan. Bında la zur yürttün bütä tärtip-qanunı zamansa, Uris dvoryandarı mişalında. Kimmätli yihazdarzı, kiyim-halımdı xujabikä Mäskäwzän yä Pitirburğtan kiltirtä, biräy yarı kitir bulha, yäygiliktä hirtmäli karıtağa, qışın küymäli sanağa ajgırıp türğan almasıbar attarzı yıktırä.* (ÜY, 40) “Ev kaygısı, misafir zahmeti zengin hanımın arzusunda. Orenburg efendisinin nazlı kızı, o gençliğinde yeni sisteme göre okumuş, Avrupalı bir terbiye almış. Burada da büyük evin bütün düzeni Rus asilzadeleri örneğinde. Kadın, kıymetli cihazları, kılık kıyafeti Moskova’dan ya da Petersburg’tan getiriyor. Bir yerlere gidecek olsa, kızıp duran alaca atları yazın yaylı arabaya, kışın yaylı kızığa koşuyor.”

3.1.3.2.2 Hareketin Zamana Bağlı Şartı

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} *bulha* analitik kuruluşu, tıpkı {-hA} fiil çekim ekinde olduğu gibi, “-dığı zaman, -ınca, -dığında” anlamlarına gelecek şekilde, cümlede ifade edilen hareketin zamanını bildirir. Böyle bir durumda, yapının şart anlamı tamamen kaybolmamakla birlikte, ifade edilen hareket zaman bakımından

şarta bağlandığı için, anlam zarf-fiillerin anlamına yaklaşmaktadır. Aşağıdaki 6. metinde baba ile oğlu arasında geçen tartışmadan sonra, babanın oğluna gözlerini dikip bakarken, karşısında duran oğlunun o andaki ruh durumu ve yüz ifadesi üzerine içinden geçirdiği *Malay sağında, bīrāy yaramağan iş işlär bulha, ũşūnday tūškä kirä tūrğaynı* şeklindeki düşünceden çocuğun yüzünün bu rengi alması çocukluk dönemlerinde de gerçekleşmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu cümledeki {-(X)r} *bulha* yapısı, çocuğun yüzünün böyle bir renk almasının zaman açısından şartı, olmayacak bir iş yaptığı zamanlardır. Böylece hareket, zaman açısından şarta bağlanırken; anlam zarf-fiillere yaklaşmaktadır.

- 6) *Tınlaw ũşūn tūğıl, anaw hūmhūzzū kürmäs-kürinmäs ũşūn alasıqtan sıqmay tūrzuq, — tip, ulıñ tınıshız qaqsä qunır yūzūñä, ütä sabırhız yimildäğän sūm-qara tırımık küzzärinä iğtibar mīnän tıklap qararı: «Malay sağında, bīrāy yaramağan iş işlär bulha, ũşūnday tūškä kirä tūrğaynı... Ata bīsāy kiwīk hirt yūññ tūrğūzūp, säkaläşirgä äzir bulıp...» — tip, İstän gīñä yılmayıp quyzı. (Uİ, 80) “— Dinlemek için değil, işte utanmazı görmemek, görünmemek için yazlık mutfaktan çıkmadık, deyip oğlunun endişeli, zayıf esmer yüzüne, fazlasıyla sabırsız parıldayan kapkara canlı gözlerine dikkatle, gözlerini dikip baktı: ‘Çocukluk çağına olmayacak bir iş yaptığında, böyle bir renk alıyordu... Baba kedi gibi sırtının tüylerini kaldırıp kavgaya etmeye hazır...’ deyip içten gülümsedi.”*

7. metinde de {-(X)r} *bulha* kuruluşunun bu tarz işlevini görmek mümkündür. Yazar tarafından eser kahramanı Musa hakkında bir tespit ve tasvirde bulunulmuş, onun doğduğu yerler hakkında bir şey işittiğinde ya da oraları düşündüğünde, gözünün önüne Ural dağlarının arasındaki Kūsük köyünün geldiğinden bahsedilmiştir. Musa’nın bu şekilde, gözünün önüne köyün gelmesinin zamana bağlı şartı, oralar hakkında bir şeyler işitmesi veya oraları düşünmesi şeklinde belirtilmiştir. Burada da görüldüğü üzere hem {-hA} fiil çekim eki hem de {-(X)r} *bulha* kuruluşu, zamana bağlı bir şart oluşturmaları bakımından zarf-fiillere yaklaşmaktadır.

- 7) *Tāw sıganaq, tıwıp ũşkän il, altın bişik, Vatan. Bıl tūşūnsälärzī küpmī gīñä tīzmä, ularzıñ barıñı la başlap aq dūnyanı kürgän, tuprağına kīndiğidñ qanı hñğän gäzizdärzän-gäziz yırñä kilip tūtaşa. Musa tıwğan yaq tigän hūzzī işñthä, yä şul turala uylar bulha, küz aldına in tawzä Ural tawzarıñ kñnsıgış armuttarı arahında urınlaşqan Kūsük awılı kilip başa. (MB, 7) “İlk başta kök, doğup büyüdüğü memleket, altın beşik, vatan. Bu düşünceleri birçok dizi, onların hepsi de ilk önce beyaz dünyayı görmüş, toprağına göbeğinin kanı sinmiş azizlerden aziz yerine gelip birleşiyor. Musa doğduğu yer hakkında bir şeyler işitince veya bu konu hakkında birşeyler düşününce, gözünün önüne en başta Ural dağlarının doğu kolları arasında yerleşen Kūsük köyü geliyor.”*

3.1.4 {-A/-y} *qalha*

3.1.4.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart fonksiyonunu üstlenen bir diğer analitik yapı {-A/-y} *qalha* kuruluşudur. Bu yapı, {-A/-y} zarf-fiil ekini almış asıl fiil ile yine {hA} şart eki ile çekimlenmiş *kal-* fiilinin oluşturduğu analitik bir yapıdır ve aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-A/-y} *qalha* + şahıs eki

Bu yapının şahıs eklerine göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilä qalham</i> “gelirsem”	<i>kilä qalhaq</i>
2. şh.	<i>kilä qalhaŋ</i>	<i>kilä qalhağız</i>
3. şh.	<i>kilä qalha</i>	<i>kilä qalha(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqıy qalham</i> “okursam”	<i>uqıy qalhaq</i>
2. şh.	<i>uqıy qalhaŋ</i>	<i>uqıy qalhağız</i>
3. şh.	<i>uqıy qalha</i>	<i>uqıy qalha(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Bu analitik yapının olumsuzu da yine diğer {-A/-y} zarf-fiil ekini almış yapılarda olduğu gibi, ekin olumsuzunu yapan {-mAy-} ekinin asıl fiilden sonra kullanılmasıyla oluşturulmaktadır. Konuşucu, iş, oluş ya da hareketin olumsuzunun şartını yapmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>almay qalham</i> “almazsam”	<i>almay qalhaq</i>
2. şh.	<i>almay qalhaŋ</i>	<i>almay qalhağız</i>
3. şh.	<i>almay qalha</i>	<i>almay qalha(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>atlamay qalham</i> “yürümezsem”	<i>atlamay qalhaq</i>
2. şh.	<i>atlamay qalhaŋ</i>	<i>atlamay qalhağız</i>
3. şh.	<i>atlamay qalha</i>	<i>atlamay qalha(lar)</i>

Soru Şekli (*Hüraw Formahı*)

Soru şekli ise, {-hA} fiil çekim eki ve şahıs ekleri ile çekimlenmiş yardımcı

fiilden sonra {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu soru şekline her ne kadar çok rastlanmasa da şahıslara göre çekim aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yaza qalhammı</i> “yazarsam mı”	<i>yaza qalhaqmı</i>
2. şh.	<i>yaza qalhaqmı</i>	<i>yaza qalhağızmı</i>
3. şh.	<i>yaza qalhamı</i>	<i>yaza qalha(lar)mı</i>

3.1.4.2 İşlevler

3.1.4.2.1 Şart

Birçok Başkurt gramerinde bu analitik yapının şart fonksiyonundan bahsedilmemiştir (Dmitriyev 1950; Kiyekbayev 1966; Zeynullin 2002:). Bunun yanı sıra, Yuldaşev tarafından hazırlanmış olan Başkurt grameri ile (1981) yine onun tarafından hazırlanan Türk dillerinin analitik fiil şekillerini (1965) ve Başkurt Türkçesinde kelime yapımı ile fiil çekim sistemini (1958) konu alan eserlerde {-A/-y} *qalha* analitik yapısının şart işlevi üzerinde durulmuştur. O, bu yapının sadece teklik üçüncü şahısta kullanılarak, şarta bağlanan asıl hareketin gelecek zamana veya geçmişe yönelik olabileceğini ifade etmiştir (1981: 292).

Başkurt Türkçesindeki bu analitik yapı, Yuldaşev’in ifade ettiği teklik üçüncü şahıstan başka, diğer şahıslarda da nadiren de olsa kullanılmaktadır. {-A/-y} *qalha* analitik kuruluşu ile konuşucu, geçmiş zamanda yapılmış veya gelecek zamanda yapılacak herhangi bir iş, oluş ya da hareketi şarta bağlamaktadır.

Aşağıdaki 1. metinde, konuşma anından daha önce olup bitmiş bir olaydan bahsedilmektedir. Eser kahramanı İglir’e, ikinci süvari bölümündeki Osman’a bir şey olursa gözden kaçırmamasının emredildiğini ifade eden anlatıcı, gözden kaçırmama işinin şartını Osman’a bir şey olması durumuna bağlamıştır. Bu geçmişte gerçekleşmiş bir şarttır ve cümlede şart cümlesi *eğer* kiplik kelimesi ve {-A/-y} *qalha* kuruluşu ile ifade edilirken, temel cümle geçmiş zamanda ifade edilmiştir.

- 1) *Kistän hüyläşiw buyınsa, ikınsı eskadronda xızmat itıwsı Usmanğa, ägär ul-bıl bula qalha, İglırzan küz yazmasqa quşılğaynı. Ul, ısınlap ta, eskadron Komandırına yaqın ğına bulıp sıqtı. İglır üziniñ büyrüğü artınsa bilındägi revolverı alıp Musaga tüzägäs, Usman qılısınñ tüyzähı mınän unıñ qulına huqtı.*(MB, 62) “Akşamdan konuşulduğuna göre, ikinci süvari bölümünde hizmet eden Osman’a, eğer herhangi bir şey olursa, İglir’i gözden kaçırmaması emredilmişti. O gerçekten de süvari bölümünün kumandanına iyice yakınlaştı. İglir, kendi emrinden sonra, belindeki tabancayı alıp Musa’ya doğrultunca, Osman kılıcının dipçigiyle onun eline vurdu.”

2. metinde, Yenbuhtin ve arkadaşı, hapse girmiş arkadaşları hakkında sohbet

etmektedir. Yenbuhtin'in bundan sonra ne olacağı yönündeki sorusuna, arkadaşı, hapse giren arkadaşlarının evinin, mallarının satılacağını söyler. Bunun üzerine şaşırıp kalan Yenbuhtin arkadaşının yazlık ev ile birlikte, orada kara günler için sakladığı paralarını da kaybedeceğini söyleyerek, hapisten çıkması durumunda ne yapacağını sormaktadır. Bu soru Yenbuhtin tarafından şartlı cümle ile ifade edilmiştir. Çünkü, arkadaşının ne yapacağı sorusu hapisten çıkma durumuna bağlıdır. Şarta bağlanan hapisten çıkma durumu gerçekleşmediği taktirde, bu kişinin dışarıda ne yapacağı gibi bir soruya da gerek yoktur. Yenbuhtin, cümlesindeki şart ifadesi için {-A/-y} *qalha* analitik kuruluşunu kullanmıştır.

- 2) *Sberkassalağı aqsğa arest halırzar, maşınanı la, yürt qaraltıların da konfiskatsiyalarzar, qatınına kün itürlük kınä qaldırırzar za qalğanın alırzar, hatırzar. Ā daçahın? Daçahın da hatasaqtar. Āllä kimgä arzan gına xaqqa hatıp quyırzar äli. Haman huşın yıya almay türğan Yänbuxtin quzgala birip quyız — Daçala qara küngä tip qaldırılğan qırq mñ hum aqsahı la kitäsäk! Ā türmänän işän-haw sığa qalha, ni işlär? Şunday mışkın ülim kütämı unı?..* (UYT, 153) “Tasarruf sandığındaki paraya haciz koyarlar, arabaya da ev ve müstemilatlar da el koyarlar. Hanımına yaşayacak kadar bırakırlar da kalanını alırlar, satarlar. Ama yazlık evi? Yazlık evini de satacaklar. Herhangi birine ucuzca satarlar. Hâlâ aklını toplayamayan Yenbuhtin hareket etti. — Yazlık evde kara gün için bırakılan kırk bin humu²⁶ da gidecek! Hapisten sağ salim çıkarsa, ne yapar? Böyle acıklı bir ölüm mü bekliyor onu?”

3. örnekte, {-A/-y} *qalha* kuruluşunun çokluk ikinci şahısta kullanılışının örneği görülmektedir. Eser kahramanı İsmirza, geçtiği yerlerde halkın ona bakmasından memnun, yoluna devam eder. Hâlâ sözünün dinlenmesine ve unutulmadığına şaşırın İsmirza, diğer bazı kimselerin sözlerine cevap vermeye bile tenezzül etmeden, yanından geçip gitmeleri üzerine onlar hakkındaki düşüncesini, *Baymaqqa kilä qalhagız, yılmayırhıgız za, min hızzıñ kîwîk ütîp kitîrmîn ul saqta* cümlesi ile dile getirir. Burada İsmirza, bir şart cümlesi kullanmış ve bu kişilerin yaptıklarının aynısını onlara yapma şartını onun memleketi olan Baymak'a gitmelerine bağlamıştır. Bu şekilde yapılacak bir hareketi, bir başka harekete şart koşan eser kahramanı, şart cümlesini {-A/-y} *qalha* analitik yapısı ile oluşturmuştur.

- 3) *Bütä xalıq uğa qarayzır, bına iriklî kışi kitîp bara, tip hüqlanalır humaq kürindî. Arıwıraq qatın-qızzarzı ayağınan alıp başına tiklîm tikşirîp üttü, qayhı bîrzärinä hüız zä quştı. Üzi İstän gınä aptırap ta quya: bîr zä ünütülmağan da, hüizi tabıla bit! Āmmä tiğilär İsmırzanıñ hüizinä yawap birîrgä aşqınıp türmanı, yirängän tüş minän sitkä bürüla haldı. Ā İsmırza gärlänmäni, käreğigiz bar inî, bına Baymaqqa kilä qalhagız, yılmayırhıgız za, min hızzıñ kîwîk ütîp kitîrmîn ul saqta, tip gürurlandı.*

26 hum: Başkurtların para birimi.

(UYT, 131) “Bütün halk ona bakıyor. İşte özgür kişi gidiyor, diye hayran oluyor gibi göründü. Yorgun kadınları baştan ayağa inceledi, bazılarını bir şeyler de emretti. Kendisi içten içe şaşırıyor. Hiçbir zaman unutulmamış ve sözü de tutuluyor! Ama diğerleri İşmırza’nın sözüne cevap vermeye heveslenmedi. İğrenmiş bir hâlde yabancıya döndü. İşmırza da gücenmedi, gerekiyordunuz, işte, Baymak’a gelirseniz, gülümsersiniz ve ben sizin gibi geçip giderim o zaman diye gururlandı.”

4. metinde de yine {-A/-y} *qalha* analitik kuruluşunun şart fonksiyonunun bir örneğini görmek mümkündür. Burada anlatıcı, Başkurtların içinde bulunduğu sıkıntı ve dertleri ifade ve tasvir edebilmek için, gökteki sonsuz yıldızların bile dile geldiğini göstermektedir. Yıldızlar da Başkurtların sıkıntılarını anlamış ve şaşırılmışlardır. Bunun üzerine anlatıcı, sonsuz yıldızlara eğer kendilerine bir dil anahtarı verilirse, onların da Başkurtların ne zaman huzur ve mutluluğa kavuşacaklarını sormak zorunda kalacakları belirtilmiştir. Elbette, yıldızların bu soruları sormaları, dil anahtarının onlara verilmesi şartına bağlıdır.

4) *Küktägi hanhız yündüzzar Başqürt müñünñ ilahılığınan tıtränip, şım gına dırıldänilär. Güyä, ular za mäñgilitñ gürur yuğarılığınan türüp: «Nindäy bütkühüz xäsrät bul, nindäy yüräk üzgüs müñ ul?» — tip hüramaqsılar, tik tildäri gınä yuq. Mäñgilik yündüzzar! Ägär hızgä unday tıl asqısı **birilä qalha**, üstäp şularzı la hürarğa tıyış bulur inñiz: «Başqürt biräy zaman bähit minän rähät türmüş tigändi kürir mikän? Başqürt xalqınñ biräy saq yaqtı türmüştü kürir küñü bulır mı?»* (MB, 40) “Gökteki sayısız yıldızlar Başkurt melodisinin ilahiliğinden titreyip, hafifçe ürperdiler. Sanki onlar da sonsuzluğun gururunu bırakıp, nasıl bitmez bir hasret bu, nasıl yürek burkan bir melodi bu, diye sormak istiyorlar; ancak, dilleri yok. Sonsuz yıldızlar! Eğer size böyle konuşma anahtarı verilirse, ekleyip şunları da sormak zorunda kalırdınız, ‘Baskurt, bir zaman mutlulukla, rahat bir hayatı görür mü acaba? Başkurt halkının parlak hayatı göreceği bir gün olur mu?’”

3.1.5 {-p} *qalha*

3.1.5.1 Kullanım

{-p} *qalha* analitik yapısına benzeyen bu yapının farkı {-A/-y} zarf-fiil ekinin yerine asıl fiilin {-p} zarf-fiil ekini almasıdır. Yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-p} *qalha* + şahıs eki

Bu analitik kuruluşun Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ultırıp qalham</i> “oturursam”	<i>ultırıp qalhaq</i>
2. şh.	<i>ultırıp qalhañ</i>	<i>ultırıp qalhağız</i>
3. şh.	<i>ultırıp qalha</i>	<i>ultırıp qalha(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kürİp qalham</i> “görürsem”	<i>kürİp qalhaq</i>
2. şh.	<i>kürİp qalhañ</i>	<i>kürİp qalhağız</i>
3. şh.	<i>kürİp qalha</i>	<i>kürİp qalha(lar)</i>

{-A/-y} *qalha* analitik kuruluşunun şart fonksiyonundan bahseden Yuldaşev, {-p} *qalha* yapısının şart fonksiyonundan bahsetmemiştir. Oysa bizim taradığımız metinlerde, en az {-A/-y} *qalha* kuruluşu kadar, {-p} *qalha* kuruluşunun da şart fonksiyonuna rastlanmıştır. Bu analitik kuruluş da şart fonksiyonu üstlenen diğer analitik kuruluşlar gibi, gerçekleşmesi mümkün olan bir şart söz konusu olduğunda, bir başka hareketin gerçekleşeceğine işaret etmek için kullanılmaktadır.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Bu analitik kuruluşun olumsuzluğu {-A/-y} *qalha* analitik kuruluşunun olumsuz şekli gibidir. Çünkü Başkurt Türkçesinde hem {-A/-y} hem de {-p} zarf-fiil eklerinin olumsuzluğu {-mAy-} olumsuzluk zarf-fiil eki ile gerçekleşmektedir. Bu durumda da her iki yapının olumsuz şekli birbiri ile aynıdır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqımay qalham</i> “okumazsam”	<i>uqımay qalhaq</i>
2. şh.	<i>uqımay qalhañ</i>	<i>uqımay qalhağız</i>
3. şh.	<i>uqımay qalha</i>	<i>uqımay qalha(lar)</i>

Soru Şekli (*Hüraw Formahı*)

Bu analitik kuruluşun soru şekli, {-hA} fiil çekim eki ve şahıs ekleri ile çekimlenmiş yardımcı fiilden sonra {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ultırıp qalhammı</i> “oturursam mı”	<i>ultırıp qalhaqmı</i>
2. şh.	<i>ultırıp qalhañmı</i>	<i>ultırıp qalhağızmı</i>
3. şh.	<i>ultırıp qalhamı</i>	<i>ultırıp qalha(lar)mı</i>

3.1.5.2 İşlevler

3.1.5.2.1 Şart

Başkurt Türkçesinde birbirine bağlı iki harekettten, birinin diğerine şartla bağlı olduğunu göstermek üzere oluşturulan şart cümlesinde bazen şart fonksiyonunu {-p} *qalha* analitik kuruluşu üstlenir.

1. metinde, eser kahramanı annesinin haberi olmadan, sandığı açık içindeki paraları almayı planlamaktadır. Kahramanın aklından geçenlerin yazar tarafından aktarıldığı bu metinde, kahraman, annesinin bu anahtarların bağlarının çözölmüş olduğunu anlarsa hemen sandığın içini ve orada bulunan altınları araştıracağını bu şekilde bir şart cümlesi ile ifade etmiştir. Annesinin sandığın içine ve altınlara bakması, onun anahtarların alınmış olduğunun fark etmesi şartına bağlanmıştır.

- 1) *Nışkâ sınır bawğa ikihî quşa tağılgaynı ular. Ālbittä, bıl işti saq qına la hiz̄irmäy işlärğä käräk. Āsähi asqıstarzıñ säs ürmışinän sisip alınıp, qabat tağılıwın **bilip qalha la**, handıq işin, in täwzä kışkay handıq işindägi altın aqsalarzıñ tiwälliğın tikşirä başlayasaq. İkinsinän, bını atahı üyzä yuqta işläp qalıw uñaylıraq bulır tüslü tüyüla.* (NM, 74) “Onların ikisi de ince zincir bağla bağlanmıştı. Elbette, bu işi, dikkatlice, sezdirmeden yapmak gerek. Annesi anahtarların saç kurdelasından çözölüp, tekrar dağıldığını anlarsa, sandık içini, ilk başta küçük sandık içindeki altın akçelerin tam olup olmadığını araştırmaya başlayacak. Ayrıca, babası evde yokken yapmak daha uygun olur gibi geliyor.”

2. metinde Hammat, kendisinin ormanda, partizanlar arasında olduğunun Bayras’a söylenmesini istememiştir, çünkü bunu duyarsa Bayras’ın her şeyi bırakıp yanına geleceğini düşünmektedir. Bu düşüncelerini ifade ettikten sonra Hammat, köy halkına, *Āğär minin partizandar otryadında Komandir ikänliğimdä Aqtar bilip qalhalar, hizgä yaqşılıq bulmaş* diyerek onları uyarmaktadır. Hammat, cümlesinde Akların onun partizanlar tarafında olduğunu bilmeleri durumunda, halka zarar verebileceğini anlatmak istemektedir. Şart cümlesindeki hareket gerçekleşirse, asıl cümledeki hareket de gerçekleşecektir. Bu şart ifadesi cümlede, *eğer* kiplik kelimesi ile birlikte {-p} *qalha* analitik kuruluşu ile sağlanmıştır.

- 2) *Xammat ağıayım üzinin urmanda, partizandar arahında ikänin Bayrasqa bildirmäskä quştı, yuqha, Bayras dünyahın, äsähin taşlar za kilip yitir...— tip äytti... Āğär minin partizandar otryadında Komandir ikänliğimdä Aqtar **bilip qalhalar**, hizgä yaqşılıq bulmaş. Ular bitä bala sağıanı, tuğan-ırıwzı qürütür, tip tä qurqa Xammat ağıay. Şuğa bir tapqır za awılğa qaytıp kürinmäy ul...— tip hüyläğän hüzzärin dä işitip qalgaynı yüqū aralaş. Āl şularzı Şawrägä hüyläp birirgämi ikän, tip uylağaynı la, tuqtaldı.* (Uİ, 163) “Himmat ağabeyim kendisinin ormanda, partizanlar arasında olduğunun Bayras’a söylenilmemesini emretti. Yoksa Bayras her şeyi, annesini bırakır da gelir, dedi. Eğer benim partizanların

birliğinde kumandan olduğumu Aklar bilirse, sizin için iyi olmaz. Onlar bütün çoluk çocuğu, kardeşlerini yok ederler, diye de korkuyor Hammat ağabey. Bu yüzden hiçbir zaman bir defa bile köye görünmüyor o, sözlerini de işitmişti uyku arasında. Acaba bunları Şevre'ye söylese mi, diye düşünmüştü de, durakladı.”

Aşağıdaki 3. örnekte {-p} *qalha* analitik kuruluşu *la/lä* edatı ile zıt bir anlam, *rağmen* anlamı, kazanmıştır. Hammat'ın çok kan kaybedip, bembeyaz olmasına rağmen, savaşçılara has güç ve kuvvetini kaybetmediği, kuvvetli ellerini başına koyup düşündüğü, {-p} *qalha* analitik kuruluşunun ardından *la/lä* edatının kullanılması ile ifade edilmiştir. Burada {-p} *qalha* kuruluşu yine şart fonksiyonunu üstlenirken, *rağmen* anlamını kazandıran edatla birlikte kullanılması olmuştur.

- 3) *Xammat, küp qan yuğaltıwzan aqhwlanıp qalha la, küräşigä xas küs-qiwätin yuğaltmağan tıgız bıläktärinä başın halıp haman şulay uylanıp yattı. Yaralı yürägi dingiz tulqındarı şikillı birsä xälhiz hürilip, birsä kükräkti qısa-qısa, yarzarınan urğulıp sabırhız häm bürsüwli tuqılday-tuqılday minuttar hananı.* (Uİ, 23) “Hammat, çok kan kaybetmekten bembeyaz olsa da savaşçılara has güç kuvvetini kaybetmemiş ellerini başına koyup öyle düşündü. Yaralı yüreği, deniz dalgaları gibi kâh hâlsiz gevşeyerek, kâh göğsünü sıkı sıkı sahillerinden köpürerek sabırsız ve endişeli bir şekilde ata ata dakikalar saydı.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinlerde de {-p} *qalha* analitik kuruluşunun şart fonksiyonuna örnekler verilmiştir.

- 4) *Büğüngü mäşäqättär şunıñ mınän üslanıp türğanday bulğaynı, ämmä Ğusamğa yünätläp yuqlarğa tura kilmäni. Täwzä uyzar ızalanı: üziniñ tiläginä qarşı barıp bulha la zur aldaşıwza qatnaşa, günah qıla, yamanlıq iyähı Axrimanğa xızmat itä. Ul, xalıqtı yaqşılıqqa ündäwsı, yaqşılıq xaqına yäşärgä tiyışli qanbaba! Undayzarzı yır uba, tip iskärtkän päygämbär: Undayzar ırıwzan qıwılırğa tiyış, ti yula. **Bilip qalhalar**, qıwasaqtar:* (BR, 85) “Bugünkü zahmetler şundan ortaya çıkmış görünüyordu, ama Gusam için pohpohlanıp yatmak uygun değildi. İlk olarak fikirler ıstırap çekti. Kendi isteğine karşı olsa da büyük bir aldanişa katılıyor, günah işliyor, kötülük dolu Ahriman'a hizmet ediyor. O halkı iyiliğe çağırması iyilik doğrultusunda yaşaması gereken bir ata baba! Böylelerini ‘yer tepe’ diye tanımlamış peygamber. Böyleleri nesepten kovulmalı der âdetler. **Bilseler**, kovacaklar.”
- 5) *Baxram külp yibärä häm ırıldap yatqan arıslan aşa atlap täxitkä mınä. Baxramdıñ qatın-qız mınän nisik müğämälä itiwın taswirilağanda, nişläptir, bışıldawğa küsälär: Qatındarı işitmähin üsündür indı. Bıräy sibärzi uramda **kürip qalha**, tıgını yığıp sisindirä lä başlay, ti. İsimin dä hürap türmay, tirä-yaqta kişilär barlıgına la qarap türmay ikän. İñ üqşağandarın xärämınä alıp qayta, ularğa arnap gäzäldär sığara, tip*

üştäp quyalar. (BR, 27) “Bahram gülüyor ve böğüren aslanın üzerinden yürüyüp tahta çıkıyor. Bahram’ın kadınlara nasıl muamele ettiğini tasvir ederken, nedense fısıldamaya geçiyorlar. Hanımları işitmesin diyerdir. Bir güzeli sokakta görse, onu devirip soymaya başlıyormuş. İsmi de sormuyor, etrafta insanların olduğuna da bakmıyormuş. En beğendiklerini haremine alıp dönüyor, onlara ithaf ederek gazeller yazıyor, diye ekliyorlar.”

3.1.6 {-A/-y} *ikän*

3.1.6.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart cümlelerinde şart fonksiyonunu üstlenen bir diğer analitik kuruluş ise, {-A/-y} *ikän* kuruluşudur. Bu yapıda *ikän* kiplik kelimesi, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş ve şahıs eki almış asıl fiilden sonra gelerek şart işlevini üstlenmektedir. Kuruluşu aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + şahıs eki + {-A/-y} *ikän*

Bu analitik yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alam ikän</i> “alıyorsam” alırsam	<i>alabız ikän</i>
2. şh.	<i>alahıñ ikän</i>	<i>alahıgız ikän</i>
3. şh.	<i>ala ikän</i>	<i>ala(lar) ikän</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>işitäm ikän</i> “duyuyorsam” duyarsam	<i>işitäbız ikän</i>
2. şh.	<i>işitähñ ikän</i>	<i>işitähgız ikän</i>
3. şh.	<i>işitä ikän</i>	<i>işitä(lär) ikän</i>

{-A/-y} fiil çekim ekinde sonra *ikän* kiplik kelimesi birlikte kullanıldığında şart anlamı ortaya çıkmaktadır (Kiyekbayev 1966: 121; Yuldaşev 1981: 292; Zeynullin 2002: 149). Kiyekbayev ve Seyitbattalov vd. tarafından hazırlanan Başkurt gramerinde ise, {-hA} şart kipi ekinin *ikän* kiplik kelimesi ile birleştiğinde dilek ifade ettiği belirtilmiştir (2004: 106).

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

{-A/-y} *ikän* analitik kuruluşunun olumsuzluğu asıl fiilden sonra kullanılan {-A/-y} fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan {-mAy-} fiil çekim ekinin

kullanılmasıyla oluşmaktadır. Konuşucu, olumsuz hareketin şartını yapmakta ve bu şartı başka bir harekete bağlamaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qaytmayım ikän</i> “dönmiyorsam”	<i>qaytmaybız ikän</i>
2. şh.	<i>qaytmayhıñ ikän</i>	<i>qaytmayhıgız ikän</i>
3. şh.	<i>qaytmay ikän</i>	<i>qaytmay(zar) ikän</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kütmäyım ikän</i> “beklemiyorsam”	<i>kütmäybız ikän</i>
2. şh.	<i>kütmäyhıñ ikän</i>	<i>kütmäyhıgız ikän</i>
3. şh.	<i>kütmäy ikän</i>	<i>kütmäy(zar) ikän</i>

Soru Şekli (*Hürav Formahı*)

Yapının soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alam ikänmı</i> “alıyorsam mı”	<i>alabız ikänmı</i>
2. şh.	<i>alahıñ ikänmı</i>	<i>alahıgız ikänmı</i>
3. şh.	<i>ala ikänmı</i>	<i>ala(lar) ikänmı</i>

3.1.6.2 İşlevler

3.1.6.2.1 Şart

{-A/-y} *ikän* analitik yapısı konuşucu ya da anlatıcı tarafından başka bir hareketin şartı olmak üzere şart cümlesinde kullanılmaktadır. Bu durumda yapıda *ikän* kiplik kelimesi, şimdiki zaman veya geniş zamanda {-A/-y} fiil çekim ekinin sonra kullanılarak tamamen {-hA} fiil çekim eki gibi görev yapmaktadır.

Aşağıdaki 1. metinde, Ayhılıv ile İştugan hasta olan arkadaşlarının durumunu doktora sorarlar. Doktor ise, hastanın durumu hakkında pek de iyi şeyler söylemeyerek, merminin akciğeri deşip geçtiğini, bir parçasının da kalbe saplandığını, hastanın ateşinin çok olduğunu ve çok fazla kan kaybettiğini söyler. Bütün bu olumsuz şartlardan sonra doktor, *Äğär tırı qala ikän, bıl müğjizä bulasaq* cümlesiyle hastanın hayatta kalırsa, bunun mucize olacağını söyler. Doktor bu cümlesinde mucize olma durumunu, hastanın hayatta kalma şartına bağlamaktadır. Bu şart, *ägär* kiplik kelimesi ve {-A/-y} *ikän* kuruluşu ile sağlanmıştır.

- 1) *Ayhılıw mınän İştugan ayaq üslap qına başırğa tırışıp, arttarına äylänip qaray-qaray, palatanan sıqtılar. Dawalawsı vraçtan unıñ xälın qat-qat hūraştılar: — Nisık, hawıgır mı? — tip, ümüt häm ümüthüzlük arahında qaltırıp, unan yawap küttülär. Vraç üsün, kürinip tıra, ülım dä, yäşäw*

zä yañılıq tügıl. — Mina yarsıǵı üpkäñi tişip sıqqan, ikñsı yarsıq kükräk isindä qalǵan. Qızıwlıǵı bik küslü... Bik küp qan yuǵaltqan... Äğär tiri qala ikän, bıl müǵjizä bulasaq. Fäqät unıñ bahadır hawlıǵına tayanıp qına ümütlü hüz äytip bula,— tip tınıs qına yawap birzi ul. (Uİ, 210) “Ayhılıv ile İştugan ayak uçlarına basmaya çalışıp, arkalarına dönüp baka baka, hasta koğuşundan çıktılar. Tedavi eden doktordan onun durumunu tekrar tekrar sordular: — Nasıl, iyileşiyor mu? diye ümit ve ümitsizlik arasında kalıp, ondan cevap beklediler. Görünen o ki doktor için ölüm de hayat da yenilik değil. — Mermi parçası akciğeri deşip geçmiş, diğer parça göğsün içinde kalmış. Ateşi çok fazla. Çok kan kaybetmiş. Eğer canlı kalırsa, bu mucize olacak. Fakat onun kuvvetli bünyesine dayanarak ümitli bir söz söylemek mümkün, deyip sessizce cevap verdi.”

2. metinde, anlatıcı tarafından Rusya ile savaşan Kolçak’tan bahsedilmekte ve onun Rusya’nın hâkimi olamayacağı belirtilmektedir. Anlatıcı kişi eninde sonunda onun Ruslar tarafından Tınık nehrine döküleceğine inanmaktadır. Bu düşünceler üzerine Başkurtların eğer Kolçak askerlerine boyun eğlerse, onlarla birlikte Sibir’e gidip, orada Başkurtları yağmalayan Rus zenginleri için kanlarını dökmeleri gerekeceğini ifade etmektedir. Burada anlatıcı tarafından kurulan şart cümlesinde, Başkurtların Sibir’e gidip Rus zenginleri için kan dökmelerinin şartı Kolçak’ın askerlerine boyun eğmeleri olarak işaretlenmiştir.

- 2) *Kolçak üñin Räsäyziñ Baş xakımı itip iǵlan ithä lä, ul biläǵän yıřzär Räsäy tüǵıl äli. Kolçak üzi lä, ğäskäri lä tüp Räsäy minän ayqaşa la, yiñä lä almayasaq. Qasan da bulha unı Tımıq ükiäñä iltip batırasaqtar. Başqırttar Kolçak ğäskäriñä buyhuna ikän, artaban unıñ minän ällä qayza Sibirgä küşip kitirgä häm şunda Başqırttı talap yatqan Urıs bayzarı üşün qandarın tüğirgä tiyiş bulalar. Yuq indı!.. (MB, 146)* “Kolçak kendisini Rusya’nın hâkimi olarak ilan etse de, onun sahip olduğu topraklar Rusya değil. Kolçak’ın kendisi de askeri de esas Rusya ile savaşıyor ve yenemeyecek. Eninde sonunda onu Tımık okyanusuna sürüp batıracaklar. Başkurtlar Kolçak askerlerine boyun eğerse, sonra onunla bir yerde Sibir’e gitmek ve orada Başkurt’u yağmalayan Rus zenginleri için kanlarını dökmek zorunda kalacaklar. Hayır!..”

3. örnekte ise, Marat’ın düşünceleri yazar tarafından içselleştirilerek verilmektedir. Eser kahramanı Marat, Mitkin denilen kişi ile görüşmekten bir sonuç çıkmayacağını anlamış ve bunun üzerine, onun yöneticilerine başvurmayı düşünmüştür. Marat’ın bu yöndeki düşünceleri üzerine bağlam, *Ürılähñ, ikän, biyikkä ürıl* cümlesiyle devam etmektedir. Bu cümle hem Marat’ın fikirlerine işaret ederken, aynı zamanda genel geçer bir doğruyu ifade eder. Şart cümlesinden sonra gelen temel cümle doğrudan bir emri ifade etmektedir. Bu emrin şartı ise uzanma işine bağlıdır.

3) *Mitkin tigändäri minän üsraşıwzan bîr mägänä lä sıqmayasağın samalap, Marat unıñ yitaksılärinä müräjägät itîrgä uylanı. Ürilähîñ, ikän, bîyikkä ürîl. Barıñ la Sorokin äytkänsä ük hatlıq tüğıldır bit indî. Aratırä gäzîllik yaqlıları la üsrayzır. Timäk, tup-tura bîrînsî sekretar minän üsraşırgä.* (ÜY, 311) “Marat, Mitkin dedikleri ile görüşmesinden bir sonuç çıkmayacağını tahmin edip, onun yöneticilerine müracaat etmeyi düşündü. Uzaniyorsan, yükseğe uzan. Hepsi de Sorokin’in dediği gibi, satılık değildir artık. Ara sıra adalet taraftarlarına da çıkar. Demek ki, dosdoğru birinci sekreter ile görüşmeli.”

4. metinde, İskender’in okuduğu kitaplar üzerine, yeryüzü ve yıldızlar hakkındaki düşünceleri söz konusu edilmektedir. İskender bütün okuduklarından sonra, yıldızların her birinin dünyadan milyonlarca kat daha büyük olduğuna şaşırmakta ve bunları anlamamaktadır. İskender düşündüklerinden hareketle, bu dünyanın bir kaynağının veya başlangıcının olup olmadığını ve sınırlarının nerede olduğunu sorgulamaktadır. Ardından da eğer coğrafya öğretmeninin öğrettiği gibi yeryüzü ve gezegenler güneşin etrafında dönüyorsa neden onların birbirleriyle çarpışmadığını sormaktadır. İskender, sorusunu şarta bağlamış, şart cümlesinde ise {-A/-y} *ikän* analitik kuruluşunu kullanmıştır.

4) *İskändär ukığan kitaptarza ihä aqqa qara minän, galämdä buşlıq, qarañğılıq xüküm hürä, yündüzzarzıñ här bîrîñi yîr şarına qarağanda ällä nisämä miñ tapqır zurıraq, ularzıñ yaqtıñı bîzgä million yıldarza ğına kilîp yîtä, tip yazılğan. Kızıq ta, şümlü la. Uylana, añlamay intîgä İskändär: barmı bîl dünyanıñ sığanağı, başlanışı? Sigî qayza? Äğär zä, yağräfiä müğällimî üyrätkänsä, yîr zä, bütän planetalar za küyaş tiräläy äylänä ikän, niñä ular bîr-bîrîñi minän tüküşmäy?* (ÜY, 9) “İskender’in okuduğu kitaplardaysa beyaza siyahla, âlemde boşluk, karanlık hüküm sürer. Yıldızların her biri, yeryüzüne göre daha kaç bin kat büyük, onların ışığı bize milyon yıl daha yeter diye yazılmış. Hem ilginç hem de korkunç. İskender, düşünüyor, anlamıyor, azap çekiyor. ‘Bu dünyanın kaynağı, başlangıcı var mı? Sınırları nerede? Eğer coğrafya öğretmeninin öğrettiği gibi, yeryüzü de, bütün gezegenler de güneşin etrafında dönüyorsa, neden onlar birbirleriyle çarpışmıyor?’”

Aşağıdaki 5. ve 6. metinlerde de {-A/-y} *ikän* analitik kuruluşunun şart işlevine örnekler verilmiştir.

5) *Tartınsaqlanahıñ da qalahıñ indî. — Buştı hüyläyhîñ... — tip qul hîltäni Ayım. — Yüräğim hağına minîñ. Kün dä üzülüp kütäm. Ayım üzîn baxıtli lä, baxıthız zä hananı. Gäjäp, bik gäjäp kiwîk. Baxıt minän baxıthızlık ikîñi bîrgä yürîy ikän, ikîñi lä küzzän yaş tuktırä, yüräkti ärnîtä. Äli şul ärnîwzärin başırgä tîläğändäy — Kirli-mırlı hüylängänsî, his yuğı kitap asır inîñ, — tinî ul apahına. — İsan-aman mikän, tim.* (K, 416) “Utaniyorsun şimdi. — Boş konuşuyorsun, diye elini salladı Ayım. —

Yüreğim özlüyor benim. Her gün üzüldüyorum. Ayım kendisini hem mutlu hem mutsuz saydı. Şaşırtıcı, çok şaşırtıcı gibi. Mutlulukla mutsuzluk ikisi birlikte giderse, ikisi de gözden yaş döktürür, yüreğe zarar verir. Bu zararları gidermeyi ister gibi, öyle böyle söyleninceye kadar, hiç olmazsa kitap açardın, dedi o ablasına. ‘Sağlıklı mı acaba?’ dedim.”

- 6) *Uyıldan ündäşmäni, ırgähindä, ısınlabıraq hiltänhä, başın üntay huğır kişü ultırğanın bilä inü ul. Rūman kiwık yaqlawsıhı barza, starşına atahınan da, sudtan da qurqıp türmaş. —Xäzır bına yüzüktün kimdä ikänin dä bildiñ, läkin unı ünüt! Yüzük almaşır his nindäy gäyıp iş tügıl. Rūmanğa la tızırayırğa uylama. Azaqqı kähäşim şul: ägär artaban birgä matur türürğa uylamayhuñ ikän, ayır Minligöldä.* (NM, 174) “Uyuldan seslenmedi, yanında gerçekten [başı] sallansa, başını un gibi ezecek bir kişi oturduğunu biliyordu. Roman gibi avukatı oldukça, baş çavuş babasından da, mahkemeden de korkmaz. ‘Şimdi, işte, yüzüğün kimde olduğunu da bildir, fakat onu unut! Yüzük değiştirmek hiçbir şekilde suç değil. Ruman’ı da germeyi düşünme. Son tavsiyem şu, eğer, sonra birlikte güzel bir şekilde durmayı düşünmüyorsan, Minligül’ü ayır.’”

3.1.7 {-GAndA}

3.1.7.1 Kullanım

{-GAndA} yapısı Başkurt Türkçesinde zaman zaman şart fonksiyonunda kullanılmaktadır. Bu yapı {-GAn} sıfat-fiil eki ile, {-dA/zA/-nA/-lA} bulunma hâli ekinin (*urun-vaqıt kilış*) bir araya gelmesinden oluşmuştur (Kiyekbayev 1966: 121; Yuldaşev 1981: 293; Zeynullin 2002: 148). {-GAndA} yapısı ile gerçek ve gerçek dışı şart ifade edilebilir. Şahıs çekimine girmeyen bu ek zaman zaman {-lA} veya {-GInA} ek edatları ile de desteklenmekte ve yine bu şekilde zıtlık ifade etmektedir.

3.1.8 İşlevler

3.1.8.1 Şart

{-GAndA} yapısı yukarıda da bahsedildiği üzere Başkurt Türkçesinde şart fonksiyonunu gerçekleştirmektedir. Bu durumda, konuşucu gerçekleşmesi muhtemel olan veya muhtemel olmayan hareketi şarta bağlamaktadır. Aşağıdaki 1. metinde Hisbulla hakkında söylenen sözler, Gabbas mollanın dediklerine göre yorumlanmaktadır. Onun Gabbas mollanın söylediği şekilde terbiyeli bir öğrenci olmasının yanında, bir de bu durumuna zihin çevikliği eklenirse daha iyi olacağı ifade edildikten sonra, *Xisbulla mulla bulmağanda la, mazinlikkä his şikhiz yaraqlı kişü bulasaq, galim-gülämä aldında şührätli urındı alasaq inü* cümlesiyle onun molla olmasa bile kesinlikle müezzinliğe uygun biri olacağı ifade edilmektedir. Bu cümlede şart fonksiyonunu kuran {-GAndA} yapısı olmuş ve *la* edatı ile de

zıtlık sağlanmıştır. Dolayısıyla konuşucu şart cümlesinde kullandığı hareketin gerçekleşmeyeceğini düşünmekte; ancak, böyle olsa bile temel fiildeki hareketin gerçekleşebileceğinden bahsetmektedir.

1) *Gabbas mullanıñ hüzî minän äytkändä, iñ insaflı, itägätlî şäkirt buldı. Bıl häybät qılığına äz gınä ziräklîk tä üstälhä, Xisbulla, mulla bulmağanda la, mäzinlikkä his şikhîz yaraqlı kışi bulasaq, ğalim-ğülämä aldında şührätli urındı alasaq inî. Ämmä mullanıñ bıl küräzäliğı barıp sıqmanı. Xisbulla yitip bütkänsi mäzräsä tufhahın tapanı, yäpyäş küyü üzün yılän kiyip mäsitkä yürünü.* (Uİ, 8) “Gabbas molların sözü ile söylersek, en terbiyeli, itaatlı öğrenci oldu. Bu iyi karakterine biraz zihin çevikliği de eklense, Hisbulla, molla olmasa da hiç şüphesiz müezzinliğe uygun biri olacak; âlim, ulema önünde de şöhretli bir yeri olacaktı. Ama molların bu falları çıkmadı. Hisbulla gelinceye kadar medresenin eşliğini eskitti, gepegenç vaziyette uzun elbise giyip mescide gitti.”

2. metinde, Ruman Tülküsuraya onu görsen ne yapardın, diye sorunca Kutluguja'yı öldürdüğü için onu başka bir yere oturtarlardı dedikten sonra, ben ona ne olsa da el kaldırmazdım demiştir. Tülküsuranın bu cümlesinde şart ifadesi {-GAndA} yapısı ile sağlanmış ve bu şart fonksiyonuna *la* kiplik kelimesi eşlik etmiştir.

2) *Rüman ixlas qızıqıñıñ hıranı: — Kürhäñ, unı ni işlätiñ inîñ, Tülküsurä, ısıñın ğına äyt äli? — Ni işlätiñ indî unı. Qutlugujanı ültirgän üsün minî unan başqa la ultırtırzar inî. Unan huñ, Rüman, min uğa nisik kinä bulğanda la qul kütärmäs inîm. Bır nisä bayzı ültirîw minän dünyanı yaqsırtıp bulmaşın tüşündüm min xäzîr. Ana bit, Qutlugujanı ültirgäynim, unıñ işiñ Uyıldan dawam itip yata. Şulay bit?* (NM, 252) “Ruman samimiyetle meraklanıp sordu: —Tülküsuraya onu görsen ne yapardın, dürüstçe söyle hele? — Ne yapacaksın şimdi bunu. Kutluguja'yı öldürdüğüm için beni ondan ayrı bir yere oturtarlardı. Ondan sonra, Ruman ben ona nasıl olsa da [hiçbir şekilde] el kaldırmazdım. Birkaç zengini öldürmekle dünyayı iyileştirmenin mümkün olmayacağını anladım ben artık. İşte, Kutluguja'yı öldürmüştüm, onun işine Uyıldan devam ediyor. Böyle işte?”

3. metinde, Seyfulla ve Galim sohbet etmektedirler. Seyfulla bu sohbette karısının gereksiz kıskançlıklarından ve kendisini daraltmasından yakınmaktadır. Hanımının onu kışkırdığını, şehre gidip beni tamamen unutursun şeklinde sitemler ettiğini söylemektedir. Bunun üzerine Galim, demek ki yenge seni çok seviyor, deyince kızıp ona, sen kadınlara nasıl davranılacağını bilirsin der. Galim de arkadaşını biraz daha kızdırarak, öyleyse sen bugün buraya gelmesen iyi olurdu der. Galim'in bu cümlesinde şart ifadesini sağlayan yine {-GAndA} yapısı olmuştur.

- 3) — *Külüp tä, asıwlanıp ta qarayım, ä ul üzñiñkin hüyläy. İrtägä uqıwıña kitäm tihñ, azaqqı kündä ırgämdä ultırırğa la tılämäyhñ, ti. Äytirhñ, min kirı qaytmasqa kitäm. Qalala yürüp, minän bütñnläy hıwınırhñ äli, ti. Bına şulay ul bisä tigäññ... — Timäk, yñgä üzññdñ bik yarata, — tinñ Gälim, külmühüräp. — Äyttñ xäbärzñ... Ularzñ nındäy qılığı yaratıw ikänñ bilırhñ. — Şulay ƶa hiğä büğün bında kilip **yürümägändä lä** yarar inñ. Säyfulla üpkälägän şikillı sitkä bürüldü. (NM, 476) “Hem gülüp hem sinirlenip bakıyorum, ama o kendisininikini söylüyor. Yarın okumaya gidiyorum diyorsun, sonraki gün yanımda oturmayı bile istemiyorsun, diyor. Sanki ben geri dönmek üzere gidiyorum. Şehirde yaşamakla tamamen [buralardan] soğursun artık, diyor. İşte, böyle bu kadın dediğin... — Demek, yenge seni pek seviyor, dedi Galim gülümseyip. — Haberi söyledin... Onların nasıl davranışı sevdiğini bilirsin. — Böylece bugün sen buraya gelmesen de olurdu. Seyfulla kızmış gibi dışarıya döndü.”*

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler de {-GAndA} yapısının şart işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Bınıñ üsñ räxmät Gabbas qırzaşqa! Bik zur räxmät. Äyzä xäzır unıñ urını kürsi tigän in şäp üjmaxtıñ türində bulhñ. Yällämäyñ... Kñnläşmäyñ. — Kih-kih... Ämmä mäşit üsñ nisik unıñ qabırğahın hanamayhñ?! Vät, qart tülkü!..Şulay ƶa... Bıl qarttı, äğär xäzır üliñ qütülmaha, Säwittñ üzññn bütñnläy yıyıştırtıp **quyganda la** şäp bulır inñ. Xüsñlxağı xaqında äytip... Ul saqta... Bızzññ dñ yän tınır inñ. Bıl qüzüqtan da qürü sıqqanda, tim... (ZB, 335) “Bunun için teşekkür Gabbas arkadaş! Çok teşekkür. Onun yeri kürsü denen en güzel cennetin başköşesinde olsun. Acımiyorum... Kıskanmıyorum. — Kih- kih... Ama mescit için onun kaburgasını nasıl hesap etmiyorsun? İşte, yaşlı tilki!.. Böyle de... Bu moruğu, eğer şimdi ölüp kurtulmazsa, Sevit’in kendisinden [kendi tarafından] tamamen çıkartsa iyi olurdu. Hüsñlhak hakkında konuşup... O vakitte... Bizim de içimiz rahatları. Bu kuyudan da kuru çıkarsa, dedim...”*

- 5) *Säwit yaqlı kış buldı! Bulmay tür äli... Kih-kih!.. Bulmay tür äli, yämi! Bız bit äli tırībız. İşänbız. Üz urının ünütüp kitkändärzñ bik şäp kñä üyrätä lä biläbız. Kih-kih... Hay, işñ küygürü... Älbittä, Äxmätşa, uşal malay, äzıräk arttırıbıraq yibärgän dñ yibärñwñ... Başına **tiymägändä lä** yarar inñ lä, baxırzñ... Kih-kih. Yä, yarar, bınan arı aqıllıraq bulır, kähäşhız iş yürütmäs... Kih-kih-kih!.. Äytmägän, ä?.. (ZB, 333) “Sevit taraflı biri oldu! Olmaz dur hele... Kih- kih!.. Olmaz dur hele, emi! Biz canlıyız. İyiyiz. Kendi yerini unutup gidenleri hızla öğretebiliriz. Kih-kih. Hay, için yansın. Elbette, Ahmetşa, kötü çocuk, biraz arttırıp göndermiş de göndermesine... Başına değmese iyiydi de, kahramanın... Kih-kih. Ya tamam, bundan sonra daha akıllı olur, danışmadan iş yapmaz... Kih- kih-kih! Söylememiş, ha?”*

3.1.9 {-DX/-nX/-zX} + {-mX}

3.1.9.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart fonksiyonu zaman zaman {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinden sonra kullanılan {-mX} soru eki ile de sağlanabilmektedir (Kiyekbayev 1966: 121; Yuldaşev 1981: 292). {-DX/-nX/-zX} + {-mX} yapısı bu şekilde birlikte kullanıldığında yine temel cümledeki ikinci bir harekete bağlanmakta ve böylece ikinci hareketin zamana bağlı şartını yapmaktadır. Bu açıdan bakıldığında {-DX/-nX/-zX} + {-mX} nın kullanımı, {-hA} fiil çekim ekinin hareketin zamana bağlı şart işlevi ile benzeşmekte ve anlam olarak da “-dığı zaman, -ınca” gibi zarf-fiil anlamları ifade etmektedir. {-DX/-nX/-zX} + {-mX} Türkiye Türkçesinde de benzer kullanıma sahip olup anlam açısından aynı işlevi üstlenmektedir.

3.1.9.2 İşlevler

3.1.9.2.1 Hareketin Zamana Bağlı Şartı

Yukarıda da bahsedildiği üzere, {-DX/-nX/-zX}+{-mX} Başkurt Türkçesinde temel cümledeki herhangi bir iş, oluş ya da hareketin zamanına bağlı şartını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Herhangi bir şart cümlesinde ifade edilen iş, oluş ya da hareket, ya gerçeğe ya da gerçek dışına yöneliktir. {-DX/-nX/-zX}+{-mX} ile kurulan şart cümlesindeki iş, oluş ya da hareketler gerçeğe yönelik hareketlerdir. Yani söz konusu, zamana bağlı şartı koşulan hareketin gerçekleşmesi muhtemel bir harekete işaret eder.

Aşağıdaki 1. metinde, Minligül'ün ne zaman yalnız kalsa, sandığını açıp Ruman'ın hediyesi olan ve o sandığın içinde sakladığı yüzüğü alıp taktığı ve böyle yaparak biraz teselli bulduğu anlatılmaktadır. Burada *qayhı saqta yangızı qaldımı* ifadesi, yüzüğü takma işinin zaman açısından şartını göstermektedir. Çünkü Minligül'ün sandığı açıp yüzüğü takmasının şartı yalnız kaldığı zamanlara bağlıdır. Minligül bunu ancak yalnız kaldığı zamanlarda yapabildiğine göre, cümledeki {-DX/-nX/-zX}+{-mX} zamana bağlı bir şarta işaret etmektedir.

- 1) *Minligül ihä qayhı saqta yangızı qaldımı, işi büşüp yürüy-yürüy zä, bildähiz ümüt minän üz handığın asa hām yäşirgän yirñän Rūmandıñ büläğin alıp, yüzüktü kıyā, üşünan üzñin bülüqhüw hām talsıqqan küñilñä yıwanıs tapqanday bula inñ. Bıl kündü ällä ni itip yüzüktü barmagınan halırğa ünütqan. Qäynähı: —Ana bīsānsılär qayttı, bīsān alışırga sıq! — tip qısırğaynı, qawşawzan handığın yaba halıp tırğan da kıkān. Unan indñ işkä mawıgıp, yüzük xaqında bütñnläy ünütüp yibärgän.* (NM, 171) “Minligül ise ne zaman yalnız kalsa, içi sıkılıyor, belirsiz bir ümitle sandığını açıyor ve sakladığı yerden Ruman'ın hediyesini alıp, yüzüğü takıyor, endişeli ve usanmış gönlüne onunla teselli bulmuş gibi oluyordu. Bugün nasıl olduysa yüzüğü parmağından

çıkarmayı unutmmuş. Kayın validesi. ‘İşte otçular döndü, ot kapmaya çık!’ diye bağırırmıştı, şaşkınlıktan sandığı kapalı bırakıp gitmiş. Sonra işe dalıp yüzüğü tamamıyla unutmuş.”

2. metinde, İlyas çiftlikle şehir arasında iki üç güne bir şehre gidip gelmekten yorulmuştur. Bunun üzerine annesi İrkebikə nine artık torunlarını getirmesini, onlara kendinin bakabileceğini söyler. İlyas da annesinin bu sözlerinden sonra kızını alıp doğduğu eve getirir. O günden sonra İlyas’ın en ufak bir vakit bulduğunda kızıyla buluştuğu bilgisi *İlyas xäzır saq qına buş vakıtı buldı mı, şul qızı mınan bulışa* cümlesiyle işaretlenmiştir. Bu cümlede İlyas’ın kızı ile buluşmasının şartı boş vakit bulduğu zamanlara bağlanarak bir şart sunulmuştur. Bu şart cümlesindeki hareket gerçekliğe sahiptir.

2) *Kolxozdar mınan MTS arahın, unan iki-üs küngä bir qalağa barıp türw sälämät kişni lä yünsütür inı. Azaq İrkäbikä inäy tüzmanı, qabatlap: — Alıp kayt indı yıyäsärimdı, kürgim kilä, üzim qararmın. — tigäs, İlyas üläsähinä üqşap mıkän gınä tanawlı, äsähiläy hap-harı säslı, kışkäy gınä qızın tıwğan üyünä alıp qayttı. İlyas xäzır saq qına buş vakıtı buldı mı, şul qızı mınan bulışa.* (KKTY, 126) “Kollektif çiftliklerle MTS arasında, iki üç güne bir şehre gidip dönmek sağlam kişiyi de yorardı. Sonra İrkebikə nine dayanamadı tekrar: — Alıp gel artık torunlarımı, görmek istiyorum, kendim bakarım, deyince İlyas büyükannesine benzer burunlu, annesi gibi sapsarı saçlı, küçük kızını doğduğu eve alıp geldi. İlyas şimdi biraz boş vakti olsa [olunca], bu kızı ile buluşuyor.”

3. metinde, 1900 yılının bir güz gecesi tasvir edilmektedir. Dışarıda yağan yağmurun kesintisiz devam ettiği söylendikten sonra, kimi zaman keskin bir rüzgâr çıktığı anlarda, yağmurun kurşun gibi damlalarının pencereyi delecek gibi vurduğu ifade edilmiştir. Yağmur damlalarının pencereye vurmasının şartı, kimi zaman sert rüzgârın çıkması olarak belirtilmiştir. Burada da yine hareketin zamanına bağlı bir şart söz konusudur.

3) *Bır mın tuğız yüzünsü yıldın küzgü qarañğı tünü. Tışta üzäkkä ütıp bütän vaq küzlı bışaq yamğır üzlühüz hibäläy zä hibäläy. Qayhı bırzä tängä ütıp inmäli ütör yıl kütürildimı, qurğastay halqın tamsılar qarındıq täzrännı tişä yazırzay bulıp, şaptırlap bärilä.* (NM, 210) “1900 yılının güzünün karanlık bir gecesi. Dışarıda temele kadar inen ince ince çisinti yağmur kesintisiz serpeleyip duruyor. Zaman zaman bedene kadar işleyen keskin rüzgâr çıksa [çıkınca], kurşun gibi soğuk damlalar zar gibi pencereyi deler gibi şap şap vuruyor.”

4. metinde, eser kahramanı Tülküsur, kendisine başçavuşu kovdukları takdirde katran satmak için izin kâğıdını kimden alacakları yönündeki sorulara, çarlar ve zenginlerin hâkimiyetleri bittiği zaman bütün dünyanın insanlara kalacağını ve herkesin özgür yaşayacağını söyleyerek cevap veriyor. Burada

insanların özgür, kendi istedikleri gibi yaşamalarının şartı, çar ve zenginlerin hâkimiyetinin bittiği zamana bağlanmıştır. Bu şart, şart cümlesinde {-DX/-nX/-zX} + {-mX} nin kullanılması ile gerçekleşmiştir.

- 4) —*Starşınanı qıwhaq, dığıt-fälän hatırğa rıxsät qağızın kîmdän yazdırıp alırbız ikän?* — *tiğän kiwîk hûrawzargä Tülküsurä: — Batşa, bayzar xakımlığı **bütürüldümü**, bütä yir-hıw üzığızın qulğa qalasaq, hâr kîm üzi tîlägänsä azat yaşâyäsäk, — tip düyüm hüzzär minän yawap birä.* (NM, 377) “— Başçavuşu kovsak, katran falan satmak için izin kağıdını kime yazdırıp alırız?” şeklindeki sorulara Tülküsurä: — Çarların, zenginlerin hâkimiyeti biterse [bitince], bütün yeryüzü sizin elinize kalacak, herkes kendi istediği gibi özgür yaşayacak, deyip genel sözlerle cevap veriyor.”

Aşağıdaki 5. ve 6. metinlerde de {-DX/-nX/-zX} + {-mX} nin hareketin zamanına bağlı şart fonksiyonuna örnek olarak verilmiştir.

- 5) *İptäştärinä yayı tura kilgändä irilänip kînä hüyläp ala, quqırayıp qına: «İşip alhalar, ular za bızın işi durak indî. Xatta arttırırbıraq ta yibärälär. Bigiräk tä tigi dusı bigäläs kişî», — tip yümgaqlap quyğan bula. Xämzä yiznähin yarata, şuga la unı yaman xälgä qaldırğıhı kilmäy. Äli lä maşinahın qızırğas, xäwişlänip kitti. **İşip aldımı**, üz hüzlî bir tişkärigä äylänä lä quya, itim dä yinmäş.* (UYT, 349) “Fırsat bulduğunda dostlarına övünerek konuşur, sırtarak, ‘İçseler, onlar da bizimle aynı budala. Hatta daha da fazla gönderiyorlar. Çoğunlukla diğer dostu kalın kafalı biri’ diye hüküm veriyor. Hemze, damadını seviyor, bu yüzden de onu kötü bir durumda bırakmak istemiyor. Böylece arabasını çalıştırıp korkup gitti. İçerse [içince], doğru sözlü bir aksiye dönüşüyor, etim de yenmez.”
- 6) *Yäy künü bil tiränän täwgî tapqır ütkän kişilärzin täbiğät güzälliğinä qarap istärî kitä. Yulğa huğılıp uq ultırğan yalbır qayındarzin yaprağı bitindän hıypap qala, qırazdargä tizilip üşkän qarağayzarzin äskiltim yişi tanawğa **kilip bärildimi**, kükräktär kiñäyip kitä.* (NM, 490) “Yaz günü bu çevreden ilk defa geçen kişilerin tabiatın güzelliğine bakıp içleri gider. Yola doğru eğilen uzun ağaçların yaprakları yüzünü okşuyor, tepelere dizilip büyüyen çamların biraz ekşi kokusu burna gelse [gelince], göğüsler ferahlıyor.”

3.1.10 {-hA} inî

3.1.10.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart kipini oluşturan analitik yapılardan biri, {-hA} fiil çekim ekinden sonra inî ’nin kullanılmasıyla yapılan kuruluştur. Burada inî, i- fiilinin {-DX} fiil çekim eki ile çekimlenmiş şeklidir. Bu analitik kuruluşu aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür:

Fiil+{-hA} *inĩ* + şahıs eki

Bu yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qaraha inĩm</i> “baksaydım”	<i>qaraha inĩk</i>
2. şh.	<i>qaraha inĩñ</i>	<i>qaraha inĩğiz</i>
3. şh.	<i>qaraha inĩ</i>	<i>qaraha inĩ(lär) / qaraha(lar) inĩ</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bilhä inĩm</i> “bilseydim”	<i>bilhä inĩk</i>
2. şh.	<i>bilhä inĩñ</i>	<i>bilhä inĩğiz</i>
3. şh.	<i>bilhä inĩ</i>	<i>bilhä inĩ(lär) / bilhä(lär) inĩ</i>

Gramatik olarak yukarıdaki dizilişe sahip olan bu yapı, konuşma dilinde bazen {-GAynI} fiil çekim ekine benzer şekilde birleşerek kullanılabilir. Bu durumda *inĩ* fiille birlikte çekime girdiğinden ses uyumuna da girmektedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qarahaynım</i> “baksaydım”	<i>qarahaynıq</i>
2. şh.	<i>qarahaynıñ</i>	<i>qarahaynığiz</i>
3. şh.	<i>qarahaynı</i>	<i>qarahaynı(lar)</i>

Şart kipinin geçmiş zamanı, bu şekildeki çekiminden başka Başkurt Türkçesinde zaman zaman;

Fiil +{-hA} + şahıs eki *inĩ*

dizilişiyle de kullanılmaktadır. Dmitriyev, bu kullanımı, yapının Başkurt Türkçesi edebî dilinde tam ve sağlam olarak yerleşmemesine bağlamaktadır (1950: 181). Bu dizilişte ekin çekimi ise aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>äythäm inĩ</i> “söyleseydim”	<i>äythäk inĩ</i>
2. şh.	<i>äythäñ inĩ</i>	<i>äythägiz inĩ</i>
3. şh.	<i>äythä inĩ</i>	<i>äythä(lär) inĩ</i>

Bu analitik şekil, şart kipinin bildirdiği hareketin geçmiş zamanda gerçekleştiğini ifade eder. Anlam olarak da, herhangi bir şarta bağlı olan bir iş, oluş veya harekete ve ayrıca, bu hareketin gerçek dışı olduğuna işaret etmektedir (Dmitriyev 1950: 181; Yuldaşev 1981: 291). Konuşucu geçmişte gerçekleşen hareketin şartını yapmaktadır. Dolayısıyla, konuşma anında gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen hareketin zıttı yönde bir ifade oluşmakta, bu da gerçek dışı bir hareketin şartını meydana getirmektedir.

Türkiye Türkçesinde bu yapıya karşılık gelen {-sA} + *idi* + şahıs eki yapısı, birleşik zamanlar içinde, şart kipinin hikâye birleşik zaman çekimi olarak değerlendirilmektedir. Anlam olarak genellikle, gerçekleşmesi şarta bağlı olan bir oluş veya kılışı geçmişe aktararak anlatan birleşik kip olarak tanımlanır ve gerçekleşmemiş olan bir şartı gösterir (Korkmaz 2003: 746). Her ne kadar değerlendirildiği sınıflandırma farklı da olsa, yapı bu iki lehçede de aynı anlamı ifade etmektedir. Yapının anlamında her zaman gerçek dışı bir hareket söz konusudur. Konuşucu, geçmişte gerçekleşmiş veya gerçekleşmemiş bir hareketi ifade etmekte, bunu şarta bağlayarak tam zıttı bir durumdan bahsetmektedir. Dolayısıyla bu yapı ile konuşucu ya da anlatıcı geçmişte gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen hareketlerden duyduğu pişmanlığı da dile getirebilir.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqluq Formahı*)

Yapının olumsuz çekiminde olumsuzluk eki {-mA-} kullanılır. Olumsuzluk ekinin ardından {-hA} fiil çekimi şahıs eklerini alır ve *inĩ* de bu şahıs eklerinden sonra kullanılır. Olumsuz çekiminde konuşucu olumsuz hareketin şartını yapmaktadır. Geçmişte gerçekleşmiş bir iş, oluş ya da hareket söz konusudur ve bunun gerçekleşmeme durumundan bahsedilmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>añlamaham inĩ</i> “anlamasaydım”	<i>añlamahaq inĩ</i>
2. şh.	<i>añlamahan inĩ</i>	<i>añlamahağız inĩ</i>
3. şh.	<i>añlamaha inĩ</i>	<i>añlamaha(lar) inĩ</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kürmähäm inĩ</i> “görmeseydim”	<i>kürmähäk inĩ</i>
2. şh.	<i>kürmähäj inĩ</i>	<i>kürmähäğız inĩ</i>
3. şh.	<i>kürmähä inĩ</i>	<i>kürmähä(lär) inĩ</i>

Soru Şekli (*Hürav Formahı*)

Başkurt Türkçesinde {-hA} *inĩ* yapısının olumsuzu, yine Başkurt Türkçesinin olumsuzluk eki {-mX} ile gerçekleşmektedir. Soru şeklinde konuşucu ya da anlatıcı geçmişte gerçekleşmiş olan olumlu ya da olumsuz yöndeki hareketin şartını yaparak, artık değişmesi mümkün olmayan bu hareket üzerindeki tereddüt, şüphe ve pişmanlığını dile getirir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alha inĩmmĩ</i> “alsa mıydım?”	<i>alha inĩkmĩ</i>
2. şh.	<i>alha inĩğmĩ</i>	<i>alha inĩğizmĩ</i>
3. şh.	<i>alha inĩmĩ</i>	<i>alha inĩ(lär)mĩ</i>

3.1.10.2 İşlevler

3.1.10.2.1 Şart

{-hA} *inĩ* yapısı, Başkurt Türkçesinde gerçek dışı bir olayın şartını yapmak için kullanılmaktadır. Temel cümledeki iş, oluş ya da hareket şart cümlesindeki iş, oluş ya da harekete bağlıdır ancak bu tersi yönde bir bağıntıdır. Çünkü şart cümlesi geçmişe yönelik bir şart olduğundan gerçek dışılık ifade eder. Olay ya da durum geçmişte olup bitmiştir ve konuşucu bu olay ya da durumun tersi yönünde olması hâlinde olabilecek ihtimallere işaret etmektedir.

Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Yimiş, bazı hayallere dalarak, çocukların dağlar arasındaki nehir kenarlarında yalnız başlarına dolaşıp yaşasalar, onların her zaman mutlu olup, yaramazlıklar yapıp, dans edip oynayacaklarını düşünmektedir. Yimiş'in bu düşüncesinde çocukların her zaman mutluluk içinde, özgürce dans edip oynamaları onların dağlar arasında, nehir kenarlarında yalnız yaşamalarına bağlanmıştır ve bu genel olarak örf, âdet gelenek ve görenekler ile dünya üzerindeki hayatın işleyişine ters bir durumdur. Dolayısıyla, şart cümlesinde ifade edilen hareket, yani çocukların yalnız başlarına nehir kenarlarında yaşamaları, gerçek dışılık ifade eder ve temel cümledeki hareket ancak bir hayalden ya da istekten ibarettir. Zaten bu durum da Yimiş'in hayallere daldığı söylenerek belirtilmiştir. Sonuç olarak şart cümlesini oluşturan {-hA} *inĩ* yapısı gerçek dışı bir harekete işaret eder.

- 1) *İlik, bäläkäs kınä saqta, ügäy äsäy qulında ıza sigıw üştünä, äylänä-tirälägi barlıq türmüş tüzip türgühüz awır za, qurqınis ta, xatta bizzirgıs tä tüyülğan saqtarza, Yimiş bulmaş xıyaldarğa birilirgä yarata türğaynı.. — İyy, yäşıl tuğayzarza, ağın yılğa buyzarında; yäki tawzar arahında balalar üzzäri gınä yıyılıp yäsühä inĩ, balalar här saq şat, şayan bulırzar, tuyğansı uynarzar, bïyırzär, yırlarzar inĩ. İşkän yıl kïwïk,, quş kïwïk... Bal qürtü kïwïk irikli bulırzar inĩ. Bır kım dä ularzı qaqlaş, huqlaş inĩ... — tip yarhıp-talpınıp tibir inĩ unıñ yürägi.* (ZB, 61) “Önce, küçük yaşlarda, üvey annenin elinde ıstırap çekmesinin üzerine, etraftaki bütün hayatı düzenlemenin ağır, korkunç hatta yıldırıcı hissedilen zamanlarında Yimiş olmayacak hayallere dalmayı seviyordu... — Ahh, yeşil kırlarda, hızla akan nehir kıyılarında veya dağlar arasındaki çocuklar yalnız başına toplanıp yaşasaydı, çocuklar her zaman mutlu, yaramaz olurlar, doyaya oynarlar, dans ederler, şarkı söylerlerdi. Esen yel gibi, kuş gibi... Arı gibi özgür olurlardı. Hiç kimse de onları itip dövmeydi, diye kızgın kızgın atıyordu onun kalbi.”

2. metinde Ümmükey yenge, Bayras'ın ne zaman döneceği konusunda merak içindedir. Yanındaki ablasına bu telaşını dile getirerek Bayras'a ‘Bir şey mi oldu acaba?’ diye sorunca, ablası, ‘İnsanoğlunun nerede, ne zaman, ne olduğunu bilebilseydi, dünyada bu kadar çok talihsizlik olmazdı belki.’ şeklinde bir yorum getirmektedir. Ablanın bu sözlerinde dünyadaki talihsizliklerin olmayabileceği,

insanların her şeyi bilebilmeleri şartına bağlanmaktadır. Elbette bu mümkün olmayan bir durumdur ve dolayısıyla şart cümlesinde {-hA} *inî* kuruluşu ile ifade edilen hareket gerçek dışı bir harekettir. Konuşucunun arkasından ifade ettiği cümlede ise bu durumun olması hâlinde bir ihtimal üzerinde durulmaktadır. Şart cümlesindeki hareket gerçek dışı bir hareket olduğuna göre, bu şarta koşulan hareket de ancak ihtimale yönelik olabilir.

- 2) —Şunan ni, ümmükäy yığgäy xäzîr bîna ikîhî üsûn dâ ut yûtüp ultıra... —Qasan qaytır ikân ul Bayras?! Bîrây xäl bulup quyması ikân uğa, apay?! —Kîşî qayza, nimä bulup yatqanın ultırğan yîrînän ***bîlä alha inî***... Yîrzä bil tiklîm baxîthîzîktâr zä küp bulmaş inî, bälki... Qara äli, mırtyıy qalay arığan... (Uİ, 90) “ — Ondan [dolayı], Ümmükey yenge şimdi ikisi içinde çok meraklanıyor... — Ne zaman döner acaba Bayras? Ona bir şey mi oldu acaba, abla? — İnsan nerede, ne olup bittiğini oturduğu yerden bilebilseydi... Yeryüzünde bu kadar çok talihsizlik olmazdı belki... Bak hele, erkek kardeşin nasıl yorulmuş...”

{-hA} *inî* kuruluşu her zaman temel cümledeki herhangi bir harekete şart teşkil edecek şekilde, şart cümlesi içinde kullanılmamaktadır. Bazen de konuşucu ya da anlatıcı temel cümlede herhangi bir olay ya da durum ifade etmeden de, sadece şart cümlesini ifade ederek yetinmektedir. Bu durumda her ne kadar şart cümlesi bitmiş olsa da, konuşucunun söyleyecekleri bitmemiştir; ancak, dinleyici ya da okuyucu ifade edilmek istenen harekete yönlendirilmiş olur. Aşağıdaki 3. metinde, eser kahramanı, Şemsiye’nin kendisine hiç kimseyi sevmeyeceği için taş kalpli dediğinden şikâyet etmektedir. Şemsiye, bu düşüncesini eser kahramanına, nasıl olur da Hürmet’in kendisini bu kadar sevdiğini söyleyerek dile getirmiştir. Şemsiye’nin bu sözleri üzerine eser kahramanı Äyy, *ägär ul minîñ nisîk hüygänimdî, bîrâw üsûn nisîk yanıp-küygänimdî bîlhä inî* demektedir. O, bu cümlesiyle aslında birisini ne kadar çok sevdiğimi bilse diyerek bu durumda Şemsiye’nin kendisi hakkında böyle şeyler söylemeyeceğine işaret etmektedir.

- 3) «Şämsiä minî «taş bägîr» tip atay. «Niştäp hin şunday yığittî lä yaratmayhıy? Niñä hin bîr kîmdî lä hüymäyhıy?!»—tip aptıray. «Taş bägîr! Hinî bit Xürmät, baxır, qalay ülip yarata! Ä hin?!»—tip asıwlanı. Äyy, *ägär ul minîñ nisîk hüygänimdî, bîrâw üsûn nisîk yanıp-küygänimdî ***bîlhä inî***!.. Yuq şul, min niñälîr başqa qızzar şikillî bışıldeşip, qûlaqtan-qûlaqqa sîr hüyläşiwzî yaratmayım. Sîrzärîm minîñ hâr saq qatı yûzaq astında...* (ZB, 465) “Şemsiye beni taş yürekli diye adlandırıyor. ‘Niçin sen böyle bir genci sevmiyorsun? Neden sen hiç kimseyi sevmiyorsun?’ diye şaşırıyor. ‘Taş kalpli! Seni Hürmet, fakir, nasıl ölesiye seviyor! Ama sen...’ diye öfkeleniyor. Ahh, eğer o benim nasıl sevdiğimi, birisi için nasıl yanıp kül olduğumu bilseydi!.. Hayır, ben nedense öyle başka kızlar gibi fısıldaşıp, kulaktan kulağa sır söylemeyi sevmiyorum. Benim sırlarım her zaman sıkı bir kilit altında...”

3.1.10.2.2 İstek, Temenni

Başkurt Türkçesinde {-hA} *inĩ* kuruluşu cümlede yargı oluşturduğu durumlarda istek ya da temenni ifade etmektedir. Dolayısıyla bu durumda birinin diğerine şart koşulduğu iki hareket ve iki yargı söz konusu değildir. Konuşucunun cümlesinde tek bir yargı vardır ve bu yargı konuşucunun istek ve temennilerine işaret etmektedir.

Dmitriyev bu yapının bazen gerçek dışı şartı (*irreal şart*) yani gerçekleşmeyecek dileği ifade ettiği üzerinde durmuştur (1950: 181). Yuldaşev, şart kipi içerisinde {-hA} *inĩ* yapısını anlatırken bu yapının Başkurt Türkçesinde sıkça, müstakil bir yüklem olarak kullanıldığını ifade eder (1981: 291). Ayrıca bu yapının {-X)rgA} *inĩ* ve {-AhI/-yhI} *inĩ* yapılarıyla aynı anlam özelliklerine sahip olduğunu ifade ederek, aynı zamanda {-hIn} *inĩ* yapısıyla da anlam bakımından çok yakın olduğunu ifade etmiştir (1965: 233).

Zeynullin de {-hA} *inĩ* kuruluşunun bu işlevi üzerinde şart kipi başlığı altında durmuş ve bu yapının tek başına yargıyı ifade ettiğinde istek ya da temenniye işaret ettiğini belirtmese de şarttan tamamen başka bir anlam ifade ettiğini belirtmiştir. Yapıya şart kipi başlığında bu şekilde işaret eden Zeynullin, istek kipi başlığı altında bu yapıya ve işlevlerine daha geniş yer vererek, onun bir istek kipi işaretleyicisi olduğunu belirtmiştir. Bu yapının şahıs ekleri ile çekime girse bile, daha çok 3. tekil şahısta kullanıldığını, anlam açısından konuşucunun hayalindeki iş, oluş ve hareketleri hayata geçirme dileğini ifade ettiğini vurgulamıştır (2002: 154, 182).

Aşağıdaki 4. metinde Sajide ile biraz sohbet eden eser kahramanı Tülküsure onun ümit veren sözlerinden sonra cesaretlenmiş ve kızın arkasından giderek ona buluşma teklif etmiştir. Tülküsure, Sajide'nin arkasından gidip, onunla buluşup konuşmak istediğini söyledikten sonra, *Ūsraşhaq inĩ* diyerek, buluşma yönündeki isteğini {-hA} *inĩ* yapısını kullanarak ifade etmiştir. Bu cümlede {-hA} *inĩ* yapısıyla çekimlenmiş olan hareket yargıyı üzerinde taşımaktadır ve hiçbir şekilde bir başka hareketin şartı konumunda değildir.

- 4) *Sajidä uğa ällä ni xätlīm hıylänmägän sır anlatıwısqı qaraş taşlanı la qaytıw yağına quzğaldı. Qapıl ūsraşqan, Sajidänän ümütlü hüzzär işitkändän azaq albırğabıraq qalğan Tülküsure yügirä-atlay unı qıwıp yittı. — Sajidä, hinıñ minän yaylap bır hıyläşkim kilä minıñ. Ūsraşhaq inĩ... Sajidä, ikı qulın küyäntähinıñ ikı yağına huzıp halğan kilış, ayaq ūsına tıbälip, hüzhiz tıra birgäs: — Qarañğı tüşkäs, ūşında kil, yämi, — tinı. Şunan ūstänı: — Anaw sawqalar arahında kütüp türürmün. (NM, 264)* “Sajide ona kim bilir ne kadar çok söylenmemiş sır anlatan bakış attı ve gideceği yere hareket etti. Aniden [onunla] karşılaşan, Sajide'den ümitli sözler işittikten sonra kendine hâkim olamayan Tülküsure, koşa koşa onu takip etti. ‘Sajide, seninle buluşup konuşmak istiyorum. Buluşsaydık.’ Sajide, iki elini terazinin kollarının iki tarafına açmış şekilde, ayaklarının

ucuna doğrulup, bir şey söylemeyince, ‘Karanlık bastırınca, buraya gel, emi’ dedi. Sonra ekledi, ‘Oradaki akağaçların arasında beklerim.’”

5. metinde eser kahramanı Yemiş’in karşısındaki kişinin konuşma ve tavırlarından dolayı neşesi kaçmıştır. İlk defa olarak da yalnız kalmaktan sıkılmıştır. Arabadan bulaşan bu gereksiz sıkıntının üzerine Yemiş’in aklından *İy, min dā Şāwrā kīwīk şulay qıyıw bulham inī* şeklinde bir düşünce geçer. Yemiş’in bu düşüncesinde Şevre gibi olma isteğini görmek mümkündür. Cümlelerin başında bulunan seslenme edatı da bu isteği desteklemektedir. Aynı zamanda, bu cümlelerin devamında Yemiş’in bu düşünceyi iç çekerek ifade ettiği de belirtilmiştir. Bu durumda cümledeki {-hA} *inī* yapısı konuşucunun isteğine işaret etmektedir.

5) «*İy kirihñ dā indī!*» — *tip anlanı bını Yemiş.* — «*Asıwlandı...*» — *tip uylanı. Şunan uğa qapıl küñilñiz bulıp kitti. Ul üzññiñ yañğız ultırıp qalıwınan täw-tapqır uñayhızlıq tüyzü. Äytirñiñ, arbanan ırğıp qalğan kārākhñz bir tüyñsük inī ul xāzır.* «*İy, min dā Şāwrā kīwīk şulay qıyıw bulham inī...*» — *tip ükñip uylap aldı ul.* (ZB, 36) “Ah, artık terssin, diye anladı bunu Yemiş. Sinirlendi, diye düşündü. Sonra aniden neşesi kaçtı. O yalnız kalmasından ilk defa sıkıldı. Galiba, arabadan bulaşan gereksiz bir sıkıntıydı bu şimdi. Ah, ben de Şevre gibi böyle cesaretli olsaydım... diye iç çekip düşündü.”

6. metinde ise, eserkahramanı Rehile, kayınvalidesi Erifenenin hastalığından dolayı onunla ilgilenmekte, ağzına damla damla süt vermektedir. Bu manzarayı aktaran yazar, bugün kadının gelinine hiç iyi bakmadığını söyleyerek ardından belki de artık gözlerinin görmediği yönünde bir yorum yapmaktadır. Çünkü yaşlı kadın genelde yanına gelini geldiği zamanlarda yüzünde bir memnuniyet ifadesi olmaktadır. Böyle memnun olduğu zamanlarda kadının gelinin elini okşayarak söylediği, *İy, balaqayım, bāxittāriğizñi birip, ulım minñ matur ğına dünya kütüp alıp kithāğiz inī* cümlesi onun gelini ve oğlu ile ilgili bir isteğine işaret etmektedir. Zaten ardından da bu cümleyi sarf ettikten sonra kadın tek isteğinin bu olduğunu söylemektedir.

6) *Rāxilā Ārifā äbiyññ awızına tamsılap ğına hūt tamıza, lākin awırıw unı rätläp yūta la almay. Būğün unıñ küzzärñ qızğa räxmät hirpıp tä qaramay, bālki, kürmäyñzır zä indī. Yuğihä, ırğahñnä Rāxilā kildimñ, unıñ sırayında şatlıq işarahı kürñnä, qızññ quldarınan hıypay-hıypay za:* — *İy, balaqayım, bāxittāriğizñi birip, ulım minñ matur ğına **dünya kütüp alıp kithāğiz inī**, bütä tılägänim şul, — ti tırğaynı.* (NM, 214) “Rehile, Erife ninenin ağzına damla damla süt damlatıyor, ama hasta onu ayarlayıp yutamıyor. Bugün onun gözleri kıza teşekkürle bakmıyor, belki de görmüyordur artık. Yoksa yanına Rehile geldi mi, onun yüzünde memnunluk işareti görünür, kızın ellerini okşayıp okşayıp: — Ah yavrum, birbirinize mutluluk verip, oğlumla güzelce yaşayıp gitseydiniz, bütün istediğim bu, diyordu.”

Aşağıdaki diğer 7.-10. metinler, {-hA} *inī* yapısının Başkurt Türkçesindeki istek işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 7) *Şulay yulğa sıgıp kitti Yimış. Kisä ular nindäyzir bir Rus awılına kilip qundılar. Būğün indī bina űzaqlamay İlsīgűlda **bulasaqtar**. Ana bit kük tawzar, tūmanlı űzändär hamam-hamam yaqınaya bara. «İx, űsűp qına barıp yithäh inī. Qanatı bulha inī kişinī...» – tip tüzimhizlänip kilä Yimış. Tiwğan yaqtarğa yaqınlaşqan hayın, yűrähģi sabırhızlana, kükrähģin tarhınıp zarığa hımaq. Ä tirä-yun hamam űzgärä, tanışraq, yaqınraq bula bara. (ZB, 246) “Öyle yola çıkıp gitti Yimiş. Gece onlar bir Rus köyüne gelip konakladılar. Bugün artık çok geçmeden İlsigul’da olacaklar. İşte gök rengi dağlar, dumanlı nehir yatakları gittikçe yakınlaşıyor. ‘Ah, uçup gelseydin. Kanadı olsaydı insanın...’ diye sabırsızlanıyor Yimiş. Doğduğu yerlere yakınlaştıkça yüreği sabırsızlanıyor, göğsü daralıp beklemenin azabını çekiyor gibi; ama etraf hâlâ değişiyor, gitikçe daha tanıdık, daha yakın oluyor.”*
- 8) *Yarar, ulay bulğas, — tip unıy qulın ixlas qıstı Rűman. — Bıl bűrini qärindäşin atqan bit äli? İkiğizzin... Yuq, bűtä ğailägizzin, bűlägi itip alam. Kilgän saqta min här saq hızgä kırıp yűrűrműn, Tűlkűsura. — Rűman, ikinsī kilgäninğä darı minän dűrűb **alıp kilhäh inī**. Bűri tirihī tağı bulır ul. — Uların küpmi kăräk — şul tiklīm kiltirirműn. Attar urınınan quzğalıp, uramğa sıgıp barğanda, Rűman űy yağına küz taşlanı hām, tärä sitinä bűşűp qına qarap tűrğan Minligűldű kürgäs, yılmayıp, qul bűlganı. (NM, 58) “Tamam öyleyse, diye Ruman onun elini samimiyetle sıkıttı. — Bu kurdu kardeşin mi atmış? İkinizin... Hayır, bütün ailenizin hediyesi olarak alıyorum. Gelecekte ben her zaman size gelirim, Tűlkűsura. — Ruman, ikinci defa geldiğinde barutla saçma getirseydin. Kurdun derisi de olurdu. Onlar bu kadar çok mu lazım, getiririm. Atların yerinden kalkıp sokağa çıktığında Ruman eve doğru göz attı ve pencerenin kenarına doğru kızgın bir şekilde bakıp duran Minligűl’ü görünce gülümseyip el salladı.”*
- 9) *Uramdan ğűp-ğűp başıp bir vzvod haldat uzıp kitti. Kilbäthiziräk atlawzarına, şinildärinī qarpayıp tűrűwına qarağanda, armiyağa küptän tüğil ğinä alınğan bulırzar. Kürähilärī alda äli. İx, malayzar, his yuğı tiğı «ograniçenniy» tigängä **iläkmähäģiz inī**... Kűñili hağışlanıp, Marat űzinī haldatlıq űsűrűn xätirlänī. Äsähinī ay-vayına qaramay, institutka inähī urında, ul armiyağa kitti. (ÜY, 320) “Sokaktan rap rap yürüyerek bir takım asker geçti. Hantal bir şekilde yürümelerine, kaputlarının dikleşmesine bakılırsa orduya daha yeni alınmışlardır. Görmek istedikleri önlerinde. Eh, çocuklar, hiç olmazsa o “dar kafalı” denilene takılmasaydınız. Canı sıkılıp, Marat kendisinin askerlik zamanlarını hatırladı. Annesinin ah vahına bakmadan enstitüye gideceği yere orduya gitti.”*
- 10) *Yuq, yuq, ul tüğil! Miñä tüğil bul tiligram... Yanılıştan birgändär! Mayğazıla yaşäyzir ul Qűtlűbayew tigändärī, Mälik ulım, mına irtägä kiltirirzär zä, ışanmahalar, Mayğazığa kümürgä äpkitirzär... Unda silsävitkä **xäbär***

ithälär inî... Küz yäşin tıymanı qatın. Mälik telegrammanı äyländirip-äyländirip qaranı, tänin tüymanı, küz aldarı qarañılanıp-qarañılanıp kithä lä, qımşanmanı. (U, 470) “— Hayır, hayır o değil! Bana değil bu telgraf... Yanlışlıkla vermişler! O Kutlubayev dedikleri Maygazı’da yaşıyordur, Melik oğlum, işte yarın getirirler ve inanmazlarsa, Maygazı’ya gömmeye götürürler. Orada köy muhtarlığına haber etselerdi... Gözyaşı dinmedi kadının. Melik telgrafı evirip çevirip baktı, vücudunu hissetmedi, gözünün önü kararıp kararıp gitse de kımıldamadı.”

3.1.10.2.3 Tavsiye, Rica

Başkurt Türkçesinde {-hA} *inî* kuruluşu şart ve istek anlamlarından başka, zaman zaman da konuşucu herhangi bir hareketi tavsiye etmek veya ricaya işaret etmek üzere kullanılmaktadır. Elbette, yapının tavsiye, rica anlamı istek ve temenni anlamından çok uzak değildir. Sonuç olarak tavsiyede veya ricada bulunulacak iş, oluş ya da hareket, konuşucu tarafından istenmektedir; ancak, her ne kadar tavsiye, rica anlamı, istek anlamından çok kesin sınırlarla ayırlamasa da, konuşucu tarafından tavsiye veya rica edilen herşey onun isteklerinden kaynaklanmayabilir. Yani, konuşucu istemediği iş, oluş ya da hareketler içinde muhatapına tavsiyede ya da ricada bulunabilir. Taranan eserlerde, yapının bu işlevine diğer işlevlerinden daha az rastlanmıştır.

Aşağıdaki 11. metinde, Gelim, çok yorulmuş ve yorgunluğundan dolayı sözü uzatmak istemeyerek muhatapına, propagandacı olarak öğretmen Zühre’yi tavsiye etmektedir. Bunun ardından kızıl köşe düzenlemeyi üstlendiğini ifade ederek, her gün gazete ve dergiler alınmasını emretmesini ister. Sözlerine devam eden Gelim, karşısındaki kişiye, *min äytän şaxmat, şaşka kiwik äybırzär alıwzı la yähätlähägiz inî* diyerek biraz da emirle karışık bir tavsiyede bulunmaktadır. Konuşucu konumundaki Gelim, karşısındakine bu tavsiyesini iletmek için cümlesinde {-hA} *inî* yapısını kullanmıştır.

- 11) *Gälim arqa habaqtarı hulqıldawın, täni awırayıwın tüyzü häm, hüzzı üzaqqa huzırğa tılämäyinsä: — Agitator itıpuqıtıwı Zührä Şaymüratıwı bildälähägiz, nisik bulır ikän? — tinı. — Qızıl müyüş üyüştürüwzı min üz üştümä alam. Tik unda küñ hayın gäzit-jurnaldar alıp barırğa quşığız, min äytän şaxmat, şaşka kiwik äybırzär alıwzı la yähätlähägiz inî.* (NM, 448) “Gelim arka dizginlerinin dolaştığını, vücudunun ağrıdığını hissetti ve sözü uzatmak istemeden ‘Propagandacı olarak, öğretmen Zühre Şaymuratova’yı belirleseniz, nasıl olur acaba?’ dedi. — Kızıl köşe düzenlemeyi ben kendi üzerime alıyorum. Ancak oraya her gün gazete, dergiler almayı emrediniz, benim söylediğim, satranç, dama gibi şeyleri almayı da hızlandırırsaydınız.”

12. metinde de Kinye, bir toplulukta halkın sıkıntı ve isteklerini not etmektedir. Her gelen kim olduğunu söyleyip derdini Kinye’ye anlatır. Bu insanlar

arasında oğlu alınanlar, malları yok edilenler, evleri yakılanlar vardır. Kinye bu hadiseleri oğullarına da yazmıştır. Bütün bu yazdıklarını bir başkana ulaştırmasını rica eden halk bu ricalarını, *Bılarzı bıräy türägä yıtkırhäğiz inı* cümlesiyle dile getirir. Burada da rica edilirken kullanılan yapı {-hA} *inı* yapısı olmuştur. Halkın bu şekilde Kinye'ye ricalarını dile getirdikleri, cümlenin ardından gelen *ütındılär* fiilinden de anlaşılmaktadır.

- 12) *Här kım üziniñ qayğıhın hıylärgä tütündü. Qayğıhınıñ üyın yandırğandar, qayğıhınıñ ulın alıp kitkändär, malın äyzägändär... Kinyä ularına la yazzı, bıl xäldärzı üziniñ yanındağı kinägägä tirkäp-tirkäp quyzı. — Bılarzı bıräy türägä yıtkırhäğiz inı, — tip ütındılär. — Tırışırmin. (K, 137)* “Herkes kendi derdini söylemeye başladı. Kiminin evini yakmışlar, kiminin oğlunu alıp gitmişler, malını sürmüşler... Kinye oğullarına da yazdı, bu durumları yanındaki kitaba çift çift yazdı. — Bunları bir başkana ulaştırırsaydınız, diye rica ettiler. — Çalışırım.”

3.1.11 {-hA} *ikän*

3.1.11.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde {-hA} *ikän* yapısı da yine {-hA} *inı* yapısına benzemektedir. {-hA} fiil çekim ekinde sonra *ikän* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla oluşan bu yapı da şahıslara göre çekime girebilir. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-hA} *ikän* + şahıs eki

Bu yapının şahıslara göre çekimi {-hA} *inı* yapısına göre biraz farklılık gösterir. Yukarıda da bahsedildiği üzere {-hA} *inı* yapısı hem *inı* den sonra hem de {-hA} fiil çekim ekinde sonra şahıs eklerini alabiliyor ve iki şekilde de şahıslara göre çekimlenebiliyordu. *ikän* kiplik kelimesi ise, şahıs eklerini üzerine almadığı için bu yapıda şahıs ekleri {-hA} fiil çekim ekinde sonra gelmektedir. Bu durumda {-hA} *ikän* yapısının şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>alham ikän</i> “alsaydım”	<i>alhaq ikän</i>
2. şah.	<i>alhañ ikän</i>	<i>alhağız ikän</i>
3. şah.	<i>alha ikän</i>	<i>alha(lar) ikän</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>bilhäm ikän</i> “bilseydim”	<i>bilhäk ikän</i>
2. şah.	<i>bilhäñ ikän</i>	<i>bilhägiz ikän</i>
3. şah.	<i>bilhä ikän</i>	<i>bilhä(lär) ikän</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqluq Formahı*)

Başkurt Türkçesinde {-hA} *ikän* analitik kuruluşunun olumsuzu {-hA} fiil çekim ekinin sonuna {-mA-} olumsuzluk ekinin kullanılması suretiyle oluşmaktadır. Bu kullanımda konuşucu, geçmişte gerçekleşmiş olan olumsuz hareketin tersi yönde gelişmiş olmasını istediğini ifade eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilmähäm ikän</i> “gelmeseydim”	<i>kilmähäk ikän</i>
2. şh.	<i>kilmähän ikän</i>	<i>kilmähägiz ikän</i>
3. şh.	<i>kilmähä ikän</i>	<i>kilmähä(lär) ikän</i>

Soru Şekli (*Hürav Formahı*)

Soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bilhäm ikänmï</i> “bilse miydim”	<i>bilhäk ikänmï</i>
2. şh.	<i>bilhän ikänmï</i>	<i>bilhägiz ikänmï</i>
3. şh.	<i>bilhä ikänmï</i>	<i>bilhä(lär) ikänmï</i>

3.1.11.2 İşlevler

3.1.11.2.1 İstek, Temenni

Bu yapı {-hA} *inï* yapısının istek, temenni işlevi ile benzer bir işleve sahiptir. Bu benzer işleve rağmen {-hA} *ikän* yapısı Başkurt Türkçesinde daha az bir kullanım alanına sahiptir. Yapıyı Kiyekbayev ve Yuldaşev gibi bazı Başkurt dilcileri şart kipinin içinde ele alıp incelemişlerdir; ancak yapının bu durumda istek anlamı ifade ettiğini de vurgulamışlardır (1966: 106; 1981; 291). Oysa yapının istek işlevinden dolayı Zeynullin, şart kipi değil de istek kipi başlığı içerisinde incelemiştir. Zeynullin, bu yapının {-hA} *inï* yapısıyla paralel olarak konuşucunun hayallerindeki iş, oluş ve hareketlerin hayata geçirilmesini arzu ettiğine işaret etmek için kullandığını ifade etmiştir (2002: 182). Yapı bizce de istek ifade etmektedir; ancak onun istek fonksiyonu yine {-hA} şart kipi ekine dayanmaktadır. {-hA} şart kipi eki olarak kabul görmüş olan bu fiil çekim ekinin de şartla birlikte çoğu zaman istek işlevini üstlendiği yukarıdaki diğer yapıların işlevlerinde de zaman zaman görülmüştür. Bu nedenle de yapının şart kipi içerisinde yer alması uygun düşmektedir.

Aşağıdaki 1. metinde, Zakir’in öfkeli ve kızgın tabiatından bahsedilmekte, onun kızdığı zamanlarda babasını da Çarı da gözü görmediği anlatılmaktadır. Onun bu tavrı üzerine anlatıcı, böyle kızgın olduğu zamanlarda akıllı bir dostu ya da kendisine tavsiyede bulunacak birisi olsaydı diyerek bu yöndeki istek

ve temennisini dile getirmektedir. Elbette anlatıcının bu isteği, gerçeklik arz etmemektedir. Çünkü Zakir'in böyle bir dostunun olmadığı hem konuşan hem de dinleyen tarafından bilinmektedir. Burada tamamen konuşanın isteğini görmek mümkündür. Zaten ardından gelen cümlede onun böyle bir dostu olmadığı söylenerek, bunun bir istekten ibaret olduğu, bir bakıma vurgulanmıştır.

- 1) *Isınlap ta, Zakir artıq tüplü uylay turgan kişi tügil inı bit indı. «Aqlğa qarağanda, yarlıw yırak tawışına kübırak qılaq hala inı. Qızıw za, qıyıw za inı. Bır qızıp, yänı küyüp kithä, atağa la, batşağa la baş birmäs yarlıw qılığı bar inı märxümdıñ... Ni äytähıñ, xulqı yığıldän tügil inı şul balaqayzıñ... Unday saqta yanında biräy aqıllı duşı, **käñäşsihi bulha ikän** dä bit... Bulmağandır şul unday duşı... (Uİ, 174) “Gerçekten de, Zakir artık sağlam düşünen biri değildi. ‘Akıldan ziyade, çoğunlukla kızgın yüreğinin sesine kulak veriyordu. Kızmak da kızmak idi. Bir kızıp canı yansa babaya da çara da baş eğmeyen öfkeli bir karakteri vardı, merhumun... Ne yaparsın huyu sakın değildi bu çocukcağızın. Bu gibi zamanlarda akıllı bir dostu, [kendisine] tavsiye verecek birisi olsaydı... Böyle bir dostu olmamıştır.”*

2. metinde, Ayhılıv ve kocası İştugan arasındaki konuşmada bir kişiden bahsedilmektedir. Ayhılıv eşine sitem ederek, bu kişinin bir hayvan olmadığını, ona kızınca da bir hayvan gibi ahıra kovulamayacağını söylemektedir. Bunun üzerine eşi, hanımının doğru söylediğini kabul ederek, *İx, bütä kişi lä hinıñ kiwık bulha ikän* cümlesini kurar. Bu cümlede İştugan alayla karışık da olsa bu yöndeki bir dileğini ifade etmekte ve bu dileğini ifade ederken de {-hA} *ikän* yapısını kullanmaktadır.

- 2) *Ayhılıw irinä şiltäli qarap quyzı. — Ä hiñä qalha — huñın da küphın! Kişigä äziräk uylarğa la waqt qaldırırğa kăräk tähä! Mal tügil dä ul. Unı tılägän bır säğättä kártägä qıwıp kirtıp bulmay za. — Dürüş! Hüziñ aqıllı. Qarşı äytir ämälim yuq, bisäkäy!—tip küñjili kütärilip, şayarıp aldı İştugan.— İx, bütä kişi lä **hinıñ kiwık bulha ikän**... (ZB, 354) “Ayhılıv kocasına sitemli bir şekilde baktı. ‘— E, sana kalsa, dövsün ve vursun! İnsana azıcık düşünmeye vakit gerekir! O mal değil ki. Onu istediği bir saatte ahıra kovmak da mümkün olmuyor.’ — Doğru! Sözün akıllıca. Karşı söz söylemek istemiyorum hanım!’ deyip keyiflenip şaka yaptı İştugan. ‘— Ah, herkes senin gibi olsaydı.”*

3. metinde ise, kumandan Murtazin, gençlerle sohbet eder. Bu sohbet esnasından öfkeli gençler Zeki Velidov’a olan kızgınlıklarını dile getirerek, onun nasıl olur da haklıyı görmediğini Murtazin’e sorarlar. Gençlerin bu sorusu üzerine Murtazin de *Hıraw şulay yabay gına bulha ikän* diyerek bu kadar basit olmadığını ama bu kadar basit olmasını istediğini ifade etmektedir. Murtazin’in bu şekilde işlerin basit olması yönündeki isteğini dile getirirken önermesinde seçtiği yapı {-hA} *ikän* yapısı olmuştur.

- 3) —Ulay bulğas, niñä Zäki Välidov Aqtar yağına ıqlap bara ikän? — tip üzmäy zä quymay yığıtär, gäzällik kım yağında ikänin kürmäymı ni ul? — Hüräw şulay **yabay ğına bulha ikän**, — tinı Musa — Äliğı lä bayağı, ara butawsılar äzmi ni dünyala. Äyttim bit indı: Tatar delegattarı qürültay barışında yığılğäs, Irımburğa ingän Qızıl Armiya komandirzarı mınän yähät kınä bälänışkä kırä halıp, ni gillälir indı, ularzıy ısanısıy yawlap ülgürä. (MB, 50) “— Öyleyse, neden Zeki Velidov Akların yanına yöneliyormuş? diye gençler bırakmıyorlar. Adaletin kimin tarafında olduğunu görmüyor mu o? Soru böyle basit olsaydı, dedi Musa. Bilindiği üzere ara bozucular dünyada az değil. Tatar delegeleri kurultay sırasında yenilince Orenburg’a giren Kızıl ordu kumandanlarıyla hızla bağlantıya girip, ne illetse onların güvenini kazanmayı başarır.”

3.2 GEREKLİLİK KİPİ (*Käräklük-Tıyışlık Hüykälişi*)

Birçok Başkurt gramerinde gereklilik kipi için ayrı bir başlık açılmamıştır. Bunun nedeni ise, Başkurt Türkçesinde gerekliliğin birtakım fiil çekim ekleri ile değil de, leksik yollarla yapılmasıdır. Poppe’nin gramerinde *the participle of necessity* “gereklilik sıfat-fiili” şeklinde bir başlık altında Başkurt Türkçesinin gereklilik ifade eden şekilleri incelenmiştir (1964: 49).

Yuldaşev, *Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke* adlı eserinde *doljenstvovatelnoe naklonenie* “gereklilik kipi” başlığı altında gereklilik kipine yer verirken (1958: 171); daha sonra yayımlanan *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka* adlı eserinde Başkurt Türkçesinde gereklilik ifade eden *käräk, tıyış* gibi kiplik kelimelerini, *modalnie slova so značeniem doljenstvovaniya i neobxodimosti* “gereklilik ve zorunluluk anlamı içeren kiplik kavramları” başlığı altında inceler (1981: 332).

Zeynullin, Oğuz grubu Türk lehçelerinde (Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Türkiye Türkçesi) olduğu gibi Başkurt Türkçesinde gereklilik kipini ifade edecek, fiilin kip kategorisinde yer alabilecek morfolojik bir şekil olmadığını, Başkurt Türkçesinde bu kiplik anlamı gerçekleştiren bazı leksik-gramatik ve leksik yollar olduğunu ifade ederek bu kiplik şeklini, *Kılm formalarının modallik mägänäläri* “Fiil şekillerinin kiplik anlamları” başlığı altında yer verdiği *käräklük-tıyışlık modallığı* “gereklilik kipliği” alt başlığında incelemiştir (2002: 271).

Bazı Başkurt dilcileri ise, *käräk, tıyış* kiplik kelimelerine *modal hüzzär* başlığı altında yer vermişler ve gereklilik kipini ayrı bir başlık altında incelememişlerdir (Dmitriyev 1950: 133; Kiyekbayev 1966). Kormuşın ise, gereklilik kipi için *doljenstvovatelno-neobxodimostnoe naklonenie* “gereklilik-zorunluluk kipi” başlığını kullanır ve bu başlık altında Başkurt Türkçesindeki gereklilik ifadelerine yer verir (1988: 356).

Başkurt Türkçesi gramerlerinde bu şekilde bir görünüm arz eden gereklilik kipi ve ifade ettiği kiplik anlamlar, genel dil biliminde de kip ve kiplikle ilgili

yapılan çalışmalar içinde yerini almıştır (Lyons 1977: 832; Palmer 2001: 90; Bybee vd. 1994:181). Bu kip, konuşucu tarafından yapılması zorunlu ve gerekli olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Konuşucu dilde yapılmasını gerekli gördüğü olay ya da durumları, belirli morfolojik veya leksik yollarla işaretlemektedir.

Lyons, çeşitli kiplik anlamlar ifade eden zorunluluk (*obligation*), izin (*permission*), emir (*prohibition*) ve muafiyet (*exemption*) anlamları arasında sezgisel bir ilişki olduğunu ifade etmiş ve birçok dil bilimcinin emir ve gereklilik arasında natürel bir bağ olduğunu düşündüğünü vurgulamıştır (1977: 832). Palmer ise, imkân (*possibility*), gereklilik (*necessity*) ve olumsuzluğun (*negation*) birbiriyle kesiştiği noktaları ele alarak, bu kiplik anlamların hem İngilizcede hem de diğer bazı dünya dillerinde bağlantı içinde bulunduklarını ifade etmiştir. Onun kiplik sınıflandırmasına göre, gereklilik veya zorunluluk, olay kipliğinin (*event modality*) bir alt türü olan yükümlülük kipliğinin (*deontic modality*) içinde yer almaktadır (2001: 90).

Bybee, Perkins ve Pagliuca'nın kiplik sınıflandırmasına göre ise, zorunluluk (*obligation*), genellikle kılıcıya yönelen kiplik (*agent-oriented modality*) vasıtasıyla vurgulanır. Değişik dillerde zorunluluk çeşitli ifade vasıtalarıyla oluşur. Bu ifade vasıtaları çoğunlukla gereklilik ya da zorunluluk anlamına gelen kimi kelimelerdir. Bazı dillerde ise, gramatikal çeşitli ekler vasıtasıyla zorunluluk ve gereklilik kipliği ortaya çıkar (1994:181-187).

Başkurt Türkçesi diğer kip şekilleri açısından Türkiye Türkçesi ile birçok benzerlikler gösterse de, gereklilik kipinde bunun tersi bir durum ortaya çıkar. Türkiye Türkçesinde gereklilik kipi, diğer Oğuz grubu lehçelerinde olduğu gibi, {-mAlI} fiil çekim eki ile gerçekleşmektedir. Başkurt Türkçesinde görülmeyen bu çekim eki Türkçede, zorunluluktan emre ve de olasılığa kadar farklı kiplik anlamlarının ayrıntılarını sunar. Elbette Türkiye Türkçesi için bu fiil çekim eki gerekliliğin tek şartı değildir. Bu ek üzerinde her iki lehçe benzeşmezken, Türkiye Türkçesinde de tıpkı Başkurt Türkçesinde olduğu gibi *gerek*, *lazım* gibi bazı kiplik kelimelerle gereklilik gerçekleşmektedir (Lewis 1967: 127; Underhill 1976: 426; Ergin 1999: 313; Türkyılmaz 1999: 105; Kocaman 1990: 107).

Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade eden birçok şekil bulunmaktadır. Bunların bazıları birtakım sıfat-fiil ve mastar ekleri ile kiplik kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen kuruluşlar olabildiği gibi, bazıları da zamanla bu kiplik kelimelerinin kullanımdan düşmesinden sonra gereklilik anlamını üzerinde taşıyan mastar ekleri olabilir.

3.2.1 {- (X)rgA} *tıyış*

3.2.1.1 Kullanım

{-(X)rgA} *tıyış* analitik kuruluşu, Başkurt Türkçesinin mastar (*infinitiv*) eklerinden biri olan {- (X)rgA} ve *tıyış* kiplik kelimesinin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-(X)rgA} *tıyış* + şahıs eki

Bu kuruluşu oluşturan {-(X)rgA} mastar ekinin Başkurt Türkçesindeki değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Ek, ünlüyle biten fiillere yardımcı ünlü olmaksızın, doğrudan doğruya getirilmektedir. Ekin ikinci ünsüzü, eklendiği fiilin son ünlüsünün ince ya da kalın olmasına göre değişmekte; ince ünlülerden sonra /g/, kalın ünlülerden sonra /ğ/ ünsüzü gelmektedir: *başlarga* “başlamak”, *işlarga* “işlemek”, *yürürgä* “yürümek”, *uqırgä* “okumak”.

2. Ünsüzle biten fiillerden sonra ek, yardımcı ses olarak eklendiği fiilin son hecedeki ünlüsüne uygun olan /ı/, /i/, /ü/, /ö/ ünlülerinden birini alır. Ekin ikinci ünsüzü yine kalınlık incelik uyumuna göre /g/ ya da /ğ/ olarak fiile gelir: *itürgä* “yapmak”, *alırgä* “almak”, *üşürgä* “uçmak”, *kürürgä* “görmek”, *bütürürgä* “bitirmek”.

Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} *tıyış* kuruluşunun şahıslara göre çekimi iki şekilde olabilmektedir. Bunlardan birincisinde şahıs ekleri *tıyış* kiplik kelimesinden sonra kullanılmaktadır. Aşağıda bu çekimin örneği verilmiştir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>yazırgä tıyışmın</i> “yazmalıyım”	<i>yazırgä tıyışbız</i>
2. şah.	<i>yazırgä tıyışhın</i>	<i>yazırgä tıyışhıgız</i>
3. şah.	<i>yazırgä tıyış</i>	<i>yazırgä tıyış(tär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>hıylärgä tıyışmın</i> “konuşmalıyım”	<i>hıylärgä tıyışbız</i>
2. şah.	<i>hıylärgä tıyışhın</i>	<i>hıylärgä tıyışhıgız</i>
3. şah.	<i>hıylärgä tıyış</i>	<i>hıylärgä tıyış(tär)</i>

{-(X)rgA} *tıyış* kuruluşunun şahıslara göre çekiminin bir başka şekil ise, *tıyış* kiplik kelimesinden sonra herhangi bir şahıs eki kullanılmayıp, çekimli fiilden önce şahıs zamirlerinin kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Bazen de hem şahıs zamininin hem de şahıs eklerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>min yazırgä tıyış</i> “yazmalıyım”	<i>bız yazırgä tıyış</i>
2. şah.	<i>hin yazırgä tıyış</i>	<i>hız yazırgä tıyış</i>
3. şah.	<i>ul yazırgä tıyış</i>	<i>ular yazırgä tıyış</i>

{-(X)rgA} *tıyış* yapısı ile ifade edilen gereklilik anlamında yukarıda verilen çekim, şimdiki zaman ya da geniş zaman olarak kabul edilebilir. Elbette ki gerekliliğin anlam sınırları dâhilinde düşünüldüğünde, cümlesinde gerekliliği

bildiren konuşucu her zaman geleceğe yönelik bir anlamı da ifade etmektedir. Yani, konuşucu, *min yazırğa tıyışmın* şeklinde bir gereklilik ifadesi kullandığında bu ifade, şimdiki zamana, geniş zamana ya da gelecek zamana yönelik olarak söylenmiş olabilir. Bunun yanı sıra gereklilik ifadesini içeren bir fiil çekimi geçmişe yönelik bir gerekliliğe de işaret ediyor olabilir. Başkurt Türkçesinde, konuşucu cümlesinde kesin geleceğe, belirli veya belirsiz geçmişe yönelik bir gereklilikten bahsediyorsa, bu durumda *bul-* yardımcı fiilinin adı geçen zamanlara göre çekimini kullanarak cümlesini ifade eder. Bunun örneklerini aşağıda şu şekilde gösterebiliriz:

<i>Min yazırğa tıyış bulam</i>	“yazmalıyım”
<i>Min yazırğa tıyış buldım</i>	“yazmalıydım”
<i>Min yazırğa tıyış bulğanmun</i>	“yazmalıymışım”
<i>Min yazırğa tıyış bula tırğaynım</i>	“yazmalıydım”
<i>Min yazırğa tıyış bula inim</i>	“yazmalıydım, yazmam gerekiyordu”
<i>Min yazırğa tıyış bulğaynım</i>	“yazmalıydım, yazmam gerekmişti”

Bu şekilde zamanlara göre çekimlenebilen $\{-(X)rgA\}$ *tıyış* kuruluşu, *bul-* yardımcı fiilini aldığı anda çekime zaman olarak bir ayrıntı katmakla birlikte, aynı zamanda iş, oluş ya da hareketin konuşucunun kendi iradesi dâhilinde değil de başka birinin sorusu veya emrinden dolayı gerçekleştiği gibi bir anlam ayrıntısı da katmaktadır (Zeynullin 2002: 276).

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

$\{-(X)rgA\}$ *tıyış* yapısının olumsuzu yapılırken, *tıyış* kiplik kelimesinin $\{-mA-\}$ olumsuz ekini kabul etmemesinden dolayı, ya $\{-(X)rgA\}$ master ekinin olumsuzu $\{-mAşKA-\}$ ekinin ya da *tügıl* kiplik kelimesinin fiile getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Yapının olumsuzluğuyla hareketin olumsuz yönde olması şeklinde bir gereklilik sunulmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>min yazmaşqa tıyışmın</i> “yazmamalıyım”	<i>bız yazmaşqa tıyışbız</i>
2. şh.	<i>hin yazmaşqa tıyışhın</i>	<i>hız yazmaşqa tıyışhığız</i>
3. şh.	<i>ul yazmaşqa tıyış</i>	<i>ular yazmaşqa tıyış(tär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>min hüylärgä tıyış tügıl</i> “konuşmamalıyım”	<i>bız hüylärgä tıyış tügıl</i>
2. şh.	<i>hin hüylärgä tıyış tügıl</i>	<i>hız hüylärgä tıyış tügıl</i>
3. şh.	<i>ul hüylärgä tıyış tügıl</i>	<i>ular hüylärgä tıyış tügıl</i>

Soru Şekli (Hūraw Formahı)

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)rgA\}$ *tıyış* yapısının soru şekli de yine yapının diğer olumlu ve olumsuz şekillerinde olduğu gibi iki şekilde gerçekleşir. Her iki şekilde de $\{-mX\}$ soru eki kullanılır; ancak, soru eki şahıs ekinden sonra ya da doğrudan doğruya *tıyış* kiplik kelimesinden sonra kullanılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqırğa tıyışmınmı</i> “okumalı mıyım”	<i>uqırğa tıyışbızmı</i>
2. şh.	<i>uqırğa tıyışhın</i>	<i>mıuqırğa tıyışhıgızmı</i>
3. şh.	<i>uqırğa tıyışmı</i>	<i>uqırğa tıyış(tār)mı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>min yazırğa tıyışmı</i> “yazmalı mıyım”	<i>bız yazırğa tıyışmı</i>
2. şh.	<i>hin yazırğa tıyışmı</i>	<i>hız yazırğa tıyışmı</i>
3. şh.	<i>ul yazırğa tıyışmı</i>	<i>ular yazırğa tıyışmı</i>

3.2.1.2 İşlevler

3.2.1.2.1 Mecburiyet, Zorunluluk

Başkurt Türkçesinde, gereklilik kipini oluşturmak üzere $\{-(X)rgA\}$ mastar eki ile birlikte kullanılan iki yapı söz konusudur. Bu iki yapıyı birbirinden ayıran, birinde bu mastar ekinden sonra *tıyış* kiplik kelimesinin, diğerinde ise *kārāk* kiplik kelimesinin kullanılmasıdır. Elbette bir dilde bu şekilde bir anlam için iki farklı kullanım olabilir; ancak, bu iki kullanımda bir fark göze çarpmaktadır. Bu farka Başkurt gramerlerinde de zaman zaman dikkat çekilmiştir. Dmitriyev, *kārāk* ve *tıyış* kiplik kelimelerinin arasındaki farkı Almancadaki *sollen* “gerekli olmak” ve *müssen* “mecbur olmak” kelimeleri arasındaki farkla açıklamış ve *kārāk* kiplik kelimesinin yüklem olarak tek başına kullanılabildiğine dikkat çekmiştir (1950: 133). Her ne kadar Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi olarak ayrı bir başlık açmasa da Başkurt Türkçesinde gereklilik ifade eden şekilleri kiplik şekilleri içinde inceleyen Yuldaşev de bu iki kiplik kelimesi arasındaki farkı Rusçadan hareketle açıklamış ve *tıyış* için Rusça *doljen* “mecbur kalmak”; *kārāk* için ise, Rusça *nujno, nado* “gerek, lazım” kelimelerinin karşılık geldiğini ifade etmiştir (1965: 220; 1981: 267-268).

Sonuç itibarıyla bu iki kiplik kelimesi arasındaki fark, birinin gerekliliğe (*necessity*) işaret ederken, diğerinin zorunluluğa (*obligation*) işaret etmesidir. Yukarıda da belirtildiği üzere pek çok dil bilimci gereklilik ve zorunluluk kiplik anlamlarının birbirine çok yakın olduğunu kabul etmiştir (Lyons 1977: 832; Palmer 2001: 90). Belki de diller mantığında bunlardan birinden diğerine geçiş anlam açısından kolay olmaktadır. Başkurt Türkçesinde de $\{-(X)rgA\}$ *tıyış* yapısı ile konuşucu, kendisi veya bir başkası için zorunlu veya mecburi gördüğü herhangi

bir iş, oluş ya da harekete işaret etmektedir. Türkiye Türkçesinde gereklilik, zorunluluk ve mecburiyeti ifade etmek için {-mAlI} fiil çekim ekinin yanında *zorunlu, zorunda, lazım, gerek* gibi kiplik kelimeleri de kullanılmaktadır. Kiplik kelimelerinin anlamları dışında {-mAlI} fiil çekim eki hem gerekliliğe hem de zorunluluk ve mecburiyete işaret edebilmektedir. Dolayısıyla {(X)rgA} *tıyış* kuruluşu Türkiye Türkçesine hem {-mAlI} ile hem de *zorunlu, zorunda* gibi bazı kiplik kelimeleri ile aktarılabilir.

Aşağıdaki 1. metinde İskender, arkadaşının içinde bulunduğu duruma çok üzülmüştür. İskender, arkadaşı Selimyan'ın bu şekilde, Gülnezire'ye olan sevgisi yüzünden çektiği sıkıntı ve acıların onu perişanlığa sürüklediğini düşünmektedir. Bütün bunları bildiği için İskender, arkadaşının Gülnezire'yi unutmak ve terk etmek zorunda olduğunu düşünmektedir. Eser kahramanı İskender arkadaşını için düşündüğü bu zorunluluğa önermesinde, {(X)rgA} *tıyış* yapısıyla işaret etmektedir.

- 1) *Unıñ gazaplanıp birgän hırawınan İskändär, tamağına tıyır tıgılıp, baytaq vaqıt ündäşä almay ultırzı. Isınlap ta, xälï şitiriklï inï duşınır. Buranşın äytmişläy, tägärmäs aştında qalmayım tihä, Sälimyändin yulı bïr ğinä. Ul Gülnäziräni ünütürğa, taşlarğa tıyış. Saf yüräktän üzülüp hıyüwï, tatlı xıyaldarı imhınlıwlı tüşkä, mäñgïlik ükïñiskä äylänäsäk. İn yamanı yänä şul – İskändär uğa bïr türlü lä kähäş birä almay.* (ÜY, 52) “Onun ıstırap içinde sorduğu sorudan [dolayı] İskender, boğazı düğümlenip bir süre konuşmadı. Gerçekten de dostunun hâli çok kötüydü. Buranşın'ın dediği gibi, tekerlek altında kalmayayım dese de Selimyan'ın yolu bir. O Gülnezire'yi unutmalı, terk etmeli. Canıgönülünden üzümlü sevmesi, tatlı hayalleri, imrenilecek bir düşe, sonsuz bir pişmanlığa dönecek. En kötüsü ise şu – İskender ona bir türlü öğüt veremiyor.”

2. metinde anlatıcı, Kalyujnıy'ın Murtazin'le kedi gibi oynayacağını, onun canına kıyacağını, bunu yapmak için uygun zamanını kollayacağını ve bu durumda da Murtazin'in başının giyotine vurulmuş gibi olacağını ifade eder. Bütün bunları söyledikten sonra, Kalyujnıy'ın kılıcının ustalığının burada olduğunu belirtip, ardından *sabilğan baş, ağasınan üzülgän alma şikillï, yïrgä tup-tura tüşürgä tıyış* diyerek, kesilen başın ağacından koparılan elma gibi dosdoğru yere düşmek zorunda olduğunu ifade eder.

- 2) *Kalyujnıy başta, sısqandı uynatqan bısäy şikillï, Murtazındı albirğatıp tütasaq. Üzi lä huqmayasaq, tığınï lä huqtırmayasaq, yänin qıyasaq bıl Başqırttın. Yäplï mäli yïtkäs, şunday hiltäyäsäk, başı gilotına baltahı minän kişilgän kïwik kinä bulasaq. Qılısınin üstalığı şunda: sabilğan baş, ağasınan üzülgän alma şikillï, yïrgä tup-tura tüşürgä tıyış.* (UYT, 57) “Kalyujnıy önce fareyi oynatan kedi gibi Murtazin'i oyalayıp tutacak. Kendi vurmayacak başkasına da vurdurmayacak, canına kıyacak bu Başkurt'un. Uygun zamanı gelince şöyle sallayacak, başı giyotin baltasıyla kesilmiş gibi olacak. Kılıcının ustalığı burada. Kesilen baş, ağacından koparılan elma gibi dosdoğru yere düşmeli.”

3. metinde, kumandan Musa Murtazin'in ne kadar öfkeli olduğunu anlatan yazar, ardından da böyle olmasının iyi olduğunu, yumuşak tabiatlı olan kişiye kimsenin boyun eğmeyeceğini söylemiş sonra da *Komandir uşal bulırğa, bütähî lâ unan kurqıp tûrûrğa tîyîş. Yâşâhîn üzzârîniñ komandirzarı* cümlesiyle bir kumandanın öfkeli olmak zorunda olduğunu ve herkesin ondan korkması gerektiğini ifade etmiştir.

- 3) *Uşallığın uşal indî, küzzârîn aqaytıp bîr qaraha, qırq bîwınıña barıp tûşâ. Äyzâ bulhın uşal, yıwaş kişigä buyhüngü kilip tûramı! Komandir uşal bulırğa, bütähî lâ unan **kurqıp tûrûrğa tîyîş**. Yâşâhîn üzzârîniñ komandirzarı! Musa Murtazin barza ular xur bulmayasaq, bîrâwzân dâ yîñilmäyäsäk!* (UYT, 11) “Öfkesi de öfke! Gözlerini ağartıp bir baksa, kırk sülalene değişiyor. Varsın öfkeli olsun, yumuşak tabiatlı kişiye kim boyun eğer! Kumandan öfkeli olmalı, herkes ondan korkmalı. Yaşasın onların kumandanı! Musa Murtazin var oldukça, onlar aşağılanmayacak, hiç kimseye yenilmeyecekler!”

Aşağıdaki 4. metinde ise, $\{-(X)rgA\}$ *tîyîş* yapısının olumsuzluk şekline bir örnek görüyoruz. Burada çok eski zamanlarda olmuş olan bir olaydan bahsedilmektedir. Eskiden erkekler savaşa gittiğinde kadınları ve çocukları Kızlar şehri adı verilen bir şehre sakladıkları ve savaşa giden erkeklerin çoğunun geri dönmediği söylendikten sonra, bu duruma dair bir yorum yapılarak hayatın devam ettiği ve bu durum karşısında halkın ölüp bitmek zorunda olmadığı ifade edilmektedir. Bu zorunluluğun olmadığı, $\{-(X)rgA\}$ *tîyîş* yapısının olumsuzluk şekli ile işaretlenmiştir.

- 4) *Äwâl bıl tübäni Qızzar tawı la tıp yûrûtkändär. İkñsî türlü, Qızzar qalahu. İrzâr yawğa kitkändä qız-qırqındı, bala-sağanı uşu tüpkül tarlawıqqa yâşırıp qaldırğan. Ülimisli aşıta irzâr baş halğan, kübiñi kirî qaytmağan. Ä tûrmüş dawam itä, xalıq ülrğä, **bütürğä tîyîş tügil**: qatındar bala taba, xalıq yañınan ürsîy. (U,12)* “Eskiden bu tepeyi Kızlar dağı diye adlandırıyorlardı. Başka bir deyişle Kızlar şehri. Erkekler savaşa gittiğinde kadınları kızları, çoluk çocuğu bu derin boğaza saklarmış. Ölümçül çarpışmada erkekler kendilerini feda etmiş, çoğu geri dönmemiş. Ama hayat devam ediyor. Halk ölmek, bitmek zorunda değil. Hanımlar çocuk yapıyor, halk yeniden çoğalıyor.”

$\{-(X)rgA\}$ *tîyîş* yapısının zorunluluk, mecburiyet anlamı, soru şeklinde daha da belirginleşmektedir. Aşağıdaki 5. metinde, eser kahramanı, girdiği kulüpte karşılaşmak istemediği biri ile karşılaşmış, bunun üzerine ayağa kalkmıştır. O, kulüpteki herkesin onlara baktığının farkındadır. Bunun üzerine yapmak istemediği bu selamlaşmaya *Bütä kişî aldında uşu ağayzı qûsaqlap yûrûrgä tîyîşmñmî indî* diyerek itiraz etmektedir. Kahraman, bu cümlesi ile herkesin önünde bu kişi ile kucaklaşmak zorunda olup olmadığını sorarak aslında bunu istemediğini dile getirmektedir.

5) *Ni xäl itäyım, tırıp bastım, üzım tıgıñä kütärilip qaray ƶa almayım. Hizäm, klubtağı barsahınıñ küzi bızıñ ikibızä. Bütä kışı aldında uşu ağayzı qusaqlap yürürgä tıyışmınmı indı!* (UYT,82) “Ne yapayım, kalktım. Kendim ona cesaret edip, bakamıyorum bile. Anlıyorum, kulüpteki herkesin gözü ikimizde. Herkesin önünde bu ağabeyi kucaklamak zorunda mıyım?”

6. ve 7. metinlerde {-(X)rgA} *tıyış* yapısının zorunluluk, mecburiyet anlamına örnekler verilmiştir.

6) *Bınday xäldä bürüñgü yıla qullanıla. Yägni ƶä däğüyäsılär bızıñ alda bır nisä hinaw ütürgä tıyış. İn täwzä — bil nıqlıñın, biläk küsün hınaşıw. Kim yñä, şul xan bulıp qala. Yñılğäñi ildı taşlap kitä. Bıräw ƶä yñä almaha, başqa türlü hinaw bildälärbız...* (BR, 426) “Böyle bir durumda gelenek kullanılır. Yani, talipler bizim önümüzde birkaç sınav vermelidir. İlk başta bel sağlamlığını, bilek gücünü ölçmeli. Kim yenerse o han olur. Yenilen ülkeyi terk edip gider. Hiçbiri yenemezse başka bir sınav belirleriz.”

7) *Işanam, müxäbbätibız bızı hin tılägän qıyaşqa, yaqtığa yitäklär; bınan arı bız baxıt yulın ikäwläp yawlarbız. Uqırbız, üşirbız, bütä yaqtı tıläkkä, izgi maqsatqa irişirbız! İriklı ildın, iriklı balaları bit bız, Yimiş! Bız baxıtlı bulırğa tıyışbız. Ä bit müxäbbättän başqa tulı baxıt barmı ni?!* (ZB, 466) “İnanıyorum, sevgimiz bizi senin istediğin güneşe, aydınlığa götürür. Bundan sonra biz mutluluk yolunu ikimiz beraber kazanırız. Okuruz, yetişiriz, bütün aydınlık isteklere, yüce amaçlarımıza erişiriz! Özgür ülkenin, özgür çocuklarıyız biz, Yimiş! Biz mutlu olmalıyız. Elbette, sevgiden başka tam bir mutluluk var mı?!”

3.2.2 {-(X)rgA} *käräk*

3.2.2.1 Kullanım

{-(X)rgA} *käräk* kuruluşu da {-(X)rgA} mastar ekinden sonra *käräk* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu yapı şahıs ekleri ile kullanılmayıp kendisinden önce yönelme hâli eki almış bir şahıs ya da şahıs zamiri ile meydana gelmektedir. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

şahıs zamiri + yönelme hÂli eki fiil + {-(X)rgA} *käräk*

Başkurt Türkçesinde, {-(X)rgA} *käräk* kuruluşunun şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>miñä uqırğa käräk</i> “okumalıyım”	<i>bızgä uqırğa käräk</i>
2. şh.	<i>hiñä uqırğa käräk</i>	<i>hızgä uqırğa käräk</i>
3. şh.	<i>uğa uqırğa käräk</i>	<i>ularğa uqırğa käräk</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>miñä äytîrgä kâräk</i> “söylemeliyim”	<i>bîzgä äytîrgä kâräk</i>
2. şh.	<i>hiñä äytîrgä kâräk</i>	<i>hîzgä äytîrgä kâräk</i>
3. şh.	<i>uğa äytîrgä kâräk</i>	<i>ularğa äytîrgä kâräk</i>

Bu yapıda kimi zaman yönelme hâli eki alan şahıs zamiri yapının sonunda kullanılabilmektedir: *äytîrgä kâräk miñä*, *äytîrgä kâräk hîzgä* vb. Hatta zaman zaman da zamir hiç kullanılmayabilir. Bu durumda yargı genellikle 3. şahsa yöneliktir.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Bu yapının da olumsuz şekli $\{-(X)rgA\}$ *tıyış* yapısında olduğu gibi iki şekilde yapılmaktadır. Bunlardan ilkinde yine fiil tabanına $\{-mAsKA-\}$ olumsuzluk eki getirilir. İkinci şekilde ise, *tügıl* kiplik kelimesi yapının sonuna gelir. Olumsuz şekilde konuşucu, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılmasının gerekli olmadığı yönündeki düşüncesine işaret eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>miñä almasqa kâräk</i> “almamalıyım”	<i>bîzgä almasqa kâräk</i>
2. şh.	<i>hiñä almasqa kâräk</i>	<i>hîzgä almasqa kâräk</i>
3. şh.	<i>uğa almasqa kâräk</i>	<i>ularğa almasqa kâräk</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>miñä birîrgä kâräk tügıl</i> “vermemeliyim”	<i>bîzgä birîrgä kâräk tügıl</i>
2. şh.	<i>hiñä birîrgä kâräk tügıl</i>	<i>hîzgä birîrgä kâräk tügıl</i>
3. şh.	<i>uğa birîrgä kâräk tügıl</i>	<i>ularğa birîrgä kâräk tügıl</i>

Soru Şekli (*Hûraw Formahı*)

$\{-(X)rgA\}$ *kâräk* yapısının soru şekli de yapının sonunda $\{-mX\}$ soru ekinin kullanılması suretiyle oluşmaktadır. Konuşucu, soru şekli ile herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerekli olup olmadığını sormaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>miñä uqırğa kâräkmı</i> “okumalı mıyım”	<i>bîzgä uqırğa kâräkmı</i>
2. şh.	<i>hiñä uqırğa kâräkmı</i>	<i>hîzgä uqırğa kâräkmı</i>
3. şh.	<i>uğa uqırğa kâräkmı</i>	<i>ularğa uqırğa kâräkmı</i>

3.2.2.2 İşlevler

3.2.2.2.1 Gereklilik

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)rgA\}$ *käräk* kuruluşu, konuşucunun yapılmasını tasarladığı, gerekli gördüğü iş, oluş ve hareketlere işaret etmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere bu yapıyı $\{-(X)rgA\}$ *tıyış* yapısından ayıran önemli bir fark, onun zorunluluktan daha çok gerekliliğe işaret etmesidir.

Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Asılbike, gelininin malların satılması yönündeki fikrine hak vermektedir. Zaten ona göre de malların çoğu iyice eskimiştir ve onların gitmesi kendileri için de daha iyi olacaktır. Bu duygular içindeki Asılbike'nin düşüncesi, yazar tarafından içselleştirilerek verilmekte ve *BİR yaqtan, hatlıqtan, ikınsı yaqtan, karateldärzän haqlanırga käräk* şeklindeki cümlesi ile fikirleri ortaya çıkarılmaktadır. Asılbike, bu ifadesi ile hem satılıktan hem de ceza almaktan korunmak gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu gereklilik anlamı cümlede $\{-(X)rgA\}$ *käräk* kuruluşu ile işaretlenmiştir.

- 1) *Kiliniñ xaqı ikänin aqlay inı Aşılıbikä. Maldarızıñ kübiñi işkäriräk iltip quylıgaynı indı quylıwın. Qalğandarın da alıp kitıw xäyirli. Üzzärinä lä tınısıraqlı bulır. BİR yaqtan, hatlıqtan, ikınsı yaqtan, karateldärzän haqlanırga käräk. Kilip sıqhalar, Ayım işi kilinsäkti, Inıyqay kıwık hılıwı kürmäy qalasaqtarmı ni?* (K, 521) “Asılbike gelininin haklı olduğunu anlıyordu. Malların çoğu daha da eskimişti artık. Kalanlarını da alıp gitmek iyi. Kendileri için de daha sakın olur. Bir taraftan hainlerden, diğer taraftan cezalandırıcılardan korunmak gerek. Gelseler zarif, taze gelini, inci gibi güzeli görmeyecekler mi?”

2. metinde, eser kahramanı karşısındaki topluluğu, terörün hiçbir zaman komünistlerin savaş metodu olmadığına ve hileli yollarla iş yapmadıklarına ikna etmeye çalışmaktadır. Onların hiçbir zaman böyle yollar kullanmadıklarını ve kullanmayacaklarını söyledikten sonra, kendine göre bir gereklilikten bahsederek, bunu böyle anlamaları gerektiğini ifade etmektedir. Buradaki gereklilik, konuşucuya ait bir ruh durumunu ortaya koymaktadır. Çünkü cümledeki anlamak gerek yargısı, tamamıyla onun fikir ve düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Böylece karşısındakine de bir gereklilik sunarak ikna etme yoluna gitmektedir.

- 2) *Xalıq arahında rizahızlıq, şik-şübhä tıwızıwı, yñip kilgän yañı tırmış yaqlılardıñ safın qaqsatıwı maqsat itip quyıp iş alıp bara düşman. Kommunistär unday mäkirlı yul mınän iş itmäyzär. Terror – bizzıñ küräs metodu tügıl. Kommunistär bİR qasan da unday yuldı qullanmanılar hām qullanmayasaqtar. Bını aqlarğa käräk, iptäştär..* (ZB, 316) “Halk arasında geçimsizlik, şüphe yaratmayı, galip olan yeni hayat taraftarlarının düzenini sarsmayı maksat edinip, iş ediniyor düşman. Komünistler böyle hileli yollarla iş yapmıyorlar. Terör, bizim savaş metodumuz değil. Komünistler hiçbir zaman böyle bir yolu kullanmadılar ve kullanmayacaklar. Bunu anlamak gerekir, arkadaşlar...”

3. metinde, hapse girmek üzere olan Tülküsur'a'yı savunan Ruman'a yanındakiler daha önce Tülküsur'a'nın yaptığı iş için, *Häybät kınä yañı lesnik tabıw turahında uylarğa kārāk bızgä* demektedirler. Ruman'ın karşı çıktığı bu düşünce onlara göre gereklilik arz etmektedir. Onlar, Tülküsur'a'nın hapse gireceğini düşündükleri için, bir an evvel yeni bir bekçi üzerinde düşünmenin gerekliliğine işaret etmektedirler. Ruman ise buna karşı çıkar ve onun babasını ölümden kurtardığını ifade ederek sonuna kadar Tülküsur'a'yı savunacağını ifade eder. Burada gereklilik ifade eden cümlede şahıs zamiri, $\{-(X)rgA\}$ *kārāk* yapısından sonra kullanılmıştır.

- 3) *Häybät kınä yañı lesnik tabıw turahında uylarğa kārāk bızgä, Rūman Artemeviç. – Yuq! – Rūman üştälgä şartlata huqtı. – Tülküsuranı tūrmägä ulturtıwzarına yul quymayasaqmın. Ul bit – minij dus, atayımdı üliümdän qıtqarğan kışi! – Tapqanhın, ikän dustı. Ulay bulgas, bar, anaw bütä urman qırqıwsırlarız la dus it.* (NM, 149) “Bizim yeni orman bekçisi bulma konusunu iyice düşünmemiz gerek, Ruman Artemeviç. – Hayır! – Ruman masaya gürlütiyle vurdu. – Tülküsur'a'yı hapishaneye sokmalarına izin vermeyeceğim. O benim dostum, babamı ölümden kurtaran kişi! – Bulmuşsun dostu. Öyleyse git, ormandaki ağaçları kesenlerin hepsini de dost edin.”

4. metinde de yine konuşucu tarafından sunulan bir gereklilik söz konusudur. Burada konuşucu, Tülküsur'a ile nasıl konuşacakları hakkında düşüneceklerini ifade ettikten sonra, Başkurtların tekrar seslerini çıkaramayacakları bir hâle getirilip, onlara hadlerini bildirmek gerektiğini söyler. Konuşucunun cümlesinde bu gereklilik, $\{-(X)rgA\}$ *kārāk* yapısı ile işaretlenmiştir.

- 4) *–Yarar, Tülküsur'a mınän nisik hüyläşiw turahında uylasırbiz. Bıl Başqurttarızın qabat tıl üzaytmaşlıq itip art habaqtarın uqtırğa kārāk. Bız bit bınan bir-iki yıldan älĭ hatıp alğan urmandarız qırqıp bütüw mınän kitirgä yıynmaybiz.* (NM, 191) “– Tamam, Tülküsur'a ile nasıl konuşacağımız hakkında düşünüyoruz. Bu Başkurtları, tekrar sesi çıkmaz hâle getirip, onlara hadlerini bildirmek gerek. Bundan bir iki yıl önce satın aldığımız ormanları kesip bitirmeye kalkışmıyoruz.”

Aşağıdaki 5.- 7. metinler de $\{-(X)rgA\}$ *kārāk* yapısının gereklilik işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 5) *Nu kāraktı birzñ, qustım! Dürüş äytähñ, birışirgä yaramay. Düşmandarğa üs üstünän yimñirip işlärğä, hur birmäy yäsürgä kārāk. – Azıraq uylanıp ultırğas, üstäni: – İrtägä Qıyır yalanına barıp qaytam älĭ. Küräyım, yäs bayar nisik yäsäy ikän. Tamış-biliştärzi lä üsratırmin. Tıği Maslūw tigän äzäm yuqtır bit xäzır?* (NM, 249) “Haydi gereğini versin dostum! Doğru söylüyorsun, teslim olmak fayda etmiyor. Düşmanları üst üste bozguna uğratmak, durumunu belli etmeden yaşamak gerek. Azıcık düşününce, ekledi: – Yarın Kırıyır şehrine döneyim. Göreyim genç toprak ağası nasıl yaşıyormuş. Tanıdıklara da uğrarım. O Moslov denen adam yoktur şimdi?”

- 6) –Ä büğün partiya yıyılışı **ütkärip alırga kārāk**. Unda polktıñ, otrıyadıbızñın xälï turahında üzïm informatsiya yaharmın. Qızıl armıyıtstar xalıq mınän ayırıwsa uyaw bulırğa, bigıräk tä hızzıñ çast buyınsa, üzibızñın arala düşman kışılärin alıp qaytmayıq, – tip qabatlap işkärtti komandır. (KKTY, 59) “– Haydi, bugün parti toplantısı yapmamız gerek. Orada alayın, tugayımızın hâli hakkında bilgi veririm. Kızıl ordulular halkla ayrı bir fikirde olmalı, çoğunlukla da sizin bölüğe göre, aramıza düşmanları almayız, deyip tekrar hatırlattı kumandan.”
- 7) Hiñä, yänim, yatıp äziräk **yal itıp alırga kārāk inï**...— ti Faina, irinä xästärli qaraş taşlap. — Kiskï obxodtan hun, hiñä mütlaq yal itw kārāk... İştähimï, qanday kanonada bara!.. Hin gaşıq bulğan Qızıl batırarın tizzän tağı arbalarğa tıyalıp kilip itirzär... Yaralılar kilir tim... (Uİ, 250) ““Canım, senin yatıp biraz dinlenmen gerekiydi’ der Faina, kocasına dikkatli bir bakış atıp. — Akşamki gezmeden sonra senin mutlaka dinlenmen gerek... Duyuyor musun, hangi ahkam gidiyor! Senin âşık olduğun Kızıl yiğitler hemen de arabalara doluşurlar... Yaralılar geliyor diyorum...”

3.2.3 {-(X)rgA}

3.2.3.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde gereklilik ifadesi için kullanılan {-(X)rgA} *tıyış* ve {-(X)rgA} *kārāk* yapılarındaki *kārāk* ve *tıyış* kiplik kelimeleri bazen düşerler ve gerekliliği sadece {-(X)rgA} eki karşılar. Bu ek ile ifade edilen gereklilik şekli, şahıs ekleri ile çekime girmeden gerçekleşir. İfade edilen anlam çoğunlukla genel bir hüküm taşır. Başkurt gramerlerinde gerekliliğin bu şekilde, {-(X)rgA} mastar eki ile tek başına karşılandığına değinilmemiştir. {-(X)rgA} mastar ekinin bu şekilde gereklilik ifade edişi elbette ki ekin kendi bünyesinden kaynaklanmamakta, *tıyış* ve *kārāk* kiplik kelimelerinin düşmesi sonucu ek, bu işlevi tek başına üstlenmektedir.

3.2.3.2 İşlevler

3.2.3.2.1 Gereklilik

{-(X)rgA} eki ile ifade edilen gereklilik, konuşucunun bir iş, oluş ya da hareketin yapılması gerekliliğini herhangi bir şahıs belirtmeden ifade etmesiyle gerçekleşir. Aşağıdaki 1. metinde eser kahramanı, Mijolyuk hakkındaki görüşlerini ifade ederken, onun Başkurdistan için çok önemli biri olduğunu söyledikten sonra, hemen onun biyografisini yazdırıp, portresiyle birlikte, insanların en çok dolaştığı yere tutturmanın ve seçmenler arasında da propaganda düzenlemenin gerekliliğine işaret etmektedir. Bu konuşucunun hissettiği bir gerekliliktir. Sonuç olarak, konuşucunun yorumuna dayalı bir gerekliliktir. Konuşucu bu gerekliliği, {-(X)rgA} eki ile işaretlemiştir.

1) *Mejolyuk iptaş miñä küptänän tanış, bik şäp, Başqurtıstan üsün käräklî kişî. Unıñ biografiyahın şäp itip yazzırtıp, portreti mınan kişilär küp yürüy tırğan in şäp urınğa yäbiştürigä hām haylawsılar arahında agitatsiya üyüştürürgä! Azaqtan, hämmähî äzirlänip bütkäs, unı haylawsılar mınan üsraşıwğa saqırırız.* (MB, 329) “Dost Mijolyuk çok önceden tanıdığım biri, doğrusu Başkurdistan için gerekli. Onun biyografisini hızla yazdırıp, portresiyle [birlikte] insanların en çok dolaştığı en açık yere yapıştırmalı ve seçmenler arasında propaganda düzenlemeli! Sonra hepsi hazırlanınca onu seçmenlerle karşılaşmaya çağırırız.”

2. metinde ise, eser kahramanı Musa, kumandan geldiğinde yeni oluşan gelişmeler karşısında bir durum değerlendirmesi yapmaktadır. Bu, yazar tarafından da belirtilmiştir. Musa, Ebyelil'i Akların elinde bırakmak fikrinin tümen karargâhında alaya karşı olumsuz görüşleri artıracaklarını düşünmekte ve bu fikirden yola çıkarak tek yolun hücum etmek olduğu sonucuna varmaktadır. Bu çıkarımlarının ardından Musa, *Düşman şart quyğan ikän – unı tayşanmayınsa qabul itirgä* cümlesiyle, düşmanın şart koştuğunu ve bunu kaçırmadan kabul etmek gerektiğini söyler. Musa bu gerekliliği {-X}rgA} eki ile ifade etmiştir.

2) *Komandirzar kilip yitkänsi, Musa yañı tıwgan xäldi tiz ginä bahalap, fikir bizmäninä halıp ülsäp qaranı: «Äbyälildä aqtar qulında qaldırıw – bılay za şik-şübhägä birilip barğan diviziya ştabında polkka qarata nasar qaraştı küsäytäsäk. Timäk, bızänbir yul – hüjüm itiw. Düşman şart quyğan ikän – unı tayşanmayınsa qabul itirgä».* (MB, 2) “Kumandanlar gelince, Musa yeni oluşan durumu hemen değerlendirip, akıl terazisine koyup tarttı: ‘Ebyelil’i Aklar elinde bırakmak, böyle bir şüpheyeye düşen tümen karargahında alaya karşı olumsuz görüşleri artıracak. Demek ki, tek yol hücum etmek. Düşman şart koşmuş, onu kaçmadan kabul etmeli’.”

Aşağıdaki 3. metinde eser kahramanı ifade ettiği, ‘Öfkeyi her zaman engellemeli, herkesi birden affetmeli’ şeklinde kendi kendine sormaktadır. Burada {-X}rgA}, konuşucunun engelleme ve affetme işlerini gerekli görmesini ifade etmektedir. Ancak her ne kadar olumlu çekimle ifade edilmiş olsa bile, bir yandan bu cümleleri sarf eden eser kahramanı, bir yandan da bundan emin olamamakta ve bu hükümleri sorgulamaktadır. Çünkü ardından, geçen yıl başından geçen bir hadiseyi anlatır. Muratşa’nın üzerine su boşaltmış ve sıırıslıkam olan Muratşa öfkeli bakışlarla ona bakmıştır.

3) *Asıwzı här saq tütüp tıyp tırürgä? Bütä kişini lä bızäy gäfü itirgä?! Bilmäyım... Ana bit, bılur küz Müratşanı bızlı hıw mınan qüyündürzüm daha! Başınan ayağına xätlı lis hıw bulıp, küzzärin asıwlı uynatıp, äli bulha qarşımda başıp tıra hımaq bit ul! İyş, asıwzı tıyp tütüp tırürw, müğayın, in awırılır.* (ZB, 10) “Öfkeyi her zaman yenmeli? Bütün herkesi birden affetmeli?! Bilmiyorum... İşte, geçen yıl sonbaharda Muratşa’ya buzlu su boşalttım! Tepeden tırnağa kadar sıırıslıkam olup, gözlerini

öfkeli öfkeli oynatıp öylece karşımda duruyor gibi! Evet öfkeyi yenmek elbette çok zordur.”

{-(X)rgA} eki zaman zaman, soru kelimeleri ile birlikte kullanılarak, gerekliliğin sorulması yönünde bir ifade kazanır. Aşağıdaki 4. metinde, eser kahramanı Tihran, arkadaşı Ravşana’nın çarlığı elinde tutması yönünde verdiği tavsiyeler üzerine *Bilmäyzär inĭ, ti, unan başqa nisĭk batşalık itĭrgä!* cümlesiyle, kendinden başka kimsenin çarlığı nasıl yönetmek gerektiğini bilmediğini söyler. Burada {-(X)rgA} eki, *nisĭk* soru kelimesi ile birlikte gerekliliğin sorusunu oluşturmuştur. Onun bu övünmelerinden sonra ise Ravşana, gülererek önce tahtını almasını önermektedir.

- 4) *Ul hinĭ üyrätä bulır. Üşülay sabıp yŭrümähän, batşalıqtı qulda tütüp bulmay, tiyŭwĭlĭr. —Bilmäyzär inĭ, ti, unan başqa nisĭk batşalık itĭrgä! — tip Tihran gŭrur qaykayzı. Rawşana külp yĭbärzĭ. —Täwzä täxitiñdĭ qaytarıp al, şunan äligi hüzzärĭñdĭ äytĭrhĭñ. Kimgälĭr, bışıldap qına...* (BR, 197) “O sana öğretir. Böyle acele etmezsen, çarlığı elinde tutamazsın, demek istiyordur. — Ondan başka nasıl çarlık yapmalı bilmiyorlardı, diye Tihran gururlandı. Ravşana güldü. — Önce tahtını geri al, sonra her zamanki sözlerini söylersin. Birilerine, fısıldayarak...”

{-(X)rgA} ekinin ifade ettiği gereklilik, şimdiye veya geleceğe yönelik bir gerekliliktir. Konuşucu içinde bulunduğu zaman diliminde veya gelecekte bir iş, oluş ya da hareketin gerekliliğine işaret etmektedir. {-(X)rgA} *inĭ* yapısı ise, geçmişe yönelik bir gerekliliğe işaret eder. Burada vurgulanan gereklilik geçmişe yönelik bir gereklilik olduğu için, konuşucu geçmişte gerçekleşip artık bitmiş olan bir olay veya durum üzerine kendi yorumunu ifade etmektedir. 5. metinde böyle bir kullanım görmek mümkündür. Alik ve Marat arasındaki arkadaşlık ilişkisinden bahsedilmektedir. Alik’a diline sahip olamadığı için üzücü ve kırıcı konuşmak gerektiği ifade edildikten sonra bunun için fırsat olmadığından da yakınılmaktadır. Burada Alik’a kırıcı konuşma işinin gerekliliği geçmişe yönelik bir gerekliliktir. Artık olay bitmiş konuşma gerçekleşmemiştir; ancak, konuşucu ya da anlatıcı bu yöndeki yorumunu ifade etmektedir.

- 5) *İyĭ, sitkä taypılmaşqa. Tĭlĭnä baş bula almağan Alikqa la äšĭ-sŭšŭ hüŷ äytĭrgä inĭ lă bit, fŭrsatı qayza? Xäyĭr, uğa äyttĭñ ni ză, äytmänĭñ ni. Bĭr sinifta uqıp, bĭr partala ikĭ yıl yänäş ultırıp, mäktäptĭ qatar tamamlahalar za, duşlaşa almanı ular. Aliktañ atahı minän Marattıñ äsähĭ bĭrgä işlăw arqahında gına arala äzmĭ-kŭpmĭ yaqınlıq buldı, azaq ul da ünütülŭr sikkä yĭttĭ. (ÜY, 293) “Evet, uzaklaşmamak için. Diline sahip çıkamayan Alik’a da acılı, üzücü konuşmalıydı da fırsat nerede? Bununla birlikte ona söylesen ne söylemesen ne. Aynı sınıfta okuyup, iki yıl aynı sırada yan yana oturup, okulu birlikte tamamlasalar da onlar dost olmadılar. Ancak Alik’ın babasıyla Marat’ın annesinin birlikte çalışması yüzünden az çok bir yakınlık oldu, sonra o da unutulup gitti.”*

6.- 7. metinlerde ise, $\{-(X)rgA\}$ *inĩ* yapısıyla işaretlenen biraz daha farklı bir durumdur. Bu örneklerde eserlerin kahramanları tarafından geçmişte bir zamanda düşünülen gereklilik ifadesini bugün anlatırken onun bu düşüncesine gönderimde bulunarak konuşucunun gelecek için öngördüğü bir gerekliliğe işaret edilmektedir. Bu tarz kullanımda, konuşucu ya da anlatıcının geçmişteki herhangi bir iş, oluş ya da hareket üzerindeki gereklilik düşüncesine işaret söz konusudur. Dolayısıyla konuşucu ya da anlatıcının düşüncesine işaret edildiği için, hareketin gerçekleşip, gerçekleşmediği bilinmemektedir. 6. metinde, eser kahramanı Hammat'ın geçmişteki bazı düşünce ve planlarına işaret edilmektedir. Hammat, hızla Akları yenmek ve köye okullar açtırmak gerektiğini ayrıca akıllı ve hızlı bir genç olan yanındaki çocuğu okutması gerektiğini düşünmektedir. Onun geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan bu düşüncesini yazar, okuyucuya $\{-(X)rgA\}$ *inĩ* yapısıyla aktarmakta ve böylece kahramanın geçmişteki gereklilik düşüncesine işaret etmektedir. 7. metinde de bu tarz bir kullanım söz konusudur. Eser kahramanı Yimiş'in Ehmezulla Molla'nın öğretmenlik yapan oğlunu gidip görmek gerektiği düşüncesine $\{-(X)rgA\}$ *inĩ* yapısıyla işaret edilmiştir. Bu da geçmiş zamanda Yimiş tarafından düşünülmüş bir gerekliliktir.

6) «Şäp malay. Molodets yığit bulasaq!— tip, qıwanıp qaldı Xammat. — Tik bına yähätiräk aqtarızı yığıp bütürgä lä awılğa yağısa bılım birä türgän maktäp astırıp yibürirgä inĩ... Uqıtırğa inĩ üşü malayızı... Atahı şikillı bıläk küsünä tayanıp qına tügıl, ä aqıl küsünä lä tayanıp yäşäy alhın inĩ ul...» (Uİ, 24) “‘Becerikli çocuk. İyi bir genç olacak! diye sevindi Hammat. — Ancak işte hızla Akları yenmeli ve köye yeni bilim veren okullar açtırmalıydı. Bu çocuğu okutmalıydı... Babası gibi sadece bilek gücüne dayanarak değil, akıl gücüne de dayanarak yaşasındı...”

7) Üşü yığılıwzan Yimiştin äsähı bik üzaq tüşäktä xäräkähiz yatıp, ızalanıp barıp üldi. Ä bına Äxmäzulla mulla haman yäşäy... Unıñ ulı balalar uqıta... Bılhän inĩ, nimä üyrätä ikän ul... Şul uqıtıwsını... barıp kürirgä inĩ... Qatındar botinkahı kıygän uqıtıwsını...— tip uylanıp yattı Yimiş. Unan, haw kişiläy itip: «Barayım äli... maktäpkä... irtägä ük... Küräyım äli...» tigän qarargä kildı. (Uİ, 257) “Bu baygınlıktan sonra, Yimiş'in annesi uzun bir süre yatakta hareketsiz yatıp, ıstırap çekerek öldü. Ehmezulla Molla da hâlâ yaşıyor... Onun oğlu, çocukları okutuyor... Bilseydin, ne öğretiyor acaba... Bu öğretmeni... gidip görmeliydi... Kadın potini giyen öğretmeni, diye düşündü Yimiş. Sonra, sağlam kişi gibi yapıp: ‘Gideyim, okula... sabah... göreyim hele’ diye karar aldı.”

3.2.4 {-(X)rgA} *tura kil-*

3.2.5 Kullanım

Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin mutlaka gerçekleştirilmek zorunda olduğu ifadesi Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı ile de ifade edilebilmektedir. Bu yapı, {-(X)rgA} mastar ekinden sonra, *tura* “uygun, gereken, zaruri” kelimesinin kullanılması ve ardından *kil-* fiilinin herhangi bir fiil çekim eki alarak çekime girmesi ile gerçekleşir. Yapının olumsuzluk ya da soru şekli, *kil-* fiilinden sonra gelen çekim ekinin alacağı olumsuzluk ya da soru ekleri ile gerçekleşir. Yapının gereklilik işlevine Zeynullin değinmiştir (2002: 283).

Yapıyı aşağıdaki gibi formülleştirmek mümkündür.

Fiil + {-(X)rgA} *tura kil-* {-(y)AsAk/ -GAn / - GAynI / -A, -y}

3.2.5.1 İşlevler

3.2.5.1.1 Mecburiyet, Zorunluluk

{-(X)rgA} *tura kil-* yapısının gereklilik anlamı *tura* kelimesinin gerekli, zaruri gibi anlamlarından türemiş olmalıdır. {-(X)rgA} mastar eki zaten diğer gereklilik ifadeleyici yapılarda da kullanılan, hatta düşme ve bulaşma sonucu tek başına bile Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade eden bir ektir. Dolayısıyla, {-(X)rgA} mastar eki ve ardından *tura* kelimesi gayet doğal bir şekilde, semantik bir beraberlikle Başkurt Türkçesinde zorunluluk anlamını ifade eden yollardan biri olmuştur. Bu anlam çerçevesine *kil-* fiili de katılmış ve bu fiille birlikte yapı, değişik zamanlarda gerekliliği ifade edebilmeyi sağlamıştır. Bu yapı ile işaretlenen anlam gereklilikten biraz daha öte bir zorunluluk, mecburiyet anlamıdır. Konuşucu, ifade edilen söz konusu iş, oluş ya da hareketi gerekliliğin ötesinde bir zorunluluk, mecburiyet olduğuna işaret etmektedir.

{-(X)rgA} *tura kil-* yapısı, {-(X)r}, {-A/ -y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}, {-GAynI} gibi iş, oluş ya da hareketi değişik zamanlara yerleştiren fiil çekim ekleri ile çekime girerek konuşucu tarafından zaruri görülen işin, hangi zaman diliminde yapılması ya da yapılmaması gerekliliğine işaret etmektedir.

Aşağıdaki 1. metinde, Kolçak ordusunun birlik komutanı general İllirs Usov karargahta oturduğu sırada, emrini dinlemeyip geç kalan tugay komutanı Murtazin’e iyi bir ders vermeye niyetlenmiş, ancak komutan gelmemiştir. Bunun üzerine birlik komutanı Usov, Murtazin deyip övdükleri bu adama, orduyu, savaş yeminini, rütbeyi, yasayı tanımayan bu adama haddinin bildirilmesi gerekliliğini düşünmüş ve onun bu düşüncesi *Armiyamı la ustavtı, xârbi anttı hām dārjġānġ lā tanımağan bıl anarxistı urınına ultırtırğa tura kilġr* cümlesiyle ifadesini bulmuştur. Usov’un düşüncesini ifade eden bu cümlede, gereklilik anlamı {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı ile ifade edilmiş ve {-(X)r} fiil çekim eki ile belirsiz gelecek zaman

yapısında çekimlenmiştir. 2. metinde de yine {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı {-(X)r} fiil çekim eki ile çekimlenmiştir. Doktor, hanımına Ak Polonyalıların neden Gornostaypol'u bırakmadığını, *Unan da qıwılıp sıqhañ Kiyevtı la qaldırırğa tura kilır, tip qurqa bit ul!* cümlesiyle açıklamaya çalışmakta ve cümlesinde, Polonyalıların Gornostaypol'u bıraktıkları taktirde Kiyev'i de bırakmaları gerekeceğinden korktuklarını ifade ederek, bu gereklilik düşüncesini {-(X)rgA} *tura kilır* yapısıyla ifade etmektedir.

1) *Kolçak armiyahınıñ korpus komandırı gıneral Ellers-Usov bıl vaqıt ştabta tıpkı bülmälä ultıra inı. Bütähın dā kürıp, işitıp türzū. Ul prikazın hanlamayınsa huñlap kilgān üsün kombrigka habaq birırgā niyätlägäynı tik kilıp sıqmanı. Murtazin da Murtazin tızār inı, bına üşü ikān! Armiyanı la ustavtı, xārbi anttı hām dārījānı lā tanımağan bıl anarxistı urınına ultırtırğa tura kilır. (UYT, 17) “Kolçak ordusunun birlik komutanı General İllirs-Usov, bu vakitte karargâhta boş odada oturuyordu. Hepsini de görüp duydu. O, emrini saymayıp geç geldiği için, tugay komutanına ders vermeye niyetlenmişti; ancak gelmedi. Murtazin de Murtazin diyorlardı, işte buymuş! Hem orduyu, yasayı, savaş yeminini, hem de rütbeyi tanımayan bu anarşiste haddini bildirmek lazım.”*

2) *Niñä xıyal gına bulhın, qäzırlıkäyım?! Bıl bit tap şul ısınbarlıq ta baha, qäzırlım! — tip, qatınına anłata almawına büşünıp kitä vraç.— Yäşäw şul tap şunday batırılıqtan, maturılıqtan, üz-üzıñdı ayamay küräşiwzän tıra la bit ul! Här xäldä huğıšta ul şulay. Bına bit, üzıñ kürıp tırahıñ, bızıkilär xäzır Aq Polyaktarızı qalay qısıp aldılar! Aq Polyaktar ni üsün bınawı Gornostaypol tigān bır qähärlı urıñğa sat yäbişıp yata tihıñ? Unan da qıwılıp sıqhañ Kiyevtı la qaldırırğa tura kilır, tip qurqa bit ul! Bızıkilär zä bını yaqşı anıay. Şunıñ üsün qan qüyüşlü huğıştar bara. (Uİ, 250) “Neden sadece hayal olsun, hayatım! Bu tam bir gerçek, canım!’ diye hanımına anlatamadığına üzüyor doktor. — Hayat böyle kahramanlıktan, güzellikten kendini esirgemenen savaşmaktan ibaret! Herhalde savaşta da böyle. İşte kendin görüyorsun, bizimkiler şimdi Ak Polonyalıları nasıl da sıkıştırdılar! Ak Polonyalıları niçin bu Gornostaypol denen sıkıntılı yere yapıyor dersin? Oradan da kovulursa, Kiyev'i de bırakmak lazım gelir, diye korkuyor. Bizimkiler de bunu iyi anlıyor. Bunun için kanlı savaşlar oluyor.”*

3. örnekte ise, {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş ve hareketin sürekli olarak yapılması gerekliliği vurgulanmıştır. Eser kahramanı, bir yandan gündüzleri işte çalışırken, diğer yandan geceleri kendini yetiştirmeye, okumaya çalışmaktadır. Bu şartlar altında ifade ettiği, *Kündüz iş, ä kistärin küp uqırğa tura kilä* cümlesiyle gündüzleri iş olduğunu; ancak geceleri çalışmak zorunda olduğunu ifade etmektedir. Bu zorunlu hareket daima, her akşam olmak üzere süreklilik arz etmekte, bu yüzden de zorunluluk ifadesi {-A/-y} fiil çekim eki ile işaretlenmektedir.

3) —Kündüz iş, ä kistärin küp uqırğa tura kilä. Üzñ bilähñ mäktäp kürgän kişï tügil min. Üzalñ uqıw mñän gñä, ä uqıyñ, bilähñ nämälärññ igñ-sigñ yuq. Şunday qızıqlı häm käräklï bilim daryahı asılğan bit bizzññ alda. Şul daryanan, tamsılap qına bulha la, minñ dä işkï kilä. İxx, äzñräk yäşñräk bulham, Bayrasım mñän bir partala ultırıp, bütähñ qaytarğan başlarğa his tä gärlänmäs inim min... (ZB, 375) “Gündüz iş [var], ama akşamları okumak lazım. Sen biliyorsun, ben mektep görmüş kişi değilim. Kendin okuyarak, okunacak bilinecek şeylerin haddi hesabı yok. Böyle ilginç ve gerekli bilim denizi açılmış bizim önümüzde. Bu denizden damla damla da olsa benim de içesim geliyor. Ahh, azcık daha genç olsam, Bayras’ım ile bir sırada oturup hepsine yeniden başlamaya hiç gücenmezdim.”

{-(X)rgA} *tura kil-* yapısı, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile birlikte kullanıldığında, konuşucu ya da anlatıcı konuşma anında, geçmişte bir zamanda herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapmak zorunda kalındığına işaret etmektedir. Bu zorunluluk geçmişte oluşmuş ve zorunluluktan dolayı gerçekleşmiş bir hareketi ifade eder. Aşağıdaki 4. metinde Başkurt alayının, Kızıllara katıldıkları ilk günde Ak Kazaklara karşı savaşa girmek mecburiyetinde kalmaları, {-(X)rgA} *tura kildï* yapısı ile ifade edilmiştir. 5. metinde de yine böyle, eser kahramanın karşısındakine her şeyi etraflıca anlatmak mecburiyetinde kaldığı, {-(X)rgA} *tura kildï* yapısı ile işaretlenerek ifade edilmiştir.

4) *Başqurt polkına Qızıldarğa quşılıwzın täwgñ küñündä ük Aq Kazaktarğa qarşı huğışqa inirgä tura kildï. Musa bürsüla inñ polk küptän tügil gñä üyüşürüldü, äligä utqa kïrgändärñ yuq. Üyatqa kaldırıp quymahalar.* (UYT, 29) “Bashkurt alayı, Kızıllara katılmalarının ilk gününde Ak Kazaklara karşı savaşa girmek mecburiyetinde kaldılar. Musa endişeleniyordu alay yeni kuruldu, şimdiye kadar ateşe girmişlikleri yok. Utandırmazlar.”

5) *Qaytıp qatınğa äytkäynñm, gawğalanı la kittï. Qala qızarı mñän tiptirirgä uylanıñmı, ti. irgämdän bir azım sitkä yïbärmäyñm, hinän başqa la kişï bütägändir äli, ti. Qara nazan bit indï ul, ni işläyhñ... işññ nizä bulıwın bäynä-bäynä hüyläp birirgä tura kildï. Üyññdä lä, sülanıñda la, xatta azbarza la elektr gına yanıp türür, üzñbızgä in yaqtı lampoçkalar quyıp yïbärñrmñ, tip tä yïbärgäynñm, yümşarzı tğñ. Tik hamam hüzñn birmäy mataşa.* (NM, 476) “Dönüp kadına söylemiştim, bağırıp çağırırdı. Şehir kızlarıyla keyif çatmayı düşündün mü, der. Yanımdan bir adım dışarı göndermiyorum, senden başka kimse kalmamış, diyor. Kara cahil o, ne yapıyorsun... İşin ne olduğunu etraflıca söylemek mecburiyetinde kaldı. Evinde de kilerinde de hatta ambarda da elektrik yanar, kendimize en parlak lambalar koyarım, dedim, o yumuşadı. Ancak hâlâ konuşmamaya çalışıyor.”

Aşağıdaki 6. ve 7. metinlerde ise $\{-(X)rgA\}$ *tura kil-* yapısı gelecek zaman eki $\{-(y)AsAk\}$ ile birlikte kullanılmıştır. Bu kullanım iş, oluş ya da hareketin gelecekte mutlak surette, mecburi olarak yapılması zorunluluğuna işaret eder. 6. metinde eser kahramanı, Uyıldan'ın içine kuşku salmak için söylediği cümlelerinde, bahsi geçen kişinin cimri olduğunu söyleyerek, o kişinin validen izin alıp geldiği takdirde, ona bir yerlerden toprak vermek zorunda kalacaklarını ifade etmiş ve bu ifadesinde $\{-(X)rgA\}$ *tura kiläsäk* yapısını kullanmıştır. Burada geleceğe yönelik bir zorunluluk söz konusudur. 7. metinde de yine böyle bir durum vardır. Burada da $\{-(X)rgA\}$ *tura kiläsäk* yapısı, geleceğe yönelik bir zorunluluğa işaret eder.

6) *Uyıldanga ul iştiñ nizä türüwin tüşündürüp birzi. —Nürüş buyına yaqın yulatmayıq. Bik näfsili, büxil kişi, — tip starşınanıñ küñilinä üyütqı halıp türzı la:— Gubernator tiklīm gubernator xäzrättärinän rıxsät alıp kilgäs, älbittä, uğa qayzandır urın bülip birirgä tura kiläsäk. Qayzanıraq uñaylı bulır, uylaşayıq, — tip hüzin tamamlanı.* (NM, 236) “Uyıldan’a o işin nerede durduğunu açıkladı. — Nuruş kıyısının yakınına yönelmeyelim. Çok aç gözlü, cimri biri, deyip başçavuşun gönlüne kuşku saldı ve: — Vali kadar vali [olan] hazretlerinden izin alıp gelince elbette ona bir yerlerden yer vermek gerekecek. Nereden uygun olur, düşünelim, diye sözünü tamamladı.”

7) *Kombrig kartanı yäyıp haldı la barmağı minän turttı: — Kazak korpusınıñ tıp küstärı bına üşında — Berezovka awılında tura. Berezovka bınan illı saqrım. Eskadronğa urabıraq ütirgä tura kiläsäk, Timäk, altmış yitmiş saqrım, tigän hüz. Komandirzar şında uq tüşündü hüz zur häm aşığıs operatsiya turahında bara.* (UYT, 45) “Tugay komutanı haritayı yaydı ve parmağıyla vurdu: — Kazak bölgesinin asıl güçleri işte burada, Berezovka köyünde. Berezovka buradan elli kilometre. Süvari bölüğünün yanından geçmek gerekecek. Demek, altmış yetmiş sakrım denen laf. Kumandanlar bu anda düşündü, konu ağır ve acele operasyon hakkında.”

Bu şekilde $\{-(X)rgA\}$ *tura kil-* yapısı Başkurt Türkçesinde kullanılan fiil çekim ekleri ile bir arada kullanılarak zorunluluğun, şimdi, gelecek ya da geçmişe yöneldiğini veya şarta bağlandığını ifade etmektedir. Aşağıdaki 8.-11. metinlerde $\{-(X)rgA\}$ *tura kil-* yapısının $\{(X)r\}$ *inı* yapısı ile ve $\{-GAynI\}$, $\{-hA\}$ fiil çekim ekleri ile birlikte kullanımına örnekler verilmiştir.

8) *Yurmatı uqtarı! — tip ah itti Barsa. —Nimä ikänin min dä bilır inım, añlatıp birhägiz! — tinı Almuş, şulay za hürättin mägänähin tüyümları häm yüzü qarayzı. — Hüz ilän äytıp birhălär ni bulğan! — tip maktüb yibärışılärgä dägwa bildirzi. —Bınday maktübtär tik üşulay yazıla. Uluğ xan ünütüp qına turalır, — tip dawam itti Yulaman. — Bınıñ mägänähı täräniräk tä, kiñäräk tä. Hüz! Üşında tüşürülgändi äytıp birıw üsün küpmi hüz yazırğa tura kilir inı. (BR, 404) “Yurmatı okları! diye ah etti Barsa. ‘Ne olduğunu ben de bilirdim, anlatıverseniz!’ dedi Almuş, yine resmin manasını anladı ve yüzü karardı. — Sözle söyleyiverseler*

ne olmuş! diye mektup gönderenlere şikayet etti. — Bu gibi mektuplar sadece böyle yazılır. Yüce han unutmuş herhâlde, diye devam etti Yulaman. — Bunun anlamı daha derin ve geniş. Söz! Burada yazılanları söylemek için çok söz yazmak gerekirdi.”

- 9) *Bındağılar istärinä kilip, kütirilip qarağanda, kiyiz tüşälgän yuldi ikä yaqlap yänhaqsılar tizilip başqaynı indı. Uñ quldarında — üzün hüngülär, hul quldarında — yiz qalqandar. —Bılar bit bizzı yiz qalqandarı minän qıyaş nurzarın sağıldırıp huqırayttı. Üşündayzı minä tığında şahinşah harayında **kürirgä tura kilgäyni**, —tip bışıldanı Ğusam Äsfändiyärgä. —İyi, aptıratılardı! — tip baş qaqtı Äsfändiyär.* (BR, 229) “Buradakiler akıllarına geldiklerine göre, keçe döşenmiş yola iki yandan can bekçileri dizilmiş. Sağ kollarında, uzun süngüler, sol kollarında bakır kalkanlar. — Bunlar bakır kalkanlarıyla güneş ışıklarını püskürtüp bizim gözlerimizi kamaştırdı. Böylelerini benim orada Şahinşah’ın sarayında görmem gerekiyordu, diye fısıldadı Gusam, Esfendiyer’e. — Evet, şaşırtıldılar, diye başını salladı Esfendiyer.”
- 10) *Aldan hüyläşilgänliktän, Musa Mürtazındı Bikin yağımlı qarşılardı. — Bırınsı tapqır üsraşırğa tura kilhä lä, hızzıñ xaqta bıyış **işürigä tura kilä**. «Başqurtıstan häm Başqurt gäskärzäri grajdandar hugışında» tigän kitabıgızı la qızıqıñıp uqıp sıqtım, — tip, VKP(b) Başqurtıstan ülkä komitetiniñ bırınsı sekretarı Bikin duştarsa kürışti. Unıñ tanawı tängälindä gınä qaldırılğan süm qara mıyığına häm artqa taralğan quyı säsinä häm qara yüzünä iğtibar itip: «Bulaşev xaqı. Yähüt bulha la, yaqşı kışi kürinä», — tip uylanı Mürtazin. (MB, 231) “Önceden konuşulduğundan dolayı Musa Murtazin’i Bikin iyi karşıladı. — İlk defa görüşmek gerekse de sizin hakkınızda çok fazla şey duymak lazım. ‘Başkurdistan ve Başkurt askerleri iç savaşta’ adlı kitabınızı ilgiyle okudum, deyip VKP(b) Başkurdistan ülke komitesinin birinci sekreteri Bikin dostça görüştü. Onun burnunun önündeki kapkara bıyığına, arkaya taranmış gür saçlarına ve kara yüzüne dikkat edip, ‘Bulaşev haklı, Yahudi de olsa iyi biri gibi görünüyor’ diye düşündü Murtazin.”*
- 11) *Sälimä unı ayırata säyir bir tüygü minän yarata: uğa başqalarzan bir ni minän dä tip äytirlik ayırılmağan, yıwantırırq urta buylı, qalın qara qaşlı, kiñ, tükä mañlaylı, aqıllı qaraşlı bul yabay yığıt dünyala tiñi bulmağan matur bulıp kürinä. Ul uğa hüqlanıp bütä almay. Ni gınä qılanha la, ni gınä hüylähä lä, Xämit uğa gäjäp hüykümlü bulıp kürinä. Unıñ här vaqt Xämitkä qarap, unı kürip kinä türğühü, ul bulğan urında bulğıtı, ul hulağan hawanı hulağıtı kilä. Ä indı ällä nizä bir unıñ minän biriki awız hüñ **hüyläşirgä tura kilhä** lä, unıñ şatlıgınıñ igi-sigi bulmay. (Uİ, 278) “Selime onu ayrıca, garip bir duygu ile seviyor: Başkalarından çok fazla farklı olmayan, biraz şişman, orta boylu, sık karakaşlı, geniş, açık alınlı, akıllı bakışlı bu genç, ona dünyada eşi olmayan bir güzel gibi görünüyor. O ona hayranlığını engelleyemiyor. Ne yaparsa, ne söylerse*

Hemit ona son derece sempatik görünüyor. O her an Hemit'e bakıp, görmek; onun olduğu yerde olmak; onun soluduğu havayı solumak istiyor. Ama artık onunla bir iki ağız laf konuşmaya bir fırsat doğsa da onun mutluluğunun hesabı yok.”

3.2.6 {-mAk} *käräk*

3.2.6.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde gereklilik ifade etmek üzere kullanılan {-mAk} *käräk* kuruluşu, herhangi bir şahıs eki ile çekime girmeden kullanılmaktadır. Şahıs eklerini almadığı için bu yapı, daha çok genel geçer hükümleri ifade etmek için, genellikle de soru cümlelerinde kullanılır (Yuldaşev 1981: 267; Zeynullin 2002: 281). Bu durumda {-mAk} *käräk* kuruluşu, *ni* “ne, hangi”, *nisik* “nasıl”, *qalay* “hangi” vb. gibi birtakım soru kelimeleri ile birlikte kullanılarak, yapılacak iş, oluş ya da hareketin nasıl, ne şekilde yapılması gerekliliğini sormak üzere, soru cümleleri içerisinde yer almaktadır.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Başkurt Türkçesinde {-mAk} *käräk* kuruluşunun olumsuzluk şekli, {-mAk} isim-fiilinden önce olumsuzluk eki {-mA-} nin kullanılması suretiyle yapılmaktadır. Olumsuzluk şekli ile konuşucu ya da anlatıcı hareketin yapılmaması gerekliliğine işaret eder: *almamaq käräk* “almamak gerek”, *bilmämäk käräk* “bilmemek gerek”, *yazmamaq käräk* “yazmamak gerek”.

3.2.6.2 İşlevler

3.2.6.2.1 Gereklilik

{-mAk} *käräk* yapısı yukarıda belirtildiği üzere, soru cümlelerinde gerekliliğin ne yönde olacağını sormak için kullanılmaktadır. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Uyıldan, Hacı'ya giderken yolda aldığı haberle ilgili bazı şeyler düşünmektedir. Bu düşünceler içinde Uyıldan, bir yandan haberin doğru olmama durumunda bu dedikoduyu yayan kişiye neler yapacağını planlarken, diğer yandan haberin doğru olması hâlinde ne yapacağını bilememekte ama böyle bir durumda da sessiz kalmak istemektedir. Bütün bu mülahazalardan sonra Uyıldan, *Bır katorjan bisänjdi quyınıñdan tigiläy tartıp alhın da, nisik tüzip türmaq käräk bıga?* cümlesiyle yaşadığı bu durum içerisinde buna nasıl sabredilebileceğini kendi kendine sormaktadır. O, bu sorusunu {-mAk} *käräk* yapısıyla işaretleyerek ifade etmiştir. Yapı bu cümlede *nisik* soru kelimesiyle birlikte anlam kazanmaktadır.

- 1) *Xajıga barıp yitkänsi, ällä nämälär uylap büttü ul. Ägär bıl xäbär dırış bulmaha, tigi lästit taratqan kişini bir xälgä tünkätäsäk, bigiräk külä başlanılar. Ägär dırış hüž bulha... Ul saqta ni işläysäğin anıq qına bilmäy Uyıldan, ämmä binday işti ündäşmäy ginä ütkärip yibärä*

halığı yuq. Bır katorjan bisäñdǎı quyıñıñdan tigiläy tartıp alhın da, nisik tüzip türmaq kārāk bıga? (NM, 312) “Hacı’ya gidinceye kadar neler düşündü o. Eğer bu haber doğru değilse, o dedikoduyu yayan kişiyi bir hâle sokacak, çoğu gülmeye başladılar. Eğer doğruysa... O zaman ne yapacağını açıkçası bilmiyor Uyıldan, ama böyle bir işi ses çıkarmadan geçirmek istemiyor. Bir kürek mahkûmu hanımını öyle çekip alsın da, buna nasıl sabretmek gerek?”

Aşağıdaki 2. metinde ise, eser kahramanı kendi kendine düşünmekte ve bu esnada da bazı çıkarımlara varırken bir yandan bazı şeyleri de sorgulamaktadır. Kendi tarafında olanları inandırdığını düşünen kahraman, diğerlerini nasıl inandırmak gerekliliğini sormakta ve bu sorusunu {-mAk} *kārāk* yapısıyla ifade etmektedir. *nisik* soru kelimesi yine bu cümlede de yapıya eşlik etmek suretiyle soru anlamı kazandırmaktadır.

- 2) *Üzinikilärzǎı şulay ıñandırzı şikillǎ. Tik başqalarzıñ ünñ nisik tuqmaq kārāk? Yitmähä, tar ğına bilämäñdän bır azım sitkä kitä almağan xäldä? Bılgäñǎ lä, bilmägäñǎ lä bır nämäñǎ tıqıy: küñbayışqa!.. Bırünğular şulay vasiyat itkän!.. Xatta yañınan mäñgılık xäräkät bildähǎ — satraşqa, unıñ küktäğǎ hürätǎ bulğan satraş yündüzünä tabınıwsılar barlıkqa kildǎ.* (BR, 278) “Kendininkileri inandırdı gibi. Fakat diğerlerinin sesini nasıl kesmek gerek? Üstelik daracık mülkiyetinden bir adım dışarıya gidemez durumda? Bileni de bilmeyeni de aynı şeyi söylüyor. Batıya! Eskiler böyle vasiyet etmiş! Hatta yeniden sonsuzluk hareket işareti, haça, onun gökteki sureti olan haç yıldızına tapanlar ortaya çıktı.”

Aşağıdaki 3. metinde, {-mAk} *kārāk* yapısı *qalay* soru kelimesi ile birlikte aynı cümlede yer alarak, hareketin nasıl yapılması gerekliliği sorusunu sormak için kullanılmıştır. Eser kahramanı İştügan, hasta durumda olan, hatta ölecek gibi olan kişi hakkında yaptığı yorumda, ondan bu durumu nasıl saklamak gerektiğini sormaktadır.

- 3) *«Isındı hüyläymǎ ikän bıl aǵayım? Awırıw za bit indǎ, ülim şikillǎ ük, tıwmıştan kişiniñ mañlayına yazılıp quylğan. Şulay bulğas, unan qalay haqlanmaq kārāk?!» — İştüğan mikrobtar xaqındağǎ hüzzän tağı äylänä tiräläğǎ türmüşqa küstǎ.* (ZB, 24) “Bu ağabey gerçeği mi söylüyor? Hasta da şimdi, ölecek gibi, kişinin alnına doğuştan yazılmış. Böyle olunca, ondan nasıl kaçılabilir ki?” İştügan mikroplar hakkındaki sözden etraftaki hayata geçti.”

Aşağıdaki 4.-6. metinlerde de {-mAk} *kārāk* kuruluşunun bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 4) *Musa saq küllüp yıbärmäñǎ: bında huğış, qıyralış, ä bıl säyır poruçik balalar şüğülünä qağılgandı huraşıp mataşa. Tapqan vaqıt! Bında tupaşlıq, vaxşılık, ä äkiät dünyahı — müğjizä, tılsım häm güzällik. Nisik itip bınawında, üz ilñdän yitǎ dingiz, yitǎ taw aryağındağǎ sit-yat yırzä, awız*

tultırıp äkiät hüyläp ultırmaq kārāk? (MB, 34) “Musa hemen gülmedi. Burada savaş, felaket, ama bu garip subay çocukların işleriyle ilgili sorular sormaya çalışıyor. Zaman buldukça! Burada kabalık, vahşilik, ama masal dünyası, mucize, sihir ve güzellik. Nasıl yapıp burada, kendi ülkesinden yedi deniz, yedi dağ diyarındaki yabancı yerde, ağza geleni söyleyip masal anlatmak gerek?”

- 5) *Yarar, yarar, qūzağı, bürsülma. Ūşında ğına ultırıp türürmün,— tip yawap birzī Bibisara abıstay. Qunaq üyünä sıqmanı. Ūşında, aş üyündä, ayaq bükläp türgä minäp ultırzı. Uğa, üzlükhüz tātildäp türürğa yaratqan kişigä, qunaq üyündä yapa-yañğız ni işläp ultırmaq kārāk. Bında, ismaham, ul iş minän mäşğül kişilärzī lä hüzgä tarta ala.* (Üİ, 184) “Tamam, tamam, dünür rahatsız olma. Burada otururum, diye cevap verdi Bibisara nine. Misafirhaneye çıkmadı. Orada, yemekhanede ayaklarını bağlayıp, baş köşeye çıkıp oturdu. Ona, aralıksız cıvılamayı seven kişiye, misafirhanede yapayalnız ne yapmak gerek. Burada, elbette o iş ile meşgul kişileri de sorguya çekiyor.”
- 6) «Ni yüräğın minän uğa halqın qaramaq kārāk», — ti Kinyä. Ūzinñ dä küñlī tınısladı. Küzgü zähär halqındar za, äsī yildär zä tüyülmağan tüşlū. Hunğı kündärzä ul iş buyınsa tirä-yaq awıldarğa sıgıp qaytqılam, Sıtırmandığı üzi astırışqan mäzräsägä barzı. Undağı uqıwzar yarayhı uq küylänip algaynı indī. (K, 337) “Kinye ‘Ona nasıl soğuk davranmak gerek’ der. Kendi gönlü de sakinleşti. Güzünki öfkeli soğuklar da acı rüzgârlar da hissedilmiyor gibi. Son günlerde o iş için etraftaki köylere gidip geldi. Sıtırman’daki kendi açtırdığı medreseye gitti. Oradaki öğrenciler gayet iyi eğitim almış tabi.”

3.2.7 {-X}w} kārāk

3.2.7.1 Kullanım

kārāk kiplik kelimesinin isim-fiil eki {-X}w} almış fiilden sonra getirilmesiyle ortaya çıkan bu yapı, Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade eder. Yapının gereklilik anlamına Yuldaşev ve Zeynullin kısa da olsa değinmişlerdir (1981: 267; 2002: 281). {-X}w} *kārāk* yapısı, belirli bir şahsa yönelmeden daha genel bir şekilde üçüncü şahısta kullanılabildiği gibi, kendinden önce yönelme hâli eki almış bir zamirle kullanılarak belirli bir şahsa yönelebilmektedir. Bu durumda yapıyı şu şekilde formüle edebiliriz.

şahıs zamiri+yönelme hâli eki fiil+ {-X}w} kārāk

{-X}w} isim-fiil ekinin Başkurt Türkçesindeki değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. {-X}w} eki ünlüyle biten fiillere yardımcı ünlü almadan doğrudan doğruya -w ekini alarak bağlanır: *başlaw* “başlamak”, *oquw* “okumak”, *yürüw* “yürümek”, *qaraw* “bakmak”, *haylaw* “seçmek”.

2. Ünsüzle biten fiillerden sonra ek *-ı, -i, -ü, -ü* yardımcı fiillerinden birini alarak bağlanır: *alıw* “almak”, *yazıw* “yazmak”, *bılıw* “bilmek”, *barıw* “ulaşmak”, *hürüw* “sürmek”, *türüw* “durmak”, *kütüw* “beklemek”.

Yapı, bu şekilde belirli bir zamire yöneldiğinde, şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibi olmaktadır:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>miñä yazıw kārāk</i> “yazmalıyım”	<i>bizgä yazıw kārāk</i>
2. şh.	<i>hiñä yazıw kārāk</i>	<i>hizgä yazıw kārāk</i>
3. şh.	<i>uğa yazıw kārāk</i>	<i>ularğa yazıw kārāk</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>miñä kütüw kārāk</i> “beklemeliyim”	<i>bizgä kütüw kārāk</i>
2. şh.	<i>hiñä kütüw kārāk</i>	<i>hizgä kütüw kārāk</i>
3. şh.	<i>uğa kütüw kārāk</i>	<i>ularğa kütüw kārāk</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

{-(X)w} *kārāk* kuruluşunun olumsuzu da yapının sonuna *tügıl* olumsuz kiplik kelimesinin getirilmesiyle gerçekleşir. Hareketin olumsuz yönde gerçekleşmesi gerekliliğini vurgular. Şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>miñä alıw kārāk tügıl</i> “almamalıyım”	<i>bizgä alıw kārāk tügıl</i>
2. şh.	<i>hiñä alıw kārāk tügıl</i>	<i>hizgä alıw kārāk tügıl</i>
3. şh.	<i>uğa alıw kārāk tügıl</i>	<i>ularğa alıw kārāk tügıl</i>

Soru Şekli (*Hüraw Formahı*)

Bu kuruluşun soru şekli ise {-(X)w} *kārāk* yapısının ardından {-mX} soru ekinin kullanılmasıyla meydana gelir. Soru şekli ile konuşucu ya da anlatıcı herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerekliliğini sormaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>miñä barıw kārākmı</i> “gitmeli miyim”	<i>bizgä barıw kārākmı</i>
2. şh.	<i>hiñä barıw kārākmı</i>	<i>hizgä barıw kārākmı</i>
3. şh.	<i>uğa barıw kārākmı</i>	<i>ularğa barıw kārākmı</i>

3.2.7.2 İşlevler

3.2.7.2.1 Gereklilik

{-(X)w} *kārāk* yapısı Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu yapı ile konuşucu ya da anlatıcı, önermesinde herhangi

bir iş, oluş ya da hareketin yapılması gereğine işaret eder. Aşağıdaki 1. metinde eser kahramanı Arıslan, karşısındaki kişiye dikkatli ve temkinli olması yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Onun izini takip ederlerse yakalamalarının büyük ihtimal olduğunu söyleyen Arıslan, *Küşlü — qurqınıs tüğil, üslinän haqlanıw kăräk* cümlesiyle, güçlü ve korkunç olanlardan değil, öfkeli olandan korunmak gerektiğini vurgulamaktadır. Bu gerekliliği Arıslan, $\{-(X)w\}$ *kăräk* yapısıyla ifade etmektedir.

- 1) *Unıhı yaqşı... — Arıslan başın iyip bırawıq uylanıp türzü, — Ā min hiñä şunı äytmäksimın... Yanğız yürühän dä, kümäk bulhağız za, abay bul. İziñdi añdıy başlağas, hağalawzarı la ixtimal xäzır. Küşlü — qurqınıs tüğil, üslinän haqlanıw kăräk. Timır hawıtıñdı kiyp yürü. Küldäk işinän, kişğä hizzirmäy gınä... Xatta kilin dä bilmähin.* (K, 289) “O iyi... Arıslan başını eğip bir süre düşündü. — Ama ben sana şunu söylemek istiyorum. Yalnız olsan da çok olsanız da ihtiyatlı ol. İzini takip etmeye başlayınca, yakalamaları da ihtimal. Güçlü, korkunç olandan değil, öfkeli olandan korunmak gerek. Demir zırhını giy. Gömleğin içinden kimse hissetmez bile... Hatta gelin de bilmesin.”

2. metinde Kinye okumanın önemli olduğunu düşünmekte ve bu düşüncesinden yola çıkarak babasının savaşa gittiği zamanlarda Rusça konuşabilmesinin ne kadar iyi olduğunu ifade etmektedir. Bu düşüncenin ardından da *Xäzır hüyläşiw gınä tüğil, yazıwza la uñdı huldı bılıw kăräk* cümlesiyle, onun yaşadığı dönemde ise sadece konuşmanın değil, aynı zamanda da yazabilmenin de gerekli olduğunu ifade eder. Kinye bu düşüncesini ifade ettiği cümlesinde gereklilik anlamı için $\{-(X)w\}$ *kăräk* yapısını kullanmıştır.

- 2) *Bındağı uqıwzın mühimligin Kinyä üzı lä ap-asıq kürä inı. Atahınñ, poxodtarza yürügän saqta üyränip, Russa hüyläşä alıwı qalay häybät bulıp qala. Xäzır hüyläşiw gınä tüğil, yazıwza la uñdı huldı bılıw kăräk. Bıräy yümüş minän kildimı — Rus pisarzäri, Rus çinovniktäri minän hüyläşirgä tura kilä.* (K, 182) “Burada okumanın mühim olduğunu Kinye de apaçık görüyordu. Babasının savaşa gittiği zamanlarda Rusça öğrenip konuşabilmesi nasıl da iyiydi. Şimdi sadece konuşmayı değil, yazmayı da iyice bilmek gerek. Bir iş oldu mu, Rus sekreterleri, Rus memurları ile konuşmak gerek.”

Aşağıdaki 3. metinde, $\{-(X)w\}$ *kăräk* yapısı birinci çokluk zamirine yönelmiş ve zamire durum yüklemiştir. Eser kahramanı arkadaşına bazı yazılar göstermekte ve bunun sebebini açıklamaktadır. Bunları arkadaşına doğru işler yapmanın gerektiğini anlatmak için gösterdiğini ifade eden kahraman, *Düşmandıñ tın alışıñ aldan bilip türüw kăräk bızgä* cümlesiyle, onların düşmanlarının nefes alışını önceden bilmeleri gerekliliğine işaret ederek, arkadaşını uyarmaktadır.

- 3) *Dawam it! Hiñä, revolyutsiya haldatına la, işanmağas, kimğä işanırgä?! Ā bil yazıwzarzı kürhätiwimdin säbäbin dürrüş ayla: qayhı bır nāmälärgä*

qarata küzñĩđĩ niğıraq asıw yäşlik yarhıwına tayanıp qına tüğil, uylap, yıldı, aňlap iş alıp barırğa kārāklıktı tağı bir qat tüşündürüw üsün gınā. Kollektiv xujalıqtar üyüştüra başlaw awıldarza sinfi qarşılıqtarız tağı la kişkiläştirä... Düşmandıñ tın alışın **aldan bilip türüw kārāk** bızgā. (ZB, 376) “Devam et! Sana, inkılap askerlerine de inanmayınca, kime inanmak lazım? Ama bu yazıları göstermenin sebebinin doğru anla. Bazı şeylere göre gözünü iyice açmak, gençlik öfkesine dayanarak değil, düşünüp, anlayıp iş yapmak gerektiğini bir kat daha düşündürmek için. Kollektif iktisadi kuruluşlar kurmaya başlamak, köylerde sınıfsal zıtlıkları daha da keskinleştiriyor. Düşmanın nefes alışını önceden bilmemiz gerek.”

4. metin de {-(X)w} kārāk yapısının gereklilik işlevine örnektir. Metinde kasabadaki tek okulun müdürü Kisiliv hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler verilirken de köylülerin okula ve çocukların okumasına bakış açılarından bahsedilmektedir. Köylülerin bu bakış açısı *ul uqıwzıñ ni kārāğı bar; dünya kütüw üsün ayaq-qulın, haw bulıw kārāk* cümlesiyle ifade edilmiş ve onların okumanın ne gereği var, hayat geçirmek için elinin ayağının sağlam olması gerek şeklindeki bakış açısı {-(X)w} kārāk yapısı ile işaretlenmiştir.

4) Tāw qaraşqa in yabay hām tınıs iş kişihı Kiselev poseloktağı bızñān-bır maktäptiñ, müdiri bulıp işläy. Maktäp binahı bäläkäy gınā, uqıwsılar hamı la ällä ni küp tüğil. İşsilärzñ kübihi, ul uqıwzıñ ni kārāğı bar; dünya kütüw üsün ayaq-qulın, **haw bulıw kārāk**, tip qaray hām balahın bırıwı qata başlaw mınān zavodqa üyränsik itip yürütä başlay. (NM, 338) “İlk görüşte en basit ve sakin işçi Kisiliv, kasabadaki tek okulun müdürü olarak çalışıyor. Okul binası küçük, öğrencilerin sayısı da çok değil. İşçilerin çoğu, o okulun ne gereği var, hayat geçirmek için ayağının elinin sağlam olması gerek, diye bakıyor ve çocuğunu, kuvvetlenmeye başlayınca fabrikaya çırak olarak veriyor.”

Aşağıdaki 5. ve 6. metinlerde {-(X)w} kārāk yapısı geçmiş zamanda kalmış bir hareketin üzerine, konuşucu ya da anlatıcının bu harekete yönelik gereklilik ifadesini anlatmak için *inĩ* ile birlikte kullanımına örnek görmek mümkündür. Burada da konuşucunun geçmişte düşünülmüş bir gereklilik düşüncesini işaretlemesi söz konusudur. 5. metinde *Uğa bır ni zä hıylāw kārākmäy inĩ* cümlesi ile Yemiş’in geçmişte hiçbir şey söylemenin gerekli olmadığı düşüncesi anlatım esnasında işaretlenmektedir. 6. metinde {-(X)w} kārāk inĩ yapısının bu tarz işlevini görmek mümkündür.

5) Üzñiñ yüräğindä qaynağan tüygüların hıyläp bırırzäy bır gınā hüñ zä taba almay tınıp qaldı ul. Hıyüw şatlığı la, ayırılışıw hağışı la unıñ üsün tıl mınān hıyläp tä, nındäy zä bulha ım mınān aňlatırılıq ta tüygülar tüğil inĩ... Ä Yemiş tütüşü mınān üzñiñ tiñhız kişilik bāxıtı irkinä inip sumğaynı. Uğa bır ni zä **hıylāw kārākmäy inĩ**. Uğa Bayrası uşında, yanında bulğas, yitkän. Dünýala Bayras bar. Uğa bütän bır ni zä kārākmäy. (ZB, 117) “O yüreğinde kaynayan duygularını söyleyecek hiçbir söz bulamayıp sessiz

kaldı. Sevmenin mutluluğu da, ayrılmanın özlemi de onun için bunu dile getirmek de, nasıl olursa olsun işaretle anlatılabilecek duygular değildi. Ama Yemiş, tamamıyla kendi kişiliğinin eşsiz özgürlüğü içindeydi. Onun için hiçbir şey söylemek gerekmiyordu. Onun için Bayras'ı orada, yanında olsa yeter. Dünyada Bayras var. Ona başka hiçbir şey gerekmiyor.”

- 6) *İşmirzağa yalınıw kārākmāy inī* indī, tik şulay fatixa ğına birhındār. Suqınıp kithin tūrmāhī, «grajdanin naçalnik»tarı. Ul tamagin qırıp aldı la, yarhıwın başa almağan at şikillī, tağı la küslüräk tawış minän yırlap yībärzī. (UYT, 124) “İşmirza’ya yalvarmak gerekmiyordu artık, ancak şöyle dua etsinler. Zindanı vaftiz edilsin, ‘vatandaşların başkan’ları. Yutkundu ve kızgınlığını bastıramayan at gibi, daha da güçlü bir sesle bağırdı.”

7. metinde ise, {-(X)w} *kārāk* yapısının ifade ettiği gereklilik anlamını geleceğe yöneltmek için *bul-* fiilinin {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile çekime girmiş şekli bir arada kullanılmıştır. *Şirkätti tūra-bara kümāk xujalıqqa äyländirīw kārāk bulasaq* cümlesi ile gelecekte olması gereken bir gerekliliğe işaret edilmektedir.

- 7) *Şirkätti tūra-bara kümāk xujalıqqa äyländirīw kārāk bulasaq. İştär qatmarlana ğına bara. Yitmähä, şunday saqta Xammat ağay za yanda tüğil bit äli. Bir uylahan, unıñ tağı la yawaplı işkä küsürilwi qıwanıslı xäl. Tik bına xäzir İştuganğa kündälik İştä kähäşsi bulırzay kışi lä qalmanı tiyirlik. Dürüş, Äxät bar. Ämmä ul dıwamaldıñ üzinä yitäksı, kähäşsi kārāk.* (ZB, 184) “Şirketi zamanla iktisadi kollektif bir duruma getirmek gerekecek. İşler artıyor. Ayrıca, böyle bir zamanda Hammat ağabey de yanında değil. Bir düşünsen, onun daha da sorumlu bir işe geçirilmesi sevindirici bir durum. Ancak, şimdi İştugan’a gündelik işlerde danışman olacak biri de kalmadı gibi. Doğru, Ahet var. Ama o zıdırın kendisine bir yönetici, danışman gerek.”

Aşağıdaki 8. ve 9. metinlerde, {-(X)w} *kārāk* yapısının soru şekline örnekler verilmiştir. Bu örneklerde söylemenin ve işkenceyi geçirmenin gerekliliği karşıdaki muhataba sorulmaktadır.

- 8) *Bıl maqsatımdıñ da ğämälgä aşmawın äytip tūrūw kārākmı ikän?* Sovyet ilsiliğinä yazğan ğarızalarımıñ işäbi yuq. Nisä barham, küitürgä quşıp sıgaralar. Nihayät, biş ay uzğanda ğına yawap birzılār: tıwğan ilim minän baş tartqaynı...» Bogdanowtıñ yazmahı üşü yırzä üzülüp qalğan. (ÜY, 184) “Bu amacımın da gerçekleşmediğini söylemek lazım mı acaba? Sovyet elçiliğine yazdığım dilekçelerin hesabı yok. Ne zaman gitsem, beklememi emredip çıkarıyorlar. Nihayet, beş ay geçince cevap verdiler. Doğduğum memleketim yüzünden reddedilmişti. Bogdonov’un yazısı o yerde kesilmiş.”

- 9) *Xujabikā Tülküsuraga bir ğinä küz hirpıp aldı la tabın äzirlärgä tütündü. Tärbiäsil xujabikā tarafınan äzirlängän aş-hıw za aşap tuyğhız tämlī*

ini Tülküsure üsün. Xatta başına irikhizzän: «Ğailä yılıhınıñ, aş täminñ qäzırın bilıw üsün, äzäm balahına tütqünlüt yafaları aşı ütıw kăräkmi ikän ällä?» — *tigän uy za kilip quyzı*. (NM, 224) “Hujabike Tülküsure’ya bir göz kırptı ve sofrayı hazırlamaya girişti. Tertipli Hujabike tarafından hazırlanan yemek de [tadına] doyulmayacak kadar lezzetli idi Tülküsure için. Hatta aklına gayriihtiyari. ‘Aile sıcaklığını, yemeğinin lezzetinin kıymetini bilmek için, insanoğlunun esaret işkenceleri geçirmesi mi gerekiyormuş acaba?’ fikri geldi.”

3.2.8 {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kăräk*

3.2.8.1 Kullanım

{-hA} fiil çekim ekini alan *bul-* fiili ve *kăräk* kiplik kelimesinin bir araya gelmesinden oluşan bu yapı Başkurt Türkçesinde tahmin veya bir çıkarımı ifade etmek üzere kullanılır. Tahmin (*speculative*), çıkarım (*deductive*) ve gereklilik (*necessity*) arasındaki semantik bağdan kaynaklanan bu anlam çeşitlenmesinde hem {-hA} şart kipi ekinin hem de *kăräk* kiplik kelimesinin bir araya gelmesinin etkisi büyüktür.

{-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kăräk* yapısı herhangi bir şahsa yönelmeden genel bir tahmin veya varsayımı ifade etmek üzere teklik üçüncü şahısta kullanılmaktadır. Bizim taradığımız eserlerde bu yapının olumsuz ve soru şekline rastlanmamıştır.

3.2.8.2 İşlevler

3.2.8.2.1 Tahmin

{-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kăräk* yapısı, Başkurt Türkçesinde, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareket hakkındaki tahmini ifade etmek üzere kullanılır. Bu yapıda, *bulha kăräk*’ten önce gelen fiil, herhangi bir çekim ekini almış olabilir. Bu çekim eki konuşucunun yaptığı tahmini, değişik zaman boyutlarına taşımaktadır.

Aşağıdaki 1. metinde, ölesiye yapılan savaşın uzun süredir devam ettiği, kan düşmanlarının artık yorulduğu söylendikten sonra, *Hariğülaqtıñ kış nıq kāmıgän bulha kăräk* cümlesiyle Sarıkulak’ın gücünün artık iyice azaldığı yönünde bir tahmin yapılmaktadır. Bu tahmin, {-GAn} *bulha kăräk* yapısı ile ifade edilmiştir.

- 1) Ülmisli küräş, kürähñ baytaq bargan, qan düşmandar arıgan. Hariğülaqtıñ kış nıq **kāmıgän bulha kăräk**. Ul qütülw yulınıñ bir ginä nāmälä azaw tıştärin bürı bığazınan nisik tä ısqındırmay tütüwza ikänñ yaqşı anlay. (UYT, 332) “Ölesiye savaş, herhâlde hayli ilerlemiş, kan düşmanları yorulmuş. Sarıkulak’ın gücü çok azalmış olsa gerek. O tek kurtuluş yolunun ne olursa olsun azı dişlerini kurt boğazından geçirmeden tutmak olduğunu iyi anlıyor.”

2. metinde Galim ve Zühre arasındaki diyalogda Galim'in, müdür olmanın tadına varanın, bu tadı bırakmak istemediği yönündeki varsayımı üzerine Zühre, onun kendini çok beğendiğini düşünerek, ikisinin birlikte hizmet etmiş olmaları tahminini yapmaktadır. Zühre bu tahmininde {-GAN} *bulha kārāk* yapısını kullanmıştır.

- 2) *Ġalim küldü. —Şulay indi, naçalnik bulıp ūyrāngān kiři naçalniklığın taşlağıhı kilmāyızır. Zūhrā ūzīn bik iri tūtqan bil tātāy yigitti ūzūn kīrpiktārī aştınan qızıqhnıp kūzätti hām, ikihi birgä xizmāt itkändür bulha kārāk, tip uylap quyzı.* (NM, 427) “Galim güldü. Şöyle ki, müdür olmanın tadını öğrenen kişinin müdürlüğü bırakması gelmiyor. Zühre kendini çok büyük gören bu sevecen gence uzun kirpiklerinin altından ilgiyle baktı ve ikisi birlikte hizmet etmiş olsalar gerek, diye düşündü.”

3. metinde eser kahramanı Marat, önünden geçen esir grubuna bakmaktadır. Bunların büyük bir kısmı sakallı yaşlılar, geri kalanı ise kadınlar ve çocuklardır. Bu manzaradan sonra, *Marattıñ kūz aldında yuldı aşa sıgıp, il siginā qarap yügirgān bayağı türkūm bulha kārāk* cümlesiyle yazar tarafından bir tahminde bulunmaktadır.

- 3) *Bir-birihinä hıynıp, haldattarğa qurqıw qatış nāfrāt mīnān qaş aştınan qarap tūrğan äsirzärzīñ, urta yāştärzägi haqaltayzan başqahı, qatın-qız, bala-sağa inı. Marattıñ kūz aldında yuldı aşa sıgıp, il siginā qarap yügirgān bayağı türkūm bulha kārāk.* (ÜY, 305) “Birbirine yaklaşıp askerlere korkak bir tavır, nefretle kaşlarını çatarak bakıp duran esirlerin orta yaşlı sakallı olanların dışındakiler kadınlar, çocuklar idi. Marat'ın gözünün önünde yolu geçip, ülkenin sınırlarına bakıp koşan, yeni grup olsa gerek.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler de {-DX/-nX/-zX}, {-GAN} vb. *bulha kārāk* yapısının tahmin işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Arıslanın aňlawınsa, Neptyuev aldan kürip, uñğa hulğa qarap iş itä hımaq. Alğa qararğa la äylänip artqa kūz halırğa la ünütmay bulha kārāk. Alda — üz işi, artta — Aksakov ürnägi, unıñ xalıq mīnān aralaşıp, nındäyzır xästärlik kürirgä mataşıwın Neptyuev ūzınā habaq itip tā alğan tūşlı* (K, 225) “Arıslan'ın anladığına göre, Neptiyuev önceden görüp sağa sola bakıp iş yapmış gibi. Öne bakmayı da dönüp arkaya göz atmayı da unutmuyor olsa gerek. Önde kendi işi, arkada Aksakov örneği, onun halkla karışıp, bir nevi kaygılanmaya çalışmasından Neptiyuev kendine ders almış gibi.”
- 5) *M. Mürtazındıñ tıwtıwına 100 yıl tulıw ayqanlı bil iş, nihäyät, urınınan quzgaldı, axırıhı. Unıñ yürt-muzıyı asıldı. Tırışlıqtıñ ūzaq waqt yaqlaw tapmawı M. Mürtazındıñ Başqurtıstan tarixında tūtqan rolın bahalap yitkirmäw, Uçalı tübäğindägi imi-mimiş xäbärzärzīñ yūrıwı lä nıq*

qamasawlanı bulha kārāk. *Bına bīrikī mişal*. (MB, 407) “Bu iş M. Murtazin’in doğumunun 100. yılı münasebetiyle; nihayet yerinden kalktı. Onun evinin müzesi açıldı. Özverinin uzun süre korunmaması M. Murtazin’in Başkurdistan tarihinde tuttuğu rolüne değer vermeye yetmiyor, Uçalı bölgesindeki söylentilerin yayılması da çok karıştırmış olsa gerek. İşte bir iki örnek.”

3.2.8.2.2 Çıkarım

Başkurt Türkçesinde {-DX/-nX/-zX}, {-GAN} vb. *bulha kārāk* yapısı tahmin (*speculative*) için kullanımından başka ayrıca, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir olay ya da durumdan yola çıkarak, bir iş, oluş ya da hareket hakkında çıkarımda bulunması için de kullanılabilir. Bu durumda, bağlamda bu çıkarımın delillerini görmek mümkündür. Aşağıdaki 6. metinde eser kahramanı alt kattaki ziyafetten bahsetmektedir. Katların arasındaki duvar kalın olmadığı için alt kattaki sesleri duyan kahraman, sadece kadınların sesinin geliyor olmasından hareketle, ziyafette az kişi bulunduğu yönünde bir çıkarım yapmaktadır. Onun bu çıkarımı, sonrasında devam etmekte ve gelen seslerden hareketle biri ince, biri kalın sesli olmak üzere iki kişi olduğunu ifade etmektedir.

6) *Aşqı qatta la mäjliş bara. İtajdar arahı qalın tüğıldır, işitilä. Mäjliştä kişi az bulha kārāk, qatın-qızzar tawışı ğına yañğıray. Ular yä yırlaşıp alalar; yä tınalar. Kürähñ, bıl vaqıt hüyläşıp ultıralarız. Şunan tağı yırlap yibärälär. Ällä ikñ ğinä kişi: bīriñ — qalınıraq, ikñsiñ nāzık tawışlı*. (UYT, 494) “Altındaki katta da ziyafet devam ediyor. Katların arası kalın değildir, işitiliyor. Ziyafette az kişi olsa gerek, sadece kadınların sesi yankılanıyor. Onlar kâh şarkı söylüyorlar, kâh susuyorlar. Galiba bu vakitlerde konuşuyorlar. Sonra tekrar şarkı söylüyorlar. Belki sadece iki kişi: Birisi daha kalın, diğeri ince sesli.”

7. metinde ise, yazar olay örgüsünü anlatırken olaya dahil olmakta, kahramanların ruh durumlarını ifade etmek için birtakım üslup özelliklerine başvurmaktadır. Burada da yazar, *Bibiş, haman unı hataşa tip uylap bulha kārāk, tağı şul bñ hüñ qabatlanı* cümlesiyle, Bibiş’in sözünü tekrarlamasından hareketle, onun, hâlâ Yemiş’in sayıkladığını düşündüğünü söylemekte ve böylece bir çıkarım yapmaktadır. Bu çıkarım, {- (X)p} *bulha kārāk* yapısıyla ifade edilmiştir.

7) *Bibiş, haman unı hataşa tip uylap bulha kārāk, tağı şul bñ hüñ qabatlanı: —Äyttim, yürümä, tinim. Sığıp yürürlük xälñ, barmı ni indñ hinñ? Qürü hüväkkä qaldın da baha xäzır.. —Yimış tirlñ işñ usı minñ apahınñ biläğñä tütündü*. (Uİ, 270) “Bibiş, hâlâ onu sayıklıyor diye düşünmüş olsa gerek, sözünü tekrarladı. ‘Söyledim, gitme dedim. Çıkıp gidecek hâlin var mı senin? Kuru kemikle kaldın artık.’ Yemiş terli sıcak avucuyla ablasının eline tutundu.”

8. metinde, eser kahramanı Kinye, Ayım’a Muhabbetname hakkında bir şeyler anlatmaktadır. Bu sırada bazı kelimeleri anlayamayan Ayım, Kinye’nin sözlerini yanlış anlar. Bunun üzerine Kinye, Muhabbetname’nin eski bir kitap olmasından dolayı bazı kelimelerin de anlaşılmasız olması yüzünden Ayım’ın hedefi garip bir gövde, korkunç bir düşman olarak anladığı çıkarımını yapmaktadır.

8) *Qız urınına yığit üzi üyaldı. Ällä nisik, yäphiz äytildı şikillı. Nişana, uq atıw, imiş... Ällä añlamanımı? «Müxäbbätnamä» kitabı bik küptän yazılğan şu., İşkürgändir, hüzzäri añlayışızğa äylängändir. Şunıñ üsün dä Ayım mārāy-nışanani ğärip hın—qurqınıs düşman tip añlanı bulha kārāk. Kinyä uğa qızıq itip tüşündürüp birzi. Barıbir añlamanı. (K, 148)* “Kızın yerine genç utandı. Biraz rahatsız söylendi gibi. Münasebetsiz, ok atmamış... Acaba anlamadı mı? ‘Muhabbetname’ kitabı çok önceden yazılmış. Eskimiştir, sözleri anlaşılmasız olmuştur. Bunun için de Ayım, hedefi garip bir gövde, korkunç bir düşman olarak anlamış olsa gerek. Kinye, ona örnek verip anlattı. Yine de anlamadı.”

9. metin de {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kārāk* yapısının bu tarz işlevine örnektir.

9) *Poezd kilgänsi vaqıt bar äli. Min sitkäräk, xäzir yapraqtarı qıwara başlağan sağanlıqqa barıp, aǵasqa hüyaldım. Qarabay, minän nindäyüzir hüiz kütkändäy, türzü-türzü la şunan sabır ğına qıäfät minän alǵı ayaqtarın huzıp yırgä yattı. Üzinsä nizir uylanı bulha kārāk. Minıñ qapıl küñilim tulışıp, tändärım yanıp kitti. (UYT, 370)* “Trenin gelmesine daha vakit var. Ben dışarıda şimdi yaprakları kurumaya başlayan ağaçlığa gidip bir ağaca dayandım. Karabay, benden bir söz bekliyor gibi, durdu durdu ve sonra sabırlı bir şekilde ön ayaklarını açıp yere uzandı. Kendince birşeyler düşünmüş olmalı. Benim ansızın gönlüm dolup vücudum yandı.”

3.2.9 {-AhI/-yhI} *bar/ıuq*

3.2.9.1 Kullanım

{-AhI/-yhI} *bar/ıuq* yapısı, Başkurt Türkçesinde gereklilik ve zorunluluk kiplik anlamlarını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Poppe *the participle of necessity* başlığı altında Başkurt Türkçesinde {-AhI/-yhI} *bar* analitik kuruluşunun gereklilik anlamı ifade ettiğini belirtmiş; ancak, verdiği örneklerde İngilizce çeviri yaparken, bu yapıyı istemek fiili ile karşılamıştır. Örneğin; *alahım bar* “I want to take” (there is my necessity of taking) şeklinde çevrilmiştir (1964: 49). Yuldaşev ise {-AhI/-yhI} *bar* şeklindeki analitik yapının Başkurt Türkçesinde gereklilik kipini oluşturduğunu belirtmiştir (1958: 171). Ayrıca Başkurt Türkçesinde kelime yapımı ve fiil sistemini incelediği diğer bir eserinde {-AhI/-yhI} *bar* kuruluşunu *doljenstvovatelnoe naklonenie* “zorunluluk kipi” şeklinde ayrı bir başlık altında inceler. Kormuşin de bu yapıyı, Başkurt Türkçesinde gereklilik ifadesi olarak ele

alıp incelemiştir (1988: 358). Zeynullin de bu yapının gereklilik ifade ettiğini belirtmiş ve örnekleriyle incelemiştir (2002: 272). Bütün bu görüş ve düşüncelerin yanında, bu yapı ile ilgili olarak farklı görüş ve tezler de söz konusudur.

Kiyekbayev, bu yapıyı *tıstan мәjbur itilgän tıläk* “Dıştan mecbur edilen dilek” başlığı altında ele alıp inceler (1966: 118). Serebrennikov ve Gadjeva ise, genel Türkçedeki {-AsI} ekini *jelatelnoe naklonenie* “istek kipi” içinde ele alır (1986: 207).

Görüldüğü üzere, {-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısı, gereklilik ve istek gibi iki kiplik anlam arasında kalmıştır. Yapı bize göre de Başkurt Türkçesinde gereklilik anlamı ifade etmektedir; ancak, bu gereklilik, kuvvetli istekten doğan bir gereklilik olmalıdır. Zaten, gerekliliğin tabiatında ve temelinde bir istek anlamı bulunmaktadır. Kişi istekleri yönünde gerekliliği hissedebilmektedir. {-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısının sunduğu gereklilik zaman zaman mecburiyete doğru da gidebilmektedir.

Bu yapıda *bar* kelimesi ile olumluluk, *yuq* kelimesi ile ise, olumsuzluk ortaya çıkmaktadır.

3.2.9.2 İşlevler

3.2.9.2.1 Gereklilik

{-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısı, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareket üzerinde bir gereklilik ifade etmesiyle oluşur. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Lenin’i görmüş ve savaşa girmiştir. Bundan hareketle işlerin onu beklediği ve onun köyü daha aydınlık günlere taşınması gerektiği düşüncesi *Ularzı la hıgılmay-bügülmäy ütäyhı, awıldı yaqtınan yaqtığa yitäkläyhı* *bar* cümlesiyle ifade edilmektedir. Hammat’ın bu gerekliliği {-AhI/-yhI} *bar* yapısıyla işaretlenmiştir.

1) *Bılar bit bütähı lä üzliğinän üzzärı gınä işlänä tırğan iştar tügıl. Bütähınän alda Xammattı, üz küzzärı mınän Lenindı kürgän, awır revolyutsion küräş yulı ütkän Bolşeviktı kütä bit bul iştar. Ularzı la hıgılmay-bügülmäy ütäyhı, awıldı yaqtınan yaqtığa yitäkläyhı bar bit Xammattı! İyı, alda bit unı tağı la awır; läkin xürmätli iştar kütä.* (ZB, 168) “Bunların hepsi kendiliğinden, kendi kendine olan işler değil. Hepsinden önce Hammat’ı, gözleriyle Lenin’i görmüş, zor inkılap savaşının yolundan geçen Bolşeviği bekliyor bu işler. Hammat’ın onları da eğilip bükülmeden yapması, köyü daha da aydınlık günlere götürmesi gerek. Evet, önünde onu daha ağır, fakat itibarlı işler bekliyor.”

2. metinde, eser kahramanı Kinye, çok okumuş olsa da kendisine başkaları tarafından söylenen daha çok okuması gerektiği düşüncesini *tağı bik küptı yıntıkläp üyränähı bar ikän äli* şeklindeki cümle ile ifade etmektedir. Bu gereklilik,

Kinye için söylenmiş bir gerekliliktir ve bunu aktarıma taşıyan ise *ikān* kiplik kelimesidir. Böylece, gereklilik düşüncesinin Kinye'ye değil de başkalarına ait olduğu işaretlenmiştir.

- 2) *Kinyä bîrawıqqa aptırap qaldı. Xalıqtan küpmi işitip yıyğanı, Ğäräp, Farsı nüxsälärin uqığanı bulha la, tağı bik küpti yñtıkläp üyränähî bar ikān äli. Şulay za bıl fıkır nisiktir sitkä tarta, tarqata hımaq tıyıldı. Unıñ uynıñ hızgändäy, ikilänip, tuqtalıp quymahın tip, küñiln kütarırgä tırıştı Ğäbdissäläm.* (K, 360) “Kinye bir süre şaşkın kaldı. Halktan çok işitip toplamışlığı; Arap, Fars nüshalarını okumuşluğu olsa da, daha da pek çok inceleyip öğrenmesi gerekiyormuş. Böylece bu fikir biraz mecrasından dışarı çıkıyor, düzeni bozuyor gibi hissedildi. Onun düşüncesini anlamış gibi, şüphelenip, durmasın diye neşelendirmeye çalıştı Gebdisselam.”

3. metinde ise, eser kahramanı İskender'in, romanına düzeltmeler verilmeden önce, bir iki hafta kütüphanede çalışıp, bilgi toplaması gerektiği düşüncesi, *Xäzırgä ihä unıñ, bîr-ikî azna kitapxanala ultırıp, yazasaq äsärinä bāylı mäğlümättärzî tuplayhı bar* cümlesiyle ifade edilmiş ve bu gereklilik, {-AhI/-yhI} *bar* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 3) *Otpuskahın mäjbüri räwıştä dawam itırgä quşılha la, İskändär, qapıl tınıslanıp, bını yaqşığa yuranı. Äğär zä rümandı tikşırgändä tüzätähî yıřzärî tabılha, qabalanmay işlärgä bulır. Xäzırgä ihä unıñ, bîr-ikî azna kitapxanala ultırıp, yazasaq äsärinä bāylı mäğlümättärzî tuplayhı bar.* (ÜY, 92) “İzninin mecburi olarak devam etmesi emredilse de İskender hemen sessizleşip bunu iyiye yordu. Eğer romanı incelediğinde düzeltilmesi gereken yerleri bulunursa, acele etmeden çalışması gerekir. Şimdi ise onun bir iki hafta kütüphanede oturup yazacağı eseriyle ilgili bilgi toplaması lazım.”

Aşağıdaki 4. metinde, eser kahramanı Sibirkey'in bebeği sevmesine ve onunla ilgilenmek istemesine rağmen biraz dinlenmesi gerektiği *Uğa üz xälınä qabat qaytır üsün tınıslanahı bar* cümlesiyle ifade edilmektedir. Bu gereklilik, {-AhI/-yhI} *bar* yapısı ile işaretlenirken, ardından yine Sibirkey'in kendi kendine bazı şeyleri ölçüp biçmesi gerekliliği ise {- (X)rgA} ile ifade edilmiştir.

- 4) *Qılıy bāpıştı ülip yarata, haman da qulınan tüşürmäy, tündärin ütä sığa. Ä Sibärkäy tınıslanıp, kisırgändärinän alyıp yuqlay. Uğa yal itırgä, kisırgändärin qaytanan barlarğa, bahalarğa kăräk, vaqıt kăräk. Uğa üz xälınä qabat qaytır üsün tınıslanahı bar... Yaylap uylanırğa, kisırgändärin yañınan sama bızmandärinä halırğa... Vaqıt dawalay, Saftıyakay hılw! (U, 463)* “Kılıy bebeği ölesiye seviyor, hiç de elinden düşürmüyor, gecelerini geçiriyor. Ama Sibirkey sakinleşip, yaşadıklarından yorulup uyuyor. Onun dinlenmesi, tecrübelerini yeniden hatırlaması, değerlendirmesi gerek, zaman gerek. Onun kendi hâline yeniden dönmesi için dinlenmesi

gerek. Yeri geldikçe düşünmeli, tecrübelerini yeniden kantara koymalı... Zaman deva oluyor, güzel Safiyacığım!”

Aşağıdaki 5.-8. metinlerde, {-AhI/-yhI} *bar* yapısının bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 5) *Bızzıñ kiwıktıki äz gınä bayram ithä, tüşüp bıyihä lä — ni işlähä lä kürinip bara. Ä irlı qatın ällä nizär zä qılanalı — türtüp kürhätip barmayzar. Unıñ yaqlawsıñı bar. Kisä buldım tinıñmı äli klubta? Änä şulay ul!* (UYT, 500) “Bizim gibiler çok az bayram yapar ve ne yapsa görünür. Ama kocası olan kadın nasıl hareket eder, vuramazlar. Onu koruyan birisi gerek. Akşam oldu mu kulüpte? İşte böyle!”
- 6) *Bıl kündü Tülküsurä minän Ruman awılğa barıp kilrgä yııngaynı. Tülküsuranıñ, üs-başın almaştırarı, ata-äsähin kürähı, bigırägında ihä Uyıldandı üsratıp hüyläşähı bar. Rumanıñ ällä ni yümüşü bulmaha la, unan qalısqıñı kilmänı.* (NM, 163) “Bugün Tülküsurä ile Ruman köye gitmek için hazırlanmışlardı. Tülküsurä’nın üstünü başını değiştirmesi, anne babasını görmesi, daha çok da Uyıldan’la karşılaşp görüşmesi gerek. Ruman’ın böyle bir işi olmadığı için kalmak istemedi.”
- 7) — *İştugan mirza, bınıñ üsün hiñä lä räxmät bildirzi bit ul; üz urınına bına tigän pulemetı äzirlänı, tip yibärzi. «Bına tigän»,— tip äytıw, älbittä, minıñ üsün ayırata zur. Ul maqtawzi, räxmätti gämäldä aqlayñı bar äli...* (Uİ, 102) “İştugan mirza bunun için sana da teşekkür etti, kendi yerine işte bu makinalı tüfeği hazırladı, deyip gönderdi. ‘İşte bu’ demek, elbette benim için ayrıca zor. O faaliyetlerinde övünmeyi, teşekkürü haklı göstermesi gerek...”
- 8) *Awıl uramına kırıw üsün bir yılğa aşa sığıp, azıraq ürgä atlayñı bar inı. Şunda la äsähı tuktap yal aldı. Uramdan küp tä barmay bir yurtqa bürüldüler. Sıbıqtan ürılıp balsıqqa qatırılğan üyzü yartılaş qar kümip kitkän. Sitän kärtä arahına uyılğan yıl kapkanıñ asık yırinän atlap ütiwgä üstünä hürü säkmän, ayağına aq tula üyüq minän sabata kıygän yaşıq ir kürındı.* (KKTY, 111) “Köyün sokağına girmek için bir nehir geçip azıcık yukarıya yürümek gerekti. Burada annesi durup dinlendi. Sokaktan azıcık ileride bir eve saptılar. Çubuktan örölüp balçığa bulanmış evi yarıya kadar kar gömmüş. Çit arasına oyulan rüzgâr kapısının açık yerinden yürüyüp geçince, üstüne açık kahverengi ceket, ayağına beyaz çorapla ayakkabı giyen çelimsiz adam göründü.”

3.3 İSTEK KİPİ (*Tılak Hüykälişi*)

Başkurt Türkçesinde istek kipi, gramerlerde değişik anlam çerçevelerinden, değişik bakış açılarından ele alınıp incelenmiş bir kip şeklidir. Dmitriyev, *tılak hüykälişi* başlığı altında incelediği istek kipinin Başkurt Türkçesinde bütün Türk

dillerinde olduğu gibi eskiden kalma bir şekil olduğunu söyler. Bu terimin Latince *optativus* teriminden tercüme olduğunu belirterek, istek kipi ile konuşucunun, gerçek bir düşüncüyü ifade etmediğini, belki de henüz gerçek olmayan; ancak, gerçekleşmesinin mümkün olduğunu düşündüğü olay ya da durum karşısında kendisinin subjektif münasebetini bildirdiğini ifade eder. Bu subjektifliğin istek, şüphe, kararsızlık gibi yönleri olabilir. Dmitriyev bu subjektif duyguların gramerde *tĭläk* terimi ile ifade edildiğini belirtir. O, Başkurt Türkçesinde iki ayrı istek işaretleyicisinden bahseder. Bunlar; teklik ve çokluk birinci şahıslarda kullanılan {-AyIm} ve {-AyIK} fiil çekim ekleridir. Dmitriyev, bu çekimin diğer şahıslarının başka Türk dillerinde kullanılmakta olduğunu; ancak Başkurt Türkçesinde sadece birinci şahsın iki şeklinde korunarak günümüze geldiğini ifade eder. Bu iki çekim ekinin seslenme, çağırma anlamlarından dolayı şekil olarak değil ama anlam bakımından emir olarak düşünülebileceğini söyler. Onun belirttiği diğer istek kipi eki, yine Türk dillerinde kullanılan; ancak Başkurt Türkçesinde sadece, “olsa gerek, galiba” anlamlarına gelen *buğay* kelimesinde kaldığını söylediği {-GAy} fiil çekim ekidir (1950: 178-179).

Yuldaşev, Başkurt Türkçesinde istek kipini *jelatelnoe naklonenie* başlığı altında incelemiş ve istek kipini sunan fiil çekim ekleri ve yapılarını; {-AyIm}, {-AyIK}, {-hXn}, {AhI} *inĭ*, {-hA} *inĭ*, {-(X)r} *inĭ*, {-(X)rgA} *inĭ*, {-GXrX}, Fiil + {-GX} + iyelik eki *kil-* şeklinde vermiştir (1958: 165-172; 1981: 286-288).

Kiyekbayev, hazırladığı Başkurt gramerinde, istek kipini *tĭläk-ündäw hüykälişĭ* başlığı altında incelemiş ve istek kipini, konuşucunun bir işi yapmaya dileğini, niyetini veya maksadını ifade eden kip olarak tanımlamıştır. Kiyekbayev, Başkurt Türkçesinde istek kipini iki gruba ayırır. Bu sınıflandırma aşağıdaki şekildedir:

1. *Tĭläk ündäw hüykälişĭniñ yabay formahı* “istek kipinin basit şekli”
 - a. {-AyIm}, {-AyIK}
 - b. *Tantanalı tĭläk* “güçlü dilek”; {-hXn}
2. *Tĭläk ündäw hüykälişĭniñ quşma formahı* “istek kipinin birleşik şekilleri”
 - a. *İskĭ tĭläk* “içten dilek”; Fiil + {-GX} + iyelik eki *kilä*, {-(X)rgA} *tĭlä-*
 - b. *Niätläniw formahı* “Niyet şekli”; {-mAksI} *bul-*, {-mAksI}, {-(X)rgA} *it-*
 - c. *Tıştan mäjbur ütĭlgän tĭläk* “Dışarıdan mecbur edilen dilek”; {-(X)rgA} *bar*
 - ç. *Ütälmäslĭk tĭläk* “Gerçekleşmeyen dilek”; {-hA} + şahıs eki *inĭ* (1966: 116-119).

Kiyekbayev ve Seyitbattalov başkanlığında hazırlanan Başkurt gramerinde yine *tĭläk hüykälişĭ* başlığı altında incelenen istek kipinin, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketi gerçekleştirmek için dileğini, niyetini ifade ettiği belirtilir. Başkurt Türkçesinde istek kipini sunan fiil çekim ekleri ve yapılar ise; Fiil + {-GX} + iyelik eki *kilä*, {-mAksI}, {-ha} + şahıs eki + {-sI}, {-hA} *inĭ*, {-(X)rgA} fiil + {-hXn} şeklindedir (2004: 107-109).

İşbulatov ise, istek kipini ifade ettiği anlam ayrıntılarına göre sekiz gruba ayırmıştır:

1. *Isın tılāk*; fiil +{-GX}+ şahıs eki *kilä*
2. *Niyätli tılāk*; {-mAkSI} *bul-*
3. *Xäl itiw tılāğı*; {-(y)AsAk}+ iyelik eki *yuq*, {-(y)AsAk} *tügıl*+şahıs eki
4. *Ütiniwli tılāk*; {-hA}+şahıs eki {-sI}, {sI} *älı*
5. *Xıyallı tılāk*; {-hA}+şahıs eki *inı*
6. *Ükiniwli tılāk*; {-hA}+şahıs eki *qalğan ikän*
7. *Qargışlı tılāk*; {-GXr}, {-GXrX}
8. *Şühäli tılāk*; {-GAyI}, {-hA} *yarar inı* (1962: 73-74)

Zeynullin de istek kipini *tılāk hüykäliş* başlığında inceleyen Başkurt dilcilerindedir. O, istek kipinin; {-GI} *kilä* ve Fiil+ emir eki *älı* şeklinde iki tipinden bahseder. İstek kipini, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketi yapmaya, gerçekleştirmeye olan isteği, niyeti veya maksadı olarak tanımlar. Ayrıca istek kipinin anlam bakımından pek çok analitik ve sentetik şekiller yoluyla da Başkurt Türkçesinde ifade edilebildiğinden bahseder. Bu şekiller şunlardır: {-hA} *yarar inı*, {-hA}+şahıs eki {-sI}, {-Gan} *bul*+{-hA}+şahıs eki {-sI}, {-(X)r} *bul*+{-hA}+şahıs eki {-sI}, {-hA}+şahıs eki *inı* /*ikän*, -(X)rGA} *inı*, {AhI} *inı*, {AhI} *bulğan ikän*, Fiil+ emir eki+*inı*, {-mAGAyI}, {-GXrX} (2002: 176-185).

Başkurt Türkçesinde bu şekilde oldukça çok çeşitlilik gösteren istek kipi, Türkiye Türkçesinde de aynı çeşitliliği göstermekle birlikte gramerlerde çoğunlukla {-(y)A} fiil çekim eki ile isteğin ifade edildiği belirtilir (Ergin 1999: 310; Ediskun 1999: 183; Banguoğlu 1995: 443; Korkmaz 2003: 649). İstek kipinin ifadesinde kullanılan fiil çekim ekinde böyle bir beraberlik söz konusu olsa da, kipin çekiminde farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu ekin şahıslara göre çekimi verilirken teklik ve çokluk birinci şahıslar ile üçüncü şahısların çekimi gösterilirken emir ekleri yer almaktadır. Türkiye Türkçesinin gramerini yazan Lewis ve Underhill'de de aynı durum söz konusudur. Her iki dilci de Türkiye Türkçesindeki istek çekimini teklik ve çokluk birinci şahıslarda emir ekleri ile göstermişlerdir (Lewis 1967: 132; Underhill 1976: 423). Elbette, bugün bu emir ekleri, artık emirden ziyade isteği aktarmaktadır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de emir ekleri yine konuşucunun bir istek ve dileğini ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Bir dilde konuşucunun isteği ifade etmesinin çeşitli yolları vardır. İstek kipi bu yollardan biridir. Kılıcıya yönelen kiplik çeşitlerinden biri olan istek, geleceğe yönelir. Kılıcıya yönelen kiplik çeşitlerinin içinde ise rica ile niyet arasındadır.

desire > willingness > intention > prediction (Bybee vd. 1994: 256).

“rica” “istek” “niyet” “tercih”

İstek, niyet gibi kiplik anlamlar daima geleceğe yöneliktir. Kılıcıya yönelen

kipliğin ortak yolu olan geleceklik istekle başlar (Bybee vd. 1994: 254). İstek ve emir arasındaki bağ ve anlam yakınlığı da bu iki kipin geleceğe yönelmesinden kaynaklanmaktadır. Palmer de isteğin kibar bir emir olarak emrin yerine kullanıldığını belirtir ve bunun değişik dillerdeki şekillerini verir. Ayrıca, isteğin (*willingness*) dinamik kipliğin (*dynamic modality*) iki türünden biri olduğu ifade eder. (Palmer 2001: 76, 138).

İstek kipi, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmemesi üzerine istek ve dileğini bildirir. Başkurt Türkçesinde, konuşucu, bu istek ve dileğini farklı şekillerde sunabilmektedir.

3.3.1 {-GX} + iyelik eki *kil-*

3.3.1.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde istek kipini oluşturan bu ilk yapı, {-GX} ekli bir fiilin iyelik eklerini alması ve ardından *kil-* fiilinin kullanılmasıyla oluşur. Bu fiil, yapıda yardımcı fiil olarak yer alır ve şimdiki zaman, gelecek zaman veya geçmiş zamanda çekimlenebilir. Bu yapıyı şöyle formüle etmek mümkündür:

Fiil + {-GX} + iyelik eki *kil-* + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}

Bu istek kipi şeklinin şahıslara göre çekimi ise aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>algım kilä</i> “almak istiyorum” alasım geliyor	<i>algıbiz kilä</i>
2. şh.	<i>algın kilä</i>	<i>algıgız kilä</i>
3. şh.	<i>algıhı kilä</i>	<i>algıları kilä</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yüzgüm kilä</i> “yüzmek istiyorum”	<i>yüzgübüz kilä</i>
2. şh.	<i>yüzgün kilä</i>	<i>yüzgügüz kilä</i>
3. şh.	<i>yüzgühı kilä</i>	<i>yüzgülärı kilä</i>

İşbulatov bu yapıyı, *ısn tıläk* “gerçek dilek” başlığı altında (1962: 73), Kiyekbayev, istek kipinin birleşik şekilleri içerisinde *ışkı tıläk* “içten dilek” başlığı altında incelerken (1966: 117); Zeynullin ise istek kipinin ilk şekli olarak ele alıp incelemiştir (2002: 177). Bu yapı ile ifade edilen istek, geleceğe veya şimdiye yönelik olabildiği gibi geçmişe de yönelmiş olabilir. Bu durumda konuşucu, geçmişte bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi yönündeki bir isteğine işaret etmektedir. Şahıslara göre çekim şu şekilde gerçekleşir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>algım kildĩ</i> “almak istedim”	<i>algıbız kildĩ</i>
2. şh.	<i>algıñ kildĩ</i>	<i>algıgız kildĩ</i>
3. şh.	<i>algıhı kildĩ</i>	<i>algıları kildĩ</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu yapının olumsuz şekli {-mA-} olumsuzluk ekinin, *kil-* fiilinden sonra kullanılması suretiyle oluşur. Fiil, hangi zaman çekimine girmişse onun olumsuzunu oluşturacak şekilde çekime girer.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>hıylägim kilmäy</i> “söylemek istemiyorum”	<i>hıylägibız kilmäy</i>
2. şh.	<i>hıylägıñ kilmäy</i>	<i>hıylägıgız kilmäy</i>
3. şh.	<i>hıylägihı kilmäy</i>	<i>hıylägiläri kilmäy</i>

Olumsuzluk şeklinde konuşucu, söz konusu iş, oluş ya da hareketi gerçekleştirmek istemediğine işaret etmektedir.

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

Soru şekli, *kil-* fiilinin girdiği çekim ekinin {-mX} soru ekinin kullanılması suretiyle yapılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kitkim kilämi</i> “gitmek istiyor muyum” gidesim geliyor mu	<i>kitkibız kilämi</i>
2. şh.	<i>kitkiñ kilämi</i>	<i>kitkiğiz kilämi</i>
3. şh.	<i>kitkihı kilämi</i>	<i>kitkiläri kilämi</i>

Konuşucu soru çekiminde, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceğinin istenip istenmediğini sormaktadır.

3.3.1.2 İşlevler

3.3.1.2.1 İstek

Başkurt Türkçesinde, konuşucu veya anlatıcının bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki isteğini ifade etmek için kullandığı bu yapı, şimdi, gelecek ya da geçmiş zaman içerisindeki bir isteği aktarabilir. Bu durumda yapının yardımcı fiili *kil-* çeşitli zaman eklerini alarak, konuşucunun isteğini, şimdi, gelecek ya da geçmiş zamana yerleştirir. İstek ifadesi için, oldukça fazla kullanım

alanına sahip olan bu yapının benzeri Türkiye Türkçesinde {-AsI} *gel-* şeklinde, edebî dile oranla daha çok konuşma dilinde olmak üzere kullanım alanına sahiptir. Bu yapı ile ifade edilen istek, konuşucu ya da anlatıcının içinde bulunduğu duygu durumundan kaynaklanan ve bu şekilde çeşitli duygu yoğunluklarına bağlı olarak ortaya çıkan bir istek ifadesidir. Kiyekbayev bu yapıyı, bu anlamından dolayı olsa gerek *İşkî tîlâk* “içten dilek” olarak ifade etmiştir (Kiyekbayev 1966: 117).

Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı ne denli bir mutluluk içinde olduğunu ve bu mutluluğundan dolayı, sevinç içinde yapmak istediklerini {-GX}+iyelik eki *kil-* yapısıyla ifade etmektedir. Eser kahramanı mutluluğundan, köydeki bütün yakın arkadaşlarına bu durumu söyleyip, onları uyandırmak istediğine, onları da mutluluğa çağırarak istediğine ve çığlıklar atmak isteğine bu yapı ile işaret etmiştir.

- 1) *Bına ũşũ ũlũ bāxīt xaqında awıladağı āxirättārimā hũylāğım, ularzı la ũyatqım, yāhātīrāk yaqtığa, bāxītka intılrğa saqırğım kilā minñ. Ulay ğına la tũğıl, bũtā dũnyaga hũrān halğım kilā minñ bıl ũlũ bāxītım xaqında! Şul tîlāk mînān min yış qına qālām-qağızğa tũtũnam. Uy, tũygũ, kũyũnũs, hũyũnũstārimdĩ şıgır yāki xikāyā itip qağız bitinā tũşũrũrgā lā āxirättārimā uqtırğa tîlāyım.* (ZB, 224) “İşte bu büyük mutluluğumu köydeki yakın arkadaşlarıma söyleyesim, onları da uyandırasım; hızla aydınlığa, mutluluğa ulaşmaya çağırasım geliyor. Bu kadar da değil, bu büyük mutluluğumdan dolayı bütün dünyaya çığlık atasım geliyor! Bu dileklerle ben sıkça kalem kâğıda sarılıyorum. Düşünce, duygu, dert ve sevinçlerimi şiir veya hikâye olarak kâğıda dökmeyi ve en yakın arkadaşlarıma okutmayı istiyorum.”

Aşağıdaki 2. metinde ise, İlyas’ın kızlarını görmek için sürekli şehre gidip gelmesinin yorucu olduğunu düşünen annesi İrkebike, bu duruma dayanamayıp, çocukları alıp gelmesini söylemiş, torunlarını görmek yönündeki isteğini ise, {-GX}+iyelik eki *kil-* yapısıyla ifade etmiştir. İrkebike’nin bu isteği hem oğlunun bu şekilde yorulduğunu düşünmesinden hem de torunlarına karşı özleminden kaynaklanmıştır.

- 2) *Āsā hũtũ kũrmāğās, tāwgĩ ayzarza Svātłana yış sirlānĩ. Ul kũndārzā İlyas bũtũnlāy xāldān tayzı. Kolxozdar mînān MTS arahın, unan iki-ũs kũngā bĩr qalağa barıp tũrũw sālāmāt kışınĩ lā yũnsũtũr inĩ. Azaq İrkābikā ināy tũzmānĩ, qabatlap: –Alıp qayt indĩ yĩyānsārĩmdĩ, kũrgım kilā, ũzım qararmın, – tĩğās, İlyas ũlāsāhĩnā ũqşap mākān ğınā tanawlı, āsāhĩlāy hap-harı sāsłĩ, kışkay ğınā qızın tıwğan ũyũnā alıp qayttı.* (KKT, 126) “Anne sütü görmeyince sonraki aylarda Svetlana çok hastalandı. O günlerde İlyas tamamen hâlden düştü. Çiftliklerle MTS arasını [gidip gelmek], sonra iki üç güne bir şehre gidip gelmek sağlam kişiyi bile yorardı. Sonra İrkebike nine dayanamadı, tekrarlayıp. ‘Alıp gel artık torunlarıma göresim geliyor, ben bakarım’ deyince İlyas anneannesine

benzeyen yassı burunlu, annesi gibi sapsarı saçlı, küçücük kızını alıp doğduğu eve döndü.”

Aşağıdaki 3. metinde ise, bu defa geçmişte meydana gelen bir istek ifadesi söz konusudur. Eser kahramanının Bayras ve civardaki bütün gençlerle ele ele tutuşmak isteği ifade edilmiştir. Ancak bu istek ifadesi {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki alarak durumun geçmişte gerçekleştiği ve artık bitmiş olduğuna işaret eder.

- 3) *Unıñ da Bayras mınan, uşu tünäräktägi bütä yäštär mınan qulğa-qul tütünüp, yırlap äylängihî kildî. Künjilindä xatta bığasa tanış bulmağan nindäyüzir künläşiwgä üqşaş tüygü la uyanıp quyzı.* (ZB, 36) “Onun da Bayras’la bu civardaki bütün gençlerle el ele tutup şarkı söyleyip dolaşası geldi. Gönünde de şimdiye kadar tanımadığı kıskanmaya benzer bir duyguyla uyandı.”

Aşağıdaki 4. -6. metinler, {-GX}+iyelik eki *kil-* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Yıñıl bulha, hinän hürap ta türmaş inim.— Näqiä yänä bir hirpılıp kınä qarap aldı la kitip barzı, Aqmal urınında türüp qaldı. Unıñ äli Näqiägä şul tiklīm yarzam itkihi kilä. Hürahın maşına, tüzülüş materialı, başqa nämä, xatta aqsa, xäzırzän sıgarır za birir inî.* (UYT, 451) “Kolay olsa sana sormazdım. — Nekiye yine bir sıçrayıp baktı ve gitti, Akmal yerinde durakaldı. O Nekiye’ye çok yardım etmek istiyor. Araba, yapım malzemesi, başka şeyler, hatta para sorsan şimdiden çıkarıp verirdi.”
- 5) *Yäštärziñ işinä ilikkî balta üstahı, İştugandıñ fronttaş duşı Äxät yitaksilik itä. İştugan da bütän İştärzän qalğan vaqtın şunda işläp uzğara. Bik aşığa ul. Yanı uqtıw yılın nisik kınä bulha la şul tüzätülğan, yañırtılğan mäktäptä başlağıhı kilä.* (ZB, 18) “Gençlerin işine, ilk balta ustası, İştugan’ın cepheden dostu Ahet başkanlık ediyor. İştugan da işlerden arta kalan bütün vaktini burada çalışarak geçiriyor. O çok acele ediyor. Her ne olursa olsun yeni öğretim yılına o onarılan, yenileştirilen okulda başlamak istiyor.”
- 6) *Quyı yalın qabartıp, küpirip türğan zur, awır quyrıgün hiltap yibärä. Läpäkäyzär pır tuzıp hawağa kütärilälär. Läkin şunda uq tağı la qümhüzlanıbıraq unıñ üştinä yabırılalar. Kük aygır sabırhızlana, qulaqtarın turgüzüp, ayaqtarın tıp-tıp başıp quya. Unıñ, bıl kiskäy qan işkistärzi bik alısta qaldırıp, yildäy yılıp itkihi kilä. Uğa bınaw dilbigä tutqan malayzıñ awızlıqtı nıq itip tartıp barıwı üqşamay.* (ZB, 513) “Gür yelesini kabartıp, köpürüp duran büyük, ağır kuyruğunu sallıyor. Böcekler dağılarak havaya yükseliyorlar. Fakat daha da fazla aç gözlülük edip onun üstüne saldırıyorlar. Demirkırı aygır sabırsızlanıyor. Kulaklarını kaldırıp ayaklarını pat pat yere vuruyor. Onun bu küçücük kan emicileri çok uzağa fırlatıp rüzgâr gibi koşası geliyor. Dizginleri tutan çocuğun gemi sıkıca çekmesi onun hoşuna gitmiyor.”

3.3.2 {-hA} + şahıs eki + {-sI}

3.3.2.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde istek ifadesini karşılamak için kullanılan bir başka yapı, {-hA} + şahıs eki + sI yapısıdır. Burada şart kipini ifade eden {-hA} fiil çekim ekine istek ifadesini kazandıran {-sI} ekidir. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür:

Fiil + {-hA} + şahıs eki + {-sI}

Yapı bu şekilde fiilden sonra doğrudan doğruya kullanılabildiği gibi, kimi zaman {-GAN} veya {-(X)r} fiil çekim ekleri ile çekimlenmiş bir fiilden sonra da kullanılabilir: *kilgän bulhañsı* “gelmiş olsan”, *barır bulhamı* “gider olsam” vb.

Bu yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>bılhämıñsı</i> “bilmek istiyorum”	<i>bılhäksı</i>
2. şah.	<i>bılhähñsı</i>	<i>bılhähğızsı</i>
3. şah.	<i>bılhäsı</i>	<i>bılhälärsı</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>yazhamı</i> “yazmak istiyorum”	<i>yazhaqsı</i>
2. şah.	<i>yazhañsı</i>	<i>yazhağızsı</i>
3. şah.	<i>yazhası</i>	<i>yazhalarısı</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Yapının olumsuzluk şekli {-hA} fiil çekim ekinden önce {-mA-} olumsuzluk ekinin kullanılması suretiyle oluşmaktadır. Konuşucu, gerçekleşmiş bir hareketin gerçekleştirilmemiş olması yönünde bir isteğini ifade eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>almahamı</i> “almak istemiyorum”	<i>almahaqsı</i>
2. şah.	<i>almahañsı</i>	<i>almahağızsı</i>
3. şah.	<i>almahası</i>	<i>almahalarısı</i>

Soru Şekli (*Hıraw Formahı*)

{-mX} soru ekinin yapının sonuna gelmesi suretiyle soru şekli oluşur.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>bılhämıñsımı</i> “bilmek istiyor muyum”	<i>bılhäksımı</i>
2. şah.	<i>bılhähñsımı</i>	<i>bılhähğızsımı</i>
3. şah.	<i>bılhäsımı</i>	<i>bılhälärsımı</i>

3.3.2.2 İşlevler

3.3.2.2.1 İstek, Yalvarma

Bu yapı, Başkurt Türkçesinde konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olması ve gerçekleşmesi yönündeki bir isteğini, hatta bu isteği doğrultusundaki yalvarışını ifade eder. Söz konusu iş, oluş ya da hareket olup bitmiş, geçmişte kalmıştır. Dolayısıyla konuşucu veya anlatıcı çoğu zaman isteğinin gerçekleşmeyeceğinin, bunun mümkün olmadığını farkındadır; ancak yine de onun isteği yalvarış şeklinde dile gelir.

Aşağıdaki 1. metinde kendisi de asker olmak isteyen eser kahramanı, arkadaşı Alişa'nın silah kuşanarak, ata binip asker oluşu karşısında hayranlık ve kıskançlık duyguları içerisinde, *İx, min dā Alişa şikillī un altı yāštā bulhamsı* cümlesini sarfederek, Alişa gibi on altı yaşında olmayı arzu ettiğini ifade etmiştir. O, kendisinin artık on altı yaşında olamayacağını bilmekte; ancak onun asker olma yönündeki kuvvetli arzusu bu şekilde bir yalvarışla ortaya çıkmaktadır.

- 1) *Ular arahında bizzīñ Alişa la bar inī. Ul xāzır tīgī üzzārī tirāk tūbūndā haqlağan multıqtı tağıp, iyärlī atqa atlanıp, bütünläy kilıştırıp haldat bulıp aldı. Unıñ künbağış säskähī şikillī tulqınlı harı sästärinīñ haldat furajkahı aştınan kězä müğüzü şikillī bütürkälänip sıgıp türüwı Bayrasqa ayırata üqşanı. Ul bütä yüräktän yaratıp ta, künläşip tä dusınan küzİN ala almay ızalandı. «İx, min dā Alişa şikillī un altı yāštā bulhamsı... Un bištā gınähīñ, tip almağan buldılar...— tip, küyünüp uylandı ul. (Uİ, 172) “Onların arasında bizim Alişa da vardı. O şimdi direğin dibinde sakladıkları silahı takıp, eyerli ata atlayıp, tamamen teçhizatlanıp asker oldu. Onun ayçiçeği gibi dalgalı sarı saçlarının, asker kasketinin altından dişi keçi boynuzu gibi dönüp durması Bayras'ın özellikle hoşuma gitti. O bütün kalbiyle sevip de, kıskanıp da dostundan gözünü alamadan hayıflandı. ‘Ah, ben de Alişa gibi on altı yaşında olsaydım... Sadece on beş yaşındasın diye almadılar’ deyip kederlendi.”*

Aşağıdaki 2. metinde anne ve oğul arasında gelin alma yüzünden bir anlaşmazlık söz konusudur. Musa, annesine gelin alacak zaman olmadığını ifade ederken, annesi bunu anlamak istemeyerek, oğluna bakıp *Äzıräk bizzīñ hüzzī lä tūthañsı, ulım* demektedir. Bu sözleyle anne, oğlunun kendi sözlerini ve fikirlerini dinlemediğini ve bundan sonra da dinlemeyeceğini bilmekte; ancak oğlunun bunu biraz olsun farkedebilmesi için bu yöndeki dileğini, {-hA} + şahıs eki + sI yapısıyla ifade etmektedir.

- 2) —*Äsäy, käläş alır mäl tügıl bit. —Ataq, ataq käläş alırğa nındäy mäl käräk tağı? — Musanıñ uy-xıyalın anlamağan häm anlarğa la tılämägän äsä, tüpkä batqan tünüq küzzärİN tünäräkländirip, ayanıslı qaraş taşlanı. — Äzıräk bizzīñ hüzzī lä tūthañsı, ulım. Huğıştan işän-haw qaythañ, Mindäktäğİ Mäsğüt mullanıñ urtansı qızın hiñä qūzalaşırga tigän niätİ lä bar inī atayıñdıñ...* (MB, 202) “— Anne, gelin alacak zaman değil.

— Hey, hey gelin almak için nasıl vakit gerek? —Musa’nın fikir ve hayallerini anlamayan ve anlamayı da istemeyen anne, içe çökmüş donuk gözlerini döndürüp acıklı bir bakış attı. — Azıcık bizim sözümüzü dinleseydin oğlum. Savaşta sağ salım dönersen, Mindek’teki Mesgut molların ortanca kızını sana isteme niyeti vardı babanın...”

Aşağıdaki 3. metinde ise, {-hA} + şahıs eki + sI yapısının {-GAn} fiil çekim ekini almış bir fiilden sonra *bul-* yardımcı fiiliyle kullanılışını görüyoruz. Musa Murtazin, isteksiz bir şekilde haberleri dinlemiş ve keyfi kaçmıştır. Onların içinde bulunduğu zor şartları bilmeyen Sovyet iktidarı için ne kadar çok askerin kanının döküldüğünü düşünüp, pişmanlık çekmektedir. Bunun üzerine arkadaşı, bana haber vermiş olsaydın, demektedir. Haber verilmemiş ve hadise geçmişte kalmıştır; ancak, buna rağmen kahraman haber verilmesi yönündeki isteğini bu şekilde dile getirmektedir.

- 3) *Küñlîhîz xâbärzärzî tıñlağan Musa Murtazındıñ da käyifî üzgärzî. —Min, bındağı awır xäldî bilmäy, Sovyet vıası üsün Başqurt yığıttärinñ küpmi qanın qıyızırttıñ, gümirin üzzırttıñ, — tip ükinis bildirip, ul yüzrüğü minän kiñ yaltlas mañlayın tıñı. — Ä-ä-äx, miñä xäbär itkän bulhaysı!.. (MB, 297) “Gönülsüz bir şekilde haberleri dinleyen Musa Murtazin’in de keyfi kaçtı. ‘Ben buradaki zor durumları bilmeyen Sovyet iktidarı için, Başkurt gençlerinin ne kadar kanını döktüm, ömrünü bitirttim’ diye pişmanlıkla yumruğuyla geniş parlak alnını ovuşturdu. — E-e-eh, bana haber etmiş olsaydın.”*

Aşağıdaki 4.-6. metinlerde {-hA} + şahıs eki + sI yapısının bu şekilde istek işlevine örnekler verilmiştir.

- 4) *Üşü hüyläşwzän huñ Zahiranıñ küñlî qartatahına, atahına, gümümän, üzzärinñ bütä gailähinä işi näfrät minän tuldı. Ularzan, bıl şümlü yırttan, qütülüw yuldarın izläp, tın yuqlamas buldı. Bıtır yäy Yimış qalanan qayıp küringäs: «Şulay uqırğa kitä alham, min dä äzäm bulır inim!» — tip talpındı. Äylängän hayın Yimışkä: «Äy, min dä hinñ kiwük yıtım bulhamısı... Uqıp yürür inim, baxıtlı bulır inim»,— tip hıyınıwı la unıñ uynap tügıl, uylap, üz xälinän qütülür yul izläp äytiwı inı. (ZB, 406) “Bu konuşmadan sonra Zahira’nın gönlü büyük babasına, babasına, genel olarak bütün ailesine nefretle doldu. Onlardan, bu rahatsız evden, kurtulma yollarını arayıp geceleri uyumaz oldu. Geçen yaz, Yemiş şehirden dönünce ‘Böyle okumaya gidebilsem, ben de adam olurum!’ deyip, çabaladı. Her defa geri döndüğünde Yemiş’e ‘Ah, ben de senin gibi yetim olsaydım... Okurdum, mutlu olurum’, diye yaklaşması da oynayarak değil, düşünerek kendi durumundan kurtulma yollarını aramasıydı.”*

- 5) *Isınlap ta, bıl arala ul da üz gümirinñ nindäyzir in qäzirlı bır ülüşü yuğalğan, yüräğiniñ in türı buşap qalğan kiwük tüyüp ızalana inı: «İx alyüt, alyüt, uğa Zakir xaqında hüyläp birir zä vaqıt tapmanım bit,*

ismaham. Unıñ üzĩ mññn Petrograd frontında yññş huğışwımdı la bıldırä almanım... Ä Polşa sıñdä, Varşav yanındağı huğışta la unan alıñ yürimäğänimdı huñ?.. Yä, birihñ dā bılmäy kittı bit ul... Bılhā, qalay qızıqhınır, qıwanır, bälki ğururlanır za inı... Qızıl Bayraq ordenı alıwımdı üythämsı, ismaham...— tip, ükinıp, äsinıp türzı ul. (ZB, 506) “Gerçekten de bu arada o da kendi hayatının bir nevi en değerli bölümü kaybolmuş, yüreğinin en baş köşesini boşalmış gibi hissedip hayıflanıyordu. ‘Ah aptal, aptal, onunla Zakir hakkında konuşmaya zaman bulamadım tabi. Onunla Petrograd cephesinde yanbaşımda savaştığımı da anlatamadım... Ama Polonya sınırında, Varşova yakınındaki savaşta da ondan uzak değil miymişim?.. Ya, birini de bilmeden gitti... Bilse, ne kadar ilgilenir, sevinir, belki gururlanırdı da. Hiç değilse, Kızıl Bayrak nişanı aldığımı söyleseydim, diye pişman olup, üzüldü.”

- 6) «Yä, nimäğä kārāk indı bıl küpkän İs! Aran awız!»— tip İstän ğinä ärläp quya. «Kışı üzñä bınday ızanı niñä tıwzıra ikän. Bınday ilaq, imğäk yändärzän başqa la yäşäw yññl tüğıl dā baha!»— tip aptıray. Xatta: «Bılay asığa-ilay ızalanıp, kışı azaplap yäşägänsä, ülip kınä quyhası bıl yäş bala tigän nämä! Üjmax qışu ğına bulıp yäşär inı bit,— tip tā uylap quya.— Yuqha bit şulay ızalana-ızalay üşir zä, bir raxät kürmäy yäşär, yitmähä, ällä nındäy ğunahtar işläp ülr zä tığı dünyala la tamuqqa tüşür... (Uİ, 84) “‘Ya, neye gerek artık bu çoğalan hayat! Büyük ağızlı!’ diye içten içe sitem etti. ‘Kişi kendine böyle işkenceyi neden yapar acaba. Böyle ağlamak, yük [olan] canlardan ayrı yaşamak kolay değil elbette!’ diye şaşırıyor. Hatta ‘Böyle ağlayıp, işkence çekip yaşayana kadar ölse bu genç yavru denen şey! Cennet kuşu olup yaşardı’ diye de düşünüyor. — Yoksa böyle ağlaya ağlaya büyür ve hiç rahat görmeden yaşar, ayrıca kim bilir ne kadar günah işler de öteki dünyada cehenneme düşer.”

3.3.2.2 Beddua

Başkurt Türkçesinde {-hA} + şahıs eki + sI yapısı, zaman zaman temeli istek ifadesine dayanan, konuşucu ya da anlatıcının kuvvetli isteğinden kaynaklanan beddua için de kullanılabilir. Bedduanın da temelinde, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olması yönünde kuvvetli bir arzu ve istek vardır; ancak, konuşucu ya da anlatıcı, kendi imkânları sınırında olmayan olay ve durumlar için, beddua etme yoluna giderek, bu kuvvetli isteğini inançları doğrultusunda daha kuvvetli ve yüce bir makama göndermektedir.

Aşağıdaki 7. metinde, Yemiş kovayı suya batırırken, üvey annesi bir yandan başında söylenmektedir. Bu söylenmeler zamanla daha ağırlaşmakta ve bedduaya dönmektedir. Yemiş, kovayı suya batırdığında, üvey annesi kovanın paslandığını, artık o kovanın delineceğini söyleyerek sitem etmekte ve ardından *Künägimdı tutıqtırğansı, üzñ şunda küğärıp qatıp qalhañsı, sığan balahı* cümlesiyle Yemiş’e ‘Kovam paslanacağına sen paslan.’ diyerek beddua etmektedir.

7) —*Künägimdĭ batırğansı, üzĭñ batıp ülhäñsĭ, — tip ärlänĭ. Xatta, taşqın qaytqas, Yĭmiş bizränĭ sumıp tabıp alıp birgäs tä, ärläw tınmanı, hüzzärĭ gĭnä üzgärzĭ: — Künägim, ap-aq qına qalay künägim tutıqqan bit! Tişĭlĭr indĭ, ũzaqqa tüzmäş indĭ, — tip taqmaqlay-taqmaqlay bitärlänĭ ügäy äsäñĭ. — Künägimdĭ tutıqtırğansı, üzĭñ şunda kügürĭp qatıp qalğanı, siğan balahı!* (ZB, 364) “Kovamı batırana kadar, kendin batıp ölsen diye azarladı. Hatta sel baskını yeniden başladığında Yimiş kovayı daldırınca da azarlama durmadı. Sözleri de değışti. — Kovam, ap ak olan kovam nasıl paslanmış! Delinir artık, çok dayanmaz artık, diye söylene söylene sitem etti üvey annesi. — Kovamı paslandırana kadar kendin küflensen çingene yavrusu!

3.3.3 {-AhI/-yhX} + iyelik eki *kil-*

3.3.3.1 Kullanım

{-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısı, Başkurt Türkçesinde istek ifadesi için kullanılan diğeri bir yapıdır. Bu yapı iyelik eki almış {-AhI/-yhX} sıfat-fiil ekinden sonra *kil-* fiilinin kullanılmasıyla oluşur. Yapıyı formüle edersek;

Fiil + {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}

Görüldüğü üzere yapının yardımcı fiili çeşitli fiil çekim eklerini alarak istek ifadesini, şimdi, gelecek ya da geçmiş zamana taşıyabilmektedir. {-AhI/-yhX} sıfat-fiil eki, ünlü ile biten fiillerden sonra *-ahı/-ähĭ*; ünsüzle biten fiillerden sonra ise, *-yhu/-yhi/-yhü/-yhu* şeklinde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun olarak eklenir. Bu analitik yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqıyhum kilä</i> “okumak istiyorum” okuyasım geliyor	<i>uqıyhıbız kilä</i>
2. şh.	<i>uqıyhıñ kilä</i>	<i>uqıyhığız kilä</i>
3. şh.	<i>uqıyhı kilä</i>	<i>uqıyhı(ları) kilä</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yŭžähim kilä</i> “yŭzmek istiyorum”	<i>yŭžähıbız kilä</i>
2. şh.	<i>yŭžähıñ kilä</i>	<i>yŭžähığız kilä</i>
3. şh.	<i>yŭžähı kilä</i>	<i>yŭžähı(lärĭ) kilä</i>

Zeynullin, bu yapının Başkurt Türkçesinde istek işlevini yerine getirdiğini belirterek, bunun {-GX}+iyelik ekleri *kil-* yapısıyla anlam bakımından bir farkı olmadığını ifade eder (2002: 178). Gerçekten de her iki yapı Türkiye Türkçesine {-AsI} *kil-* şeklinde aktarılabilmektedir.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Bu kuruluşun olumsuzu üç şekilde yapılabilir. Bunlardan ilki *kil-* yardımcı fiiline {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle oluşturulmaktadır. Bu durumda çekim şu şekildedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alahım kilmäy</i> “almak istemiyorum”	<i>alahıbız kilmäy</i>
2. şh.	<i>alahıy kilmäy</i>	<i>alahıgız kilmäy</i>
3. şh.	<i>alahı kilmäy</i>	<i>alahı(ları) kilmäy</i>

Diğer olumsuzluk şekilleri ise olumsuzluk bildiren *yuq* ve *tügıl* kelimelerinin yardımcı fiilin yerini alarak kullanılması suretiyle gerçekleşir. Olumsuz çekim ile konuşucu ya da anlatıcı herhangi bir iş, oluş ya da hareketi yapmak istemediğine işaret eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alahım yuq</i> “alasım yok”	<i>alahıbız yuq</i>
2. şh.	<i>alahıy yuq</i>	<i>alahıgız yuq</i>
3. şh.	<i>alahı yuq</i>	<i>alahı(ları) yuq</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alahım tügıl</i> “alasım yok”	<i>alahıbız tügıl</i>
2. şh.	<i>alahıy tügıl</i>	<i>alahıgız tügıl</i>
3. şh.	<i>alahı tügıl</i>	<i>alahı(ları) tügıl</i>

Soru Şekli (*Hüraw Formahı*)

Bu yapının soru şekli {-mX} soru ekinin sona getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Soru şekli ise, konuşucu ya da anlatıcının bir olay ya da durumun yapılmak istenip istenmediğini sormaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yüzähim kilämı</i> “yüzmek istiyor muyum”	<i>yüzähıbız kilämı</i>
2. şh.	<i>yüzähıy kilämı</i>	<i>yüzähıgız kilämı</i>
3. şh.	<i>yüzähı kilämı</i>	<i>yüzähı(ları) kilämı</i>

3.3.3.2 İşlevler

3.3.3.2.1 İstek

Konuşucu ya da anlatıcı herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesine yönelik isteğini {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısıyla ifade edebilmektedir.

Bu istek, güçlü ve içten gelen bir istektir. Aşağıdaki 1. metinde, oğlunun kendi altınlarına konmak için birtakım davranışlarda bulunduğunu düşünen babanın oğlunu gördüğünde, midesi bulanmakta ve kusası gelmektedir. Bu durum metinde *Ūh, qarttın qūşahı kilä* cümlesiyle ifade edilmiş ve babanın oğlunu gördüğü zaman hissettiği ve içinden gelen kusma yönündeki istek {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 1) *Mindixan atay qarşında dır qaltırap tura. Unıy atlap kilışi, işiktän qabırğahı minän inıwı ük bayzı yırändirzi. Hizä qart: bıl malay aqtıgı - yaramhaq atay altını üzimä kalhın tip, şulay yaqşatlana! Ūh, qarttın qūşahı kilä... Yümşaq Mindixan qurqa-qurqa, yan-yağına qarana-qarana ütä; küsänä, tawışi sıqmay. —Ätiy, ä-tti-y, tim? Saqırğaynıymı? (U, 231)* “Mindihan babası karşısında tir tir titiriyor. Onun yürüyüşü, kapıdan kaburgasıyla girmesi zengin adamı iğrendirdi. Moruk seziyor. Bu çocuk son derece dalkavuk, baba altını kendime kalsın diye böyle yaltaklanıyor! Of, moruğun kusası geliyor... Mülayim Mindihan korka korka yan tarafına bakına bakına geçiyor, geriliyor, sesi çıkmıyor. — Baba, ba-ba, diyorum? Çağırılmış mıydın?”

2. metinde, Mirsey ağabey, çağırdığı kişiye Hajigali'nin mektup yazıp yazmadığını sormaktadır. Bunun üzerine karşısındaki, onun mektup yazdığını söyledikten sonra köyü özlediğini ve dönmek istediğini yazdığını söyler. Burada Hajigali yazdığı mektupta köye dönme isteğini *Qaytahım kilä* cümlesiyle ifade etmiş, bu isteğini ifade ederken de {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısını kullanmıştır.

- 2) —*Ul xat yazamı? — Yaza. Sittä nıq hağınam awıldı, tip yazğan äli. Qaytahım kilä, tigän... Balaqayımdı! Niñä saqırtaqaynıy, Mirsäy ağay? —Munda xat... qağız bar inı lä...—Mirsäy tağı ikiländi. —Nindäy qağız? Xajigälizänmi? —Xajigäli...—Selsovet başlıgı huzzi, sulaq qulı ämälhizzän tağı nığıraq qaltırap-ziltiräp kitti. Huğıştan yaralanıp qaytha la, Mirsäy hamın il işindä. (U, 467)* “— O mektup yazıyor mu? — Yazıyor. Dışarıda köyü çok özlüyorum, diye yazmış. Dönmek istiyorum, demiş. Yavrucuğumu! Neden çağırtmıştın, Mirsey ağabey? — İşte burada mektup kâğıdı vardı da. — Mirsey daha da şüphelendi. — Nasıl kâğıt? Hajigali'den mi? —Hajigali — Köy şurası başkanı açtı, çolak kolu çaresizlikten daha da çok titredi. Savaşta yaralanıp dönse de Mirsey hâlâ ülke işinde.”

3. metinde, Safiya ve Ramazan eski günler hakkında konuşmaktadırlar. Ramazan, Safiya'nın söyledikleri üzerine, onun eski günleri hatırladığına şaşırması ve bu düşüncesini dile getirmiştir. Safiya ise, o mutlu günleri unutkanın mümkün olmadığını söyleyerek, *Tağı külähım kilä* cümlesiyle o günleri hatırladıkça hâlâ içinde gülmek istediğini ifade etmiştir.

- 3) —*Ūnütmağanhıy, Safiya. — Ul bähitli kündärzi ünütürlüqmü, Ramazan? Tağı külähım kilä: Qämär apay yıl da tüşinä usma başak bəyläy zä*

kolxozsı bulıp yılkala qatnaşa. İrmäk... İx, baxıtlı saqtar!.. — Ä xäzır bız baxıtlı tügülmı? — “Xäzır”... - Sibärkäy aptırağanday ittı. (U, 316)
 “— Unutmamışsın Safiya. — O mutlu günleri unutmak mümkün mü Ramazan? Hâlâ gülesim geliyor. Kemer abla, her yıl göğsüne demet demet başak bağlar ve çiftlikçi olup yılbaşı şenliğine katılır. Eğlence... Ah, mutlu anlar! —Ama şimdi biz mutlu değil miyiz? —‘Şimdi’... Siberkey şaşırır gibi oldu.”

4. metinde, {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısının soru çekimine bir örnek görmek mümkündür. Eser kahramanı karşısındaki kişiyi kızgın bir şekilde azarlamaktadır. Onun davranışlarını beğenmediği dile getirirken, *Äyt: tırmägä ultırahıñ kilämi?* cümlesiyle hapse girmek isteyip istemediği sormaktadır. Elbette hapse girmek kimse tarafından istenen bir durum değildir. Dolayısıyla bu cümlede aynı zamanda konuşucunun tehdit ve uyarısı da söz konusudur.

4) *İmperator awha, bızgä-xana... Älı ul qalın diwar hımaq hını, minı qaplap tıra... Hın, mähinä baş, başıña kăbak tultırılğan, şul diwarzı awzarışıp yırıyhuñ! Bılağay şıñdı. —Äyt: tırmägä ultırahıñ kilämi? Kimgä kăräk ul hınıñ jalobañ? Hıñämı, mıñämı? Äpşän xalqınamı, şul tintäk Mirğäligämı, - barıbır balaları as bulır, barıbır tamağı aşqa tuymas. (U, 182)* “İmparator devrilse bizim için harap. O kalın duvar gibi seni beni kaplıyor. Sen deliğine baş, başına başak doldurulan bu duvarı yıkıyorsun! Böylece soldu. Söyle, ‘Hapse girmek istiyor musun? O senin şikâyetin kime lazım? Sana mı, bana mı? Epşen halkına mı, bu kalın kafalı Mirgeli’ye mi, gene de çocukları açtır, gene de boğazı doymaz.”

Aşağıdaki 5.-7. metinler, {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

5) *Xammat, küzzärin gınä küldürüp, äsähinä üzaq qarap ultırzı: —Dürüş hüyläyhın, äsäy. Şulayza bır gınä hüziñä tüzätmä indirähi kilä —dan üsün tügıl, ä xalıqqa xızmat üsün, volostä Sovyet vlasın nıgıtıw üsün, haylap quyzılar bit minı, äsäy. Kommunist kışi min. Partiya haldatı. Ä haldat, üziñ bilähin qayza quyalar, şunda xızmat itirgä tiyiş. (ZB, 171)* “Hammat, gözleriyle gülüp, annesine uzun süre baktı. ‘Doğru söylüyorsun anne.’ Böyle her bir sözünü düzeltmek istiyor, şan için değil, ama halka hizmet için, kasabada Sovyet iktidarını sağlamlaştırmak için, beni seçtiler anne. Ben komünistim. Parti askeri. Ama sen bilirsin asker nereye koyarlarsa orada hizmet etmeli.”

6) *Ul general “Yäy küñü qunakqa kiläm, hızzın Başqurtıstanda Ağizıl buyzarı bik yämlı, tip maqtayzar, ayırıwsa qımıztıgızı isähi kilä”, — tip yazğan, — Vasiliy äli üzi saqrığan, yäyin min buşamayım, kışın — apayın... —İlyasqa Volgoğrad ülkhäñin Novo-Konstantinovka mäktäbi pionerzarinan xat ta kildı. (KKTY, 9)* “O General ‘Yaz günü size misafirliğe geliyorum, sizin Başkurdistan’ın Agidil kıyıları pek güzel diye övüyorlar, ayrıca

kıyızınızı içesim geliyor’ diye yazmış. — Vasiliy kendi çağırmış yazın ben boş değilim, kışın, ablan... — İlyas’a Volgograd ülkesinin Novo-Konstantinovka okulu izcilerinden mektup da geldi.”

- 7) *Kolxoz yǫlkähinä tüşä bıl habantuyı la; küñıl asahıñ, bürüñgü yǫlanı şartına kiltirip ütkärähñ kilä ikän - haranlanma, kolxoz, hıkmurlanma, räyis! Äpşän kolxozi rayonda iñ aldınğı xujalıq, üz tarixında iñ yuğarı ürgä kütärilgän sağı - hınatmaştar. Täwfiqtar Burzarğa uram aşa ğına yaşanı. Yanğız äsä minän ul ikäwzän-ikäw.* (U, 96) “Çiftlik arkasına iniyor bu habantoyu da, keyiflenmek, eski âdeti yerine getirmek istiyormuşsun, cimrilik etme, çiftlik, pintilik etme, reyis! Epşen çiftliğinin bölgedeki en yüksek mertebeye, tarihindeki en yukarı dereceye yükseltilen çağı, sıkıntı çekirtmezler. Tefikler Burlar’ın bir sokak ötesinde yaşadı. Yalnız anne ile o iki kişi.”

3.3.4 {GAYI}

3.3.4.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde {-GAYI} eki ile yapılan istek kipi, daima olumsuzluk eki taşıyarak olumsuz istek ifade eder. Ek, Eski Türkçenin gelecek zamanı ifade eden fiil çekim eki {-GAY}’dan gelmektedir. Emir-istek eklerinin genişlemeye müsait ekler olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan sondaki {-I} pekiştirme olabilir. Bu ek ile yapılan istek çekimini aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-GAYI} + şahıs eki

Ek, olumsuzluk ekiyle birlikte kalınlık incelik uyumuna uyar. Şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>barmağayım</i> “gitmeyeyim”	<i>barmağayıq</i>
2. şh.	<i>barmağayıñ</i>	<i>barmağayığız</i>
3. şh.	<i>barmağayı</i>	<i>barmağayı(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilmägäyim</i> “gelmeyeyim”	<i>kilmägäyik</i>
2. şh.	<i>kilmägäyiñ</i>	<i>kilmägäyigiz</i>
3. şh.	<i>kilmägäyi</i>	<i>kilmägäyi(lär)</i>

3.3.4.2 İşlevler

3.3.4.2.1 İstek, Korku

Başkurt Türkçesinde konuşucunun istek ve arzularını ifade etmek için kullanılan bir diğer fiil çekim eki {-GAYI}’dır. Zeynullin bu ekin şüphelenme, korkma gibi bazı anlamları olduğunu ifade eder (2002: 184). Aşağıdaki 1. metinde,

gelin Hajigeli'nin durumunu anlatırken *Xajigäli yullap sıkmağayı* cümlesiyle onun gitmek istemediğini ifade etmektedir. Burada bu olumsuz istek {-GAYI} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

- 1) *Xajigäli yullap sıkmağayı, tim, İskän bit... Şulay aqlattı kilin xälın. Yänähı, ul yaqlaw İzlöp ingän. — Uz, kilin! - tip qänägät tızı yañız qatın. (Ähä, miñä küñüñ tüşüp tıra.) - Ul Xajigälizñ imanın uqıtırğa kăräk, tıra la İsä, tıra la... Uz başına bulğırı! — İy, - tip yüpläñ Kärimä apahın. Yaqlawsıñ bulğas, yñıl hulanı, xatta şäbäyıp kitti. - Bır aqlğa ultırtıp alırğa inñ şunı, azı: İsä lä qayta... — Äyzä, kilin bız umı ırmäk itäbiz! (U, 270)* “Hajigeli gitmek istemiyor diyerek içmiş. Böyle anlattı gelin hâlini. Güya o savunma arayıp girmiş. ‘Geç gelin!’ diye fikrini bildirdi yalnız kadın. (İşte, bana hergün gelip gidiyor) O Hajigali’yi imana getirmek gerek, bir duruyor bir içiyor... Allah kahretsin! — Evet, diye onayladı Kerime ablasını. Avukatı olunca rahat bir nefes aldı, hatta hızlandı. Onun aklını başına getirmek lazım, azdı. İçiyor ve dönüyor... — Haydi, gelin biz onu eğlenceye alalım!”

2. metinde, eser kahramanı Uyıldan, gece vakti atına binip giden Artem Dmitriyeviç’in atının dönmesine rağmen kendisinin dönmemesi üzerine endişelenmiş ve bu endişesini *Şulay za uylaşırğa kăräk, bır-bır xäl bulıp quymağayı* cümlesiyle herhangi bir şey olmaması yönündeki isteğiyle dile getirmiştir. Bu cümlede {-GAYI} fiil çekim eki Uyıldan’ın kötü bir şey olmaması yönündeki isteğine işaret ederken, aynı zamanda onun endişe ve korkusuna da işaret etmektedir. Bu durumda, konuşucu endişe ve korkusunu, herhangi bir olay ya da durumun olumsuz yönde gelişmemesi için istekte bulunmasıyla ifade etmiş olur.

- 2) —*Kisä ul tüş vaqıtında bında kitkäyni. Bığün irtük türüp sıqham, mñip kitkän atı qapqa awızında tıra, üzi yuq. Min bit umı, atı qasıp qaytqandır za, üzi şuğa bında yüqlarğa qalgandır tip, atın alıp kilgäynim. Qayza bulır ikän ul, Artem Dmitriyeviç? — Uyıldandın yüznä xawıflänñw sıqtı. — Bilmägändi his tä äytä almayım, tuğan. Şulay za uylaşırğa kăräk, bır-bır xäl bulıp quymağayı. (NM, 196)* “— Dün o akşam vaktinde buradan gitmişti. Bugün sabah çıktım ki binip gittiği at kapının ağzında duruyor, kendi yok. Ben onun atı kaçmıştır ve kendisi orada uyuya kalmıştır diye atını alıp gelmişim. Nerededir acaba o Artem Dmitriyeviç? — Uyıldan’ın yüzünde endişe belirdi. — Bilmediğimi hiç de söyleyemem, kardeş. Böyle düşünmek gerek, bir hâl olmasın.”

3. metinde de yine benzer bir durum söz konusudur. Yulaman ve yanındakiler hâlâ dönmeyen büyükleri için endişelenmekte ve bu endişelerini onlara yolda bir şey olmaması yönündeki istekleriyle dile getirmektedirler. Onların bu istekleri {-GAYI} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir. Yapının daima olumsuz fiil tabanlarında kullanılmasının sebebi de böylece ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda konuşucu ya da anlatıcının endişe ve korkusunu dile getiren bu {-GAYI} fiil çekim eki, olumsuz fiil tabanlarına gelerek, onların aklına gelen herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olmaması yönünde bir istek bildirmeye yarar.

- 3) *Äpiş üzaqlanı. Altay mınän Xübbüğüja at bälägän yırzä qalğan tizäk yümürsaları küptän hıwındı. Yulaman qayzalıq qabalandırıp yibärgän atsabarzın äylänip qaytıwına la baytaq waqt uzı. Qıyaş kiskä awıştı. Baş kanbabaga yulda **ul-bul bulmağayı**, tip bürsüla başlanılar xatta.* (BR, 289) “Epüş uzaklaştı. Altay ile Hübbuguja’nın at bağladıkları yerde kalmış tezek yığınları çoktan soğudu. Yulaman’ın bir yerlerden aceleyle gönderdiği kuryenin dönmesinin [üzerinden] de çok vakit geçti. Gün akşama doğru meyletti. Hatta atalar yolda birşey olmasın deyip endişelenmeye başladılar.

Aşağıdaki 4.-6. metinlerde, {-GAyI} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 4) *Yawabın rıyalı. Xätirlähän, timir sükiw tıylğaynı bit, kim... Ünüttüñmü ällä? Hapqan atıp, qapqan quyıp kün ithän, äzmı ni hiñä? — Hunarğa ütkir küz, qapqan artınan yürürgä yitiz ayaq kăräk, uzamandar, — tinı üšta. Ä tıgılär haman qazala: — Üziñ ni küngä tarınıñ? — Bıl yulı hıjar qulağından ğına tügıl, başından da **yazmağayıñ**... (ÜY, 202)* “Cevabın riyakâr. Hatırlarsan demiri kırmak engellemişti, ki... Unuttun mu acaba? Sapan atıp kapan kurarak gün geçersen, az mı sana? — Ava keskin göz, tuzağın arkasından yürümeye hızlı ayak gerek, patrikler, dedi usta. Ama onlar hâlâ saplanıyor. — Kendin hangi güne isabet ettin?— Bu defa yalnız kulağından değil, başından da kaybetmeyesin.”
- 5) *Şunan huñ ğına Musa, ilawzan tuqtap yılmayıp tırğan Văligä: — Äyzä, bır az ultırıp yal itiyik, dünya xälın bilip bulmay, tağı la **qasırğa tura kilmägäy**, — tip măräkäläni. Üzaqlamay, sana şıǵırzawı alışlaşqas, Musa yulğa sıǵıp ay yaqtında asıq küringän awıl yulına qarap tırzı. (KKTY, 264)* “Bundan sonra Musa, ağlamayı bırakıp gülüp duran Veli’yi. ‘Haydi, biraz oturup dinlenelim, dünyanın hâlini bilmek mümkün değil, daha da kaçmak gerekmesin’ diye eğlendirdi. Çok geçmeden kızak sesleri uzaklaştıkça, Musa yola çıkıp ay ışığında açık görünen köy yoluna bakıp durdu.”
- 6) *Şunan Tevton Almandarı yabırılğan; Polyaktär kilip, Măskävzi yandırğan tăxtkä üz batşaların quyırğa tırışqan. Ä bıl Fridrix koroldı bigiräk tä yaman, tizär. Räsäy xalqı bıların da yıñır yıñıwın, awırğa kilıwı ğinä ixtimal. Azaq, şved poxodtarı ğına tügıl, här ikı tarafta bır nisä il. Bik nıq qaynaşalar; nıq **qıyralışırğa tura kilmägäy**... (K, 550)* “Sonra Tevton Almanları saldırmış; Polyaklar gelip, Moskova’yı yakmışlar. Tahta kendi çarlarını getirmeye çalışmışlar. Ama bu Kral Fridrih’e çok kötü diyorlar. Rusya halkı bunları da yener yenmesine, ancak zor olması da bir ihtimal. Sonra, sadece Şved savaşları değil her iki tarafta birçok ülke. Çok iyi kaynaşıyorlar, yıkılmamaları gerek.”

3.3.5 {-(X)rgA} *inĩ*

3.3.5.1 Kullanım

{-(X)rgA} *inĩ* yapısı, Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi olmadan da istek ifade eden yapılardan biridir. Yapı {-(X)rgA} mastar eki ve {-DX, -nX, zX} fiil çekim eki almış *i-* fiilinden meydana gelir. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formülleştirmek mümkündür:

Fiil + {-(X)rgA} *inĩ*+ şahıs eki

Yapı şahıslara göre çekime girecekse bu durumda şahıs eki *inĩ* den sonra gelir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>barırğa inĩm</i> “gitseydim”	<i>barırğa inĩk</i>
2. şah.	<i>barırğa inĩñ</i>	<i>barırğa inĩğiz</i>
3. şah.	<i>barırğa inĩ</i>	<i>barırğa inĩ(lär)</i>

3.3.5.2 İşlevler

3.3.5.2.1 İstek, Temenni

{-(X)rgA} *inĩ* yapısı, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki istek ve temennisini bildirir. Bu yapı, geçmişte kalmış veya gerçekleşmesi imkânlar dâhilinde olmayan bir isteğe de işaret eder.

1. metinde, İskender’in her şeyi bilmesine şaşırarak Buranşin, şaşkınlığını belli etmeden, eski düşmanın yalnız yatmadığını söyledikten sonra, İskender, zamanının geldiğini düşünerek *Şul xaqta hūraşırğa inĩm äli, Buranşin ağay* cümlesiyle, konu hakkında bir soru sorma isteğini dile getirmektedir. İskender bu isteğini ifade ederken {-(X)rgA} *inĩ* yapısını kullanmıştır.

1) *Maşinkala, — tinĩ İskändär. Kürşihiniñ bını la bilıwınä aptıraha la, gäjäpläniwın tışqa sıgarmanı. — Aferin! Müğayın, ildä sinfi küräştñ qırqıwlaşıp kitıwın kürhätirhñ. Şunhız yaramay bğün. Äytäm bit, işki düşman tik yatmay, işitähñdñr. — Şul xaqta hūraşırğa inĩm äli, Buranşin ağay, — tinĩ İskändär; nihayät, tüp hüzgä küsir waqt yıtkanın anlap.* (ÜY, 105) “Makine, dedi İskender. Komşusunun bunu da bilmesine şaşırsa da şaşkınlığını belli ettirmedi. — Aferin! Elbette, ülkede sınıfsal savaşın şiddetlenmesini gösterirsin. Bunsuz olmaz bugün. Söyleyeyim, sadece eski düşman yatmaz [Su uyur düşman uyumaz], duymuşsundur. — Bu konuyu sorayım hele, Buranşin ağabey, dedi İskender, nihayet asıl söze geçme zamanının geldiğini anlayıp.”

2. metinde, Osipovka endişeli bir şekilde işin kendi isteği yönünde gelişmediğini ifade ederek, *Hiñä yışzi üzimdñ tiränän büldirtirgä inĩ* cümlesiyle,

Ruman'a kendi yerinden toprak vermek isteğini ifade etmektedir; ancak, toprak dağılımı yapılmış ve artık iş işten geçmiştir. Dolayısıyla, Osipovka'nın buradaki ifadesi daha çok pişmanlık ifade etmektedir. Bu durumda onun isteği bir hayalden ibarettir.

- 2) *Rūman, ultırışına qaytqas: — İş min uylağansa uq barıp sıqmanı, — tini Osipovqa bursülğan qiäfättä. — Hiñä yırzı üzimdñ tiränän büldirtürgä inı. 1898 yılğı zakondı bñläñmñ ikän? Yuqmı ni? Ul zakon buyınsa xäzñr bñtä yırzär qazna häm yämägät urmandarına bñlinä. Minñ tirä qazna urmanına kñrä ikän.* (NM, 236) “Ruman toplantıya dönünce: — İş benim düşündüğüm gibi olmadı, dedi Osipovka endişeli bir hâlde. Sana yeri kendi civarımdan paylaştırsaydım. 1898 yılındaki kanunu biliyor musun acaba? Yoksa bilmiyor musun? O kanuna göre şimdi bütün topraklar hazine ve toplum ormanlarına bölünüyor. Benim çevrem hazine ormanına giriyormuş.”

Aşağıdaki 3.-5. metinlerde de {-(X)rgA} inı yapısının bu tarz işlevine örnekler görmek mümkündür.

- 3) *İşmurza başta bittärñ qutarıp, qaraştırıp sıqtı, müxäbbät, ğailä türmüşü turahındaraq yazılğandarın izläñi. Matur yazılğandarın ğına uqırğa inı, iri türmägä ilägip, qatını awılda qalıp, bñzülüp kitkän İştär turahında bulıp quymahın!* (UYT, 109) “İşmurza ilk önce yüzünü açıp baktı, sevgi ve aile hayatı hakkında yazılanları araştırdı. Sadece yazılan güzel şeyleri okusaydı, kocası hapse girip, hanımı köyde kalıp, bozulan işler hakkında olmasın!”
- 4) *Ul bir qulın büyürünä tayanıp, ikñsñ qulı mñnän hiräk yırän mıyığın hıpıra-hıpıra qurbanına tağı bir az qarap türzñ la aşımayınsa qapqanan sıgıp kitti. Ul üz işinän qänägät inı, bñzän, atahınñ: «Üşü tar balaqtı nisik tä alışıraq ülaqtırğa inı... Yuqha, anawı axmaq qız... Üzññ bñläññ indı... Ğabbas mulla tñqumña zimagor qanın qatnaştırıp xur itiwñ mümkün... Bñtäñ lā mümkün... Bñtä nāmāñ kütürgä mümkün bıl zamanda...» tip, kinäyälöp birgän işarahın yırñä yñkñrñ.* (Uİ, 73) “O bir elini böğrüne dayayıp, diğer eliyle seyrek sarı bıyığını sıvazlaya sıvazlaya kurbanına biraz daha baktı ve acele etmeden kapıdan çıkıp gitti. O kendi yaptığı işten memnun idi. Biricik babasının ‘Bu dar şalvarı nasıl daha genişletseydi. Yoksa işte ahmak kız. Kendin biliyorsun. Ğabbas molla kabilesine köylü kanını karıştırıp rezil etmesi mümkün. Hepsi de mümkün. Her şey beklemek mümkün bu zamanda.’ diye ima eden işaretini yerine ulaştırdı.”
- 5) *Üzi nisik hüñ başlap yibärirgä bñlmäy ultırğan temanı yñğä başlap tñlgä alğas, İştuğan yññıl hulap quyzı. häm yñtdı tawışqa küsöp: — Şulayaraq inı şul, yñğä!—tip hikirip türzñ.— Aldağı yalda, mäktöp buş küñdñ... Yäştärñ zariqtırmasqa, tuyzı bik häybät itip ütärirgä inı, yñğä.*

Üşip kilgän yäştärzñ xätirindä qalırılıq itip. Bınan arı yäştär här qayhıhı şulay, yañısa qızıl tuy mñnän üylänirgä tılärlik itip... (ZB, 399) “Kendisi söze nasıl başlayacağını bilmezken söze ilk önce yengesi başlayınca, İştugan rahat bir nefes aldı ve ciddi bir sesle: — Böyleydi bu işte yenge diye atladı. — Önümüzdeki tatilde, okulun boş günüydü. Gençleri özendiren çok iyi bir düşün geçirdi yenge. Bundan sonraki gençlerin aklında olacak. Bundan sonra gençlerin her biri böyle güzel bir kızıl düşün ile evlenmek isteyecekler.”

3.3.6 {-AhI/-yhX} inñ

3.3.6.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde istek kipini ifade eden bir başka analitik yapı, {-AhI/-yhX} fiil çekim ekinde sonra kullanılan *inñ* ile oluşan şekildir. Yapıyı formüle edecek olursak:

Fiil + {-AhI/-yhX} inñ + şahıs eki

Yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>qarayhı inñm</i> “baksaydım”	<i>qarayhı inñk</i>
2. şah.	<i>qarayhı inññ</i>	<i>qarayhı inñğiz</i>
3. şah.	<i>qarayhı inñ</i>	<i>qarayhı inñ(lär)</i>

3.3.6.2 İşlevler

3.3.6.2.1 İstek, Temenni

{-AhI/-yhX} *inñ* yapısı, Başkurt Türkçesinde isteği ifade etmek için kullanılan analitik bir yapıdır. Bu yapı ile konuşucu veya anlatıcı, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki isteğini ifade eder. Bu yapı ile ifade edilen istek, temenni de yine çoğu zaman gerçekleşmesi mümkün olmayan bir olay ya da durum hakkındadır. Olay veya durum geçmişte kalmıştır ve artık değişmeyecek olsa bile, konuşucunun dilek ve temennisini dile getirir.

Aşağıdaki 1. metinde, babasını kaybeden eser kahramanına, babasının nerede olduğu bilgisine sahip olan kişi nasihatler vermekte, diline sahip olmasını, herkese inanmamasını tavsiye ederek, babasının Ob adlı büyük su kenarında çalıştığını söylemektedir. Bunun üzerine *His yuğı qäbırñ tabahı inñ* cümlesiyle kaybolan babanın hiç olmazsa kabrini bulmuş olma isteği ifade edilmektedir. Burada asıl istek babanın bulunmasına yönelmiştir. *His yuğı* ifadesiyle, babanın bulunmak istendiğine; ancak, bu olmuyorsa en azından kabrinin bulunmasının istendiğine işaret söz konusudur.

1) *Yäşlġinän indġ. Älġi lä bayaġı tütürüqhüzlŭq şuyqanı... Hin nitmä, urtuŋdı säynämäy tür. Aldaġı künŭñä habaq, tġlġñä baş bul, tġlähä kġmgä ũşanıp barma, timäksimġin... Atayıŋ, tanış-bġlġştän işitiwimsä, Ŭb tigän yaman zur hıw buyında urman işindä yŭrŭğan ikän. Unan yaŋı ġtap mġnän Maġadan yaġına ŭzatılğan şikġllġ. Aryaġı qaraŋġı.—His yuġı qäbġrġn **tabahı inġ**.. (ÜY, 238) “Gençliğinden artık. Bilindiġi gibi kararsızlık etkisi. Sen bir şey yapma, avurdunu çġġnemedenden dur [sinirlerine hâkim ol]. Önündeki günler için diline sahip ol, kimseye inanma demek istiyorum. Tanıdıklardan işittiġime göre baban Ob adı verilen çok büyük bir su kıyısında orman işinde çalışıyormuş. Sonra yeni etapla Magadan tarafına gönderilmiş galiba. Etrafı karanlık. — Hiç olmazsa kabri bulunsaydı.”*

2. metinde de eser kahramanı Kinye, yolda giden yaşlı ninelere acıyıp, nereye gittiklerini sormuştur. Bembeyaz saçlı, zayıf yaşlı kadın Kinye’ye yaklaşıp kendilerinin de nereye gittiklerini bilmediklerini söyleyince, Kinye biraz korkar ve içinden düşünerek, *Yarzam itähġ inġ, küñlġn yıwatırlıq bġräy hüŭ äytähġ* cümlesiyle yardım etmek, onların gönlüne biraz teselli olma isteġini ifade eder. Buradaki yardım etme yönünde bir istek olduġu ifadesi {-Ah!/-yhX} *inġ* yapısıyla işaretlenmiştir.

2) —*Qayza barahıġız huŋ? —tip hŭranı Kinyä, ularzı yälläp. Ap-aq säslġ, xälhġz küŭlġ, käwzähġ qaq hüŭäkkä qalğan bġr äbġy qaltırawlı tawıŋ mġnän: —İx ulım, ulım... Qayza barahıbızzı bġlhäk inġbġz! — tinġ, yaqınıraŋ kilġp. Unıŋ küŭz qaraşınan yġġittġñ tәнġ tġtrәнġ. **Yarzam itähġ inġ**, küñlġn yıwatırlıq bġräy hüŭ äytähġ. Läkġn nimä ġnā tihġn?.. (K, 66) “Nereye gidiyorsunuz?’ diye sordu Kinye, onlara acıyıp. Bembeyaz saçlı, hâlsiz gözlü, gövdesi çıplak kemik kalan bir nine titreyen bir sesle: — Ah, oġlum, oġlum... Nereye gittiġimizi bilseydik! dedi daha yakına gelip. Onun bakişından gencin teni titredi. Yardım etseydi, gönlünü teselli edecek bir söz söyleyerek. Fakat ne desin?”*

3. metinde de yine böyle bir istek, temenni görmek mümkündür. Eser kahramanı çok yorulduġunu düşündüġü kısıraġın yanına gelerek, onun görünüşünden hareketle yorgun olduġunu anlamış ve bunun üzerine *İx, xaywan, hinġ tuyġansı hŭlŭ aşatıp bġräy aŭna yal ittġrġp alahı inġ lä bit, qayza indġ ul* cümlesiyle, hayvanın sahibinin onu dinlendirmesi yönündeki istek ve temennisini ifade etmiştir. Konuşucu bu cümlesinin ardından nerede diyerek, kendinin bu isteġinin pek de mümkün olmadığına işaret etmektedir.

3) *Qara bġyā atlağan ıŋġayġa başın hġlkkġlġp hġlkāw ġnā bara. Unıŋ aşqa ġyġlgän başına, hıyır hırtına ŭşşap qalğan ŭsa hüŭyäkätärġnā küŭz haldı. “İx, xaywan, hinġ tuyġansı hŭlŭ aşatıp bġräy aŭna **yal ittġrġp alahı inġ** lä bit, qayza indġ ul. Bġr-ikġ kŭn yal ġläkhä lä müġayın, başıŋdı yuġarıraq tütür inġñ, ana kolxoz attarı kġwġk yŭmŭrŭlanıp kitġr inġñ.. (KKTY, 255) “Kara kısırakların koşuştukları tarafa başını sallayıp yavaşça gidiyor. Onun*

aşağıya eğilen başına inek sırtına benzeyen yan kemiklerine göz attı. ‘Ah, hayvan, seni doyuncaya kadar yulaf yedirip bir hafta dinlendirseydi, nerede. Bir iki gün dinlensen elbette başını daha yukarıda tutardın, işte kolhoz atları gibi semirip giderdin.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler, {-Ahl/-yhX} *inĩ* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Avtomaşına quzğaldı, haldattar alğa, kabina yağına, üyülüşüp baştı, ä tütkün, başın başıp, artta izängä sükti. Ul indĩ balaların da, ata-äsähñ dā kürmäy inĩ, küzñä yäş tüynälgäynĩ, barı klub qarşıhındağı biyik tiräktärzñ üsüna küz tüşürzñ. Biyiktä-biyiktä zängär kük yüzü yaltırap kitti. Biyiktä-biyiktä -yaqtı, azatlıq, zäp-zängär ayaz iriklĩ kük. Şunda qüş bulıp talpınahı inĩ uğa, qanattarın qayırzı kişilär, qüştü irkinän mäxrüm itilär.* (U, 377) “Araba hareket etti, askerler önde kabin tarafında toplandı ama esir başını eğip arkada döşemeye çöktü. O artık çocuklarını da anne babasını da görmüyordu, gözleri yaşarmıştı, bütün kulüp karşısındaki yüksek direklerin ucuna göz attı. Yükseklerde mavi gökyüzü parladı. Yükseklerde parlak, hür, masmavi parlak özgür gök. Onda kuş olup çabalasaydı, kanatlarını bağladı insanlar, kuşu özgürlüğünden mahrum ettiler.”
- 5) *Zängär küktñ tap urtahına kilip başqan qüyaştñ tübäñ bik niq qızıra başlawı la hizilmäñ. İyĩ, ul kündü Ğälim, niñälir, ayırıwsa şat, hüzsän, küläs inĩ... Yulda üsrağan här bir qıwaq, här bir säskä, här bir kübäläk unıñ küñilliliğñ arttırta. Ul üzñä ğñä xas bulğan ixlashq mñnän raxätläñip kilä, hüyläy, şayara inĩ... Xäzır, üşü minutta, unıñ yüräktĩ şatlıq mñnän tultıra tırğan şul külüwñ bir ğñä tapqır, tik bir ğñä tapqır bulha la işitähı inĩ... (ZB, 536) “Mavi göğün tam ortasına gelip oturan güneşin tepeyi çok kızdırmaya başlaması da sezilmedi. Evet, o gün Galim nedense ayrıca mutlu, konuşkan, güleç idi. Yolda karşılaştığı her ağaç, her çiçek, her kelebek onun keyfini artırıyor. O sadece kendine has olan bir samimiyetle zevk alıyor, söylüyor, şımarıyordu. Şimdi o dakikada onun yüreğini mutlulukla dolduran o gülüşü bir defa, yalnız bir defa daha işitseydi.”*

3.4 EMİR KİPİ (Büyürüq Hüykälışi)

3.4.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde emir kipi, fiil tabanına gelen ve her şahısta değişen ekler vasıtasıyla yapılmaktadır. Başkurt Türkçesinde emir çekiminde kullanılan ekler aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	{-yIm/-AyIm}	{-yIk/-AyIk}
2. şh.	Ø	{-(X)gXz}
3. şh.	{-hXn}	{-hXndAr}

Eklerin değişken şekilleri şu şekildedir:

1. Teklik birinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yım/-yİM*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ayım/-äyİM* şeklindedir: *başlayım* “başlayayım”, *ışlāyım* “çalışayım”, *barayım* “gideyim”, *kilāyım* “geleyim”, *kūtāyım* “bekleyeyim”, *uqıyım* “okuyayım”.

2. Teklik üçüncü şahıs emir eki, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uyarak, son hecesinde /ı/, /İ/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra *-hın/-hİN*; yine son hecesinde /ü/, /Ü/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra ise *-hün/-hÜN* şeklindedir: *alhın* “alsın”, *kihİN* “gelsin”, *yazhın* “yazsın”, *türhün* “kalksın”, *kūthün* “beklesin”.

3. Çokluk birinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yıq/-yİK*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ayıq/-äyİK* şeklinde gelir: *yazayıq* “yazalım”, *ışäyik* “içelim”, *başlayıq* “başlayalım”, *ışlāyık* “çalışalım”.

4. Çokluk ikinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-ğız/-gİZ/gÜz/-gÜZ*; ünsüzle biten fiillerden sonra ise, /ı/, /İ/, /ü/, /Ü/ yardımcı ünlülerinden uygun olanını alarak gelir: *alığız* “alın”, *kiliğİZ* “gelin”, *başlağız* “başlayın”, *hūyläğİZ* “söyleyin”.

5. Çokluk üçüncü şahıs emir eki, son hecesinde /ı/, /İ/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra *-hındar/-hİNdär*; yine son hecesinde /ü/, /Ü/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra ise *-hündar/-hÜNdär* şeklindedir: *alhındar* “alsınlar”, *yazhındar* “yazsınlar”, *bİlhİNdär* “bilsinler”, *başlahındar* “başlasınlar”, *kūthİNdär* “beklesinler”, *türhındar* “kalksınlar”.

Emir kipinin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alayım</i> “alayım”	<i>alayıq</i>
2. şh.	<i>al</i>	<i>alığız</i>
3. şh.	<i>alhın</i>	<i>alhın(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bİläyİM</i> “bileyim”	<i>bİläyik</i>
2. şh.	<i>bİl</i>	<i>bİligİZ</i>
3. şh.	<i>bİlhİN</i>	<i>bİlhİN(där)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>başlayım</i> “başlayayım”	<i>başlayıq</i>
2. şh.	<i>başla</i>	<i>başlağız</i>
3. şh.	<i>başlahın</i>	<i>başlahın(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kütäyim</i> “bekleyeyim”	<i>kütäyik</i>
2. şh.	<i>küt</i>	<i>kütüğüz</i>
3. şh.	<i>küthün</i>	<i>küthün(där)</i>

Emir kipi, yükümlülük kipliği (*deontic modality*) ile gizli bir ilişki içindedir. Birçok dilde emir kipi için tanımlanmış belirli şekiller vardır. Bazı dillerde emir basit fiil tabanları ile yapılır. Bu bir emre işaret ettiği gibi, aynı zamanda açık bir yönerge ve genel bir tanımlamadır. Gerçekte çoğu zaman yetki sahibi birinden çıkan yönergelerin daha kuvvetli olduğu düşünülür. Bu yüzden de emre uyulmaması düşünülmez (Palmer 2001: 80). Lyons emrin üçüncü ve ikinci şahıslarda olmadığını belirtmiştir. Ona göre, emir kurallı olarak sadece ikinci şahıslarda vardır (1977: 747). Bybee, Perkins ve Pagliuca da konuşucuya yönelen kiplik (*speaker-oriented modality*) içerisinde yer alan emir kipinin ikinci şahısta direkt emir olarak kullanıldığını ifade ederler (1994: 179). Emir kipinin bu şekilde bütün şahıslara mı yoksa sadece ikinci şahsa mı yöneldiği konusu, dil bilimcilerin öteden beri tartışma konusu olmuştur. Hatta İngiliz gramerlerinde buna bir ayırım getirmek üzere, birinci ve üçüncü şahıslar *jussive* “emir”, ikinci şahıslar ise *imperative* “emir” olarak iki gruba ayrılmıştır (Palmer 2001: 81).

Emir kipinin sadece ikinci şahıslara mı yönelik olduğu konusu, genel dil biliminde olduğu gibi Türkiye Türkçesi ile ilgili çalışmalarda da söz konusu olmuştur. Çoğu dilbilimci, emir kipinin birinci şahıs çekiminin olduğunu kabul etmemektedir. Buna sebep olarak ise, kişinin kendi kendine emir vermesinin mümkün olmadığı gösterilir. Bu görüşü savunanlar, emir kipinin teklik ve çokluk birinci şahıslarını istek kipi içerisinde ele alıp değerlendirmişlerdir (Dilmen 1930: 156; Kononov 1941: 276; Dizdaroğlu 1963: 19; Demircan 1977: 111; Gencan 1979: 294; Adalı 1979: 47; Timurtaş 1981: 185; Hatipoğlu 1982: 39; Bilgegil 1982: 271; Topaloğlu 1989: 65; Banguoğlu 1995: 473; Ediskun 1999: 186; Vardar 2002: 45). Hatta Türkiye Türkçesi grameri yazar Lewis ve Underhill de aynı şekilde emir kipini ikinci ve üçüncü şahıstan ibaret sayıp, birinci şahıs emir çekimini istek çekimine dâhil etmişlerdir (1967: 137; 1976: 422).

Bütün bu birinci teklik ve çokluk şahısları istek kipi olarak ele alıp değerlendiren görüşlere karşılık, birinci şahıs emir kipinin var olduğunu kabul eden araştırmacılar da mevcuttur (Özdemir 1968: 177; Ercilasun 1984: 8; Serebrennikov, Gadjeva 1986: 209; Ergin 1999: 305; Özönder 1999: 62; Korkmaz 2003: 670). Ergin, Türkçede bütün şahıslar için emir eklerinin en eski Türkçe

döneminden beri bulunduğunu, aksini düşünenlerin ise, yabancı gramerlerin tesirinde kaldıklarını ifade etmiştir. Fakat teklik ve çokluk birinci şahıslar, bugün artık kullanımdan düşen birinci şahıs istek eklerinin yerine kullanılır olmuştur. Üstelik Ergin, emir kipinin diğer şahıslarının ve de şart kipinin de zaman zaman istek yerine kullanılabildiğini ifade eder (1999: 307). Ercilasun da konuyla ilgili olarak yazdığı makalesinde, birinci şahıs emir eklerinin istek kipi içerisinde değerlendirilmesini eleştirerek, bu eklerin istek fonksiyonunda olmalarının, onların emir eki olmasını engellemediğini ifade ederek, insanın kendi kendine de emir verebileceğini delillerle belirtmiştir (1994: 8).

Emir kipinin bu şekilde istek kipi eki ile karışması ve bu şekilde ayrılıkların çıkması aslında emrin temelinde istek anlamının bulunmasından kaynaklanmaktadır. Konuşucu tarafından yapılması emredilen iş, oluş ya da hareket, yine onun tarafından gerçekleşmesi ve yapılması istenen iş, oluş ya da harekettir. İstek anlamı yükümlülük kipliğini ifade eden tasarlama kipleri için bazen ön planda, bazen arka planda mevcuttur. Hatta bundan dolayı çoğu zaman tasarlama kipleri, dilek kipleri olarak adlandırılmaktadır. Emir, gereklilik, şart çekimlerinde de daima bir arzu, istek anlamı bulunmaktadır (Ercilasun 1994: 8).

Tenişev'in başkanlığında hazırlanan gramerde emir kipi *povelitelno-pobuditelnoe naklonenie* "emir- istek kipi" başlığı altında incelenmiş ve üç şahıs da ele alınmakla birlikte, birinci ve üçüncü şahısların daha çok istek bildirdiği belirtilmiştir (1988: 333). Kononov da ikinci ve üçüncü şahısları *povelitelnoe naklonenie* "emir kipi" içerisinde incelerken, birinci şahısları *jelatelnoe naklonenie* "istek kipi" içerisinde ele almıştır (1941: 266, 276). Deny, emir çekimini verirken teklik birinci şahsa yer vermemiş, ama çokluk birinci şahıs emir çekimine yer vermiştir (1941: 363). Şçerbak da aynı şekilde birinci şahıs emir eklerini istek kipi içerisinde değerlendirmiştir (1981: 52).

Genel dil biliminde ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de, emir ve istek kipleri arasındaki bu karmaşa görülmektedir. Poppe, emir kipinin (*imperative*) sadece ikinci ve üçüncü şahıslardan oluştuğunu belirterek, {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} eklerini istek kipinde (*optative*) ele almıştır. Oysa emir ve istek kipi için verdiği örneklerin İngilizce çevirilerini aynı kalıpla yapmıştır. Örnek verecek olursak, aşağıdaki iki örneği emir kipinde incelemiştir:

yahağız "make!"

yahahın "let him make!"

şu örnekleri ise, istek kipine dâhil etmiştir.

yahayım "let me do!"

yahayıq "let us do!"

Görüldüğü üzere bütün yapılar İngilizcede aynı şekilde tercüme edilmiş olmasına rağmen, iki farklı kip içerisinde incelenmiştir (Poppe 1964: 46). Dmitriyev ise, tıpkı Deny gibi, emir kipi içerisinde emir kipinin teklik birinci

1. *Qätgi büyürüq* “sert emir”
2. *Ğäzättägi büyürüq* “normal emir”
3. *Ütinıw mägänähı* “yalvarma, rica”
4. *Saqırıw, müräjägät itıw häm ündäw mägänähı* “Çağırma, müracaat etme ve seslenme”
5. *Yümşaq büyürüw, ütinisli hıraw mägänähı* “yumuşak emir, rica ile sorma”
6. *Tılak mägänähı* “istek anlamı”
7. *Rühsät itıw, ıxtıyar quyıw, täkdim itıw mägänäläri* “İzin verme, istek belirtme, takdim etme anlamları” (2002: 157-167).

Emir eklerinin ifade ettiği bütün bu anlam ayrıntıları, şahıslara göre değişebilmektedir.

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Emir kipinin olumsuzluk şekli, emir eklerinden önce fiil tabanına {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Olumsuz çekim, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olmaması yönündeki emir ya da isteğini ifade eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazmayım</i> “yazmayayım”	<i>yazmayıq</i>
2. şh.	<i>yazma</i>	<i>yazmağız</i>
3. şh.	<i>yazmahın</i>	<i>yazmahın(dar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>bilmäyım</i> “bilmeyeyim”	<i>bilmäyik</i>
2. şh.	<i>bilmä</i>	<i>bilmäğiz</i>
3. şh.	<i>bilmähın</i>	<i>bilmähın(där)</i>

Soru Şekli (*Hıraw Formahı*)

Başkurt Türkçesinde emir kipinin soru şekli {-mX} soru ekinin çekimin sonuna getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Soru şeklinde emir anlamı biraz farklılığa uğrayarak zaman zaman istek ya da gereklilik gibi bir anlam yüklenebilir. İkinci teklik şahsın soru şekli yoktur.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>başlayımmı</i> “başlayayım mı”	<i>başlayıqmı</i>
2. şh.	-	-
3. şh.	<i>başlahınmı</i>	<i>başlahın(dar)mı</i>

3.4.2 İşlevler

3.4.2.1 Emir

Emir kipini sunan emir eklerinin birbirine yakın ama çok çeşitli işlevleri içerisinde elbette en temel işlevi emir ifade ediyor olmalarıdır. Konuşucu ya da anlatıcı, muhatabından en kısa sürede herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilmesini buyurmaktadır. Bu emir, kesin, net ve tartışmasızdır. Bu şekildeki emir işlevi konuşucunun cümlesinde yaptığı vurguyla da pekişmektedir. Umumiyetle emir kipi çekiminde bu şekilde doğrudan doğruya emir anlamını ifade eden en güçlü çekim, teklik ve çokluk ikinci şahıslardır. Kişi, doğrudan doğruya karşısındakine ya da dolaylı olarak yine karşısındakine ama üçüncü şahıs veya şahıslar için emir vermektedir.

Aşağıdaki 1. metinde, konuşucu karşısındaki Hüsnülhak'a sinirlenerek, ihtiyarların onu ilgilendirmedeği ifade ettikten sonra, kızgınlık içerisinde Hüsnülhak'ın kulağının dibinde yumruklarını patlatmamak için kendisini zor tutmuş ve gitmeye davranmıştır. Bunun üzerine Hüsnülhak, *Bar, bar, üz yulıŋda bul!* cümlesiyle onun arkasından bu şekilde bir emir ifadesiyle seslenmektedir.

- 1) — *Minī mullalarzıŋ xäl-äxwäli qızıqındırmay. Pojalıysta, hin bını, bar, qarsıqtarğa hüylä,— tip qırt kişip äytti lä, Xüsñılxaqtıŋ qılaq tübünä tündürğühü kilip yumarlangan yüzrüqtarin küskä tıyıp, kitirgä yıyındı.— Bar, bar, üz yulıŋda bul!* (Uİ, 65) “Beni mollaların hâli ilgilendirmiyor. Lütfen, sen git bunu ihtiyar kadınlara söyle, diye kısa kesti ve Hüsnülhak'ın kulağının dibine indirmek istediği sağır edici şekilde patlayan yumruklarını güçlkle engelleyip, gitmeye karar verdi. Git, git, kendi yoluna git!”

2. metinde, eser kahramanları Altay ve Hübbüguja, Yulaman'la konuşmaya gelmişlerdir. Öncelikle, Altay neden geldiklerini ve bir şeyler danışmak istediklerini anlatır. Bunun üzerine Yulaman onlara Ügek tarafından gönderilmişlerse, hemen geri dönmelerini söyleyince, Hübbüguja, Yulaman'a sakin olmasını söyledikten sonra, *Täwzä tıŋla* cümlesiyle âdeta emir vermektedir. Onun bu sert emrinden sonra Yulaman konuşmak için atından iner. Buradaki emir doğrudan doğruya ikinci şahsa yöneliktir.

- 2) *Altay Xübbügujağa küz kıstı la, yulanı tütüp, üzzäriniŋ kim ikänin, Yulaman türä minän kähäşläşir iştäri barlıgın qısırzı. —Ügäk yibärgän bulha, kirä bürülügüz. Min uğa kähäşsi tügıl, — tip qırt üzzü Yulaman. —Qızmay tür, Yulaman. Täwzä tıŋla, — tip Xübbüguja tawış birzi. — Bıl bütäbızgä lä qağıla. Hiŋä lä, — tip üştäni Altay. — Yaray, äläyhä! — Yulaman atınan tüşä başlanı. Kimdilir üz itip qarşılawı xujağa şulay tiyişli. Kilıwsılär zä yäyäwländilär, attarın yarandarına qaldırıp, Qanbaba minän barıp küriştilər.* (BR, 283) “Altay, Hübbüguja'ya göz kırptı ve âdet gereği, kendilerinin kim olduğunu, başkan Yulaman'a danışacak işlerinin

olduğunu anlattı. — Ügek göndermişse, geri dönün. Ben onun akıl hocası değilim, diye kısa kesti Yulaman. — Kızma, Yulaman. İlk önce bir dinle, diye Hübbüguja ses verdi. —Bu hepimizi ilgilendiriyor. Seni de, diye ekledi Altay. —Tamam, öyleyse! — Yulaman atından inmeye başladı. Herhangi birini karşılayan hocaya böyle gerek. Gelenler de atlarından indiler, atlarını arkadaşlarına bırakıp, gidip Kanbaba ile görüştüler.”

3. metinde de yine konuşucunun karşısındakine bir emri söz konusudur. Eser kahramanı kendisini dinlemeyen karşısındaki kişiyle konuşmasına başlamadan önce, *Hin tawzä tıılap büt* şeklindeki cümlesiyle onun dinlemesini emretmektedir. Konuşucu bu emriyle kendisinin dinlenmesini sağlamak amacındadır. Emir yine doğrudan doğruya ikinci şahsa yöneliktir.

3) —*Hin tawzä tıılap büt*, — *tinı tağı tāmākā tūqandırıp*. — *Ä yūla yätış uylanılğan: qayhı üyüşma yäki yıtäksı üstünän yalıw yazhanı, ul yuğarınan üşü uq üyüşmağa, şul türäniñ üzgänähinä äylänä lä qayta. Tikşirigiz, yänähı, xata qılğan bulhağız, tüzätigiz, ä şikâyätsı minän tärbiäwi iş ütkärigiz. Kürziñmi tigı mexanizmdın nisik işläwın? Şunan azaq Stepanowqa yaman qanığa başlayzar za.* (ÜY, 297) “— Sen ilk önce dinle, dedi bir sigara daha yakıp. — Ama âdet münasip düşünölmüş: Hangi dernek ya da yönetici hakkında şikâyet yazsan, o yukarıdan bu derneğe, bu başkanın kendisine döner. Araştırınız, üstelik hata yapmışsanız, düzeltiniz, şikâyetçi ile eğitsel iş yapınız. Gördün mü o mekanizmanın nasıl işlediğini? Bundan sonra Stepanov’a kötülük istemeye başlarlar.”

Aşağıdaki 4. metinde ise, bu defa teklik ikinci şahsa değil de çokluk ikinci şahsa emir söz konusudur. Kadın çocuklara odun kesmelerini söylemekte ve emir vermektedir.

4) —*Bına bit, habınıñ da bar. Bılay bulğas, bütähın dä yalt ittäräbız indı, xäzır qazan aştına yağıp, hılıı qaynatıp alam da... Ä bıların, — tinı xujabikä, ikmäk minän şäkärgä ımlap, — irtägä hılıwzarıña alıp barırhıñ, nimä bulha la bışırıp tä quyırmın. Ä hız malayzar, utın qırqıp taşlağız, bälki, yıwanıs alırğa urmanğa la minıp tüşürhügüz.* (KKTY, 330) “İşte sabunun da var. Öyleyse, hepsini hareket ettirelim artık, şimdi kazanın altını yakıp, alkali kaynatayım... Ama bunlar —dedi ev sahibi, ekmekle şekeri gösterip — yarın güzellerine götürürsün, ne olsa pişiririm. Ama siz çocuklar odun kesin, belki gezinmeye ormana gidirsiniz.”

5. metinde ise, bu defa konuşucu tarafından üçüncü şahsa yönelik bir emir söz konusudur. Komutanı tarafından soyadı söylenen asker bir anda bulunduğu sıradan çıkmıştır. Komutanı askere yırtık asker kıyafeti giydiği için kızmış ve tugaydan çıkma cezası vermiştir. Bunun üzerine komutan askere, *Komäskäğa äyt, üziñä tiyışlı yazahın birhın* şeklinde emir vermektedir. Burada ilk önce askere ardından da Süvari komutanına yönelik bir emir söz konusudur.

5) *Diwamallığı yǔzǔnā yazılğan yälpäk tanawlı haldat, familiyahın işitǔw mǎnān yǐltlätä alğa sıqtı la ǐttikǐ şıkkıllı tügrü küzzärin komandirına tǐkänǐ. Nindäyǔzır yaqşı xäbär kütkänǐ kürinǐp tūra. — Yırtıq gimnasterka kiyıp safqa başqanıñ üsün otrıyadtan türüp qalahıñ! Komäskağa äyt, üzñä tıyışlı yazahın birhñ!* (UYT, 12) “Zıpırlığı yüzüne yayılmış, düz alınlı asker, soyadını ıstır ıstır hızla öne çıktı ve köpeklerinki gibi sadık [bir şekilde] gözlerini kumandanına dikti. Ne zamandır iyi bir haber beklediği görünüyor. — Yırtık asker kıyafeti giyip sıraya geldiğin için tugaydan çıkıyorsun! Süvari komutanına söyle, sana gerekli cezaı versin.”

6. metinde, eser kahramanı Semender, ağzı kanlar içinde yatan Etil'i gördükten sonra bir anda “Doktor çağırın.” diye bağırmağa başlar. Bunun üzerine etrafında toplananlardan biri ona, *Qısırma!* diyerek emir vermektedir. Bu emir, Semender'in yapmaya devam ettiği bağırma hareketini kesmeye yöneliktir.

6) *Bızǔñ üz Tǎñrıbız bar! — Ätildñ awızınan hamān qan urǔıwın kürıp, üzi işikkä taşlandı. — İy, tabıp kārāk! Tabıp saqrıǔıǔ! — Qısırma! Xuja bulmay tür bında!* (BR, 260) “Bizim kendi tanrımız var! — Etil'in ağzından hâlâ kan fışkırdığını görüp, kendi kapıya çıktı. — Ah, doktor gerek! Doktor çağırın! — Bağırma! Hoca olmaz burada!”

Aşağıdaki 7.-10. metinler, konuşucunun karşısındakine emir vermesine örnek olarak verilmiştir.

7) — *Bılä-bılhän, ǐlik Başqurttar huǔıǔqa bıyā mǎnān yǔrǔgändär! — Kit, işär! Xi-xi-xi! Kolxozdñ aşatlap qına minǐp kitirlik vaq, arıq attarına künikkän kişilärgä ayǔır ısınlap ta ğıfrıttäy kürinä. Miniw ğinä tüǔil, qarawı qurqınıs ta! Tüşü qayhılay bit, saq qına quzǔǔaldımı, taramıştarı uynap kitä.* (UYT, 205) “— Bilebilsen, önce Başkurtlar savaşa kısarak ile giderlerdi! — Git, sarhoş! Hi-hi-hi! Kolhozdan ayak atar atmaz binilen küçük, zayıf atlarına alışan kişilere aygır gerçekten de canavar gibi görünüyor. Sadece binmek değil, görmek bile korkunç! Göğsü nasıl, biraz kımıldasa, sinirleri oynuyor.”

8) — *Habaq hiñä, salaga! Bar, balıqtarızı hüǔǔp al! — Başın ulay-bılay bürǔǔlap, muynın ıwıp, starşına äşäkǐ hüǔ mǎnān hüǔğındǐ. İşñä kilǔäynǐ indǐ. — Xäzır kürhätäm min uǔa! — Qulında fınka yaltlap kittǐ, yǔǔü yämräyıp, küzñdä xätär üsqündar hikiriştǐ. Xuşlaş yaqtı dünya mǎnān, ıt balahı!* (ÜY, 325) “Sana ders, salak! Git balıkları süz! — Başını o yana bu yana çevirip boynunu ovup, başçavuşun eşeği sövdü. Akı başına gelmişti artık. — Şimdi gösteririm ben ona! Elindeki hançer parladı, yüzü çatılıp, gözünde tehlikeli kıvılcımlar çıktı. Vedalaş dünyayla köpek yavrusu!”

9) *Bıltır maşınandı awzarıp, remontqa küpmǐ aqsa tüktñ... Bıyl bına taǔı... Yaray äli işän qalğanıñ. Bına şul, qustum, maşınandı kiptır, tazart, mayın, akkumulyatorızıñ kislotahın alıştır, irtäǔä maşına reysqa äzır bulhın. Ä üzñ tılähän, traktorga ultırıp qara, tılämähän, xäzırgı garajda slesar*

bulıp işlärhij. (KKTY, 198) “Geçen yıl arabanı devirip tamire çok mu para döktün... Bu yıl yine... İyi bari sağlam kalmışsın. Dostum, arabanı kurut, temizle, yağını, aküsünü değiştir. Yarına araba sefere hazır olsun. Sen dilersen traktöre otur, dilemezsen şimdiki garajda çilingir olarak çalışırsın.”

- 10) *Ni buldı? — Şul hūrawzı birıwsı Ūmūrzaq inı. — Bına bīrāw ūlīm izlāgān. — Āsfāndiyār bısağın qınına tıqtı. — Bına bīrāw ūlīm izlāgān. — Āsfāndiyār bısağın qınına tıqtı. — Qana, birıgız ālī! — Bīrāwzıñ sırağın alıp, yaralığa iyildı. Qala başlıgıñıñ qūlū. Ānwār isimli āzmāwır: Yaqtığa küzzārın asıp yūmdū la, tıştārın şıgırlatıp, suqmar habın nıgırak qısqıp tūttı. — Ūlmāgān ālī ul, yaralangān gına! — tıp Qūzayar Ānwār yanına tubıqlandı. Āsfāndiyār qısqırıp yībārzi: — Xāzır ūlır! **Qağılma**, bısranurhıj! (BR, 24) “Ne oldu? — Bu soruyu soran Umurzak’tı. — İşte bir ölüm aramış. — Esfendiyer bıçağını kınına soktu. — Haydi verin! — Birinin çirasını alıp, yaralıya eğildi. Şehir başkanının kölesi. Enver adlı azman. Dünyaya gözlerini açıp yumdu ve dişlerini gıcırdattı. — Şimdi ölür! Dokunma, kirlenirsin!”*

3.4.2.2 İstek

Başkurt Türkçesindeki emir kipi çekiminin {-yIm/-AyIm} teklik birinci şahıs ve {-yIk/-AyIk} çokluk birinci şahıs ekleri bütün diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, emirden çok istek işlevinde kullanılmaktadır. Eklerin bu şekilde istek ifade etmek için kullanılmasından dolayı, Başkurt gramerlerinde teklik ve çokluk {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} fiil çekim ekleri istek kipi içerisinde ele alınıp incelenmiştir (Dmitriyev 1950: 178; Yuldaşev 1958: 165, 1981: 287; Poppe 1964: 46; Kiyekbayev 1966: 116-117; Zeynullin 2002: 179). Bu tutum da daha önce de bahsedildiği üzere, kişinin kendi kendine emri veremeyeceği düşüncesinin de etkisi vardır. Dmitriyev, {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} şekillerini hem istek hem de emir çekiminde ele alıp incelemiştir (1950: 174, 178). Zeynullin ise istek kipini anlatırken, bu kipin ikinci şeklinin sadece birinci şahıslarda kullanıldığını ifade ettikten sonra bu istek ifadesinin *ālī*, *indī* gibi kiplik kelimeleriyle de desteklendiğini belirtmiştir (2002: 179).

Teklik ve çokluk {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} fiil çekim ekleri bugün Başkurt Türkçesinde her ne kadar emir değil de istek ifade ediyor olsalar bile, bu durum söz konusu eklerin emir kipi içerisinde değil de istek çekimi içerisinde yer alması için geçerli bir sebep değildir. Çünkü sonuçta kişi kendi kendine emir verebilmektedir. Ercilasun konuya bir örnekle açıklık getirmekte ve aşağıdaki örneği vermektedir.

Ahmet dedim kendi kendime, kalk ve çalış.

Ercilasun, bu cümlede konuşucu konumundaki Ahmet’in kendi kendine verdiği bir emrin söz konusu olduğunu ifade eder (1994: 3). Elbette kişi zaman

zaman kendine bu şekilde emirler verebilmektedir. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki bu çoğu zaman kişinin kendini tıpkı bir ayna gibi ikinci şahsa alarak verdiği bir emirdir. Dolayısıyla yine ikinci şahsa verilmiş bir emir söz konusudur. Birinci şahıslardaki kişinin kendi kendine verdiği emir ise keskin çizgileri olan sert bir emir olmaktan ziyade istekle karışık, yönlendirme ifade eden daha yumuşak bir emir olabilir. Zaten {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} fiil çekim eklerinin bu istek işlevi bugün bütün lehçelerin tarihî seyri içerisinde zamanla ağırlık kazanmış ve sonuçta istek kipi çekimi içerisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Hâlbuki emir çekiminin sadece teklik ve çokluk birinci şahıslarında değil, üçüncü şahıslarında da çoğu zaman bir istek ifadesi söz konusudur. Üstelik neticede bütün emir çekiminde, yani emrin tabiatında bir istek vardır. Bu istek kişiyi karşısındakine emir vermeye yönlendirir. Bu emir temelde konuşucunun istemeden ya da tasvip etmeden verdiği bir emir olsa bile, sonuçta karşısındakine söylerken bu işin yapılmasını istemektedir.

Sonuç olarak teklik birinci şahıs {-yIm/-AyIm} ve çokluk birinci şahıs {-yIk/-AyIk} fiil çekim ekleri, emir ekleri olup bugün Başkurt Türkçesinde tıpkı teklik üçüncü şahıs {-hXn} ve çokluk üçüncü şahıs {-hXndAr} fiil çekim ekleri gibi istek ifadesi için kullanılmaktadırlar.

Aşağıdaki 11. metinde, eser kahramanı Kinye, kendisini ziyarete gelen dostuna köyü ve yaşadığı çevreyi göstermek istemiş ve bu isteğini *Aşap-ışıp, bîr az baş-küz algas, awıl uratahın kürhätäyîm* şeklinde kendi kendine düşündüğü bu cümle ile ifade etmiştir. Burada Kinye, dostunu köyün çevresinde gezdirmek istemiş ve bu isteği doğrultusunda kendi kendisini bu yönde yönlendirmiştir.

- 11) *Aşap-ışıp, bîr az baş-küz algas, awıl uratahın kürhätäyîm tip, Kinyä üzîñiñ düşün Nazı buyına alıp sıqtı. Ürgäräk bargas, Bürî qaşlawına artıldılar. Unan bütä äylänä —üzärîñiñ Bügäl, Tüsirkäy tuğayzarındağı yäyläwzärî, Tura buyı, qarşı yaqtağı Nätäzî tawzarı us tübündägiläy kürinä inî. Bütähî hūqlangıs. Ūşunda ul üzîñiñ täwgî azımdarın atlanı.* (K, 29) “Yemek yiyip, biraz iyileşince köyün çevresini göstereyim deyip, Kinye dostunu Nazi kıyısına götürdü. Yukarıya varınca Kurt yamacına çıktılar. Sonra bütün çevre, kendilerinin Bügel, Tüsirkey ağaçlıklarındaki yazlıkları, Tura kıyısı, karşı taraftaki Netezi dağları avucunun içinde gibi görünüyordu. Hepsi de hayret verici. O anda ilk adımları attı.”

12. metinde, {-yIm/-AyIm} teklik birinci şahıs emir eki, yine istek işlevi ile ama bir atasözünün içerisinde yer almıştır. Emir ekleri bu şekilde atasözlerinde oldukça fazla bir kullanım alanına sahiptir. Hayata ve tarihe müdahalenin çok mümkün olmadığını anlatan eser kahramanı bu durumu açıklayabilmek için bir atasözünden faydalanmakta, *qaş yahayım tip küz sıkarıla* şeklindeki cümlesiyle bunu ifade etmektedir. Burada *qaş yahayım* ifadesi herhangi bir kişi tarafından kendi kendine bir yönlendirme ve istek içermektedir.

12) *Baqhañ, ul da näptiñ tiz ük bütürülwın, kollektiwlawıñ ürzü-bärzi ütkärilip, küpmi Kräştändiñ hürüliwın, yazağa tartılıwın xuplamay ikän. «Türmüş ayışın, tarix üşişin küslük minän tizlätip tä, tüğqarlap ta bulmay. Här üzgäriştin nigizindä ekonomik şarttar, xalıq mänfägäti yatırğa tiyış. Säbäp, maqsat, hüzümtä — üşü faktorzar ünütüldümü, kür zä tür, qaş yahayım tip küz sıkırıla...» — tinä Aristarx İvanoviç. (ÜY, 78) “Bakarsan, o da yeni ekonomik politikanın hemen bitirilmesini, kolektifleşmenin aniden geçitirilip, birçok Hristiyanın sürülmesini, cezaya çarptırılmasını takdir etmiyormuş. ‘Hayatın esasını, tarihin gelişmesini güçlükle hızlandırıp, engel olmak mümkün olmuyor. Her değişimin temelinde ekonomik şartlar, halkın menfaati yatmak zorundadır. Sebep, amaç, sonuç, bu faktörler unutulduğu zaman, gör, kaş yapayım derken göz çıkarılıyor, dedi Aristarh İvanoviç.’”*

13. metinde, eser kahramanları Hammat ve İştugan yolda karşılaşmışlardır. Bu karşılaşmaya çok sevinen Hammat, zaten İştugan’ı görmek istediğini ve bir konu konuşmak istediğini ifade ettikten sonra, İştugan’a *Hüyläşäyik huñ* şeklindeki cümlesiyle onunla konuşmak istediğini ifade etmiştir. Bu istek ifadesinde yine hem karşısındakine hem de kendisine bir yönlendirme söz konusudur.

13) — *Hay, yığitiñ üzi lä tap buldı, — tip qıwanıp kitti Xammat. — Hiniñ minän kängäşläşähi bar inä. Bik fayzalı bir iş xaqında. — Hüyläşäyik huñ... Ulay fayzalı la bulğas... — tip artıq tıqanmay gına yawapları İştugan. — Bizzin hüyläşip kängäşläşip alır iştär küp tä ul. Tik nätiğähi gına qalay bulır... (ZB, 52) “ — Hay, gencin kendi de rastladı, diye sevindi Hammat. — Sana danışmak istiyordu. Çok faydalı bir iş hakkında. — Sonra konaşalım. Böyle faydalı olunca, fazla sinirlenmeden cevapladı İştugan. — Bizim danışıp, konuşacak işlerimiz çok. Ancak neticesi nasıl olur.”*

Yukarıda bahsedildiği üzere, Başkurt Türkçesinde zaman zaman teklik ve çokluk üçüncü şahıslarda da bir istek işlevi söz konusu olmaktadır. Aşağıdaki 14. metinde, bir baba oğluna kendi ailelerinin tarihini anlatmakta ve bunu kendisi için bir zorunluluk, bir borç olarak gördüğü için *Burısım qalmahın!* cümlesini kullanmaktadır. Burada babanın ne oğluna ne de başka birine emir vermesi söz konusu değildir. Sadece borcunun kalmaması yönündeki isteğini dile getirmiştir. Babanın bu yöndeki isteği {-hXn} fiil çekim ekiyle işaretlenmiştir.

14) — *Ulim, hiñ in üliñü. Min hiñä zatıñız tarixin hüyläp kaldırırga tiyışmın! Burısım qalmahın! — Äxmätxan qatı itip tamaq qırzı. — Şulay, ulım. Däwlätxan bıwayıñ tirä-yakta dan bay bulğan, barıñın usında biyitiñ tıqan. — Ata ulına yüñrügün yımarlap kürhätti. — Hin dä, ulım, dan zattan, ünütma. Şulay. Däwlätxan bıwayım nisik bayıp kitkän, tihñmi? Bulay bulğan ul (U, 19). “ — Oğlum, sen en büyüklerisin. Ben sana asil tarihimizi anlatmak zorundayım. Borcum kalmasin. — Ahmethan sertçe yutkundu. — Şöyle oğlum. Devlethan deden çevrede şöhretli zengin*

olmuş, bütün malını çoğaltmış. — Baba oğluna yumruğunu sıkıp gösterdi. — Oğlum sen de asil, şöhretlisin unutma. Böyle. Devlethan dedem nasıl zenginleşmiş diyor musun? Böyle olmuş.”

Aşağıdaki 15.-18. metinler, emir çekim eklerinin istek işlevinde kullanılmasına örnek olarak verilmiştir.

15) — *Hıw inmäybızmi ni? Bitti-quldu ğına yıwayıq ta, yügiräyik, — tinı Şäwrä, tağı qabalanıp. Müzgähın qırsınğa ultırttı la, küldäk itäğın kütärıp, hıwğa tıştı. Yımiş tä unıñ artınan iyärzi. Ular yılğanıñ qırsıntaştarzı şawızlatıp bıwıp-ağızıp tırğan şarlawıǵında, kışirtkän saqqan urındarzıñ dıwlawına tüzmäy, äli bir, äli ikinsı ayaqtarın qawlı şikilli ürgä kütärıp, üzaq qına tapanıp tırzular.* (Uİ, 110) “— Suya inmiyor muyuz? Sadece el yüz yıkayalım da koşalım, dedi Şevre, daha da acele edip. Kabını çakıla koydu ve kıyafetinin eteğini kaldırıp, suya girdi. Yemiş de onu arkasından takip etti. Onlar nehrin çakıl taşlarını hisırdatıp akıp duran şelalesinde ısırgan ısırın yerlerin uğultusuna dayanamayıp, kimi bir kimi iki ayaklarını leylek gibi yukarı kaldırıp uzun süre oldukları yerde durdular.”

16) — *Bulmaş! Kiyäw küstänäsınän üsünsü kündä ğinä awız itälär. — Ul kiyäwziñ nindäy küstänisı bulhın! Bıl gäzättäği tuy tüğil. — Qızzi bugün ük urlayıq. — Äsähin dä birgä äpkitäyik. Min tiğində inıp kinä sıǵayım da... Tukta, ä Qülumbät sapqındıñ nindäy xäbär äpkilğanın hüräha, ni tiyirmın? (BR, 386) “— Olmaz! Damadın hediyesinin tadına ancak üçüncü gün bakarlar. — O damadın hediyesi ne olursa olsun. Bu âdete göre düşün değil. Kızı bugün kaçıralım. — Annesini de birlikte alıp gidelim. Ben oraya girip çıkayım da... Bekle, ama Külümbet kuryenin nasıl haber getirdiğini sorarsa, ne derim?”*

17) — *Ernest ağay, äyzä, min äytkänsä, magazinga barıp, biräy şäşä alayıq ta... Aşarğa bar, bugün tiğində qaqlağan kolbasa hatqaynılar. Säy qaynatıptırıp işirbiz lampastı za bar. — Nimä-nimä bar tihın? — Ernest bınıñ mäsäk hüzzärinıñ sigi yuq, axırıhı, tiğän tışlı, yılmayıp, tiğınä qaranı.* (UYT, 319) “Ernest ağabey haydi, benim söylediğim gibi mağazaya gidip bir şişe alalım... Yemeğe git, bugün orada kurumuş sucuk satmışlar. Çay kaynattırıp içeriz, akide şekeri de var. — Ne, ne var dedin? — Ernest bunun şaka sözlerinin sınırı yok, demiş gibi gülümseyip ona baktı.”

18) — *Yuqtı tılıyhuñ, — tinı lä Fazıl, talsıǵıp, üstäl artına ultırzı. — İrtäğä bayağı işimlik buyınsa yıñ bulä başlaybız. Hiñä Kızbatqan yalanı tıştı. Xalıqtı iyärtähın dä kitähın. İşimlikti irtän inıp alırhuñ. Ä xäzir qaytısayıq. Arıtqan... (ÜY, 29) “— Hayırı tekrar edip duruyorsun, — dedi Fazıl. Yorulup masanın arkasına oturdu. — Yarın yeni listeye göre yer bölmeye başlıyoruz. Sana Kızbatkan tarlası düştü. Halkı yanına alırsın ve gidersin. Listeyi sabah gelir alırsın. Ama şimdi dönelim. Yormuş...”*

Başkurt Türkçesinde teklik üçüncü şahıs {-hXn} ve çokluk üçüncü şahıs {-hXndAr} fiil çekim eklerinin ardına *inĩ* getirilmek suretiyle istek anlamı ifade edilir. Bu yapı ile konuşucu ya da anlatıcının doğrudan doğruya isteği değil de onun tarafından ifade edilen ancak başka bir şahsa ve genele ait olan bir isteğe işaret edilir. Aşağıdaki 19. ve 20. metinlerde, bu işlevin örneğini görmek mümkündür. 19. metinde yazar tarafından eser kahramanı Yemiş'in birtakım istekleri ve aklından geçenler ifade edilmektedir. Yemiş, kişinin gittiği yolun daima aşağıya doğru olması durumunda olabilecekleri düşünmektedir. Ardından bunun gerekmediği ifade edilerek, onun insan ne tarafa gidecekse yerin o tarafa doğru meyletmesi yönündeki tahayyül ve isteği *kişĩ qayhı yaqqa kitĩrgä tĩlähä, yĩr şul yaqqa awışıp, harqıwlanıp qına türhũn inĩ* cümlesiyle ifade edilmiştir.

- 19) *Yemiş tilmĩrĩp gämhĩz atqa qaray: — İy, barır yulıñ gĩl-gĩl tũbängä, harqıwğa taban ğına bulha inĩ. Hă tigänsĩ barır ƶa yitĩr inĩñ. Qalay rāxāt bulır inĩ. Tik ul harqıw qayƶa alıp barıp tũşũrũr inĩ ikän huñ? Sũqũrgä? İkhĩz-sikhĩz tārān sũqũrgä? Unan bĩr qasan da qabat sıǵıp bulmaş inĩ. Bigĩrāk tā bĩzzĩñ kũrān bĩyā mĩnān. Yuq, yuq, ulay kārākmäy. İñ yaqşıhı — kişĩ qayhı yaqqa kitĩrgä tĩlähä, yĩr şul yaqqa awışıp, harqıwlanıp qına **türhũn inĩ**. Ul saqta bũtā kişĩ lā, yaqşı atlıhı la, nasar atlıhı la bĩrƶäy yĩldĩrĩr ƶä yũrũr inĩ.* (ZB, 122) “Yemiş, çile çekip gamsız ata doğru. — Ah, gittiğin yol daima aşağıya, eğime doğru olsaydı. He deyinceye kadar gider, yetiştirdin. Ne kadar rahat olurdu. Ancak o meyil nereye kadar inerdi acaba? Çukura? Uçsuz bucaksız derin çukura? Oradan hiçbir zaman çıkamazdı. Çoğunlukla da bizim demirkırı kısraqla. Hayır, hayır, böyle olması gerekmiyor. En iyisi — insan nereye gitmek isterse, yer o tarafa meyledip, eğilip dursundu. O zaman bütün herkes, iyi atı olan da kötü atı olan da birlikte koşturur ve giderdi.”

20. metinde, eser kahramanı İştugan, Timirbay'ın nasıl bir kahraman savaşçı olduğundan bahseder ve herkesin böyle olması yönündeki istek ve dileğini kendi ifadelerinde genelleştirerek bu duruma, *İxx, hinĩñ kĩwĩk kişĩlärƶĩ ülmĩdān haqlap alıp qala tũrgān bĩrāy sara bulhın inĩ lā bit!* cümlesindeki {-hXn} *inĩ* yapısıyla işaret etmektedir.

- 20) *İyĩ, ul saqta şulay buldı... İndĩ bũğũn... İñ awır, xāl itkĩs huǵıştar alda tũra... Unda la qaharman huǵışsı bulıp, yĩñĩwsĩ bulıp sıqhañ inĩ hin, Timĩrbay aǵay... İxx, hinĩñ kĩwĩk kişĩlärƶĩ ülmĩdān haqlap alıp qala tũrgān bĩrāy sara **bulhın inĩ** lā bit!.. Nisĩk bulhın? Unday kişĩlär üz-üzƶärĩn ũnũtup, in aldan, in awır urından ut işinā taşlanalar bit... Qapıl quray tawışın da, İştugandıñ tınıs uyn da qırt kışkān qĩwätlĩ kũmanda yañǵırap kittĩ:* (Uİ, 109) “Evet, o zaman böyle oldu... Artık bugün... En ağır, halledilecek savaşlar önde duruyor... Orada da kahraman bir savaşçı olup, yenseydin sen, Timirbay ağabey... Ehh, senin gibi kişileri ölümden koruyan bir çare olsundu da! Nasıl olsun? Böyle kişiler kendi kendilerini unutup ilk önce

en zor yerden ateş içine atlıyorlar... Ani kuray sesinde İştügen'in sessiz düşüncesini de aniden kesen, kuvvetli bir komut yankılandı.”

Teklik birinci şahıs {-yIm/-AyIm} ve çokluk birinci şahıs {-yIk/-AyIk} fiil çekim eklerinden sonra *indî* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla da istek ifadesi ortaya çıkar. Bu kiplik kelimesi fiil çekim eklerinin istek işlevini pekiştirmektedir. Aşağıdaki 21. metinde, eser kahramanı Kulbayev, bütün gün yorgunluktan kazan gibi olan başını biraz dinlendirip, tedavi etmek istemekte ve bu yöndeki isteğini *tubal kiwîk bulğan baştı min bına uşunda dawalayım indî* cümlesiyle ifade etmektedir.

- 21) *Üz ırgähinä kilip inıw mınän äli bır, äli ikınsı instrumenttı tütüp qaray başlağan qızzi yılmaya birıp bır hüzhız küzätıp türzü la Qulbaaw: — Kün buyı üstäl artında ultırıp talıqqan bildi, tubal kiwîk bulğan baştı min bına uşunda dawalayım indî, — tinî. Bır bükän üstünän yunısqılarzı hıpırıp tüşürüp, Zührägä şunan urın kürhätti, üzi lä bır tümär üstünä ultırzı.* (NM, 434) “Kendi yanına gelmesiyle bir birinci, bir ikinci enstrümanı tutup bakmaya başlayan kızı, gülümseyerek gözetledi Kulbayev: — Gün boyu masanın arkasında oturup yoruldu, kazan gibi olan başı ben şimdi burada tedavi edeyim, dedi. Bir kütük üstünden yongaları süpürüp sonra Zühre’ye yer gösterdi. Kendisi de bir kütük üstüne oturdu.”

Aşağıdaki 22.-24. metinlerde de bu işleve örnekler verilmiştir.

- 22) *Yaray indî, balam, alla yarzam birır äli. — Qasandan birli yafalanabız, kolxozğa kıräyik tä quyayıq indî, — tip äsähi hüiz üstäy. — Üzimdin awır işkä yaramağanımdı bilähin bit indî, äsähi. Bına malaybız üşip, kiş arahına kırä başlanı. İnşalla, huğış tuktaw mınän kolxozğa kırırbız. müğayın. Äligä tüzirbiz, kürähin, xalıqqa bigiräk tä awır za baha.* (KKTY, 343) “Tamam, yavrum, Allah yardım eder. — Ne zamandan beri azap çekiyoruz, kolhoza girelim ve koyalım, diye ekledi annesi. — Benim zor işler için uygun olmadığımı biliyorsun, annesi. İşte çocuğumuz büyüyüp, insan arasına girmeye başladı. İnşallah, savaşın bitişiyle kolhoza gireriz tabi. Şimdi sabrederiz, herhâlde halka çok fazla zor.”
- 23) — *Yaray, yulanı bır büzgandan ällä nämä bulmaş, hüylä. Üziñdin dä künñ ütip qalır, bala sağındı la işläp alırhuñ. — Ulay bik tilägäs, hüyläyım indî, tıñla — tip tartıñıqırıp başlap alıp kitti Musa, — Bürün zamanda yaşägän, ti, äbiy mınän babay...* (MB, 34) “Tamam, kuralı bir defa bozmaktan hiç bir şey olmaz, söyle. Kendin de gününü geçirip, çocukluğunu da hatırlarsın. — Öyle çok dileyince, söyleyeyim dinle, diye Musa sessizce başladı. — Eski zamanda yaşamış nine ile dede.”
- 24) *Ülü ayıw, yaray, bılayğa kitkäs, hızgä mäşäqät twızırmayım indî tigändäy, tağı bik az gına üşkäräk mindi lä yğıldı, ä kişlär, yänä şawgür kilip, unı uratıp aldı. — Bına äkämät, bır üñgä ikäwläp ingändär! — Unday xäldär bulğılay ul.* (UYT, 254) “Büyük ayı, peki, böyle gidince

size zorluk çıkarmayayım der gibi, daha yukarıya çıktı ve yığıldı, ama insanlar yine gürültü yapıp, onu kucakladı. — İşte hayret, bir ine birlikte girmişler. — Böyle durumlar oluyor.”

Başkurt Türkçesinde yine isteği ifade etmek için, emir çekim eklerine *ālī* kiplik kelimesi getirilmektedir. Bu durumda konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi konusundaki isteği işaretlenmektedir. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki *hele* ile benzerlik arz eder. Türkiye Türkçesinde de konuşucu herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılması ya da yapılmaması yönündeki isteğini emir çekim eklerinden sonra *hele* kiplik kelimesini kullanarak ifade etmektedir. Başkurt Türkçesinde *ālī* kiplik kelimesi de emir çekim eklerine benzer bir anlam ifadesi katmakta ve istek ifadesini pekiştirmektedir.

Aşağıdaki 25. metinde, eser kahramanı karşısındaki arkadaşına, konuştukları kişinin kıyafetlerini alması yönündeki isteğini ifade ederken *Hin unıñ kiyimın al ālī* cümlesini kullanmış ve onun bu isteğini *ālī* kiplik kelimesi pekiştirmiş dolayısıyla anlam bir emir olmaktan çıkarak, istek, kibar rica gibi bir anlama bürünmüştür.

25) –*Hin unıñ kiyimın al ālī. Bızgā pogonlı ofitser kiyimī kārāk bulıwı bar...– tinī, uylanıp.– Yähätirāk bul. Bında ülü yulda ūzaq qalırğa yaramay,– tip ishkärtti.– Tüngä üzibizzıñ tūbäkkä qaytıp ūlgūrürgä kārāk. Artaban ni işlärgä, unda hūyläşirbız.* (Uİ, 79) “– Sen onun kıyafetlerini al *hele*. Bize apoletli subay kıyafeti lazım, dedi düşünüp. – Çabuk ol. Burada büyük yolda uzun süre kalmak iyi değil, diye hatırlattı. – Akşama rayona dönmemiz gerek. Sonra ne yapılması gerektiğini orada konuşuruz.”

26. metinde de ise, eser kahramanı Kutluguja, karşısındaki ağabey kardeşe kavga etmemeleri yönündeki istek, emir ifadesini *Ağay-ıñı, ul tiklīm ğawğalaşmağız ālī!* cümlesiyle ifade etmiştir. Burada *ālī* kiplik kelimesi olmasa bu durumda biraz daha kuvvetli bir emir anlamı sezilebilir; ancak, bu kiplik kelime Kutluguja’nın ifadesini biraz daha yumuşatarak istek ve rica anlamlarına yaklaştırmaktadır.

26) *Ağay-ıñı, ul tiklīm ğawğalaşmağız ālī! Qıtlıguja kupçıyız uqıp kūrähäthın. Unda sabın turahında yazılğanmı-yuqmı, täwzä şunı biläyik. — Dürüş! — Qıtlıguja üzi sıqhın! Üyünä inä-sıga yūrügän Qıtlıguja bul hūyläşiwzärgä täwzä ük qılaq haldı. Bırsılmağız, sabın mäsälähı hūyläşilgän bit, bayarğa sabınlıqtar üsün artıq urman birildı, tip xalıqtı tınıslandırırğa la uylap quygaynı, tıyıldı.* (NM, 117) “Ağabey kardeş, o kadar gürültü yapmayın *hele!* Kutluguja tapuyu okuyup göstersen. Orada çayır hakkında yazılmış mı, yazılmamış mı. Önce şunu bilelim. — Doğru! — Kutluguja kendi çıksın! Evine girip çıkan Kutluguja bu konuşmalara ilk defa kulak verdi. Endişelenmeyin, çayırılık meselesi konuşulmuş, toprak beylerine çayırılıklar için fazla orman verildi, diye halkı sakinleştirmeyi düşünmüştü, yatıştırdı.”

Aşağıdaki 27.-30. metinler, emir çekim eklerinden sonra *äli* kiplik kelimesinin bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

27) *Min, Gärifä inäy... Tülküsuraga tip kilgäynim dä... — Ular urmanda şul. Gärifä kilip inip, hüzzä büldirwinä ükinä inä Uyıldan. «Miñligül, bugün ällä biräy yirgä ultırmağa barabız mı?» — tip äytmäksä inä bit. Ni işlähın, ipläp kınä urınınan türzū. — Yarar, qaytayım äli. (NM, 60) “Ben, Garife nine... Tülküsur’a ya diye gelmişim..— Onlar ormanda. Garife girince, Uyıldan sözü kestiğine pişman oluyordu. ‘Minligül, bugün bir yere oturmaya gidiyor muyuz?’ demek istiyordu. Ne yapsın, itina ile yerinden kalktı. — Tamam, döneyim hele.”*

28) — *Yuqha unıñ qırağay, qırış xulqū mınän tağı biräy yaramağan iş işläp quyırğa la, qaytanan uqıwzan sitkä tibärilrğä lä mümkün inä bit. — Nişläp äli hıñ tănäy mınän bulaşahıǵız! — tip hıranı ul uyınlı-ısnlı, qalın ğına tawış mınän. — Yägiz äli, qustılar, türügüz äli, min hızzä anawı bulmägä alıp barıp bikläp quyayım äli,— tip, küñillı ğınä yılmayıp, bir qulı mınän Xürməttiñ, ikinsihı mınän Sabirziñ yawrınınan tütüp tarttı. Tıǵılärı bir zä qarışmay türzū. (ZB, 69) “Yoksa, onun ilkel, sert tabiatıyla da işe yaramayan bir iş yapması ve tekrar okumaktan kamulaştırılması da mümkündü. — Siz niçin çocukla ilgileniyorsunuz! diye şaka gerçek sordu o. — Kabul edin kardeşler, kalkın hele ben sizi diğer odaya kilitleyeyim hele, diye içten gülüp, bir eliyle Hürmet’in, diğer eliyle Sabir’in omzundan tutup çekti. Diğerleri hiç karışmadı.”*

29) *Min äliğı waqıtta Beloret qalahında yäşäp yatam. Yapa-yanğızmin. Hinñ xäldä bir az biläm. Mümkün bulha, üsraşayıq äli, qalğanın şunda hıyläşirbız. «Kil» tihän, üzim baram yanıña, ä, bälki, üzñ kilirhñ. (UYT, 78) “Ben diğer zamanlarda Biloret şehrinde yaşıyorum. Yapayalnızım. Senin durumunu az çok biliyorum. Mümkün olursa, buluşalım hele, kalanını o zaman konuşuruz. ‘Gel’ desen ben yanına gelirim, ama belki sen gelirsin.”*

30) — *Ä min üzim ülgänsä xan bulasaqmın! — tip dawam ittä Almas «bütkän baş bütkän» tigän täwäkkällik mınän. — Yä, qayhıbiz yuǵarı? — Ax, küsük! — tip küldü batşa. — Äy, tuqtaǵız äli! — tip tıya haldı qamsı kütärirğä ülgürgän yänhaqsıların. (BR, 313) “‘Ama ben ölünceye kadar han olacağım!’ diye devam etti Almas ‘Biten baş bitmiş’ denen kararlılıkla. — Haydi, hangimiz yukarı? ‘Ah, köpek yavrusu!’ diye güldü padişah. ‘Hey, bekleyin hele!’ diye kamçı kaldırmaya kalkan can bekçilerini engelledi.”*

Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinden sonra {-sX} eki getirilerek emir anlamı, istek ve rica anlamına yaklaşmaktadır. Bu ek, diğer bazı Türk lehçelerinde de emir çekim eklerinden sonra aynı işlevde kullanılmaktadır (Kormuşın 1988: 337-347; Özönder 2001: 79; Çengel 2005: 239). Türkçede *çI/çU* ek edatı üzerinde

yaptığı incelemede bu ek edatın fiil çekimde emir (istek) kipinde kullanıldığını ifade eden Özönder, ek edatın bilinen emir veya emir-istek çekimi üzerine gelerek fiile, zorlama, istek anlamlarını katıp kuvvetlendirdiğini belirtir. Ayrıca bu ek edatın zamirler ve isimlerle kullanılışını da inceler (2001: 75-85). Divanü Lugat-it Türk'te de *çü* maddesinde Kâşgarlı, bu ek edatın olumlu ve olumsuz emirlerin sonuna geldiğini ve kuvvetlendirme işlevi yaptığını belirtmiştir; ancak, burada ek edatın sadece hitaplar da kullanıldığı ifade edilir (Atalay 1985: 207).

Aşağıdaki 31. metinde, eser kahramanı genç kız, zamanda hızla akıp gitmekte olan dakikalarla konuşmakta onlara seslenerek beklemelerini, bu kadar acele akıp gitmemelerini, kendilerinin kıymetini çok iyi bilen bu kıızı fark etmelerini istemektedir. Genç kız bütün bu isteklerini ifade ederken *Tuqtağız, kütüğüz, ul xätli aşıqmağızsı, küz aldım dan yuğalmay türüğüzsü, minîñ qäzîrlî minuttarım* cümlesinde olduğu gibi zaman zaman yine emir kipi çekimlerini kullanırken, zaman zaman da emir kipinden sonra {-sX} ekini kullanmıştır.

31) *Tuqtağız, kütüğüz, ul xätli aşıqmağızsı, küz aldım dan yuğalmay türüğüzsü, minîñ qäzîrlî minuttarım! Min hızzî kürîp, hüyüp, anlap ülgüräyîm! Hızzîñ arttan bir ilî lä qalışmay mähgîlîkkä taban yulğa sıgırlıq qıwät, gäyrät, hălät tuplap alayım... Kütüğüz, az gına, küz asıp yümğansı gına bulha la tuqtalıp, artqa bürülüp qarağız. Minî, hızzîñ qäzîrîgîzzî ütä nıq bîlgän, hızzî bir qasan da yîlgä yîlgärmägän kiskäy qızzı, bir gînä äylänîp kürîgîz! Bîlgîz, ul da bit hızzîñ mînän bîrgä mähgîlîkkä üsmaqsı!..* (ZB, 463) “Durun, bekleyin, bu kadar acele etmeyin, gözümün önünden kaybolmadan durun, benim değerli dakikalarım! Ben sizi görüp, sevip, anlayayım! Sizin arkanızdan çok kalmadan sonsuzluğa doğru yola çıkacak kuvvet, gayret, güç toplayayım. Bekleyin, azıcık, göz açıp kapayınca kadar olsa da durup, arkaya dönüp bakın. Beni, sizin değerinizi iyi bilen, sizi hiçbir zaman rüzgâra vermeyen küçük kıızı, bir defa dönüp görünüz! Bilin, o da sizinle birlikte sonsuzluğa uçmak istiyor.”

32. metinde, eser kahramanı Kinye'nin babası Arıslan'a Çar tarafından bir paye verilmesi düşünülmektedir. Bunu açıklayacak olan Çar, topluluk arasından birine, İ sengildi'ye dönüp, bu payenin kime verilmesi gerektiğini söylemesini ister. Bunun üzerine İ sengildi *Fatıxañdı bîrsî, batşa, minîñ üzîmä!* cümlesiyle bu payenin kendisine verilmesini ister.

32) *Üzzärin-üzzerî ünütüp, tıñlap ultırğan Tuqmuyırq mînän Alpar, Arıslandıñ isîmîn işîtp, bul ni gîllä tigän tüşlü, aptırap Kinyägä qaranılar. Ul üzî lä atahıñ säsän tîlinä küşîwinä gürurlanıp qıwandı, «Batşa baqtı bîrîhinä. —Kîm bulahıñ, Başqurt uzamanı? —Qäzîrbaxtı ulı İ şängildî. —İ ñ ülkäñî bında hindîr. Yä, äyt. Kîmgä tüşhün batır bähîti? —Fatıxañdı bîrsî, batşa, minîñ üzîmä!* (K, 426) “ Kendi kendilerini unutup, dinleyen Tukmuyırk ile Alpar, Arıslan'ın ismini duyup bu ne illet der gibi, şaşırıp Kinye'ye

baktılar. O kendisi de babasının sesen²⁷ diline geçmesine gururlanıp sevindi. Çar birisine baktı. ‘Kimsin, Başkurt lideri?’ Kezirbahtı oğlu İ sengildi. ‘Burada en büyüğü sensindir. Ya, sen söyle, kahramanlık payesi kime verilsin? Çar hayır duasını bana versin.’”

Aşağıdaki 33.-34. metinlerde, emir kipinden sonra kullanılan {-sX} ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

33) *Bügüñgüñ — üz qulıñda, kiläsäğñ ihä — aqılñda. Minñ minän hinñ, hinñ kiwıñ ük bütän äzäm balalarınıñ hüzzärñ Aqqa tırkäp barır kiş bulha, bütähñ dä tükmäy-säsmäy **hüyläp biräyiksı**, äzäm balahı!..» Sülük tübüñdäğñ Kiş qulağına kilip bärilgän bıl hüzzärzän tıträndı, mañlayın usı minän başıp, başın artqa sañqayttı; azıraq şul kiş üñdäsmäy tırğas, äkrñ atlap qayanıñ mürünuna kilip baştı.* (NM,13) “Bugünün kendi elinde, geleceğin ise aklında. Benimle senin, seninle bütün insanoğlunun sözlerini Aklara ulaştırarak biri olsa hepsini de tamamen söyleyelim, insanoğlu! Kovanın dibindeki kişinin kulağına çalınan bu sözlerden titredi. Alnının ucuyla dayanıp başını arkaya doğru yattı; biraz bu şekilde sessiz durunca, yavaşça yürüyüp kayanın burnuna geldi.”

34) *Gabbas mullanıñ qılğan yawızlıqtarı la, Bibisara abıstayzın, kişilikñiz, ümüthüz dini äkiättärñ lä, Särbiyamaldıñ här saq alla işminän alıp bargan alıñ-biriştärñ lä... Isınlap ta, bılar bütähñ lä anñız kişilärzñ tamuq, yaza minän qurqıtıp baş ñymäklñ itip tütüwğa yunälgän tüğilmñ huñ?! Din dä, dini äkiättär zä kişğä baxıthızlıktän başqa bir nämä lä kiltirmäy, axırı... Uf, uylay uylay başım tubalğa äyländı şikillı! **Tuqtası, bñr az uylamay tırayımsı!** Ul, kitabın yabıp, salqan äylänip yattı.* (ZB, 194) “Gabbas mollanın işlediği günahları da Bibisara abıstayın kişiliksiz, ümitsiz dinî hikâyeleri de, Serbiyamal’ın her zaman Allah’ın isminden aldığı alış verişleri de... Gerçekten de bunlar hepsi de bilinçsiz kişileri cehennem ve cezayla korkutup baş eğdirmeye yönelten şeyler değil mi? Din de dinî hikâyeler de kişiye mutsuzluktan başka bir şey getirmiyor sonunda. Of, düşün düşün başım kazan gibi oldu! Dur, biraz düşünmeden durayım. O, kitabını kapayıp, sırtüstü dönüp yattı.”

Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinden sonra gelerek istek işlevini pekiştirip kuvvetlendirmek için kullanılan {-sX} ekini zaman zaman kalıplaşmış şekillerde de görüyoruz. Bunlar *quysı* “yeter, bırak”, *kitsı* “haydi, git” gibi bazı kelimelerdir. Bunlar, Başkurt Türkçesi sözlüğünde ünlem olarak değerlendirilmektedir ve bu kiplik kelimelerin, çoğunlukla olumsuz fiillerle birlikte kullanılıp, karşı çıkmayı, engellemeyi ifade ettiği belirtilmiştir (BTH 1993: 514, 692, 693).

Aşağıdaki 35. ve 36. metinlerde, *quysı* ve *kitsı* nin kullanımına örnekler verilmiştir. 35. metinde, Hüsnülhak, Zakir’e çocuk gibi davranmamasını söylerken verdiği emirle birlikte onu isteğe yaklaştıran *quysı* ifadesini kullanmaktadır.

27 säsän: Başkurtlarda ozan.

35) — Quysi, balalanma, — *tini Xüsñülxaq, ixlas küllip. — Hini, äzmäwîrzäy yığıtı, üyzä yatqırıp quyalarmı hun? Bina, bügün-irtän çextar kilip yitir, mobilizatsiya iğlan itir. İñ yaqşıhı Başqurt gäskärı safında üz urınıñdı tabıw indı, qustum... Zakir, başı tamam awara bulıp, Xüsñülxaqqa iğtibar mınan tübäp qaranı. — Bıl — minı üzimdıñ Xammat ağayına qarşı huğışqa saqırırwıñ bulamı ni indı?! Xammat ağay bit, üzıñ bılähıñ, Bolşevik. Qızıl gäskär yağında... (Üİ, 72) “— Yeter, çocuklaşma, dedi samimiyetle gülerək Hüsñülhak. — Seni, iri kıyım genci evde mi yatırıyorlar yoksa? Bugün sabah Çekler gelir, seferberlik ilan eder. En iyisi Başkurt askerinin yanında kendi yerini bulmak, kardeşim. Zakir, tamamen şaşıp, Hüsñülhak’a dikkatle gözlerini dikti. Bu beni Hammat ağabeyime karşı savaşa çağırman mı oluyor ne? Hammat ağabey, sen de biliyorsun ki, Bolşevik. Kızıl askerlerin tarafında.”*

36) *İşitmägänhıñ ikän şul. Ä bılähıñmı, üñqüt Safa nimä uylay? Musalarzıñ üyün hütirip taşlap, üz yurtün kiñäytmäksı bula, ti. Silsävitkä lä bargan. — Kitsı, äytäm kisä iñirzä silsävit prışizäteliniñ atı qapqahı tübündä tıra inı. Ä üzı qıyaş bayır aldınan ğına Safalarzan alpan-tılpan sıgıp, kırandasına ürmäläni. Min qalanan qayıqanda unda atlı-mazar kürinmäy inı kürinıwın, tik Safa ğına Musalar yurtunda yürüy inı yıskanıp.* (KKTU, 323) “Duymamışsın galiba. Ama biliyor musun, koca boğaz Safa ne düşünüyor? Musaların evini söktürüp atıp, kendi evini genişletmeyi amaçlıyormuş. Köy muhtarlığına da gitmiş. — Haydi, tamam gece alaca karanlıkta köy muhtarlığı başkanının atı kapısının dibinde duruyordu. Ama kendisi güneş batmadan önce Safalardan salına salına çıkıp, arabasına bindi. Ben şehirden döndüğümde orada hiç at filan gözükmiyordu, yalnız Safa Musaların evini yokluyordu.”

Başkurt Türkçesinde, konuşucu zaman zaman kendi isteği yönünde karşındakileri de isteklendirmek üzere emir çekimi ile birlikte cümlesinde *qana* “haydi” kiplik kelimesini kullanır (Zeynullin 2002: 180). Böylece karşındakileri de isteklendirmiş ve harekete geçirmiş olur. Aşağıdaki 37. metinde, Aristah İvanoviç, kendisini ziyarete gelen İskender’e önce biraz sitem ettikten sonra, *Qana, ultır, säy yahayım* cümlesiyle İskender’in oturmasını istemekte ve onu yönlendirmektedir.

Awırıqınıp türüwı säbäplı, professor bıl arala ğıl üyzä ğınä ikän. — Kilip yaqşı itinı äli. Yuğihä ünüttün, — tip İskändärzı uynlı-ısnlı şiltälöp qarşılanı Aristarx İvanoviç. — Qana, ultır, säy yahayım... Tawzä ul ayaqtarı hızlawğa, qan başımı yaman ürgä hikirıwğä küyünüp aldı, şul arqala yazä başlağan yañı xızmatiniñ tuqtalıp türüwın äyttı, xatırın qaldırğan, yänin ärnıtkän anaw yıyılıştargä qağılmanı. (ÜY, 79) “Rahatsız olduğu için, bu aralar profesör daima evdeymiş. — Gelmekle iyi yaptın. Aristah İvanoviç, yoksa unuttun, diye İskender’i şaka gerçek azarlayarak karşıladı. — Haydi, otur, çay yapayım. Önce o ayaklarının sızlamasına, kan basıncının çok fazla çıkmasına kederlendi, bu yüzden

yazmaya başladığı yeni eserine ara verdiğini söyledi. Kendini üzen, canına zarar veren bu gibi toplantılarla ilgilenmedi.”

Aşağıdaki 38. ve 39. metinler, *qana* sözünün bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

38) *Ana, Miñnisanı qayhılay itti. Bıl baxırın künäğinä ülän halıp qaytıp bargan. Älği şul yırganaq buylap bargan. Tura kilgän bit ämälgä qalganday üşü kürägaraw. «Künäğindä nimä?» — tip hüray ikän bıl. «Kazä bärästärinä yaşıl ülän aldım», — tip qütülürğa uylağan tığı. «Qana, kürhät äli!» — Üländi alıp taşlaha, künäktä yartılaş tap-taza büyzay — un qazaq samahı bulır. (UYT, 231) “İşte, Minnisa’yı nasıl yaptı. Bu fakirin kovasına ot koyup dönmüş. Şimdi bu sel çukuru boyunca gitmiş. Yaklaşan umuda kalmış gibi bu savaş. ‘Kocanda ne?’ diye soruyormuş o. ‘Keçi yavrularına yeşil ot aldım’, diye kurtulmayı düşünmüş o. ‘Haydi göster hele!’ — Otu atsa kovada yarı yarıya taptaze buğday, tahminen on libre olur.”*

39) — *Qana, hılıw, yähätiräk ut yağıp yibär. Hurpa hıwıngandır. Halma qaynata halırğa kăräk tä baha, — tinı Bibiş, aşığıp. Ul äli gına tısqı iştärzi bütürüp ingäyni — İrkä yiznän minän işti yähät kınä bütürüp bulamı ni? — tip asıwhız qına külümhüräp, aşığıp qul yıwızı, alyapqıs kıyzi. — Min halma qaynatayım, hin, hılıw, tüz, bürüs, huğan äzirlä. Qürüt izirgä ünütma. (Uİ, 179) “ — Haydi, güzel, hızla ateş yakiver. Çorba soğumuştur. Erişte kaynatmak gerek, dedi Bibiş, aceleyle. O daha şimdi dışarıdaki işleri bitirip girmişti. ‘Nazlı damadınla işi çabucak bitirmek mümkün mü?’ diye sakince gülümseyip, aceleyle ellerini yıkadı, önlük giydi. ‘Ben erişte kaynatayım, güzelim sen tuz, biber, soğan hazırla. Kurut ezmeyi unutma.”*

Başkurt Türkçesinde yine *qana* gibi emir çekimi ile kurulan konuşucunun isteğini ifade eden cümlelerde *äyzä* “haydi”, *äyzäğiz* “haydi” gibi bazı kelimelerde kullanılır (Yuldaşev 1981: 287; Zeynullin 2002: 168). Bunlar da yine konuşucunun muhatabına ifade ettiği isteğini kuvvetlendirmeyi ve bu yönde onu harekete geçirmeyi amaçlar. Aşağıda bu tarz kullanımlara örnekler verilmiştir.

40) — *Bilähimni, Ziyada, bizzit başqasa ämälibiz yuq. Äyzä, binawınday qıyaştın nurzarın ärämgä yibärmäyik — sisinäbiz zä qızınırğa yatabız. Şulay işkäkhiz, kişihiz ağıp bargan kämäni, müğayın, bırayhı kürip qalır zä iläktirip tarttırıp alıp kitir. — Ä alıp kitmähä? (ULT, 169) “ — Biliyor musun, Ziyada bizim başka bir isteğimiz yok. Haydi, böyle güneşin ışıklarını boş yere harcamayalım — soyunuyoruz ve güneşlenmek için yatıyoruz. Böyle neşesiz, insansız yol alan tekneyi elbette birisi görür de yapışıp çekip alır. — Ama alıp gitmese?”*

41) — *Min şulay uylayım, — tinı Musa, — bıl iştiñ başı gına bit äli. Hız bir-iki kün uylaştırıp yürüğüz zä, tağı bir yıyılıp alırhıgız. Şunda bir ıñğay*

delegattar ʒa haylarhıgız, biş-altı kışi bulha yıtkän. Äyʒäğiz, bıl işti Äxmäzigä tapşırayıq. Rizahıgız mı? (MB, 43) “– Ben şöyle düşünüyorum, dedi Musa, – bu işin sadece başı. Siz bir iki gün düşünün de tekrar toplanırsınız. Burada bazı iyi delegeler de seçersiniz, beş altı kişi olsa yeter. Haydi, bu işi Ehmezi’ye verelim. Razı mısınız?”

3.4.2.3 Rica

Başkurt Türkçesinde, konuşucu, zaman zaman herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki emir ve isteklerini biraz daha yumuşatarak ve hatta rica ile karşısındakine ifade etmektedir. Bu durumda konuşucu emir çekim eklerine *älï* ile birlikte, *zinhar* “lütfen” kelimesini ekleyerek, yaptırmak istediği işi, karşısındakinden daha yumuşak bir şekilde emrederek veya rica ederek talep eder.

Aşağıdaki 42. metinde, istasyona geç kalan hanım, nöbetçiye saati söylemesi yönündeki isteğini kibarca rica ederek *Äyʒäğiz ällï, zinhar, xäzïr säğät nisä?* şeklinde ifade etmektedir. Burada *zinhar* kelimesi kullanılarak, isteğini rica olarak karşı tarafa aktarmaktadır.

42) *Bara tūrğas, Künhılıwıñ yūrägındä urınhız şık uyattı: «Müğayın, säğätim artqa qalğandır;— tip uylanı ul,— bıga ni bulğan, his bïr ulay artqa qalmay tūrğaynı...» Ul yugırıp stantsiyağa inıp kitti. — İptäş dejurnıy,— tinï ul, ütälänip,— äyʒäğiz ällï, zinhar, xäzïr säğät nisä? — Xanım, räxim itip üzıgız qarağız. Tış yaqta tübäğiz üştündä säğät ilinip tūra,— tip qürü gına yawap birzi dejurnıy häm, niñälir; awız işinän mığırzap huqranıp quyz,ı. (ZB, 548) “Gittikçe, Künhılıw’ın yüreğinde yersiz bir şüphe uyandırdı. ‘Elbette saatim geri kalmıştır’ diye düşündü. Buna ne olmuş, hiçbir zaman geri kalmazdı. O koşup, istasyona yetiştı. ‘Nöbetçi arkadaş’ dedi aceleyle. — ‘Lütfen söyleyin, saat kaç?’ ‘Hanım buyurun, kendiniz bakın. Dış tarafta tepenizin üstünde saat asılı duruyor’ diye soğuk bir şekilde cevap verdi nöbetçi ve ağzının içinde birşeyler homurdanıp durdu.”*

Aşağıdaki 43. ve 44. metinlerde de yine *zinhar* kelimesinin kullanılmasıyla rica anlamı kazanmış cümlelere örnekler verilmiştir.

43) *Täzrä asıq, üyʒäğï hüyläşiw işitilip tūra. «Quysı, quysı, balaqayım, his kınä lä yänim tınıs tüğil. Bınaw İskändärñ üsün işim üzülä. Äsähiz bala — inähiz bäpkä... — ti qarsıq ulı Äxmätgäräyğä. — Üzi kilip türüp ilgäzäk... Yänä ziräklığñ äytmäyhñmï. Tübähï quş uraylı şul, ülatahı märxümgä üqşap... Küz yazırma, zinhar... ällä nişläp gümürï qısqa bulır tüşlü...» Äxmätgäräy nizir äytip äsähñ yıwatırka kırıştı. (ÜY, 88) “Pencere açık, evdeki konuşmalar işitiliyor. ‘Yeter, yeter, yavrucuğum hiç canım almıyor. İşte İskender’e içim yanıyor. Annesiz yavru, sahipsiz bebek’ diyor İhtiyar kadın oğlu Ahmetgerey’e. ‘Kendisi güler yüzle*

gelip... Akıllılığını söylemiyor musun? Tepesi kuş gibi perçemli, merhum büyük babasına benziyor. Gözden kaybolma lütfen. Acaba neden ömrü kısa olur gibi.’ Ahmetgery bir şeyler söyleyip annesini teselli etmeye çalıştı.”

- 44) *Üzün yıwıwsılarga, qäbır qazıwsılarga, yınaza uqıwsılarga, yırläwsılärgä — bütähinä lä bülägi, xäyır-sazaqahı äzır, ä hin, kütmägändä, tihñ... Bılıqlı kışı inñ şul, märxümä. Bik biliklñ inñ. Kütkän. Äzirlängän... Xisbulla türbaş yaqta haman ilap türğan qatını yanına barzı. —Nisik buldı huñ äli bul?... Bibış, hüyläp birsı zinhar! Şunday haw, taza äsäyım... Unıñ bır qasan ih tigänñ dä iştkänñm yuq inñ läbaha! (ZB, 337) “Seni yıkayanlara, mezar kazanlara, cenaze okuyanlara, gömenlere, hepsine de hediyesi, hayır sadakası hazır, ama sen beklemediği bir zamanda [öldü] diyorsun... Akıllı biriydi o merhume. Pek akıllıydı. Öleceğini beklemiş, hazırlanmış... Hisbulla mutfak tarafında hâlâ ağlayan hanımının yanına gitti. ‘Bu nasıl oldu? Bibış söylesin lütfen! Böyle sağ, temiz annem.. Onun hiçbir zaman ah dediğini duymuşluğum yoktu!’”*

Emir çekiminden sonra *bir-* fiilinin kullanılmasıyla da rica anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda yine konuşucu kendi isteği doğrultusunda karşısındakine rica etmektedir. Aşağıdaki 45. metinde, eser kahramanı Ruman, birbirlerinin üzerine yürüyen Kutluguja efendi ile Maskov arasına girerek, Kutluguja’ya *ıştñ nizä ikänñ anlatıp birigiz* şeklinde rica ile ne olduğunun kendisine anlatılmasını istemektedir.

- 45) *z gına başıla tışkändäy bulıp, işkämyägä ultırzı. (NM, 144) “Ruman duvara doğru korkak Maskov’la, korkusuzca onun üstüne çıkmaya giden Kutluguja arasına indi. ‘Kutluguja efendi, sakinleşin lütfen’ diye yumuşak bir şekilde seslenip, elini onun omzuna attı. ‘İşin ne olduğunu anlatınız. Oturun hele, oturun.’ Kutluguja durup kaldı, bir tarafa eğilmiş olan şapkasını düzeltip giydi. Kızgınlığı biraz geçer gibi oldu ve iskemleye oturdu.”*

3.4.2.4 Yalvarma, Özür Dileme

Başkurt Türkçesinde, emir çekim eklerini, konuşucu karşısındakine herhangi bir iş, oluş ya da hareket için yalvarmak amacıyla da kullanabilmektedir. Burada da yine temelde konuşucunun isteği söz konusudur. Çünkü yalvarış ve yakarışlar, kişinin durumundan ya da konumundan dolayı pişman olduğu durumlarda ya da herhangi bir olay ya da durum için istekte bulunduğu durumlarda ortaya çıkar. Aşağıdaki 46. metinde gece eve sarhoş ve geç dönen eser kahramanı ertesi gün annesinden özür dilerken *İnäy, gäfü it indı, işirık bulğanmın* cümlesini kullanır. Burada konuşunun emrinden bahsedilemez. Elbette onun tarafından bir istek söz konusudur.

46) *Qartayğansı aql ultırmanı, tip bisähî dürrüş äytä indî. Bına qayza ul awırtağan başqa timir tayaq. Yä, ni tip aldamaq kârak ülü kişini? Axmaq indî, axmaq, başqa hüž tabıp bulmay, tip ul yul buyına üz-üzün ärläp barzı. İrtägähinä barıp qına «İnäy, **gäfü it indî**, işirik bulğanmun. Ällä üzüm yañılışqanmun, ällä qütürtqūs butağan», — tip bir-iki yümşaq hüž äyttiñ — büttü kitti. Ä xäzır yürü bir işar şikillî. Qart kişiniñ xälİN bilip bulamı, alla haqlahın... «Bızziñ awıldan Şakir tigän bir bändä, ulıñ qaytıp kilä, tip bir äbiyziñ aldağan da...» —tip bırından-bırınga hüylärzär. İl aldında üyat... Yünälip, ayaqqa başha, qunaqqa saqırırzar, ürmägän yırgä lä ultırtmazar, gıl küz-qılaq qına bulıp türürzar inî. (UYT, 185) “Yaşlandıkça, akli başına gelmedi diye hanımı doğru söylüyor. İşte nerede o hasta olmayan diğer demir değnek. Ya, nasıl aldatmak lazım büyük insanı? Ahmak, ahmak, başka söz bulamıyor, deyip o yol boyunca kendi kendine küfrederek gitti. Ertesi gün gidip ‘Anne affet, sarhoş olmuşum. Nasıl hata yapmışım nasıl da kışkırtıcı şaşırtmış’ diye bir iki yumuşak söz söyledin — bitti gitti. Ama şimdi bir ahmak gibi yürü. Yaşlı kişinin hâli bilinir mi, Allah korusun... ‘Bizim köyden Şakir denen bir kul, oğlun dönüyor diye bir yaşlı nineyi aldatmış...’ diye nesilden nesile anlatırlar. Ülkenin gözü önünde utanç... Düzeliş, ayağa kalksa misafirliğe çağırırlar. Esmeyen yere oturtmazlar, daima göz kulak olurlar.”*

47. metinde de eser kahramanı Marat, memleketinden ayrılırken, anne ve babasına içinden *Kisirigiz minî* cümlesiyle, özür dilemekte ve onlara kendisini affetmeleri için istekte bulunmaktadır.

47) *Bürsülma, uzaman, üpkäm yuq, — tinî lä Marat, baş qağıp qına xuşlaşıp, yänä küñjlinän ata-äsähinä: «**Kisirigiz** minî», tip ündäşip, zıyarat qapqahına taban atlanı. Uğa xäzır bolnitsa yanında tuqtalırğa kârak inî. Kürir kişihî — Vera İwanovna. Bıl apay Maratıñ äsähî qul aştında üzaq vaqt sestra bulıp işläni, huñğı maldä, pensiyağa sıgıp, registraturala ultıra. (ÜY, 285) “Marat endişelenme patrik, öfkem yok, dedi ve baş sallayarak selam verip, vedalaşp, yine içinden anne babasına ‘Bağışlayın beni’ diye seslenip, mezarlığın kapısına kadar yürüdü. Şimdi onun hastanenin yanında beklemesi gerekti. Göreceği kişi Vera İwanovna. Bu abla Marat’ın annesinin emri altında uzun süre hemşire olarak çalıştı. Son zamanlarda emekli oldu ve resepsiyonda oturuyor.*

3.4.2.5 Çağırma, Seslenme

Başkurt Türkçesinde emir çekim ekleri, zaman zaman seslenme, çağırma işlevinde kullanılmaktadır (Zeynullin 2002: 162). Bu durumda konuşucu ya da anlatıcı, karşısındaki dinleyici ya da okuyucuya herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılması yönünde bir çağrıda bulunmakta, onlara seslenmektedir. Çoğu zaman bu seslenme ve çağırma ünlem cümleleri içerisinde yer alır. Aşağıdaki 48.

metinde, eser kahramanı Bibiş, bebeğine *Yüqla, bāpīsīm, rāxāt yüqla!*. cümlesiyle seslenmektedir. Burada Bibiş'in bebeğine emir vermesi söz konusu değildir. Ona uyuması yönünde çağrı yapmakta ve seslenmektedir.

48) *Bibiş aptırap qatıp qalğan hıñlıhınä bütänsä iğtibar itmäy, bāpīsın kütärip üygä inip kitti. **Yüqla**, bāpīsīm, **rāxāt yüqla!**.. Yımiş, nigiz buyında hamam bayağısa ilamhırap ultırğan qūzağızı arı yağına qaramasqa tırışıp, äkrin gınä tağı uramğa sıqtı, qūyma buyındağı yaşıl ülängä huzılıp, kükkä qarap yattı: «Äyy, üşü yatıwzan türmahan inı... Bıyikkä-bıyikkä, zäñgär kükkä, üjmaxqa qaray aq kügärsin bulıp üsha inı yänñ...» (Uİ, 90)* “Bibiş şaşırıp kalan kız kardeşine tamamen dikkat etmeden, bebeğini alıp eve girdi. Uyu, bebeğim, rahat uyu!.. Yımiş, girişte hâlâ önceki gibi ağlamaklı oturmuş dünürlerinin tarafına bakmamaya çalışıp, yavaşça tekrar sokağa çıktı, duvarın kıyısındaki yeşil otlara uzanıp göğe baktı. ‘Eyy, bu yatıştan kalkmasaydın... Daha da yükseğe, mavi göğe, cennete doğru beyaz güvercin olup uçsaydı ruhun...’”

49. ve 50. metinlerde de bu şekilde seslenme ve çağırma ifadelerine örnekler verilmiştir.

49) *Ul tabındağı ırw başlıqtarınñ bñrhñn dä iğtibarhız qaldırmanı, här qayhıhına isimiñ mñnän üñdäşip qimmätli büläk tapırzı. Qara ğawam yıyılğan urındarza aqsa hibip sıgırğa büyrüzü. Xäzır indı «**yäşähin!**» — tip qısqrıwğa Başqurttar za zur tñläk mñnän quşılır buldı. (BR, 231)* “O, sofradaki kabile başlarının hiçbirini itibarsız bırakmadı. Her birine ismi ile hitap edip kıymetli hediyeler gönderdi. Halkın toplandığı yerlere para saçılmasını emretti. Şimdi ‘Yaşasın!’ şeklindeki bağrıışmalara Başkurtlar da büyük bir istekle katılır oldu.”

50) *Kolxoz malın imñn qışlatıw, yuğarı iğñ unışı yıyıp alıw ğına tüğil, xalıqtñ bütä xästärı unıñ yñlkähindä inı. **Tınıs yüqla**, ağay, iştälğññ ünütülmas, kolxoz işñn – hinññ namıs işñndı – bız dawam itirbiz. “U, 16)* “Çiftlik malını tamamen kışa hazırlamak, sadece yüksek düzeyde ekin toplamak değil, halkın bütün tasası onun omuzlarındaydı. Rahat uyu, ağabey, anılar unutulmaz, çiftlik işini – senin namuslu işini– biz devam ettiririz.”

3.4.2.6 Yönlendirme, Tavsiye, Nasihat

Başkurt Türkçesinde emir çekim ekleri konuşucunun herhangi bir iş oluş ya da hareketin gerçekleştirilmesi veya gerçekleştirilmemesi yönündeki tavsiye, nasihat ve yönlendirmeleri için kullanılır. Ekin bu işlevi emir işleviyle yine yakından ilgilidir. Çünkü konuşucunun cümlesinde ifade ettiği olay ya da durum, onun tarafından karşısındakine yönlendirme, tavsiye, nasihat anlamları çerçevesine temelde yine yumuşak bir emirden kaynaklanabilmektedir. Aşağıdaki 51. metinde, Mihr Narsi'nin verdiği emirlerden dolayı, Gusam bütün gün yorulmuş ve sonunda yanan ocak başında uyuya kalmış; uyandığında ise gün çoktan ağarmıştır. Ayrıca

o, uyandığında kapıya kuvvetli şekilde vurulduğunu duyar ve kapıya bu şekilde vuranlara bağırır. Gusam, onlara kapıyı zorlamamaları yönündeki yönlendirme ve tavsiyesini ifade eder. Elbette bu tavsiye emir ikinci teklik olumsuz çekimde verilmiştir. Bu cümle kapının zorlanması işinin kesilmesi yönünde bir engelleme içerirken, aynı zamanda da onlara bu yönde bir yönlendirme içerir. Zaten Gusam, ardından kapının kolay açıldığını da ifade etmiştir.

- 51) *Kişilär zä az inî — baş väzirzi sir bilwşilär dairähî kinäyiwî qurquta inî şikillî. Käylä-küräk tütürğa vaqt yittî, iş barıbr ıramanı. Mihr Narsi, kürhätmäler birä-birä, şul tirälä yürüp türzû. Ğusam, arığan ayaqtarı tütmağanlıqtan, bir sittä yanğan usaq yanına barıp ultırğaynı, yuqğa talğanın hizmäy zä kaldı. Tirtläp küzzärin asha, yaqtırğan. Haqlağıstın qalın yız işigınä barıp yitkändär zä asırğa mataşalar. Dañ-dün, dañ-dün! Ğusam ularğa qısqırzı: — Yimirmäğiz. Yığıl asıla ul.* (BR, 105) “İnsanlar azdı. Sırrı bilenlerin çoğalması baş veziri korkutuyor gibiydi. Kazma kürek alma vakti geldi, iş birlikte yürümedi. Mihr Narsi, emirler vere vere bu çevrede dolaştı durdu. Gusam, yorulan ayakları tutmadığı için, bir kenarda yanan ocak başına gidip oturmuştu, uykuya daldığını fark etmedi bile. İrkilip gözlerini açtığında gün ağarmış. Ambarın kalın bakır kapısına dayanmışlar açmaya çalışıyorlar. Dan-dun, dan-dun! Gusam onlara bağırır: — Zorlamayın. Kolay açılır.”

52. metinde, eser kahramanı Gilimhan ve eşi, annelerine gitmek istediklerini ve bu yönde bütün hazırlıkları yaptıklarını ifade etmişlerdir. Anneleri ise buna razı değildir. Kızının gitmesini istemez ve kızının kendisine gitmek istediğini söylediğinde *Balam, aşırma!* cümlesiyle, ona acele etmemesi yönünde bir öneride bulunur. Ardından da önerisini destekleyecek *Bütähî lä üz urınına ultırır bir zaman* cümlesini söyler.

- 52) *İnäy, biz küp uylanıq indî... — Qız siginmânî. — Barıbr tuy ütkärmäyhğiz. Sittä yazılışırız äli... — Balam, aşırma! Bütähî lä üz urınına ultırır bir zaman... — Xäsrätli zat yalınıwin bildi. — Yuq, biz küp küttük, inäy! — Qız üzünikın qayırzı. — Gilimxan minän kilışkänbiz... Äybırzärıbiz tüynälgän, xuş, inäy! — Yu-yuq! Min riza tügöl! — Qatındı tawıstarı qaltırandı, täni lä bıl mäldä qırüğan yapraq işi dirildäy inî. Min hinî bir qayza la yibärmäyım!* (U, 238) “Anne, biz çok düşündük. — Kız geri gitmedi. — Tam bir düğün yapmıyorsunuz, dışarıda kaydoluruz. — Yavrum acele etme, hepsi zamanla yerine oturur. — Acınacak durumdaki kişi yalvardı. — Hayır, biz çok bekledik anne. — Gilimhan ile anlaştık... Eşyalarımız toplanmış, hoşça kal anne! — Ha-hayır ! Ben razı değilim! — Kadının sesi titredi, vücudu da o anda kurumuş yaprak gibi titriyordu. Ben seni hiçbir yere göndermiyorum!”

53. metinde, arkadaşına odasını gösteren eser kahramanı, ona odadaki bazı eşyaları gösterdikten sonra ne isterse onu yapmasını, hiç çekinmemesini ve

kendi evinde gibi davranmasını önermektedir. Onun bu önerisinde aynı zamanda kendinin de bu yöndeki isteği de bulunmaktadır.

53) *Ana televizor, bınawgada kitaptar.. Qısqahı, ni tıläyhñ, şunu işlä, saq qına la tartınma, üz üyñdäğï kiwïk tüt! Min bütähñ dä operativno işlärgä tırışırmin. – Ul yılmayıp qaranı la sıgıp kitti. Tışqa sıqqas, täzrägä qul bülğanı.* (UYT, 93) “İşte televizyon, burada da kitaplar... Kısacası ne istersen onu yap, hiç çekinme. Kendi evindeki gibi davran! Ben hepsini çabuk yapmaya çalışırım. – O gülümseyerek baktı. Dışarıya çıkınca pencereye el salladı.”

Aşağıdaki 54.-56. metinler de emir çekim eklerinin bu şekilde, yönlendirme, tavsiye, nasihat şeklindeki kullanımlarına örnek olarak verilmiştir.

54) *Yäštär ayırıwsa xürmät itkän yür hüzli, äsi tılli şagır Säxip Mürat: — Kürinmäyhñ, ultırgısqa başhañsı! — tip kähäş itti Änif Käyümgä. Tığï lä birışmäy: ? Bızñıñ buyzar bñ sama, ultırgıstı üzñä qaldır, — tını. — Bürsülma! Biş-altı kitabım sıqtı, kürinmähäm, şularğa başırmin. — Yaray, yïtdi äñgämä barganda işti külkügä bürma! —* (ÜY, 70) “Gençlerin ayrıca hürmet ettiği hazır cevap, sivri dilli şair Şehip Murat. Görünmüyorsun, sandalyeye çıksan, diye tavsiyede bulundu Enif Keyüm’e. O da vermiyor? Bizim boyumuz yaklaşık aynı. Sandalye sende kalsın, dedi. — Endişelenme! Beş altı kitabım çıktı, görünmezsem, onları çıkarım. — Tamam, ciddi sohbet varken, işi komikliğe vurma.”

55) *Şuğa la bit İskändär yäringä rabsakka kitırgä, unı tamamlap, tıwğan awılına uqıtıwsı bulıp qaytırgä xıyallana. Tağı bñ sırı — ul kişigä kürhätmäy gınä: «İy, yuqhıldar, qulğa qural tütüp, kütärilgiz yawğa! İnqılab älämñ kütärıp, atlağız alğa!» — tigängä uqşas şıgırzar yazı, kiläsäktä ihä uqıtıwsılıq mınñ bñrgä ijad işinä lä tütünmaqsı.* (ÜY, 8) “Böylece İskender gelecek yıl işçi üniversitesine gitmeyi, onu tamamlayınca doğduğu köye öğretmen olarak dönmeyi hayal ediyor. Kimseye belli etmediği başka bir sırrı, ‘Ey yoksullar, elinize silah alıp, savaşa cesaret edin! İnkılap dersini bırakıp öne yürüyün!’ gibi şiirler yazıyor. Gelecekteyse öğretmenlikle birlikte sanat işine girmeyi amaçlıyor.”

56) *Ä hiñä şul tiklīm marş-brüsük yahap kilgändän huñ – prival! Tılähän, vannağa inıp sıq, tılähän, xäzır ük yatıp yuqla. Tik raspolojeniyanan sıgıp kitmä, azaşırhuñ. Ana tılvizır; bınawında kitaptar..* (UYT, 93) “Ama sana bu kadar yürüyüş yaptıktan sonra – mola! İstersen, banyoya gir çık, istersen şimdi uyu; ancak bulunduğun yerden ayrılma, yolunu kaybedersin. İşte televizyon, burada da kitaplar...”

Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinin böyle yönlendirme, tavsiye, nasihat anlamlarını ifade etmesi, bu eklerin atadan oğla kalan nasihat yönündeki bazı

atasözlerinde de kullanılmasına sebep olmuştur. Nesilden nesile aktarılacak bir sonraki nesile tavsiye ve nasihat niteliği taşıyan bu tarz atasözlerinde emir çekimi oldukça fazla tercih edilmiştir. Aşağıdaki 57. metinde, Lut oğlu Mühürrem'e hem kendi düşündüklerini ifade etmek hem de nasihat vermek amacıyla, *İrkîndî hatqansî, bürkîndî hat* şeklindeki atasözünü söyler. Ardından da onun bu şekilde atasözüyle oğullarına hitap etmesiyle onların bu nasihatini anlayacağı ifade edilmiştir.

- 57) *İkinsî kûndü ulandarı mînan awlaqta qalgas, Mûxärrämdîñ sirattağı «yümüşün» ünüta almağan Lut bîr hüyläm mînan uğa üz mûnäsäbätin bildirzi: «İrkîndî hatqansî, bürkîndî **hat**, tigän». Mäqäldî täwgî tapqır äytkängä kürä, ul bîl yulı tulı inî. Bînan arı, älbittä, atay kîşî unıñ täwgî ülüşün gînä äythä lä ulandarı anlayasaq.* (MB, 11) “İkinci gün oğullarıyla tenhada kalınca, Mühürrem’in sıradaki ‘gerekliliğini’ unutamayan Lut, bir cümle ile ona kendi tutumunu belli etti: ‘Özgürlüğünü satacağına şapkanı **sat**’ demişler. Atasözünü ilk söylediğinde tam söyledi. Bundan sonra elbette babası onun ilk kısmını söylese de oğulları anlayacak.”

3.4.2.7 Beddua

Türk dilinin hemen hemen bütün lehçelerinde emir kipi, artık toplumun zihninde daima söylene gelmiş ve kalıplaşmış ifadelerde kullanılmaktadır. Bu durumda konuşucu herhangi bir şahsa yönelik olarak kızgınlık, üzgünlük, öfke vb. bazı duygular içerisinde beddua etmek için emir kipi çekiminden faydalanır. Emir fiil çekim eklerinin bu şekilde beddua için kullanılmasında da yine temelde konuşucunun isteği yatar. Konuşucu, söz konusu kişinin kötülüğü yönünde bir istekte bulunur. Başkurt Türkçesinde emir kipi çekiminin bu tür işlevinden Zeynullin bahseder (2002: 172).

Aşağıdaki 58. metinde halk, imansız gençlik teşkilatı üyelerine karşı gelmekte, onların yaptığı kötü işlerin nereye varacağını merak ve endişe içinde beklemektedirler. Genç, yaşlı, kadın, çocuk bir araya gelip onların yaptıkları bu zulümlere karşı hep birlikte beddua etmeye başlarlar. Onların gençlik teşkilatı üyelerine karşı ellerinden bir şey gelmemektedir. Bunun neticesinde Allah'a sığınarak *İlahım, ayaq-qulıgız qürühün! İki dünyanıñ birindä igilik kürmäğiz! Küzğiz sıqhın!* şeklinde beddua etmektedirler. Onlar bütün bu beddua ifadelerinde emir kipi çekiminin teklik üçüncü şahıs ve çokluk ikinci şahıs eklerini kullanmaktadırlar.

- 58) *Arıraqta yäşiräk qatın-qız, bala-sağa türkümü qurqıw qatış qızıqhınıw mînan iştiñ qayhılay barıp bütürün küzätip tûra. Yäştär qapqağa taban bîr-iki azım atlağaynı, qarttar tayaqtarın hünğü kîwîk alğa hünüp, küklî-yäşillî tawış mînan qısqırıp täkbir äytirgä, imanlız komsomoldarızın başına qarğış yawzırırğa kırıştı. Bığa qarşıqtarızın sîñläwî quşıldı: — İlahım, **ayaq-qulıgız qürühün!** İki dünyanıñ birindä **igilik kürmäğiz!** **Küzğiz sıqhın!**.. (ÜY, 63) “Daha uzakta genç kızlar, çoluk çocuk, korku*

ve merakla işin nereye varacağını gözetliyorlar. Gençler kapıya kadar bir iki adım atmıştı, yaşlılar değneklerini süngü gibi öne uzatıp, zayıf bir sesle bağırpı tekber getirmeye, imansız gençlik teşkilatı üyelerine beddua etmeye başladılar. Buna ihtiyar kadınların ağlayış sesleri eklendi. — Allah'ım, eliniz ayağınız kurusun! İki dünyada da iyilik görmeyin! Gözünüz çiksin!”

59. metinde, Bürıbay, Talha ve yanındakilere kızıp, öfkelenip kapıyı çarpıp gitmeden önce *Muyınığız hınhın!* şeklinde beddua etmiştir. Elbette buradaki bedduanın temelinde de yine öfke, kızgınlık ve karşıdakinin kötü olması yönünde bir istek vardır.

59) *Säsräp kitğiz! Muyınığız hınhın!* — *tip Bürıbay işiktı tibıp asıp sıgıp kitti. Talxa, balalar hımaq ükhıp ilay-ilay, uğa iyärzi. Kışi yuqlıqtan fayzalanıp, İskändär üz yümüşün yümüşlarga aşıqtı. Kobarahı üsqan Fazıl, yuqühüzlüqtan qızargan küzin ıwıp: —Yä, tağı ni yañılıq kiltirziñ? — tip uğa hüñp qarap, üstäl artına ultırzı.* (ÜY, 53) “Atlayın! Boynunuz kırılın!” diye Bürıbay kapıyı teperek açıp çıkıp gitti. Talha çocuk gibi hüngür hüngür ağlaya ağlaya onu takip etti. İnsan olmamasından faydalanıp, İskender kendi ihtiyaçlarını yerine getirmek için acele etti. Kılıfı uçan Fazıl, uykusuzluktan kızaran gözlerini ovup. ‘Ya, daha ne yenilikleri getirdin?’ diye onu süzüp, masanın arkasına oturdu.”

Başkurt Türkçesinde, konuşucu ya da anlatıcı tarafından bedduayı ifade etmek için kullanılan bir başka ek {-GXr/-GXrX} ekidir. Bu ek, şahıs çekimine girmeden, sadece üçüncü şahıslarda kullanılmaktadır. Ekin işlevinden, çok az örnekle bahseden Yuldaşev, bu yapının genellikle konuşucunun öfke ve kızgınlığını ifade ettiğini belirtmiştir (1981: 288). Zeynullin ise, bu yapının öfke ve kızgınlık gibi anlamları içinde barındıran beddua için kullanılabildiği gibi iyi dilekler için de kullanıldığını ifade etmiştir (2002: 184).

{-GXr/-GXrX} eki, bugün Başkurt Türkçesinde kullanımda olan bir emir fiil çekim eki değildir. Ancak, {-GXr}, Türk dilinin tarihi lehçeleri ve bugün kimi Türk lehçelerinde emir kipi çekiminde teklik ikinci şahısta kullanılan bir ektir (Şçerbak 1981: 48; Kormuşın 1988: 341). Türkçenin en eski dönemlerinden beri teklik ikinci şahıs emir eki, eksiz olarak kullanılmıştır. Ancak çoğu zaman emir eklerinin pekiştirilmeye müsait yapısı nedeniyle pekiştiricilerle birlikte de kullanıldığı görülmektedir. Emir teklik ikinci şahısta Türk dilinin en eski dönemlerinden günümüze kadar {-gXl}, {-gXn}, {-gXr} pekiştirici ekleri kullanılagelmiştir (Caferoğlu 1971: 2-10; Kormuşın 1988: 341). Bu ekin pekiştirici özelliğinden *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye* ve *Müeyyiretü’l-Ulûm* gibi birtakım eski gramerlerde de bahsedilmiştir (Atalay, 1945: 108, 1946: 32). *Kitabü’l-idrâk*’de ise, Ebû Hayyan emir teklik ikinci şahısta kullanılan {-gXl} ekinin istirahat, yani bir müddet bekleme için kullanıldığını ifade etmiştir (Caferoğlu 1931: 151). {-gXl}, {-gXn}, {-gXr} fiil çekim ekleri bugün teklik ikinci şahısta Türkiye Türkçesinde kullanılsa bile

bazı lehçelerde hâlâ kullanılmaktadır. İşte bu ek Başkurt Türkçesinde bugün emir çekiminde kullanılmayan, ancak; yine beddua, kargış ayrıca hayır dua ve alkış gibi anlamlara yönelen kalıplaşmış ifadelerde kullanılmaktadır. Ayrıca yine bu tarz anlamlarda {-GXr} emir kipi pekiştiricisi tekrar {-I} ile pekiştirilerek ekin {-GXrX} şekli de Başkurt Türkçesinde yaşamaktadır.

Aşağıdaki 60. metinde, İştugan ve diğer dostlarını karşılayan Hammat, hasta olmasına rağmen ayakta durmaya ve durumunu belli etmemeye çalışmaktadır. Onun bu hâli karşısında İştugan, titreyerek, tanınmaz hâle geldiğini düşünüp, onu bu hâle getiren savaşa lanet edip bu düşüncesini, *Ah, bıl lägnät tüşkürü hugış!* şeklinde dile getirmektedir. İştugan'ın yapılan savaşa olan kızgınlık ve dolayısıyla laneti, onun cümlesinde {-GXr/-GXrX} eki ile işaretlenmiştir.

- 60) *Xammat tiri inı. Xatta ularzı üziniñ gäzättägi atalarsa izgi küñilli, xästärlä yılmayıwı minän qarşılarğa tırışıp, qarap ta yata inı. İştugandın bütä yäni-yüräğin azaplı tıtraw hamam täräniräk sülğap ala barzı: «İy xüzayım, tanımaşlıq xälgä kilgän dähä! Ah, bıl lägnät tüşkürü hugış! Nindäy irzärzi ni xälgä qaldırmay bit!..»* (Üİ, 206) “Hammat canlıydı. Hatta onları kendisinin her zamanki babacan mukaddes gönüllü, dikkatli gülüşü ile karşılamaya çalışıp bakıyordu. İştugan'ın bütün vücudunu ıstıraplı titreme daha da derinden kapladı. ‘Ah, Allah’ım, tanınmaz bir hâle gelmiş! Ah, bu lanet olası savaş! Nasıl yiğitleri, ne hâle sokuyor!’”

Aşağıdaki 61. metinde eser kahramanı Serbiyamal, elinden kaçan çocuğu yakalayamayınca sinirlenip, onun arkasından bağırarak serbiyamal bu sinirinin üzerine, çocuğun arkasından yakalasam ne olacak, ne yapabilecektim, diye düşünüp, *Allanın qatı qähäri tüşkürü!* şeklinde beddua etmektedir.

- 61) *Ä tübändä, quyı qıwaq artında, Särbiyamal asıwzan şasıp qütüründü: «Vät hin unı sığan balahun! Vät mürtät! Qırıwıp yittim, tütüp aldım tigändä ginä, quldan sıwıp sığa la ısqına la quya bit! İx, tütüp alham, nimä işlätiğä bılır inim Allahızı! Allanın qatı qähäri tüşkürü!» — tip ärläp, qarğap pır tuzı. Unan hugı tapqır qızı baya täwtapqır üzün Bibikäy äbiy abaylap qalğan qıwaq astında kütiğä bulıp awıl yağına bürüldü.* (ZB, 96) “Ama aşağıda gür ağaçların altında Serbiyamal öfkeden şasıp çıldırdı. ‘İşte sen onu, çingene yavrusunu! İşte dininden dönmüş! Yakaladım, tuttum derken, elden kaçıp kurtuluyor! Eh, tutsam ne yapabilirdim Allahsız! Allah belasını versin!’ diye sövüp, beddua edip dağıttı. Sonra son defa, geçenlerde ilk defa Bibikey nine ihtiyatla ağaç altında kızı bekleyip köy tarafına döndü.”

62. metinde de yine böyle bir beddua söz konusudur. Eser kahramanı Şevre, arkadaşı Yimiş'e, etrafındaki kişilere olan öfke ve nefretini, *Vät, äy, bütähä lä hiğä bälänälärsi, qürügürzar!* cümlesiyle ifade etmekte ve bu şekilde beddua ederken de {-GXr/-GXrX} ekini kullanmaktadır.

62) *Vät, äy, bütähi lä hiñä bäylänälärsi, qürüğürzar!* — *tip, äsinip näfrätländi Şäwrä.* — *Bıl yamandarğa ni yitmäy ikän tağı?! «Minñ ularzı ütänän-ütä kürip türüwim üqşamay ularğa... Kürä almawım da ularzıqınan his tä käm tügıl şul... — tip yawap qaytarğıhı kildı Yımıştıñ Şäwrägä. Läkin büttünläy ikinsı hüñ äytti: — İy-y, qayhılay raxät, yaz yitti bit äli, äxirät!.. Gümürzä lä kürmägän bilmägän qıwanıslı yaz!.. Hinñ minän miñä lä şul yazzı kürip qıwanırğa yazğan bit äli bına! (ZB, 14) “İşte, ey, hepsi de sana bağlanasicalar, yok olasicalar! diye öfkelenip, kızdı Şevre. ‘Bu kötülere ne yetmiyor acaba? Benim onları haddinden fazla görmem onların hoşuna gitmiyor. Görememem de onlarınkinden az değil’ diye cevap vermek istedi Yimiş, Şevre’ye. Fakat tamamen farklı bir söz söyledi. ‘Ey-y, ne kadar rahat, yaz geldi dostum! Ömrümde hiç görmediğim, bilmediğim mutlu yaz! Seninle bana da bu yazı görüp memnun olmak yazılmış.’”*

Aşağıdaki 63.-65. metinlerde {-GXr/-GXrX} ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

63) — *Ä tiğı mürtät, Täftiläw suqınmış, şunı gına kütä. Ündü bir Başqurtqa la hattırmaşqa quşqan, ti. Ularzı aşatıwzan fayza yuq, as bulhalar, tınısıraq türürzar, mayzarına sızasa almayinsa, tuyıp hikirälär, tip äytä, ti. — Qähär huqqırı üzün. ...Mirzağöldün äyitiwi buyinsa Märziä minän Qanış Yuralı yürtünde işläp yürünü. İş küp inı. İri mal huyzı, qatını is-qarındar yıwzı. (K, 88) “Ama o dininden dönmüş, Teftilev vaftiz edilmiş bunu bekliyor. Ona bir Başkurt’a sattırmamayı da emretmiş. Onları doyurmanın faydası yok. Aç olsalar, sessiz dururlar, yağlarına dayanamayınca doyup atlıyorlar diyormuş. Lanet olsun sana. Mirzagul’un söylediğine göre Merzie ile Kanış, Yuralı yurdunda çalıştı. İş çoktu. Kocası mal soydu, hanımı mideleri topladı.”*

64) *Şunan ipläp kinä başıp işikkä ıngaylanı. Unı birihı lä tütmanı, birihı lä, güyä kürmäni, islämäni; üyzägilär barılı la äwälgı, tirmänsi ingändägi türüştarında qaldı. Qart ta şulay tiyış tip hananı. Şulay yaylıraq: kürinmäşkä, küzgä iläkmäşkä! Tağı qaşığayaqtağı bışıldaw (ällä ııldaw) hişkındırzi. Küptär tirmänsini qatı qulaqqa hanaha la, xäyläkär qart saqrım yarım arala nindäy qış hayrawın ayıra inı. — Qara yüräk! Başı şunda dümükkür!.. (U, 299) “Sonra düzeltip, kapıya yöneldi. Onu hiç kimse tutmadı, hiç kimse de güya görmedi, hatırlamadı. Evdekiler hepsi de ilk önceki değirmencinin içeriye girdiği andaki yerlerinde kaldı. Moruk da böyle gerekli, diye düşündü. Böyle daha rahat, görünmeden, göze ilişmeden! Gülmedeki fısıldama (ya da homurdanma) korkuttu. Birçoğu değirmenciye ağır işitiyor diye düşünse de hilekâr moruk yarım sakrım ötede hangi kuşun öttüğünü ayırıyordu. — Kötü kalpli! Başı burada vurulasıca!”*

68. metinde de yine askere giden oğlundan hiçbir haber alamayan bir kadının yaşadıklarından bahsedilirken, onun eline verilen kâğıt parçasına ya da askerlik şubesine güveninin kalmadığı ifade edilmiştir. Bu güvensizlik sonunda kadın çaresizlik içerisinde, kimseden destek ve yardım göremeyince Allah’a sığınmakta ve hem kendisi hem de bütün kullar için hayır duada bulunmaktadır. Kadının bu hayır duası *İ rabbım, yarlıqay kür bändälärindï, tüzïmlïk bir ulargä!* cümlesinde ifadesini bulurken, bu defa burada teklik ikinci şahıs emir çekiminden faydalanılmıştır.

68) – *Mına kiltïrïrözär, yañılış ikänin bilïrözär...– tip üz aldına hüyländï bisara qatın. – Ülänan quptılar za bir qağız kişägi tip... Voenkomatına la işanmayım! Mayğazı kişihilïr äli, mına kürïrbïz. Bïröwzïñ gäziz balahı indï, yäşläy äram bulıp yata. İ rabbım, yarlıqay kür bändälärindï, tüzïmlïk bir ulargä!* (U, 470) “— İşte getiriyorlar, yanlış olduğunu bilirler... diye kendi kendine söylendi biçare kadın. – Büyüktən ayrıldılar bir kâğıt parçası deyip... Askerlik şubesine de inanmıyorum! Maygazı kişisidir, işte görüyoruz. Birinin değerli çocuğu şimdi genç yaşından beri boşunaymış. Ey rabbim, bağışla, gör kullarını, sabır ver onlara!”

Aşağıdaki 69. ve 70. metinlerde, emir çekim eklerinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

69) *Şulay za minï tïğindägi xalıq bürsüy. Ul-bıl kilip sıqha, türä, üzïñ bilähïñ!.. – tip Äsfändiyär yıylğan kişilärgä qarap türzö. Unıhınan Täğri haqlahın! Bıl ikäw İrgähinä Yalqınbay minän Ğüsam kilip yittï. Ularzıñ da üz täqdimdärï, hürawzarı bar ikän. Üz-ara tïğihın, bınhın känäşläşip aldılar, Ätil batşanıñ ağas hawıttan aşığanın iskä tüşürzölär.* (BR, 228) “‘Şöyle ki, beni oradaki halk endişelendiriyor. O bu gelse, başkan kendin biliyorsun!’ diye Esfendiyer toplanan insanlara baktı. Ondan Allah korusun! İki yanına Yalkınbay ile Gusam geldi. Onların önerileri, soruları varmış. Kendi aralarında onu bunu danıştılar. Çar Eylül’in ağaç kaptan yemek yediğini akıllarına getirdiler.”

70) *Xäzïr bigïräk tä awır zaman. Karwan yuldarında ütkändä, Kazaçıyözärzïñ multıq uğı tïymähin, Qırğız hüñgühü tübälmähin, yulıñ qısqa bulhın, – tip tïläni Ayım.– Ä min... Min hinï zarığıp, bir kürïrgä zar-intizar bulıp küttürmün...* (K, 240) “‘Şimdi çok ağır zaman. Kervan yollarından geçerken, Kazaçeylerin tüfek ucu değmesin, Kırgız süngüsü nişan almasın, yolun kısa olsun, diye diledi Ayım. – Ama ben... Ben sana üzüлüp, bir defa görmek için azap, ızdırap içinde beklerim.”

{-GXr/-GXrX} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde beddua için kullanıldığı gibi, tıpkı diğer emir eklerinde olduğu gibi hayır dua ve temenni için de kullanılmaktadır. Aşağıdaki 71. metinde, {-GXr/-GXrX} fiil çekim ekinin bu defa iyi niyetle bulunmak için kullanıldığını görmekteyiz. Halka seslenmekte olan eser

kahramanı, onlar için bir sürü mal getirdiklerini söyledikten sonra, *Baş vâzir, urını yännättä bulğırı üluğ Mihr Narsi türä, hîzgä mal-tıwarıgızızı qaytara* cümlesiyle, Baş vezirin onların mallarını geri getirdiğini söylerken, aynı zamanda onun için bir iyi dilekte, hayır duada bulunarak, “Mekânı cennet olsun.” demektedir. Bu iyi dilek ve hayır dua {-GXr/ -GXrX} eki ile ifade edilmiştir.

71) *Yaray, hinñsî lä bulhın! — Parsı qamsı habı minän yawrını aša tarlawıq yağına tırtıp kürhätti, başın uñğa la, hulğa la bürüp barsa xalıqqa ündäştı. — Ana işitähäğizmi, hîzgä bir küttüw mal qıwıp kiltırzık. Baş vâzir, urını yännättä bulğırı üluğ Mihr Narsi türä, hîzgä mal-tıwarıgızızı qaytara. Qabul itıp alıgız, şahınşahqa vä baş vâzirgä mñ yıl gümür tılägiz! — Şawlaşa başlağan kişilärzñ tınıslanıwın hürap qulın kütärzı.* (BR, 158) “Tamam, senin dediğin gibi olsun! —Farsî kamçının sapı ile omzunun üzerinden boğaz tarafını işaret edip gösterdi. Başını sağa sola çevirip bütün halka seslendi. — İşte duyuyor musunuz, size bir sürü mal kovalayıp getirdik. Baş vezir, mekânın cennet olsun, büyük başkan Mihr Narsi, size mallarınızı geri getiriyor. Kabul ediniz, Şahinşah’a ve baş vezire bin yıl ömür dileyiniz! — Gürültü yapmaya başlayan kişilerin susmalarını isteyip kolunu kaldırdı.”

3.4.2.9 İkaz, Uyarı, Tembih

Başkurt Türkçesinde zaman zaman emir çekim ekleri konuşucunun karşısında bulunan kişi ya da kişilere yönelik bir ikazını, uyarısını ya da tembihini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu işlevde de temelde emir eklerinin kuvvetli emir fonksiyonu bulunmaktadır. Konuşucunun ikazı, uyarısı ya da tembihi herhangi bir hareketin olması ya da olmaması yönündedir. Bu tarz işlev cümledeki başka kelime ve yapılarla ve vurgu ile desteklenmektedir.

Aşağıdaki 72. metinde, eser kahramanı Hiziyet ve arkadaşı Şemgul ağabey hakkında konuşmakta ve bazı planlar yapmaktadırlar. Konuşmalarının sonunda arkadaşı Hiziyet’e *Kilıştik, Hiziyät, tik aranan hüž sıqmahın!* şeklindeki cümlesiyle ona aralarında konuştuklarının hiçbir şekilde başkasına anlatılmaması yönünde bir ikaz ve tembihle bulunmaktadır. Dolayısıyla burada konuşucunun arkadaşına yönelik bir emri de söz konusudur. Bu emir doğrudan doğruya olmasa da mevcuttur.

72) — *Yaray, Hiziyät, min Şämğül ağayzın qılın tartıp qararım! Tik ul - äkiyät tıqsayı... — Şämğül ağaymı? Ulmı äkiyät tıqsayı?.. Tış küñildän ginä şulay bit ul! — Bılağay üzñikñ tıqını. - Ä İstän naçalnıktarzı kürlämay! Ularzı - kolxoz hülüktärı, ti... Ä dannıyzar - unda yitirlik! İmperatorğa tışi ütän yığittär tabılha, yällämäs. — Kilıştik, Hiziyät, tik aranan hüž sıqmahın! — Minän? Ülhäm dä!-Bılağay muynın salıp kürhätti.* (U, 131)
“ — Tamam, Hiziyet ben Şemgul ağabeyin saçını çekip bakarım! Ancak o masal kahramanı. — Şemgul ağabey mi? O mu masal kahramanı? İsteksiz

bir gönülle öyle! — Böylece kendi görüşünü tekrarladı. Ama müdürleri candan göremiyor. Onlara kolhoz sülükleri diyor. Ama övüyorlar orada yeteri kadar. İmparatora dişi geçen gençler bulunsa acımaz. Anlaştık Hiziye, ancak aramızdan laf çıkmasın! — Benden? Ölse de! Boynunu kesip gösterdi.”

73. metinde, eser kahramanı Abdilgasim, kendisine doğruyu uygulaması hâlinde her iki dünyada da iyi bir değer bulacağını söyleyen Ahmetşa'ya, ceza alsın bile her iki dünyada da yerinin cehennem olduğunu söyledikten sonra onu az önceki sözlerinden dolayı, *Kim minän hüyläşkänñdä ünütma!* diyerek uyarmaktadır. Abdilgasim bu ikaz ve uyarısını Ahmetşa'nın kendisine saygısızca sözler söylemesi yüzünden sinirlenip yapmıştır ve bu uyarısında teklik ikinci şahıs emir çekimini kullanmıştır.

73) — *Biktimır, iñ glavny kommun hiñä işanıp tapşırılğan ikän, binda ,iñ glavny qunaq hin!— tip mışqıllı külp, arağı himirip ultırğan Äxmätša la hüzgä qışıldı.— Şıma başqarhañ, bil dünyala la, tiğ dünyala la dărăjäh artasaq! — Ä yaza huqhañ — bil dünyala la, tiğ dünyala la hiñä bir ginä nämä — tamuq!—tip üştän Äbdilgasim.— Üzüm türtüp tüşüräsäkmin hinı yiti yähännäm tübünä! Kim minän hüyläşkänñdä ünütma!* (ZB, 415) ““Biktimir, en belli başlı komünist, sana inanıp gönderilmiş, burada en belli başlı misafir sensin!’ diye alaylı gülüp rakıyı nefessiz içen Ahmetşa da söz söylemeye çekindi. ‘Doğruyu uygularsan, bu dünyada da öbür dünyada da derecen artacak! Ama ceza alırsan, bu dünyada da öbür dünyada da sana tek şey, cehennem!’ diye ekledi Ebdilgasim. ‘Ben vurup düşüreceğim seni yedi cehennem dibine! Kimle konuştuğunu unutma!’”

Aşağıdaki 74.- 76. metinler de emir çekim eklerinin ikaz, uyarı, tembih işlevine örnek olarak verilmiştir.

74) — *Lapşin kişlärinä minñ yanda bulğanıñdı hizğirmä. Ularğa hatılğan yırzıñ külämi kartalağına tura kilmäwñ, bil küyü tanıtma birip bulmawñ üzüm añağartırmin. Xujanıñ üzä käräk, tiyirmñ. Aryağına hin qışılma, üzüm qararmin.* (NM, 86) “— Lapşin insanlarına benim yanımda olduğunu sezdirme. Onlara satılan yerin miktarının haritadakine denk gelmeyişi, bunun rapor biçiminde olmadığını kendim izah ederim. Sahibinin kendisi gerek, derim. Sen yanına sokulma, ben bakarım.”

75) — *Hin — yäş kişä, nıq kişä, birışmäşhñ, qaytırhuñ, — tinñ ul. — Hiñä, dünyalağı iñ yaqın kişimä, bir vasiyatım bar: qaytqas, Beloretqa barıp, Nastyanı izläp tap hin. Uğa Sibir tüpkülündägi katırğa yuldarında la ülgänsä unı ünütmaımdı, unıñ küz qaraştarın, küñil yıluların qäbirgä alıp kitıwımdı hüyläp birirhñ.* (NM, 220) “— Sen genç birisin, sağlam birisin, vurulmazsın, dönersin, dedi o. — Sana, dünyada bana en yakın insana, bir vasiyetim var. Dönünce, Biloret'e gidip, Nastya'yı arayıp bul. Ona, Sibir'in derinliklerindeki kürek cezası yolunda ölürken

onu unutmadığımı, onun kaşını gözünü, gönlünün sıcaklığını mezara götürdüğümü söylersin.”

- 76) *Kinyä, üzi lä hizmästän, qulın huzzı. Läkin Tävkilev uğa hünür üsün kürhätmägäyni papkanı — şunda uq kirı halıp quyzi. — Hin şul süp-sarzi qutarıp, xalıqtı bülartma. Bına yañıraq ta Üşärgändärgä, Büryändärgä barğanıñ. Bınan huñ qabatlanmahın! Kinyä uğa küzzärin tultırıp qararı. Başqurt yürürgä yarata, minñ dä ayaqtarım bar, tip äytürgä inñ. ündäşmäy qalıwzi yaqşıraq kürzi.* (K, 204) “Kinye kendisi de sezmeden elini uzattı. Fakat Tevkilev dosyayı ona uzatmak için göstermemişti. O anda geri aldı. — Sen bu çöpleri çıkarıp, halkı karıştıрма. İşte, daha yeni Üsergenlere, Büryenlere gitmişsin. Bundan sonra tekrarlanmasın! Kinye ona gözleri dolarak baktı. Başkurt yürümeyi sever, benim de ayaklarım var, demeliydi. Seslenmemenin daha iyi olduğunu düşündü.”

3.4.2.10 Kabullenme, Önemsememe

Başkurt Türkçesinde emir çekim ekleri zaman zaman da konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketi şartsız olarak kabul edişini, önemsemeyişini ifade edebilir. Aşağıdaki 77. metnin kahramanı Musa, doğacak çocukları için hanımının endişelenip, yine kız doğması hâlinde ne yapacaklarını sorması üzerine, *Tıwhın, qäzirlim, tıwhın!* cümlesini sarfederek, böyle bir durumu da kabul edeceğini, buna da razı olduğunu ifade etmekte ve ardından da bu şekildeki düşüncesine annesinin sözleriyle açıklık getirmektedir.

- 77) — *Yänä qız bala tıwha, ni işlärbiz? — Tıwhın, qäzirlim, tıwhın! Äsäyım baxır äytmişläy: här bala üz rizığı, üz baxıtı minän tıwa! — Sabıy üziñä üqşamaha, yuq bälä minän tağı ränyitmäşhiñmi? Qatını hırawına nisik itip yawap qaytarırğa billmäñ Musa.* (MB, 242) “ — Yine kız çocuk doğarsa ne yaparız? — Doğsun, kıymetlim, doğsun! Annem fakirin söylediği gibi, Her çocuk kendi rızıkı, kendi mutluluğuyla doğar! — Çocuğu beğenmezsen, olmaz belayla daha çok kalbin kırılmaz mı? Musa, hanımının sorusuna nasıl cevap vereceğini bilemedi.”

78. metinde, eser kahramanı Bibiş, kendisinden daha üst seviyede olan bir beyle konuşmaktadır. Bu bey, haksızlıklara karşı direnmek için yüce Allah’tan kendisine bir paye vermesini dilemekten başka çaresi olmadığını ifade edince, Bibiş de bunu kabullenerek *Şulay bulhın, bïyim* demektedir. Onun bu ifadesinde, bu işi kabullenmesi söz konusudur.

- 78) *Dürüstñ awızın qaplap bulamı ni?! Allahı tägälä uğa, binday izgi işi üsün, üziñ kürsüynän urın birhın, tip tılärgä ginä qala bızgä. Şulay bit, kilñ?! — Şulay bulhın, bïyim... — tinñ Bibiş tä yüräginän atılıp sıqqan şat tawış minän. — Yitimdär... Astan intikkän kişilär turahında uylağan izgi küñillı bul kişigä Allanıñ ülü räxmätü yawhın!..* (Uİ, 272) “Dürüst olanın ağzını kapamak mümkün mü? Allahutaala ona böyle kutsal bir iş için, tahtından bana da yer versin, diye dilemek kalıyor bize. Böyle,

gelin! — Böyle olsun beyim, dedi Bibiş de gönlünden gelen mutlu bir sesle. — Yetimler... Alt tabakaya eziyet çektiren kişiler hakkında düşünen yüce gönüllü bu kişiye Allah'ın yüce rahmeti yağsın!”

3.4.2.11 Kızgınlık, Meydan Okuma

Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinin bir başka işlevi de konuşucunun herhangi bir olay ya da durum karşısında gösterdiği kızgınlık ve bundan kaynaklanan meydan okuma işlevidir. Konuşucu karşındakine açıktan açığa meydan okumaktadır. Aşağıdaki 79. metinde, eser kahramanı kullandıkları su için para almaya ve ödemedikleri takdirde dualarını kesmeye kalkan kişilere sinirlenmiştir. O, bu kızgınlığını ifade ederken kendisinin suyu kullanacağını belirtip ardından da *Yä, tülät, küşün yithä* cümlesiyle bu kişilere meydan okumaktadır.

79) — *Hıw yälmı ni hiñä? Bına min dä yıwınıp kiläm. Yä, tülät, küşün yithä. Nu, hıž, tselovalniktä. Halım, poşlınayırğa xūquk alğanda, aldaşmam, tip ant itähigiz. Huñınan ällä nāmälär uylap sığarahıgız, müşinniktär. Küpmi kişätti hıžzi Petr Dmitriyeviç.* (K, 178) “— Su senin için önemsiz mi? İşte ben de yıkanıp geliyorum. Ya, gücün yeterse ödet. Ama siz vergi memurları. Vergi, gümrük toplamak için görev aldığınızda, aldatmam diye yemin ediyorsunuz. Sonra neler düşünüyorsunuz hilekârlar. Çok mu tembihledi sizi Peter Dmitriyeviç.”

80. metinde de bir köylü ile konuşan toprak ağası konuşmasına bu kişiye kızgınlığını dile getiren *Bır nāmāñi yaqşı bıl, äfändi* cümlesiyle başlamaktadır. Bu ilk cümleden onun kızgınlığı ve köylüye meydan okuması açıkça anlaşılmaktadır.

80) — *Bır nāmāñi yaqşı bıl, äfändi: xalıq yäyläw, sabınlıqtarın birmäyäsäk. Unan huñ bız hiñä ul yalandar urınına artıgı mınän urman birırbız. Bayarğa yalan tügıl, urman kăräk bit.* (NM, 54) “— Bir şeyi iyi bil, efendi. Halk yazlığa çıkıyor, çayırıklarını vermeyecek. Sonra biz sana o araziler yerine fazlasıyla orman veririz. Toprak ağasına tarla değil, orman gerekli.”

3.5 NİYET KİPİ (*Niyät-Maqsat Hüykälışi*)

Başkurt Türkçesinde konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareket konusundaki niyetini, amacını ifade etmek üzere niyet kipinden faydalanılır. Niyet kipi (*purposive*) genellikle istek kipi ile karışmaktadır. Elbette niyet kipinin anlamında da temelde bir istek söz konusudur. Böyle olsa da niyet kipi, istek kipi ile farklılık arz etmektedir. Bu fark, konuşucunun herhangi bir olay ya da durumun gerçekleşmesi yönündeki isteğiyle, bu olay ya da durumun gerçekleşmesi noktasında karar verip, uygulamaya koymayı düşünmek yönündeki niyeti arasındaki farktır. Birinde sadece istek varken, diğerinde biraz daha ileri safhada bu isteği hayata geçirme planı ve kararlılığı söz konusudur. Palmer de çoğu dilde olduğu gibi Latin ve Grek dillerinde niyet ifade eden cümlelerin, istek kipini ifade eden yapılarla işaretlendiğini belirtir ve niyet kipine (*purposive*) olay kipliğinin (*event modality*) içerisinde yer verir (Palmer 2001: 128).

Başkurt Türkçesi gramerlerinde de çoğunlukla niyet kipini ifade eden yapılar, istek kipi içerisinde ele alınıp değerlendirilmiştir. Dmitriyev ve Poppe niyet kipini oluşturan yapılara gramerlerinde hiç yer vermezlerken, Kiyekbayev ve Seyitbattalov'un birlikte yazdığı gramerde ve yine Kiyekbayev'in gramerinde ise, niyet kipini oluşturan yapılar istek kipi içerisinde değerlendirilmiştir (1966: 117; 2004: 108). Başkurt Türkçesinde niyet kipi ayrı bir kip olarak Yuldaşev'le birlikte değerlendirilmeye başlanmıştır. Yuldaşev, daha önce istek kipi içerisinde değerlendirilen ya da kip kategorisi içerisinde hiç değerlendirilmeyen bazı yapıları niyet kipi (*nakloneniya namereniya*) başlığı altında ele alır (1981: 296, 1958: 169). Zeynullin de kiplikle ilgili eserinde daha önceki geleneğe bağlı kalarak, niyet kipini ifade eden yapıları istek kipi içerisinde değerlendirmiş (1975: 146), daha sonra yazdığı gramerinde bu defa böyle yapıları istek kipinden ayırıp niyet kipi başlığı altında ele alıp incelemiştir (2002: 193).

Başkurt Türkçesinde niyet kipini oluşturan en belirgin ek olan {-mAkSI}, diğer lehçelerde genellikle {-mAKçI} şeklindedir ve bu lehçelerin gramerlerinde de çoğunlukla niyet, maksat kipi başlığı altında ele alınıp incelenmiştir (Kudaybergenov, Tursunov 1980: 382; Yusupov 1986: 233; Clark 1998: 293). Türkmen Türkçesinin gramerini yazan Clark, bu fiil çekim eki için niyet kipi gibi ayrı bir başlık açmamış olsa da, istek kipi içerisinde de değerlendirmemiş; diğer kip ekleri başlığı altında niyet ifade eden ek (*suffix of intention*) olarak incelemiştir (1998: 293).

3.5.1 {-mAkSI}

3.5.1.1 Kullanım

Ek, Başkurt Türkçesinin mastar eki {-mAk} ile {+sI} isimden isim yapma ekinin birleşiminden oluşmaktadır. Bu çekimi aşağıdaki gibi formülleştirmek mümkündür:

Fiil + {-mAkSI} + şahıs eki

{-mAkSI} fiil çekim eki, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Kipin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>almaqsımın</i> “almak niyetindeyim”	<i>almaqsıbiz</i>
2. şh.	<i>almaqsıñıñ</i>	<i>almaqsıñıgız</i>
3. şh.	<i>almaqsı</i>	<i>almaqsı(lar)</i>
	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>hıylämäksimın</i> “söylemek niyetindeyim”	<i>hıylämäksibiz</i>
2. şh.	<i>hıylämäksihñ</i>	<i>hıylämäksihigız</i>
3. şh.	<i>hıylämäksi</i>	<i>hıylämäksi(lär)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde {-mAkSI} fiil çekim ekinin olumsuzu *tügıl* kelimesi ile yapılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqımaqısı tügılın</i> “okumak niyetinde değilim”	<i>uqımaqısı tügılñız</i>
2. şh.	<i>uqımaqısı tügılñıñ</i>	<i>uqımaqısı tügılñıñız</i>
3. şh.	<i>uqımaqısı tügıl</i>	<i>uqımaqısı tügıl(där)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Kipin soru şekli, çekimin sonunda {-mX} soru ekinin kullanılmasıyla yapılmaktadır. Soru şekli ile konuşucu, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilme niyetinin olup olmadığını sormaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>almaqsımınmı</i> “almak niyetinde miyim”	<i>almaqsıbızımı</i>
2. şh.	<i>almaqsıñıñmı</i>	<i>almaqsıñıñızımı</i>
3. şh.	<i>almaqsımı</i>	<i>almaqsı(lar)mı</i>

3.5.1.2 İşlevler

3.5.1.2.1 Niyet, Maksat

{-mAkSI} fiil çekim eki, konuşma anında, konuşucunun yakın gelecekte herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hakkındaki niyet ve maksadını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Dolayısıyla geleceğe yönelik bir niyet ve maksat söz konusudur. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Esfendiyer, halkın toplandığı bir kalabalıkta, aralarına Büryenleri sokmadıklarını ifade etmiş, bunun üzerine o kalabalıkta bulunan büyük başlardan biri ona akşama toplantıya gelmesini söylemiştir. Onu toplantıya çağırırken de bir nevi bu toplantının amacını Esfendiyer’e *Bındağı tuğandarıñız xürmätinä tabın yıymaqsıñız* cümlesiyle ifade etmiştir. Burada söz konusu niyet ya da maksat orada bulunan kardeşlerin hürmeti için bir toplantı yapmaktır.

- 1) *Äsfändiyär nıq türzū. — Yattarızı indirmäybız. Üzzärin büryän tip atawsılar küp bulır. Şawlaşa başlağaynılar za — ülkändärı, artqa bürülüp, qamsılı qulin kütärzı. Tımdılar. Attarı qalğan yırğä şım gına yünäldilər. Ülkändärı Äsfändiyärgä äyttı: — Kiskä Karwanharayğa kil, yığıt. Bındağı tuğandarıñız xürmätinä tabın yıymaqsıñız. Şunda nıqlap tanışırız. (BR, 19) “Esfendiyer sertçe kalktı. — Yabancıları sokmuyoruz. Kendilerini Büryen olarak adlandıranlar çoktur. Gürültü etmeye başlamışlardı ve büyükleri arkaya dönüp kamçılı elini kaldırdı. Sustular. Atlarının kaldığı*

yere yavaşça yöneldiler. Büyükleri Esfendiye’ye dedi ki: — Akşama Kervansaraya gel yiğit. Buradaki kardeşlerimizin hürmetine sofra hazırlamak niyetindeyiz. Orada iyice tanışırız.”

2. metinde ise, Subhan başçavuşun kızı Altınbike hakkında konuşan iki kişi, biraz dedikodu edip, Altınbike’nin babasının ceza almasından pek üzülmeyişini, annesinin de aynı duygular içinde olduğunu düşündüklerini ifade ettikten sonra, Altınbike’nin kendileri ile birlikte okumak niyetinde olduğunu söylemektedirler. Burada konuşucu, Altınbike’nin geleceğe yönelik maksadına {-mAkSI} fiil çekim eki ile işaret etmektedir.

2) *Sübhan starşına la tîyîşlî yazahın alğan... Ā bına unıñ qızı... Altınbikā bına his tā qayğırğangā ũqşamay... Qatını la şulay hımaq... Qasıp kitkän yırzärinän bik tiz bürölüp qaytqandar... Qızıldar yıtip kilgäs qasqaynılar... Xäzır, yıtmähä, bızızın mınän birgä uqıp ta yürümäksi bıl Altınbikä?!* (Üİ, 194) “Subhan başçavuş da gerekli cezasını almış. Ama işte onun kızı... Altınbike bu işe hiç de üzülmüşe benzemiyor... Hanımı da öyle gibi... Kaçıp gittikleri yerlerden çok çabuk dönmüşler... Kızıllar gelince kaçmışlardı... Şimdi, bu Altınbike galiba bizimle birlikte okumak niyetinde!”

3. metinde ise, bu defa Fazıl, sinirlenip eliyle masaya vurarak, karşısındakine söylemek istediği şeyi neden söylemediğini sormakta, ardından da *İldi ũyürmä aymağanda büşüp qalmaqsıhıgızmu?* şeklindeki cümlesiyle, ülkeyi fırtınaya sokmak niyetinde olup olmadığını soru yoluyla öğrenmeye çalışmaktadır. Fazıl, burada karşısındaki kişinin niyetini öğrenmeye çalışırken {-mAkSI} fiil çekim ekini kullanmıştır.

3) *Yawrındarı halınqı, küzi yırzä. Ulay za Fazıl — Fazıl indı, ũstälgä usı mınän şapıldatıp huqtı la, hirägäyä başlağan ũzün säşin artqa hibıldirip, qapıl qısqrıp yibärzi: — Yä, niñä awızıgızza yüzük yäşirip ultırahıgız? İldi ũyürmä aymağanda büşüp qalmaqsıhıgızmu?* (ÜY, 47) “Omuzları sarkık, gözü yerde. Böylece Fazıl, Fazıl’dı artık. Masaya avucuyla şaplatarak vurdu ve seyrekleşmeye başlayan uzun saçlarını arkaya dağıtıp, aniden bağırdı. — Ya, neden ağzınızdaki baklayı çıkarmıyorsunuz? Ülkeyi fırtına içinde saklamak niyetinde misiniz?”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinlerde de {-mAkSI} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

4) *Āsfändiyär Mägiä mınän ũzin dä gäyipläp quya, Ŭmürzaq barıhın da qala başlıgınıñ karwan alıp kilgän baylıqqa imhınıwı mınän anlatmaqı. Arışlan gına uylanıp azaplanmay, ul satraptıñ farmanın ũtäy: Hundar yaqnılaşa, ular Bıryändär mınän birläşirgä intılasaq, Bıryändärzın ruxın hindirip, qurqtıp quyırğa käräk...* (BR, 38) “Esfendiye Megiye ile kendisini de suçluyor. Umurzak hepsini şehir başkanının kervan alıp

gelen zenginliğe imrenmesiyle anlatmayı amaçlıyor. Sadece Arıslan düşünüp azap çekmiyor. O idarecinin fermanını yerine getiriyor. Hunlar yaklaşıyor, onlar Büryenlerle birleşme arzusunda olacaklar, Büryenlerin ruhunu yok edip, korkutmak gerek...”

- 5) *Musa Aqtarız la, Qızıldarız la küralmay inı. Aqtarızın da, Qızıldarızın da üz imanı, üz maqsatı, üz ıranı. Başqurt ularğa kăräk tüğıl. Ularızın här birihı yırgä, hıwğa, kükkä, dünyäğa xuja bulırğa intıla. Bına şul iştarında Başqurttı qara küs itip fayzalanmaqsılar.* (MB, 159) “Musa Akları da Kızılları da göremiyordu. Akların da Kızılların da kendi imanı, kendi maksatı, kendi nağrası. Başkurt onlar için gerekli değil. Onların herbiri yere, suya, göğe, dünyaya sahip olma hevesinde. İşte bu işlerinde Başkurt’tan kara güç olarak faydalanmak niyetindeler.”

Konuşucu, geçmişte niyet ettiği bir olay ve durumla ilgili olarak, bu niyeti ifade ederken zaman zaman {-mAkSI} inı yapısını kullanmakta, böylece niyetinin geçmişte kaldığını vurgulamaktadır. Aşağıdaki 6 ve 7. metinlerde, bu şekilde geçmişteki bir niyete işaret söz konusudur. 6. metinde, Taiba nine, torunun kendisini yanlış anlaması üzerine, aslında öyle söylemek istemediğini ifade ettikten sonra, hemen arkasından da asıl niyetinin ne olduğunu açıklamaya çalışmakta bunu yaparken de geçmişte kalmış bu niyet ifadesi için, {-mAkSI} inı yapısını kullanmaktadır. *Niñä bızgä lä yazmanı ikän? — tip kınä hüramaqsı inim* cümlesiyle, Taiba nine, torununa asıl niyetinin neden yazmadığını sormak olduğunu açıklamaktadır.

- 6) *Yuq-yuq, balaqay, min yañılısıraq äyttim. Ulay äytirgä tılämägäynim min, — tip anlatırğa aşıqtı Taiba äbiy. — Niñä bızgä lä yazmanı ikän? — tip kınä hüramaqsı inim...* Ulay üpkäsıl bulma, yıñänkäyım, uqıp yibär xattı. (Uİ, 272) “Hayır- hayır yavrucuğum, ben yanlış söyledim. Öyle demek istememiştım ben, diye anlatmak için acele etti Taiba nine. — Neden bize de yazmadı acaba? diye sormak niyetindeydim... Bu kadar öfkeli olma, toruncuğum. Oku mektubu.”
- 7) *Zäki utındı tışın qısıp, nindäyzır asıw mınän qırqa başlanı. Yaray äli baltaları ütkir — atahı Zäkizı iyärtip, kürşı babayzarga inä lä, yüzün barmaq üstarı mınän härmäy-härmäy baltahın sargä tuta. Turalğan utın kübäyıp kitti. Üyüp tä kuymaqsı inı, äsähi: — Üyüp türma, balam, täwzä üik ikı qusağın munsaga ilt, üygä lä indır, — tip büyürzı.* (KKTY, 228) “Zeki sinirinden dişlerini sıkıp, bir nevi öfkeyle şiddetlendi. Tamam, baltaları keskin, babası Zeki’yi de yanına alıp, komşu dedelere iniyor ve baltasının yüzünü parmak uçlarıyla yoklaya yoklaya baltasını bileği taşına tutuyor. Azalan siniri tekrar arttı. Yığıp da bırakmak niyetindeydi annesi. — Yığıp durma yavrum, önce iki kucağını munsaya götür, eve de gir, diye emretti.”

3.5.2 {-mAksI} *bul-*

3.5.2.1 Kullanım

{-mAksI} fiil çekim ekinin ardından *bul-* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla yapılan bu analitik şekilde, yardımcı fiil, çeşitli fiil çekim eklerini alarak anlamı farklı zaman ayrıntılarına taşıyabilmektedir. Bu analitik yapı aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-mAksI} *bul-* + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}, {-GAynI}

Yapının şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>qaytmaqısı bulam</i> “dönmek niyetindeyim”	<i>qaytmaqısı bulabız</i>
2. şah.	<i>qaytmaqısı bulahıñ</i>	<i>qaytmaqısı bulahıgız</i>
3. şah.	<i>qaytmaqısı bula</i>	<i>qaytmaqısı bula(lar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>qaytmaqısı buldım</i> “dönmek niyetindeydim”	<i>qaytmaqısı buldıq</i>
2. şah.	<i>qaytmaqısı buldıñ</i>	<i>qaytmaqısı buldıgız</i>
3. şah.	<i>qaytmaqısı buldı</i>	<i>qaytmaqısı buldı(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqluq Formahı*)

Bu analitik yapının olumsuz şekli, yardımcı fiille gelen fiil çekim eklerinin olumsuzlarıyla yapılmaktadır. Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilme niyetinin olmadığını ifade eder.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>kilmäksı bulmayım</i> “gelmek niyetinde değilim”	<i>kilmäksı bulmaybız</i>
2. şah.	<i>kilmäksı bulmayhıñ</i>	<i>kilmäksı bulmayhıgız</i>
3. şah.	<i>kilmäksı bulmay</i>	<i>kilmäksı bulmay(zar)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>kilmäksı bulmanım</i> “gelmek niyetinde değildim”	<i>kilmäksı bulmanıq</i>
2. şah.	<i>kilmäksı bulmanıñ</i>	<i>kilmäksı bulmanıgız</i>
3. şah.	<i>kilmäksı bulmanı</i>	<i>kilmäksı bulmanı(lar)</i>

Soru Şekli (*Hürav Formahı*)

Bu analitik yapının soru şekli de {-mX} soru ekinin, çekimin sonuna getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>qaytmaqı bulammı</i> “dönmek niyetinde miyim”	<i>qaytmaqı bulabızmu</i>
2. şh.	<i>qaytmaqı bulahıymı</i>	<i>qaytmaqı bulahıgızmu</i>
3. şh.	<i>qaytmaqı bulamı</i>	<i>qaytmaqı bula(lar)mı</i>

3.5.2.2 İşlevler

3.5.2.2.1 Niyet, Maksat

Bu analitik yapı da yine konuşucunun herhangi bir olay ya da duruma yönelik niyet ve maksadını ifade etmek üzere kullandığı niyet kipi şekillerinden biridir. Bu yapıda yardımcı fiil diğer fiil çekim eklerini alabildiği için, konuşucu tarafından ifade edilen niyet, maksat anlamı farklı zaman boyutlarına yerleşebilmektedir. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Şemsiye, aklının takıldığı, hoşlandığı genci aramaktadır. Ona rastlayabilmek umuduyla her yerde dolaşan Şemsiye’nin bu gence İnyek kenarlarında rastlamak niyetinde olduğu, metinde *tigini şunda üsratmaqı buldı* şeklinde ifade edilmiştir.

1) *Äbilnasırzıñ ülü qızı Şämsiyä üşü kündän utlı kümürgä başqanday yürinü. Üzi bähliwän, üzi tilsär şayan yığıt xätiränän sıqmanı. Hiräk-hayaq mağazin yağına küz attı, yığıt kürinmäni. Tülqahız bala, işindägi uttı başa almay, tağı İnyäk buyına tüştü, tigini şunda üsratmaqı buldı. Yuq! İnyäktä tügil, ä uramda üsraşırğa yazğan ikän.* (U, 277) “Ebilnasir’in kızı Şemsiye, o günden sonra yanan kömüre basar gibi yürüdü. O pehlivan, o geveze şakacı genç aklından çıkmadı. Ara sıra dükkanlar tarafına göz attı, genç görünmedi. Üzüntülü çocuk, içindeki ateşi bastıramıyor, tekrar İnyek kıyısına indi. Ona burada rastlama niyetindeydi. Hayır! İnyek’te değil, ama sokakta karşılaşmak nasipmiş.”

2. metinde, Nizam ve eşi Hetire, Hetire’nin Tatar tarafına gitmek istemeyişinden dolayı tartışmışlardır. Bu tartışmanın ardından hem eşinin hem de çocuklarının üzülmesine dayanamayan Nizam’ın, eşinin arkasından mollalara gitmeye niyetlenmiş olduğu *Xätirä artınan Nizam mullalargä kitmäksi bulğaynu* cümlesiyle ifade edilmiş; Nizam’ın geçmişte bu şekilde bir niyetinin olduğu bilgisi {-mAkSI} *bul* yapısıyla işaretlenmiştir.

2) *Xätirä haman, kişä aşa işitiwınä qarağanda, atahınıñ ärläwın qulağına la yılmäy, şul kilmişäk Tatar ırgähinä barasağım yuq, tip niq türğas, aptırabıraq qaldı. İkinci kününä, balalarınıñ zıq qubıp ilawına tüzä almağas, Xätirä artınan Nizam mullalargä kitmäksi bulğaynu, tüşäktä*

awırıp yatqan äsähî: — Aqılıñ bulha, ikî ayağıñdın birihñ atlama!.. Bisäñdî yïlkäñä mindirip ultırtqıñ kilämi?! Ulay hıyır buğı bulğas, ikinsî qatın alıp qaytmayzar unı!.. — tip ağıtwın sästî. (NM, 270) “Hetire hâlâ insanlardan duyduklarına göre, babasının küfretmesini kulağına almayıp bu yabancı Tatar’ın yanına gidesim yok, diye kararlı durunca, şaşırıp kaldı. İkinci gün çocuklarının bağırıp ağlamalarına dayanamayınca, Hetire’nin arkasından Nizam mollalara gitmeye niyetlenmişti. Yatakta hasta yatan annesi ‘Aklın olsa, iki ayağının birini atma! Hanımını tepene çıkarmak mı istiyorsun? Öyleyse inek boğa olunca, ikinci defa alıp dönmüyordur’ diye zehrini saçtı.”

Aşağıdaki 3.-5. metinler, {-mAksI} *bul* analitik yapısının niyet, maksat işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) —*Ax, hin şayan qızıqtay!... Niñä qasahıñ hin minän?.. Tuqtası!..— tip qısqırmaqısı bula* ul tağı. *Läkin bıl uyn qısqırıp äytä almay, ünü bıwıla, Sälimähñ qıtwıp ta yitä almay, bıwındarınıñ xälî büttä, ä Sälimä haman uynay-külä, kübäläk şikillî yïñıl üsüp, haman biyikkä kütärilä.* (Uİ, 132) “— Ah, sen şakacı kız! Neden benden kaçıyorsun? Bekle! diye daha bağırmaya niyetleniyor. Fakat bu oyun bağırmakla olmaz, sesi kısılır. Selime’sine kovalayıp yetişemeyince, kendi gruplarının hâli biter, ama Selime hâlâ oynayıp gülüyor. Kelebek gibi hafifçe uçup hâlâ yukarıya zıplıyor.”
- 4) *Taiba äbiy minän unıñ ülkän kilini ümmügülsüm, gäzättärinsä, Xammattı hağınp, unı zarıgıp küttip yäşäwzärî xaqında şım gına hüyläşä-sirläşä türyaqta säy işip ultıralar inî bıl vaqıtta. Ularzıñ ünhüz qaraştarı indî Yimışkä tübdäli: «Qarası, nimä ti bit?! Aqılı-ışı barmı ikän bıl qızızı?! Şul xäldä, şul tüstä... Qayza barmaqısı bula ikän?!»* (ZB, 11) “Taiba nine ile onun büyük gelini Ümmügülsüm, genelde yaptıkları gibi bu vakitte, Hammat’ı özleyip, onu beklemenin azabını çekip yaşamaları hakkında sessizce konuşa konuşa mutfakta çay içiyorlardı. Onların sessiz bakışları Yimiş’e yöneldi. ‘Bak, ne diyor? Aklı fikri var mı acaba bu kızın? Bu hâlde, bu durumda... Nereye gitmeye niyetleniyor acaba?’”
- 5) *Bır vaqıt üzñ, min küldäklî tıwğanmın, bähitim zur, tip maqtana inñ. Isınlap ta, şını yaratahıñ ikän. Ni saqlı mal üzñä. Şularzan başın sıqmas. — Häy, quysı äli... — İx duş, hinñ tamırzarıñda xäzır sawzagär qanı qaynay. Ällä Qargalı Säğitinä tiñläşmäksi bulahıñmı? — Häy, zamanı şul bit indî.* (K, 291) “Sen, bir zamanlar, ben kıyafetle doğmuşum, çok mutluyum, diye övünüyordun. Gerçekten de bunu seviyormuşsun. Ne kadar mal sana. Onlardan başın çıkmaz. — Hey bırak hele... — Eh, dostum, senin damarlarında şimdi tüccar kanı kaynıyor. Yoksa, Kargalı Segitin’le denk olmak mı niyetindesin? — Hey, zamanı bunun artık.”

3.5.3 {-mAk} bul-

3.5.3.1 Kullanım

{-mAk} *bul-* analitik şekli, Başkurt Türkçesinde genellikle {-mAksI} *bul-* analitik yapısının yerine, ondan kısaltılarak tercih edilen bir analitik şekildir. Bu analitik yapı aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil+ {-mAk} bul- + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {(y)AsAk}, {-GAynI}

Yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>barmaq bulam</i> “gitmek niyetindeyim”	<i>barmaq bulabız</i>
2. şh.	<i>barmaq bulahıñ</i>	<i>barmaq bulahıgız</i>
3. şh.	<i>barmaq bula</i>	<i>barmaq bula(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Bu analitik şeklin olumsuzu da yine yardımcı fiille gelen fiil çekim eklerinin olumsuzlarıyla yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kütmäk bulmayım</i> “beklemek niyetinde değilim”	<i>kütmäk bulmaybız</i>
2. şh.	<i>kütmäk bulmayhıñ</i>	<i>kütmäk bulmayhıgız</i>
3. şh.	<i>kütmäk bulmay</i>	<i>kütmäk bulmay(zar)</i>

Soru Şekli (*Hüraw Formahı*)

Bu analitik yapının soru şekli, {-mX} soru ekinin, çekimin sonuna getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazmaqısı bulammı</i> “yazmak niyetinde miyim”	<i>yazmaqısı bulabızımı</i>
2. şh.	<i>yazmaqısı bulahıñmı</i>	<i>yazmaqısı bulahıgızımı</i>
3. şh.	<i>yazmaqısı bula mı</i>	<i>yazmaqısı bula(lar)mı</i>

3.5.3.2 İşlevler

3.5.3.2.1 Niyet, Maksat

Başkurt Türkçesinde iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair niyet ve maksadı bildiren diğer bir yapı {-mAk} *bul-* yapısıdır. Konuşucu, herhangi bir olay veya durum hakkındaki niyete işaret etmektedir. Aşağıdaki 1.

metinde, yaşı hayli ilerlemiş olan Urus İzris'in, bütün bu yaşına rağmen kitapların sihirli dünyasına seyahat etmek niyetinde olduğunu ifade ederken kullandığı yapı {-mAk} *bul-* yapısı olmuştur.

1) *Altmış yaşlık Urus İzris tã qaltıranğan ayıw barmaqtarına qälämdı nisik tã ipläbıräk tütürğa tırışıp azaplana. —Qart küñümdä bulha la, küzımdı asıp, kitap tigän sırlı dünyğa säyaxät qılmaq buldım bit äli min, işär. Barıp sığırımı ikän, ulım İştugan? Qara äli, ulım, bınawı xarıftı ap-arıw hızıp quyzım tügilmı hun, ä? — tip, bırsä ikilänip, bırsä ümütlänip häylänä.* (ZB, 25) “Altmış yaşındaki Urus İzris de titreyen ayı gibi parmaklarıyla kalemi nasıl da düzgün tutmaya çalışıp ıstırap çekiyor. — Yaşlılığımda da olsa gözümü açıp, kitap denen sihirli dünyaya seyahat etmeye niyet ettim, sarhoş. ‘Oğlum İştugan gider mi acaba? Bak hele oğlum, bu herifi apaçık mahvettim değil mi, ha?’ diye kâh şüphelenip kâh ümitlenip bir hey çekiyor.”

2. metinde, eser karamanı Hüsnülhak, toplanan askerlere, Zakir’e inanmamaları gerektiğini, onun ve ağabeyinin birer Bolşevik olduğunu söyleyerek, onları uyarmaya çalışmaktadır. Hüsnülhak bu sözlerinden sonra, Zakir’in askerleri Kızılara ispiyonlayıp şöhret kazanma niyetinde olduğunu ekleyerek uyarılarına devam etmektedir. Buradaki niyet, Hüsnülhak yani konuşucuya ait değildir, o sadece böyle bir niyetin varlığına işaret eder.

2) *Xaq hüz! — Küptän şulay uylaw kăräk in! — tip kütärıp aldı haldattar: Xüsñılxaq, tamağı yarılırzay bulıp qısqrıp, urtağa sıgıp bastı: — Yığittär; Zakirğa ısanmağız! Ul Bolşevik! Unıñ ağahı Xammat ta bit Bolşevik! Ul hızzı Qızıldarğa hatıp dan qazanmaq bula! Gimranov aşıqmay ğına Xüsñılxaqtıñ yawrınan matqıp tütüp aldı la tınıs, ämmä qırqa tawış mınän: — Hin, mägzum, şawlama! (Uİ, 146) “Doğru söz! — Önceden düşünmek lazımdı!” diye cesaretlendi askerler. Hüsnülhak, nefesi kesilinceye kadar bağırıp, ortaya çıktı: — Gençler, Zakir’e inanmayın! O Bolşevik! Onun ağabeyi de Bolşevik tabii! O, sizi Kızılara satıp şöhret kazanmak niyetinde! Gimranov acele etmeden Hüsnülhak’ın omzuna yapışıp tuttu ve sessiz, ama keskin bir sesle: — Sen Megzum gürültü yapma!”*

Aşağıdaki 3.-5. metinler, {-mAk} *bul-* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

3) —*Süländarı bar ikän,— tinı Uyıldan. — Sülän işiktäri bikli bulha, asırğa sığırını şunda uq qılata huq ta yähätiräk üygä in. Kıp tuqtalıp tırma, işti bütürüw mınän sıq ta hız. Min ana anaw müyüştä kütüp türürmün. Tün urtaları. Tirä-yaqta şılt itkän tawış ta işitilmäy. Uyıldan tıqrıqqa attı kiltirıp quygas qına, üzı lä Tülküsuranıñ üyünä barmaq buldı. Säxi taz işti büzüp quyha, barıbır unı la tütasaqtar bit, ni bulha la, täwäkkällärgä*

käräk. (NM, 387) “Kilerleri var mı acaba, dedi Uyıldan. — Kilerin kapıları kilitliyse, açmaya çıkanı alaşağı et de hemen eve gir. Çok bekleme, işi bitirir bitirmez çık ve kaybol. Ben işte şu köşede beklerim. Gece ortası. Etrafta çıt sesi duyulmuyor. Uyıldan küçük sokağa atı getirince, kendisi de Tülküsur’a’nın evine gitmek istedi. Sehi hileli işi bozarsa, onu da tutacaklar, ne olursa olsun, azimli olmak lazım.”

- 4) *Äsäyım qaytmaq. Üzñ dä küsıp kil, yazğa tiklīm bīrgä türürbüz za şunan üyğüzüz küsırıp alırhıgız, - tinī. — Qayhılay anhat işläyhñ, ä? Mal-tıwar, dñnyanı ni işlätmäk bulahıñ?! — Şul dñnya tip qaıgırzıñ indī. Biksän aǵay, şäbäyıp kilgän qatın kürgäs, därtlänıp kıkäynī lä, bını işitkäs, tışū büzöldü.* (UYT, 341) “Annem dönmüyor. Sen de göç gel, yaza kadar birlikte dururuz ve sonra geri göçersiniz’ dedi. — Ne kadar zarıfsın? Malı mülkü dünyayı ne yapmak niyetindesin? — Bu dünya için şaşkına döndün artık. Biksen ağabey, süratle gelen hanımını görünce dertlenmişti ve bunu duyunca rengi attı.”
- 5) *Awıldarza kün itıwsı Būryändär zä bar bit äli. Ular nındäy xäldä ikän? — Ümürzaq hüyläşiwzi şul yusıqqa tışürä haldı. — Bīrgä yıyırw ularzı qıyın bulır mı? — Yñıldän bulmaş. Ä niñä bīrgä yıyırğa? — tip hişkändi Xisam. — Sñnki bīrgä-bīrgä xätärzän qütülüp bula, ä tırım-tıraǵay kilış qırılıp bütüwibiz qütülgühüz. Bına şunu istä tütüw farız! — Ümürzaq üzññ dä Būryän ikänñ, Būryändärzññ bīrgä uqmaşırğa tiyışliǵñ añlatmaq buldı. Ämmä Xisam, büyürüq tılñ ğınä tanıwsı äzäm, awır hulap qına quyzı.* (BR, 101) “Köylerde yaşayan Büryenler de var tabii. Onlar ne halde acaba?” Umurzak sohbeti bu noktaya getirdi. ‘Onları birlikte toplamak zor olur mu? Kolay olmaz. Ama neden birlikte toplamalı?’ diye zorladı Hisam. ‘Çünkü bir arada tehlikeden kurtulmak mümkün, ama düzensiz bir şekilde harekette kırılmaktan kurtuluşumuz olmaz. İşte bunu akılda tutmak şart!’ Umurzak kendisinin de Büryen olduğunu, Büryenlerin birlikte kaçması gerektiğini anlatmak niyetindeydi. Ama Hisam, sadece emir dilinden anlayan bir adam, derin bir nefes aldı.”

3.5.4 {-(X)rgA} *bul-*

3.5.4.1 Kullanım

{-(X)rgA} isim-fiil ekine *bul-* yardımcı fiilinin getirilmesi suretiyle oluşan bu yapı da niyet kipini oluşturan yapılardan biridir. Bu analitik yapı, aşağıdaki gibi formüle edilebilir. Yardımcı fiil yine farklı fiil çekim ekleri olarak zamanda farklı noktalara işaret edebilir.

Fiil+ {-(X)rgA} *bul-* + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}, {-GAynI}

Başkurt Türkçesinde bu yapının şahıslara göre çekim aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>atlarğa bulam</i> “yürümek niyetindeyim”	<i>atlarğa bulabız</i>
2. şh.	<i>atlarğa bulahıñ</i>	<i>atlarğa bulahıgız</i>
3. şh.	<i>atlarğa bula</i>	<i>atlarğa bula(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzu, yardımcı fiile gelen fiil çekim ekinin olumsuzluk şekli ile yapılır. Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilmesine niyetin olmadığı ifade edilir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>mññirgä bulmayım</i> “çıkmak niyetinde değilim”	<i>mññirgä bulmaybız</i>
2. şh.	<i>mññirgä bulmayhıñ</i>	<i>mññirgä bulmayhıgız</i>
3. şh.	<i>mññirgä bulmay</i>	<i>mññirgä bulmay(zar)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Niyet, maksat ifadesi için kullanılan bu yapının soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazırğa bulammı</i> “yazmak niyetinde miyim”	<i>yazırğa bulabızmu</i>
2. şh.	<i>yazırğa bulahıñmu</i>	<i>yazırğa bulahıgızmu</i>
3. şh.	<i>yazırğa bulamı</i>	<i>yazırğa bula(lar)mu</i>

3.5.4.2 İşlevler

3.5.4.2.1 Niyet, Maksat

Başkurt Türkçesinde herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine yönelik niyetin ifade edildiği bir diğer analitik yapı {- (X) rgA} *bul-* kuruluşudur. Bu niyet, şimdi, geçmiş ya da geleceğe yönelik bir niyet olabilir. Bu durumda yardımcı fiil, ihtiyaç olan gerekli fiil çekim ekini alır. Aşağıdaki 1. metinde, başkan Vafin kendisine yapılan ikramlardan ve gösterilen saygıdan memnun olmasına rağmen, tekrar idareye geçmek niyetindedir. Onun bu niyetine, *Vafin qaytışlay idarağa huğılırğa buldı* cümlesiyle işaret edilmektedir.

- 1) *Räxim it, naçalnik! — Răxmät! - Türä lä hüqlanıwzan bütän hüñ tapmanı, tılı kürmälä, küzzäri qamaşa. Tatlı hıyzan küñlil kütärilip, dünya mäşäqät, vaq küyüğü ünütülganday ithä lä, Vafin qaytışlay idarağa huğılırğa buldı.* (U, 143) “— Buyurun, müdür! — Teşekkür! Başkan da

hayranlıktan başka söz bulamadı, dili dolanıyor, gözleri kamaşıyor. Tatlı ikramdan keyiflenip, dünya meşakkati, küçük acıları unutulmuş gibi olsa da Vafin yeniden idareye geçmeye niyetlendi.”

2. metinde, eser kahramanı Musa, alaya dönmüş ve döner dönmez de Times’e uğramaya ve sonra da Zeki Velisov’u görmeye niyetlenmiştir. Onun arkadaşlarını görmek ve konuşmak yönündeki bu niyetine, *Başında qapma-qarşılıqlı uyzar qaynaşqan Musa polkka qaytışlay Tımäskä huğılıp, Zäki Vălidovtı kürİp kitİrgä buldı* cümlesiyle işaret edilmektedir.

- 2) *Başında qapma-qarşılıqlı uyzar qaynaşqan Musa polkka qaytışlay Tımäskä huğılıp, Zäki Vălidovtı kürİp kitİrgä buldı. Ul barıp ingändä xükümät başlığı bülüqhüw tıştä tik üžinä ğinä bildäli bulğan küñİlhİz uyzarına sumıp ultıra inİ. Musanı kürİw mİnän unıy yüžü bİr az asıla tıştı, qaraştarı yalıñqıranı.* (MB, 67) “Başında karma karışık fikirler kaynayan Musa alaya döner dönmez Times’e uğrayıp, Zeki Velisov’u görmeye niyetlendi. O girdiğinde hükûmetin başı endişeli bir şekilde, yalnızca kendisinin bildiği gönülsüz fikirlerine dalmış oturuyordu. Musa’yı görünce onun yüzü biraz asıldı, bakışları soğuklaştı.”

Aşağıdaki 3. ve 4. metinler, {-(X)rgA} *bul-* yapısının niyet, maksat işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) *Qapqa biklängäs, ul üžİ yaralağan Ānwärzi barıp kürİrgä buldı. Karwansılar unı şul uq qıyma buyında külägägä küşİrip halğan. Yarahı bāylängän, läkin aştına halıñan qalın kİyİzgä qan harqığan. Küzzäri yümük, tigİz tın ala. Tımäk, yüqlay. Āsfändiyär kisägi düşmanın uyatırğa yälläp, yanında az ğına başıp türzü la arı atlanı.* (BR, 37) “Kapı kilitlenince o kendisinin yaraladığı Enver’i gidip görmeye niyetlendi. Kervancılar onu duvar kıyısında gölgeye [gölgelik bir yere] geçirmişler. Yarası bağlanmış ama önüne serilen kalın keçeyle kan damlamış. Gözleri yumuk, normal nefes alıyor. Demek ki uyuyor. Esfendiyeer çünkü düşmanını uyandırmaya kıyamayıp, yanında birazcık durdu ve gitti.”
- 4) *Büyük Vatan huğışınıñ dürtİnsİ yäyİ inİ. Künhılıw utawsılar zvenohında bulıp ütkändän huñ, Haqmar aryağına, bİsänsİlär yanına, sığırğa buldı. Bütä hırt üstün qaplap alğan harı qalpaqlı künbağış başıwzarı buylap aşımay ğına ülü yulğa taban atlanı. Hırt üstünän awıl yağına huzulğan hürü tuzanlı bıl yul unıy küñİlİn hār vaqıt üžinä tartıp tūra.* (ZB, 513) “Büyük vatan savaşının dördüncü yazıydı. Künhılıw bahçıvanlar kısmından sonra, Hakmar tarafına, orakçıların yanına çıkmaya niyetlendi. Bütün sırtın üstünü kaplayan sarı kalpaklı ayçiçeği tarlaları boyunca acele etmeden büyük yola doğru yürüdü. Sırt üstünden köy tarafına uzanan açık kahverengi tozlu bu yol onun gönlünü her an kendine çekiyor.”

3.5.4.2.2 İhtimal

{-(X)rgA} *bul-* analitik yapısı Başkurt Türkçesinde niyet kipini ifade etmekle birlikte, öznesiz cümlelerde, teklik üçüncü şahıs çekiminde niyet ya da maksadı ifade etmeyip bu defa mümkünlük ifade etmektedir. Aşağıdaki 5. metinde yolculuk edilen trenin nerelerden geçtiği anlatılırken, onun dağların arasından, köyden önce de bir dağdan geçtiği ifade edilmiştir. Bu ifadelerden sonra bir kaya anlatılır. Ortasında bir deliğin bulunduğu bu kaya için ifade edilen *Başqıs mīnān kūtārīlhān, ul yarıqtan qayanıñ işinā inip sığırğa bula* cümlesi ile {-(X)rgA} *bul-* yapısı mümkünlük ifade etmek için kullanılmıştır.

- 5) *Yirīklī tuğayzağı taldar, ärämälīktär arahınan ğına tüğil, awıldan aştaraq Ağızılğā yitkānsī bīr nisā taw ırgāhınān dā uza. Tamağında bīyik kīnā taw ırgälāy ağa. Üy qıyığın xätirlätip, bıl qaya ap-aq taştarzan üyülgän kīwīk. Ā urtahında, bīr yaqtan da yaqın barırlıq tüğil urında, işik kīwīk tişigī — üññ bar. Başqıs mīnān kūtārīlhān, ul yarıqtan qayanıñ işinā inip sığırğa bula.* (KKTY, 222) “Sadece kızılagaçlarla kaplı alanlar, küçük ağaçlıklar arasından değil, köyden daha önce Agidil’e gelinceye kadar birçok dağın yanından geçiyor. Kaynağı yüksek dağ yanından akıyor. Bu kaya ev çatısını hatırlatıp, bembeyaz taşlardan oluşmuş gibi. Ama ortasında, bir taraftan da yakınına gidilecek bir yerde değil, kapı gibi deliği, ini var. Merdivenle çıksan, o yarıktan kayanın içine girmek mümkün.”

3.5.5 {-(X)rgA} *it-*

3.5.5.1 Kullanım

{-(X)rgA} sıfat-fiil ekine *it-* yardımcı fiilinin getirilmesi suretiyle oluşan bu yapı da Başkurt Türkçesinde niyet kipini oluşturan yapılardan biridir. Bu analitik yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür. Bu yapının yardımcı fiili *it-* de yine farklı fiil çekim ekleri alarak zamanda farklı noktalara işaret edebilir.

Fiil+ {-(X)rgA} *it-* + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}, {-GAynI}

Başkurt Türkçesinde bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah.	<i>alırğa itäm</i> “almak niyetindeyim”	<i>alırğa itäbüz</i>
2. şah.	<i>alırğa itähñ</i>	<i>alırğa itähñgiz</i>
3. şah.	<i>alırğa itä</i>	<i>alırğa itä(lär)</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Bu analitik yapının olumsuzu, *it-* yardımcı fiiline gelen fiil çekim ekinin olumsuzluk şekli ile değil de {-(X)rgA} mastar ekinin olumsuzu {-mAşKA-} eki ile yapılmakta ve ek fiil tabanına eklenmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kürmäškä itäm</i> “görmek niyetinde değilim”	<i>kürmäškä itäbüz</i>
2. şh.	<i>kürmäškä itähñ</i>	<i>kürmäškä itähğiz</i>
3. şh.	<i>kürmäškä itä</i>	<i>kürmäškä itä(lär)</i>

Soru Şekli (*Hürav Formahı*)

Bu analitik yapının soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle oluşmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>ışırgä itämmı</i> “içmek niyetinde miyim”	<i>ışırgä itäbüzmi</i>
2. şh.	<i>ışırgä itähñmi</i>	<i>ışırgä itähğizmi</i>
3. şh.	<i>ışırgä itämi</i>	<i>ışırgä itä(lär)mi</i>

3.5.5.2 İşlevler

3.5.5.2.1 Niyet, Maksat

{-(X)rgA} *it-* yapısı, Başkurt Türkçesinde konuşucu tarafından herhangi bir olay ya da durumun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair niyet, maksadı ifade etmek üzere kullanılan başka bir yapıdır. Aşağıdaki 1. metinde, babası ile yeni tanışan eser kahramanı, heyecanlanmış, gözlerinin rengi kaçmıştır. O, bütün bu ruh hâli içerisinde öne doğru biraz eğilmeyi amaçlamış; ancak, yerinde kalmıştır. Onun bu şekilde öne eğilmeye niyetlenmesi düşüncesi, metinde *Alğa intılırğa ithä lä, tiz ük başı yitip, başqan tängälindä qattı* cümlesiyle işaretlenmiştir.

- 1) *Atahın tanıgas, tütqündün yüzü ütürü aǵarınıp kitti. Küzzäri tüşhüzländi, irindäri qımtıldı, küz yanındaǵı tirihı tartışıp-tartışıp quyzı. Alğa intılırğa ithä lä, tiz ük başı yitip, başqan tängälindä qattı. İndi malaylıǵın da qul minän hıdırıp aldılar mı: ülpatlandı, sikä tamırzarı dirıldanı, tıştärı nıǵıraq qısıldı.* (U, 331) “Babasını tanıyınca esirin yüzü nispeten ağardı. Gözlerinin rengi kaçtı, dudakları büküldü, göz kapağı titredi. Öne doğru uzanmaya niyetlense de ancak başı ulaşmış, bastığı yerde kaskatı kesildi. Artık çocukluğunu da elleriyle koparıp aldılar mı? Mağrurlaştı, çenesi titredi, dişleri daha da sıkı sıkıldı.”

2. metinde, yırtıcı hayvanların saldırısına uğrayan baba kurt, çaresiz kalmıştır. Arkalarından onları takip etmelerinin mümkün olduğunu ve yarasının da bir an evvel kapanması gerektiğini bilen baba kurt, kendi yarasını kendisi tedavi etmeye niyetlenmiştir. Onun bu niyeti, *Ata büri üz yarahın üzı dawalarğa itti* cümlesiyle ifade edilmiştir.

2) *Yırtqıstar urmanğa tiklīm sabıp barzılar. Ata büri hizä: tığı üslü bız qazalğan urından qan ağa. Yaranı yalargä, bütäştirgä käräk tä bit, tuqtargä yaramay, ul yawızdarzın -kulına iläğiwın bar. Bürilər urman tüpkülünä, tınısqa ytkäs kinä tuqtanı. Ata büri üz yarahın üz dawalarğa itti, ämmä muyını qısqa, bürüla almay, inä büri yalargä tütündü. Yaralarının yamawı bına şul indı: yalayzar za dawalayzar.* (UYT, 200) “Yırtıcı hayvanlar ormana kadar hızla gittiler. Baba kurt seziyor. O keskin biz²⁸’in saplandığı yerden kan akıyor. Yarayı yalamak, kapatmak gerek ve beklemek doğru değil. O kötülerin eline geçmen mümkün. Kurtlar ormanın derinliklerinde rahata ulaşınca durdu. Baba kurt, kendi yarasını kendi tedavi etmeye niyetlendi, ama boynu kısa, dönemiyor. Anne kurt yalamaya başladı. Yaralarının yaması işte bu. Yalıyorlar ve tedavi ediyorlar.”

Aşağıdaki 3. ve 4. metinler de {-(X)rgA} *it*- yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

3) —*Ana hinıñ bir hıñar! — Bilgi uğa şulay tip kısqırzı la yargä tırtıp kürhätti. Başın qalqıttı Äsfändiyär hām ut aldında gibäzät kılıwsını tanını. Gūsam! Hikirip türüp qısqırırğa itti lä tıyıldı. Bırınsınan, gibäzätti üzürgä yaramay, ikınsınan, minı ültirıwzärı mümkün, tip hüıñsülähınmı ni? Tırı qalha, kürişirzär.* (BR, 215) “İşte senin bir çiftin!’ Bilgi ona böyle deyip bağırды ve kenara vurup gösterdi. Esfendiye başını kaldırdı ve ateş altında ibadet edeni tanıdı. Gusam! Fırlayıp bağırmayı amaçladı ve kendini tuttu. Birincisi ibadeti kesmek doğru değil, ikincisi beni öldürmeleri mümkün, diye müjdelesin mi ne? Sağ kalırsa görüşürler.”

4) *Ağayımdar qıyaş bayır aldınan ğına qayttı. Min üpkäläwımdän aşargä ultırttum da sıgıp kitirgä ittim. Äsäyım tıyzı «Üzaqlamay ağayındı üzatabız bit, bırgä, ultırıp qal», — tinı. Barıbır aşawım aşaw bulmanı, bır az sımsındım dä tıyzım tip, sıgıp kitä haldım. Äsäyım, hinıñ şul bulır indı, tip huqrandı, Biktımır ağay «Qızzar qıygır tamaq», — tip yılmayzı.* (UYT, 81) “Ağabeyimler güneşin batışından önce döndü. Ben öfkelendiğimden yemeğe oturttum ve çıkıp gitmek istedim. Annem yatıştırdı ‘Çok geçmeden ağabeyini göndeririz, birlikte otur’, dedi. Fakat gene de yemeğim yemek olmadı, biraz kapris yaptım ve doydum diye çıkıp gitmeye yeltendim. Annem, sen hep böyle yaparsın, diye şikâyet etti. Biktimir ağabey ‘Kızlar kıygır²⁹ boğazlı’, diye güldü.”

28 bız: Sivri uçlu kesici bir alet.

29 qıygır: Sert, yırtıcı orman kuşu.

3.5.6 {-(X)rgA} *tür-*

3.5.6.1 Kullanım

Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} sıfat-fiil ekiyle *tür-* yardımcı fiilinin birlikte oluşturdukları bu yapı da niyet kipini oluşturan yapılardan biridir. Bu analitik yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür. Bu analitik kuruluş yardımcı fiili genellikle şimdiki zaman ifade eden fiil çekim ekini alır.

Fiil + {-(X)rgA} *tür-* + {-A/-y}

Bu kuruluşun şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>birġgä tŭram</i> “vermek niyetindeyim”	<i>birġgä tŭrabız</i>
2. şh.	<i>birġgä tŭrahıŋ</i>	<i>birġgä tŭrahıgız</i>
3. şh.	<i>birġgä tŭra</i>	<i>birġgä tŭra(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formahı*)

Bu yapının olumsuzluk şekli de çok yaygın kullanılmamakla birlikte yine fiil tabanına {-mAsKA-} ekinin getirilmesi suretiyle yapılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>uqırğa tŭrmayım</i> “okumak niyetinde değilim”	<i>uqırğa tŭrmaybız</i>
2. şh.	<i>uqırğa tŭrmayhıŋ</i>	<i>uqırğa tŭrmayhıgız</i>
3. şh.	<i>uqırğa tŭrmay</i>	<i>uqırğa tŭrmay(zar)</i>

Soru Şekli (*Hŭraw Formahı*)

Bu kuruluşun soru şekli de çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilġgä tŭrammı</i> “gelmek niyetinde miyim”	<i>kilġgä tŭrabız mı</i>
2. şh.	<i>kilġgä tŭrahıŋ mı</i>	<i>kilġgä tŭrahıgız mı</i>
3. şh.	<i>kilġgä tŭramı</i>	<i>kilġgä tŭra(lar) mı</i>

3.5.6.2 İşlevler

3.5.6.2.1 Niyet, Maksat

Başkurt Türkçesinde niyet kipini ifade eden son analitik kuruluş olan {-(X)rgA} *tür-* kuruluşu da tıpkı diğer niyet kipi ifadeleyicileri gibi, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine yönelik

niyetini, düşüncesini, maksadını ifade eder. Aşağıdaki 1. metinde, kayın pederiyle konuşan gelin, onun gitme kararından döndüğüne sevinip, eşinin de bu duruma sevineceğini ifade eder. Tam bu esnada Bikmurat gelir, babasının yeni gömleğini giydiğini görünce, *Xäzîr ük kitîrgä türmayhuğdır za indî?* cümlesiyle, onun şimdi gidip gitmeme konusundaki niyetine soru yoluyla itiraz etmektedir. Bikmurat'ın sorusunda bu niyet ifadesi için $\{-(X)rgA\}$ *tür-* kuruluşu kullanılmıştır.

- 1) *Şulaymı ni? Bik dürrüş işlägänhîñ, qaynağa. Atayım da, yuqqa kitä, tip bürsüla inî. — Kilîn, hin minîñ anaw yañıraç küldäktî yıwıp quygaynıñ şikillî, alıp birhänşî. Ana, Bikmürat ta qayıtp kilä. Ağahıñ kiyinip-yahanıp tûrganın kürgäs, Bikmürat işik tûbündä tuqtalıp qaldı. — Xäzîr ük kitîrgä türmayhuğdır za indî? — Yuq, qustım, yuq, irtägä lä, irtänän huñ da kitmäm äli. — Ällä kirî uylanıñmı? — Qapılda bilmäyım. Bîr iş sıgıp tûra. (NM, 265) “Öyle mi? Çok doğru yapmışsın, baba. Babam da, yok yere gidiyor diye endişeleniyordu. — Gelin, sen benim şu yeni gömleği yıkayıp koymuştun sanki, versen. İşte, Bikmurat da dönüyor. Babasının giyindiğini görünce Bikmurat kapının dibinde durdu. — Şimdi gitmeye niyetlenmiyorsun herhâlde? — Yok, yavrum, yok, yarın da yarından sonra da gitmem. — Yoksa aksini mi düşündün? — Hâlâ bilmiyorum. Bir iş çıkıyor.”*

2. metinde, Yemiş'le konuşan eser kahramanı Şevre, mutluluktan yerinde duramamakta ve dans etmektedir. Bu arada Yemiş'e dönerek ona genç kız ve delikanlıların Beyimbet göletine gidip göl soğanı toplamaya niyetlendikleri haberini verir. Burada niyet Şevre'ye ait olmamakla birlikte, o, cümlesinde genç kız ve delikanlıların niyetlerine işaret etmektedir.

- 2) *Bîz zä... İyî bit, äxirät?!—tip, Yîmişkä awız asıp hüñ äytîrgä birmäy, tâtildänî Şäwrä. Qawzı muyını şikillî arıq üzün muyının näfis huzıp, Ülü İyik qamış şikillî nâzîk ayaqtarın yîñîl tıpldatıp, qıwanıstan xatta bîyîy-bîyîy tuqtamay tâtildänî. — Bîlähîñmî, üşü arala yığittär, qızzar Bâyimbät buyına küñ yıwahı yıyırğa sıgırğa tûra. Unda la, yıldağı kîwîk, yaqın-tirä awıldan bütä qızzar; yığittär kilä, ti... Hinîñ, mîñän bîz zä... Vät, mārākä bula indî, İyî bit, äxirät?! (ZB, 12) “Biz de evet, dostum, diye Yemiş'e ağzını açıp söz söylemiyor, sallandı Şevre. Leylek boynu gibi cılız uzun boynunu zarifçe uzatıp, Ulu İyik kamışı gibi nazik ayaklarını hafifçe yere vurup, sevinçten, hatta dans ede dans ede durmadan tepindi. — Biliyor musun, bu arada gençler, kızlar Beyimbet kıyısına göl soğanı toplamaya gitmeye niyetleniyorlar. Oraya da her yıl olduğu gibi, yakın çevredeki köylerden bütün kızlar, gençler geliyormuş. Seninle biz de... İşte, eğlence olur, evet dostum!”*

Aşağıdaki 3. ve 4. metinler, $\{-(X)rgA\}$ *tür-* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) *Tiğï vaqıtta umı qurqıtıp başıqstan yıgıp tüşürgäni birli qırın qararğa, hüyläşmäskä tırışıp yürügän bula. Äytirhiñ, bında Yemişñiñ gäyibi bar. Yürühün. ündäşmähiñ. Yemişkä barıbir. Xatta räxätiräk tä, hüyläşirgä ul üzi lä äwäs tügıl. Bigiräk tä yığittär minän. Nimägä kăräk ular. Qızzarğa ular minän yaqın münäsäbättän ni yığillik? Qatın bulıw, balağa batıw, tütqınlıqqa qabıw. Yemiş bik küp kisiriştär aşa saq kilip tapqan azatlıgın kimgäliñ, nindäyzir tüygular üsün **qurban itirgä tırmay äli**. Uğa bılay za dünya häybät. Bilähı, kürähı, üyränähı nämälär işäphiz-hanhız... (ZB, 217) “O vakit onu korkutup merdivenden düşürmesinden beri eğik bakmaya, konuşmamaya çalışıyor. Galiba, burada Yemiş’in suçu var. Gitsin. Konuşmasın. Yemiş’e hepsi bir. Hatta daha rahat konuşmaya o da hevesli değil. Daha çok gençlerle. Neye gerek onlar. Kızlara onlarla yakın münasebetten ne kolay? Hanım olma, çocuğa karışma, esirliğe tutuşmak. Yemiş, çok fazla heyecanlar yüzünden zorlukla kazandığı özgürlüğünü birileri ve bazı duygular için kurban etmek niyetinde değil. Ona dünya böyle de güzel. Bilenecek, görülecek, öğrenecek şeyler hadsiz hesapsız.”*
- 4) *Bınday vaqıtta kişilärziñ uyu bir maqsatqa — bälänän nisik tä tiziräk qutılıwğa yünältilgän bulha la, küñildärinä äytilmägän ällä nindäy asıw tüynäliñ qatıwsan. Az ğına säbäp bulhın, ul xäzir saypılıp tügilirgä **tūra**. His kim üzin gäyipli hanamay, ä ikinsi bir kişini bitärläy başlay. (NM, 405) “Böyle vakitlerde insanların fikri bir amaca, beladan nasıl daha çabuk kurtulmaya yönelmiş olsa da gönüllerine söylenmeyen kim bilir nasıl öfke düğümleli kalır. Azıcık sebep olsun, o şimdi dökülmek niyetinde. Hiç kimse kendini suçlu görmüyor, ama başka birine sitem etmeye başlıyor.”*

3.6 İHTİMAL KİPİ (İhtimallıq Hüykälişi)

İhtimal kipi, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da olayın gerçekleşip, gerçekleşmemesi ile ilgili öne sürdüğü bir varsayımı ifade eder. Konuşucu tarafından ortaya konulan bu varsayım ve ihtimal onun tarafından ortaya konulan bir düşünce şeklidir. Lyons, gereklilik (*necessity*) ve imkân (*possibility*) terimlerinin geleneksel kip mantığının merkezindeki fikir olduğu görüşündedir (1977: 787). Palmer de İngilizce ve diğer dillerdeki gereklilik (*necessity*) ve imkân (*possibility*) ve inkâr (*negation*) arasındaki bağıntıları inceler (2001: 90, 92).

Türkçenin birçok lehçesinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de ihtimal kipi için gramerlerde ayrı bir başlık açılmış değildir. Oysaki ihtimal kipi de tıpkı diğer kiplerde olduğu gibi konuşucunun olay ya da durum karşısındaki bir tutum ve tavrını ortaya koymaktadır.

Başkurt Türkçesinde tıpkı niyet kipinde olduğu gibi, gramerlerin çoğunda ayrı bir kip olarak incelenmeyen ihtimal kipi, ilk olarak Yuldaşev tarafından ele alınıp incelenmiş; ancak Yuldaşev ayrı bir başlık açtığı bu kip için *soslagatelnogo*

nakloneniya “dilek kipi” terimini kullanmıştır (1958: 182, 1965: 247, 1981: 294). Dmitriyev, {-y)AsAk} *inĩ* analitik kuruluşunu bildirme kipleri içerisinde *kiläsäk-ütäkän zaman* “gelecek- geçmiş zaman” başlığı altında inceler (1950: 166). Yuldaşev ise ihtimal kipi analitik şekillerinin Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *inĩ*, {-y)sAK} *inĩ*, {-GAN} *bulır inĩ* şeklinde üç analitik kuruluş ile yapıldığını ifade eder ve bu üç şekilden {-A/-y} *inĩ* şeklinin bildirme kiplerinden geçmiş zaman çekimindeki yapı ile aynı olduğunu belirtir (1958: 182).

Bir diğer ünlü Başkurt dilcisi Zeynullin de ihtimal kipini ayrı bir başlık, *ihtimallıq hüykälışi* “ihtimal kipi” altında inceler. İhtimal kipi, iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceği, olay ve durumların olup olmayacağı hakkında fikir yürütmeyi, ihtimali bildirir (2002: 186).

3.6.1 {-X)w} + iyelik eki *bar*

3.6.1.1 Kullanım

Bu analitik şekil, {-X)w} mastar ekinden sonra iyelik eklerinin kullanımı ve ardından *bar* kelimesinin getirilmesi suretiyle oluşmaktadır. Bu yapı Başkurt gramerlerinde ihtimal kipi içerisinde ele alınıp değerlendirilmemiştir. Bu analitik kuruluş aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

{-X)w}+iyelik eki *bar*

Yapıda şahısları iyelik ekleri belirlemektedir. Bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alıwım bar</i> “alabilirim”	<i>alıwıbız bar</i>
2. şh.	<i>alıwıñ bar</i>	<i>alıwıgız bar</i>
3. şh.	<i>alıwı bar</i>	<i>alıwzarı bar</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilıwım bar</i> “gelebiliyorum”	<i>kilıwıbız bar</i>
2. şh.	<i>kilıwıñ bar</i>	<i>kilıwıgız bar</i>
3. şh.	<i>kilıwı bar</i>	<i>kilıwzări bar</i>

Olumsuzluk Şekli (*Yuqlıq Formalı*)

Başkurt Türkçesinde ihtimal kipini sunan bu analitik yapının olumsuzluk şekli, *bar* kelimesinin olumsuz karşılığı olan *yuq* kelimesi ile yapılmaktadır. Bu durumda olay ya da durumun gerçekleşmeme ihtimali üzerinde durulmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>alıwım yuq</i> “almayabilirim”	<i>alıwıbız yuq</i>

2. şh.	<i>alıwıñ yuq</i>	<i>alıwıǵız yuq</i>
3. şh.	<i>alıwı yuq</i>	<i>alıwzarı yuq</i>

Soru Şekli (*Hūraw Formahı*)

Bu analitik şeklin soru şekli diğer yapılarda olduğu gibi, {-mX} soru ekinin, yapının sonuna getirilmesi suretiyle oluşmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilīwim barmı</i> “gelebilir miyim”	<i>kilīwibiz barmı</i>
2. şh.	<i>kilīwıñ barmı</i>	<i>kilīwıǵız barmı</i>
3. şh.	<i>kilīwı barmı</i>	<i>kilīwzări barmı</i>

3.6.1.2 İşlevler

3.6.1.2.1 İhtimal

{-(X)w} + iyelik eki *bar* analitik şekli yukarıda da belirtildiği üzere, Başkurt Türkçesinde konuşucu tarafından herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşme veya gerçekleşmeme ihtimalini belirtmek üzere kullanılmaktadır. Konuşucu tarafından ifade edilen olay ya da durumun olması ya da olmaması mümkündür ve bu ihtimale işaret söz konusudur. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı, hakkında konuşulan misafiri satılıkların eline vermek zorunda olmadıklarını ifade ettikten sonra, onların bu kişiyi çok kötü işlerde kullanma ihtimaline işaret etmektedir. Konuşucunun üzerinde durduğu bu ihtimal cümlede {-(X)w} + iyelik eki *bar* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 1) — *Ana şul şul... Ā hin qunaqtı üz qulıñdan ısqındırma! Anlanıymı? Biz unı hatlıqtar ıxtıyarına birirgä tiyış tügılbız. İsimin bik yaman iştärgä fayzalanıwzarı bar. Xalıqtı yunlı yulda tütüw kăräk. Kinyä ündäşmäy ğinä atahına qarap tırzı.* (K, 469) “— İşte şu, şu... Ama sen misafiri elinden kaçırma! Anladın mı? Biz onu satılıkların iradesine vermek zorunda değiliz. İsimini çok kötü işlerde kullanabilirler.”

Aşağıdaki 2. metinde, komutan keşfe kimi gönderme konusu üzerine düşünmektedir. Sonunda bu keşfe kendisinin tecrübeli askeri Şahimurat’ı göndermeye niyetlenir. Aklından geçen diğer isim Seğit’in Akların garnizonunun büyük olduğu o civarlarda genç ve tecrübesiz olmasından dolayı onların eline geçebileceği ihtimalini düşünür. Komutan bu ihtimale {-(X)w} + iyelik eki *bar* yapısıyla işaret etmiştir.

- 2) *Şunda, İrimbur tirähindä, huğış alıp barırğa tiyış bulğan Qızıl Armiya çastarın üsratıp bulmazmı, tip tä ümüt itä inı. Şuga kürä bil yulı razvedkağa täjribäli haldattı — Şahimürattı yibärirgä bulğaynı. Ul yaqta Aqtar garnizonı la zur bulır. Säğit yaş kışi, Aqtar qulına qabiwi bar.* (Uİ, 133) “Şurada, Orenburg civarında savaş yapmak zorunda olan Kızıl ordu bölükleriyle karşılaşmaz mı, diye ümit ediyordu. Buna göre,

bu defa keşfe, tecrübeli askeri Şahimurat'ı göndermek niyetindeymiş. O tarafta Akların garnizonu da büyük olur. Segit, genç biri, Akların eline geçebilir."

Aşağıdaki 3. metinde kumandan Gimran Tamyonaviç, Kamil'e yola hazırlanması talimatını verdikten sonra, telefon açmaya yönelir. Bu arada hâlâ Kamil karşısında durmaktadır. Bu duruma sinirlenen Gimran Tamyonaviç ise, *Kara uni, yığit, artıq sığınsılahañ, kirî uylap quyıwım bar* cümlesiyle kendisinin verdiği bu karardan her an dönme ihtimalini dile getirmektedir.

- 3) *Käpärinmä! Bar, yulğa äzirlän, komandirovka dokumenttarın Mäskävzä birirzär. — Gimran Tamyonaviçtiñ qulı tilifünğa üridi. Şuğalı, axırılı, Kamildıñ hamam sığıp kitmäwinä mañlayı sirildi. — Yä, tağı ni kütähñ? Kara uni, yığit, artıq sığınsılahañ, **kirî uylap quyıwım bar.** (ÜY, 251) "Kendini beğenme! Git, yola hazırlan, kumandan belgelerini Moskova'da verirler. — Gimran Tamyonaviç'in eli telefona uzandı. Böylece Kamil'in hâlâ çıkıp gitmemesine alnı buruştu. — Ya, daha ne bekliyorsun? Bak ona, genç, fazla inat edersen fikrimden geri dönebilirim."*

Aşağıdaki 4.-7. metinler, {-(X)w} + iyelik eki *bar* analitik yapısının ihtimal işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Uylarğa kăräk, mirzäm. İyi, uylap iş itirgä kăräk. Küräşiw—aldan halıp quyğan taqır yuldan täğärmäs bulıp täğärläw tügil ul. Här azımdı yaharzan alda qayza, qalay başıwındı uylamay bulmay. Yazı başıp, tärtäni **hundırıp quyıwıñ bar.** (ZB, 112) "— Düşünmek lazım mirzam. Evet, düşünüp öyle iş yapmak lazım. Savaşmak, önden bırakılan çıplak yoldan tekerlek gibi dönmek değil. Her adımı atmadan önce nereye, nasıl bastığını düşünmeden olmaz. Ayağın sürçüp, oku kırabilirsin."*
- 5) *İş şulay zurğa kitkäs, Uyıldan Rūmanğa barıp kəñäş itti. Xalıqtıñ şulay tuzınıwı Lapşındı la nıq bürsüy inı. Bıl xätär tulqındıñ unıñ işsiläri arahına la **kilip yitiwi bar.** Şuğa kürä biräy sarahın kürip, büläsilärzıñ tübähinä sügälätä huğırğa kăräk, tigän fikirgä kildı ul. (NM, 239) "İş, böyle büyüyünce, Uyıldan Ruman'a gidip danıştı. Halkın böyle ortaya çıkması Lapşin'i de çok endişelendiriyordu. Bu tehlikeli dalga, onun işçileri arasına da gelebilir. Buna göre bir çaresine bakıp, endişelerin üzerini kapatmak gerek, şeklinde bir fikre ulaştı."*
- 6) *Kün ilğäri xalıqtı uğata yarhıtırğa yaramağandı bilä inı Grigoriy. Kişilär, bir qızıp alha, aldan uylamağan dıwamallıq qılıwı la, tırım-tıraqay tuzışıp **kitiwi lä bar.** Şuğa kürä ul qulın yuğarı kütärzi. — Ağay-ını!.. Bayarğa talaptarıbızzi bik asıq itip bir kişi gınä äytip birirgä tiyış. Üşü yawaplı işti kimgä işandırabız? — Üziñ äyt, Gürgürü!.. — Yuq, Tülküsurä äythın!.. Grigoriy minän Tülküsurä bir-birihinä qaraştı. Üzaq ikilänip türür saq tügil inı. (NM, 201) "Gününden önce halkı o kadar kızdırmanın doğru*

olmadığını Grogoriy biliyordu. İnsanlar bir kızarsa, düşünmeden zıdırca hareket etmesi de, darmadağın olması da mümkün. Bu yüzden o elini yukarı kaldırdı. — Ağabey kardeş, toprak beylerine isteklerimizi çok açık bir şekilde bir kişi iletmeli. Bu sorumluluk gereken işte kime güveniriz? — Sen söyle Grogoriy. — Hayır, Tülküsura söylesin. Grogoriy ile Tülküsura birbirine baktı. Uzun süre tereddüt edecek zaman değildi.”

- 7) *Kūs, gäyrät bar ɹa bit, tik ağas būtağı la, balaları la bik yuğarıla. Qūtqara almahalar, ikī ayaqlı zattar kilip alasaq. Xatta xāzīr ūk **kilip sığwzari bar**. Yarhığan bürilär ularğa birışmäyäsäk, his yuğında qasıp qūtūlasaqtar. Üzzäri qasıw ɹa bit, ä balaları?..* (UYT, 202) “Güç, kuvvet var da, ancak ağacın dalı da çocuklar da çok yukarıda. Kurtaramazlarsa, iki ayaklı kişiler gelip alacak. Hatta hemen gelebilirler. Kuduran kurtlar onlara vermeyecekler, hiç olmazsa kaçıp kurtulacaklar. Kendileri kaçarlarsa da, ya yavruları?..”

3.6.2 {-GAN} bulur inī

3.6.2.1 Kullanım

Bu analitik şekil, {-GAN} fiil çekim ekinden sonra {-(X)r} ile çekimlenmiş *bul-* fiili ve ardından *inī*’nin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil+ {-GAN} bulur inī+şahıs eki

Bu analitik şeklin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>yazğan bulur inīm</i> “yazmış olurdum”	<i>yazğan bulur inik</i>
2. şh.	<i>yazğan bulur inīñ</i>	<i>yazğan bulur inīgiz</i>
3. şh.	<i>yazğan bulur inī</i>	<i>yazğan bulur inī(lär)</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kürgän bulur inīm</i> “görmüş olurdum”	<i>kürgän bulur inik</i>
2. şh.	<i>kürgän bulur inīñ</i>	<i>kürgän bulur inīgiz</i>
3. şh.	<i>kürgän bulur inī</i>	<i>kürgän bulur inī(lär)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzluk şekli, asıl fiil tabanına {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle oluşmaktadır. Konuşucu tarafından herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmemiş olma ihtimaline işaret edilmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>almağan bulır inīm</i> “almamış olurdum”	<i>almağan bulır inik</i>
2. şh.	<i>almağan bulır inīḡ</i>	<i>almağan bulır inīḡiz</i>
3. şh.	<i>almağan bulır inī</i>	<i>almağan bulır inī(lār)</i>

Soru Şekli (*Hūraw Formahı*)

{-GAN} *bulır inī* analitik kuruluşunun soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh.	<i>kilgān bulır inīmī</i> “gelmiş olur muydum”	<i>kilgān bulır inikmī</i>
2. şh.	<i>kilgān bulır inīḡmī</i>	<i>kilgān bulır inīḡizmī</i>
3. şh.	<i>kilgān bulır inīmī</i>	<i>kilgān bulır inī(lār)mī</i>

3.6.2.2 İşlevler

3.6.2.2.1 İhtimal

Bu analitik şekil, geçmişte gerçekleşmesi mümkün olmayan, belirli şartlar olmadan gerçekleşmeyen iş, oluş ve hareketler hakkındaki tahmini bildirir. Aşağıdaki 1. metinde Hızıyet ve Mirzagali karşılıklı bir oyun oynamaktadırlar ve Mirzagali bu oyunu bırakmak niyetinde değildir. Bunun üzerine anlatıcı tarafından *Bisāhī Xūbbūnisa kilip sıqmaha, bıl uyn ni mīnān būtkān bulır inī ikān* cümlesiyle Hūbbūnisa gelmemiş olsa bu oyunun ne şekilde biteceği sorulmakta ve bu soru şekli ile de oyunun kötü biteceğine dair bir yorum anlaşılmaktadır. Bu yöndeki tahmin cümlede hem {-GAN} *bulır inī* yapısıyla hem de *ni* soru kelimesi ve *ikān* kiplik kelimeleriyle işaretlenmiştir.

- 1) *Tiḡīnīhī, yaḡınan sisīnīp, hıwga tūşūp kīnā mīngāynī, Mirzagāli taḡı buyanı. Hiziāt häybätläp tā, asıwlanıp ta äytīp qarağan buldı, Mirzagāli hamān da quymay. Bisāhī Xūbbūnisa kilip sıqmaha, bıl uyn ni mīnān būtkān bulır inī ikān. «Hiziāt küldä balıq bastıra», — tiḡān xābār taborḡa taralıp ūlgūḡān. Xūbbūnisahı işitip qalḡan da tuzıp kilip yittī. (UYT, 308)* “Öteki yeniden soyunup, suya girmişti, Mirzagali tekrar boyadı. Hızıyet iyilik yapıp öfkelenip söylemiş oldu. Mirzagali hâlâ bırakmıyor. Hanımı Hūbbūnisa gelip çıkmasa bu oyun nasıl bitmiş olurdu acaba. ‘Hızıyet gölde balık zehirliyor’ şeklindeki haber kampa yayılmış. Hūbbūnisa’yı işiten de koşup geldi.”

2. metinde Tülküsur’a’nın evinden ayrıldığı ifade edildikten sonra onun Kıpçak kasabasından kendi kasabasına Evjen tarafından dönmesi durumunda istemediği kişi ile karşılaşacağı ihtimaline {-GAN} *bulır inī* yapısı ile işaret edilmektedir.

- 2) *Qapıl ğına ällä nindäy uyzargä tüşürzũ bil xäbär Tülküsuranı. Ni yümüşũ tüşüp kitti ikän Bilärät yanına? Ul yaqqa yürügäni his tä tüyülmäy inñ bit. Bıräy itlğın hüyräp yürümäymi? İx, Qıpsaq volosınan üzzärinä Äwjän aša ülü yuldan urap qaytha, **üşratqan bulır inñ** lä, turağa yürünü şul. Äğär, yışkänip, Tülküsuranıñ üyzä yuqlıgın işithä, xaslıq uylap, unıñ, üyñä barıwı, ällä ni qılanıwı bar bit.* (NM, 383) “Bu haber Tülküsuranı’yı aniden kim bilir nasıl fikirlere yöneltti. Ne işi çıktı gitti sanki Biloret bölgesine? O tarafa gittiği hiç de duyulmuyordu. Bir özelliği çekmiyor mu? Eh, Kıpçak kasabasından kendilerine Evjen yoluyla büyük yoldan sapıp dönse, karşılaşmış olurdu da o doğru yürüdü. Eğer, koklayıp Tülküsuranı’nın evde olmadığını işitse, düşmanlık düşünüp, onun evine gitmesi, kim bilir nasıl hareket etmesi mümkün.”

Aşağıdaki 3. ve 4. metinler {-GAN} *bulır inñ* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) *Bilmäyım, bil yulı iştiñ azağı ni mınän **bütkän bulır inñ** ikän, minñ başqa tağı bır bälä kilip sıqtı. Bır waqt üzibizzñ tsetıñ qızıl müyüşünä barıp inhäm, yığittär, qızzar yıylışıp, gazeta uqıp ultıralar. Minñ küriñiwım buldı, qayhıhılur: — Ana, Mütahar üzñ kilä! — tip bışıldanı. Tığılär tuqtap qaldı. Aranan bır hümhüzü: — Äy, kil äli, bında hinñ turala yazğandar bit! - tip qısqrızı.* (UYT, 421) “Bilmiyorum, bu defa işin sonu nasıl bitmiş olurdu acaba, benim başıma bir bela daha çıktı. Bir zaman kendi dairemizin kırmızı köşesine gitsem, gençler, kızlar toplanıp, gazete okuyorlar. Benim görünmem mümkün oldu, nerededir: — İşte Mutahar kendi geliyor! diye fısıldadı. Diğerleri durup kaldı. Aradan bir vicdansız: — Ey, gel hele, burada senin hakkında yazmışlar! diye bağırdı.”
- 4) *İbrahim axun ularzı, yäyuz-mäyuz qütqühü taratqandarı üsün, üzzärin «xüzay huqqırı», tip qarğay, ulay ğına la tüğil, zurıraq qähärzär xaqında la uylap, Gäbdissälämdi bında bır ğınä küñ dä tutmayınsa, qıwalap qaytardıw, xatta xäbıs itip, quldarına qulatqa kiyzirip, ayaqtarına bığaw halıp, hürüp yibäriw yuldarın izläy başlanı. Taşkisiwinä lä qaytıp yulıqmaşlıqıyrgä—yähännäm tübündäğisilqägä... Küptän şunda **ülaqqan bulır inñ** lä bit, Säğit bayğa ğına arqalana, ti. Tığihñ ni... üzñ saqırtıp kiltirgäs, qanat aştına alıp, qursalay.* (K, 268) “Ahun³⁰ İbrahim Yecüc-Mecüc tahrikini dağıttıkları için onlara ‘Allah kahretsin’ diye beddua ediyor; bu kadar da değil, çok büyük cezalar düşünüp, Gabdisselam’ı burada bir gün bile tutmadan kovalamaya, hatta hapsederek, ellerine kelepçe takıp, ayaklarına zincir takıp, sürüme yollarını aramaya başladı. Taş kesimine rastlanmayan yere, cehennemin dibindeki çukura. Çoktan burada kahrolmuş olurdu da, Segit zenginlere güveniyormuş. O ne... Kendi çağırıp getirince, kanat altına alıp, kolluyor.”

30 ahun: Şariat ve din işlerine bakan üst düzet din adamı.

SONUÇ

Başkurt Türkçesinin kip sistemini ortaya koymayı hedeflediğimiz bu çalışmada elde edilen sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Türkçenin tarihî ve modern bütün dönemlerinde olduğu gibi, Başkurt Türkçesinde de kiplik kategorisi, fiilin diğer iki kategorisi olan zaman ve görünüşten tamamen soyutlanamamaktadır. Bu üç kategori, Başkurt Türkçesinin fiil çekim eklerinin anlam çerçevesinde çoğu zaman birbiriyle kesişmektedir. Gramerin üç ayrı kategorisinin ortaya koyduğu bu manzara, fiil çekim eklerinde kendini hissettirmekte ve kip kategorisine de etki etmektedir. Ayrıca kip kategorisi, bir anlam bilimi kategorisi olan kiplikten de ayrılamamakta, kiplik anlamları fiil çekim eklerinde hissettirmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada Başkurt Türkçesinin zaman ve görünüş sistemini ortaya koyan fiil çekim ekleri, bildirme kipleri içerisinde değerlendirilmiştir. Çünkü konuşucu, ifade ettiği hareketin zaman çizgisindeki yerine, süreklilik ya da bitmişliğine işaret ederken aynı zamanda bir bildirimde bulunmakta, sahip olduğu bilgiyi doğrudan doğruya mı yoksa dolaylı yollardan mı edindiğine işaret etmektedir. Sonuç olarak, tek ek/çok işlev mantığına uygun olarak, Başkurt Türkçesinde bir fiil çekim eki, bir yandan zaman ve görünüşe, diğer yandan ise kipe işaret edebilmektedir. Bu üç kategori, fiil çekim eklerine farklı bakış açıları gerektirir. Bu bakış açılarının her biri, bir fiil çekim ekine çok değişik anlamlar yüklenemediğini gösterecektir. Başkurt Türkçesinin kip sistemi, bildirme kiplerinden sonra, şart, gereklilik, istek, emir, niyet ve ihtimal kiplerinden oluşmaktadır. Bu kip şekilleri Başkurt Türkçesinde belirli fiil çekim ekleri ile ifade edilmekle birlikte, bazı fiil çekim ekleri ve yardımcı fiiller ve bazı kiplik kelimelerle oluşan analitik yapıların da kip sisteminde oldukça önemli yeri vardır.

2. Kiplik her ne kadar anlam bilimi kategorisi de olsa, bir gramer kategorisi olan kip ile çok yakından ilişkilidir. Kip, kipliğin fiil çekim eklerindeki yansımasıdır, denilebilir. Bu açıdan bu çalışmada Başkurt Türkçesinin kip sistemi ele alınırken, kiplik anlamlar üzerinde de durulmuş; bilgiye dayalı kiplik ve yükümlülük kipliği ve ayrıca görünüşün Başkurt Türkçesindeki işaretleyicileri belirlenmeye çalışılmıştır.

3. Bilgiye dayalı kipliğin bir alt türü olan dile dayalı kipliğin iki türünden ilki doğrudan deliller yoluyla ortaya çıkan kipliktir. Başkurt Türkçesinde doğrudan deneyim ifade eden kiplik ekleri; {-DX/-nX/-zX}, {-A/-y} fiil çekim ekleridir.

Delile dayalı kipliğin ikinci türü olan dolaylı deneyimi ifade eden, aktarım tabanlı delile dayalılık, duyu tabanlı delile dayalılık, algı tabanlı delile dayalılık ve çıkarım tabanlı delile dayalılık ekleri ise; {-GAn} fiil çekim ekidir. Bununla birlikte {-GAn} fiil çekim eki, aynı zamanda hayret, alay gibi kiplik anlamlar da üstlenebilmektedir. Onun bu kiplik anlamlarında da yine temelde dolaylılık ifade etmesinin etkisi vardır. {-GAn} fiil çekim eki ayrıca bitmişlik görünüşü ifade eder.

4. Başkurt Türkçesinde geçmiş zamanda biri doğrudan deneyimi {-DX/-nX/-zX}; diğeri dolaylı deneyimi {-GAn} ifade eden iki fiil çekim ekinden başka, geçmiş zamanda gerçekleşen, ancak değişik kiplik ve görünüş anlamları ifade eden, çoğunlukla {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} fiil çekim ekleri ile çekimlenmiş bir yardımcı fiille kurulmuş analitik şekiller de vardır. Bu analitik yapıların hepsi geçmiş zamana işaret ederler; ancak, kiplik ve görünüş anlamları açısından farklılaşırlar. Örneğin; {-A/-y} *inĩ* analitik kuruluşu, tamamlanmamış geçmiş zaman ifade eder. Bu yapıda {-A/-y} fiil çekim eki görünüş açısından süreklilik ifade ederken, *inĩ* hareketin geçmişte gerçekleştiğine işaret etmektedir.

5. {-A/-y} fiil çekim eki Başkurt Türkçesinde kiplik anlamı açısından doğrudan deneyime, görünüş açısından sürekliliğe, zaman açısından ise şimdiki zamana işaret eder. {-A/-y} fiil çekim eki, her zaman bu anlamların hepsini birden karşılamayıp, zaman zaman bu anlamların biri diğerine göre baskın olabilmektedir. Konuşucu, cümlesinde, bazen ifade ettiği olay ya da durumun sürekliliğini, bazen zamanını, bazen de bu olay ya da duruma bizzat şahit olduğunu vurgulayabilir. Örneğin, konuşucu, cümlesinde *xäzĩr* “şimdi” zaman zarfını kullanıyorsa, bu durumda olay ya da durumun konuşma anında gerçekleştiği vurgulanmaktadır. {-A/-y} fiil çekim eki, bu şekilde bir zaman zarfı taşımadığı durumlarda ise, çoğunlukla hareketin sürekliliğine ve geniş zamana işaret eder.

6. Şimdiki zamandaki sürekli hareketi ifade etmek için çok yaygın olarak analitik şimdiki zaman yapıları kullanılmaktadır. {-A/-y} ya da {-p} zarf-fiil eki almış bir asıl fiile, {-A/-y} fiil çekim ile çekimlenmiş bir yardımcı fiilin getirilmesi suretiyle oluşan bu yapılar, konuşma anında gerçekleşip, süreklilik arz eden, doğrudan deneyimler yoluyla edinilen bilgilere işaret eder.

7. Başkurt Türkçesinde gelecek zaman iki ayrı şekilde ifade edilir. Bunlar konuşucunun işaret ettiği kiplik anlamlara göre ayrılırlar. {- (y)AsAk} fiil çekim eki, konuşucunun geleceğe yönelik, kesin, kararlı bir tutumunu ifade eder. Bu anlamının yanı sıra yine geleceğe yönelik istek, emir, gereklilik, tahmin, ihtar, tehdit gibi kiplik anlamlar da ifade etmekte; ancak, bu anlamlar yine onun temeldeki kesinlik ifadesinden etkilenmektedir. {- (X)r} fiil çekim eki ise, geleceğe yönelik daha belirsiz iş, oluş ve hareketleri ifade eder. Bu fiil çekim eki de ihtimal, emir, tahmin, temenni gibi kiplik anlamlara işaret etmektedir. Görüldüğü üzere bu iki fiil çekim eki benzer kiplik anlamlar taşıyabilmektedirler. Bununla birlikte, söz konusu fiil çekim eklerinin ifade ettikleri kiplik anlamlar arasında fark vardır.

Örneğin, {- (y)AsAk} fiil çekim ekinin ifade ettiği tahmin, konuşucu tarafından daha kararlı, kesin, emin olarak yapılan bir tahminken; {- (X)r} fiil çekim ekinin ifade ettiği tahmin anlamı, daha belirsiz ve kararsız bir tahmindir.

8. {- (y)AsAk} *inĩ* analitik yapısının bazı Başkurt gramerlerinde ifade edildiği üzere ihtimal ve geçmişte ifade edilen gerçekleşmemiş niyet gibi kiplik anlamlarına taradığımız eserlerde rastlanmamış, bu yapının sadece geçmişte gerçekleşecek hareketin aktarımı olarak adlandırdığımız tek bir işlevi tespit edilmiştir.

9. Başkurt Türkçesinden şart kipi eki olan {-hA} fiil çekim eki, yargıyı tek başına üstünde taşıdığı istek ifade eder. Bazı analitik kuruluşların yanı sıra, {-GAndA}, {-DX/-nX/-zX} + {-mX} gibi bazı kuruluşlar da şart ifade etmektedir. Ayrıca *ikān* kiplik kelimesi de {-A/-y} *ikān* ve {-hA} *ikān* kuruluşlarında şart ifade etmek üzere kullanılmaktadır. {-GAndA} zarf-fiil ekinin bu şekilde şart ifade etmek üzere kullanılıyor olması, {-hA} şart kipi ekinin zarf-fiil fonksiyonuna yakın olduğunu da ortaya çıkarmaktadır.

10. Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi için belirli bir fiil çekim eki yoktur. Bu kiplik ifadesi, {- (X)rgA}, {-mAk}, {- (X)w} isim-fiil eklerinden sonra *kārāk* veya *tīyış* kiplik kelimelerinin getirilmesi suretiyle oluşan yapılarla sağlanmaktadır. Bunlardan *kārāk* kiplik kelimesi ile oluşanlar gereklilik; *tīyış* kiplik kelimesi ile oluşanlar ise gerekliliğin de ötesinde bir zorunluluk ifade etmektedirler.

11. Gereklilik için *kārāk* veya *tīyış* kiplik kelimelerinden başka, {-AhI/-yhI} *bar/yaq* yapısı da kullanılmaktadır. Bu yapı, her ne kadar bazı Başkurt gramerlerinde istek kipi için yer almışsa da incelediğimiz eserlerde yapının gereklilik anlamı açık ve net olarak tespit edilmiştir. Ayrıca, {- (X)rgA} *tura kil-* analitik şekli, Başkurt Türkçesinde, gereklilik ifadesi için son derece işlek olarak kullanılmaktadır. Gereklilik ifade eden bütün bu analitik yapıların yanı sıra {- (X)rgA} isim-fiil ekinin aldığı diğer kiplik kelimeleri düşerek, tek başına gerekliliği ifade etmektedir.

12. İstek kipi de tıpkı gereklilik kipinde olduğu gibi belirli bir fiil çekim eki ile ifade edilmeyen kiplerden biridir. Başkurt Türkçesinde istek anlamı, {-GX} + iyelik eki *kil-*, {-hA} + şahıs eki + sI, {-AhI/-yhX} + iyelik eki *kil-*, {- (X)rgA} *inĩ*, {-AhI/-yhX} *inĩ* gibi çeşitli analitik yapılar vasıtasıyla ifade edilmektedir. Bunların dışında Eski Türkçede gelecek zamanı ifade eden {-GAY} fiil çekim eki, {-I} pekiştirme ek edatını alarak genişlemiştir ve bugün Başkurt Türkçesinde {-GAYI} şeklinde yaşamaktadır. Kiplik anlamlar ifade eden bazı fiil çekim ekleri, tıpkı zarf-fillerde olduğu gibi pekiştiricilerle genişleyebilmektedirler. Bu şekilde {-I} ile genişlemiş kip eklerine bir örnek olarak, Eski Türkçe döneminde emir ifadesi için kullanılan {-sUnI} teklik üçüncü şahıs emir eki verilebilir. Taranan eserlerde bu fiil çekim ekinin sadece olumsuz fiil tabanlarına gelerek, olumsuz yönde bir istek ifade ettiği tespit edilmiştir. Bu ekin yalnızca olumsuz fiil tabanlarına gelişini araştırılmaya değerdir.

13. {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} fiil çekim ekleri, Başkurt Türkçesinin istek kipi ekleri değil, emir teklik ve çokluk birinci şahıs ekleridir. Bu fiil çekim ekleri, tıpkı {-(X)gXz} çokluk ikinci şahıs ve {-hXn}, {-hXndAr} teklik ve çokluk üçüncü şahıs ekleri gibi çoğu zaman istek ifade edebilmektedir. Bu durum, eklerin istek eki sayılması için geçerli bir neden değildir. Emir ifadesinin temelinde de bir istek anlamı bulunduğu ve kişi, sert bir emri genellikle muhatabına yapabileceği için, zaman içerisinde bu ekler emirden çok istek için kullanılır olmuştur. Emir ekleri Türkçenin her döneminde emir ifade etmekten başka, istek, rica, özür, seslenme, tavsiye, beddua, hayır dua, ikaz, uyarı, kızgınlık, kabullenme gibi çok çeşitli kiplik anlamlara işaret etmiştir.

14. {-GXr/-GXrX} eki, Başkurt Türkçesinde beddua, hayır dua gibi anlamları ifade etmek üzere, özellikle kalıplaşmış ifadelerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde {-GXr/-GXrX} emir eki ile ilgili olarak dikkat çeken iki unsurdan birisi onun sadece, beddua ve hayır dua ifade eden kalıplaşmış birtakım cümlelerde kullanılması, diğeri ise bu ifadelerde teklik ikinci şahıstan çok teklik üçüncü şahsa yönelik olmasıdır.

15. Başkurt Türkçesinde niyet kipi, istekten farklı olarak konuşucunun gelecek ya da geçmiş zamanda, herhangi bir olay ya da duruma karşı bir niyetini ifade etmektedir. Dolayısıyla, niyet ifade eden yapıların istek kipi içerisine alınması doğru değildir. Bu çalışmada niyet ifadesi içeren yapılar, niyet kipi içerisinde ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu yapılar da {-mAk} ve {-(X)rgA} gibi isim-fiil eklerinden sonra, istek ve niyet ifadesi taşıyan {-sI} eki veya *bul-*, *it-*, *tur-* gibi bazı yardımcı fiillerin birleşimiyle oluşan analitik şekillerdir.

16. Başkurt Türkçesinde birçok gramerde ihtimal kipi, kip sistemi içerisinde değerlendirilmemiştir. İhtimal, konuşucunun tutum ve yorumunu ifade eden kiplik bir anlamdır ve kip sisteminde değerlendirilmesi tabiidir. Başkurt Türkçesinde sadece Zeynullin'in gramerinde değerlendirilen {-GAn} *bulır inı* analitik kuruluşunun dışında, taradığımız eserlerde oldukça yaygın olarak kullanılan bir başka ihtimal kipi şekli {-(X)w}+iyelik eki *bar* yapısıdır. Bu yapı, çok işlek bir şekilde tahmin ve ihtimal kiplik anlamlarını ifade etmek üzere kullanım alanına sahiptir. Kırgız Türkçesi gibi diğer bazı lehçelerde bu yapının istek ifade etmesine rağmen, Başkurt Türkçesinde ihtimal ve tahmin ifade etmesi dikkate değer bir noktadır.

17. Bütün bu sonuçlardan sonra, bu çalışmada ortaya konan Başkurt Türkçesinin fiil çekim ekleri ve analitik kuruluşların ifade ettiği kip, zaman ve görünüş anlamlarını aşağıdaki gibi bir tabloda göstermek mümkündür. Bu tabloda da görüleceği üzere, herhangi bir fiil çekim eki veya analitik kuruluş bu üç kategoriden sadece ikisine veya her birine işaret edebilmektedir. Örneğin, yükümlülük kipliği oluşturan, şart, gereklilik, istek, emir gibi kipler görünüş bakımından belirsiz kiplerdir. Ayrıca, bu kipler zaman açısından umumiyetle geleceğe yönelik bir anlam taşırlar.

Fiil çekim eki veya analitik kuruluş	Kip ve Kiplik	Zaman	Görünüş
{-DX/-nX/-zX}	Doğrudan deneyim, tarihî delillere dayalı bilgi	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-GAn}	Dolaylı deneyim, aktarım tabanlı delile dayalılık, duyu tabanlı delile dayalılık, algı tabanlı delile dayalılık, çıkarım tabanlı delile dayalılık, geçmişte doğrudan deneyim	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-A/-y}	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-(y)AsAk}	Doğrudan deneyim, kesinlik	Gelecek zaman	-----
{-(X)r}	Doğrudan deneyim, tahmin	Geniş zaman	Süreklilik
{-hA}	Şart	Şimdiki zaman, geçmiş zaman	----
{-A/-y} <i>inî</i>	Doğrudan deneyim (geçmişte süreklilik)	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-GAynI}	Doğrudan deneyim, duyu tabanlı delile dayalılık, hatırlama	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-(X)r} <i>inî</i>	Doğrudan deneyim, farazi niyet, ihtimal	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-(X)r} <i>buldı</i>	Doğrudan deneyim,	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-A/-y} <i>turğaynı</i>	Doğrudan deneyim,	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-A/-y} <i>türğan buldı</i>	Doğrudan deneyim,	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-(y)AsAk} <i>inî</i>	Doğrudan deneyim	Geçmiş zaman	-----
{-GAn} <i>bulğan</i>	Aktarım tabanlı delile dayalılık, çıkarım tabanlı delile dayalılık	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-(X)r} <i>bulğan</i>	Aktarım tabanlı delile dayalılık,	Geçmiş zaman	Süreklilik
{-A/-y} <i>türğan bulğan</i>	Aktarım tabanlı delile dayalılık	Geçmiş zaman	Süreklilik
{-A/-y} <i>bara</i>	Doğrudan deneyim,	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-A/-y} <i>yata</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>bara</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>tura</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>ultura</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>yata</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>yürüŷy</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-GAn} <i>bulha</i>	İhtimal, istek, kabullenme	Geçmiş zaman	-----
{-(X)r} <i>bulha</i>	Şart	Gelecek zaman	-----
{-A/-y} <i>qalha</i>	Şart	Gelecek zaman	-----
{-p} <i>qalha</i>	Şart	Gelecek zaman	-----
{-A/-y} <i>ikān</i>	Şart	Gelecek zaman	-----
{-GAndA}	Şart	Gelecek zaman	-----

{-DX/-nX/-zX}+{-mX}	Şart	Geniş zaman	-----
{-hA} <i>inĩ</i>	Şart, istek, temenni, tavsiye, rica	Geçmiş zaman	-----
{-hA} <i>ikān</i>	İstek, temenni	Geçmiş zaman	-----
{-(X)rgA} <i>tĩyĩş</i>	Zorunluluk, mecburiyet	Gelecek zaman	-----
{-(X)rgA} <i>kārāk</i>	Gerekliklik	Gelecek zaman	-----
{-(X)rgA}	Gerekliklik	Gelecek zaman	-----
{-(X)rgA} <i>tura kil-</i>	Zorunluluk, mecburiyet	Gelecek zaman	-----
{-mAk} <i>kārāk</i>	Gerekliklik	Gelecek zaman	-----
{-(X)w} <i>kārāk</i>	Gerekliklik	Gelecek zaman	-----
{-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. <i>bulha kārāk</i>	Tahmin, çıkarım	Geçmiş zaman	-----
{-AhI/-yhI} <i>bar/yuq</i>	Gerekliklik	Gelecek zaman	-----
{-GX} + iyelik eki <i>kil-</i>	İstek	Gelecek zaman	-----
{-hA} + şahıs eki + sI	İstek, yalvarma, beddua	Gelecek zaman	-----
{-AhI/-yhX} + iyelik eki <i>kil-</i>	İstek	Gelecek zaman	-----
{-GAyI}	İstek, korku	Gelecek zaman	-----
{-(X)rgA} <i>inĩ</i>	İstek, temenni	Gelecek zaman	-----
{-AhI/-yhX} <i>inĩ</i>	İstek, temenni	Gelecek zaman	-----
{-yIm/-AyIm};	Emir, istek, yalvarma, rica	Gelecek zaman	-----
{-yIk/-AyIk}	Emir, istek, yalvarma, rica	Gelecek zaman	-----
{-(X)gXz}	Emir, istek, yalvarma, rica, yönlendirme, tavsiye, ikaz, uyarı	Gelecek zaman	-----
{-hXn}, {-hXndAr}	Emir, istek, rica, yalvarma, çağırma, seslenme, yönlendirme, ikaz, uyarı, tembih, kabullenme, önemsememe, kızgınlık, beddua, hayır dua	Gelecek zaman	-----
{-mAksI}	Niyet, maksat	Gelecek zaman	-----
{-mAksI} <i>bul-</i>	Niyet, maksat	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-mAk} <i>bul-</i>	Niyet, maksat	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-(X)rgA} <i>bul-</i>	Niyet, maksat, ihtimal	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-(X)rgA} <i>it-</i>	Niyet, maksat	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-(X)rgA} <i>tūr-</i>	Niyet, maksat	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-(X)w} + iyelik eki <i>bar</i>	İhtimal	Gelecek zaman	-----
{-GAn} <i>bulır inĩ</i>	İhtimal	Geçmiş zaman	-----

KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ

Algı tabanlı delile dayalılık (*perceptive evidentiality*) Delile dayalı kipliğin bir alt türü. Konuşucunun önermesindeki iş, oluş ya da hareketi gördüğü, işittiği, hissettiği, bilgi ve akli yoluyla farkında vardığı, ayırt ettiği delillere işaret etmesi.

Aktarım kipliği (*reportive modality*) Delile dayalı kipliğin bir alt türü. Konuşucunun olay veya duruma bizzat şahit olmadığını ifade eden kiplik türü.

Aorist “geniş zaman” Eylemin belirttiği işin her zaman yapıldığını ya da yapılmakta olduğunu, gelecekte de yapılacağını bildiren zaman.

Bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) Kipliğin bir alt türü. Konuşucunun, önermenin doğruluğu karşısında gösterdiği tutum ve iddiaları ifade eder.

Bitmişlik görünüşü (*completed aspect*) Görünüşün alt başlıklarından biri. Fiil çekimindeki iş, oluş ya da hareketin tamamlanıp, birmiş olması açısından ele alınması.

Çıkarım tabanlı delile dayalılık (*inferential evidentiality*) Delile dayalı kipliğin bir alt türü. Konuşucunun cümlesinde bizzat şahit olmadığı, ancak duyuları yoluyla edindiği bazı delillerden hareketle edindiği bilgisine işaret etmesi ve çıkarımda bulunması.

Değişken şekil (*allamorf*) Bir birimle ilgili göstergenin kapsadığı değişkenlerin her biri.

Delile dayalı kiplik (*evidentiality*) Bilgiye dayalı kipliğin bir alt türü. Konuşucu veya anlatıcının, söylediği cümlelerin gerçeklik değeri hakkında tavrını ifade ederken, göstereceği delilin kaynağına işaret etmesidir.

Dizi (*paradigma*) Belirli bir bağlam içinde birbirinin yerini alabilecek ve birden fazlasının aynı anda yan yana bulunamayacağı parçaların oluşturduğu bütünlük.

Doğrudan deneyim (*direct experience*) Konuşucunun, ifade ettiği iş, oluş ya da hareketin bilgisine, doğrudan doğruya, duyuları yoluyla ulaşması.

Dolaylı deneyim (*indirect experience*) Konuşucunun ifade ettiği iş, oluş ya da hareketin bilgisine bizzat şahit olmayıp, dolaylı yoldan ulaşması.

Dolaylılık (*indirectivity*) Cümlede anlatılan olayın konuşucuya dolaylı yoldan ulaştığının dilde ifade edilme şekli. Johanson delile dayalı kiplik karşılığı için kullanmıştır.

Duyu tabanlı delil (*sensory*) Konuşucunun duyuları yoluyla edindiği bilgisini işaretlemesinde yardımcı olan deliller.

Duyu tabanlı delile dayalılık (*sensory evidentiality*) Konuşucunun cümlesinde olay veya durumu görerek, işiterek, beş duyusundan biri yoluyla edindiği bilgisine işaret etmesi ile gerçekleşen delile dayalılık türü.

Duyu tabanlı kiplik (*sensory modality*) bkz. **Duyu tabanlı delile dayalılık**

Fiil çekim eki (*verbal inflection markers*) Fiil çekiminde kullanılan ve fiilin çeşitli kategorilerinin anlamlarını üzerinde taşıyan biçim birim.

Geleceklik (*futurity*) Eylemin belirttiği işin gelecekte bir zamanda yapılacağını ifadesi.

Gönderim noktası Bir cümlede ifade edilen iş, oluş ya da hareketin yerleştirildiği geçici zaman dilimi.

Görmeye dayalı delil (*visual*) Konuşucunun cümlesindeki olay ya da durumu görerek edindiği deliller.

Görünüş (*aspect*) Çekimli eylemlerin bildirdiği iş, oluş ya da durumun zaman ile

bağlantısını bitmişlik, bitmemişlik, süreklilik gibi açılardan belirleyen fiil kategorisi.

Hayret (*mirativity*) Konuşucunun cümlesindeki olay ya da durum karşısında gösterdiği şaşkınlık, bir anda farkına varma, sürpriz, beklenmedik bir hareketle karşılaşma gibi ifadeleri içine alan genel kullanım.

İşitmeye dayalı delil (*auditory*) Konuşucunun cümlesindeki olay ya da durumu işiterek edindiği deliller.

İzafi zaman (*relative tense*) Comrie'nin zaman sınıflandırmasında, gönderim noktası şimdiden farklı olarak, bağlam vasıtasıyla ulaşılabilecek zamanlar.

Kategori (*category*) Belirli ölçütlere göre dilbilgisel ya da anlamsal olarak aynı sınıf içersinde yer alan birimlerin oluşturduğu bütün.

Kılınış (*actionsart*) Fiil köklerinin bildirdiği iş, oluş ya da hareketin zamanla olan bağlantısı.

Kiplik kelimeleri (*modal söz*) Kiplik anlamlar taşıyan, kullanıldığı cümleye çeşitli kiplik anlamları kazandıran kelimeler.

Kiplik (*modality*) Konuşucunun önermesinin gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir.

Konuşma anı Konuşucunun önermesini dinleyicilere yönelttiği zaman birimi.

Konuşucu (*speaker*) Dildeki bildiriye oluşturup, dinleyiciye yönelten kişi.

Mutlak zaman (*absolute tense*) Comrie'nin zaman sınıflandırmasında, zaman çizgisinde geçmiş, şimdi ve geleceği ifade eden zamanlar.

Mutlak-izafi zaman (*absolute-relative tense*) Comrie'nin zaman sınıflandırmasında, şimdiki ana göre önce ve sonrada yerleşen bir gönderim noktası ve bu gönderim noktasının öncesine ve sonrasına yerleştirilen bir olay veya durumu ifade eden zaman.

Önerme (*proposition*) Cümlede yer alan bilgilerin tamamı. Cümlemin taşıdığı yargı.

Söz eylem (*speech act*) Dili kullanma yoluyla yapıldığı varsayılan bildirme, iletişim kurma, isteme, yöneltme, yönlendirme gibi eylemlerden her biri. Dinleyici üzerinde etki bırakan, onu herhangi bir davranışa yönelten söz.

Yükümlülük Kipliği (*deontic modality*) Konuşucunun ifade ettiği zorunluluk veya izin gibi durumlarla ilgili olan anlambilimsel zıtlıkları içeren kiplik çeşidi.

KAYNAKLAR

- Abdullin, Yahya (1992), “Çözülmemiş Düğümler (Tatar-Başkurt Meselesi Hakkında)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (çev. Mustafa Öner), C. 76: 95-107.
- Acarlar, Kevser (1969), “Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Nedenleri”, *Türk Dili XX, 213 (Haziran, 1969)*, 250-254.
- Adalı, Oya (1979), *Türkiye Türkçesinde Biçim Birimler*, Ankara: TDK Yay.
- Akçataş, Ahmet (2005), *Türkiye Türkçesinde Cümlede Süreye Bağlı Zaman*, Afyonkarahisar.
- Akerson, Fatma Erkman (2000), *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual.
- Akmanov, İ. Ğ. (1995), *Başqırtıstan Tarihi 8-9*, Ufa.
- Aksan, Doğan (1998), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I-II-III*, Ankara: TDK Yay.
- Aksan, Doğan, Neşe Atabay, İbrahim Kutluk, Sevgi Özel (2003), *Sözcük Türleri*, Ankara: TDK Yay.
- Aksu-Koç, Ayhan (1986), “The Acquisition of Past Reference in Turkish”, (ed. Dan Isaac Slobin and Karl Zimmer), *Studies in Turkish Linguistics, (Typological Studies in Language 8)*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 247-262.
- Aksu-Koç, Ayhan (1988), *The Acquisition of Aspect and Modality*, New York.
- Aksu-Koç, Ayhan (2000), “Some Aspects of the Acquisition of Evidentials in Turkish”, *Evidentials Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* (ed. Lars Johanson, Bo Utas), New York, 15-28.
- Aksu-Koç, Ayhan, D.I. Slobin (1986), “A Psychological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish”, *Evidentiality: The Linguistic of Epistemology*, (ed. Wallace Chafe and Johanna Nichols), Norwood, New Jersey: Ablex Publishing Corporation, 159-167.
- Arat, Reşit Rahmeti (1987), *Makaleler*, TKAE Yay. Ankara.
- Aslan-Demir, Sema (2008), *Türkçede İsteme Kipliği, Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara.
- Atalay, Besim (1945), *Ettuhfetüz-Zekiyye fil-Lûgat-it- Türkiyye*, İstanbul: TDK. Yay.
- Atalay, Besim (1946), *Müeyyiretül- Ulûm*, İstanbul: TDK. Yay.
- Atalay, Besim (1985), *Kâşgarlı Mahmud, Divânü Lügâti 't-Türk*, C.I, Ankara: TDK Yay.
- Aydemir, İbrahim Ahmet (2010), *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara.
- Bacanlı, Eyüp (2006), “Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4: 35-47.
- Bacanlı, Eyüp (2009), *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Eylemler*, Ankara.
- Banguoğlu, Tahsin (1995), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- Baskakov, N. A. (1960), *Тюрские языки*, Moskova.
- Baskakov, N.A. (1966), *Karakalpakskiy yazık*, Moskova.

- Baskakov, N.A. (1968), *Kategoriya nakloneniya i vremeni v tyurskih yazıkah*, Bakü.
- Baskakov, N.A. (1984), *Predlojenie v sovremennom turetskom yazıke*, Moskova.
- Benzing, Johannes (1959), “Das Baschkirische”, *PhTF I*: 421-434, Wiesbaden (çev. Mustafa Argunşah, “Başkurt Türkçesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan, 1995/1: 127-142.
- Benzing, Johannes, Karl Menges (1979), “Türk Dillerinin Sınıflandırılması”, (Çev. R. Küçükboyacı), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara, 1-28.
- Berta, Árpád (1998), “Tatar and Bashkir”, *The Turkic Languages* (ed. Lars Johanson, Éva Á. Csató), London, 283-300.
- Bilgegil, Kaya (1982), *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Binnick, Robert I. (1991), *Time and the Verb, A guide to Tense and Aspect*, New York-Oxford: Oxford University Press.
- BTH=*Başkurt Tilinin Hüzligi*, Moskva: Russkiy Yazık, 1993.
- Bybee, Joan, Fleischman, Suzanne (1995), “Modality in Grammar and Discourse An Introductory Essay”, *Modality and Grammar in Discourse, (Typological Studies in Language 32)*, (ed. Joan Bybee, Suzanne Fleischman), Amsterdam and Philadelphia: Joan Benjamins.
- Bybee, Joan, Revere Perkins, William Pagliuca. (1994), *The Evolution of Grammar*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Caferoğlu, Ahmet (1931), *Abû Hayân, Kitab al-İdrak li- lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Mat.
- Caferoğlu, Ahmet (1971), “Türkçemizdeki -ğıl ve -gil Emir Eki”, *TDAY Belleten 1971*, Ankara: TDK Yay., 1-10.
- Clark, Larry (1998), *Turkmen Reference Grammar*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Comrie, Bernard (1976), *Aspect*, New York: Cambridge University Press.
- Comrie, Bernard (1985), *Tense*, New York: Cambridge University Press.
- Çengel Kasapoğlu, Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri- Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yay.
- De Haan, Ferdinand (2006), “Typological approaches to modality”, *Expression of Cognitive Categories: The Expression of Modality*, (ed. William Frawley, Wolfgang Klein, Stephen Levinson), Berlin, 27-70.
- Demir, Bekir (2002), “Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler”, *Türkler*, C. 20: 73- 80.
- Demircan, Ömer (1977), *Türkiye Türkçesinde Kök Ek Bileşmeleri*, Ankara: TDK Yay.
- Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul.
- Devlet, Nadir (1989), *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul.
- Devlet, Nadir (1990), “Sovyetler Birliğinde Türk ve Müslümanların Sayısı 60 Milyona Yaklaştı”, *Türk Kültürü*, S. 325: 265-272.
- Devlet, Nadir (1992), “Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1: 55-101.
- Devlet, Nadir (1997), *İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*, Ankara.

- Devlet, Nadir (1998), *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi*, İstanbul.
- Devlet, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara.
- Dilaçar, Agop (1971), “Türk Fiilinde Kılınışla Görünüş ve Dilbilgisi Kitaplarımız”, *TDAY Belleten 1973-1974*, Ankara: TDK Yay., 160-171.
- Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (1949), Ankara: TDK Yay.
- Dilmen, İbrahim Necmi (1930), *Türkçe Gramer*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- Dizdaroğlu, Hikmet (1963), *Türkçede Fiiller*, Ankara: TDK Yay.
- Dmitriyev, Nikolay Konstantinoviç (1948), *Grammatika başkirkogo yazıka*, Moskova-Leningrad.
- Dmitriyev, Nikolay Konstantinoviç (1950), *Başqurt Tiliñiñ Grammatikahı*, Ufa.
- Dmitriyev, Nikolay Konstantinoviç (1960), *Turetskiy yazık*, Moskova.
- Ediskun, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul.
- Emre, Ahmet Cevat (1945), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: TDK. Yay.
- Ercilasun, Ahmet B. (1984), *Kutadgu Bilig Grameri, Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.
- Ercilasun, Ahmet B. (1993), *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, Ahmet B. (1994), “Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine”, *Türk Dili* 505: 3-9.
- Ergin, Muharrem (1999), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- Esfendierov, E. (1996), *Ölatayzarziñ Bar Tarixı*, Ufa.
- Fleishmann, Suzanne (1990), *Tense and Narrativity*, London: University of Texas Press.
- Frawley, William (1992), *Linguistic Semantics*, Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Gabain, A. Von. (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- Garipov, T. M. (1980), “Başkirkaya dialektologiya, sovremennoe sostoyanie i blijayşie perspektivi”, *Voprosi dialektologii Tyurkskih yazıkov*, Bakü: İzdatel'stvo Akademii Nauk Azerbaylanskoy SSR, 219-221.
- Gelevitdinov İ. (2008), *Başqurt Äzäbi Tili Tarihi*, Ufa.
- Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, İstanbul: TDK. Yay.
- Golden, Peter B. (1996), “Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Bir Bakış”, *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara, 47-63.
- Golden, Peter B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), Ankara.
- Gökçe, Hülya (1999), *Başkurt Türkçesinin Tarihi Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Ankara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Gülsevin, Gürer (1990), “Türkçede -sa Şart Gerundiumu Üzerine”, *Türk Dili*, S: 467, Kasım, Ankara, 276-279.
- Hatipoğlu, Vecihe (1972), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: A.Ü. DTCF Yay.
- Hatipoğlu, Vecihe (1982), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yay.
- Hengirmen, Mehmet (1999), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara.
- Hisamitdinova, F. Gilmitdinovna, Z. Gazizoviç Uraksın (2003), *Başkırı*, Ufa.
- Hüseynov, G. (2000), *Ähmätzäki Vălidı Tuğan*, Ufa.

- İlishev, Ildus G. (2002), “Sovyetler Birliği’nden Sonra Başkurdistan ve Rusya” (çev: Hatice Babavatan), *Türkler*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 64-72.
- İnan, Abdulkadir (1998), *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara.
- İskakov, Ahmedi (1991), *Qazırgı Qazaq Tili*, Almatı.
- İşbirzin E. F., Z. Z. Absalyamov (1979), “Razvitie Leksiki başkirskogo literaturnogo yazık a v sovetskyu epohu”, *Başkirskaya literatura i literaturniy yazık na covremennom etape*, Ufa.
- İşbirzin, E.F., İ. Ğ. Gelevetdinov, R. H. Halikova (1993), *Başqurt Äzäbi Tiliñiñ Tarihi*, Ufa.
- İşbulatov, N. H. (1962), *Xäzırgı Başqurt Tili (Hüz türkümäriñiñ bülünışi)*, Ufa.
- İşbulatov, N. H. (1972), *Xäzırgı Başqurt Tili (Äzäbi tildıñ normalar sistemahı)*, Ufa.
- Johanson, Lars (1971), *Aspekt im Türkischen*, Upsala.
- Johanson, Lars (1994), “Türkeitürkische Aspektotempora”, (ed. Thieroff, R., Ballweg J.), *Tensesystems in European Languages*, Tübingen, 247-266.
- Johanson, Lars (2000), “Turkic Indirectives”, (ed. Lars Johanson, Bo Utas), *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighboring Languages, (Empirical Approaches to Language Typology 24)*, Berlin- New York: Mouton de Gruyter, 61-87.
- Johanson, Lars (2003), “Evidentiality in Turkic”, (ed. Alexandra Y. Aikhenvald), *Studies in Evidentiality, (Typological Studies in Language 54)*, Amsterdam- Philadelphia: John Benjamins, 273-290.
- Kamalov, İlyas (2008), “Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, (haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar, İlyas Kamalov), İstanbul.
- Karadoğan, Ahmet (2009), *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Ankara.
- Karahan, Leylâ (1994), “-sa/-se Eki Hakkında”, *Türk Dili*, Aralık, 471-474.
- Karahan, Leylâ (1999), “Fiil Terimi Üzerine”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, Ankara, 52-54.
- Kaydarov A. T., M. Orazov (1999), *Türklük Bilgisine Giriş*, (çev. Vahit Türk), İstanbul: Birleşik Yay.
- Kerimoğlu, Caner (2011), *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir.
- Kılıç, Filiz (2004), *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara.
- Kılıç, Filiz (2005), “Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C: 2; S: 1, Ankara, 68-113.
- Kireyev İldar (1999), “Başkurdistan’da Dillerin Hukukî ve Fiilî Durumu: Teori ve Pratikte Dil Siyaseti Problemleri”, *KÖK Araştırmalar*, C. 1, S. 2: 175-202.
- Kiyekbayev, G. F. (1965), “Başqurt Tiliñdä Xäbärlük Kategoriyahı”, *Başqurdistan Uqıtıwıshı*, S. 2: 41-45.
- Kiyekbayev, G. F. (1966), *Xäzırgı Başqurt Tili*, Ufa.
- Kiyekbayev, G. F., G. G. Seyitbatalov, E. F. İşbirzin, A. N. Aznabayev, H.S. Faritov, F. Y. Habibullina (2004), *Başqurt Tili*, Ufa.

- Kocaman, Ahmet (1990), "The necessitative mood in Turkish", *Current Issues in Turkish Linguistics*, (ed. Bengisu Rana), 104-110.
- Koç, Nurettin (1992), *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi,
- Kononov, A. N. (1941), *Grammatika turetskogo yazıka*, Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Kononov, A. N. (1956), *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva.
- Kononov, A. N. (2000), "Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine", (Çev. Mustafa Uğurlu), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:10, Güz, 518-526.
- Kononov, A. N. (2001), *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yay.
- Kononov, A. N. (2009), *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, (çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli), Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara.
- Kormuşin, İ. V. (1988), "Kategoriya Nakloneniya", *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov-morfologiya*, (red. E.R. Tenişev), Moskova, 324-367.
- Koşay, Hamit Zübeyr (1960), "İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında", *V. Türk Tarih Kongresi*, 12-17 Nisan 1956, Ankara, 232-243.
- Kroeger, Paul. R. (2005), *Analyzing Grammar An Introduction*, New York, Cambridge University Press.
- Kudaybergenov S., A. Tursunov (1980), *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, Frunze.
- Kurat, Aktes Nimet (1954), "Kazan Hanlığı (1437-1556)", *DTCFD*, C. XII, S. 3-4, Ankara, 227-246.
- Kurat, Aktes Nimet (1965), "Rus Hâkimiyeti Altında İdil- Ural Ülkesi", *DTCFD*, C. XXIII, S. 3-4, Ankara, 91-126.
- Kurat, Aktes Nimet (1966), "Kazan Türklerinin 'Medenî Uyanış' Devri (1917 Yılına Kadar)", *DTCFD*, C. XXIV, S. 3-4, Ankara, 95-194.
- Kurat, Aktes Nimet (1972), *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.
- Kurat, Aktes Nimet (1993), *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK Yay.
- Kuzeyev, R. G. (2005), *İtil- Ural Türkleri*, İstanbul: Selenge Yay.
- Lewis, G. L. (1967), *Turkish Grammar*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Lyons, John (1977), *Semantics I-II*, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Lyons, John (1983), *Kuramsal Dilbilimine Giriş*, (çev. Ahmet Kocaman), Ankara: TDK Yay.
- Maksyutova, Nedjibe H. (1972), "Başkurt Tili Hüyleşterin Üyrenivdegi Tüp Usurzar", *Bilimsel Bildiriler*, Ankara: TDK Yay.
- Maksyutova, Nedjibe H. (1983), *Lingvogeografičeskoe izučenie başkirkского yazıka (Dialektologičeskiy atlas) 1973-1983*, Ufa.

- Maksyutova, Nedjibe H. (1984), “Başkirkaya Dialektologiya”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No: 2, 1984, 76-81.
- Mehitov, N. A. (1995), *Başqırtıstan Tarihi 8-9*, Ufa.
- Meydan Larousse, Büyük Lügat (1979), C. 5, Meydan Yay.
- Mirjanova, S. F. (1979), *Yujny Dialekt Başkirkosko Yazıka*, Moskova.
- Nigmatov, X.G. (1970), “Sootnoşenie kategoriy vremeni i nakloneniya v tyurskom glagole”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No: 5: 51-57.
- Nuyts, John (2006), “Modality: Overview and linguistic issues”, *Expression of Cognitive Categories: The Expression of Modality*, (ed. William Frawley, Wolfgang Klein, Stephen Levinson), Berlin, 1-26.
- Öner, Mustafa (1994), “Başkurt Türkçesinden Metinler”, *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 8 (İzmir), 67-93.
- Öner, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara, TDK. Yay.
- Özdemir, Emin (1968), “Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış” *TDAY Belleten* 1967, Ankara: TDK Yay., 177-204.
- Özkan, Fatma (1994), *Abdullah Tukay’ın Şiirleri- İnceleme- Metin- Aktarma*, 136, Ankara: TKAE Yay.
- Özönder, F. Sema Barutcu (1999), “Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, Ankara, 61-63.
- Özönder, F. Sema Barutcu (2001), “Türkçe Enklitik Edatlar Üzerine: *çI/çU*”, *Kök Araştırmalar*, C. III, S. 2, (Güz), 75-86.
- Öztekten, Özkan (2008), “ ‘Tatar-Başkurt Meselesi’ ve Başkurtça”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Ankara, 69-91.
- Öztürk, Göksel (2002), “Başkurt Türkçesi ve Yazı Dilinin Gelişimi”, *Türkler, Yeni Türkiye* Yay., C. 20, Ankara, 103-109.
- Palmer, F.R. (1986), *Mood and Modality*, New York: Cambridge University Press.
- Palmer, F.R. (2001), *Mood and Modality*, New York: Cambridge University Press.
- Poppe, Nicholas (1964), *Bashkir Manual, (Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir-English Glossary)*, Bloomington: Indiana University.
- Poslelov, N.C. (1952), *Kategoriya vremeni v stroe ruskogo glagola*, Moskova.
- Rásonyi, Laszlo (1993), *Tarihte Türklük*, Ankara: TKAE Yay.
- Rudenko, Sergey İvanoviç (2001), *Başkurtlar*, (çev. Roza- İklil Kurban), Konya: Kömen Yay.
- Ruhi, Şükriye, Deniz Zeyrek, Necdet Osam (1997), “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara, 105- 111.
- Saray, Mehmet (1992), “Başkirt” maddesi, *TDVİA*, C.5, İstanbul.
- Saray, Mehmet (1992), “Başkirt”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi V*, 130-131.
- Serebrennikov, B. A., N. Z. Gadjieva (1986), *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov*, Moskova: Izdatelstvo “Nauka” .
- Slobin Dan Isaac, Ayhan Aksu-Koç (1982), “Tense, aspect and modality in the use of

- the Turkish evidential”, (ed. P. J. Hopper), *Tense- Aspect: Between Semantics and Pragmatics*, John Benjamins Publishers, 185-200.
- Smith, Carlota S. (1991), *The Parameter of Aspect*, Kluwer Academic Publishers, London.
- Şahin, Hatice (2005), “Türkçede Zaman Belirleyicileri İle Kip ve Zaman Eklerinin Uyumu”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir, 649-654.
- Şahin, Liaisan (2008), “Tatar-Başkurt İlişkileri: Sorunlar Gerçek mi? Yapay mı?”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Ankara, 50-68.
- Şçerbak, A. M. (1981), *Oçerki po sravnitelnoy morfologii tyurskih yazıkov (glagol)*, Leningrad “Nauka”.
- Şimşir, B. N. (1992), *Türk Yazı Devrimi*, Ankara: TTK Yay.
- Tacemen, Ahmet (1994), *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değişmeleri, 1769-1740*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.
- Tavkul, Ufuk (2002), “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılması”, *Türkler*, 636- 644.
- Taylan Eser Erguvanlı, A. Sumru Özsoy (1993), “Türkçedeki Bazı Kiplik Biçimlerinin Anlatımı Üzerine”, *VII Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 13-14 Mayıs 1993, Ankara, 161-171.
- Taylan, Eser Erguvanlı (1988), “On the Expression of Temporal Reference in Subordinate Clauses in Turkish”, *Studies on Turkish Linguistics*, (ed. Sabri Koç), Ankara: ODTÜ Yayınları, 333-351.
- Taylan, Eser Erguvanlı (1997), “Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi: {-DI} Biçimbirimi”, *XI. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler*, Ankara, 1-13.
- Taymas, Abdullah Battal (1988), *Kazan Türkleri*, Ankara: TKAE Yay.
- Tekin, Talat, Mehmet Ölmez (1999), *Türk Dilleri-Giriş*, İstanbul: Simurg Yay.
- Temir, Ahmet (1992), “Kuzey Türk Edebiyatı ‘Tatar-Başkurt’”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 705-726.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1981), “Türkiye Türkçesinin Anahatları”, *İ. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXIII, İstanbul, 180-187.
- Togan, Zeki Velidi (1993), “Başkurt”, *İslam Ansiklopedisi*, C. II, 328-332.
- Togan, Zeki Velidi (1999), *Zeki Velidi Togan, Hatıralar*, Ankara.
- Togan, Zeki Velidi (2003), *Başkurtların Tarihi*, Ankara: Türksoy Yay.
- Tokatlı, Suzan (2002), “Başkurt Türkleri”, *Türkler*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 81-87.
- Topaloğlu, Ahmet (1989), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.
- Tumaşeva, D. G. (1986), *Tatarskiy glagol*, Kazan.
- Türkyılmaz, Fatma (1999), *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, Ankara: TDK. Yay.
- Uğurlu, Mustafa (2003), “Türkiye Türkçesinde ‘Bakış’ (“Aspektotempora”)”, *Türk Dili El Kitabı* (Haz. Nurettin Demir, Emine Yılmaz), Ankara, 247- 269.
- Underhill, Robert (1976), *Turkish Grammar*, Cambridge: The MIT Press.,
- Uzun, Nadir Engin (1998), “Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü”, *Dil Dergisi*, S. 68, Ankara, 5-22.
- Uzun, Nadir Engin (2004), *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel*

- Kavramları*, İstanbul: TDAD
- Üçok, Necip (1947), *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara: A.Ü. DTCF Yay.
- Vardar, Berke (2002), *Dilbilim ve Dilbilgisi Sözlüğü*, Ankara.
- Vardar, Berke, N. Güz, M. Rifat, E. Öztokat, O. Senemoğlu, E. Sözer (1978), *Başlıca Dilbilim Terimleri*, Ankara.
- Vardar, Berke, N. Güz, M. Rifat, E. Öztokat, O. Senemoğlu, E. Sözer (1990), *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Willet, Thomas (1988), "A Cross-Linguistic Survey of The Grammaticization of Evidentiality", *Studies in Language* 12, 51-97.
- Yavuz, M. Ali (2001), "Türkçede Zamanların Sınıflandırılması Sorunu ve Şimdiki Zaman", *XV. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler*, 24-25 Mayıs 2001, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 71-77.
- Yazıcı-Ersoy Habibe (2004), "Başkurt Türkçesindeki -Gan, ti/ -A, ti Yapısı Üzerine", *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I* 20-26 Eylül 2004, Ankara, 1087-1098.
- Yiğit, Ali (2002), "Başkurdistan", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara, 88-93.
- Yuldaşev, A. A. (1958), *Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke*, Moskova.
- Yuldaşev, A. A. (1965), *Analitiçeskie Formı Glagola v Tyurskih Yazıkah*, Moskova: İzdatelstvo "Nauka".
- Yuldaşev, A. A. (1981), *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka*, Moskova: İzdatelstvo "Nauka".
- Yuldaşev, A. A. (1988), "Kategoriya Vremeni", *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov-morfologiya*, (red. E.R. Tenişev), Moskova, 368-443.
- Yuldaşev, A. A. (1997), "Başkırskiy Yazık", *Yaziki Mira: Tyurksie Yazıki*, (red. E. R. Tenişev), Bişkek, 206-216,
- Yusupov, F. Y. (1986), *İzuçenie tatarskogo glagola*, Kazan.
- Yusupov, H. (1967), "Başqurt Tılındä Rävışlık Hüzüzär", *Başqurdistan Uqıtıwıslı* 3.
- Zeynolov, Ferhat (1981), *Türkologiyanın Esasları*, Bakû.
- Zeynolov, Ferhat (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (akt. Yusuf Gedikli), İstanbul.
- Zeynullin, M. V. (1960), "Qılımdıñ Küptän Ütkän Zaman Formaları", *Başqurdistan Uqıtıwıslı*, S. 171, 23-27.
- Zeynullin, M. V. (1962), "Häbär Hüykäliş Qılımdarınıñ Modal Formaları", *Başqurdistan Uqıtıwıslı*, S. 11, 36-39.
- Zeynullin, M. V. (1975), *Xäzırgı Başqurt Tılındä Modallık Kategoriyahı*, Ufa.
- Zeynullin, M. V. (2002), *Xäzırgı Başqurt Äzäbi Tılı- Morfologiya*, Ufa.
- Zeyrek, Deniz (1990), "-mış'ın Masallardaki İşlevi Üzerine", *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara, 79-84.